

Business

Economics

Finance

Logistics

Gastronomy

Tourism

Journal of Yaşar University

January 2020 Volume:15 No:59

Editörden

E-Journal of Yasar University dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde yayın yapan hakemli, disiplinlerarası akademik bir dergidir. Yayın hayatının ilk on yılını başarı ile tamamlayan dergi, her ne kadar 2016 yılı itibarı ile işletme, ekonomi alanları ile bu alanlarla kesişimde olan disiplinlerarası özgün çalışmaları kabul etme kararı almış olsa da, 2015 yılı içerisinde değerlendirme sürecinde olan sosyal bilimlerin diğer alanlarındaki çalışmalardan hakem değerlendirme sürecini başarı ile tamamlamış olan çalışmalara bünyesinde yer vermeye devam etmektedir. Derginin amacı akademik olarak bilimsel açıdan üst düzeyde, nitelikli ve alanında özgün çalışmaları yayınlamak, üretilen bilgilerin daha çok kişiye ulaşmasını sağlamak, yapılan çalışmaların uluslararası literatürde yer almasını sağlamaktır.

E-Journal of Yasar University dergisinin Temmuz 2020 sayısında ekonomi, işletme, finans, lojistik, pazarlama ve turizm alanlarında on altı Türkçe, üç İngilizce çalışma yayınlanmıştır.

Aslıhan Atabek Demirhan ve Saygın Çevik'e ait *Türkiye İçin Mikro Veri Bazlı Alternatif İç ve Dış Talep Açığı Göstergeleri* adlı çalışması İktisadi Yönelim Anketi firma bazlı mikro verilerini kullanarak, Türkiye ekonomisi için oluşturduğumuz iç ve dış talep açıklarına ilişkin göstergeler sunmaktadır. Göstergelerin oluşturulması aşamasında ilk olarak firmalar iç ve dış piyasaya yönelik üretim yapan şekilde ayrıştırılmıştır. Daha sonra, iç ve dış piyasa ayırımında yatırım açığı olmayıp, istihdam oranında ve satış fiyatlarında değişiklik öngörmeyen firmalara ait kapasite kullanım oranlarının ağırlıklı ortalaması enflasyonist baskı yaratmayan kapasite kullanım oranları olarak değerlendirmiş ve iç ve dış talep potansiyel çıktılarını alternatif göstergeler olarak tanımlanmıştır. Oluşturulan bu göstergelerin toplam kapasite kullanım oranlarından farkı ise iç ve dış talep kapasite kullanım açıkları olarak değerlendirilmiştir. Tetikleyici unsurların 2016 krizine etkisi kronolojik olarak analiz edilmiş, alan yazını ve benzer olaylar ile kıyaslayan Özyay Yıldız ve Pınar Işıldar *2016 Türkiye Turizm Krizi Üzerine Bir İnceleme* başlıklı çalışması Türkiye'de 2016 krizi sonrası turizm incelemektedir. Uluslararası turist girişlerinde dörtte bir, turizm gelirinde ise üçte bir oranında kayıp yaşayan Türkiye turizmi, dış ilişkilerin düzelmesi ve güvenliğin sağlanması ile önemli bir toparlanmaya girerek, 2018 yılında krizi turist sayısı anlamında atlattır. Yakın ve komşu ülkelerden girişler ve Türk vatandaşları krizden daha az etkilenmiş görünmektedir. Ancak turizm geliri, uluslararası turizmden alınan pay ve turistik işletme yatırımları gibi göstergeler bakımından 2018 sonu itibarıyla kriz atlattıramamıştır. Acil dönemde krize tepki olarak gerçekleşen fiyat indirimleri, uzun dönemde pazar baskısına neden olarak turist başına gelirin daha da düşmesine neden olmuştur. Işıl Sevilay Yılmaz, Burze Yaşar, Nil Özdamar ve Öncü Hazır'a ait *Kazanılmış Değer Yönetimi Uygulamaları ve Geleceği: Türkiye Örneği* başlıklı çalışmaları Türkiye'de Kazanılmış Değer Yönetimi (KDY) uygulamalarını incelemektedir. Yazarlar, KDY farkındalığını ve uygulamasını etkileyen faktörleri belirlemekte, veriler ışığında analiz etmekte ve bu proje yönetim aracının geleceğine ilişkin çıkarımlarda bulunmaktadır. Çalışmanın veri toplama yöntemi kapsayıcı anket ve çeşitli sektörlerden deneyimli yöneticilerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanmaktadır. Bu araştırma, Türkiye'de KDY'nin benimsenmesini ve kullanım sıklığını etkileyen faktörleri derinlemesine incelemesi bakımından özgün bir çalışmadır. Yazarlar, bir işletmenin faaliyette bulunduğu sektörün, proje yönetimi deneyiminin, projelerde üstlendiği rollerin ve proje yönetimi yazılımı kullanım alışkanlığının KDY farkındalığını etkilediğini ortaya koymaktadır. Savunma ve üretim sektörlerinde çalışanların KDY kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Götürü bedel ve birim fiyat projelerinde KDY kullanma olasılığı daha yüksekken kurum içi projelerde bu olasılık daha düşüktür. *Küresel Kriz Sonrası Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizmasının Etkinliği* başlıklı çalışma ile 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan finansal krizi inceleyen Elif Yalçın ve Sinem Pınar Gürel, Türkiye de 2010 yılının sonundan itibaren yeni bir para politikası tasarlayarak uygulamaya koyulduğunu ve yeni para politikası stratejisi kapsamında fiyat istikrarının yanında finansal istikrar da gözetilmeye başlandığını belirtmektedir. Çalışmalarında TCMB'nin uyguladığı yeni para politikası çerçevesinde parasal aktarım kanallarının etkinliğini finansal istikrar amacına vurgu yaparak analiz etmektedirler. Literatür takip edilerek, kısa dönem faiz oranları, döviz kuru, banka kredileri, tüketici fiyat endeksi ve sanayi üretim indeksi verileri kullanılarak 2011M01- 2018 M01 dönemleri SVAR modeli ile tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, döviz kuru ve banka kredi kanalları para politikasını iletmede etkin bir şekilde çalışmaktadır fakat fiyat istikrarı ile ilgili bulunan sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. *Yerel Yiyecek Tüketiminde Gıda Korkusu ve Kültürün Moderatör Etkisi: Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma* başlıklı çalışmaları ile Alper Işın ve Kurban Ünlüönen Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetlerinin tespit etmeye çalışmaktadır. Bu amaçla birlikte yabancı turistlerin yiyecek tüketimi ile ilgili kişilik özelliklerinin (gıda korkusu) ve ait oldukları kültürlerin de yiyecek tüketme niyetini ne yönde etkilediği belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın verileri Türkiye'nin üç farklı destinasyonunu (İstanbul, Antalya ve Nevşehir) ziyaret eden ve yerel yiyecekleri deneyimleyen 47 farklı milliyetten olan yabancı turistlerden (n:644) toplanmıştır. Bulgular incelendiğinde, teori ile örtüşen bir şekilde turistlerin tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrollerinin, davranışsal niyetlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada moderatör değişken olarak belirlenen, gıda korkusu düzeyinin ve kültürün turistlerin davranışsal niyetleri üzerinde ise kısmen etkili olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte farklı kültürel özelliklerinde yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetler üzerindeki etkisi kısmidir.

Duygu Yolcu Karadam'ın *Enflasyonun Küreselleşmesi Hipotezinin Test Edilmesi: Gelişmiş Ülkeler için Bulgular* başlıklı çalışması 26 gelişmiş ülke için 1985-2017 dönemini kapsayan bir panel veri kullanılarak bu hipotezin gelişmiş ülkelerde geçerli olup olmadığını araştırmaktır. Farklı dönemler için Genelleştirilmiş Momentler Metodu yöntemi ile tahmin edilen Genişletilmiş Phillips denklemlerinden elde edilen bulgular, yabancı çıktı açığının gelişmiş ülkelerin enflasyonu üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermiştir. Tahmin sonuçlarına göre, yabancı çıktı açığı yerine yerli çıktı açığı artan küreselleşme süreci sonrasında da gelişmiş ülkelerin enflasyon dinamiklerinde önemli rol oynamaktadır. Diğer yandan, ülkelerin artan şekilde ithalata maruz kalması ve üretimin dünya çağında küreselleşmesi ile tutarlı olarak, ithalat fiyatlarının küreselleşme sonrası dönemde gelişmiş ülkelerin enflasyonunda ciddi etkisinin olduğu bulunmuştur. *Lojistik İşletmelerini Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimine Yönlendiren Etkenlerin Değerlendirilmesi* başlıklı çalışmaları ile lojistik firmalarının yeşil tedarik zinciri yönetimini nasıl tanımladığını açıklamak ve yeşil tedarik zinciri yönetimine yönlendiren etkenlerin neler olduğunu belirlemeye çalışan İpek Kazançoğlu ve Berkay Özkaya, nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Yöntemin kullanılmasındaki amaç lojistik firmalarını yeşil tedarik zinciri yönetimine iten etkenlerin ortaya çıkartılmasıdır. Kartopu örneklem tekniği ile başlangıç noktası belirlenerek yönlendirilen kişiler tarafından beş işletmeden yedi kişi ile yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sonunda elde edilen veriler, "betimsel analiz" yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında (i) ulusal ve uluslararası politika, kural ve mevzuat/yasaların, (ii) rekabet ve pazar koşulların, (iii) müşterilerin, (iv) teknolojik gelişmelerin, (v) firma politikalarının, yönetimin ve bakış açısının, (vi) firma konumlandırma planı/stratejisinin ve (vii) ekonomik baskıların yönlendirici etkenlerin olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışma kapsamında rekabet ve pazar koşulları ile ilişkilendirilebilecek olan takipçilik, özgün yönlendirici etken; ekonomi ile ilişkilendirilebilecek enerji tasarrufu ise gelecek uygulamalar için yüksek önem düzeyli etken olarak gözlenmektedir. Literatürde birçok alanda yeşil tedarik zinciri yönetimine ilişkin çalışılma olmasına rağmen, lojistik firmalarını yönlendiren etkenleri ele alan sınırlı sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak bu çalışmada belirlenen enerji tasarrufu ve takipçilik etkenlerinin hem uygulamaya hem de literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Onur Tugay ve Yeliz Pekerşen'in *İstanbul İlinde 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Çalışan Mutfak Şeflerinin Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlere İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi* başlıklı çalışması otel işletmelerinde çalışan mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörlere ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda; İstanbul ilindeki beş yıldızlı otel işletmelerinde 06-26 Mayıs 2019 tarihleri arasında aşçıbaşı, aşçıbaşı yardımcısı ve kısım şefi olmak üzere 144 çalışan ile kolayda örnekleme yöntemiyle veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda mutfak şeflerinin yenilikçi davranışların uygulanmasına önem verdiği, bu alanda güncel gelişmelerin takip edilmesi ve araştırma yapılması gerektiğini düşündükleri ancak yenilikçi uygulamalar hususunda işletme içerisinde bölümler arasında rekabet ortamının oluşturulmadığı ortaya çıkarılmıştır. *Türkiye Ve Diğer G-20 Ülkeleri Hisse Senetlerinin Birlikte Hareketi: Dalgacık Analizi İle Bir Uygulama* başlıklı Hayri Abar'ın çalışması Türkiye ile diğer G20 ülkelerinin hisse senedi piyasalarının birlikte hareketinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada G20 ülkelerinin temel piyasa endeksi değerlerine ait haftalık ortalama log- getiri değerleri kullanılmıştır. Veriler her bir ülke için 10.01.2000 – 18.10.2019 arası 1031 haftaya ait borsa endeksi açılış değerlerinden oluşmaktadır. Hisse senedi piyasalarının birlikte hareketinin analizi farklı ülkeler için yapılacak yatırım portföyünün çeşitlendirilmesinden sağlanacak fayda açısından önemlidir. Yatırımlar korelasyonun yüksek olduğu piyasalara dağıtıldığında, yatırım çeşitlendirilmesinden fayda elde edilememektedir. Çalışmada bu amaçla dalgacık uyum analizi kullanılmıştır. Dalgacık uyum analizi iki zaman serisi arasındaki ilişkinin farklı zaman ve frekanslarda analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Çalışma, ülkeler arası ilişkiyi geniş bir ülke grubu için geniş bir veri seti kullanılarak farklı zaman ve frekanslarda incelemesi bakımından literatüre katkı sağlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre, kısa periyotlarda düzensiz olan ilişkiler uzun periyotlarda daha düzenli hale gelmektedir. Her ne kadar kısa periyotlarda farklı yönlerde ilişkiler görülsün de ülke borsaları arasındaki ilişkiler genellikle aynı yönlüdür. Orta ve uzun vadede ülke borsaları arasındaki ilişki aynı yönlüdür. Kriz ülke borsaları arasındaki ilişkinin seviyesini artırmaktadır. Suudi Arabistan, Rusya ve Çin borsalarına kısa vadeli yatırım yapanlar yatırım çeşitlendirmesi için Türkiye'yi tercih edebilirler. Endonezya, Güney Kore, Hindistan, İngiltere ve Meksika borsalarına yatırım yapanlar için ise Türkiye iyi bir seçim olmamaktadır.

Letife Özdemir'in *VIX Endeksinin BİST30 Endeks ve BİST30 Vadeli İşlem Getirisi Volatilitelerine Etkisinin EGARCH Modeli İle Karşılaştırılması* başlıklı çalışması 9 Haziran 2012'den 31 Ekim 2019'a kadar olan döneme ait günlük veriler kullanılarak BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerin volatilitelerine ilişkin asimetrisinin tespit edilmesi amacıyla öncelikle EGARCH modelleri tahmin etmiştir. Tahmin edilen EGARCH modelleri sonucunda her iki getiri serisinde de kaldıraç etkisinin varlığı tespit edilmiş, getiri volatilitesine finansal piyasadaki kötü haberin iyi haberlerden daha fazla etki yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra VIX endeksinin getirilerin volatilitelerine etkisini ölçebilmek için volatiliteler modeline VIX endeksi dahil edilerek EGARCH modelleri oluşturulmuştur. VIX endeksinin modele katılması sonucunda her iki getiri serisinde de kaldıraç etkisinin güçlendiği belirlenmiştir. VIX endeksinin volatiliteler kalıcılığına etkisine bakıldığında BİST30 endeks getirisinin volatiliteler kalıcılığı aynı düzeyde kalırken, BİST 30 vadeli işlem getirisinin volatiliteler kalıcılığında azalış olduğu tespit edilmiştir. Taner Sekmen, Esra Doğan ve Seher Gülşah Topuz'un *Türkiye'de Kamu İç Borcunun Finansal Gelişme Üzerindeki Dışlama Etkisi* başlıklı çalışması Türkiye'nin kamu iç borcunun finansal gelişme üzerinde herhangi anlamlı bir etkisinin olup olmadığını sorgulamaktadır. 1980-2017 döneminde kamu iç borçlanmasının finansal gelişme üzerindeki etkisine dair tahminler Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) model kullanılarak elde edilmektedir. Finansal gelişmeyi temsil etmek amacıyla finansal gelişme

literatüründe yoğun bir şekilde tercih edilen bireysel değişkenlerin aksine, bu çalışmada bu değişkenlerin çoğunu içeren bir finansal gelişme endeksi tercih edilmektedir. Çalışmanın bulguları teorik beklentilerin aksine kamu iç borcunun finansal gelişmeyi pozitif etkilediğine dair kanıtlar sunmaktadır. Bu bulgular teori kapsamında değerlendirildiğinde bankaların devlet tahvili tutma yönündeki davranışlarının finansal gelişme sürecinde bir dışlama etkisine yol açmayacağı ifade edilebilir. Önceki çalışmaların tersine bu bulgular kamu iç borçlarındaki artışlar ve dolayısıyla tahvil piyasasındaki derinleşmenin diğer finansal piyasaların gelişmesinde pozitif dışsallıklar ortaya çıkarmış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Destinasyonda Yaşayan Yerel Halkın Turistler Hakkındaki Algularının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Göbeklitepe Örneği başlıklı Aydın Ünal'ın çalışması yaşayan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde ikâmet eden, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan 450 yerel halktan katılımcıya 20 Ocak-4 Şubat 2020 döneminde yüz yüze iletişim kurularak anket formları ulaştırılmıştır. Anketlerden elde edilen veriler (420 anket) sosyal bilimler araştırmalarında yaygın bir biçimde kullanılan SPSS programında analize tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda katılımcıların çoğunluğunun turizmi destinasyonları için yararlı (%87) gördükleri ve destinasyonlarına gelen turistleri olumlu algıladıkları (%82) belirlenmiştir. Katılımcıların çok az bir kısmının ise turizmi destinasyonları için zararlı (%13) gördükleri ve destinasyonlarına gelen turistleri olumsuz algıladıkları (%18) tespit edilmiştir. Ayrıca destinasyonda yaşayan yerel halkın destinasyonlarına gelen turistleri; turist destinasyon uyumluluğu, turistlerin destinasyona ekonomik katkıları, turistlerin destinasyona karşı sorumlulukları, turistlerin destinasyona olumlu katkıları ve turistlerin destinasyona olumsuz etkileri boyutlarında değerlendirdikleri belirlenmiştir.

Özlem Ülger Danacı'nın *Merkez Bankası Bağımsızlığının Makroekonomik Göstergeler Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği (1990-2018)* başlıklı çalışması Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) bağımsızlığının bazı makroekonomik değişkenler (enflasyon, para arzı, büyüme ve bütçe açığı) üzerindeki etkileri, 1990-2018 dönemleri açısından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Elde edilen veriler incelendiğinde, TCMB bağımsızlığının hem yasal hem de fiili bağımsızlığının garanti altına alınması ile birlikte pozitif bir etkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. *Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerine Etkisi: Marka Duygusu ve Cinsiyetin Düzenleyici Rolü* başlıklı çalışması ile davranışsal etkinin altında yatan temel neden marka duygusu olabileceğini vurgulayan Emrah Tokgöz, Araştırmada, dağıtım topla yöntemiyle, kullanılabilir durumda 454 anket uygulamıştır. SPSS programına yüklenerek kullanılan PROCESS Makro yazılımı, düzenleyici analizi yapılmasına yardımcı olmuştur. Sonuçlara göre dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi marka duygusu yüksek olan tüketicilerde daha fazla etkilidir. Bu etkinin, marka duygusu yüksek olan erkek tüketicilerde daha güçlü olduğu anlaşılmıştır. Sonuç bölümünde teorik tartışmanın ardından, pazarlama yöneticilerine markalı ürün pazarında uygulayabilecekleri potansiyel pazarlama stratejileri önerilmektedir.

Mehmet Vahit Eren'in *Cinsiyet Eşit(siz)liğinde Genç Kadın İşsizliği ile Kalkınma Arasındaki İlişki: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz* adlı çalışması genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkiyi Avrupa Birliği ülkelerine ait veriler aracılığıyla araştırmaktır. Çalışma için 1991-2018 dönemi verileri ve panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, genç kadın işsizliğinden kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre, Avrupa Birliği ülkelerinde kadınların kalkınma sürecinde önemli bir rolü olduğu ifade edilebilmektedir. *Depo Yeri Seçimi: Perakende Sektöründe Melez Çok Kriterli Karar Verme Uygulaması* başlıklı çalışması ile Muhittin Sağnak perakende sektöründe faaliyet gösteren büyük bir kuruluş için bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TODIM teknikleri entegre edilerek en uygun depo yeri seçiminin yapılması hedeflenmiştir. En uygun depo yeri seçimi için geliştirilen kriter seti, diğer bir deyişle kavramsal çerçeve, literatür taraması ile geliştirilmiştir. Bulanık AHS kriterlerin önem ağırlıklarının bulunmasında kullanılmış, alternatifler ise bulanık TODIM tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Çıkan sonuçlara bağlı çıkarımlar geliştirilmiştir. Fatih Ercan, Hasan Köşker ve Nalan Albuz'un *Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Riskin Kullanma Eğilimi Üzerine Etkisi* başlıklı çalışması çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma evrenini Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi akademik ve idari personeli oluşturmaktadır. Basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 355 katılımcıdan anket tekniği kullanılarak veriler elde edilmiş ve SPSS 21.0 for Windows programı kullanılarak analiz edilmiştir. 5'li likert ölçeğinde hazırlanan anket 27 adet ifadeden oluşmaktadır ve ilgili alanyazında daha önce yapılan çalışmalar derlenerek oluşturulmuştur. Ayrıca ankette, katılımcıların demografik özellikleri ve çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımlarına ilişkin betimleyici sorular yer almaktadır. Araştırma amacı doğrultusunda demografik bilgilere ilişkin betimsel analizler ile t testi ve Anova testleri, korelasyon, regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Regresyon analizi sonuçlarına göre algılanan performans riski, güvenlik riski ve sosyal risklerin kişilerin kullanma eğilimi üzerinde olumsuz etkiye sahip risk faktörleri olduğu tespit edilmiştir.

Kemal Eyüboğlu ve Sinem Eyüboğlu'nun *Borsa İstanbul Endekslerinde Adaptif Piyasa Hipotezinin Geçerliliğinin Test Edilmesi* başlıklı çalışması Borsa İstanbul endekslerinde (BIST 100, Sınai ve Mali) Adaptif Piyasa Hipotezinin geçerli olup olmadığı günlük veriler kullanılarak incelenmiştir. Veri aralığı BIST 100 için 02 Ocak 1990-17 Haziran 2019; BIST Sınai ve Mali için 02 Nisan 1991-17 Haziran 2019'dur. Çalışmada günlük getiri verileri, iki yıllık alt örneklere ayrılmış ve hisse senedi getirilerinin öngörülebilirliğinin zaman içinde nasıl değiştiğini belirlemek için doğrusal ve doğrusal olmayan testler uygulanmıştır. Otokorelasyon ve runs testlerinden elde edilen sonuçlar, genellikle 3 endeksin etkin ve etkin olmayan dönemler arasında geçiş yaptığını ve dolayısıyla piyasaların Adaptif Piyasa Hipotezi ile uyumlu

olduğunu ortaya koymuştur. Varyans oranı testi ile doğrusal olmayan testlerin sonuçları ise hisse senedi getirilerinin tahmin edilebilir olduğunu dolayısıyla piyasaların etkin olmadığını göstermiştir. *Terör-Yerel Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Türkiye Düzey-2 Bölgeleri zerine Bir İnceleme* başlıklı Demet Eroğlu Sevinç ve Sevda Yapraklı'nın alışması Türkiye'de İstatistik Bölge Birimleri Sınıflamasında (İBBS) olan 26 Düzey-2 alt bölgesinin 2007-2017 dönemine ait verileriyle terörün belirleyicilerini ortaya koymaya yönelik olarak ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerden hareketle analizler gerçekleştirilmiştir. Panel veri analizine dayalı Coğrafik Ağırlıklı Regresyon (GWR) yöntemi sonuçlarına göre terörün belirleyicileri arasında olan makroekonomik değişkenler; gelir, turizm, işsizlik, enflasyon ve yoksulluk değişkenleridir. Ayrıca terörün sosyal belirleyicileri arasında suç, eğitim ve g değişkenleri bulunmaktayken, çevresel belirleyicilerin ise yol ve coğrafya değişkenlerinden oluştuğu tespit edilmiştir. Özetle ortaya konan bu sonuçların terörün bölgesel belirleyicileri kapsamında yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması ve ilerletilmesi bağlamında politika yapıcılara doneler vermesi beklenmektedir.

E-Journal of Yasar University dergisinin yeni sayısı 2020 yılının Ekim ayında çıkacak olup yeni sayıda yine kendi alanının araştırma, yöntem ve modellerin kullanıldığı özgün çalışmalar ile buluşmayı mit eder, çalışmalarınızda kolaylıklar dileriz.

E-Journal of Yasar University adına
Doç. Dr. Meltem İnce Yenilmez

Türkiye İçin Mikro Veri Bazlı Alternatif İç ve Dış Talep Açığı Göstergeleri

Micro Based Alternative Output Gap Measures for Domestic and Foreign Demand

Aslıhan ATABEK DEMİRHAN, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Türkiye, aslihan.atabek@tcmb.gov.tr

Orcid No: 0000-0003-3789-4530

Saygın ÇEVİK, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Türkiye, saygin.cevik@tcmb.gov.tr

Orcid No: 0000-0003-1165-3085

Öz: Bu çalışmada, İktisadi Yönelim Anketi firma bazlı mikro verilerini kullanılarak, Türkiye ekonomisi için oluşturduğumuz iç ve dış talep açıklarına ilişkin göstergeler sunulmaktadır. Göstergelerin oluşturulması aşamasında ilk olarak firmalar iç ve dış piyasaya yönelik üretim yapan şekilde ayrıştırılmıştır. Daha sonra, iç ve dış piyasa ayrımında yatırım açığı olmayıp, istihdam oranında ve satış fiyatlarında değişiklik öngörmeyen firmalara ait kapasite kullanım oranlarının ağırlıklı ortalaması enflasyonist baskı yaratmayan kapasite kullanım oranları olarak değerlendirilmiş ve iç ve dış talep potansiyel çıktılarına alternatif göstergeler olarak tanımlanmıştır. Oluşturulan bu göstergelerin toplam kapasite kullanım oranlarından farkı ise iç ve dış talep kapasite kullanım açıkları olarak değerlendirilmiştir. Sonuçlar, iç ve dış talep kapasite kullanım açıklarının ekonomideki iş çevrimlerini ve enflasyon baskılarını değerlendirmek için alternatif göstergeler olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çıktı Açığı, İç ve Dış Talep, Firma Bazlı Veri, Eğilim Anketi

JEL Sınıflandırması: E31, E32, E52

Abstract: In this study, alternative gap indicators for domestic and foreign demand are introduced for the Turkish economy on the basis of firm-level tendency survey data. Firstly, firms are classified according to their production to the domestic and foreign market. Then, in the domestic and foreign markets distinction, capacity utilization rate for the firms that do not expect any price and employment changes together with no investment gap are determined as potential output proxies for the domestic and foreign demand and the difference with the actual capacity utilization rates are considered as alternative gap measures for domestic and foreign demand. Results provide supportive evidence for the adequacy of domestic and foreign demand capacity utilisation gaps as alternative indicators for assessing the overall state of the business cycle and inflation pressures.

Keywords: Output Gap, Domestic and Foreign Demand, Firm-Level Analysis, Tendency Survey

JEL Classification: E31, E32, E52

1. Giriş

Çıktı açığı bir ekonomideki toplam üretim düzeyinin, potansiyel düzeyinden farkını ifade etmektedir. Çıktı açığının pozitif olduğu durumlarda, talep fazlalığı ortaya çıktığı, dolayısıyla ekonominin normal kapasitesinin üzerinde çalıştığı ve bunun talep yönlü enflasyonist baskıya neden olabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan çıktı açığının negatif olduğu durumlarda, ekonomide talebin zayıf kaldığı, dolayısıyla ortada bir arz fazlalığı veya atıl kapasite oluştuğu, bunun da enflasyonda düşüşe neden olabileceği düşünülür. Talep ve arz arasındaki dengeyi ve dolayısı ile ekonomideki fiyat baskısını gösteren çıktı açığı enflasyon hedeflemesi rejiminde merkez bankalarının yakından takip ettiği önemli bir göstergedir (Taylor, 1979 ve Fisher vd., 1996).

Çıktı açığının iki bileşeninden, gerçekleşen üretim gözlemlenebilen bir gösterge iken, mevcut iş gücü, sermaye ve üretim teknolojisi ile enflasyon üzerinde bir baskı yaratmadan ulaşılabilecek en yüksek üretim düzeyini ifade eden potansiyel çıktı gözlemlenememektedir. Uygulamalı yazında çıktı açığı farklı istatistiksel ve ekonometrik yaklaşımlarla tahmin edilmektedir. İstatistiksel yaklaşımda, potansiyel çıktı uzun dönemli eğilim olarak tanımlanmakta ve uzun dönemli eğilimi tahmin etmeye dayalı istatistiksel filtreler kullanılmaktadır. Uygulamalarda ağırlıklı olarak Hodrick-Prescott (1997), Baxter-King (1999), Christiano-Fitzgerald (2003), Kaiser ve Maravall (2005) ve Beveridge ve Nelson (1981) çalışmalarında önerilen filtreleme yöntemleri yer almaktadır. Çıktı açığının tahmininde, iktisadi teoriden bağımsız tamamen istatistiksel bir yöntem olması nedeni ile eleştirilen filtreleme yöntemlerine alternatif olarak, üretim fonksiyonuna dayalı yapısal ve yarı yapısal yöntemler ortaya konulmuştur. Blanchard ve Quah (1989) tarafından önerilen SVAR yaklaşımı ve Avrupa Birliği Ekonomik Politika Komitesi (EU Economic Policy Committee) tarafından tavsiye edilen, ayrıca OECD (Giorno vd., 1995), IMF (De Masi, 1997) ve CBO (Congressional Budget Office, 1995) gibi kurumlar tarafından da kullanılan üretim

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 29 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 8 Mart / March 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

fonksiyonu yaklaşımı sıklıkla tercih edilen yöntemlerdendir. Yapısal model yaklaşımları her ne kadar iktisadi temellere dayanması nedeni ile tercih edilmiş olsa da birçok güçlü varsayım ve belirsizlik içermektedir (Slevin, 2001; De Masi, 1997; Chagny ve Döpke, 2001). Her iki yaklaşımın birbirine kıyasla avantaj ve dezavantajları mevcut olup hangisinin daha iyi sonuç verdiği konusunda kesin bir yargı oluşmuş değildir. Ancak her iki yöntemin de ortak eksikliği maruz kaldıkları revizyonlar ve son dönemlere ait tahminlerdeki yüksek oranlı belirsizliktir (Orphanides ve van Norden, 2002). Söz konusu belirsizliklere maruz kalmayan mikro bazlı kapasite kullanım oranlarına dayalı alternatif yaklaşım ise son dönemde yazında yerini almaya başlamıştır (Köberl ve Lein, 2011, Fessler vd., 2014, Crosilla vd., 2014, Şahinöz ve Atabek, 2016 ve Bezerra vd., 2016).

Türkiye için yapılan uygulamalı çalışmalar incelendiğinde, potansiyel çıktının farklı istatistiksel veya ekonomik yaklaşımlar kullanılarak tahmin edildiği görülmektedir. Özbek ve Özlale (2005) çalışmasında HP ve Kalman filtrelerini kullanarak çıktı açığı hesaplamışlardır. Saygılı ve Cihan (2008) çalışmalarında üretim fonksiyonu yaklaşımıyla çıktı açığını hesaplarlarken, Ögünç ve Ece (2004), Sarıkaya vd. (2005), Kara vd. (2007) çalışmalarında Türkiye için yarı yapısal bir model çerçevesinde Kalman filtresi ile çıktı açığını tahmin etmişlerdir. Ögünç ve Sarıkaya (2011) Bayesçi yöntemle, Erdoğan-Coşar vd. (2013) temel bileşenler yöntemiyle çıktı açığı tahmin etmişlerdir. Saraçoğlu vd. (2014) yapısal VAR (SVAR) modeli ve Uyarlanmış Hodrick-Prescott filtresi yöntemleriyle çıktı açığını tahmin etmişlerdir. Şahinöz ve Atabek (2016) ise kapasite kullanım açığına dayalı alternatif mikro bazlı yöntemi kullanarak çıktı açığı hesaplamalardır.

Çıktı açığının ne ölçüde iç talep, ne ölçüde dış talep kaynaklı olduğunun anlaşılması para politikası tasarımı açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, Köberl ve Lein (2011) ve Şahinöz ve Atabek (2016) çalışmalarında kullanılan yöntemin benzerini kullanarak, Türkiye ekonomisi için çıktı açığını iç ve dış talep bileşenlerine ayırarak hesaplamaktır.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde çıktı açığının iç ve dış talep bileşenlerinin hesaplanmasına ilişkin veri ve yöntemle yer verilmiştir. Sonraki bölümde, hesaplanan iç ve dış talep çıktı açıklarına ilişkin betimsel analizler sunulmuştur. Son bölümde ise çalışmanın sonuçları tartışılmıştır.

2. Veri ve Yöntem

Kapasite kullanım oranı toplam üretim kapasitesinin ne kadarının kullanıldığını gösteren bir ölçüttür. Gerçekleşen üretim kapasitesi ile potansiyel üretim kapasitesinin oranı olarak da tanımlanabilen kapasite kullanım oranı çıktı açığına ilişkin bir gösterge olma özelliği taşımaktadır (Graff ve Sturm, 2010). İlk olarak, Köberl ve Lein (2011) firma bazlı kapasite kullanım oranlarını kullanarak çıktı açığına alternatif bir ölçüt geliştirmişlerdir. Şahinöz ve Atabek (2016) bu yöntemi kullanarak Türkiye ekonomisi için kapasite kullanımına dayalı alternatif bir çıktı açığı göstergesi hesaplamışlardır. Kapasite kullanım açığı diğer ölçütlere kıyasla uygulamada bazı avantajlar sunmaktadır. İlk olarak, kullanılan mevcut diğer birçok yöntemde potansiyel çıktının hesaplanmasında istatistiksel eğilimden arındırma yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin başlıca sorunu son gözlemlerin sağlıklı bir şekilde tahmin edilememesidir. Ancak kapasite kullanım açığı doğrudan firma verilerinden hesaplandığından, son gözlemlerdeki belirsizlik problemini ortadan kaldırmaktadır. İkinci olarak, diğer çıktı açığı ölçütleri önemli revizyonlara maruz kalabilirken, kapasite kullanım açığında bu tür revizyonlar olmamaktadır. Son olarak, politika yapıcılar için çıktı açığının boyutunu mümkün olan en kısa zamanda belirlemek büyük önem taşımaktadır. Kapasite kullanım açığı anket verilerinden elde edildiği için, ilgili çeyreğe ait bilgilere bir ay gecikmeli olarak ulaşılabilmekte ve çıktı açığına ilişkin bilgiler oldukça güncel bir şekilde elde edilebilmektedir.

Kapasite kullanım oranlarına dayalı çıktı açığının yukarıda verilen avantajları göz önüne alınarak, bu çalışmada, Köberl ve Lein (2011) yöntemini kullanarak, Şahinöz ve Atabek (2016) çalışmasına benzer şekilde Türkiye ekonomisi için çıktı açığı hesaplanmıştır. Bu çalışmada diğerlerinden farklı olarak, mikro verinin avantajları kullanılarak çıktı açığı iç ve dış talep bileşenlerine ayırarak ayrı ayrı hesaplanmıştır. Bu çalışmada hesaplanan iç ve dış talep kapasite kullanım açıkları Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından derlenen İktisadi Yönelim Anketi (İYA) verileri kullanılarak oluşturulmuştur. TCMB tarafından 1987 yılı Aralık ayından bu yana aylık olarak uygulanmakta olan İYA, imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların geçmişe ilişkin değerlendirmelerini, mevcut duruma ilişkin görüşlerini ve geleceğe yönelik beklentilerini içeren bir eğilim anketidir. 2007 yılında gerek anket kapsamı gerekse içerikte bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bu tarihten itibaren anket katılımcıların kapsamı genişletilmiş ve anket Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2005 bazlı İmalat Sanayi Üretim Endeksi çerçevesindeki firmalara uygulanmaya başlamıştır. Ayrıca, anket aylık ve üç aylık olarak uygulanmaya başlanmış ve sorularda bir takım değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Kapasite kullanım oranına ilişkin sorunun eklenmesi ile imalat sanayi kapasite kullanım oranı da 2007 yılından bu yana İYA çerçevesinde hesaplanmakta ve yayınlanmaktadır.

Çalışmanın ilk aşamasında, İYA'daki firmalar iç ve dış piyasaya üretim yapmalarına göre ayrıştırılmıştır. Firmaların ihracat oranları sektör ortanca ihracat değeri ile karşılaştırılmış ve ihracat oranı sektör ortanca değerinin üzerinde olan firmalar dış piyasaya yönelik üretim yapan diğer firmalar ise iç piyasaya yönelik üretim yapan firmalar olarak sınıflandırılmıştır. Daha sonra, iç ve dış piyasa ayırımında, yatırım ve istihdam açığı olmayıp satış fiyatlarında değişiklik öngörmeyen firmalara ait kapasite kullanım oranlarının ağırlıklı ortalamaları enflasyonist olmayan kapasite kullanım oranı

(Non-inflationary rate of capacity utilization - NIRCU) olarak değerlendirmiş ve iç ve dış talep potansiyel çıktılarına alternatif göstergeler olarak tanımlanmıştır. Oluşturulan bu göstergelerin toplam kapasite kullanım oranlarından farkı ise iç ve dış talep kapasite kullanım açıkları olarak değerlendirilmiştir. İç ve dış piyasa ayırımında hesaplanabilen kapasite kullanım açıkları, çıktı açığının kaynağının ayrıştırılmasında modelleme yöntemine alternatif bir yöntem olarak sunulmaktadır.

İlgili uygulamalı yazında yer alan mevcut çalışmalarda enflasyonist baskı yaratmayacak firmaların belirlenmesinde yatırım açığı olmayan ve satış fiyatında değişiklik öngörmeyen firmalar dikkate alınırken, bu çalışmada yatırım açığına ve satış fiyat değişikliği olmamasına firmanın istihdam oranında değişiklik öngörmemesi, yani firmanın istihdam açığı olmaması koşulu da eklenmiştir. İşgücünün önemli bir üretim faktörü olması ve istihdam koşullarının firma üretim ve fiyatlama davranışları üzerindeki kilit rolü göz önüne alındığında, istihdam açığının tanıma eklenmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Tanımda yapılan iyileştirmeye ek olarak, bu çalışmada kapasite kullanım açığı iç ve dış talep açıkları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İç ve dış piyasa koşullarının gerek talep gerekse maliyet ve arz yönlü genellikle farklılaştığı göz önüne alındığında, iç ve dış talep çıktı açıklarının mevcut durumun daha sağlıklı analiz edilmesinde önemli rol oynayabileceği vurgulanmalıdır. Ayrıca alternatif çıktı açığı olarak sunulan bu göstergelerin revizyona maruz kalmamaları, son döneme ilişkin belirsizlik içermemeleri ve iç-dış piyasa ayırımında izlenmeye olanak sağlaması bakımından mevcut diğer göstergelere kıyasla uygulamada politika yapıcılar için daha detaylı ve sağlıklı bilgi içeriğine sahip olduğu düşünülmektedir.

Enflasyonist baskı yaratmayan kapasite kullanım oranı (NIRCU) olarak tanımlanan potansiyel çıktının tahmini için bu çalışmada 2007 yılından bu yana 3892 firmaya ait 290399 gözlem kullanılmıştır. Firma bazında NIRCU'nun hesaplanmasında Tablo 1'de sunulan İYA soruları kullanılmıştır.

Tablo 1. Analize Dahil Edilen İYA Soruları

Soru	Cevap seçenekleri
Kapasite kullanım oranınız (Şu anda, fiziki kapasiteye göre, fiilen gerçekleştirilen kapasite kullanımını yüzde olarak belirtiniz.)	%...
Gelecek üç aydaki iç piyasa satış fiyatı beklentiniz	Artacak, Aynı kalacak, Azalacak
Gelecek üç aydaki istihdam beklentiniz	Artacak, Aynı kalacak, Azalacak
Geçmiş on iki aya kıyasla, gelecek on iki ayda, sabit sermaye yatırım harcaması beklentiniz	Artacak, Aynı kalacak, Azalacak

Kaynak: TCMB.

Geçmiş on iki aya kıyasla, gelecek on iki ayda, sabit sermaye yatırım harcaması beklentisine ilişkin İYA sorusu, sermaye stoğunda ayarlama yapması gerektiği için yüksek (düşük) kapasitede çalışan firmaların belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Sabit sermaye yatırım harcaması beklentisini artacak (azalacak) olarak ifade eden firmalar pozitif (negatif) yatırım açığı olan firmalar şeklinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, yatırım açığı firmalar üzerindeki yatırım baskısını ölçmektedir.

Çıktı açığı tanımına uyumlu olacak şekilde, satış fiyatında ve istihdamında değişim öngörmeyen ve yatırım açığı olmayan firmalara ait kapasite kullanım oranının enflasyonist baskı yaratmayacağı varsayılmış ve firma bazında NIRCU, bu şartları sağlayan firmaların belirlenmesi ile oluşturulmuştur.

“i” firması için “t” çeyreğindeki NIRCU aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$NIRCU_{i,t} = (CU_{i,t} | E_t(P_{i,t+1}) = 0, E_t(U_{i,t+1}) = 0, Yatırım Açığı_t = 0)^1 \quad (1)$$

Enflasyonist baskı yaratmayacak kapasite koşullarını sağlayan firmalara ait kapasite kullanım oranları aşağıda verilen iki aşamalı ağırlıklandırma yöntemi ile toplulaştırılmış ve imalat sanayinde iç ve dış piyasaya üretim yapan firmalar ayırımında enflasyonist baskı yaratmayacak kapasite kullanım oranları hesaplanmıştır.

$$NIRCU_t = \sum_{j=1}^{24} s_j \sum_i w_{ijt} * NIRCU_{ijt} \quad (2)$$

Burada w_{ijt} , i firmasının t zamanındaki j sektörü içindeki üretim değerine göre ağırlığını, s_j ise NACE Rev 2 sınıflandırmasında j sektörünün ağırlığını ifade etmektedir. Buna göre, NIRCU koşullarını sağlayan her firma üretim değerine göre ve faaliyet gösterdiği sektörün ağırlığına göre iki aşamalı ağırlıklandırılmıştır. Hesaplanan NIRCU potansiyel

¹ Köberl ve Lein (2011) çalışmasında, NIRCU tanımında hem cari dönem satış fiyatı değerlendirmesi hem de gelecek döneme ait satış fiyatı beklentilerine yer vermiştir. Ancak, İYA'da mevcut satış fiyatı değerlendirmesine ilişkin soru bulunmadığından, bizim tanımımızda sadece gelecek döneme ait satış fiyatı beklentisi yer almaktadır.

kapasite kullanım oranı için bir gösterge olarak kullanılmakta ve gerçekleşen kapasite kullanım oranı ile farkı, alternatif çıktı açığı olarak önerilmektedir. Buna göre,

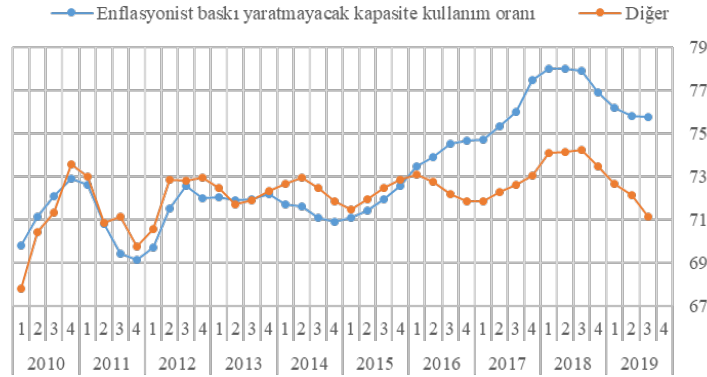
$$CU_GAP_t^i = CU_t^i - NIRCU_t^i \quad (3)$$

Denklemden CU_GAP çıktı açığını, CU toplam kapasite kullanım oranını, $NIRCU$ enflasyonist baskı yaratmayacak kapasite koşullarını sağlayan firmalara ait kapasite kullanım oranını göstermektedir. Çıktı açığı toplam, iç ve dış talep olmak üzere üç farklı piyasa için hesaplanmıştır (i=toplum, iç piyasa ve dış piyasa).

İç ve dış talep ayrımında çıktı açıklarının hesaplanabilmesi için öncelikle, İYA'ya katılan firmaları iç ve dış piyasaya yönelik üretim yapanlar şeklinde ayırtmamız gerekmektedir. Bu amaçla, firmaların ilgili yılda yurtdışı satışlarının toplam satışlar içerisindeki payı şeklinde tanımlanan ihracat oranları, ilgili sektördeki ortalama ihracat oranı ile karşılaştırılarak ortalamanın üstünde ihracat oranı olan firmalar dış piyasaya yönelik üretim yapan, geri kalan firmalar ise iç piyasaya yönelik üretim yapan olarak sınıflandırılmıştır². Bu çerçevede, 2007 yılından bu yana İYA'da yer alan firmaların ortalama yüzde 57'si iç piyasaya üretim yapan, yüzde 43'ü ise dış piyasaya üretim yapan olarak sınıflandırılmıştır. İç ve dış piyasaya üretim yapan firmalar için toplu $NIRCU$ hesaplamasında yukarıda yer alan (2) numaralı denklem kullanılmış, firma ve sektör ağırlıkları ise her iki piyasa için ayrı ayrı hesaplanmıştır. $NIRCU$ daha önce de belirtildiği üzere potansiyel kapasite kullanım oranı için bir gösterge olarak değerlendirilirken, kapasite kullanım açıkları (3) numaralı denklem kullanılarak hesaplanmaktadır.

3. İç ve Dış Talep Ayrımında Kapasite Kullanım Açıkları

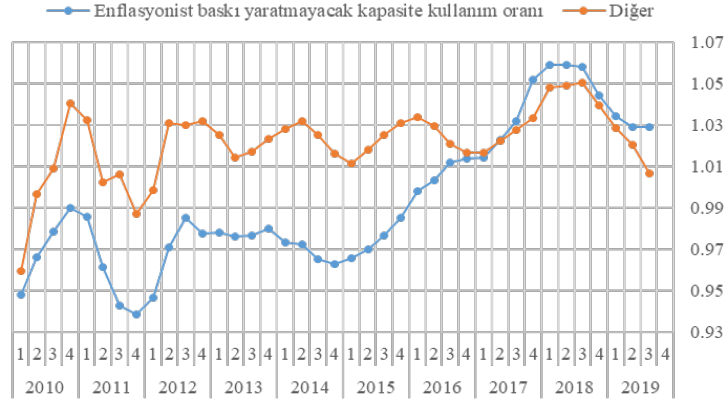
Grafik 1'de enflasyonist baskı yaratmayacak kapasite koşullarını sağlayan firmalara ve diğer firmalara ait kapasite kullanım oranları, Grafik 2'de ise küresel krizin en belirgin şekilde hissedildiği 2008 yılı üçüncü çeyreğine göre her iki gruba ait kapasite kullanım oranlarının değişimini gösteren kapasite kullanım oranı endeksleri verilmiştir. İhracatın durağan seyrettiği 2010-2016 döneminde enflasyonist baskı yaratmayan firmalara ait kapasite kullanım oranının diğer firmalara ait kapasite kullanım oranının altında kaldığı, bu dönemden sonra ise ihracattaki artışın etkisiyle firmalar arasında dış ticaret rekabetinin yoğunlaştığı ve enflasyonist baskı yaratmayan firmalara ait kapasite kullanım oranının belirgin şekilde artış eğilimine girdiği görülmektedir (Grafik 1).

Grafik 1. Kapasite Kullanım Oranları (%), Üç aylık

Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

² Dış piyasaya yönelik üretim yapan firmaların belirlenmesinde sektör ortalama değerinin eşik değeri olarak kullanılmasının temel sebebi yanlılığı en aza indirmektir. Sektöre bağlı olarak ihracat oranları farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle, ağırlıklı olarak dış piyasaya yönelik üretim yapan firmaların belirlenmesinde yüzde 5, yüzde 10 vb. gibi subjektif ve tartışmaya yol açabilecek eşik değerleri kullanmak yerine sektör ortalama değerlerinin kullanılması tercih edilmiştir.

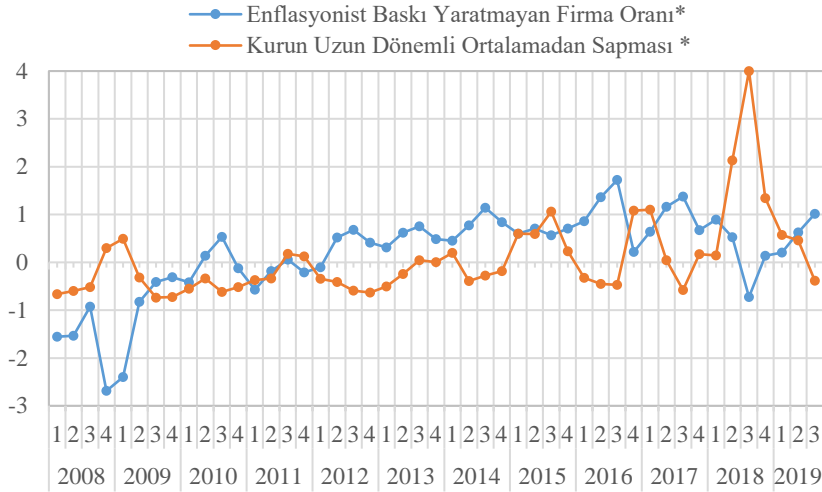

Grafik 2: Kapasite Kullanım Oranları (% , Üç aylık, 2008:Ç3=1)

Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

Grafik 3, enflasyonist baskı yaratmayacak özellikleri taşıyan firma sayısının toplam firma sayısına oranı ile kurun uzun dönemli ortalamadan sapması arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Grafikten, enflasyonist baskı yaratmayan firma oranı ile kur sapması arasında negatif bir ilişki olduğu görülmektedir. Kurun uzun dönemli ortalamasının üzerinde olduğu dönemlerde firmalar üzerinde oluşan maliyetler enflasyonist baskı yaratmayacak firma oranının düşmesine neden olurken, aksi durumlarda enflasyonist baskı yaratmayacak firma oranı artış göstermektedir.

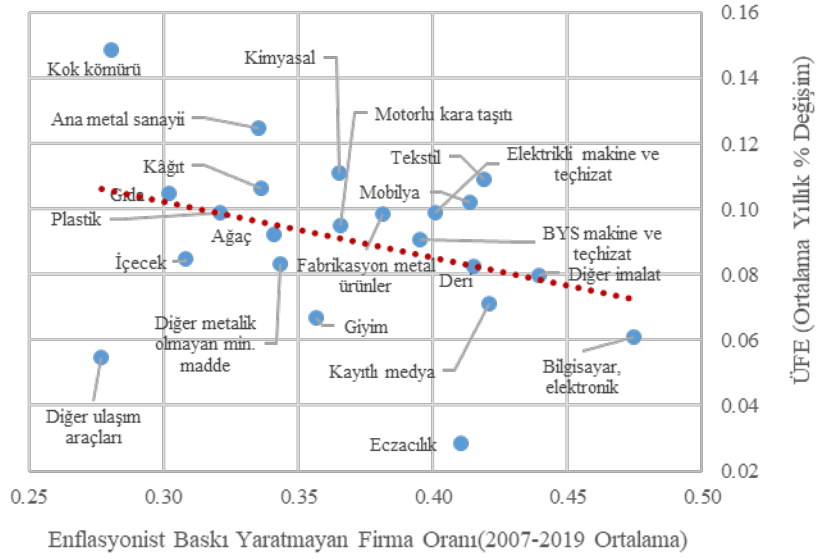
Sektörel olarak enflasyonist baskı yaratmayan firma oranı ile enflasyon ilişkisini sunan Grafik 4'ten de görüleceği üzere, her iki seri arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. Enflasyonist baskının yüksek (düşük) olduğu (enflasyonist baskı yaratmayan firma oranı düşük (yüksek) olan) sektörlerde ortalama yıllık enflasyonun düşük (yüksek) olduğu gözlenmektedir.

*Seriler arası karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacıyla her iki seri ortalamalarından çıkartılıp, standart sapmalarına bölünmek suretiyle standartlaştırılmıştır. Kurun uzun dönemli ortalaması 12 aylık hareketli ortalamayı ifade etmektedir.

Grafik 3: Enflasyonist Baskı Yaratmayacak Firma Oranı ve Kur İlişkisi

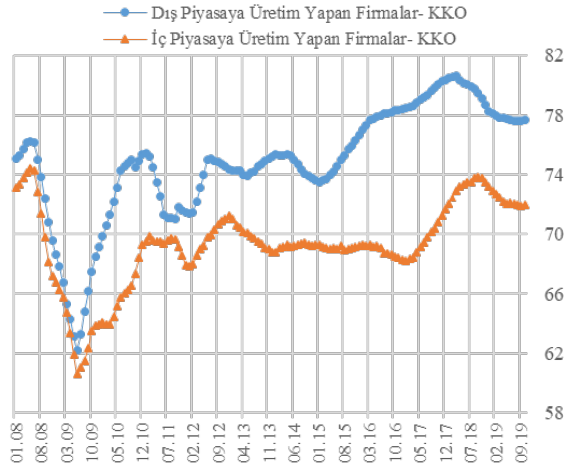
Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

Grafik 4: Enflasyonist Baskı Yaratmayacak Firma Oranı ve Yurt İçi Üretici Enflasyonu İlişkisi**

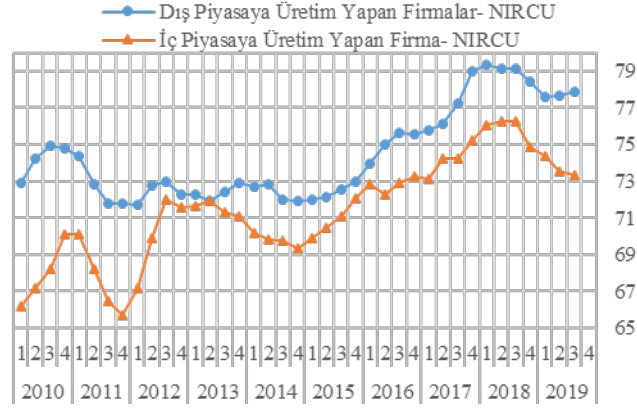
Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

** Grafikte tütün sektörü gösterilmemiştir.

Grafik 5: Kapasite Kullanım Oranları (%)

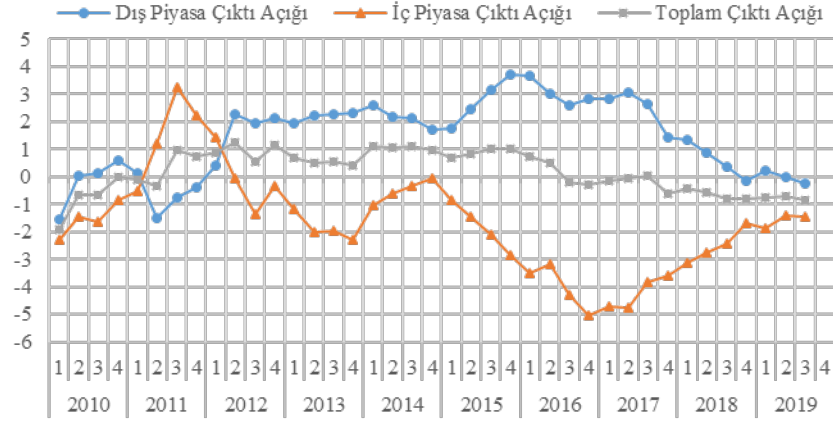
Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

Grafik 6: Enflasyonist Baskı Yaratmayan Kapasite Kullanım Oranları (%)

Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

İç ve dış piyasa ayırımında enflasyonist baskı yaratmayan kapasite kullanım oranları dış piyasaya yönelik üretim yapanlara ait NIRCU'nun daha yüksek seyrettiğini göstermektedir (Grafik 6). 2011-2012 yılında iç piyasaya yönelik üretim yapan firmaların NIRCU'sundaki belirgin düşüşe rağmen dış piyasaya yönelik üretim yapan firmalara ait NIRCU daha durağan bir seyir izlemiştir. 2016 yılı sonrası ise her iki piyasaya yönelik üretim yapan firmaların NIRCU'ları artış eğilimi gösterirken, 2018 yılı son çeyreğinde iç ve dış piyasalara yönelik üretim yapan firma dinamiklerinde farklılaşma dikkat çekmektedir. Grafik 7'de iç ve dış talep ayırımında hesaplanan çıktı açıkları sunulmuştur.

Grafik 7: İç ve Dış Talep Ayırımında Çıktı Açıkları

Kaynak: TCMB, Yazarların hesaplamaları.

2009 küresel finansal krizi sonrası özellikle Euro bölgesinde yaşanan durgunluk nedeniyle 2011 yılı ilk çeyreğine kadar negatif olan dış talep açıklarının, yeni pazarların ortaya çıkmasıyla birlikte 2011 yılı ikinci çeyreğinden 2018 yılı son çeyreğine kadar toplam çıktı açığı üzerinde yukarı yönlü baskı yarattığı görülmektedir. 2018 yılı son çeyreğinde, Türk lirasının değer kaybetmesi sonrasında, dış talebin toplam çıktı açıklarını sınırlı da olsa aşağı çektiği gözlenmiştir. Diğer taraftan, iç talep açıklarının 2012 yılı ikinci çeyreğinden günümüze kadar negatif alan etrafında seyrettiği görülmektedir. Toplam çıktı açığı üzerinde iç talep açıklarının aşağı yönlü yarattığı baskı 2015 yılından 2016 yılı sonuna kadar giderek artmış, 2017 yılı başından itibaren ise iç talebi destekleyen politikalar nedeniyle azalış eğilimine girmiştir.

4. Sonuç

Bu çalışmada firma bazında mikro veriler kullanılarak oluşturulan ve iç ve dış piyasa ayırımında hesaplanan kapasite kullanım açıkları sunulmuştur. Şahinöz ve Atabek (2016) kapasite kullanım açıklarının ekonomideki iş çevrimlerinin ve enflasyon baskılarının değerlendirilmesinde kullanılabilecek başarılı bir çıktı açığı göstergesi olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu çalışmadaki sonuçlar, kapasite kullanım açıklarının iç ve dış piyasa ayırımında hesaplanmasının ekonomideki

iş çevrimlerinin ve enflasyon baskılarının iç ve dış talep çerçevesinde değerlendirilmesine olanak sağladığını göstermektedir. Kapasite kullanım açığı diğer ölçütlere kıyasla uygulamada bazı avantajlar sunmaktadır. İlk olarak, kullanılan mevcut diğer birçok yöntemde potansiyel çıktının hesaplanmasında istatistiksel eğilimden arındırma yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin başlıca sorunu son gözlemlerin sağlıklı bir şekilde tahmin edilememesidir. Ancak kapasite kullanım açığının doğrudan firma verilerine dayalı olması son gözlemlerdeki belirsizlik problemini ortadan kaldırmaktadır. İkinci olarak, diğer çıktı açığı ölçütleri önemli revizyonlara maruz kalabilirken, kapasite kullanım açığında bu tür revizyonlar olmamaktadır. Son olarak, politika yapıcılar için çıktı açığının boyutunu mümkün olan en kısa zamanda belirlemek büyük önem taşımaktadır. Kapasite kullanım açığı anket verilerinden elde edildiği için, ilgili çeyreğe ait bilgilere bir ay gecikmeli olarak ulaşılabilmekte ve çıktı açığına ilişkin bilgiler oldukça güncel bir şekilde elde edilebilmektedir. Diğer taraftan, kapasite kullanım oranı İYA'da 2007 yılından bu yana yer aldığından, kapasite kullanım açığının kısıtlı bir zaman dilimi için oluşturulması bu çalışmanın bir eksikliği olarak görülebilir. Bu çerçevede, çalışmanın bir sonraki aşamasında, 2007 yılından önce TÜİK tarafından derlenen mikro bazda kapasite kullanım oranı verilerine erişim sağlanabilmesi halinde, iç ve dış piyasa ayırımında hesaplanan kapasite kullanım açığı serileri daha geriye götürülmeye çalışılacaktır.

KAYNAKÇA

- Baxter, Marianne ve Robert King. 1999. "Measuring Business Cycles: Approximate Band-Pass Filters for Economic Time Series." *The Review of Economics and Statistics* 81: 575-593.
- Bezerra, Itaguara ve Marco Malgarini. 2016. "A new measure of the non-inflationary rate of capacity utilisation for the Brazilian economy." *Economia Aplicada*. no. 20: 441.
- Beveridge, Stephen ve Charles R. Nelson. 1981. "A new approach to decomposition of economic time series into permanent and transitory components with particular attention to measurement of the 'business cycle.'" *Journal of Monetary Economics*. no. 7(2): 151-174.
- Blanchard, Olivier Jean, ve Danny Quah. "The Dynamic Effects of Aggregate Demand and Supply Disturbances." *The American Economic Review* 79, no. 4 (1989): 655-73.
- Congressional Budget Office. 1995. "CBO's Method for Estimating Potential Output." CBO Memorandum. Washington.
- Döpke, Jörg ve Odile Chagny. 2001. "Measures of the Output Gap in the Euro-Zone: An Empirical Assessment of Selected Methods." Kiel Working Papers. no. 1053. Kiel Institute for the World Economy.
- Christiano, Lawrence and Terry Fitzgerald. 2003. "The Band Pass Filter." *International Economic Review*. 44(2): 435-465.
- Crosilla, Luciana, Leproux, Solange ve Marco Malgarini. 2014. "The impact of the crisis on italian industrial capacity: an assessment based on the istat manufacturing survey," MPRA Paper. no. 67531. University Library of Munich: Germany.
- De Masi, Paula R. 1997. "IMF Estimates of Potential Out-put: Theory and Practice." Working Paper of the International Monetary Fund. no. 97/117.
- Erdoğan Coşar, Evren, Kösem, Sevim ve Çağrı Sarıkaya. 2013. "Çıktı Açığı Hesaplamalarında Filtrelere Gerçekten İhtiyacımız Var mı?: Türkiye Örneği." TCMB Çalışma Tebliği. no. 13/33.
- Fessler, Pirmin, Rumler, Fabio ve Gerhard Schwarz. 2014. "A Micro-based Non-Inflationary Rate of Capacity Utilisation as a Measure of Inflationary Pressure- Evidence for Austria." *Empirica*. 41:23-36.
- Fisher, Paul G., Mahadeva, Lavan, John D. Whitley, J. D. 1996. "The Output Gap and Inflation: Experience at the Bank of England." Paper prepared for the BIS Model Builders' Meeting: Basle.
- Giorno, C. Richardson, Richardson, P. Roseveare ve Van den Noord, P. 1995. "Potential Output, Output Gaps and Structural Budget Balances." *OECD Economic Studies*. no.24: 1995/I.
- Graff, Michael ve Jan-Egbert Sturm. 2010. "The information content of capacity utilization rates for output gap estimates." *CESifo Economic Studies*. No. 58(1): 220-251.
- Hodrick, Robert J. ve Edward Prescott. 1997. "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation." *Journal of Money, Credit and Banking*. no. 29(1): 1-16.
- Kaiser, Regina ve Agustín Maravall, A. 2005. "Combining filter design with model-based filtering (with an application to business-cycle estimation)." *International Journal of Forecasting*. 21(4): 691-710.
- Kara, Hakan, Ögünç, Fethi, Özlale, Ümit ve Çağrı Sarıkaya. 2007. "Estimating the output gap in a changing economy." *Southern Economic Journal*. 74: 269-89.
- Köberl, Eva Maria ve Sarah M. Lein. 2011. "The NIRCU and the Phillips curve: an approach based on micro data." *Canadian Journal of Economics*, Canadian Economics Association. 44(2): 673-694.
- Orphanides, Athanasios ve Simon van Norden. 2002. "The Unreliability of Output Gap Estimates in Real-Time." *The Review of Economics and Statistics*. 84(4): 569-583.
- Ögünç, Fethi ve Çağrı Sarıkaya. 2011. "Görünmez Ama Hissedilmez Değil: Türkiye'de Çıktı Açığı." *Central Bank Review*. 11(2):15-28 .
- Ögünç, Fethi ve Dilara Ece. 2004. "Estimating the Output Gap for Turkey: An Unobserved Components Approach." *Applied Economics Letters*. 11(3): 177-182.
- Özbek, Levent ve Ümit Özlale. 2005. "Employing The Extended Kalman Filter In Measuring The Output Gap." *Journal of Economic Dynamics and Control*. 29(9): 1611-1622.
- Saraçoğlu, Bedriye, Yigit, Özlem ve Necmettin Alpay Koçak. 2014. "Türkiye İçin Çıktı Açığı Tahmininde Alternatif Yöntemler." *Business and Economics Research Journal*. 5(3): 1-43.
- Sarıkaya, Çağrı, Ögünç, Fethi, Ece, Dilara, Kara, Hakan ve Ümit Özlale. 2005. "Estimating Output Gap for the Turkish Economy." *Central Bank of the Republic of Turkey Working Papers*. no. 0503.
- Saygılı, Şeref ve Cengiz Cihan. 2008. "Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri: 1987-2007 Döneminde Büyümenin Kaynakları, Temel Sorunlar ve Potansiyel Büyüme Oranı." TÜSİAD Araştırma Raporları Serisi. no. T/2008-06/462.
- Slevin Geraldine. 2001. "Potential output and the output gap in Ireland." *Central Bank of Ireland Research Technical Papers*. no. 5/RT/01.
- Şahinöz, Saygın ve Aslıhan Atabek. 2016. "An alternative micro-based output gap measure for Turkey: The capacity utilisation gap." *Economics Letters*. 143(C): 44-47.

Taylor, John. 1979. "Estimation and Control of a Macroeconomic Model with Rational Expectations." *Econometrica*. 47(5): 1267-86.

2016 Türkiye Turizm Krizi Üzerine Bir İnceleme

2016 Turkish Tourism Crisis: An Overview

Özay YILDIZ, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye, ozay.yildiz@deu.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-0777-8574

Pınar IŞILDAR, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye, pinar.isildar@deu.edu.tr

Orcid No: 0000-0001-7667-9951

Öz: Turizm küresel bir etkinliktir ve turist pazarları dış etkenlere karşı aşırı duyarlıdır. Turistik talep de, lüks tüketim sonucu fiyat değişimlerine karşı esnek özellik gösterir. Bu nedenlerle doğal afet, salgın, ekonomik kriz, terör, politik istikrarsızlık ve savaş gibi tetikleyici olaylar, turist sayılarında ve turizm gelirlerinde öngörülemez dalgalanmalara neden olur. Turizm gelirinun turist ağırlayan ülke ekonomisi için önemi doğrultusunda, kayda değer düşüşler turizm krizleri olarak değerlendirilir. Krizin ağırlığı, süresi ve yayılacağı coğrafi alan her ne kadar tetikleyici olayların türü, boyutu, tekrarı ya da sürekliliği ve medya ilgisi gibi belirleyicilere bağlı olsa da, önceden kestirilemeyebilir. İşletme ve hedef bölgeler krizi sürecin doğal bir parçası olarak kabul etmek, değişime çabuk uyum sağlayacak önlemleri almak ve pro-aktif planlamalarını geliştirmek zorundadırlar. Bu çalışmada, tetikleyici unsurların 2016 krizine etkisi kronolojik olarak analiz edilmiş, alan yazını ve benzer olaylar ile kıyaslanmıştır. Türkiye’de, özellikle 2014’ten itibaren, komşu ülkede iç savaş, sığınmacı sorunu, terör saldırıları, darbe girişimi, önemli turist gönderen ülkelerle yaşanan gerilimler ve yayınlanan seyahat uyarıları gibi kriz tetikleyici unsurlar yaşanmıştır. Sonuç olarak, 2016 yılında Türkiye turizmi en ağır krizini yaşamıştır. Uluslararası turist girişlerinde dörtte bir, turizm gelirinun ise üçte bir oranında kayıp yaşayan Türkiye turizmi, dış ilişkilerin düzelmesi ve güvenliğin sağlanması ile önemli bir toparlanmaya girerek, 2018 yılında krizi turist sayısı anlamında atlattır. Yakın ve komşu ülkelerden girişler ve Türk vatandaşları krizden daha az etkilenmiş görünmektedir. Ancak turizm geliri, uluslararası turizmden alınan pay ve turistik işletme yatırımları gibi göstergeler bakımından 2018 sonu itibarıyla kriz atlattırılmamıştır. Acil dönemde krize tepki olarak gerçekleşen fiyat indirimleri, uzun dönemde pazar baskısına neden olarak turist başına gelirin daha da düşmesine neden olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Turizmi, Turizm Krizi, Kriz Tetikleyici Unsurlar, Turizm Ekonomisi

JEL Sınıflandırması: L83, Z30, Z32

Abstract: Tourism is a global business and tourist markets are highly susceptible to external factors. Tourism demand is highly elastic since it involves luxury consumption. Therefore, triggering events including natural disasters, outbreaks, economic crises, terror, political instability and war cause significant and unforeseeable fluctuations in international tourist arrivals and tourism receipts. In accordance with the importance of tourism in the economy of the receiving country, significant drops are referred to as tourism crises. The gravity, duration and geographical spread depend on the type, dimension, repetition and persistence of the triggering events as well as media attention, but are difficult to foresee. Establishments and destinations should acknowledge crisis as a natural part of the process, take immediate precautions to adapt to change and implement pro-active planning. This paper aims to analyse the effect of triggering events on 2016 tourism crisis in Turkey in comparison with the relevant literature and similar examples. In 2016, Turkish tourism suffered its gravest tourism crisis in its history, as a result of a series of triggering events that started as early as 2014, including civil war in a neighbouring country, refugee issues, terror attacks, attempted coup, strained external relations with important tourist generating countries and travel advisories. Turkish tourism lost one fourth of its tourist arrivals and one third of its tourism receipts, but expressed a significant resilience and recovered by 2018 in terms of tourist arrivals, as a result of restored external affairs and internal security. Regional and Turkish arrivals seemed less affected by the crisis. However, indicators including tourism receipts, market share in international tourism and tourism investments have not recovered from the crisis by the end of 2018. Reactional price reductions caused market pressure and further reduced income per tourist.

Keywords: Turkish Tourism, Tourism Crisis, Crisis Triggering Events, Tourism Economics

JEL Classification: L83, Z30, Z32

1. Giriş

Turizm, artık çok iyi bilindiği üzere dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen iş alanlarından biridir. Dünyada toplam katma değerinin %10’unu, dışsattımın %7’sini ve hizmet dışsattımının %29’unu oluşturan turizm, yılda yaklaşık 1,7 trilyon Amerikan doları dışsattım geliri yaratmakta, ayrıca çalışan her 10kişiden biri turizm endüstrisinde istihdam edilmektedir (UNWTO 2019). Turizm gelirinun ülke ekonomilerine görünen katkısından dolayı, sürekli olarak yeni hedef bölgeler ortaya çıkmaktadır (İçöz vd., 2009). İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki sürekli gelişim sonucu, turizm küresel bir hal almıştır (Göçen vd. 2011). Turizm endüstrileri, ya da “birbirleriyle karşılıklı etkileşim halinde bulunan, birbirlerine bağımlı hizmet sağlayıcılarının oluşturduğu uluslararası ağ” (Maser ve Weiermair, 1998), turist gönderen ve ağırlayan ülkelerin politika ve ekonomisini etkilediği gibi, bunlardan da büyük ölçüde etkilenmektedir (Henderson 2007). Dünyada uluslararası turist girişlerinde yakın geçmişte yıllık ortalama %4,2 büyüme görülmekte birlikte, 2017’de %7, 2018’de de %6 artış yaşanmıştır (UNWTO 2018; UNWTO 2019). Bu artış, 2010’da yapılan projeksiyonun da üzerindedir.

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 2 Ekim / October 2019

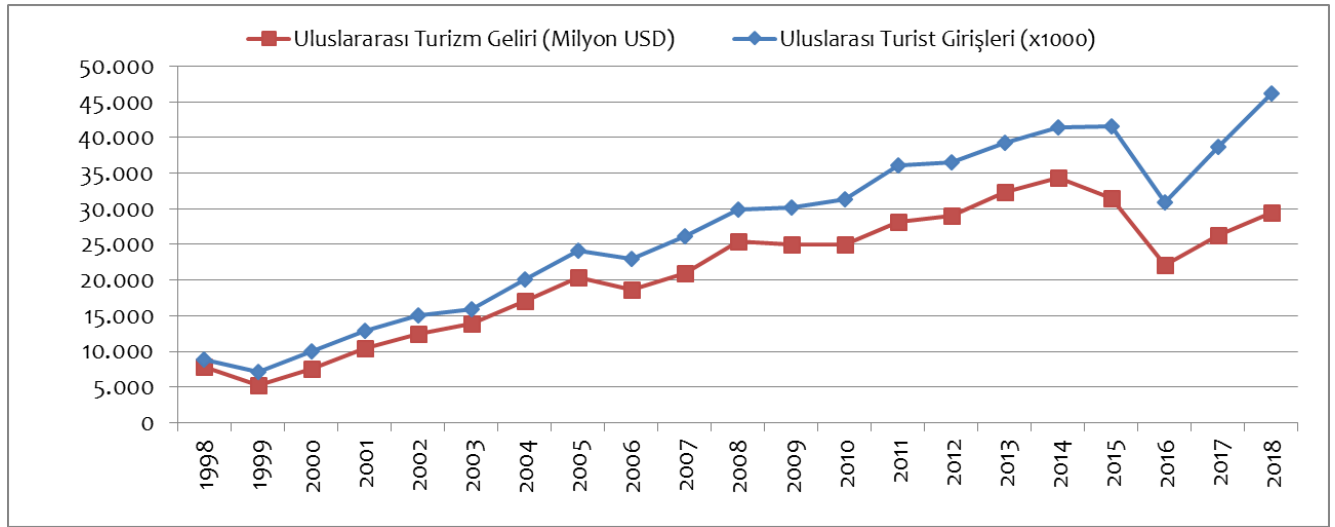
Kabul Tarihi / Acceptance Date : 25 Mart / March 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal.

There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

Yine de turizm verileri, kimi zaman öngörülemez biçimde dalgalanmalar yaşamaktadır. Kendine has özellikleri sonucu, uluslararası turist girişleri (ITA) ve turizm geliri (ITR), herhangi bir uyarı olmaksızın belirgin düşüşler yaşayabilmektedir. Büyük oranda düşen talebe karşı acil ve onarıcı bir eylem olarak görülen fiyat indirimleri ve *pazar baskısı* sonucu genellikle turizm gelirinin toparlanması daha uzun sürer (Sönmez ve Graefe, 1998). Bu durum, örnek olarak Türkiye’de 1999 Marmara depreminden (TUIK 2017) ve dünyada 2009 uluslararası ekonomik krizinden sonra da görülmüştür (UNWTO 2016). Türkiye’de 1999 yılında yaşanan Marmara depreminin ardından, 1998’de 9.752.697 olan yabancı ziyaretçi sayısı 7.487.285’e, turizm geliri ise 7.808.940 dolardan 5.203.000 dolara gerilemiştir. 2000 senesinde yabancı ziyaretçi sayısı 10.428.153’e yükselerek toparlanma yaşanmış gibi görünse de, turizm gelirimiz 7.636.000 dolar ile 1998’in altında kalmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2017; TUIK 2017). Bu durum, tablo 1’de de görülebilmektedir.

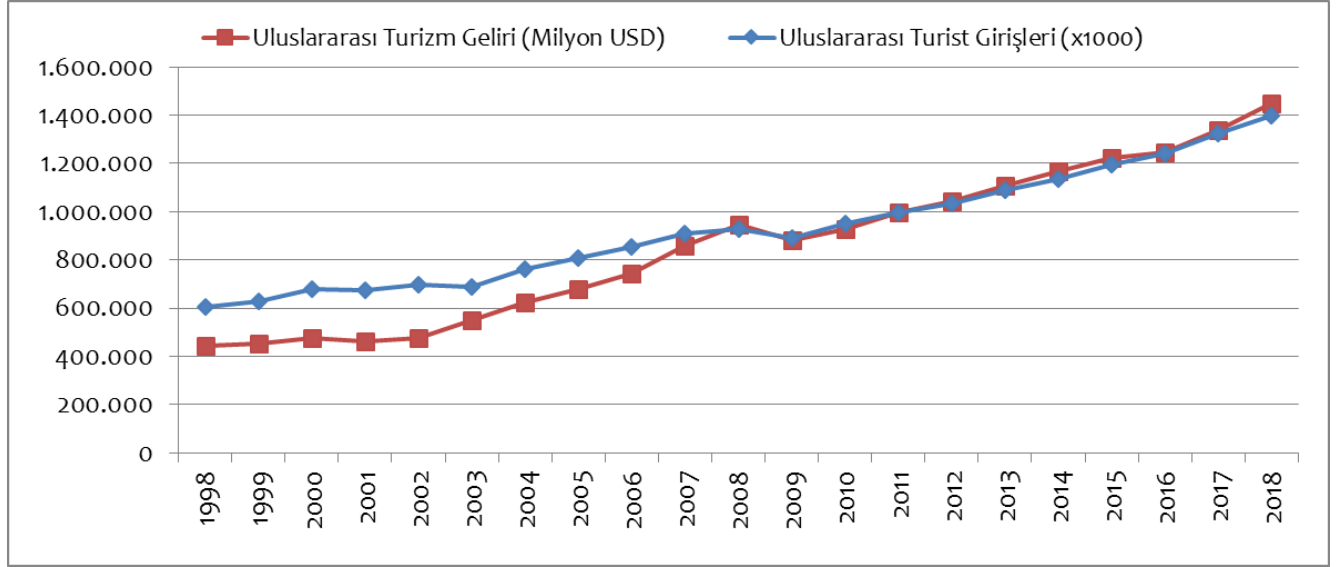
Tablo 1. 1998 – 2018 Uluslararası (Net) Turist Girişleri ve Turizm Geliri (Türkiye):

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019; TUIK 2019

Son yılların en önemli uluslararası finansal krizi 2009’da yaşanmıştır. Yaşanan ekonomik belirsizlik ve domuz gribi salgını nedeniyle uluslararası turist sayıları ve gelirinde gözle görülür düşüş yaşanmıştır. Uluslararası turist sayısı 928 milyondan %4,2 düşüşle 892 milyona, uluslararası turizm geliri de %5,7 düşüşle 885 milyar dolara gerilemiştir. 2008’in ikinci yarısından itibaren başlayan düşüş, 2009’un son aylarına kadar sürmüştür, 2010’un ilk ayları artış kaydetmiştir. Turizm geliri ise ancak 2011’de 2008’i aşmıştır. 2009’da Avrupa, Amerika ve Ortadoğu %5 ve üzeri düşüş yaşarken Afrika ise %5,1 artış yaşamıştır (UNWTO 2019). Türkiye’de 2009’da uluslararası ziyaretçi sayısında 1 milyonluk bir artış görülse de, turizm gelirinde kayıp yaşanmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2019; TUIK 2019). Bu durum, Tablo 2’de de görülebilmektedir.

Tablo 2. 1998 – 2018 Uluslararası Turist Girişleri ve (Reel) Turizm Geliri (Dünya):

Kaynak: UNWTO, 2019

Böyle düşüşlerin nedenlerinden bir tanesi, büyük oranda turizmin içsel ya da dışsal değişkenlere karşı aşırı duyarlı olmasından kaynaklanmaktadır. Böylesi bir unsur, ya da “tetikleyici olay” (Henderson 2007), hedef bölge ya da turizm işletmesinin uyum sağlayamayacağı denli ani, zararlı ve yıkıcı koşullara yol açtığına, bir turizm krizinden söz edilebilir (Faulkner 2001; Henderson 2007; Göçen vd. 2011). Çoğu durumda, ya bir doğal afetin, ya da insan eliyle yaratılmış bir krizin turizm krizinin öncülü olduğu görülür (Henderson 2007; Hajibaba vd. 2015). Turizmin “uluslararasılaşması”(küreselleşmesi), aynı zamanda seyahat halinde olan bireylerin de artık küresel risklere duyarlı olduğu, turizm krizlerinin de küresel sonuçlarının olduğu anlamına gelmektedir (Nordkvist Öman 2016).

Turizm krizlerini doğru yorumlamak, kriz önleme, kaçınma ya da kriz ardından toparlanma stratejilerini geliştirebilmek, turizm işletmeleri ve turist kabul eden ülkeler için yaşamsal önem taşımaktadır. Bu çalışmada, öncelikle kriz ve turizm ilişkisi irdelenmiş, genel olarak turizmde hangi unsurların, niçin krize neden olduğu üzerinde durulmuştur. Ardından kaynaklarına, belirleyicilerine ve özelliklerine göre kriz türleri ve turist pazarlarının krizlere tepkisi incelenmiştir. Bu veriler, krizin doğru biçimde yönetilebilmesi için gereklidir. Son bölümde, Türkiye turizmde 2016 krizine neden olan tetikleyici unsurlar kronolojik biçimde verilmiş, uluslararası turist girişleri ve turizm geliri istatistikleriyle karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

2. Turizm Krizlerinin Türleri

İçsel unsurlardan kaynaklanan işletme ölçekli krizler, örnek olarak aşırı rezervasyon sonucu konaklama hizmetinin sunulmaması, hemen hemen her zaman işletme ya da endüstrilerin çok az kontrol edebildiği (ya da hiç edemediği) dışsal unsurlardan kaynaklanan krizlerden daha az kayda değer olacaktır (Henderson 2007; Kozak vd. 2007; Hajibaba vd. 2015). Konuyla ilgili geniş yazın içinde, tetikleyici olayların ve turizm krizlerinin belirleyicilerinin sınıflandırılmasına ve bunlarla ilgili risklerin belirlenmesine yönelik bir eğilim bulunmaktadır. Ne var ki, krizin şiddeti genelde çok sayıda unsur tarafından belirlenmekte ve her zaman güvenilir olarak öngörülememektedir.

Dışsal nedenlerden doğal afetler, en ani, öngörülemmez ve yıkıcı sonuçlara ve turistlerin can güvenliğine yönelik doğrudan risklere neden olmaktadır (Faulkner 2001). Afetin büyüklüğü doğal olarak krizin şiddetini ve toparlanma sürecini belirlemektedir. Tahmini 200.000 kişinin yaşamını kaybettiği 2004 Hint Okyanusu deprem dalgası (tsunami) felaketindeki gibi turizm ve genel alt ve üstyapı ciddi oranda etkilenmediyse de, doğal afetlerin hedef bölgenin imajını ve turizm verilerini kısa erimde etkilediği görülmüştür. Bir diğer can güvenliği riski, doğal ya da insan eliyle gerçekleşen salgın hastalıklar da, daha uzun süreli etkileri olan ve geniş bir coğrafi alana yayılabilen sonuçlar verebilmektedir (Kozak vd. 2007; Göçen vd. 2011). 2001’de Birleşik Krallık’ta yaşanan şap hastalığı salgını bölgesel etkilere neden olmuşken (Ritchie 2004), SARS salgını çok daha geniş bir korkuya ve turist sayılarında düşüşe neden olmuştur(Kozak vd. 2007). Yine 2006’da Türkiye’de görülen kuş gribi salgınının medya ve kamuoyunda büyük panik ve korkuya neden olması sonucu, uluslararası turist girişlerinde %4,4, turizm gelirinde %8,5 oranında düşüş yaşanmıştır (TUIK, 2017). Kriz 2007’de atlatılmıştır (bkz. Tablo 1).

Finansal krizler hemen hemen her durumda turizm endüstrisini doğrudan etkilemekte (Maser ve Weiermair 1998) ve 2009’da açıkça görüldüğü gibi küresel sonuçlara bile neden olabilmektedir. Ekonomik belirsizlik ve kriz zamanlarında,

tüketicilerin marjinal tasarruf eğilimi artar ve lüks tüketimde, dolayısıyla turizm harcamasında düşüş görülür (Olalı ve Timur, 1988; İçöz 2005). Bu koşullarda seyahate çıkanlar da daha kısa, ucuz ve yakın seçeneklere yönelirler (Henderson 2007). Düşen talebe tepki olarak turistik ürün fiyatları düşmekte ve bu da sonuç olarak turist başına gelir ve toplam turistik geliri düşürmektedir.

Politik kaynaklı tetikleyici olaylar da turistler için can ve mal güvenliği riskleri yaratır. Politik istikrarsızlık, terörizm, bölünme, savaş gibi insan eliyle yaratılmış krizler ve hatta bunların olasılığı, seyahati önleyerek krizden etkilenen bölgedeki turizmi temelden sarsabilmektedir (Henderson 2007). Turistik seyahat ancak özgür, barışçıl ve bağımsız koşullarda gerçekleşebilir; turist gönderen ve ağırlayan ülkeler arasındaki ilişkilerin gerilmesi bile turist akımını azaltır (Olalı ve Timur 1988).

Özel olarak terörizm, hedef bölge imajı için yıkıcı ve turistlerin can güvenliğini tehlikeye atan sonuçlara neden olur. Özellikle teröristler tarafından politik anlamda daha önemli olarak algılandığı ve daha geniş uluslararası medya ilgisi (aleniyet) yarattığı için “yumuşak hedefler” olarak görülen turistlerin de terör eylemlerinin kurbanı olduğu durumlar daha yıkıcı olmaktadır (Sönmez ve Graefe 1996; Sönmez ve Graefe 1998; Henderson 2007; Nordkvist Öman 2016). Turizm, boyutu, çeşitliliği ve eriminden dolayı açık bir hedef olmaktadır. Turistlerin çoğu kolaylıkla tanınabilmektedir ve ünlü çekim merkezleri, kumsallar, oteller ve ulaşım terminalleri gibi belirli alanlarda büyük sayılarda toplanma eğilimindedir. Turist sayılarında ve turizm gelirinde meydana gelen bir düşüş aynı zamanda ekonomiyi zayıflatmakta ve sosyal gerilimlere neden olabilmektedir. Bu da hükümetlere baskı oluşturmakta ve teröristlerin genel istikrarsızlık yaratma amacına destek olmaktadır (Henderson 2007).

Örnek olarak, Mısır'ın Luxor Tapınağında 1997'de gerçekleşen, 58 turistin yaşamını yitirdiği terör eyleminin Mısır'ın hedef bölge imajı ve turizm verileri üzerinde yıkıcı etkileri görülmüştür. Olayın hemen ardından toplu iptaller ve doluluk oranlarında düşüş yaşanmış, 1998'de turist sayılarında %14, gelirlerde %45 düşüş gözlenmiştir. Artırılan güvenlik önlemleri, indirimler ve tanıtım kampanyaları sonucu kriz ancak 2000 yılında atlatılmıştır (Henderson 2007).

Terörist etkinliğin yoğunluğu ile ilgili yayınlanan istatistiklere göre, 1970'ler ve 1980'ler arasındaki eylemlerde hızlı bir artış görülmüştür. Daha sonra eylemlerin hacmi düşmekle beraber, ölüm ve yaralanmaların sayısı artmıştır. 1990 ve 2000'li yıllarda ana hedefler ticari (%30), devlet (%8), diplomatik (%7), askerî (%1,5) ve diğerleri (%53) olmuştur. Bir diğer eğilim de bireysel saldırıların boyutunda ve yayılma alanında görülen genişleme olmuş, bu da saldırıların izole olaylar değil örgütlü bir komplonun parçası olduğu ve “herkesin savunmasız olduğu” hissini uyandırmıştır (Henderson, 2007).

Yakın geçmişin en büyük uluslararası terör saldırısı (ve turizm krizi) 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanmıştır. El-Kaide'ye bağlı saldırganlar tarafından kaçırılan uçaklar, New York'ta bulunan Dünya Ticaret Merkezi'nin iki kulesine, ardından ABD Savunma Bakanlığı karargâhı Pentagon'a intihar saldırısı düzenlemiştir. Saldırıların sonucunda 19 hava korsanı dâhil 2.996 kişi hayatını kaybederken, 10 milyar doların üstünde maddi hasar meydana gelmiştir (CNN 2016). Saldırının ardından çok ciddi terör karşıtı önlemler alınmıştır. Turizm alanında, havaalanları ve uçaklarda hava polisi, güvenli kokpit kapıları, silahlı pilotlar, asker, pasaport kontrolleri, biyometrik yöntemler gibi çok yoğun güvenlik önlemlerine ek olarak ABD hava sahası uzun süre hava trafiğine kapatılmıştır (Henderson 2007). Ardından yaşanan iptal ve iflaslara ek olarak, turistlerin güvenlik algısının kaybı sonucu uluslararası turist akımlarındaki artış görünür biçimde yavaşlamıştır. ABD, vatandaşlarını özellikle iç turizme teşvik etmiştir. Uluslararası turist sayıları dalgalanma yaşarken, turizm gelirlerinde gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır (bkz. Tablo 2).

11 Eylül olaylarının ardından 2004'te Madrid'de banliyö trenlerine eşzamanlı olarak gerçekleştirilen bombalı saldırılar sonucu 191 kişi hayatını kaybederken 2000'den fazla kişi yaralanmıştır. El Kaide olayları üstlenmiştir (Henderson 2007). Ardından 7 Temmuz 2005'te Londra'da üçü metro ve biri otobüste olmak üzere 4 intihar bombalı eylemde 52 kişi yaşamını kaybetmiş, 300'den fazla kişi de yaralanmıştır (CNN 2017).

Bu yıllarda El Kaide'ye bağlı mücahitler veya amacına sempati duyanlar giderek daha görünür hale gelmiştir. Bu örgütlerden biri Güneydoğu Asya'da Jemaah İslamiyah (JI) adıyla kendini göstermektedir. Bu gruplanmalar, 1990'ların ortalarından beri Amerika, Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu'da bir dizi saldırıdan sorumlu olmuşlardır. Batı karşıtı duygular belirleyici bir özelliktir ve bu 2003'teki Irak savaşı ve bunun kötü sonuçlarıyla daha da kabarmıştır. Bu düşmanlık uluslararası turizme de yönlenmiştir ve El Kaide “düşman personel ve uluslararası turistlerin suikastı” amacını kabul etmiştir. Belirli hedefler olmasalar da, turistler de kamuya açık alanlarda, aynı zamanda ulaşım, konaklama veya rekreasyon tesislerinde yapılan saldırılarda risk altındadır (Henderson 2007).

Savaşlar ve iç savaşlar da turist akımlarını engellemektedir. Turistler doğal olarak istikrarsızlık ve savaş durumundaki hedef bölgelerden kaçınırken, devletler de çabalarını turizm dışında, daha acil alanlara yoğunlaştırırlar. Sonuçlar 90'larda Hırvatistan ve komşu ülkelerdeki gibi bölgesel (Henderson 2007), ya da 1991 Körfez Savaşı'ndaki gibi küresel olabilir (Sönmez ve Graefe 1998).

2010'da başlayan “Arap Baharı”, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde toplumsal başkaldırı, huzursuzluk ve politik istikrarsızlığa neden olarak hedef bölgenin güvenlik imajını zedelemiştir. Bölge ülkelerinin turist sayıları ve turizm gelirleri önemli dalgalanmalar yaşamıştır. 2013 yılında Mısır %18, Irak %20 turist kaybetmiştir. 2015 yılında tüm Kuzey Afrika bölgesi turist sayısı bakımından %11,7 ve turizm geliri bakımından %9,8 kayıp yaşamıştır (UNWTO 2017). Irak'taki politik belirsizlik, Mısır'da askeri darbe, Suriye'deki iç savaş gibi olumsuzluklar sonucu tüm bölgenin imajı etkilenmiş ve turizm krizi yaşanmıştır. Bu sürecin uzantısı kabul edilebilecek terörist gruplar, uluslararası alanda ve gelişmiş merkezlerde, çok sayıda can kaybına neden olan eylemler gerçekleştirmiştir (Sönmez ve Graefe 1998).

Son olarak devlet yönetimine askeri müdahale ve darbeler de hedef ülke ve kimi durumlarda komşuları için turizm krizlerine neden olmaktadır. Turist pazarlarında kaybolan güvenlik algısı da uzun erimli düşümlere neden olabilir. 2014'te Tayland'da yaşanan askeri darbe ve ardından gelen seyahat kısıtlamaları sonucu ülkeye giriş yapan turist sayısı %6,5, turizm geliri %8 azalmış, kriz 2015'te atlatılmıştır (UNWTO 2017).

Sonuç olarak, özellikle havayolu taşımacılığının gelişmesi, rekabet sonucu uçak bileti fiyatların düşmesi, ağ iletişimi ve ağ rezervasyonu, işletmelerin uluslararası hale gelmesi ve turistlerin etkin iletişimi gibi etkenler sayesinde yakın geçmişte turizm sürekli ve (görece) istikrarlı bir büyüme yaşamıştır. Ancak yine aynı nedenlerle, genelde kendini turist sayıları ve turizm geliri istatistiklerinde önemli düşüşler biçiminde gösteren turizm krizleri de yaşanmıştır ve yaşamaya devam etmektedir. Daha fazla sayıda can kaybına neden olan, daha beklenmedik yerlerde gerçekleşen, daha geniş alanlara yayılan ve medyanın (aşırı) tepkisiyle daha fazla kişi tarafından duyulan terör eylemleri ve salgın hastalıklar gibi tetikleyici olaylar doğrudan turist akımını baskılamasının yanında, turistlerin güven algısını da zedeleyerek "kimse güvende değil" korkusuyla turist sayılarında belirgin düşümlere de neden olmaktadır.

2.1. Turizm Krizlerinin Belirleyicileri ve Sonuçları

Belirleyiciler söz konusu olduğunda, olay ya da olayların sıklığı ve süresi en yüksek öneme sahip görülmektedir. Örnek olarak tek ve yalıtılmış bir terör eylemi daha kısa erimli krizlere neden olmaktayken, politik kargaşa, darbe, savaş ya da savaş tehlikesi gibi süreğen olaylar daha uzun erimli sonuçlar yaratır (Göçen vd. 2011; Saha ve Yap 2013). Riskin kalıcılığı ve coğrafi büyüklüğü de krizin uzunluğunu ve şiddetini belirler (Henderson 2007). Kriz sürekli bir durum aldığında, turizm talebinin tamamen yitilmesi tehlikesi bulunur (Göçen vd. 2011).

Turist ağırlayan ülkeler için önemli bir sonuç, daha yakın ülkelere gerçekleşen turist akımının, daha uzak ülkelere göre daha az etkilenmesidir. Bu durum, 2000 – 2009 arasında, SARS salgını, Hint Okyanusu deprem dalgası ve Bali bombalamaları sonucu Malezya'nın yaşadığı turizm krizinde görülmüştür. Yakın turist gönderen ülkelere gelen turist sayısı göreceli olarak istikrarlı kalmışken, daha uzak ülkelere girişlerde belirgin bir düşüş yaşanmıştır (Ooi vd. 2013). Bu durum uzaklık, yanlış bilgilendirme ve yabancılaşma sonucu gerçekleşmektedir (Henderson 2007).

Bir diğer boyut olan yaygın can güvenliği tehlikesi algısı ya da "genelleme etkisi" sonucu, örneğin 90'larda çok sayıda yerel hedef bölgenin savaştan etkilenmemesine karşın tüm Hırvatistan'ın savaştan etkilendiği şeklinde bir algı oluşmuştur (Henderson 2007). Bu etki daha da belirgin olarak İsrail – Filistin krizinde yaşanmıştır. Yalnızca bir bütün olarak İsrail değil, tüm Ortadoğu riskli olarak algılanarak turist sayısında düşüş yaşanmıştır (Beirman 2002). Bu yayılma etkisi, komşu ülkelere karşılıklı bir düşüşe neden olabileceği gibi, Yunanistan – Türkiye gibi ikame edilebilirlik durumunda bir komşu ülkenin yararına da olabilir (Saha ve Yap 2013).

Turizm krizlerinde gerçek belirleyiciler asıl öneme sahipken, nihai olarak medyanın olaya ilgisi ve yaklaşımı ile ağızdan ağıza iletişim hedef bölgenin imajı ve turist sayılarındaki dalgalanmalar üzerinde belirleyici olmaktadır (İçöz 2001; Kozak vd. 2007). Turizm pazarları hedef bölgenin imajını, büyük ölçüde tetikleyici olaylar hakkında kitlesel medyada yapılan haberler doğrultusunda değerlendirirler (Saha ve Yap 2013; Seabra vd. 2014; Nordkvist Öman 2016). Turist gönderen ülkelerin resmi seyahat uyarısı yayınlaması turist sayılarını doğrudan etkilemektedir. En kötü durumlarda turistlerin (ve diğer vatandaşların) tahliyeleri ya da ülkelere geri gönderilmeleri hedef bölgenin imajını daha da yıpratır (Henderson 2007).

Kriz zamanlarında haberlerin inandırıcılığı konusunda da (gerçekleri çarpıtma, olmuş gibi gösterme) tartışmalar yaşanmaktadır (Sönmez ve Graefe 1998). Kitlesel medya, gerçek olayların haberini yaparken sıklıkla olayları abartmakla suçlanmaktadır (Nordkvist Öman 2016). Buna örnek olarak, 2006'da Türkiye'de kuş gribinin neden olduğu turist sayısındaki düşüşte (Göçen vd. 2011), medya sürekli olarak olayı olduğundan daha kötü göstererek panik yaratmakla suçlanmıştır (turizmdebusabah, 2016). Dahası, medya ilgisinin azalması kesin olarak krizin aşıldığını da göstermez. "İlgi döngüsü" modelinin "kamu ilgisinin azalması" aşamasında, kriz tam olarak bertaraf edilmemekle birlikte kamuoyunun ilgi odağından düşer (Downs 1972; Hall 2002). Ayrıca, kitlesel medyanın inandırıcılığının azalması sonucu, sosyal medya karar alma sürecinde artan bir öneme kavuşmuştur (Procopio ve Procopio 2007). Öte yandan hedef bölgeler, kriz sonrası dönemlerde, (tetikleyici unsurlar çözümlenmemiş olsa bile) algı yönetimine yönelerek medyada tanıtım yoluyla zarar gören imajlarını düzeltmeye girişmektedirler (Ritchie 2004).

2.2. Kriz Dönemlerinde Turistik Tüketici Davranışları

Krizlerin ve ilgili risklerin turist akımlarını aksatmasının temel nedeni turizmin gerçek öznelere olan turistlerin davranışlarında yatmaktadır. Turizm talebi büyük oranda esnek, dönemsel ve dengesiz olabilir (Olalı ve Timur 1988; Kozak vd. 2015). Turistik satın alma karar alma sürecinde gerçek risk yerine turistlerin risk algısı daha belirleyici olmaktadır. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi bu algı medya, sosyal medya ve ağızdan ağıza iletişim (wom) gibi farklı kaynaklardan etkilenir.

İlk olarak, turistik satın alma kararı içseldir ve kaçınılmaz olarak belli oranda risk içerir. Satın alınan ve büyük oranda soyut olan turistik ürün (deneyim) tüketicinin evinden uzaktadır ve daha önceden deneme olanağı yoktur (Seabra vd. 2014). Dolayısıyla satın alma süreci, içsel olarak parasal ve psikolojik risk (doyumsuzluk) barındırır (Sönmez ve Graefe, 1996) ve tüketici doğal olarak bu riskten kaçınma eğilimindedir. Karşıt görüş olarak, Plog'un (1974) önerdiği dış merkezli (allo-

centric) turistler, genel turist pazarının küçük bir bölümünü oluşturmakla birlikte, değişen oranda heyecan ve macera aramaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki, satın alma süreci belirli oranda bir parasal risk ve heyecan arayışı içermekle birlikte, can ve mal güvenliği risklerini içermez (Cater 2006).

Yüksek risk yanında yüksek katılım gerektiren bir süreç olan turistik satın alma kararı (Maser ve Weiermair 1998), büyük oranda kişisel tercih ve zevkler gibi irrasyonel unsurlardan etkilenir (Olahı ve Timur 1988). Karar alma süreci, bilgi ya da algıyı da hammadde olarak içermekte (Maser ve Weiermair 1998) ve risk de süreç içinde olası bir maliyet olarak değerlendirilmektedir (Sönmez ve Graefe 1998). Can ve mal güvenliği kaygıları, satın alma sürecinin son aşamalarında “engelleme” işlevi görmektedir (Um ve Crompton 1990) ve turist belirsizlik ve riski azaltmak için daha fazla bilgi aramaktadır (Wahab vd. 1976). Bu durum iptaller, hedef bölge ya da ulaşım değişikliğine neden olabileceği gibi (Kozak vd. 2007), turist çözümlenmeyen riski kabul ederek planını değiştirmeme yoluna da gidebilmektedir (Hajibaba vd. 2015).

Turistlerin çoğunluğu, mantıklı olarak can ve mal güvenliği risklerinden kaçınmaktadır ve bu durumlarda planlarını değiştirmektedir. İş seyahatine çıkanlar her zaman bu kadar esnek olmayabilirler (Sönmez ve Graefe 1998). Ayrıca, belirgin risklere karşın seyahat planlarını değiştirmeyen turistlerle ilgili dikkate değer araştırmalar da bulunmaktadır. Hajibaba vd. (2015), bunları “krize dayanıklı turistler” olarak adlandırmıştır. Kozak vd. (2007) ise konuyu belirsizlikten kaçma ve riske dayanıksızlık ekseninde değerlendirmiştir. Henderson (2007) da turizm krizleri nedeniyle oluşan indirimleri fırsat olarak değerlendiren turistlere dikkat çekmiştir. Ancak şimdiye kadar böyle bir pazar diliminin demografik özellikleri ile ilgili kesinleşmiş bir kanıt, ya da bu turistlerin ticari bir anlam taşıdığına yönelik bir ortak kanı bulunmamaktadır.

Savaş, özellikle iç savaş durumlarında, sığınmacı/göçmen varlığı da, sürmekte olan krizi derinleştiren ek bir unsur olarak boy gösterir. Hedef bölgelerin içinde, özellikle turistlerin görüş alanlarında kamp yapmış sığınmacıların görüntüsü ek riskler yaratır. Dahası bu durum yalnızca bir güvenlik sorunu değil, ahlaki bir sorun da yaratır. Alışıldık turist gerçek hayattan kaçış ve rahatlama ararken, sığınmacı kampı görüntüsü gerçek hayatın acı bir yanını yansıtır (Nordkvist Öman 2016).

Sığınmacı krizlerinde, planları değiştirmek ya da değiştirmemek, iptal, ya da hedef bölgenin etkilenmemiş yerlerine gitmek gibi seçeneklerin yanında, turistler sığınmacılara yardım için kamp alanlarına gitmeyi de tercih edebilir. Bu kapsamda, 2015’te Norveç seyahat acenteleri, sığınmacılar için yardım içerdiği sürece yolculara ek bagaj hakkı tanıdı. Bunu tercih eden turistler, genel olarak öğretici ve kendini gerçekleştirici bir deneyim yaşadıklarını söylediler. 2015 sığınmacı krizi sırasında Yunanistan ve Türkiye’ye seyahat eden turistler üzerinde yapılan bir araştırma ayrıca değişen bir algıya işaret etmektedir; çok sayıda katılımcı durumun vahametini ancak kişisel olarak tanık olduktan sonra anladığını ifade etmiştir. Bunun sonucunda seyahat planlarının hedef bölgeye vardiktan sonra değiştiği de görülmüştür (Nordkvist Öman 2016). Bu olay gönüllü ve sorumlu turizm kapsamında değerlendirilebilir.

2.3. Kriz Yönetimi

Turizm krizi, tanım olarak beklenmedik ve kontrol dışı olaylardan doğsa da, kaos ve değişim yönetimi turizm işletmeciliğinin önemli unsurudur; işletmeler ve hedef bölgeler bu gibi durumları süreç içerisinde olağan karşılamalı ve değişen koşullara uyum sağlayabilmelidir (Küçükaltan vd. 2015). Turizmin küresel özelliği, dinamik ve duyarlı yapısı göz önüne alındığında turizmde kriz yönetiminin önemi anlaşılmaktadır.

Turizmde kriz yönetiminin ilk aşaması krizin tanımlanması olacaktır (Parsons 1996). Tanımlama ölçütlerinden olan krizin içsel ya da dışsal kaynaklı oluşu, doğal ya da insan eliyle oluşması, tetikleyici olayların şiddeti, süresi ve etkilediği coğrafi alan gibi ölçütlere yukarıda değinilmiştir.

Kriz yönetimi zamanlama yaşamsal öneme sahiptir. Zaman baskısı, kontrol düzeyi ve krizin şiddetine göre, yöneticiler farklı stratejileri benimseyebilirler:

- Acil krizler: Uyarı vermeden krize neden olan tetikleyici olaylar, işletme ve hedef bölgelere araştırma, hazırlanma ya da planlama için süre tanımazlar.
- Oluşan krizler: Yavaşça gelişen ve krize dönüşmekte olan olaylar, uyarıları izleyen işletmeler için krizi önleme fırsatı sunar.
- Süreğen krizler: Krize dönüşen ve uzun süredir devam eden olaylar (Parsons 1996).

Benzer biçimde Burnett (1998), krizleri zaman baskısı, kontrol düzeyi, tehlike düzeyi ve müdahale olanaklarına göre sıralamış, yoğun zaman baskısı ve tehlike, düşük kontrol ve müdahale olanağı özelliklerini taşıyan krizleri en ciddi krizler olarak sınıflandırmıştır. Krizin yaşam döngüsünü ise, Faulkner (2001) “olay öncesi”, “öncül/haberci”, “acil”, “kısa-orta dönem”, “uzun dönem (toparlanma)” ve “çözüm” olarak sınıflandırmıştır.

Ancak unutulmamalıdır ki, krizin içsel özelliğinden dolayı etkilerini önceden kestirmek ve uygun önlemleri almak bu kadar basit olmaz. Tetikleyici olay ya da olayların kendine özgü karmaşık özellikleri, medya ilgisi ve turist pazarlarının tepkileri gibi unsurlar her krize kendine özgü, kaotik ve karmaşık bir yapı kazandırır. Dahası, bir kriz diğer krizleri tetikleyerek bir “dalgalanma etkisi” de yaratabilir (Heath 1998). Bu da, her krizin kendine özgü bir yaklaşım, kimi durumlarda yan krizlerin önlenmesi gerektiği anlamına gelir. Krizin kaçınılmaz ve yönetimin doğal sürecinin bir parçası

olduğu kabullenilmeli, yöneticiler değişime uyum sağlayacak biçimde krizlere etkin, stratejik ve pro-aktif yaklaşımlar geliştirmelidir (Ritchie 2004).

Bu yaklaşımla hazırlanan bir turizmde kriz yönetimi modeli şu şekildedir (Ritchie 2004):

- a) Kriz önleme/planlama:
Tetikleyici olay öncesi ya da habercisi aşamalarında yöneticiler, olası ise krizi önlemeye ya da etkilerini öngörmeye yönelik çalışmalarda bulunur. Bu süreçte çevresel unsurlar, olaylar ve risk analizi yapılır, pro-aktif stratejiler belirlenir. Ardından acil duruma uygun eylem planı belirlenir (ve uygulanır).
- b) Stratejik uygulama:
Acil ve kısa/orta erimde, strateji seçenekleri değerlendirilerek uygun olanı hızla uygulamaya koyulur. Bu aşamada kriz üzerindeki denetim düzeyi belirlenir. Özellikle uygun halkla ilişkiler iletişimiyle kriz kontrol altına alınmaya çalışılır. Kaynaklar belirlenir ve paydaşlar ile işbirliğine gidilir.
- c) Çözüm, değerlendirme ve geribildirim:
Krizin son aşamalarında, toparlanmaya ve kriz öncesi duruma dönmeye yönelik çalışmalar yapılır. Kriz bir değişim aracı olarak kabul edilerek yeniden yapılanma için kaynak dağıtımı stratejileri belirlenir. Kriz yönetiminin etkinliği değerlendirilerek bir sonraki krizin daha iyi önlenmesi/yönetilmesi için öğretici çıkarımlarda bulunulur (Ritchie 2004).

Özellikle kriz sonrası aşamada, güvenlik tehdidi oluşturan etkenlerin ortadan kalktığı, güvenlik önlemlerinin artırıldığı, bölgenin yeniden güvenli olduğu ve her şeyin kriz öncesi duruma döndüğüne yönelik etkin bir iletişim, turist pazarlarının yeniden güveninin sağlanması ve bozulan imajın düzeltilmesi için yaşamsal öneme sahip olmaktadır. Çekim merkezlerinin güvenliğinin artırılmasına ek olarak, hassas bölgeleri ziyaret edecek kişilerin bilgilendirilmesi ve eğitilmesi de gerekli olabilir (Henderson 2007).

3. Yöntem

Çalışmada, 2016 krizinin çok boyutlu ve uzun erimli analizi için, öncelikle turizm krizleri ile ilgili alan yazını ve benzer örnekler incelenmiştir. Turizm krizlerinin yapısı, tetikleyici unsurları, turizm pazarlarının bunlara tepkileri, krizlerin yayılma ve süresi gibi özellikler üzerinde durulmuştur. Ardından, 2016 krizine neden olan tetikleyici olaylar, kronolojik olarak verilmiş ve bunların etkileri farklı dönemler ve turizm verileri üzerinde gösterilmiştir. Krizin olabildiğince uzun erimde ele alınabilmesi adına, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, TÜİK ve UNWTO'nun yayınladığı 2010 – 2018 arası resmi veriler kullanılmıştır. Olabildiğince çeşitli istatistiksel veri, uygun durumlarda birbiri ile ve / veya dünya geneli ile kıyaslanarak verilmiş ve yorumlanmıştır. Tetikleyici unsurların ve sonuçlarının yorumlanmasında, her ne kadar istenmeyen olaylar olsa da, olabildiğince nesnel bir dil kullanımına özen gösterilmiştir.

3.1. 2016 Krizinin Tetikleyici Unsurları

Tablo 1'e geri dönüldüğünde, uluslararası turist girişlerinde belirgin düşüş 2016'da yaşanmakla birlikte, önceki yıllarda artış oranında bir düşüş yaşandığı, turizm gelirindeki düşüşün ise 2014'te başladığı görülmektedir. Turizm krizini 2016'da yaşanan yalıtılmış bir olay olarak değerlendirmek bu nedenle yanlış olacaktır. Aşağıda, krizin oluşumuna zemin hazırlayan tetikleyici olaylar incelenmiştir.

3.1.1. Suriye İç Savaşı ve Sığınmacılar

2010 yılı sonunda Tunus'ta başlayan ayaklanma ve iç karışıklık 2011 yılı başında Libya, Mısır, Suriye, Bahreyn ve Yemen'e yayılmıştır. "Arap Baharı" olarak adlandırılan olaylarda, bu ülkelerin yönetimleri ve toprak bütünlüklerinde önemli değişimler yaşanmıştır (BBC News Türkçe 2017a). 15 Mart 2011'de başlayan (ve halen süren) Suriye iç savaşında günümüze kadar yarım milyon insanın yaşamını kaybettiği, üç milyon kişinin de yaralandığı, 23 milyon nüfuslu Suriye'de 11 milyon kişinin yerinden edildiği, 5,4 milyon kişinin ise sığınmacı olduğu tahmin edilmektedir (DW 2018b). Türkiye yaklaşık 3,5 milyon sığınmacıyı ağırlamaktadır (Ağır 2017). Buna ek olarak, Ege üzerinden Avrupa ülkelerine sığınmak isteyen çok sayıda göçmenin, (Bodrum ve Marmaris gibi) yabancı turistlerin yoğun olarak ziyaret ettiği liman bölgelerinde kamp kurması, güvensiz yollarla yolculuğa çıkması ve yaşamlarını kaybetmesi gibi üzücü olaylar yaşanmıştır (Gümüş 2015; Nordkvist Öman 2016). Türkiye'de yaşayan Suriyeli sığınmacıların güvenlik sorunlarına neden olduğu, (sosyal medyada sıklıkla dile getirilmektedir. Sonuçta komşu ülkede yaşanan iç savaş, istikrarsızlık ve güvenlik tehdidinin yayılması, turistler üzerinde psikolojik baskı ve ülkede güvensizlik algısı oluşmasına neden olmuştur. Bölgede oluşan istikrarsızlık, Hırvatistan örneğinde de olduğu gibi bir genelleme etkisi yaratarak Türkiye'nin imajını da etkilemiştir.

3.1.2. Rus Savaş Uçağının Düşürülmesi

Arap Baharı, Suriye iç savaşı ve bağlantılı IŞİD / DAES saldırıları ile sürece Rusya müdahil olmuştur. 31 Ekim 2015'te Mısır'dan kalkan sivil Rus uçağı terör saldırısı sonucu düşürülerek 224 yolcu ve mürettebat yaşamını yitirmiştir (BBC News Türkçe 2015). 24 Kasım 2015'te Suriye'nin kuzeyinde manevra yapan bir Rus savaş uçağı, Türk hava sahasını ihlal ederek düşürülmüştür. Rusya yönetimi vatandaşlarına Mısır ve Türkiye için yolculuk kısıtlaması getirmiştir. Uzun süren resmi görüşmeler sonucu 2016 Eylül ayında Rusya'dan Türkiye'ye charter uçuşlar yeniden başlayarak kısıtlama kaldırılmıştır. Ancak bu durum, Türkiye'ye 2016 yılının (mevsimsel yoğunluğun yaşandığı yaz ayının neredeyse tamamını da kapsayan) ilk sekiz ayı boyunca neredeyse hiç Rus turist gelmemesine neden olmuştur (Karabulut 2017). Yine de, bu düşüşün yalnızca Türkiye (ve Mısır) ile ilgili olmadığı, Rusya'nın, ülke ekonomisi ile ilgili nedenlerden dolayı 2016'da dış pasif turizmde önemli bir düşüş yaşadığı da eklenmelidir. Rusya'nın 2012'de 48, 2013'te de 59,5 milyar Amerikan dolarına ulaşan uluslararası turizm harcaması, 2014'te 55,4, 2015'te 38,4, 2016'da ise 27,6 milyar Amerikan dolarına gerilemiştir (OECD, 2018).

3.1.3. Terör Olayları

2015 ve 2016 yılları, Türkiye'de terör olaylarının yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. PKK ve bağlantılı örgütlere ek olarak, IŞİD/DAES ve bağlantılı örgütler, turistlerin de doğrudan etkilendiği ve çok sayıda yaşam kaybına neden olan saldırılar gerçekleştirmiştir. Yalnızca 2016'da, Türkiye'de 336 kişinin yaşamını yitirdiği, 1500'den çok kişinin de yaralandığı 27 terör eylemi kayıtlara geçmiştir.

- 10.09.2015: *Ankara Garı önünde düzenlenen mitinge gerçekleştirilen DAES saldırısında 103 kişi yaşamını yitirdi, 391 kişi yaralandı. Türkiye tarihinin en kanlı intihar saldırısında yakalanan 9 sanık "anayasal düzeni değiştirmeye teşebbüs" ve "kasten öldürme" suçlarından toplam 101'er kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verildi (Öksüz ve Batu 2017; BBC News Türkçe 2018; CNN Türk 2018).*
- 12.01.2016: *İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda IŞİD/DAES'in gerçekleştirdiği canlı bomba saldırısı sonucu içinde 11'i Alman turist olan toplam 12 kişi yaşamını yitirdi, 16 kişi de yaralandı. 3 sanığa ağırlaştırılmış müebbet hapis ile 329'ar yıl hapis cezası verildi. İstanbul'un en önemli çekim merkezinde gerçekleşen ve Alman turistlerin doğrudan etkilendiği saldırı uluslararası basında geniş yer buldu ve Almanya hükümeti resmi yolculuk uyarısında bulundu ve bazı Alman seyahat araçları Türkiye turlarını iptal etti (Varlı 2016; Öksüz ve Batu 2017).*
- 17.02.2016: *Ankara Çankaya'da Merasim Sokak'ta PKK üyelerinin gerçekleştirdiği saldırıda 29 kişi yaşamını yitirdi, 61 kişi yaralandı. 6 sanığa "devletin birliğini bozmak" ve 29 kişiyi öldürmekten 30'ar kez ağırlaştırılmış ömür boyu hapis cezası verildi (Öksüz ve Batu 2017; Hürriyet 2018).*
- 13.03.2016: *Ankara Kızılay'da PKK üyeleri tarafından bomba yüklü araç ile, çevik kuvvet polislerini hedef alan ancak otobüs durağında gerçekleşen saldırıda 37 kişi yaşamını yitirdi ve 125 kişi yaralandı. Başkentte yoğunlaşan terör eylemleri halkta önemli bir tepkiye neden oldu (Hürriyet 2016a). PKK bomba yüklü araç ile 10 ve 12 Mayıs'ta Diyarbakır'da, 7 Haziran'da İstanbul Vezneciler'de, 8 Haziran'da Mardin'de, 1 Ağustos'ta Bingöl'de, 18 Ağustos'ta Elazığ Emniyet Müdürlüğü'nde, 26 Ağustos'ta Cizre Emniyet Müdürlüğü'nde, 6 Ekim'de İstanbul Yenibosna'da, 9 Ekim'de Şemdinli Jandarma Karakolu'nda, 24 Kasım'da Adana Valiliği'nde, 10 Aralık'ta İstanbul Beşiktaş'ta ve 17 Aralık'ta Kayseri'de saldırılarda bulunmuştur. Beşiktaş'ta gerçekleşen saldırıda 44 kişi yaşamını yitirmiş, 155 kişi yaralanmıştır (Öksüz ve Batu 2017).*
- 28.06.2016: *İstanbul Atatürk Havalimanı dış hatlar terminalinde IŞİD/DAES'in gerçekleştirdiği silahlı canlı bomba saldırısında içinde polis, havalimanı çalışanı ve uluslararası turistlerin de bulunduğu 43 kişi yaşamını yitirdi, 239 kişi yaralandı. Türkiye'nin en önemli uluslararası havalimanının ve turistlerin doğrudan etkilendiği saldırı sonrası havalimanı kapatıldı ve uçuşlar iptal edildi (Hürriyet 2016b).*
- 04.11.2016: *TAK ve IŞİD/DAES, Diyarbakır İl Emniyet Müdürlüğü'ne ait Terörle Mücadele ve Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğü'ne bomba yüklü araç ile saldırı düzenledi. 2'si polis, 1 teknisyen, 8 sivil olmak üzere 12 kişi yaşamını yitirdi, 100'e yakın kişi yaralandı (Öksüz ve Batu 2017).*

Topluca değerlendirildiğinde, terör olaylarının özellikle Ankara ve İstanbul'da, ayrıca uluslararası turistlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde gerçekleşmiş olması, hem uluslararası basında geniş yer bulmasına hem de ülkenin turist pazarlarındaki imajının ve güven algısının yitirilmesine neden olmuştur. Saldırıların 2016'da sürekli hal alması da "dalgalanma etkisi" yaratarak krizi derinleştirmiştir. Olayları izleyen resmi seyahat uyarıları ile tur ve rezervasyon iptalleri turistik işletmeler için durumun daha da kötüleşmesine neden olmuştur.

3.1.4. 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi

15 Temmuz akşamı, daha sonra FETÖ terör örgütü üyesi oldukları açıklanan bir grup asker darbe girişiminde bulunmuştur. 16 Temmuz'a bağlayan gece halk ile darbeci askerler karşı karşıya gelmiştir. Girişim başarısız olmakla birlikte, 104'ü asker 300'den çok kişi yaşamını yitirmiş, 1500 kişi yaralanmıştır. Havaalanları trafiğe kapatılmış, çok sayıda askeri ve kamu çalışanı gözaltına ve/veya soruşturmaya alınmıştır. 21 Temmuz'da olağanüstü hal (OHAL) ilan edilmiş ve 2 yıl sürmüştür. Kamu çalışanlarının yıllık izinleri iptal edilmiş ve izinde olanlar göreve çağırılmıştır. Yurtdışı çıkışlarına kısıtlama getirilmiştir. Bu süreçte belirli ülkelerle dış ilişkilerde gerilim yaşanmıştır (Haber Turk 2016).

3.1.5. Seyahat Uyarıları

Bu süreçte pek çok turist gönderen ülkenin hükümetleri Türkiye'ye yönelik yolculuklar konusunda vatandaşlarına uyarılar ve kısıtlamalar getirmiştir (Rusya'nın getirdiği kısıtlamadan yukarıda bahsedilmiştir). 2013'te, Gezi olayları sonrasında ABD, Almanya, İngiltere ve İtalya gibi ülkelerin Türkiye'de bulunan ve seyahat edecek vatandaşlarına yaptıkları uyarıları da burada anımsatmak gerekli olacaktır (Turizm Gazetesi 2013).

ABD, Mart ve Haziran 2016'da terör tehdidi nedeniyle vatandaşlarına seyahat uyarısı yayınlamış ve Suriye sınırına yakın yerlere seyahat etmemeleri konusunda uyarmıştır (Cumhuriyet 2016a). 15 Temmuz darbe girişiminin ardından OHAL ve büyükşehirlerde yaşanan terör eylemlerini işaret ederek Temmuz ve Ağustos'ta Türkiye'ye seyahat uyarısı yayınlamıştır. 16 Güneydoğu iline yolculuk yasağı getirmiştir (BODER 2016). Türkiye'de görev yapan ABD askeri ve diplomatik personeline tahliye / gönüllü geri dönüş kararı vermiştir. 2017 sonu ve 2018 başında seyahat uyarılarını yineleyen ABD, Türkiye'yi en riskli ülkeler arasında ilan etmiştir (Sözcü 2016). Darbe girişimi ve seyahat uyarıları sonucu iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmiştir. 5 Eylül 2019'da, ABD Dışişleri Bakanlığı, Suriye sınırındaki bölgelerin en riskli (4. seviye), Güneydoğu illerinin riskli (3. seviye) durumunun devamını duyururken, ülke geneli için uyarı durumunu yumuşatarak düşük riskli (2. seviye) ilan etmiştir (VOA 2018; US Department of State 2019).

Almanya, 12 Ocak Sultanahmet, 13 Mart Ankara, 7 Haziran Vezneciler, 24 Kasım Adana ve 10 Aralık Beşiktaş saldırıları ile 15 Temmuz darbe girişimi ardından vatandaşlarını politik gerilim, çatışma ve terör nedenleriyle uyararak büyükşehirler ve kalabalık yerlerden kaçınmalarını önermiştir (BBC News Türkçe 2016; Yeni Hayat 2016; Yolculuk 2016). Eylül 2017, Ekim 2018 ve Ocak 2019'da üç uyarı daha yapılmıştır (REFTUR 2016; DW 2018a).

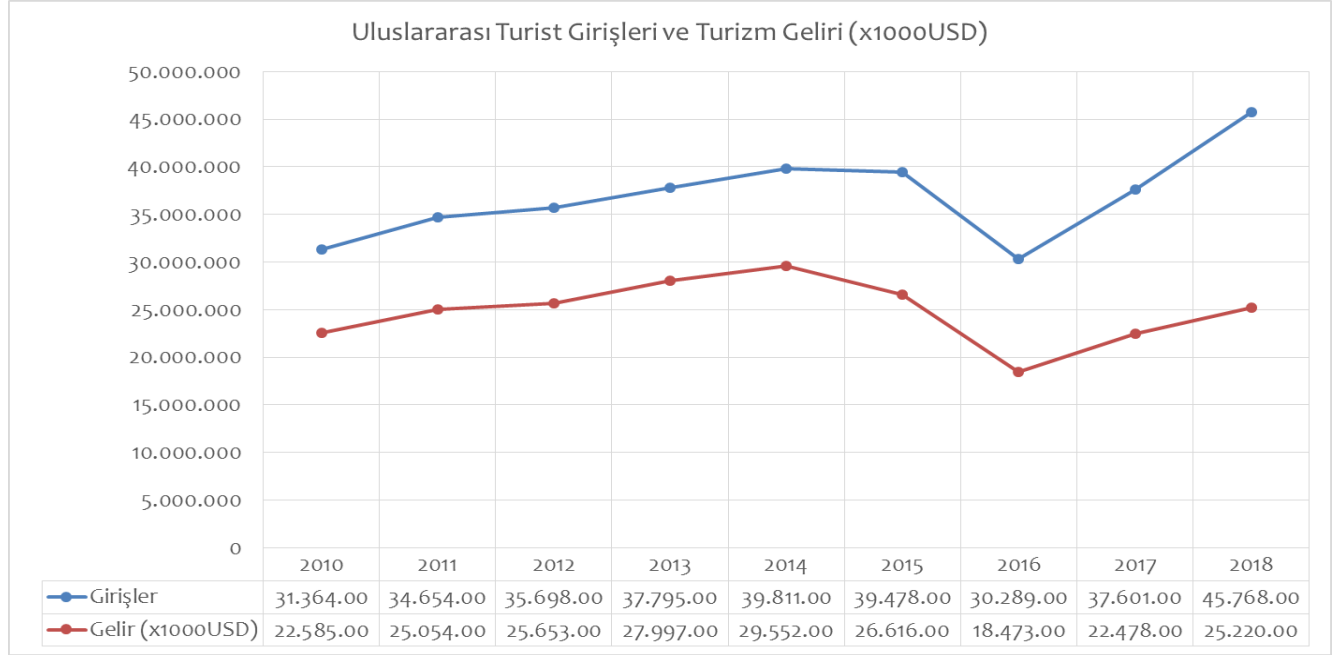
Birleşik Krallık, Nisan 2016'da Suriye sınırı için terör tehdidi gerekçesiyle seyahat uyarısı yayınlamış, uyarıyı Ocak 2018'de yinelemiştir (Sarı 2018). İsviçre, 2016 ve 2017'de, OHAL nedeniyle vatandaşlarını giriş işlemleri ve tutuklamalar konusunda uyarmıştır (CNN Türk 2017). Kanada, 2016'nın ilk aylarında terör eylemleri nedeniyle vatandaşlarını Türkiye'ye yapılacak zorunlu olmayan seyahatlere karşı uyarmıştır. Ağustos'ta resmi uyarıyı kaldırmakla birlikte, vatandaşlarını azami dikkat gösterme ve Suriye sınırına yakın bölgelere seyahat etmeme konusunda uyarmıştır (Cumhuriyet 2016b). Hollanda ile 2017'nin ilk aylarında yaşanan diplomatik kriz sonucu, bu ülke de seyahat uyarısında bulunmuş, ancak uyarıya Hollanda Seyahat Acenteleri Birliği tepki göstermiştir (BBC News Türkçe 2017b).

3.2. 2016 Verileri

Yukarıda incelenen Tablo 1 ve tetikleyici unsurlar ışığında, Türkiye turizminin 2010 – 2018 dönemi istatistiksel verileri aşağıda incelenerek krizin başlangıç, gelişim ve sonucu yorumlanacaktır. 2016 yılı, Türkiye turizm tarihinde uluslararası turist girişleri ve turizm gelirinde en ağır düşüşün yaşandığı yıl olmakla birlikte, krizin bir yıl içerisinde değerlendirilmesi yanıltıcı olacaktır. Tetikleyici unsurlar, 2011 Arap Baharı olaylarına kadar dayandırılabilir. Somut olarak, 2013 sonunda başlayan seyahat uyarıları, sığınmacı sorunu, ardından 2015 sonunda Rus savaş uçağının düşürülmesiyle başlayan diplomatik kriz ve seyahat engeli, 2016 boyunca süren terör olayları ve darbe girişimi, 2016'daki krizin temel nedenleri olmuştur.

Uluslararası turizm pazarında 2011 yılından beri uluslararası turist girişleri bakımından 6. olan Türkiye, 2016'da 10. sıraya gerilemiş, 2017 yılında 8. sıraya yükselmiş ve 2018 yılında da 6. sıraya geri dönmüştür. Yine 2011 yılından beri uluslararası turizm gelirinde 12. sırada olan Türkiye, 2016'da 17. sıraya kadar gerilemiş, 2017'de 14, 2018'de de 13. sıraya yükselmiştir (UNWTO 2019).

Tablo 3. Türkiye Uluslararası Turist Girişleri ve Turizm Geliri, 2010-2018

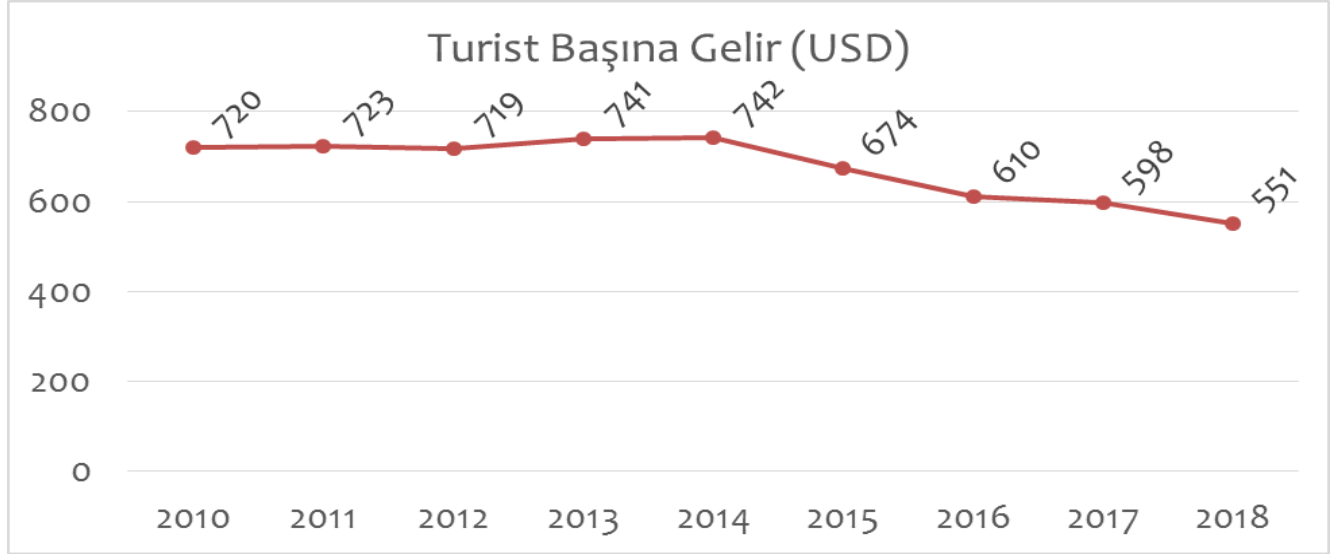

Kaynak: UNWTO, 2019

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine göre hazırlanmış olan Tablo 3 incelendiğinde, turist sayıları ve turizm gelirlerinin olarak 2014'ten sonra düşmeye başladığı açıkça görülmektedir. 2017 ve 2018 yılları, turist sayıları ve turizm gelirlerinin önemli ölçüde arttığı, başarılı toparlanma yılları olarak görülmektedir; ancak turist sayısı bakımından krizin 2018'de atlatıldığı, turizm geliri bakımından ise krizin halen atlatılmadığı görülmektedir.

Faulkner (2001) kriz yaşam döngüsü modeline göre, 2011-2014 arası “olay öncesi”, 2014 yılı “öncül/haberci”, 2015 ve 2016 “acil”, 2017 ve 2018 “kısa-orta dönem” olarak sınıflandırılabilir. Önümüzdeki yılların “uzun dönem (toparlanma)” ve “çözüm” olacağı öngörülebilir. Parsons (1996) modeline göre ise, kriz 2014 yılında “oluşmaya başlamış” görülmektedir. Bu dönemde kriz yavaşça gelişmekte ve tetikleyici unsurların izlenmesi gerekmektedir. Ülkenin ve turistik işletmelerin çok düşük kontrol sahibi olduğu dışsal olaylar önlenemediğinden kriz “süreğen” hal almış ve 2016'daki düşüş gerçekleşmiştir. Burnett (1998) sınıflandırmasına göre 2016, yoğun zaman baskısı ve tehlike, düşük kontrol ve müdahale olanağı özelliklerini taşıdığı için “en ciddi kriz” olarak sınıflandırılmalıdır. Son olarak, Downs (1972) ilgi döngüsü modeline göre 2017 sonrası, terör olaylarının azalması ve Rusya diplomatik krizinin sona ermesiyle birlikte, (özellikle Hollanda, Almanya ve Birleşik Krallık gibi) önemli turist gönderen ülkelerin seyahat uyarılarının sürmesine rağmen, bu dönem “kamu ilgisinin azalması” aşaması olarak kabul edilebilir.

Tablo 4. Turist Başına Gelir (Türkiye)

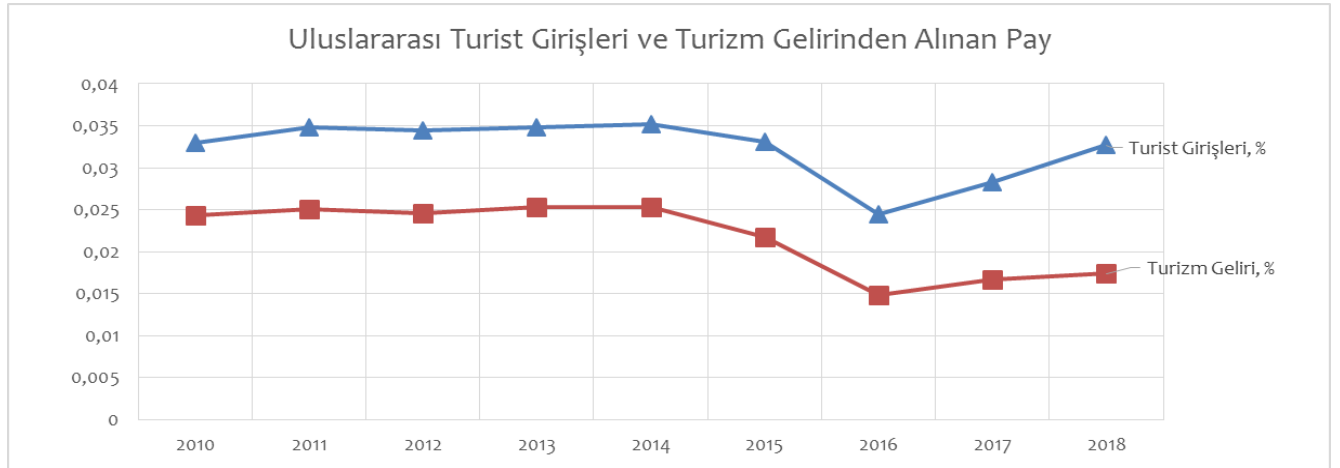

Kaynak: UNWTO, 2019

Türkiye'nin turist başına elde ettiği gelirin seyri incelendiğinde ise daha farklı bir görüntü çıkmaktadır. 2014 yılında duraklama başlamış, ardından sürekli bir düşüş yaşanmıştır. 2015 ve 2016 acil kriz dönemi kabul edildiğinde, turizm işletmeleri acil duruma tepki olarak fiyat indirimlerine gitmiş, bu da turist başına gelirden düşüşe yol açmış görünmektedir. Toparlanma sürecinde ise düşüş sürmüştür. Bunun oluşan *pazar baskısı* ile açıklanması doğru olacaktır. Daha önce turist başına gelirin dünya ortalamasının 1000 Amerikan dolarının üstünde olduğu belirtilmişti. Bu krizle birlikte, Türkiye'nin turist başına elde ettiği gelir dünya ortalamasının yaklaşık yarısına kadar düşmüş görünmektedir.

Daha ayrıntılı ve geçerli çıkarımların alınması için Türkiye'nin turizm verilerini tek başına değerlendirmek yerine, Tablo 5'te gösterilen dünya turizminden aldığı payın incelenmesi daha doğru olacaktır.

Tablo 5. Türkiye'nin Toplam Uluslararası Turist Sayıları ve Turizm Gelirinden Aldığı Pay

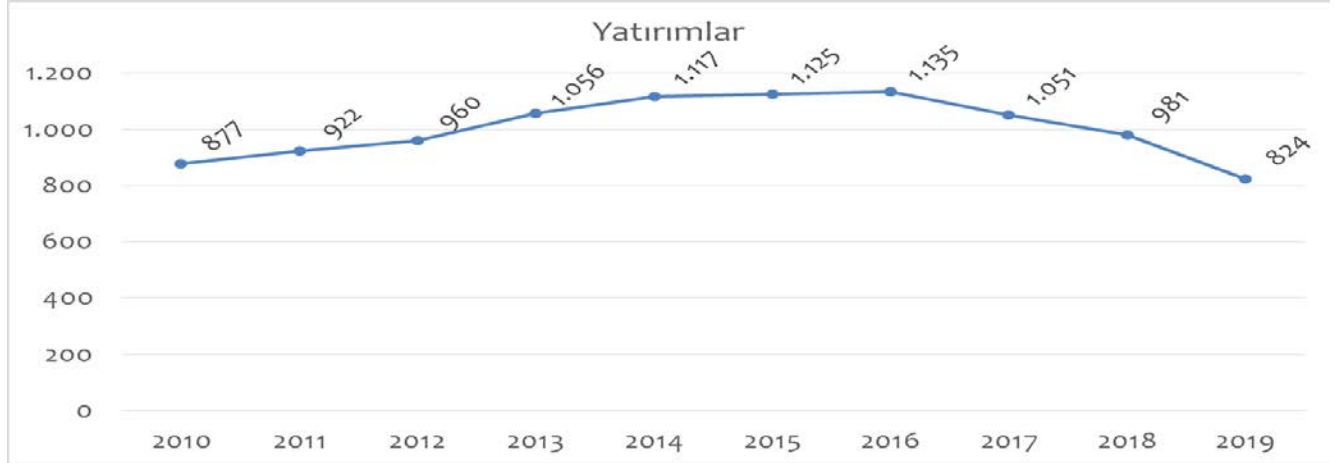
Kaynak: UNWTO, 2019

Yine Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine göre hazırlanmış olan Tablo 5 incelendiğinde, Türkiye'nin turist sayıları ve turizm geliri bakımından dünya turizm pazarından aldığı payın halen 2014'ün gerisinde olduğu görülmektedir. Bu durum, krizin 2018 itibarıyla halen atlatılmadığını göstermektedir.

Krizin ekonomik anlamda değerlendirilebilmesi için, 2016 turizm geliri, 2015 verileriyle kıyaslanabilir. Türkiye, UNWTO (2019) verilerine göre, bir yıl içerisinde 8 Milyar Amerikan dolarından fazla gelir kaybı yaşamış görünmektedir. Oysaki turizm gelirleri 2011-2014 yılları arasında tam %7 artış kaydetmekteydi. Bu gelişimin sürmesi durumunda, 2015 geliri 31,6 ve 2016 geliri 33,8 milyar Amerikan doları olacaktır. Bu varsayım ile, 2014-2018 arasında Türkiye'nin toplam turizm geliri kaybı 47,6 milyar Amerikan doları olarak hesaplanmıştır.

Analiz daha da derinleştirilmek istenirse, turistik gelirin çarpan katsayısı da dikkate alınmalıdır. Doğal olarak, Türkiye'nin uluslararası turizmden kazandığı gelir tek başına değerlendirilmemeli, ülke ekonomisi için yarattığı toplam gelir etkisi dikkate alınmalıdır. Önceki bir çalışmada (Timur 2014), çarpan katsayısı 5 devir dönemi için 3,743 olarak bulunmuştur. Bu katsayının doğruluğu varsayımında, nominal olarak 4 yıl içinde 47,6 milyar kaybettiği kabul edilen Türkiye'nin, gerçek anlamda 178 milyar Amerikan doları kaybı söz konusudur.

Tablo 6. Yıllara göre Turizm Yatırım Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı [2010-2019 (ilk 8 ay)]

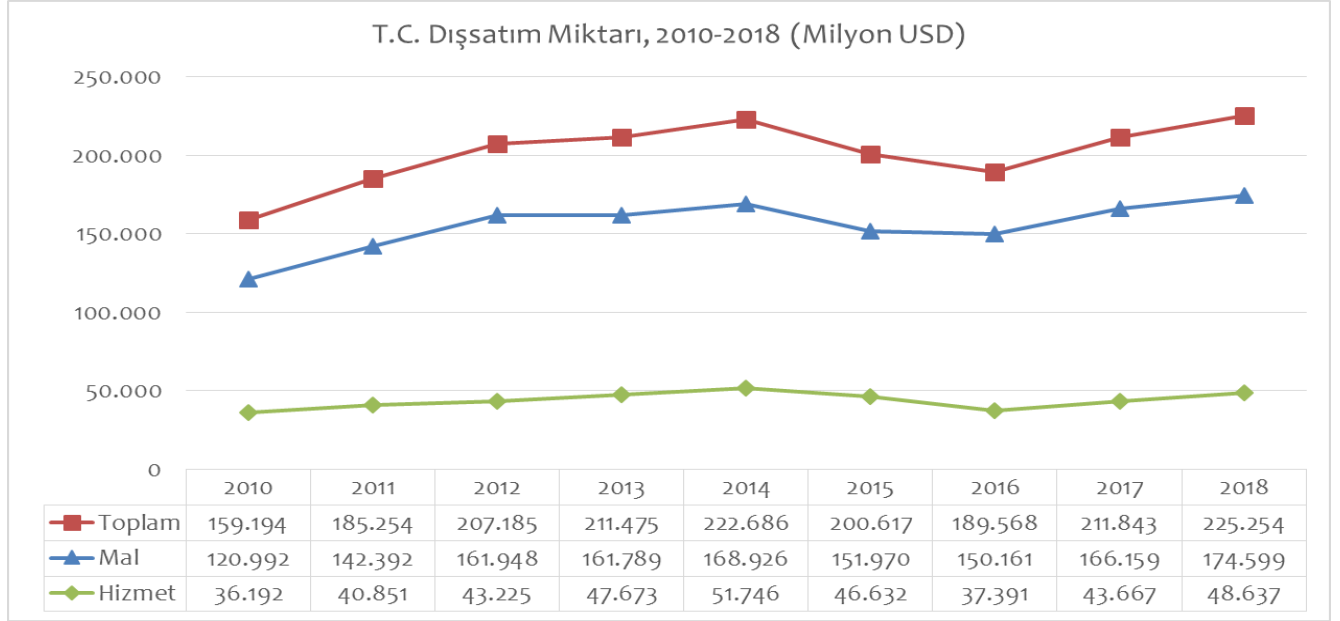

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019; TÜİK, 2019

2016'da yaşanan krizin, yatırımlara etkisinin incelenmesi için, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı belgeli konaklama işletmesi yatırımlarının seyrine bakılabilir. 2010 yılından itibaren yatırımlar düzenli olarak artmış, 2014 yılından itibaren duraklamaya, 2016 yılından itibaren de düşmeye başlamıştır. Yatırım kararının alınması ile yatırıma geçilmesi arasındaki sürede, yatırımcılar oluşmakta olan krizi izlemiştir. Acil kriz döneminin ardından da, olası yatırımcıların yatırımdan vazgeçtikleri görülmektedir. Turistik yatırımların gelir ve çarpan etkileri de dikkate alındığında, son 2016-2018 arasında %21 yatırım kaybının ülke ekonomisi için önemi anlaşılmaktadır.

Turist girişleri ve yatırımlardaki azalma, istihdam kaybı olarak da kendini göstermiştir. Yalnızca 2016 yaz aylarında, 2015'e göre otel işletmelerinde istihdam kaybı 60-70 bin çalışan arasında, yaklaşık %20 olarak gerçekleşmiştir (Karabulut 2017).

Tablo 7. T.C. Dışsattım Miktarları, 2010-2018

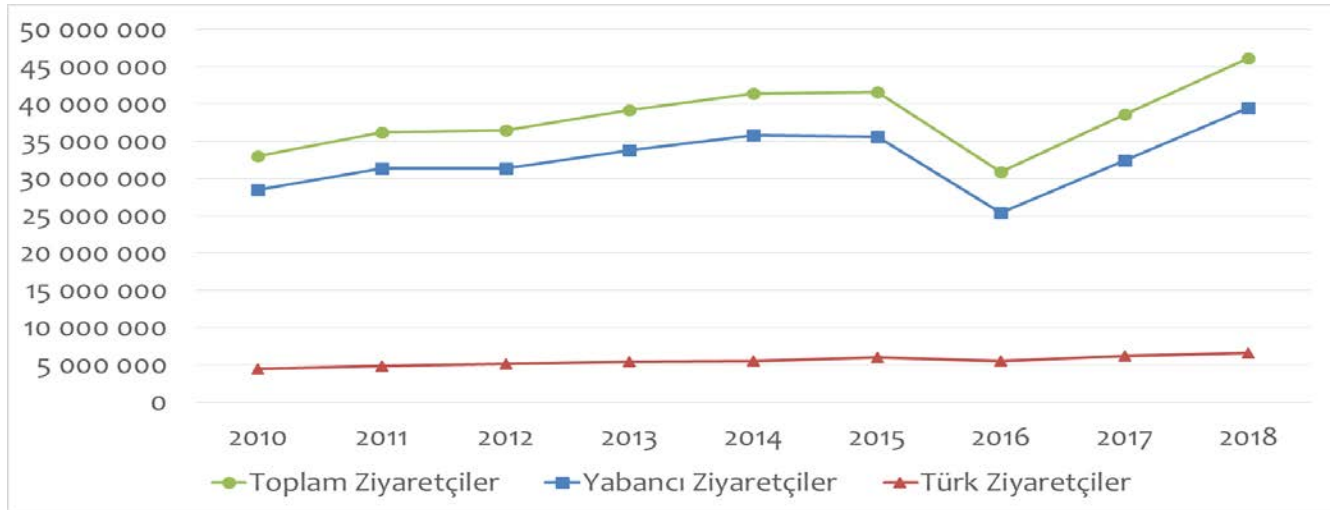

Kaynak: TCMB, 2019

Turizm gelir kaybının ulusal gelire etkisi incelenmek istendiğinde, Tablo 7’de verilen dışsattım miktarındaki yıllar içindeki değişime bakılabilir. Hem hizmet, hem de mal dışsattımında, 2014’te başlayan ve 2016’ya dek süren bir düşüş gözlenmektedir. Her ne kadar turizm Türkiye ekonomisi için önemli olsa da, bu gelir kaybını yalnızca turistik gelir kaybına bağlamak yanıltıcı olacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki, turizm krizine neden olan tetikleyici olayların genel ülke ekonomisi için de olumsuz etkileri olmuştur.

Kriz tetikleyici unsurların ülke turizmi üzerindeki ayrıntılı sonuçları, aşağıdaki tablolar üzerinden incelenecektir. Yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlar ve yabancı ziyaretçilerin sayıları Tablo 8’de verilmiştir:

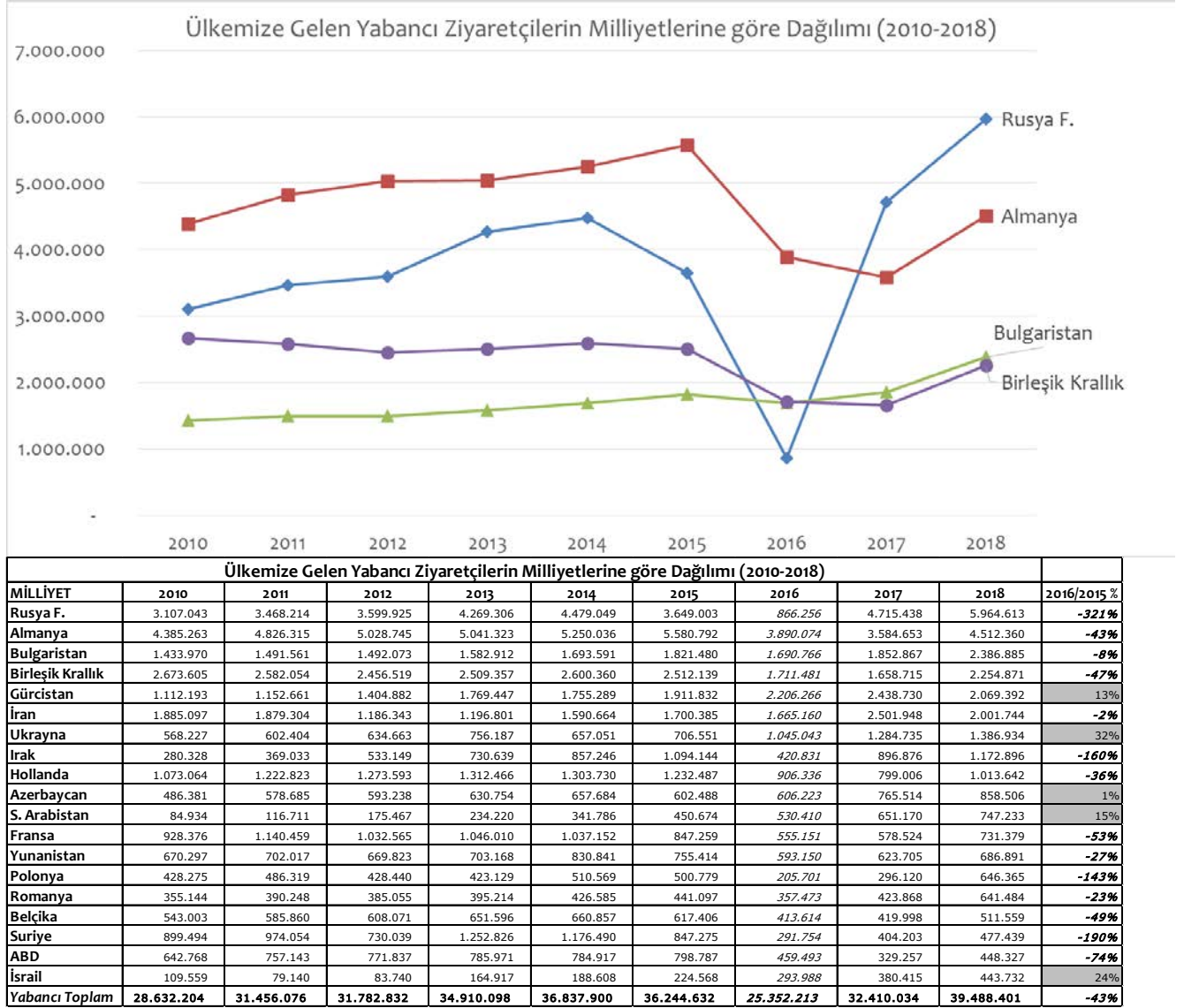
Tablo 8. Türkiye’ye Gelen Yabancı, Türk ve Toplam Ziyaretçi Sayıları, 2010 – 2018

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı 2019; TÜİK 2019

Tablo 8 incelendiğinde kriz tetikleyici unsurlardan Türk vatandaşlarının neredeyse hiç etkilenmediği, önemli düşüşün yabancı ziyaretçi sayısında yaşandığı görülmektedir. Bu durumun ülkenin yabancı pazarlardaki imajı ve kriz tetikleyici unsurlar ile ilgili iletişimden dolayı olduğu öne sürülebilir. Daha ayrıntılı bir döküm, ziyaretçi sayılarının turist gönderen ülkelere göre dağılımın incelenmesiyle mümkün olacaktır:

Tablo 9. Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Milliyetlerine göre Dağılımı (2010-2018)

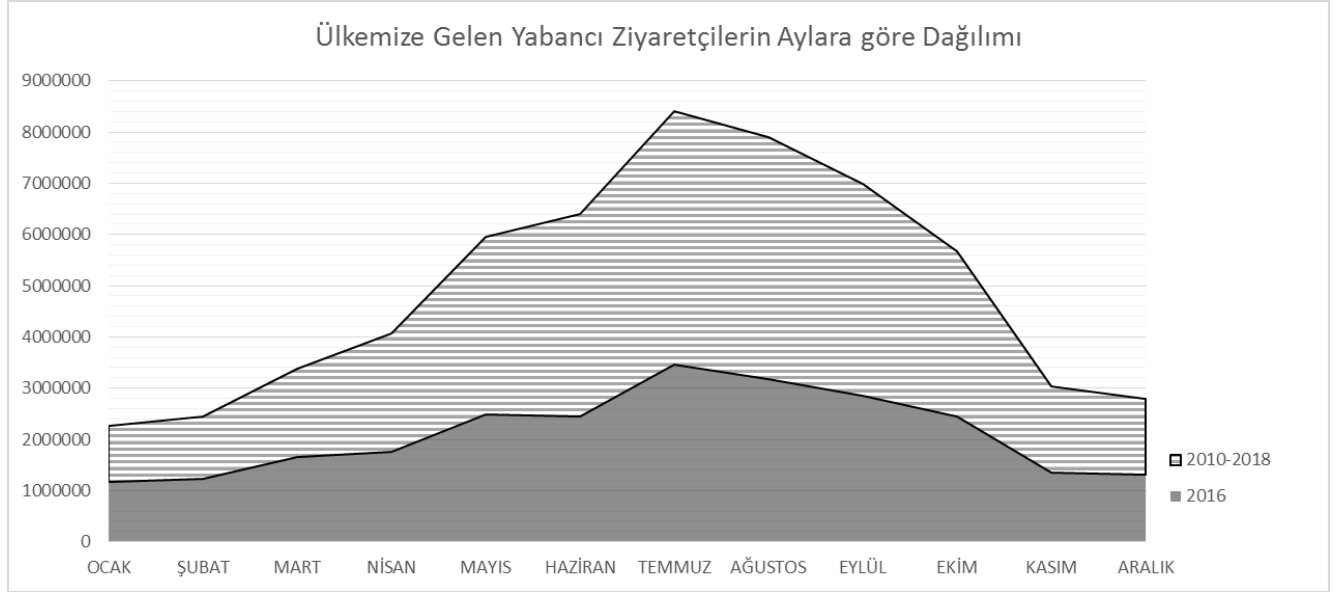

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı 2019; TÜİK 2019

Tablo 9, Türkiye için en önemli turist gönderen ülkeleri göstermektedir. Rusya ile yaşanan kriz ve bunu izleyen seyahat yasağı sonucu yaşanan düşüş açık biçimde görülmektedir. Burada Rusya'dan yılın ilk sekiz ayı (neredeyse) hiç ziyaretçi gelmediğinin anımsatılması yerinde olacaktır. Ayrıca Rusya dış pasif turizmde yukarıda belirtilen düşüş sonucu, Rusya'dan gelen ziyaretçi sayısındaki düşüşün 2015'te başladığı da görülmektedir. Sonuç olarak 2016 yılında ağırlanan Rus ziyaretçi sayısı, 2002 yılının altında kalmıştır. Yine 2016'da (bazıları resmi seyahat uyarısı da yayınlayan) Almanya, Birleşik Krallık, Hollanda, Fransa ve Belçika'dan gelen ziyaretçi sayısında, birbirine yakın düşüş oranları gözlenmiştir. Bu sonuçtan, bu ülke vatandaşlarının seyahat tercihlerinin ve / veya bilgi paylaşımının birbirine yakın olduğu öne sürülebilir. Ayrıca Almanya, Birleşik Krallık, Hollanda ve ABD'den gelen ziyaretçi sayısındaki düşüş, bu ülkelerin yayınladıkları seyahat uyarıları ve ülkeler arası ilişkilerin zayıflaması nedenleriyle 2017'de de düşmeyi sürdürmüştür. Anılan ülkelere gelen ziyaretçi sayıları ancak 2018'de artmış, fakat yine de 2015'in altında kalmıştır. Irak ve Suriye'den gelen ziyaretçi sayısındaki dalgalanmalar bölgedeki savaş koşullarının yayılma etkisi ve bu ülkelerin kendi koşullarıyla açıklanmalıdır.

Genel düşüşe rağmen, Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Suudi Arabistan ve İsrail'den gelen ziyaretçi sayısında artış, Bulgaristan ve İran'dan gelen ziyaretçi sayısında ise ortalamamın çok altında, Yunanistan, Romanya ve (tabloda görünmeyen) Ermenistan'dan gelen ziyaretçi sayısında ise ortalamamın altında bir düşüş yaşanmıştır. Bu durum, alan yazınında görülen komşu (ve yakın bölge/kültür) ülkelere girişlerin daha az etkilendiği önermesini desteklemektedir. Ukrayna'dan yaşanan ziyaretçi artışı ayrıca Rusya boykotu ile de ilişkilendirilebilir.

Tablo 10. Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Aylara göre Dağılımı (2010-2018)

Tablo 10'da 2010-2018 arasında (2016 hariç tutulmuştur) Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin aylara göre dağılımının ortalaması, 2016 verileriyle karşılaştırılmalı olarak verilmiştir. Türkiye turizminde yaşanan zaman içinde yoğunlaşmayı da gösteren tabloda ilk dikkat çeken unsur, Haziran ayında normalin dışında gerçekleşen düşüş olmaktadır. Bu durum, yılın ilk 5 ayında Ankara, İstanbul ve Suriye sınırına yakın illerde gerçekleşen terör saldırılarının gecikmeli etkisi olarak değerlendirilebilir. Ağustos ayından sonraki ortalamasının altındaki düşüş de Rusya boykotunun bitişinin sonucudur.

3.3. Kriz Sonrası

2016 sonrası, turizmin ülke ekonomisi ve tanıtımı için önemi doğrultusunda, krizin aşılması ve toparlanma adına bir dizi önlem alınmıştır. Öncelikle tetikleyici unsurların giderilmesi için çalışmalar kapsamında, ilk olarak Rusya ile ardından (seyahat uyarısı yayınlayan) diğer önemli turist gönderen ülkeler ile ilişkilerin iyileştirilmesi yoluyla turist sayılarının artışa geçtiği görülmüştür. Son olarak ABD'nin de seyahat uyarısını yumuşatarak risk seviyesini düşürdüğünden daha önce bahsedilmiştir.

Endüstriyel anlamda da, turistik işletmelerin krizden korunması ve turist girişlerinin artırılması adına, acil kriz dönemi kabul edilen 2016 yılının hemen başında seyahat araçları, havayolları ve konaklama işletmelerine önemli ölçüde (toplam yarım milyar Amerikan dolarından fazla) ekonomik katkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu destek kapsamında ülkeye turist getiren işletmelerin teşviki amaçlanmış ve kredi ve hibe destekleri, borç erteleme ve teşvik ödenekleri yapılmıştır. Buna ek olarak Bakanlık belgeli konaklama ve deniz turizmi işletmeleri ihracatçı kapsamına alınmış, çevresel ve istihdam destekleri sunulmuştur. Krizden çıkış adına önemli turist gönderen ülke pazarlarında yitirilen güvenlik algısının yeniden oluşturulması adına da, uluslararası düzeyde tanıtım yoluyla, ülkede güvenlik sorununun giderildiği duyurulmuştur (Karabalut 2017). Tüm bu gelişmeler sonucu 2017 ve 2018, tetikleyici unsurlar tam olarak çözümlenememiş olsa bile, etkili halkla ilişkiler çalışması sayesinde uluslararası turist girişleri bakımından çok önemli artışlar kaydetmiş ve Türkiye turizminin dirençli yapısını göstermiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye turizminin yakın geçmişte yaşadığı kriz, olay öncesi, öncül, acil ve toparlanma süreçleri içerisinde, nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte incelenmiştir. Araştırmada, turizm krizinin turistik işletmeler, ülke ekonomisi ve tanıtımı için önemi ve sonuçları, turizm ekonomisi ilkeleri doğrultusunda çözümlenmiş; ayrıca, benzer turizm krizleri ve genel turizm krizi alan yazını ile karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir.

2016 turizm krizinin olay öncesi ve öncül dönemlerinde gelişen tetikleyici unsurları dikkate alındığında, alan yazınında verilen doğal afet ve salgın hastalık dışındaki tüm olayların gerçekleştiği görülmektedir. Komşu ülkelerde görülen iç savaş ve politik istikrarsızlık, bunların yayılma etkisi, sığınmacı sorunu, terör, darbe girişimi, dış ilişkilerde yaşanan sorunlar ve seyahat uyarıları, kur dalgalanmaları, fiyat istikrarsızlığı ve turist pazarlarında güvenlik algısının yitirilmesini içeren gelişmeler (ve bunların dalgalanma etkisi) yaşanmıştır. Krize doğrudan neden olan ve en önemli sonuçları doğuran olay ise

Türk hava sahasını ihlal eden Rus savaş uçağının düşürülmesi sonucu iki ülke arasındaki ilişkilerde yaşanan gerilim ve seyahat engeli olarak görülmektedir. Yine 2016 yılı boyunca yaşanan terör olayları ve darbe girişimi de, ülke imajına zarar vererek krizin süregelen hal almasına neden olmuştur.

Sonuç olarak yalnızca 2016 yılında, (bir önceki yıla göre) yaklaşık dörtte bir turist kaybı ve üçte bir gelir kaybı yaşanmıştır. Türkiye, uluslararası turist sayısı bakımından dünyada 6. sıradan bir anda 10. sıraya, turizm geliri bakımından ise 12. sıradan 17. sıraya gerilemiştir. 2010-2014 yılı %7 gelişim projeksiyonunun devamı varsayımında, 2014-2018 yılları arasındaki toplam (doğrudan) turizm gelir kaybı 47,6 milyar Amerikan doları olmuştur. Bu kayıp ayrıca kendini yatırım, istihdam, toplam dışsattım ve ulusal gelir kaybında da göstermiştir.

Acil kriz döneminde, işletmelerin tepkisi fiyat indirimleri olmuştur. İşletmelere sağlanan parasal destek ve teşvikler ile dış ilişkilerde yaşanan iyileşme ve turist pazarlarında yapılan güvenlik kampanyaları sonucu 2017 ve 2018, uluslararası turist girişleri bakımından çok önemli artış gösterse de, fiyat indirimlerinin orta erimde yarattığı pazar baskısı sonucu, 2014'te \$742 olan turist başına gelir 2018'de \$551'e kadar gerilemiştir. Yine turist sayısı bakımından 2018'de kriz atlatılmış görünse de, turizm geliri, turistik yatırımlar; ayrıca Türkiye turizminin (turist sayısı ve turizm geliri bakımından) uluslararası pazardaki payı ele alındığında krizi atlatamadığı görülmektedir.

2016 turizm krizinin, alan yazını ile uyumlu gelişen başka bir özelliği, Türk vatandaşı ve komşu / yakın ülkelerden olan turist girişlerinin daha az etkilenmesi olmuştur. Bu durumun güvenlik algısı ve iletişimindeki farklarda yattığı düşünülmektedir. Arka arkaya gelişen tetikleyici unsurlar bir dalgalanma etkisi yaratmış, turizm verileri hem acil, hem de gecikmiş tepkiler vermiştir. Yine 2016 yılı boyunca süregelen hal alan terör saldırılarının sona ermesi ve güvenliğin sağlanmasının, krizin kısa erimli olması ve atlatılması yönünde olumlu etkide bulunduğu açıktır. Ancak terörün etkilerini diğer tetikleyici unsurlardan yalıtarak incelemek mümkün değildir.

Ülke ekonomisi ve tanıtımı için yıkıcı etkiler sergilemekle birlikte, 2016 krizi turizm araştırmaları için önemli bir olay sayılmalıdır. Krizin yaşam süreçlerinin kaçınılmaz bir parçası olduğu kabul edilerek, krize neden olabilecek etkenler üzerinde kontrol sahibi olduğu durumlarda önleme, diğer durumlarda da etkilerin öngörülmesine yönelik öncül plan ve stratejiler geliştirilmelidir. Krizi önlemeye ya da kısa erimde toparlanmaya yönelik uygulamalar ile krizi kontrol altına almaya yönelik eylemler ve halkla ilişkiler iletişimi, etkin bir kriz yönetimi için zorunlu görülmelidir. Krizin uzun erimli olarak ve çok boyutlu incelenmesi ile ulusal turizm yönetimi ve işletmeler Türkiye turizminin geleceği için yaşamsal çıkarımlarda bulunmalıdır. Bu doğrultuda, gelecekte olası krizler olası en düşük zararlarla atlatılabilir.

Tüm olumsuzluklara ve hatta ülkenin turizmden daha acil güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmasına rağmen, Türkiye turizminin başarılı bir kriz yönetimi ve benzer örneklerden daha kısa süreli ve etkili bir direnç gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Çalışma, yıllar içerisinde olayların izlenmesi ve krizin üç aşamalı değerlendirilebilmesi açısından, 2018 resmi verilerinin açıklanmasından sonra tamamlanmıştır. Bu açıdan zaman kısıtlaması yaşanmamıştır. İleride yapılacak araştırmalarda, Türkiye turizminin 2016 krizinden sonraki toparlanma süreci incelenebilir. 2017, 2018 ve ilk 9 aylık 2019 verileri, yakın gelecekte bütünsel bir toparlanma için umut vericidir.

KAYNAKÇA

- Ağır, O. 2017. Türkiye'deki Suriyelilere Sağlanan Kamusal Hizmetlere Yönelik bir Değerlendirme. *KAYSEM 11*, (s. 111-128).
- BBC News Türkçe. 2015. "Mısır'da düşen Rus yolcu uçağından 'kurtulan yok.'"Erişim 21.09.2019. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/10/151031_misir_rus_ucak.
- BBC News Türkçe. 2016. "Almanya'dan vatandaşlarına Türkiye seyahati uyarısı."Erişim 21.09.2019. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160112_almanya_sultanahmet_tepki.
- BBC News Türkçe. 2017a. "Arap Baharı'nda devrilen liderlere ne oldu?"Erişim 21.09.2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42232967>.
- BBC News Türkçe. 2017b. "Hollanda'dan seyahat uyarısı, Türkiye'den iki nota."Erişim 21.09.2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39253964>.
- BBC News Türkçe. 2018. "10 Ekim Ankara Gar saldırısı davası sürecinde neler yaşandı?"Erişim 21.09.2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45010767>.
- Beirman, D. 2002. "Marketing of Tourism Destinations during a Prolonged Crisis: Israel and the Middle East." *Journal of Vacation Marketing* 8(2):167 – 176 .
- BODER. 2016. "Abd Türkiye'ye Yine Seyahat Uyarısı Yaptı, 16 İli İşaret Etti."Erişim 21.09.2019. <http://www.boder.org/abd-turkiye-ye-yine-seyahat-uyarisi-yapti-16-ili-isaret-etti.html>.
- Burnett, J. J. 1998. "A strategic approach to managing crises." *Public Relations Review*, 24(4): 475–488.
- Cater, C. I. 2006. "Playing with risk? Participant perceptions of risk and management implications in adventure tourism." *Tourism Management* 27(2): 317-325.
- CNN. 2016. "September 11, 2001: Background and timeline of the attacks."Erişim 14.07.2017. <http://edition.cnn.com/2013/07/27/us/september-11-anniversary-fast-facts/index.html>.
- CNN. 2017. "July 7 2005 London Bombings Fast Facts."Erişim 30.06.2017. <http://edition.cnn.com/2013/11/06/world/europe/july-7-2005-london-bombings-fast-facts/index.html>.
- CNN Türk. 2017. "İsviçre'den vatandaşlarına 'Türkiye'ye seyahat' uyarısı."Erişim 21.09.2019. <https://www.cnn.com/dunya/isvicreden-vatandaslarina-turkiyeye-seyahat-uyarisi>.
- CNN Türk. 2018. "10 Ekim'de öldürülenler katliamın 3. yılında Ankara Garı önünde anıldı."Erişim 21.09.2019. <https://www.cnn.com/turkiye/10-ekimde-oldurulenler-katliamin-3-yilinda-ankara-gari-onunde-anildi>.
- Cumhuriyet. 2016a. "ABD'den vatandaşlarına Türkiye uyarısı."Erişim 21.09.2019. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/592622/ABD_den_vatandaslarina_Turkiye_uyarisi.html.
- Cumhuriyet. 2016b. "Kanada'dan Türkiye'ye seyahat uyarısı kararı."Erişim 21.09.2019. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/583785/Kanada_dan_Turkiye_ye_seyahat_uyarisi_karari.html.
- Downs, A. 1972. "Up and down with ecology – the issue attention cycle." *Public Interest*, 28: 38-50.
- DW. 2018a. "Almanya'dan Türkiye'ye seyahat edeceklere yeni uyarı."Erişim 21.09.2019. <https://www.dw.com/tr/almanyadan-t%C3%BCrkiye-ye-seyahat-edeceklere-yeni-uyar%C4%B1/a-46018322>.
- DW. 2018b. "Yedi yılda bir ülkenin çöküşü: Suriye."Erişim 21.09.2019. <https://www.dw.com/tr/yedi-y%C4%B1lda-bir-%C3%BCikenin-%C3%A7%C3%B6k%C3%BC%C5%9F%C3%BC-suriye/a-42979799>.
- Faulkner, B. 2001. "Towards a framework for tourism disaster management." *Tourism Management* 22: 135-147.
- Göçen, S., Yirik, Ş. ve Yılmaz, Y. 2011. "Türkiye'de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri." *Suleyman Demirel University The Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences* 16(2): 493-509.
- Gümüş, N. T. 2015. "Mülteci krizi nasıl patladı."Erişim 21.09.2019. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nilgun-tekfidan-gumus/multeci-krizi-nasil-patladi-30002960>.
- Haber Turk. 2016. Erişim 21.09.2016. <https://www.haberturk.com/olay/15-temmuz>.
- Hajibaba, H., Gretzel, U., Leisch, F. Ve Dolnicar, S. 2015. "Crisis-resistant tourists." *Annals of Tourism Research* 53: 46–60.
- Hall, C. 2002. "Travel Safety, Terrorism and the Media: The Significance of the Issue-Attention Cycle." *Current Issues in Tourism* 5(5): 458-466.
- Heath, R. 1998. *Crisis management for managers and executives*. London: Financial Times Management.
- Henderson, J. C. 2007. *Managing Tourism Crises - A volume in The Management of Hospitality and Tourism Enterprises*. Oxford OX2 8DP, UK: Butterworth-Heinemann, Elsevier Inc.
- Hürriyet. 2016a. "5 soruda Ankara Kızılay terör saldırısı 13.03.2016."Erişim 21.09.2019. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5-soruda-ankara-kizilay-teror-saldirisi-13-03-2016-40068403>.
- Hürriyet. 2016b. "Son dakika haberi: İşte hain saldırıdaki yılanın başı! Tek kol..."Erişim 21.09.2019. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haber-i-ataturk-havalimanindaki-saldiridan-aci-haberler-gelmeye-devam-ediyor-40123515>.
- Hürriyet. 2018. "Merasim Sokak saldırısı davasında 6 sanığa ağırlaştırılmış ömür boyu hapis."Erişim 21.09.2019. <http://www.hurriyet.com.tr/merasim-sokak-saldirisi-davasinda-6-saniga-agir-40952128>.

- İçöz, O. 2001. *Turizm İşletmelerinde Pazarlama, İlkeler ve Uygulamalar* (2 b.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- İçöz, O. 2005. *Turizm Ekonomisi* (3 b.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- İçöz, O., Var, T. ve İlhan, İ. 2009. *Turizm Planlaması ve Politikası - Turizmde Bölgesel Planlama* (2 b.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karabulut, E. 2017. *2015/2016 Kriz Döneminde Türkiye Turizmi*. Antalya: Turizmdatabank.
- Kozak, M., Crofts, J. ve Law, R. 2007. "The Impact of the Perception of Risk on International Travellers." *International Journal of Tourism Research* 9: 233–242.
- Kozak, M., Kozak, N. K. ve Kozak, N. 2015. *Genel Turizm - İlkeler, Kavramlar*(17 b.). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Küçükaltan, D., Tükel Türk, Ş. A. ve Çiftçi, G. 2015. *Otel İşletmelerinde Kriz Yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Maser, B.ve Weiermair, K. 1998. "Travel Decision-Making: From the Vantage Point of Perceived Risk and Information Preferences." *Journal of Travel & Tourism Marketing* 7(4): 107-121.
- Nordkvist Öman, E. 2016. *Tourism in an era of migration – A case study with a focus on the impacts of a crisis, from a consumer perspective*. Bachelor thesis, Linnaeus University, Sweden.
- OECD. 2018. "OECD Tourism Trends and Policies 2018. Paris: OECD Publishing."Erişim 21.09.2019.<http://dx.doi.org/10.1787/tour-2018-en>.
- Olalı, H. ve Timur, A. 1988. *Turizm Ekonomisi*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Ooi, C., Hooy, C. ve Som, A. 2013. "Tourism Crises And State Level Tourism Demand In Malaysia." *International Journal of Business and Society* 14(3): 376 – 389.
- Öksüz, B. ve Batu, M. 2017. "Kriz İletişimi ve Turizm: 2016 Yılı Terör Saldırıları." *Egemia* 1: 85-108.
- Parsons, W. 1996. "Crisis management." *Career Development International* 1(5): 26–28.
- Plog, S. C. 1974. "Why Destination Areas Rise and Fall in Popularity." *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 14(4): 55-58.
- Procopio, C. H. ve Procopio, S. T. 2007. "Do you know what it means to miss New Orleans? Internet communication, geographic community, and social capital in crisis." *Journal of Applied Communication Research* 35(1): 67-87.
- REFTUR. 2016. "Almanya'dan Türkiye'ye Seyahat Uyarısı Güncellemesi."Erişim 21.09.2019. <http://www.reftur.com/page/almanya-dan-turkiye-ye-seyahat-uyarisi-guncellemesi>.
- Ritchie, B. W. 2004. "Chaos, crises and disasters: a strategic approach to crisis management in the tourism industry." *Tourism Management* 25: 669–683.
- Saha, S. ve Yap, G. 2013. "The Moderation Effects of Political Instability and Terrorism on Tourism Development: A Cross-Country Panel Analysis." *Journal of Travel Research* 20(10): 1–13.
- Sarı, H. 2018. "Birleşik Krallık'tan Türkiye'ye seyahat uyarısı: Suriye sınırından ve Diyarbakır'dan uzak durun."Erişim 21.09.2019. <http://www.hurriyet.com.tr/birlesik-kralliktan-turkiye-ye-seyahat-uyarisi-40710662>.
- Seabra, C., Abrantes, J. ve Kastenholz, E. 2014. "The influence of terrorism risk perception on purchase involvement and safety concern of international travellers." *Journal of Marketing Management* 30(9-10): 874-903.
- Sönmez, S. ve Graefe, A. 1996. Risk Perceptions of U.S. International Vacation Travelers. *Travel and Tourism Research Association (ed.). It 5. Showtime for Tourism: New Products, Markets arid Technologies, Proceedings 27th Annual Conference, Lexington, KY Travel and Tourism Research Association*, s. 192-200.
- Sönmez, S. ve Graefe, A. 1998. "Influence Of Terrorism Risk On Foreign Tourism Decisions." *Annals of Tourism Research* 25(1): 112-144.
- Sözcü. 2016. "ABD'den Türkiye'ye yeni seyahat uyarısı."Erişim 21.09.2019. <https://www.sozcu.com.tr/2016/dunya/abdden-turkiye-ye-yeni-seyahat-uyarisi-1294103/>.
- TCMB. 2019. "Ödemeler Dengesi İstatistikleri".Erişim 23.09.2019. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+İlgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/>.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2019. *Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı*. Erişim 01.08.2019. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>.
- Timur, A. 2014. *Turizm Ekonomisi. Ders Notları*. İzmir.
- TUIK. 2019. "Turizm İstatistikleri."Erişim01.09.2019. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072.
- Turizm Gazetesi. 2013. "Ülkelerin Türkiye'ye Seyahat Uyarıları Artıyor."Erişim 21.09.2019. <https://www.turizm gazetesi.com/news.aspx?id=70449>.
- turizmdebusabah. 2016. 20.07.2016 tarihinde turizmdebusabah.com adresinden alındı.
- Um, S. ve Crompton, J. 1990. "Attitude determinants in tourism destination choice." *Annals of Tourism Research* 17(3): 432–448.
- UNWTO. 2011. "UNWTO Tourism Highlights, 2011 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284413935>.
- UNWTO. 2012. "UNWTO Tourism Highlights, 2012 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284414666>.
- UNWTO. 2013. "UNWTO Tourism Highlights, 2013 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415427>.

- UNWTO. 2014. "UNWTO Tourism Highlights, 2014 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>.
- UNWTO. 2015. "UNWTO Tourism Highlights, 2015 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>.
- UNWTO. 2016. "UNWTO Tourism Highlights 2016 Edition."Erişim 19.07.2016. <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145> adresinden alındı.
- UNWTO. 2017. "UNWTO Tourism Highlights, 2017 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www2.unwto.org/publication/unwto-tourism-highlights-2017>.
- UNWTO. 2018. "UNWTO Tourism Highlights, 2018 Edition."Erişim 23.09.2019.<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>.UNWTO. 2019. "International Tourism Highlights, 2019 Edition."Erişim 23.09.2019. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>.
- US Department of State. "2019. Turkey Travel Advisory."Erişim 21.09.2019. <https://travel.state.gov/content/travel/en/traveladvisories/traveladvisories/turkey-travel-advisory.html>.
- Varlı, A. 2016. "Almanlar rotadan Türkiye'yi çıkardı."Erişim 21.09.2019. Hürriyet: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/almanlar-rotadan-turkiyeyi-cikardi-40047633>.
- VOA. 2018. "ABD-Türkiye Hattında Seyahat Geriliminde İkinci Perde."Erişim 21.09.2019. <https://www.amerikaninseesi.com/a/abd-turkiye-hattinda-seyahat-geriliminde-ikinci-perde/4204911.html>.
- Wahab, S., Crampon, L. ve Rothfield, L. 1976. *Tourism marketing*. London: Tourism International Press.
- Yeni Hayat. 2016. "Terör saldırıları nedeniyle Türkiye'ye seyahat uyarısı."Erişim 21.09.2019. <https://yeniheyat.de/2016/12/11/teroer-saldirilari-nedeniyle-tuerkiyeye-seyahat-uyarisi>.
- yolculuk. 2016. "Almanya'dan vatandaşlarına 'Türkiye'ye seyahat etmeyin' uyarısı."Erişim 21.09.2019. <https://gazeteyolculuk.net/almanyadan-vatandaslarina-turkiyeye-seyahat-etmeyin-uyarisi>.

Practices and Future of Earned Value Management: Insights from Turkey

Kazanılmış Değer Yönetimi Uygulamaları ve Geleceği: Türkiye Örneği

Öncü HAZIR , Rennes School of Business, France, oncu.hazir@rennes-sb.com

Orcid No: 0000-0003-0183-8772

Nil ÖZDAMAR, TR Teknoloji Üretim Yazılım İnşaat San. ve Tic.A.Ş, Turkey, nil.ozdamar@tr-teknoloji.com.tr

Orcid No: 0000-0001-9736-1205

Burze YAŞAR, TED University, Turkey, burze.yasar@tedu.edu.tr

Orcid No: 0000-0003-2523-9977

İşıl Sevilay YILMAZ, TED University, Turkey, isil.yilmaz@tedu.edu.tr

Orcid No: 0000-0001-9499-5245

Abstract: This paper examines the Earned Value Management (EVM) practices in Turkey. The authors identify and analyze the factors affecting the awareness and implementation of the methodology and derive implications for its future use. A comprehensive questionnaire was designed and semi structured interviews were conducted with experienced managers from several industries. This study is original in the sense that it brings an in depth analysis on the factors affecting the acceptance and frequency of use of EVM in Turkey. The authors report that the industry, project management experience, role in projects and the use of project management software are the factors that affect EVM awareness. Regarding the implementation, the authors observe that respondents who work in defense and production sectors are more likely to use EVM. Companies that are using lump-sum and unit price projects are more likely to use EVM while companies that are using in-house projects are less likely.

Keywords: Project Management, Project Control, Earned Value Management, Performance Assessment

JEL Classification: M11, M15, C83

Öz: Bu çalışma Türkiye’de Kazanılmış Değer Yönetimi (KDY) uygulamalarını incelemektedir. Yazarlar, KDY farkındalığını ve uygulamasını etkileyen faktörleri belirlemekte, veriler ışığında analiz etmekte ve bu proje yönetim aracının geleceğine ilişkin çıkarımlarda bulunmaktadır. Çalışmanın veri toplama yöntemi kapsayıcı anket ve çeşitli sektörlerden deneyimli yöneticilerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanmaktadır. Bu araştırma, Türkiye’de KDY’nin benimsenmesini ve kullanım sıklığını etkileyen faktörleri derinlemesine incelemesi bakımından özgün bir çalışmadır. Yazarlar, bir işletmenin faaliyette bulunduğu sektörün, proje yönetimi deneyiminin, projelerde üstlendiği rollerin ve proje yönetimi yazılımı kullanım alışkanlığının KDY farkındalığını etkilediğini ortaya koymaktadır. Savunma ve üretim sektörlerinde çalışanların KDY kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Götürü bedel ve birim fiyat projelerinde KDY kullanma olasılığı daha yüksekken kurum içi projelerde bu olasılık daha düşüktür.

Anahtar Kelimeler: Proje Yönetimi, Proje Kontrolü, Kazanılmış Değer Yönetimi, Performans Değerlendirmesi

JEL Sınıflandırması: M11, M15, C83

1. Introduction

In today’s competitive business environment, companies, in either manufacturing or service sectors, have been doing business in a more and more project-oriented manner. This choice helps them to facilitate coordinating the activities, controlling the progress, and communicating the performance. Nevertheless, it requires applying effective project management (PM) approaches/techniques to gain or reinforce business competency. In this respect, the monitoring and control role of the project managers becomes more significant. As the monitoring and control methodology, the authors study the Earned Value Management (EVM), which is a measurement and control methodology to assess the performance of projects in terms of time and cost, to ensure achievement of project goals.

All projects confront many sources of uncertainty such as variability in resource availabilities, quality problems and needs for reworks. Because of these variations or unexpected disruptions, deviations from planned performance are common in project management practice. To minimize the amount of deviations, project work need to be regularly monitored and controlled throughout the project life cycle (Shtub et al., 2014). Thus, managers can undertake corrective or preventive actions such as rescheduling on time (Hazır, 2015). However, deciding on the timing of the interventions and implementing an effective monitoring and control system is a difficult task for project managers. Therefore, managers may use EVM to observe the status of the project, analyze the cost and schedule variances together and make intervention decisions (Kim et al., 2003).

EVM compares the planned work with the actual work based on monetary units and this common unit of measurement enables the recording of deviations from the time-phased budgets. These deviations are communicated through illustrative

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 19 Haziran / June 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 5 Şubat / February 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal.

There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

graphical tools paving the way to easier evaluation of project performance (Anbari, 2003; Hazır and Shtub, 2011). EVM trend analysis and projections have a determinant role in the decisions of interventions and corrective actions. In addition to tracking the project progress in terms of time and cost, EVM has been used to predict the future performance. These support roles have enhanced the effective use of EVM since 1960s, independent of the industry and size of the project. EVM has grown in popularity after project management software included EVM metrics.

Main objective of this research is to reveal the current EVM practices in an emerging market, Turkey. The authors consider projects undertaken in different industries with different budgets, try to find out the factors affecting the awareness and implementation of the methodology, and derive implications for future use. For this purpose, the authors have conducted a comprehensive questionnaire and semi-structured interviews. Even though, a number of studies (Abdul-Rahman et al., 2011; Netto et al. 2015; Nkiwane et al, 2016; Morad and El-Sayegh, 2016), investigate project management and control practices in developing countries, they do not examine the implementation and usage frequency in detail. In this respect, main contribution of this study is to bring an in depth analysis of the factors affecting the awareness, implementation and usage frequency of EVM based on evidence from Turkey. In the analysis, user characteristics, methodological features and project environments are considered. Moreover, the effects of industrial and contractual differences are investigated.

In the sequel, the authors first present a literature review on EVM followed by the research methodology including detailed information about the surveys and semi-structured interviews conducted. The authors then present the findings and discuss the results in comparison with literature. Finally, the authors interpret the current situation and policy implications. In this regard, this study provides insights about EVM usage in developing countries based on evidence from Turkey.

2. Literature Review

EVM integrates time and cost project performance criteria, records the cost and schedule variances and presents several variance based performance metrics. Project managers can assess performance of their projects through these metrics and take timely corrective actions. The authors refer to the books of Fleming and Koppelman (2005) and Vanhoucke (2009) for the underlying principles and commonly used metrics of EVM. Christensen (1998) lists and presents a comprehensive conceptual framework for comparing the costs and benefits of implementing EVM. In a comprehensive review, Willems and Vanhoucke (2015) classified the papers based on six attributes: research problem, contribution, methodology, analysis, validation and application.

Vanhoucke (2012) investigated the success factors of EVM implementation and schedule risk analysis and performed tests using simulation experiments. They have shown that the topological structure of the project network significantly affects the variability in project performance and efficiency of the project control efforts. Bryde et al. (2018) followed a different approach to investigate the success factors and presented a framework which bases on design and operational aspects of EVM system and agency related characteristics. Decision support tools play a significant role in project success (Hazır, 2015). In this regard, Kerkhove and Vanhoucke (2017) and Kim et al. (2018) have recently worked on early warning systems and addressed the signal quality to support managerial decision-making.

In practice, project teams generally use EVM to quantify project performance throughout the life of a project. However, it has also been employed to forecast the project termination time and total cost. There are studies that presented forecasting methods based on EVM metrics and compared them in terms of prediction accuracy (Vandevoorde and Vanhoucke, 2006). Probability models and statistical tools have also been employed to predict the performance by several researchers (Lipke et al. 2009, Caron et al. 2013, Narbaev and De Marco, 2014, Kim and Pinto 2018). Researchers have also been working on developing new EVM based metrics. Pajares and Lopez-Paredes (2011) combined EVM and risk analysis and developed two new metrics. Khamooshi and Golafshani (2014) proposed to measure the schedule performance using time based metrics, instead of monetary values, and formulated the earned duration in place of EVM.

Researchers have also been exploring the usage of EVM across different industries, whereas many of them focus on construction, software, defense and aerospace industries. Kwak and Anbari (2012) reviewed the historical development of EVM through examining the EVM practices at NASA. Recently, Batselier and Vanhoucke (2015a) created a real-life project database covering several industries. Efe and Demirörs (2013) investigated the underlying factors why software companies are less likely to implement EVM, compared to other companies. Based on two case studies, they identified a number of difficulties in EVM implementation but they concluded that EVM's benefits might outweigh its drawbacks with good project management. Olawale and Sun (2015) surveyed the project control practices in UK construction industry and examined several methods, including EVM. Abdi et al. (2018) studied implementation of EVM and developed metrics to assess the green house emission performance of the project throughout the execution. They showed that their proposed control and monitoring model successfully calculates project greenhouse gases variance and predicts the project performance.

Literature on awareness and implementation of EVM in developing countries is scant. Nkiwane et al (2016) provided evidence from South Africa based on interviews with construction supervisors and managers. They observed that the EVM awareness was high among the clients/project managers; on the contrary, it was low among the contractors. They emphasized the relationship between project management maturity and EVM implementation and argued that even projects conducted by organizations at lower maturity levels may benefit from EVM. Netto et al. (2015) suggested that successful EVM

implementation is related to project maturity level of the company and the training of project staff based on public sector construction projects in Brazil. Morad and El-Sayegh (2016) investigated the EVM usage and the factors for successful EVM implementation in the United Arab Emirates' construction industry. They identified the level of acceptance among project managers, communication among project team members and support from top management as the most important factors. They also noted that although the majority of the companies confirm the necessity of EVM implementation, many of them do not apply the methodology in practice. Interviews conducted with construction project managers in Malaysia brought similar results. Based on the interview results, Abdul-Rahman et al. (2011) concluded that although EVM offers benefits and there are governmental initiatives to increase its use, it has not been widely used in Malaysian construction industry.

There is room for research about EVM use in developing countries. Published research in Turkey is also limited. The existing studies for Turkey are mostly master theses (Artun, 1998; Gürbüz, 2010; Duran, 2016) and focus on specific firms and industries. Artun (1998) conducted a survey among 15 leading construction companies in İstanbul and found that majority of the companies in Turkey were not aware of EVM. The closest study is the survey analysis undertaken by Duran (2016) which examined the performance measurement in projects and control efforts in general. While, he listed utilities and disadvantages of EVM implementation, the authors conduct a more in-depth analysis of EVM practices. The authors examine both the awareness and implementation in the project-based firms. The authors investigate the frequency of use as well and integrate several factors to analyze the implementation. In addition, in cases of low frequency of use, the authors inquire the underlying reasons.

3. Data and Methodology

3.1. Sampling Frame

The authors collected primary data through a questionnaire designed for this study and targeted at practitioners of project management. The authors invited the members of the Turkey Chapter of Project Management Institute (PMI), which has been operating since 2007 and has more than 1000 members, to respond to the online survey between April 11, 2017 and May 30, 2017. The authors received 167 responses, of which 116 were complete. Following the surveys, semi-structured interviews were conducted to obtain further information regarding EVM practices in Turkey.

3.2. Data Collection: Questionnaire and semi-structured interviews

The main objective of the questionnaire is to understand the factors affecting EVM awareness and implementation in Turkey. The authors explore the following key variable groups: 1) Individual and company level characteristics 2) Use of project control tools and software programs at the respondents' companies 3) The level of awareness and implementation of EVM 4) Utilities of EVM method and the frequency of usage 5) Reasons for not using EVM.

Follow-up semi-structured interviews were conducted with six experts to gain further insight. Interviewees have noteworthy senior-level project management experience in industries such as construction, defense, telecommunication and logistics. Interviews were audio recorded and transcribed for the analysis.

3.3. Methodological Analysis

The authors start with a descriptive analysis of the survey data. Then, the authors investigate and identify significant factors that affect the likelihood of EVM awareness and implementation using probit analysis. Finally, the authors summarize the semi-structured interview findings and highlight the common challenges and benefits.

In probit analysis, following the study of Kim et al (2003), the authors group the factors affecting EVM awareness and implementation in three common groups: 1) User 2) Project monitoring and control methodology 3) Project environment. The authors also add the "implementation process" as the fourth group in the implementation analysis. For users, the authors consider their education, job title, project management and work experience. Project monitoring and control methodology factors address mainly company's choice of software system and project control tools such as Gantt Chart, Critical Path Method (CPM), Program Evaluation and Review Technique (PERT) etc. Project environment factors focus on the company's industry and roles in projects as well as the project types (turn-key, lump sum, unit price or in-house project). Regarding the implementation, the authors analyze the reasons for usage, EVM experience, functional purposes of the method and reasons for not using. Another important factor that the authors integrate is the EVM training of the project team. The factors categorized under these four main groups and the associated variables are summarized in **Error! Reference source not found.**

Table 1. Description of Variables

Variable	Description
Panel A: DEPENDENT VARIABLES	
EVM Awareness	The authors use an indicator variable, which takes the value of one if the individual states that he/she is aware of EVM, and zero otherwise.
EVM Implementation	The authors use an indicator variable that takes the value of one if the respondent uses EVM, and zero otherwise (if respondent does not use or rarely use EVM).
Panel B: EVM USER	
Education	The authors use an indicator variable, which takes the value of one if the individual has a Master's Degree or PhD, and zero otherwise.
Job Title	The authors use a categorical variable of 4 Groups (General Manager/ Senior Executive=4, Program / Portfolio Manager =3, Project Manager=2, Project specialist / Engineer=1)
Years of Experience	The authors use a categorical (ordinal) variable of 3 Groups (Less than 5 year, 5-10 years and Longer than 10 years)
Years of Project Management Experience	The authors use a categorical variable of 4 Groups (Less than 1 year, 1-5 years, 5-10 years and Longer than 10 years)
Panel C: PROJECT MONITORING AND CONTROL METHODOLOGY	
Non-use of Project Management Software	The authors use an indicator variable, which takes the value of one if the company does not use any project management software, and zero otherwise.
Project control tools	The authors use indicator variables for each project control method (Gantt Chart, Critical Path Method- CPM, Program Evaluation and Review Technique- PERT, Earned Value Management- EVM, S Curve, Other). These variables take the value of 1 if the company uses that project control method and zero otherwise. The authors also use an indicator variable, which takes the value of one if there are no project control methods, and zero otherwise.
Panel D: PROJECT ENVIRONMENT	
Industry	The authors use indicator variables for construction, defense, manufacturing and software industries. These variables take the value of 1 if the company operates in a given industry and zero otherwise.
Company Project Experience (Years)	Continuous variable that takes values ranging from zero to 70.
Company's Role	The authors use indicator variables for each role (contractor /subcontractor ,technical supervisor, consultant, administrator and client), . These variables take the value of 1 if the company has the stated role in projects and zero otherwise.
Project Type	The authors use indicator variables for each project type (turn-key, lump sum, unit price, in-house project, build-operate-transfer). These variables take the value of 1 if the company is involved in that type of project and zero otherwise.

Panel E: EVM IMPLEMENTATION

Panel E.1. If The Respondent Uses EVM

Reasons for EVM usage	The authors use indicator variables for possible reasons of EVM usage (facilitation of project management, senior management decision, in-house standardization requirement, administration/contractor recommendation, specification requirement, other). These variables take the value of one if the respondent uses EVM mainly for a given reason and zero otherwise.
EVM Experience (years)	The authors use a categorical (ordinal) variable of 4 Groups (Less than 1 year, 1-5 years, 5-10 years and Longer than 10 years)
EVM Training	The authors use an indicator variable, which takes the value of one if the employees in the company received EVM training before, and zero otherwise.
Functional purposes & Frequency of usage	<p>The authors generate 3 main variables:</p> <p>1) Time Control Schedule monitoring Estimating project completion time Assessing the impacts of problems on completion time</p> <p>2) Performance Evaluation and Decision Support Overall performance evaluation Decision support Intervention decision Detailed problem analysis</p> <p>3) Cost Control Assessing the impacts of problems on project budget Resource management Project cost estimation Project cost control</p> <p>Each item is evaluated on a scale from 1 to 4 (Never use (=1), Rarely use (=2), Frequently use (=3), Use all-the time(=4)) and the authors generate the main variables by taking the weighted average of items included</p>
Frequency of EVM use & Project Duration Relationship	<p>The authors ask the respondents to assess the frequency of EVM use with respect to project duration. The authors use a categorical (ordinal) variable of 5 Groups (Less than 1 year, 1-3 years, 3-5 years, 5-10 years and Longer than 10 years)</p> <p>Each group is evaluated on a scale from 1 to 4 (Never use (=1), Rarely use (=2), Frequently use (=3), Use all-the time (=4)) and the authors generate the average score for each group by calculating the mean for each group.</p>
Software used for EVM	The authors use indicator variables for each software used for EVM (MS Project, MS Excel, Oracle Primavera, Deltek, Other) These variables take the value of 1 if the company uses that software for EVM and zero otherwise.
EVM usage & Project Budget Relationship	The authors use an indicator variable, which takes the value of one if the individual states that use of EVM in his/her organization are related to project budget, and zero otherwise.

Panel E.1. If The Respondent Does Not Use EVM

Reasons for not implementing EVM & Relative importance of reasons	<p>The authors generate 4 main variables:</p> <p>1) Managerial and Organizational Factors Lack of senior management support Non-committed team members Technical incapability of the project team</p> <p>2) Complexity Inadequate computer/ software infrastructure Continuous, detailed data collection and analysis requirement Detailed work breakdown structure (WBS) requirement Too many technical terms and rules</p> <p>3) Type of Contracts/Projects High project uncertainty Project term flexibility Unit price contracts</p> <p>4) External Factors Client requirement of EVM use Absence of legal regulations</p> <p>Each item is evaluated on a scale from 1 to 4 (Not important=1, Slightly important=2, Moderately important =3, Very important =4) and the authors generate the main variables by taking the average of items included.</p>
--	--

Note: Table describes variables used in the analysis

The authors employ probit regression to model the relationship between the explanatory variables (i.e. the variables listed under user, project monitoring and control methodology, project environment and the implementation process) and binary dependent variables (EVM awareness and EVM implementation). Probit regressions take the following form:

$$Y = \Phi(X\beta + \varepsilon) \quad (\text{Equation 1})$$

Where Y equals 1 if the survey respondent is aware of EVM/uses EVM and 0 otherwise. Φ is the cumulative distribution function (CDF) of the standard normal distribution. The authors formulate and test the following hypothesis on EVM awareness:

H₀₁: Characteristics of the user, methodological features and the project environment have no effect on EVM awareness.

H_{A1}: Characteristics of the user, methodological features and the project environment have an effect on EVM awareness.

The hypothesis for the implementation is:

H₀₂: Characteristics of the user, methodological features, project environment and implementation features have no effect on EVM use.

H_{A2}: Characteristics of the user, methodological features, project environment and implementation features have an effect on EVM use.

Based on prior empirical evidence (Kim et al. 2003, Netto et al. 2015, Nkiwane et al, 2016), the authors expect the signs of the probit marginal effects as follows: First, individuals who are more educated, tech savvy (proxied by work experience) and employed in project driven industries such as defense and software development are more likely to be aware of EVM. Second, work experience, resources for EVM training, project teams' competency, and the management support increase the likelihood of implementing EVM (Bryde et al. 2018 stress the importance of training and awareness raising; Netto et al. 2015 and Nkiwane et al. 2016 of the project maturity). Third, project manager's lack of understanding of the method, the high cost of EVM, lack of user participation, conflicts between managers and consultants and reluctance to report bad news would decrease the likelihood of implementing EVM (Kim et al., 2003).

4. Findings and Discussion

4.1. Findings of the Questionnaire

4.1.1. Introductory Statistics

A great majority of the respondents, 75% of them, are either project managers or engineers working in project teams. Many of them have a master's or doctoral degree (43%), with an average work experience of at least ten years (53%) and project

management experience of more than five years (54%). Respondents work in several sectors: Construction (30%), defense (28%), software/IT (21%), manufacturing (15%) and others. On average, the companies in which the respondents work have been working on projects for 16 years (with a standard deviation of 12.7). The main roles that these companies play are illustrated in Figure 1, with ‘contractor’ being the leading role, followed by the ‘subcontractor’. Thus, most of the respondents have significant roles in the success of the projects, as they work at either contractor –or subcontractor companies.

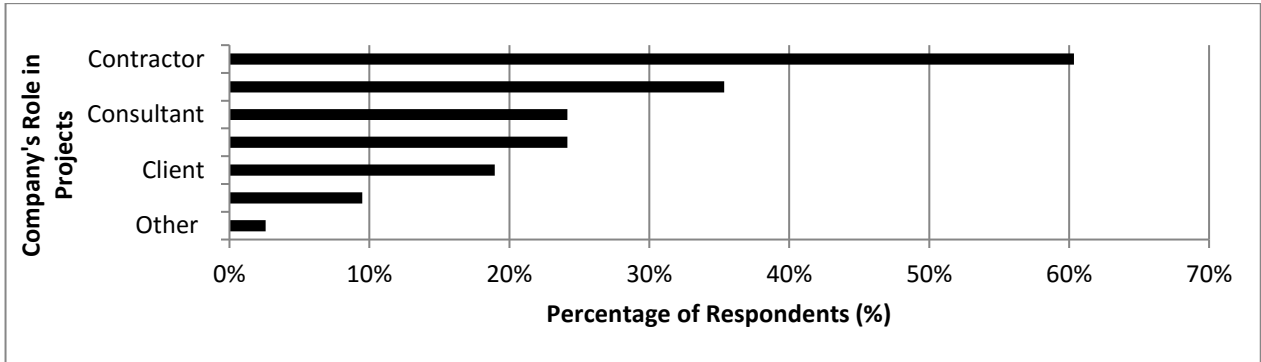

Figure 1. Company's role in projects (Multiple answers are possible)

In terms of the project management software, MS Project is widely used by companies (70%). Oracle Primavera is the second most popular software (25%) and it is mainly used in construction projects. MS Project and Oracle Primavera are also the most widely cited in the empirical literature (Pellerin ,2019; Baumann and Trautmann 2015; Cicibas, Unal, and Demir 2010; Hekimoğlu 2007). The respondents also stated lower levels of use for alternatives such as Jira (5%), Wrike(3%), Asana (3%), SAP (3%) and in-house developed software (4%). 13% of the companies does not employ any project management software at all. Project management generally consists of two main functions: the planning function, which includes project scheduling, and the project control function, focusing on project monitoring (Hekimoğlu, 2007; Willems and Vanhoucke, 2015). Figure 2 summarizes the functional purposes of using project management software. Software is commonly used for planning (85%), more specifically in creating the work breakdown structure (WBS) and scheduling the activities. Half of the respondents report that they use the software for cost and time monitoring. When the authors explicitly ask for the methods and tools applied for monitoring and control, 27% reports that they use EVM as a project control tool (Figure 3). This shows that, although half of the respondents monitor time and cost performance of projects using a software tool, only half of them make use of EVM modules of the software. Figure 3 shows the details of the statistics on the use of monitoring and control tools.

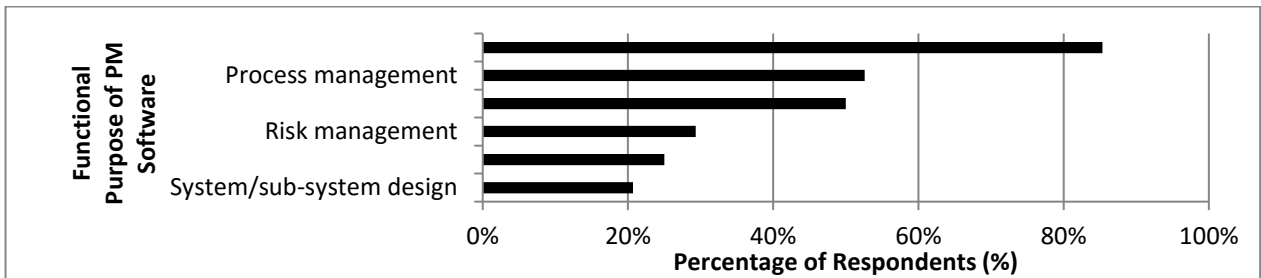

Figure 2. Functional use of project management software (Multiple answers are possible)

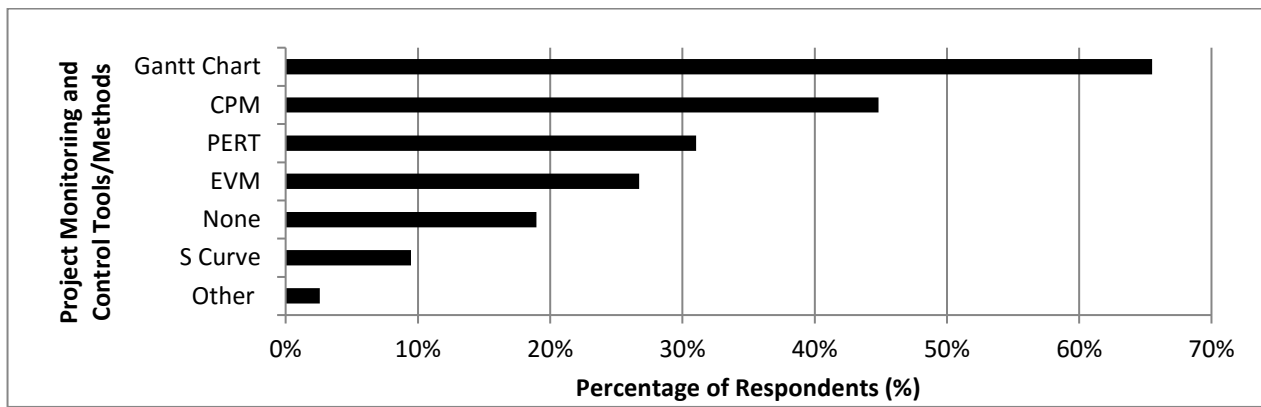

Figure 3. Tools/Methods used for monitoring and control (Multiple answers are possible)

Having given some descriptive statistics about the respondents and their preferred software and tools, the authors analyze the factors affecting EVM awareness and implementation.

4.1.2. Descriptive Statistics on EVM Awareness and Implementation

Although more than half (53%) of the respondents are aware of EVM, implementation rate is rather low, only 26% use it quite frequently (Table 1). The level of EVM awareness is higher than many other countries except United States (Acebes et al., 2013; Vertenten et al., 2009; Keng et al, 2015; Dissanayake, 2010; De Marco et al., ,2013). The authors underline that training experience is a significant factor on the implementation of new approaches and methods. 34% of the respondents who are aware of EVM state that their company trained employees on EVM. This low training rate may be one of the factors that can explain the low implementation rates.

Table 1. EVM awareness and implementation

	Freq.	Percent (%)
Aware of EVM and use it quite frequently	30	25.9
Aware of EVM but use it rarely	15	12.9
Aware of EVM but does not use it	17	14.7
Not aware of EVM	54	46.6
TOTAL	116	100

Table 2 summarizes why the respondents use EVM in managing projects. The main factor is the facilitating role of the method in managing the projects (77%), followed by in-house standardization requirement (47%) and senior management’s decision to use EVM (43%).

Table 2. Main reasons for implementing EVM (Multiple answers are possible)

	Freq.	Percent (%)
Facilitation of project management	23	76.67
In-house standardization requirement	14	46.67
Senior management decision	13	43.33
Specification requirement	5	16.67
Recommended by the administration/contractor	4	13.33
Other	1	

The authors also investigate the functional purposes of EVM and how frequently respondents use it. The purposes are grouped into three: time control, cost control and overall performance evaluation/decision support. The respondents were asked to state the frequency of their EVM usage for a stated purpose on a scale from 1 to 4; where 1= never use to 4 = always use. In order to conduct reliability tests for the generated variables the authors calculate Cronbach’s alpha for each group and check for the internal consistency of the items included in each group. The test scale for all categories turned out to be higher than 70%, which is the generally accepted lower limit for reliability. Table 3 reveal that EVM’s time control function is more prevalent than the decision support and the cost control functions. EVM has been perceived as an effective time control tool

and it has widely been used to monitor the time progress and estimate the project completion time. This finding is in line with Batselier and Vanhoucke (2015b) as they argue that EVM constitutes a basis for forecasting project duration. After this, around 45% of the respondents frequently and 28% always use EVM as a decision support tool and in making intervention decisions. A key result is that respondents segregate cost and time control and use EVM for cost control less frequently than for time control in projects.

Table 3. Functional purposes and frequency of usage

Reasons	Obs	Never use (=1)	Rarely use (=2)	Frequently use (=3)	Always use (=4)	Mean (out of 4)
Time Control						3.15
Schedule monitoring	27	0%	15%	41%	44%	3.30
Estimating project completion time	28	0%	18%	39%	43%	3.25
Assessing the impacts of problems on completion time	28	0%	21%	50%	29%	3.07
Cost Control						2.65
Assessing the impacts of problems on project budget	27	15%	15%	44%	26%	2.81
Resource management	28	11%	36%	25%	29%	2.71
Project cost estimation	27	19%	22%	30%	30%	2.70
Project cost control	27	22%	22%	37%	19%	2.52
Performance Evaluation and Decision Support						2.93
Overall performance evaluation	30	7%	20%	33%	40%	3.07
Decision support	29	0%	28%	45%	28%	3.00
Intervention decisions	29	3%	24%	45%	28%	2.97
Detailed problem analysis	27	11%	26%	37%	26%	2.78

Regarding the project based factors, the authors investigated whether the project duration affects the implementation or not. When directly asked, 73% of the respondents indicate that project duration is a criterion to be considered in the decision to use EVM. Table 4 shows the relationship between EVM use and project duration. EVM is more frequently used for 3-5 year projects. Managers are less likely to use EVM for projects more than 5 years since requirements of these longer projects may change during the project life-cycle. 63% of the respondents do not use EVM or rarely use it if the project lasts less than a year.

Table 4. Project duration and frequency of EVM use

Time	Obs	Never used (=1)	Rarely used (=2)	Frequently used (=3)	Always used (=4)	Mean (out of 4)
Less than a year	22	18%	45%	27%	9%	2.27
1-3 years	24	4%	25%	42%	29%	2.96
3-5 years	21	14%	5%	38%	43%	3.10
5-10 years	18	28%	11%	28%	33%	2.67
Longer than 10 years	16	31%	6%	25%	38%	2.69

An analysis was done for the budget. 53% of the respondents state that EVM implementation is associated with the budget. Table 5 presents the relationship between EVM usage and the budget. As project budget increases, there is a tendency to use EVM more frequently. Based on the analysis of the industry related questions and the interviews, the authors find out that EVM is implemented more commonly in large-scale defense projects in Turkey. As these projects have higher budgets, the observed relationship with the budget is in-line with this finding.

Table 5. Project budget and frequency of EVM use

Budget	Obs	Never used (=1)	Rarely used (=2)	Frequently used (=3)	Always used (=4)	Mean (out of 4)
Low	22	45%	14%	27%	14%	2.09
Medium	22	9%	23%	55%	14%	2.73
High	22	9%	9%	50%	32%	3.05

The following section investigates the reasons for not implementing EVM. Respondents are asked to rank a number of reasons for not implementing EVM on a scale from 1=not important to 4 = very important. Table 6 shows the different reasons and average rankings by the respondents. EVM non-adoption is closely related to the implementation process and the reasons are classified under four groups: 1) Managerial and organizational factors 2) Project complexity 3) Type of contracts/projects 4) External factors. In order to conduct reliability tests for the generated variables the authors calculate Cronbach’s alpha for each group and check for the internal consistency of the items included in each group. The test scale for all categories turned out to be higher than 70%, which is the generally accepted lower limit for reliability.

Table 6. Reasons for not implementing EVM and their average rankings by respondents

Reasons for not implementing	Obs	Not important (=1)	Slightly important (=2)	Moderately important (=3)	Very important (=4)	Mean (out of 4)
Managerial and Organizational Factors	28					2.68
Lack of senior management support	28	18%	14%	29%	39%	2.89
Non-committed team members	28	25%	14%	29%	32%	2.68
Technical incapability of the project team	28	21%	11%	36%	32%	2.79
Inadequate computer/ software infrastructure	28	29%	21%	36%	14%	2.36
Complexity	28					2.36
Continuous, detailed data collection and analysis requirement	28	29%	4%	43%	25%	2.64
Detailed work breakdown structure (WBS) requirement	27	26%	19%	41%	15%	2.44
Too many technical terms and rules	28	43%	25%	21%	11%	2.00
Type of Contracts/Projects	28					2.30
High project uncertainty	28	25%	14%	32%	29%	2.64
Project term flexibility	28	39%	7%	36%	18%	2.32
Unit price contracts	28	43%	29%	21%	7%	1.93
External Factors	28					2.27
Client requirement of EVM use	28	32%	14%	46%	7%	2.29
Lack of legal regulations	28	36%	11%	46%	7%	2.25

Managerial and organizational factors are the most influential. More specifically, lack of senior management support is the most critical. To eliminate the reluctance of the managers, industry and business associations, business schools, and management institutes might increase their efforts to explain the methodology and emphasize the benefits. Project team’s lack of commitment and incompetency are also critical factors for not using EVM. To overcome possible employee resistance, EVM trainings may play an important role to facilitate the implementation.

Perceived complexity of the method is another preventing factor for non-adoption. In this category, continuous, detailed data collection and analysis requirements have the highest score (2.64). This complexity perception is related to data keeping, accounting and information systems structure of the companies. Thus, investing in these systems may also facilitate EVM implementation. Some of the respondents find EVM inefficient due to inherent uncertainty in projects. These findings are in line with Kim et al (2003), who cite the following reasons for not implementing EVM: high cost, project manager’s lack of competence of EVM, lack of user participation, conflicts between users and decision makers and reluctance to report bad news.

Finally, the authors ask the respondents about their future plans. 55% of respondents state that they plan to use EVM more frequently in the future. 30% aims to work on solving the data management problems, while 27% wants to receive

EVM training. 25% of the respondents wish to become a trainer of EVM and train other employees as well as the senior managers and project engineers.

4.1.3 Probit Analysis on EVM Awareness and Implementation

This analysis focuses on understanding EVM awareness and EVM implementation. First, the authors discover which of the independent variables described in **Error! Reference source not found.**, affect EVM awareness. Second, the authors investigate what types of managers/companies are more likely than the others to implement EVM. The authors use two different indicator variables, which take the value of one if the individual states that he/she is aware of/implements EVM, and zero otherwise.

Probit regression findings for EVM awareness and implementation are summarized in Table 7 and

Table 8, respectively. Table 7 shows that five factors significantly affect the likelihood that the respondent is aware of EVM. These factors include the industry, the software choice, the experience of the company, the company’s role and the use of project management software. Surprisingly, user characteristics (education and work experience) do not have a significant effect on the likelihood of EVM awareness. This might be related with the fact that the sample is highly homogeneous in terms of education (nearly 50% undergraduate and 50% graduate degrees). However, software usage and project environment have significant explanatory power. In particular, companies in construction industry are 25.7 percentage points less likely to be aware of EVM compared to other companies.

Table 7. Probit Regressions for EVM Awareness

Dependent Variable	Observations: 106		
EVM Awareness (1,0)	Coef.	Robust Std. Err.	Marginal Effects
User			
Education (Masters/PhD:1)	0.311	0.281	0.083
Work Experience (1-3)	0.163	0.187	0.044
Project Monitoring and Control Methodology			
Non-use of PM Software (1,0)	-1.335**	0.532	-0.357***
Project Environment			
Company Project Experience (years)	-0.033**	0.013	-0.009***
Construction Industry (1,0)	-0.961***	0.333	-0.257***
Project type-Turn Key (1,0)	0.813	0.317	0.217***
PM Software Purpose-Cost/time monitoring and control(1,0)	0.89***	0.310	0.238***
Company Role-Technical Supervision (1,0)	-1.566***	0.530	-0.418***
Constant	-0.084	0.575	

Notes: The first two columns of the table reports coefficient estimates and robust standard errors for the probit regression of EVM Awareness on the independent variables explained in Table 1. The last column reports the marginal effects. ***, **, and * denote statistical significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

The authors report that companies’ computer system resources and EVM awareness levels are linked. If there is no project management software at the company, the respondents are 35.7 percentage points less likely to be aware of EVM. As companies allocate more resources for automated computer systems, project teams are more likely to learn about PM software and their embedded modules. Many companies also provide trainings and seminars to the project teams in order to improve the utilization of software. Moreover, if the company uses PM software for time and cost control, project team members are 23.8 percentage points more likely to be aware of EVM.

Contrary to authors’ expectations, the authors observe that EVM awareness decreases as the project experience of the company increases. However, the marginal effect is -0.9 percentage points, which is very small in magnitude. Finally, employees who work in companies that act as technical supervisors are 41.8 percentage points less likely to be aware of

EVM. These people focus on technical problems and usually do not perform analysis of time and cost performance of projects. Next, the authors analyze the implementation of EVM and present the results in

Table 8.

Table 8. Probit Regressions for EVM Implementation

Dependent Variable EVM Implementation (1,0)	Observations: 55		
	Coef.	Robust Std. Err.	Marginal Effects
User			
Education (Masters/PhD:1)	0.149	0.486	0.031
Job Description (1-4)	0.318	0.304	0.065
Work Experience (1-3)	-1.127**	0.455	-0.231***
Project Environment			
Company Project Experience (years)	0.01	0.026	0.002
Construction Industry (1,0)	0.53	0.582	0.109
Defense Industry (1,0)	2.094***	0.740	0.43***
Manufacturing Industry (1,0)	1.72**	0.765	0.353**
Company Role-Contractor/Subcontractor (1,0)	1.172	0.831	0.241
Project type-Turn Key (1,0)	0.74	0.600	0.152
Project type-Lump Sum (1,0)	1.909**	0.861	0.392**
Project type-Unit Price (1,0)	1.341**	0.563	0.275**
Project type-In-house Project (1,0)	-1.22**	0.529	-0.251**
Implementation Process			
EVM Training (1,0)	0.984	0.617	0.202*
Constant	-1.7	1.189	

Notes: The first two columns of the table reports coefficient estimates and robust standard errors for the probit regression of EVM implementation on the independent variables explained in Table 1. The last column reports the marginal effects. ***, **, and * denote statistical significance at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

In this analysis, the sample includes respondents who are aware of EVM.

Table 8 indicates that more experienced respondents are less likely to use EVM as represented by -23.1 percentage points in the marginal effects column. The authors consider that new graduates and younger managers might be more likely to implement software based data analysis tools. More experienced PMs might prefer to use heuristics or basic methods that require less detailed data analysis. The authors also report that respondents working in defense and production sectors are 42 and 35.3 percentage points more likely to use EVM, respectively. Companies that are using lump-sum and unit price projects are more likely to use EVM while companies that are using in-house projects are less likely to use EVM. This finding addresses the contracts, project execution, delivery requirements, and reporting standards. It could be expected that if there is no specific methodology implementation or reporting standards requirement, it is less likely that PMs implement EVM.

4.2. Semi-structured Interviews and Results

In addition to questionnaire analysis, the authors conducted semi-structured interviews to collect experts' opinions and benefit from their expertise in the analysis. The authors compared the questionnaire findings with their responses. Interviewees were chosen in a way to ensure diversity regarding expertise, job titles and the industries. They are project engineers and managers working in construction, defense, software, telecommunication, logistics and e-commerce industries. Table 9 presents a summary of the findings of six semi-structured interviews.

All of the interviewees agree that EVM implementation is beneficial to track project progress effectively. However, they add that adopting a common EVM terminology in the companies is critical for successful implementation and they stress the importance of data accuracy and training of the teams. Senior management's support and leadership are stated to be vital. They also believe that project contracts assume an important role in the implementation of the methodology (see the case study of Picornell et al. (2016) for the implementation in unit price contracts). They consider that companies usually do not invest in training or do not adopt the methodology unless it is a contractual obligation.

Some of them underlined that EVM is especially appropriate for longer-term contracts in which monitoring, planning and cost control are critical and which have fixed delivery dates. They claimed that the defense industry might largely benefit this method and EVM is especially beneficial for projects for which delays may result in contractual penalties and loss of prestige. Interviewees also note that EVM implementation might be perceived as an additional constraint/difficulty for small projects. The authors note that these remarks support the findings from survey analysis. Majority of the interviewees consider EVM usage as difficult and time consuming which makes it inefficient in short projects. These remarks bring explanation to the reasons for not implementation presented in Table 6.

Other interesting notes are as follows: One of the interviewees noted that EVM awareness has increased in Turkey with the increase of PMI certified PMs. Another one believes that EVM is still not widely used in Turkey because it is perceived as complicated and underlines the role of user-friendly software systems. One of them states that EVM implementation would be easier for projects that are of similar nature. For example in projects such as dam, road and hotel construction even though the details vary, items of work are very similar. On the other hand implementation of EVM, in terms of work breakdown and cost structure, may not be very straightforward for R&D projects which are for prototypes or unique in nature.

5. Conclusion

This study investigated the factors affecting EVM awareness and implementation based on a sample from Turkey. The results of the questionnaire with 116 respondents reveal that EVM awareness is affected by the industry, choice of project management software, the project management experience of the company, the role of the company in the project and the functional use of project management software. Regarding the EVM implementation, an interesting finding is that time control is more prevalent than cost control. Support of the senior management, project team's understanding and acceptance of EVM are the critical factors. Other important factors are the industry of the company and project type as well as the duration of the project.

To gain further insights, six in-depth interviews have been conducted as a follow-up of survey. The interviews confirmed the critical factors in implementing EVM: Project type, the size and the scheduling have been highlighted. Other critical factors are the support of senior management and the project team. Investment on software programs is another key factor for EVM implementation.

Based on questionnaire and interview results, the authors can conclude that EVM usage has not matured yet in Turkey. However, the results also confirm that project managers who are aware of EVM mostly consider the methodology as an effective project monitoring and control tool. Even though several implementation difficulties are cited, the benefits are numerous. Analyzing the current PM trends, the emergence of data analytics and open source software tools, increasing managerial emphasis on performance evaluation and benchmarking, the authors consider that EVM will increase its application areas, especially in developing countries. In this regard, the results constitute an initial step for further analysis of EVM practices in other developing countries. A follow up study could compare EVM usage and acceptance in developing countries.

Another interesting extension of the study would be focusing on the organizations and their project management maturity levels. Within the general framework of the project management practices and the adoption of methodological tools, the relations between the maturity level of project management and EVM implementation could be considered for further analysis.

Table 9. Summary of Semi-structured Interviews

Table presents a summary of six semi-structured interviews.

	INTERVIEW 1	INTERVIEW 2	INTERVIEW 3	INTERVIEW 4	INTERVIEW 5	INTERVIEW 6
Education	Industrial Engineer, MSc	Chemical Engineer, MBA	Civil Engineer, MSc	Industrial Engineer, MSc	Industrial Engineer, MSc	Mechanical Engineer
Job Title	Project Manager	Head of Sales & Marketing	Technical Office Senior Engineer	System Development Project Manager	PMO Coordinator	General Manager, owner
Current Industry	Defense –(R&D and production)	Telecommunication	Construction	Logistics, E-commerce	Defense, Software	Defense (R&D)
Scope of Projects	National	National	National& international	National & international	National & international	National
EVM usage	EVM is used in all projects except the production projects as required by company policy.	First person to acquire an EVM certificate in Turkey. Used it in a pilot IT project by obtaining special permission.	EVM is not actively used in his company. However, he has received EVM training and holds a PMP certificate.	Actively uses EVM.	EVM has been used in all projects for the last 20 years as required by company policy.	EVM is not used in his company.
Reporting Method	Monthly reporting. Expert judgement method is used. The project managers collect the data from their teams, enter the information into the system, carry out reporting, and keep project metrics.	It was only applied in the one-year pilot project.	For reporting, MS Excel and AX are used. Project managers carry out the reporting.	It is being structured.	Reports are prepared every three weeks. SAP personnel collect data from the project team and run the report. Project team then presents the report.	-
Time Control	Analysis and reporting carried out on a monthly basis.	Uses ERP system.	Uses EVM for time control.	Uses EVM for time control. Most recent use of EVM is in the "Industry 4.0" Program during the digitization phase of their plants.	Uses EVM regularly to meet the calendar goals and milestone tracking.	

	INTERVIEW 1	INTERVIEW 2	INTERVIEW 3	INTERVIEW 4	INTERVIEW 5	INTERVIEW 6
Cost Control	EVM is not implemented on a cost basis, but on time and resource basis. Major source of resource is labor (50% of the project costs /resources) However, since the contracts are based on unit-price (rather than cost-plus), costs are not a concern. Hence, they do not plan to integrate cost in the short term, but cost will be integrated if they switch to the IFRS system.	The functional manager not the project manager monitors and controls the budget.	EVM is not used for cost control. It is carried out in accordance with the in-house procedure and reported to the senior management.	Uses EVM for cost control. Most recent use of EVM is in the "Industry 4.0" Program during the digitization phase of their plants.	Only resource control is used. Since it is a software company, main sources of costs are labor. The data is entered as man / hour, but the man / hour fees are not known by the project team.	-
Software Used	Initially Primavera was used for EVM. Then they developed a customized project tracking system and integrated it to SAS. A short time ago, they switched to SAP Hana.	SPI, CPI are integrated into the HP PPM software for the pilot project. MS Project, Primavera are also used.	They switched to ERP system and started using Microsoft Ax this year. MS Excel, Project and Primavera are also used.	He has used Oracle, Primavera, MS Project, SAP PS and JIRA until now. He finds the products of Oracle one-step ahead of Microsoft (because it has fewer limitations) and JIRA a more specific tool. He does not find SAP PS beneficial for project management.	He uses SAP PS even though he does not find it user-friendly.	The company uses in-house developed software. He recommends companies that work on similar projects to use ERP software blocks created for vertical sectors.
EVM Training	All new employees get a comprehensive training on project management and EVM from a PMI accredited company.	No training	No training	No training	Regular trainings at the company.	No training

Acknowledgements

The authors would like to thank for the support of the Science Academy's Young Scientist Awards Program (BAGEP).

REFERENCES

- Abdi, Abdollah, Sharareh Taghipour, and Homayoun Khamooshi. "A model to control environmental performance of project execution process based on greenhouse gas emissions using earned value management." *International Journal of Project Management* 36, no. 3 (2018): 397-413.
- Abdul-Rahman, Hamzah, Chen Wang, and Norjuma'ah Binti Muhammad. "Project performance monitoring methods used in Malaysia and perspectives of introducing EVA as a standard approach." *Journal of Civil Engineering and Management* 17, no. 3 (2011): 445-455.
- Acebes, Fernando, Pajares, J., Galán, J. M., & López-Paredes, A. "Beyond earned value management: A graphical framework for integrated cost, schedule and risk monitoring." *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 74 (2013): 181-189.
- Anbari, Frank T. "Earned value project management method and extensions." *Project Management Journal* 34, no. 4 (2003): 12-23.
- Artun B. (1998). Implementation of Earned Value Concept in Turkish Construction Industry. Thesis submitted to Mimar Sinan University, Turkey.
- Batselier, Jordy, and Mario Vanhoucke. "Construction and evaluation framework for a real-life project database." *International Journal of Project Management* 33, no. 3 (2015a): 697-710.
- Batselier, Jordy, and Mario Vanhoucke. "Empirical evaluation of earned value management forecasting accuracy for time and cost." *Journal of Construction Engineering and Management*, 141(11) (2015b): 05015010.
- Baumann, Philipp, and Norbert Trautmann. "Resource-constrained project scheduling with project management information systems." *Handbook on Project Management and Scheduling* Vol. 2. Springer, Cham, 2015. 1385-1400.
- Bryde, David, Christine Unterhitzenberger, and Roger Joby. "Conditions of success for earned value analysis in projects." *International Journal of Project Management* 36, no. 3 (2018): 474-484.
- Caron, Franco, Fabrizio Ruggeri, and Alessandro Merli. "A Bayesian approach to improve estimate at completion in earned value management." *Project Management Journal* 44, no. 1 (2013): 3-16.
- Christensen, David S. "The costs and benefits of the earned value management process." *Journal of Parametrics* 18, no. 2 (1998): 1-16.
- Cicibas, Halil, Omer Unal, and Kadir Alpaslan Demir. "A Comparison of Project Management Software Tools (PMST)." *Software Engineering Research and Practice*. 2010.
- De Marco, Alberto, and Timur Narbaev. "Earned value-based performance monitoring of facility construction projects." *Journal of Facilities Management* 11.1 (2013). 69-80
- Dissanayake, P. B. G. "Earned Value Management System as a project Management tool for major multi-disciplinary projects." *International Conference on Sustainable Built Environment* (2010): 14-21.
- Duran, Z. (2016). *Bir proje performans ölçüm sistemi olarak kazanılmış değer analizi ve bir araştırma* (Master's thesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Efe, Pinar, and Onur Demirörs. "Applying EVM in a software company: benefits and difficulties." In *2013 39th Euromicro Conference on Software Engineering and Advanced Applications*, pp. 333-340. IEEE, 2013.
- Fleming, Quentin W., and Joel M. Koppelman. "Earned value project management." Project Management Institute, 2016.
- Gürbüz A (2010) Method of earned value which is applied to a shipyard project, Thesis submitted to Gebze Technical University, Turkey.
- Hazır, Öncü. "A review of analytical models, approaches and decision support tools in project monitoring and control." *International Journal of Project Management* 33, no. 4 (2015): 808-815.
- Hazır, Ö., and A. Shtub. "Effects of the information presentation format on project control." *Journal of the Operational Research Society* 62, no. 12 (2011): 2157-2161.
- Hekimoğlu, O. Comparison of the resource allocation capabilities of project management software packages in resource constrained project scheduling problems. Diss. MS thesis, Middle East Technical Univ., Ankara, Turkey, 2007.
- Khamooshi, Homayoun, and Hamed Golafshani. "EDM: Earned Duration Management, a new approach to schedule performance management and measurement." *International Journal of Project Management* 32, no. 6 (2014): 1019-1041.
- Keng, Tan Chin, and Najihah Shahdan. "The application of earned value management (evm) in construction project management." *Journal of Technology Management and Business* 2.2 (2015).
- Kerkhove, L-P., and Mario Vanhoucke. "Extensions of earned value management: Using the earned incentive metric to improve signal quality." *International Journal of Project Management* 35, no. 2 (2017): 148-168.

- Kim, Byung-Cheol, and Jeffrey K. Pinto. "What CPI= 0.85 Really Means: A Probabilistic Extension of the Estimate at Completion." *Journal of Management in Engineering* 35, no. 2 (2018): 04018059.
- Kim, Chang-Won, Wi Sung Yoo, Hyunsu Lim, Ilhan Yu, Hunhee Cho, and Kyung-In Kang. "Early-warning performance monitoring system (EPMS) using the business information of a project." *International Journal of Project Management* 36, no. 5 (2018): 730-743.
- Kim, EunHong, William G. Wells Jr, and Michael R. Duffey. "A model for effective implementation of Earned Value Management methodology." *International Journal of Project Management* 21, no. 5 (2003): 375-382.
- Kwak, Young Hoon, and Frank T. Anbari. "History, practices, and future of earned value management in government: Perspectives from NASA." *Project Management Journal* 43, no. 1 (2012): 77-90.
- Lipke, Walt, Ofer Zwikael, Kym Henderson, and Frank Anbari. "Prediction of project outcome: The application of statistical methods to earned value management and earned schedule performance indexes." *International journal of project management* 27, no. 4 (2009): 400-407.
- Morad, Mohamed, and Sameh M. El-Sayegh. "Use of Earned Value Management in the UAE Construction Industry." In *2016 International Conference on Industrial Engineering, Management Science and Application (ICIMSA)*, pp. 1-5. IEEE, 2016.
- Narbaev, Timur, and Alberto De Marco. "An earned schedule-based regression model to improve cost estimate at completion." *International Journal of Project Management* 32, no. 6 (2014): 1007-1018.
- Netto, Joaquim Teixeira, Osvaldo Quelhas, Sérgio França, Marcelo Meiriño, and Valdir Lameira. "Performance Monitoring Using EVM Indicator: a study case of construction projects in the public sector in Brazil." *Sistemas & Gestão* 10, no. 1 (2015): 194-202.
- Nkiwane, Ntokozo H., Werner G. Meyer, and Herman Steyn. "The use of Earned Value Management for initiating directive project control decisions: A case study." *South African Journal of Industrial Engineering* 27, no. 1 (2016): 192-203.
- Olawale, Yakubu, and Ming Sun. "Construction project control in the UK: Current practice, existing problems and recommendations for future improvement." *International journal of project management* 33, no. 3 (2015): 623-637.
- Pajares, Javier, and Adolfo Lopez-Paredes. "An extension of the EVM analysis for project monitoring: The Cost Control Index and the Schedule Control Index." *International Journal of Project Management* 29, no. 5 (2011): 615-621.
- Pellerin, Robert, and Nathalie Perrier. "A review of methods, techniques and tools for project planning and control." *International Journal of Production Research* 57.7 (2019): 2160-2178.
- Picornell, Miguel, Eugenio Pellicer, Cristina Torres-Machí, and Monty Sutrisna. "Implementation of earned value management in unit-price payment contracts." *Journal of Management in Engineering* 33, no. 3 (2016): 06016001.
- Shtub, Avraham, and Shlomo Globerson. *Project management: Processes, methodologies, and economics*. (New International Edition). New York: Prentice Hall, 2014.
- Vandevoorde, Stephan, and Mario Vanhoucke. "A comparison of different project duration forecasting methods using earned value metrics." *International journal of project management* 24, no. 4 (2006): 289-302.
- Vanhoucke, Mario. *Measuring time: Improving project performance using earned value management*. Vol. 136. Springer Science & Business Media, 2009.
- Vanhoucke, Mario. "Measuring the efficiency of project control using fictitious and empirical project data." *International journal of project management* 30, no. 2 (2012): 252-263.
- Vertenten, M., L. Pretorius, and J. H. C. Pretorius. "Earned Value as a performance measurement tool for small and large construction projects in a South African environment." *AFRICON 2009. IEEE*, 2009.
- Willems, Laura L., and Mario Vanhoucke. "Classification of articles and journals on project control and earned value management." *International Journal of Project Management* 33, no. 7 (2015): 1610-1634.

Küresel Kriz Sonrası Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmasının Etkinliği¹

The Effectiveness of Monetary Transmission Mechanism in Turkey After The Global Financial Crisis

Elif YALÇIN, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye, eyalcin112@posta.pau.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-0758-9909

Sinem Pınar GÜREL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye, pgurel@pau.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-5088-4575

Öz: 2008 yılında ABD’de ortaya çıkan finansal kriz birçok ülkeye yayılarak küresel bir boyut kazanmıştır. Geleneksel para politikası araçları kriz süresince etkinliklerini kaybetmiş ve yeni para politikası araçlarına ihtiyaç doğmuştur. Türkiye de 2010 yılının sonundan itibaren yeni bir para politikası tasarlayarak uygulamaya koymuştur. Yeni para politikası stratejisi kapsamında fiyat istikrarının yanında finansal istikrar da gözetilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın amacı; TCMB’nin uyguladığı yeni para politikası çerçevesinde parasal aktarım kanallarının etkinliğini finansal istikrar amacına vurgu yaparak analiz etmektir. Literatür takip edilerek, kısa dönem faiz oranları, döviz kuru, banka kredileri, tüketici fiyat endeksi ve sanayi üretim indeksi verileri kullanılarak 2011M01- 2018 M01 dönemleri SVAR modeli ile tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, döviz kuru ve banka kredi kanalları para politikasını iletmeye etkin bir şekilde çalışmaktadır fakat fiyat istikrarı ile ilgili bulunan sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

*Anahtar Sözcükler: Parasal Aktarım Mekanizması, Para Politikası Araçları, Küresel Finansal Kriz, SVAR Modeli
JEL Sınıflandırması: E52,E58, C32*

Abstract: The financial crisis that emerged in USA in 2008 spread out to many countries and extended to a global dimension. Conventional monetary policy tools lost their effectiveness during the crisis period and new monetary policy tools were needed. From the end of 2010, Turkey has designed a new monetary policy and put it into practice. Within the scope of the new monetary policy strategy, financial stability, as well as price stability, has begun to be taken into consideration. This study aims to analyze the effectiveness of monetary transmission mechanism with the new monetary policy framework implemented by CBRT by giving emphasize on financial stability. By following the existing literature SVAR model was estimated by using short term interest rates, exchange rate, bank credits, consumer price index and industrial production index for 2011M01-2018M01 period. The results showed that the exchange rate channel and credit channel are effective in transmitting monetary policy. However, the results regarding price stability are insignificant.

*Keywords: Monetary Transmission Mechanism, Monetary Policy Tools, Global Financial Crisis, SVAR Model
JEL Classification: E52,E58, C32*

1. Giriş

Para politikalarının yönetimi konusunda enflasyon hedeflerine ulaşmak önemli bir konudur. Merkez bankaları hükümet ile birlikte enflasyon hedefini tespit ederek, politika faizleri ve diğer para politikası araçlarını kullanarak toplam talep ve enflasyon beklentilerini yönetmektedir. Para politikası araçları kullanılarak uygulanan politikalar, parasal aktarım mekanizması ile reel ekonomiye etki etmektedir. Bu süreç para politikası araçlarındaki değişim ile başlayıp ekonomik aktörlerin karar alma süreçlerine etki ederek, üretim düzeyi ve son olarak fiyatlar genel seviyesinde değişiklikler meydana getirmektedir. Parasal aktarım mekanizması para politikası kararlarının toplam talep ve üretimi bir takım kanallar üzerinden, nasıl, hangi ölçüde ve ne kadar zamanlık bir gecikme ile etki edeceğini göstermektedir. TCMB’ye göre parasal aktarım mekanizması; faiz oranları, varlık fiyatları, beklentiler ve döviz kuru kanalları üzerinden işlemektedir.

2008 yılında ABD’de konut piyasasında baş gösteren küresel kriz, sonrasında birçok ülkeye yayılmıştır. Finansal piyasalar ve kurumlar arasındaki etkileşim sebebiyle hızlı bir şekilde yayılan krizi merkez bankaları çeşitli müdahaleler ile yönetmeye çalışmışlardır. Para piyasalarını ve reel ekonomileri etkileyebilecek olumsuz gidişatı ortadan kaldırmak amacıyla merkez bankaları daha önce uygulamadıkları yeni para politikası araçlarını kullanmaya başlamışlardır. Pek çok ülkede olduğu gibi, 2010 yılının sonundan itibaren TCMB de yeni bir para politikası tasarlayarak uygulamaya koymuştur. Bu doğrultuda, ekonomik durgunluğu sonlandırmak için fiyat istikrarının yanında destekleyici amaç olarak finansal

¹ Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Dr. Öğretim Üyesi S. Pınar Gürel’in danışmanlığında Elif Yalçın tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden türetilmiştir ve İktisadi Araştırmalar Vakfı’nın düzenlediği Ünal Aysal tez değerlendirme yarışmasında yüksek lisans alanında derece ve ödül almış ve İAV tarafından kitap olarak sınırlı sayıda basılmıştır.

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 14 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 27 Ocak / January 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

istikrar vurgusu artırılmıştır. Diğer yandan genişletici para politikası uygulayan merkez bankaları da faiz oranlarını kademeli olarak indirmişler ve bankalara karşı kaybedilen güven ortamını tekrar sağlamaya çalışmışlardır. Global finansal krizle beraber, makroekonomik analizlerde ve para politikası formülasyonlarında finansal istikrarı ve finansal düzenlemeleri ön plana almak büyük bir önem kazanmıştır (Agenor ve Silva, 2014: 44).

Finansal istikrar, merkez bankalarının para politikası uygulama alanını genişlettiği için para politikasının etkinliği açısından önemlidir. Ülke ekonomisinde finansal istikrar sağlanması, fiyat istikrarına ulaşmak için gerekli olan aktarım mekanizmalarının etkin bir şekilde yürütülmesine olanak sağlayacaktır (Smets, 2014: 265). Kredi ve döviz kurundaki dalgalanmalar finansal istikrarı bozucu unsurlardan olup ekonomide kaynak dağılımını bozabilirken, likidite bolluğunun ya da açığının aşırı seviyelere ulaşması da parasal aktarım mekanizmasını zayıflatabilmektedir. Parasal aktarım mekanizmasının öngörülebilir olması, merkez bankalarının uyguladıkları para politikasının etkilerini daha iyi tahmin edebilme imkanı sağlaması bakımından önemlidir. Parasal aktarım mekanizmasında belirsizlik yüksek ise, merkez bankalarının fiyat istikrarını sağlarken kullandıkları araçlar istenilen sonucu vermeyebilir (TCMB, 2015: 7).

Bu çalışmanın amacı da TCMB'nin uyguladığı yeni para politikası çerçevesinde fiyat istikrarı ve finansal istikrar amaçlarına yönelik kullandığı parasal aktarım kanallarından döviz kuru ve banka kredi kanallarının etkinliğinin analiz edilmesidir. Çalışmanın birinci bölümünde parasal aktarım mekanizmaları ve Türkiye'deki uygulamasına yer verilmiştir. İkinci bölümde, konu ile ilgili literatürde yapılan ampirik çalışmalar değinilmiş ve takip eden bölümde çalışmanın amacı doğrultusunda yapılan ampirik uygulama ve sonuçları açıklanmıştır. Ampirik inceleme ile TCMB'nin hedefleri doğrultusunda uygulanan para politikalarının etkinliği parasal aktarım kanalları ile belirlenen amaçlarla ilişkilendirmek istenmiştir.

2. Parasal Aktarım Mekanizmaları ve Türkiye Uygulaması

Para politikası makroekonomik istikrarı ve fiyat istikrarını (durağan ve ılımlı bir enflasyon oranı) sağlamak için kullanılmaktadır (Mishkin, 2019: 419). Para politikasının reel ekonomi üzerinde göreceli etkileri olduğu birçok iktisat düşünürü tarafından kabul edilmektedir fakat parasal aktarım mekanizmasının hangi kanallar aracılığı ile ekonomik aktiviteyi etkilediği konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Keynes (1937)'e göre para politikası, faizlerdeki bir değişiklik ile etkisini göstermektedir. Merkez bankası genişletici para politikası uygulayıp, para arzını artırırsa faizler düşecek, bu düşüş yatırımları artıracak, yatırımların artması ile beraber toplam talep (AD) eğrisi sağa kayacak böylece hasıla ve gelir artacaktır. Monetaristler parasal aktarım mekanizmasını nispi fiyat teorisi üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Nispi fiyatlar teorisinde halkın sahip olduğu portföye vurgu yapılmaktadır. İktisadi aktörler portföylerini, her birinden belirli bir gelir elde ettiği farklı varlıklar arasında paylaştırmaktadır. Yüksek likiditeye sahip satın alma aracı olarak kullanılan para, daha genel bir varlık türü olarak kabul edilmekte ve diğer varlık türleri parayı ikame etmektedir. Portföy yapısı içinde paranın ağırlığı ile ilgili karar verilirken diğer varlıklar ile karşılaştırılıp, fayda ve maliyet analizi yapılmaktadır. Her bir varlık türünden sağlanan marjinal getiriler birbirine eşit olduğunda optimum bir portföy sağlanmış olacaktır (Cengiz, 2008: 120). Parasal aktarım sürecinde Keynesyen ve Monetarist yaklaşımlardaki farklılık; temelde para ile diğer finansal aktifler ve reel aktifler arasındaki ikame esnekliğinden kaynaklanmaktadır. Keynesyen yaklaşımda paranın diğer finansal aktifler ile olan ikame esnekliği tam iken, reel aktifler ile olan ikame esnekliği sıfırdır. Buradan hareketle Keynesyen yaklaşımda uygulanan para politikaları toplam talebi faiz oranları kanalıyla etkilerken, Monetarist yaklaşımda para ile reel aktifler arasındaki ikamenin var olması para miktarında meydana gelen değişikliklerin toplam harcamaları doğrudan etkilemesine neden olmaktadır. Bu yüzden aktarım mekanizması para stokundan harcamalara yönelik olmaktadır (Aklan ve Nargeleçekenler, 2008: 117).

Parasal aktarım mekanizması, faiz oranları, banka kredileri, döviz kurları, varlık fiyatları ve beklentiler kanalıyla ekonomik aktiviteleri etkilemektedir (Bernanke ve Gertler, 1995; Taylor, 1995; Mishkin, 1996). Faiz oranı kanalı, ilk olarak Keynesyen iktisatçılar tarafından ortaya atılmıştır. IS-LM analizine göre; para arzında meydana gelen bir artış tahvil talebini artıracak, böylece tahvil fiyatları yükselecek ve faiz oranları düşecektir. Faiz oranlarındaki düşüş sermaye maliyetini azaltarak yatırımların artmasına, sonuçta toplam talep (AD) ve üretim miktarında artışa neden olacaktır. Faiz oranı kanalı iki aşamalı bir süreçten geçerek oluşmaktadır. Birinci aşamada merkez bankası para politikası araçlarını kullanarak faiz oranlarını değiştirmektedir. İkinci aşamada değişen faiz oranı tüketicilerin konut ve dayanıklı tüketim malları alımını, firmaların yatırım kararlarını etkileyecek ve böylelikle üretim hacmi değişmiş olacaktır.

Parasal aktarım mekanizmalarındaki faiz oranı kanalının yetersizliği bu konuda araştırma yapan iktisatçıları başka kanallar üzerinde çalışmaya yönlendirmiş, kredi piyasaları ve banka kredilerinin önemi artmıştır (Cengiz, 2009: 235). Kredi kanalının asimetric bilgi sorunu olsa da asimetric bilgiyi de temel alan kredi kanalları; banka kredi kanalı ve bilanço kanalı olmak üzere iki ana mekanizma üzerinden işlemektedir (Halaç, 2015: 106). Merkez bankası daraltıcı para politikası uyguladığında bankaların ellerindeki rezerv ve mevduatların azalması bankaların borç verebilme fonlarını azaltacağından verebilecekleri kredi miktarı azalacaktır. Toplam talep azalacak üretim seviyesi de azalacaktır. Bilanço kanalında ise merkez bankası uyguladığı para politikası ile firmaların bilançolarını bir kaç şekilde etkiler. Hisse senedi fiyatlarını yükselten genişletici bir para politikası, firmanın net değerinin yükselmesine neden olacaktır. Bu durum ters seçim ve kötü niyet sorunlarını azaltacağı için firmaların yatırımları artıracak ve böylece toplam talebin de artmasına neden olacaktır (Mishkin, 2000: 287). Başka bir bilanço kanalı ise nakit akışı kanalıdır. Nakit akımı firmaların nakit olarak hasılatı ile nakit olarak yaptığı harcamalar arasındaki fark olarak tanımlanabilir. Genişletici bir para politikası uygulayan merkez bankası, faiz oranları düşünce firmaya nakit akımını hızlandıracığından firmanın bilançosu üzerinde pozitif bir etki yaratacaktır. Bu pozitif etkinin nedeni firmanın likiditesini artırması ve bankaların bu firmalara olan güveninin artmasıdır. Ters seçim

ve ahlaki tehlike sorunlarını azaltıp, böylece kredi hacminde ve ekonomik faaliyetlerde bir artış sağlanmaktadır. Nakit akışında nominal faiz oranları daha etkilidir (Mishkin, 2000: 287).

Döviz kuru kanalında; kurdaki artış ya da azalış ekonomideki üretim ve hasıla seviyesini değiştirmektedir. Gelişmişlik düzeyi farklı olan ülkelerde merkez bankalarının da döviz kuru müdahaleleri farklılaşmaktadır. Döviz kuru kanalının teorik temelleri esnek döviz kuru sisteminde geçerli olan Mundell-Flemming modeline dayanmaktadır. Çünkü bu modele göre uygulanan para politikası döviz kuru aracılığıyla yerli ve yabancı yatırım kararlarının ikisini birden etkilemektedir (Büyükkaynak vd., 2009: 176). Esnek döviz kuru sistemi ve sınırlı sermaye hareketliliği koşulları altında uygulanan maliye politikası gelir artışına neden olurken, döviz kurlarının (LM ve BP eğrilerinin görece eğimlerine bağlı olarak) değer kazanmasına ya da değer kaybetmesine yol açabilecektir. Bu nedenle mali genişlemenin toplam talep ve gelir üzerindeki etkilerini kısmen düşürecektir. Tersi durumda, döviz kurunda meydana gelen değer kaybının olumlu yansımaları sonucunda parasal genişlemenin toplam talep ve gelir üzerindeki olumlu etkileri ile uygulanan genişletici para politikası geliri arttıracaktır. Sınırsız sermaye hareketliliği uç durumunda para politikası oldukça etkin iken, maliye politikası üretim ve istihdam düzeyini değiştiremediğinden etkin olmayacaktır (Snowdon ve Vane, 2005: 118).

Para politikasının ekonomi üzerindeki etkilerine bakılırken kullanılan Keynesyen IS-LM modelini Monetaristler, ekonomide döviz, bono, hisse senedi gibi birçok varlık olmasına rağmen sadece faiz oranına odaklanmalarını eleştirmişlerdir. Monetaristler aktarım mekanizmasının diğer nispi fiyatlar yoluyla işlediğini savunmuşlardır. Para politikası değişikliği sonrasında kısa ve uzun vadeli faiz oranlarının artması diğer değişkenlerin (özellikle enflasyon beklentisinin) sabit kalması, hisse senedi gibi menkul kıymetlerin fiyatlarının daha düşük olması anlamına gelir. Çünkü böyle bir durumda, menkul kıymetlerin beklenen getirisi, daha yüksek bir faiz oranıyla bugünkü değere indirgenir. Merkez bankasının para arzını artırması ile hisse senedi fiyatlarının artması arasındaki ilişki parasalci yaklaşımda, para arzında meydana gelen artışın varlık fiyatlarını ve tüketicilerin servetini artırması ve böylece harcamaların artması şeklinde açıklanmaktadır. Keynesyen yaklaşımda ise para arzının artması, faiz oranlarını düşürüp hisse senedi piyasasını daha cazip hale getirmesi beklenir (Kasapoğlu, 2007: 18,19). Hisse senedi fiyatı parasal aktarım mekanizması içinde Tobin'in q teorisi, servet etkisi ve konut ve arsa fiyatları kanalı üzere üç farklı kanalı içermektedir.

Beklentiler kanalıyla ilgili ilk çalışmalar, Kydland ve Prescott (1977) ve Barro ve Gordon'a (1983) aittir. Bu çalışmalarda politika yapımcılarının güçlü olabilmeleri için kamu beklentilerinin yönünü belirlemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca beklentilerin hedef değişken olarak seçilebileceğini parasal aktarım mekanizmasında da önemli bir rol oynadığını belirtmişlerdir (Cambazoğlu, 2010: 29). Beklentilerin olumlu olduğu durumlarda hisse senedi fiyatlarının yükseldiği görülmüştür. Hane halkının serveti ve firmaların bilançoları değer kazanır. Böylece tüketim ve yatırım harcamaları artacaktır. Bu durum üretim seviyesinde de artışa neden olacaktır. Beklentilerin olumsuz olduğu durumlarda ise hisse senedi fiyatları düşer. Hane halkının serveti ve firmaların bilanço değerleri düşer. Tüketim ve yatırım harcamaları düşer. Bu harcamaların düşmesi üretim seviyesini de düşürecektir (Kati, 2014: 77). Kredibilitesi yüksek bir merkez bankası, fiyat istikrarını sağlamaya çalışırken ekonomide bir güven duygusu oluşturup ekonomik birimlere gelecekte gerçekleşebilecek fiyatlar genel seviyesi hakkında fikir verebildiği sürece fiyatlarda oluşabilecek gelişmeleri etkileyebilecektir. Merkez bankasının şeffaflık ilkesi gereğince gelecekte uygulayacağı politikaları açıklamasının piyasalar üzerinde hedeflediği etkiye ulaşabilmesi için ekonomik birimlerin bankanın uygulayacağı politikaları başarıyla gerçekleştireceğine inanması gerekmektedir (TCMB, 2013: 7).

Parasal aktarım mekanizmasının işleyişi, hangi kanalların etkin ve aktif olduğunun anlaşılması, sağlıklı bir para politikası yürütebilmek için önem arz etmektedir. TCMB'nin eski para politikası çerçevesinde temel amacı fiyat istikrarı olmakla birlikte, para politikası aracı olarak da politika faizini kullanılmaktaydı. Yeni para politikası çerçevesinde, fiyat istikrarından taviz vermeden finansal istikrarı sağlayabilmek için politika faizine ek olarak likidite yönetimi, faiz koridoru, zorunlu karşılık oranları ve rezerv opsiyon mekanizması gibi araçları kullanarak para politikasına yeni bir görünüm kazandırılmıştır.

Şekil 1. TCMB'nin Eski ve Yeni Para Politikası Görünümü

Kaynak: TCMB Bülten, 2013: 2.

Yeni para politikası kapsamında Şekil 1’de görüldüğü gibi belirlenen amaçlara hangi araç ve kanallar yardımı ile ulaşılabildiği gösterilmiştir. Buradaki aktarım kanalı olarak gösterilen krediler ve döviz kuru, araçlar ile amaçlar arasında köprü görevi görmektedir. Merkez bankası tarafından kullanılan faiz oranları ve zorunlu karşılık oranları ile parasal aktarım mekanizması kanallarından olan kredi ve döviz kuru kanalları yardımıyla temel amaç olan fiyat istikrarı ve finansal istikrara etki etmek istenmektedir.

TCMB iletişimi kolaylaştırmak amacıyla aktarım kanallarından olan krediler ve döviz kuru değişkenlerini ön plana çıkartmıştır. İki değişkenin de gecikmeden açıklanması, gözlemlenebilmesinin kolay olması ve politika araçlarıyla doğrudan etkileşiminin kurulabilmesi sebepleriyle uygulanan politikanın daha sağlıklı bir şekilde işlemesine olanak sağlamıştır. Böylece politika araçlarından amaçlarına olan süreç, daha anlaşılır ve gözlenebilir kılınmıştır (Kara, 2012: 7).

3. Literatür Özeti

Literatürde parasal aktarım kanallarının işleyişini teorik ve ampirik yönden ele alan bir çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazıları tek bir kanalın etkinliğini araştırırken, bazıları da birkaç kanalın etkinliğini araştırmışlardır.

Faiz oranları (Smets ve Peersman,2001; Tillmann, 2008) döviz kurları (Smets ve Wouters, 1999; Taylor, 1995; Erdoğan ve Yıldırım, 2010) banka kredileri (Bernanke ve Blinder, 1992; Peek ve Rosengren, 1997; Mengesha ve Holmes, 2013) ve varlık fiyatları (Edge, Kiley ve Laforte, 2007; Endut, Morley ve Tien, 2015) para politikasının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini araştırırken literatürde en çok kullanılan değişkenlerdir.

Faiz oranı kanalı ile ilgili yapılan ilk ve en kapsamlı çalışmalar incelendiğinde; Taylor (1995) çalışması öne çıkmaktadır. Çalışmada, faiz kanalının en etkili kanal olduğu görülmektedir. Taylor’un sonucuna göre, parasal değişimler faiz oranını etkileyerek reel ekonomiyi etkilemektedir. Angeloni vd. (2003) 1980-1998 yıllarını kapsayan çalışmalarında, para politikasının Euro bölgesini nasıl etkilediğini, parasal aktarımı ve faiz oranı kanalının etkinliğini incelemiştir. Analiz sonucunda, Euro bölgesinde faiz oranı kanalının etkin olduğu, fiyatlar ve üretimin parasal aktarımda önemli bir rol oynadığı, faiz oranı kanalının çalışmadığı ülkelerde ise kredi kanalının etkin olduğuna ilişkin sonuçlar elde edilmiştir. Mehrotra (2005), Japonya, Hong Kong ve Çin için Yapısal Vektör Otoregresif (SVAR) modeli ile parasal aktarım kanallarının etkinliğini incelemiş, ve araştırma sonucunda faiz kanalının Japonya ve Hong Kong’da etkin, Çin’de ise etkin olmadığı görülmüştür. Nguyen (2015), havuzlanmış ortalama grup tahmini (PMG) ve Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) Arellano-Bond yöntemleriyle, tüketici fiyat endeksi- faiz oranı ilişkisini 9 Asya ülkesinde 1985-2012 dönemi için araştırmıştır. Para arzının, bütçe açıklarının, hükümet harcamalarının ve faiz oranlarının enflasyonu pozitif yönlü olarak etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Çalışmaya göre para arzı ve enflasyon arasındaki pozitif yönlü ilişki çok güçlüdür.

Türkiye için faiz kanalının etkinliğini araştıran çalışmalar da mevcuttur. Sarı (2007) çalışmasında, 1986-2004 verilerini kullanarak Türkiye’de faiz kanalını Yapısal Vektör Otoregresif (SVAR) modeliyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda faiz kanalının işlediği sonucuna ulaşmıştır. Büyükkakin, Bozkurt ve Cengiz (2009) çalışmalarında, 1990:1-2007:9 dönemini ele alıp faiz kanalını, Granger ve Toda -Yamamoto nedensellik testleri yöntemi ile araştırmışlardır. Granger nedensellik testine göre -faizden yatırımlara, yatırımlardan fiyatlar genel düzeyine ve fiyatlar genel düzeyinden toplam hasılaya- şeklinde işleyen süreç Toda-Yamamoto yöntemine göre faizden yatırımlara ve yatırımlardan hasılaya şeklinde bulunmuştur. Atgür ve Altay (2018) çalışmalarında Türkiye ve Endonezya’da faiz kanalının etkinliğini 2002:1-2013:2 dönemleri için Vektör otoregresif (VAR) ve faktör genişlemeli vektör otoregresif (FAVAR) modelleri ile incelemiştir. VAR modeline göre iki ülke için de faiz kanalının kısmen çalıştığı, FAVAR modeline göre de Endonezya için kısmen çalıştığı görülmüştür.

Literatürde kredi kanalı konu alan bir çok ampirik çalışma bulunmaktadır. Bernanke ve Blinder (1992) çalışmalarında, 1959:1-1989:12 yılları verileriyle tahmin edilen Vektör Otoregresif model (VAR) çerçevesinde para arzında yaşanan negatif bir şokun bankalar üzerinde kredi arzını daralttığını, işsizlik oranını artırdığı yönünde sonuçlar elde etmişlerdir. Kredi kanalının kısmen etkin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bernanke ve Gertler (1995), kredi kanalının gayrimenkul yatırımları üzerindeki önemini vurgulamış, VAR modeli ile uzun dönem faiz oranlarının en iyi kontrol altında tutulan para politikası aracı olduğunu saptamışlardır. De Bond (1999) Euro bölgesini incelediği çalışmada para politikası şokuna karşılık değişkenlerin verdiği tepkiyi incelemiştir. Almanya, İtalya, Fransa, Hollanda, İngiltere ve Belçika ülkeleri verileriyle oluşturulan çalışmada İngiltere ve Belçika hariç diğer ülkelerde kredi kanalının işlediği sonucuna ulaşmıştır. Arcangelis ve Giorgio (1999) İtalya için, Hulsewig vd. (2005), Kakes vd. (2002) Almanya için banka kredi kanalının işlediğine dair sonuçlara ulaşmışlardır. Holtmölller (2002), 1975-1998 yılları verileriyle tahmin ettiği Vektör Otoregresif model çerçevesinde Almanya’da kredi kanalının etkin olup olmadığını araştırmıştır. Parasal bir daralma yaşanması durumunda faiz oranlarının yükseldiği, üretimin azaldığı ve fiyatların arttığı görülmüş, kredi kanalının da etkin olarak işlediği sonucuna ulaşılmıştır. Suzuki (2008), 1988-2005 yılları verileriyle oluşturduğu bir VAR modeli tahmin etmiştir. Avustralya ve Yeni Zelanda arasındaki finansal ilişkiler çerçevesinde kredi kanalının geçerli olduğu görülmüştür. Avustralya’da yaşanan parasal bir şok, Yeni Zelanda’daki bankaların kredi arzını daraltmıştır. Böylece Yeni Zelanda’da toplam çıktı miktarı azalmıştır. Cambazoğlu ve Güneş (2011) çalışmalarında, 2003-2010 yılları verileriyle VAR modeli tahmin etmişlerdir. Para kanalı ve kredi kanalından hangisinin geçerli olduğunu Arjantin ve Türkiye için araştırmışlardır. Para kanalının Türkiye için çalıştığı, Arjantin için ise banka kredi kanalının çalıştığı sonucuna ulaşmışlardır.

Literatürde varlık fiyatları kanallarını konu alan ampirik çalışmalar incelendiğinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Bredin ve O'Reilly (2001), çalışmalarında İrlanda için para politikası şoklarının üretim fiyat ve döviz kuru üzerine yönelik etkisini incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda kısa dönem faiz oranlarının üretim ve fiyatları düşürdüğü döviz kurunu hemen arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Boughrara (2009) Fas ve Tunus için 2002- 2007 dönemlerini kapsayan çalışmasında her iki ülkede de döviz kuru ve varlık fiyatları kanalının etkin olmadığı, kredi kanalının ise iki ülke içinde etkin çalıştığı sonucuna ulaşmıştır. Erdoğan ve Yıldırım (2008), 1995:1-2006:12 yılları verileri kullanılarak VAR modeli çerçevesinde döviz kuru kanalının etkinliği incelenmiş, bu kapsamda etki tepki analizleri ve varyans ayrıştırılmaları yorumlanmıştır. Elde edilen bulgulardan yola çıkarak ele alınan dönemde bu kanalın işlediği sonucuna ulaşılmıştır. Büyükakın, Cengiz ve Türk (2009) çalışmalarında, para politikalarının faiz oranı ve döviz kuru üzerinden dış ticareti etkileyerek milli gelir ve fiyatlar genel seyrini değiştirmede etkin olup olmadığını araştırmışlardır. 1990-2007 yıllarını kapsayan çalışma VAR modeli ile tahmin edilmiştir. Elde edilen bulgular, parasal aktarımın döviz kuru kanalı üzerinde etkin bir şekilde çalıştığını ortaya koymaktadır. Cambazoğlu ve Karaalp (2012), 2003:1-2010:8 verileri ile VAR modeli tahmin ederek, faiz oranı etkilerini de içeren döviz kuru kanalının etkin bir şekilde çalışmakta olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tetik ve Ceylan (2015), TCMB'nin 2011 yılında uygulamaya başladığı yeni politika araçlarından birisi olan faiz koridorunun, hisse senetleri ve döviz kurunu nasıl etkilediğini, faiz koridoru öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırarak 2009- 2014 yılları için günlük veriler kullanarak, yapısal vektör otoregresif model (SVAR) çerçevesinde incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; faiz koridoru ile politika faizinde bir değişim, hisse senedi fiyatlarını ve döviz kuru üzerinde daha uzun süreli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Kara ve Afsal (2018), yeni para politikasıyla aktarım kanallarının etkinliğini döviz kuru ve kredi kanalları üzerinden incelemişlerdir. 2010:5-2018:4 dönemi için VAR modeli ile tahmin yapılmış daha sonra Granger nedensellik testleri yapılmıştır. VAR modeli ile kur ve kredi kanallarının enflasyon üzerinde etkili olduğu görülmüş ve nedensellik ilişkisi de çıkmıştır.

Beklenti kanalı ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde de; Bakan ve Akçacı (2015), 2007:1-2013:12 dönemi verilerini kullanarak parasal aktarım kanallarından beklenti kanalının Türkiye ekonomisi için geçerli olup olmadığını Toda- Yamamoto nedensellik analizi ile test etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre reel kesim güven endeksi ve sanayi üretim endeksi arasında çift yönlü, rezerv para değişkeninden reel kesim güven endeksine doğru ise tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Para miktarının artmasıyla sağlanan likidite ve buna bağlı olarak olumlu yönde etkilenen reel kesim güven endeksi sanayinin yatırım ve üretim seviyesini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular beklenti kanalının geçerli olduğu yönünde olmuştur.

Ampirik literatürde, parasal aktarım mekanizması birçok farklı kanal ya da kanallar aracılığı ile incelenerek etkin olup olmadığı araştırılmış fakat ortak bir sonuca ulaşılamamıştır. Yapılan ampirik çalışmalarda parasal aktarım mekanizması ile ilgili ortak bir sonuca ulaşılamamasının nedenleri arasında ülkelerin makroekonomik koşullarının farklı olması, merkez bankalarının amaç fonksiyonlarının farklı olması gibi etkilerin yanında analizde kullanılan ekonometrik model ve değişkenlerin farklılığı, farklı dönemlerin ele alınmış olması da sayılabilir

4. Ampirik Analiz

Çalışmanın ampirik analiz bölümünde, öncelikle çalışmada kullanılan yöntem ve veri seti açıklanmıştır. Ampirik uygulamada serilerin durağan olup olmadıkları birim kök testleri ile araştırılmış ve yapısal vektör otoregresif model kurularak etki tepki analizleri yorumlanarak varyans ayrıştırması yapılmıştır.

4.1. Ekonometrik Yöntem

Çalışmada, Türkiye'de parasal aktarım kanallarının etkinliğini araştırmak için Yapısal Vektör Otoregresif (SVAR) model kullanılmıştır. Yapısal vektör otoregresif model, Sims (1980) tarafından ortaya atılan Vektör otoregresif modelin (VAR) gelişmiş şeklidir. Tüm değişkenleri içsel kabul eden VAR modeli kurulurken, iktisat teorisinin öne sürdüğü varsayımlara yada kısıtlamalara yer vermez. Ayrıca modeldeki değişkenlerin sıralaması sonuçları değiştireceğinden ayrı bir tartışma konusu ortaya çıkarmaktadır. Sims (1986), Bernanke (1986), Shapiro ve Watson (1988) Yapısal Vektör Otoregresif (SVAR) modelini geliştirerek, Vektör otoregresif modeli tahminindeki olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Yazarlar modeldeki dışsal şokların doğrusal bileşimi olan sistemdeki hata terimlerinin ayırt edilmesinin üzerine yoğunlaşmışlardır. SVAR modelinde, uygulanan kısıtlar VAR modelinin aksine ekonomi teorisine dayandırılarak yapılmaktadır (Güneş vd., 2013: 7).

VAR modelinde kısa ve uzun dönem kısıtları oluşturulamamaktadır. Bununla birlikte yapısal değişimler göz ardı edilmektedir. SVAR modelinde yapısal değişimler modele dahil edildiği gibi, kısa ve uzun dönem kısıtları oluşturulmasına da olanak sağlanmaktadır. VAR modelinde isteğe göre uygulanan kısıtlar, SVAR modelinde ekonomi teorisine dayandırılarak yapılmaktadır. İndirgenmiş VAR modelinin varyans kovaryans matrisi denklem 1'de gösterilmiştir.

$$\Sigma = A^{-1} B \Omega_n B' A^{-1} \quad (1)$$

Matris simetrik olduğundan $(n2+n)/2$ adet farklı elemanı bulunmaktadır.

$$\Sigma = \begin{bmatrix} \sigma_1^2 & \sigma_{12} & \cdot & \sigma_{1n} \\ \sigma_{21} & \sigma_2^2 & \cdot & \sigma_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \sigma_{n1} & \sigma_{n2} & \cdot & \sigma_n^2 \end{bmatrix} \quad (2)$$

Yapısal vektör otoregresif modelinin varyans kovaryans matrisi aşağıda gösterilmektedir:

$$\Omega = \begin{bmatrix} \sigma_1^2 & 0 & \cdot & 0 \\ 0 & \sigma_2^2 & \cdot & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ 0 & 0 & \cdot & \sigma_n^2 \end{bmatrix} \quad (3)$$

B matrisi; ε_t şoklarının katsayılar matrisi, Ω ; yapısal vektör otoregresif modelinin varyans kovaryans matrisidir. $A^{-1}B$ matrisinde bilinmeyen katsayı n^2 , Ω matrisinde ise n tanedir. Bu durumda denklemde, eşitliğin sağ tarafında (n^2+n) bilinmeyen, sol tarafında ise $(n^2+n)/2$ bilinmeyen mevcuttur. Dolayısıyla bu model belirlenmemektedir. Modelin belirlenebilmesi için $(n^2+n)/2$ adet kısıta ihtiyaç duyulmaktadır. Uygulama için yapısal şokların varyanslarının normalleştirilmesi sebebiyle bire eşit olduğu varsayımı gereği, Ω birim matrise dönüşmektedir. Böylece Ω matrisi için n tane bilinmeyen kısıt hesabından çıkarılabilmektedir. Bu durumda modelin belirlenmesi için $(n^2-n)/2$ adet kısıt gerekmektedir. Kısıtlamalar aşağıda gösterilen matristeki gibi oluşturulmaktadır.

$$\begin{bmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \\ \cdot \\ \varepsilon_{nt} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \cdot & a_{1n} \\ a_{22} & 1 & \cdot & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{n2} & a & \cdot & 1 \end{bmatrix} \quad (4) \quad \text{SVAR}$$

modelinde, modeldeki değişkenler üzerine konulan kısıtlar, eşanlı (kısa dönem) kullanılmak yerine uzun dönemli kısıtlar olarak kullanılabilir. Bir değişkenin uzun dönemde başka bir değişkeni etkilemediğini gösteren kısıtlar tahmin edilen VAR modelinin uzun dönem çarpanlarına uygulanmaktadır. Bu kısıtların uygulanabilmesi için gelen her şokun en az bir değişken üzerinde devamlı bir etkiye sahip olması gerekmektedir. Uzun dönem çarpanı hareketli ortalama gösteriminden elde edilir (Gartner ve Wehinger, 1998: 10).

$$X_t = v + D_0 \eta_t + D_1 \eta_{t-1} + D_2 \eta_{t-2} \quad (5)$$

$$\sum_{j=0}^{\infty} D_j \eta_{t-j} \quad (6)$$

$$X_t = v + D(L) \eta_t \quad (7)$$

Denklem 7'de yer alan "L" gecikme işlemcisini temsil etmektedir.

4.2. Veri Seti

Analizde kullanılacak değişkenler, TCMB'nin küresel kriz sonrası fiyat istikrarı ve finansal istikrar amacına yönelik öne çıkardığı parasal aktarım mekanizması kanallarından olan, döviz kuru ve banka kredi kanallarının işleyişine yönelik değişkenlerden oluşmaktadır. Veriler Merkez Bankasının kriz sonrası politikasını uygulamaya başladığı dönem göz önüne alınarak 2011:01 ve 2018:01 dönemlerini kapsamaktadır ve aylık veriler kullanılmıştır. Politika değişimi sonrasında parasal aktarım mekanizmasının çalışıp çalışmadığını ortaya koymak için Yapısal VAR modeli ile tahmin yapılmıştır. Çalışmada beş değişken kullanılmış ve bu değişkenlere ait bilgiler ve elde edildiği kaynaklar Tablo 1'de sunulmuştur. Kullanılan veriler TBB ve TCMB'nin internet sitesinden temin edilmiştir.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler ve Kaynaklar

Değişken	Açıklama	Kaynak
TRLİBOR	Türk Lirası referans faiz oranı	TBB
KUR	Euro ve dolardan oluşan Sepet kur	TCMB
KREDİ	Yurt içi kredi hacmi	TCMB
SUE	Sanayi üretim endeksi	TCMB
ENF	Tüketici fiyat endeksi	TCMB

Çalışmada, politika faizi olarak; Merkez Bankasının politika aracı olarak kullandığı bir hafta vadeli repo faiz oranı yerine TRLIBOR faiz oranı kullanılmıştır. Alp vd. (2010) yaptıkları çalışmada TRLIBOR piyasası ile politika faizi arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermişlerdir. $0,5*(Euro/TL)+0,5*(USD/TL)$ hesaplanarak euro ve dolardan döviz sepet kuru oluşturulmuştur. Çalışmada ayrıca GSYİH'deki değişimi temsilen sanayi üretim endeksi kullanılmıştır. Değişkenlerin aynı düzeye getirilmesi ve paralelliğin sağlanması amacıyla, kredi ve SUE değişkenlerinin logaritmaları alınmıştır. Daha sonra verilerde mevsimsellik araştırılmış ve SUE, kur ve enf değişkenlerinde mevsimsel etkinin olduğu görülüp değişkenler, Hareketli Ortalama yöntemiyle mevsimsellikten arındırılmıştır. Serilerin mevsimsel etkiden arındırıldığını göstermek için değişkenlerin sonuna "SA" harfleri, durağan olmayan serilerin 1. farkı alınarak durağanlaştığını göstermek için de değişkenlerin başlarına "D", logaritmalarının alındığını belirtmek için "L" harfi eklenmiştir.

4.3. Ampirik Uygulama

Zaman serisi analizi yapabilmek için serilerin birim kök içermemesi diğer bir deyişle durağan olması gerekmektedir. Analizde kullanılan değişkenlerin durağanlığının tespiti için literatürde yaygın olarak kullanılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri uygulanmıştır. ADF ve KPSS birim kök test sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test Biçimi	ADF	KPSS
TRLİBOR		-2.1000(1)	0.7452
KURSA		1.1396(2)	1.1097
LKREDİ	Düzy-Sabit	-2.3093(0)	1.1698
LSUESA		-0.3355(2)	1.1684
ENFSA		-3.5193(1)*	0.4423**
DTRLİBOR		-6.5275(0)*	0.0458*
DKURSA		-6.9634(1)*	0.2144*
DLKREDİ	1.fark-Sabit	-7.1530(0)*	0.3102*
DLSUESA		-12.7096(1)*	0.1941*
ENFSA		-6.7498(1)*	0.0757*
TRLİBOR		-2.9943 (1)	0.0704*
KURSA		-1.9893(1)	0.2632
LKREDİ	Düzy-Sabit ve Trendli	-1.5414 (0)	0.2382
LSUESA	Model	-5.4208 (1)*	0.0689*
ENFSA		-3.6905(1)**	0.1000*
DTRLİBOR		-6.4910 (0)*	0.0425*
DKURSA		-7.1985 (1)*	0.0417*
DLKREDİ		-7.3791 (0)*	0.0512*

DLSUESA	1.Fark-Sabit ve Trendli	-12.6395 (1)*	0.1603**
ENFSA	Model	-6.7090(1)*	0.0667*

ADF testi: Mac Kinnon (1996) kritik tablo değerleri sabitli model için % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerinde sırasıyla -3.47, -2.88 ve -2.57'dir. Sabit ve trendli model için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde sırasıyla -4.07, -3.46 -3.15'dir. ADF testinde uygun gecikme sayısı belirlenirken, maksimum gecikme 12 olarak alınmış ve Schwarz Info Criterion (SIC) kullanılmıştır.

KPSS testi: Bartlett Kernel ve Newey West Bandwidth methodları kullanılmıştır. KPSS (1992) kritik tablo değerleri sabitli model için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde sırasıyla; 0.73, 0.46, 0.34 ve sabit ve trendli model için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde sırasıyla; 0.21, 0.14 ve 0.11'dir.

*, **, ve *** sırasıyla % 1, %5 ve %10 anlam düzeylerinde durağanlığı göstermektedir.

ADF testi sonuçlarına göre; Trlibor, kur, kredi, sue serileri için sabit terimli modelde, serinin birim köke sahip olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilememektedir. Benzer şekilde sabit terimli ve trendli modelde de enflasyon ve sue serisi dışında kalan seriler birim köke sahiptir. Seriler farkları alındığında durağan hale gelmektedir. Enf serisinin sabit ve sabit ve trendli modellerin düzey değerinde, sue serisinin de sabit ve trendli modelin düzey değerinde durağan olduğu görülmektedir. KPSS test istatistikleri incelendiğinde de benzer sonuçlar görülmüştür. Trlibor, kur, kredi, sue serileri düzey değerlerinde sabit terimli modelde birim köke sahiptir. Sue, Trlibor ve enf serileri için hesaplanan test istatistiklerine göre, ilgili değişkenlerin düzey değerlerinde, sabit ve trendli modelde, serinin durağan olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilemezken sabit terimli modelde sadece enf serisi durağandır.

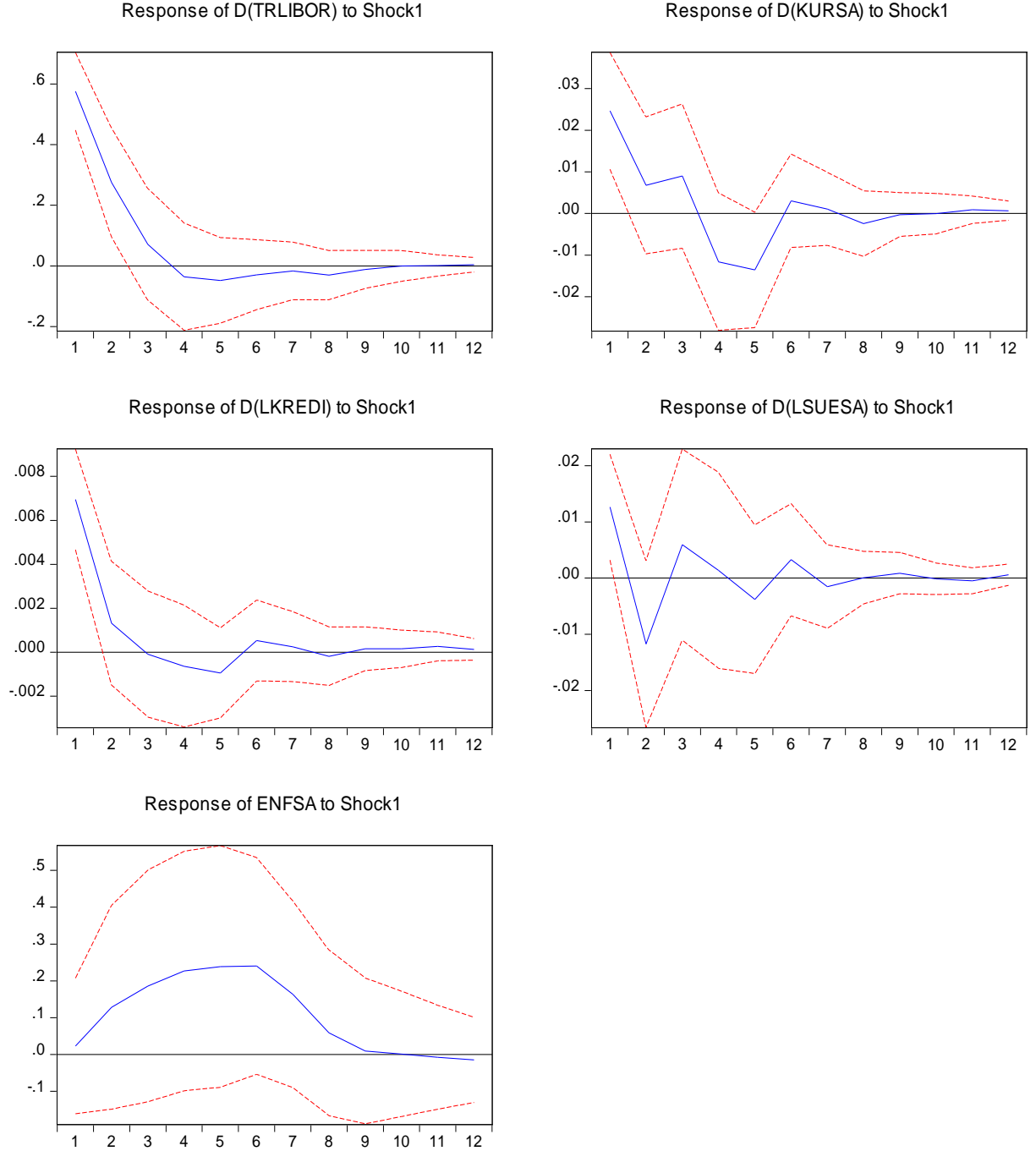
Birim kök sürecine sahip seriler durağan hale getirildikten sonra, uygun gecikme uzunluğu belirlenerek VAR modeli tahmin edilir ve modelin tanısıl istatistikleri kontrol değerlendirilir. Modelde belirlenen gecikme sayısı, tanısıl istatistikler ve modelin istikrar koşulları (karakteristik kökler, otokorelasyon ve değişen varyans testleri) EK1' de sunulmuştur.

4.4. SVAR Modeli Tahmini

Beş değişken ile tahmin edilen modelde, faiz oranı olan Trlibor değişkeni dışsal değişken olarak modele dahil edilmiştir. Dışsallık uzun dönem matrisindeki kısıtlamalar ile sağlanmıştır. Matrisin ilk satırında dışsal değişken olarak DTRLİBOR değişkeni yer almaktadır. Böylelikle faiz oranı modeldeki diğer değişkenlerden eşanlı olarak etkilenmiyorken, diğer değişkenlere etki etmektedir. Değişken sıralaması faiz, kur, kredi, sanayi üretim endeksi ve enflasyon şeklinde olmaktadır. Literatür ile uyumlu olan dışsal değişken iktisat teorisine göre döviz kuru ve kredi kanalları ile sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranlarına etki edecektir. Yapısal VAR matrisi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

$$\begin{bmatrix} \text{DTRLİBOR} & 0 & 0 & 0 & 0 \\ \text{DTRLİBOR} & \text{DKURSA} & 0 & 0 & 0 \\ \text{DTRLİBOR} & \text{DKURSA} & \text{DLKREDİ} & 0 & 0 \\ \text{DTRLİBOR} & \text{DKURSA} & \text{DLKREDİ} & \text{DLSUESA} & 0 \\ \text{DTRLİBOR} & \text{DKURSA} & \text{DLKREDİ} & \text{DLSUESA} & \text{ENF} \end{bmatrix} \quad (8)$$

SVAR modelinin tahmini katsayılarla yorumlanması oldukça güçtür. Bu yüzden SVAR modelinin sonuçları, genelde değişkenlerin şoklara verdikleri tepkileri gösteren etki tepki fonksiyonlarının grafikleri ile yorumlanmaktadır. Fonksiyonların grafiklerinde, dikey ekseninde değişkene verilen bir standart sapmalı şoka diğer değişkenlerin verdiği tepkinin yönü ve yüzde olarak büyüklüğü görülmektedir. Yatay ekseninde ise şokun verilmesinden sonraki 12 dönemlik süre gösterilmiştir. Kesik çizgiler güven aralığını temsil etmekte ve istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığının belirlenmesinde rol oynamaktadır.

Response to Structural VAR Innovations ± 2 S.E.

Şekil 2. Etki Tepki Analizleri

Şekil 2’de yer alan “Shock1” ifadesi faiz şokunu temsil etmektedir. Faiz değişkenindeki bir standart sapmalı şoka karşı kur; pozitif olarak başlayıp daha sonra azalarak 2 dönem istatistiksel olarak anlamlı tepki verdikten sonra anlamlılığını yitirmiştir. Kurun, faiz şokundan sonra 9. dönem itibariyle dengeye yakınsadığı görülmektedir. Bu sonuçlar ekonomi teorisi ile de tutarlıdır. Faiz arttığında döviz kurunun azalması beklenir. Kurda meydana gelen bir düşüş ithalatı arttıracak, ihracatı düşürecektir. Dolayısıyla net ihracat düşecek, toplam talep azalacaktır. Toplam talebin azalması üretimde de düşüşe neden olacaktır.

Faiz değişkenindeki bir standart sapmalı şoka karşı kredi büyüme oranı; pozitif olarak başlayıp daha sonra azalarak 2 dönem istatistiksel olarak anlamlı tepki vermiş daha sonra anlamlılığını yitirmiştir. 8. dönem itibariyle dengeye yakınsamıştır. Ekonomi teorisine göre kredi kanalında daraltıcı para politikası uygulandığında faizler artar, bankaların rezervleri azalır, rezervi azalan bankalar kredi hacmini kısmak zorunda kalır. Kredi bulamayan veya az miktarda kredi sağlayabilen banka; kredilere bağımlı, özellikle küçük firmalar da üretimlerini kısmak zorunda kalırlar.

Faiz değişkenindeki bir standart sapmalılık şoka karşı üretimdeki büyüme oranının, pozitif olarak başlayıp daha sonra azalarak 1.5 dönem anlamlı tepki verdikten sonra anlamlılığını yitirdiği görülmüştür. 9. dönem itibariyle dengeye yakınsamıştır. Bu sonuç da iktisat literatürü ile uyumludur. Aktarım mekanizmasında faizlere uygulanan artış yönündeki bir politikanın (daraltıcı para politikası) üretimi azaltması beklenmektedir. Faiz değişkenindeki bir standart sapmalılık şoka karşı enflasyon oranının verdiği tepki istatistiksel olarak tamamen anlamsızdır.

Kur, kredi büyüme oranı ve üretimdeki büyüme oranının istatistiki sonuçlarının ekonomi literatür ile de uyumlu olduğu görülmektedir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular da bu yönde olmuştur. Türkiye’de 2011 yılında uygulamaya konulan yeni para politikası araçlarının parasal aktarım mekanizması üzerindeki kredi ve kur kanalı çalışmaktadır. Fiyatlar genel seviyesinin anlamsız çıktığı sonuçlardan fiyat istikrarı üzerinde bir etkisi olmadığı, finansal istikrarın döviz kuru ve banka kredi kanallarının işlemesinden dolayı piyasada var olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Türkiye için yapılan çalışmalara bakıldığında da Cambazoğlu ve Karaalp (2012), Akbaş, Zeren ve Özekicioğlu (2013) döviz kurunun etkin olarak çalıştığını ortaya koyarken, Aydın (2015), Koç ve Şahin (2014) kredi kanalının etkin olarak çalıştığı sonucuna ulaşmışlardır. Katı (2014) ise döviz kuru ve kredi kanallarının etkin olduğuna dair bulgular elde etmiştir.

Çalışmanın ampirik analiz bölümünde, elde edilen sonuçların daha detaylı bir şekilde ortaya konması açısından varyans ayrıştırması da yapılmıştır. Varyans ayrıştırması ile bir değişkende meydana gelen değişimin, ne kadarının kendisinden ne kadarının diğer değişkenlerden kaynaklandığı görülmektedir. Tablo 3’te varyans ayrıştırması sonuçları 12 dönem için gösterilmiştir.

Tablo 3. Varyans Ayrıştırması

KUR						
Dönem	Faiz	Kur	Kredi	Sue	Enf	
1	14.15	61.01	11.60	3.27	9.95	
2	13.57	63.84	10.35	3.09	9.13	
3	12.72	53.23	17.97	7.21	8.84	
4	14.52	51.35	17.37	7.02	9.71	
5	16.42	47.99	16.67	9.17	9.71	
6	16.43	47.59	16.88	9.42	9.66	
7	16.38	47.70	16.90	9.38	9.62	
8	16.42	47.61	16.99	9.36	9.59	
9	16.41	47.61	16.97	9.40	9.58	
10	16.40	47.60	16.99	9.40	9.58	
11	16.41	47.60	16.98	9.40	9.58	
12	16.42	47.58	17.00	9.40	9.58	

KREDİ						
Dönem	Faiz	Kur	Kredi	Sue	Enf	
1	37.25	17.62	33.14	2.86	9.10	
2	35.66	16.91	34.03	4.95	8.43	
3	31.99	15.19	36.92	5.68	10.21	
4	30.16	14.27	39.80	5.32	10.42	
5	29.33	14.86	39.04	7.54	10.21	
6	28.70	14.50	38.13	8.70	9.94	
7	28.35	14.95	37.99	8.87	9.81	
8	28.08	15.07	38.32	8.79	9.72	
9	28.06	15.16	38.27	8.78	9.71	
10	28.03	15.14	38.33	8.78	9.70	
11	28.01	15.19	38.31	8.77	9.69	

12	28.00	15.18	38.31	8.79	9.68
----	-------	-------	-------	------	------

SUE

Dönem	Faiz	Kur	Kredi	Sue	Enf
1	8.53	15.03	3.98	72.39	0.04
2	7.03	9.56	4.18	79.08	0.13
3	6.22	7.71	7.42	78.43	0.21
4	5.79	7.19	11.83	74.95	0.22
5	5.81	7.34	14.03	72.51	0.29
6	5.90	7.96	14.04	71.75	0.31
7	5.88	8.22	13.90	71.65	0.33
8	5.84	8.21	13.83	71.76	0.34
9	5.84	8.18	13.94	71.66	0.36
10	5.82	8.16	14.12	71.51	0.36
11	5.82	8.19	14.16	71.44	0.36
12	5.82	8.21	14.15	71.43	0.36

ENF

Dönem	Faiz	Kur	Kredi	Sue	Enf
1	0.07	7.93	7.12	0.13	84.72
2	1.16	4.49	6.33	2.17	85.83
3	2.75	4.05	5.34	3.20	84.63
4	4.73	3.77	8.35	2.97	80.16
5	6.44	3.59	12.46	2.67	74.82
6	8.05	4.15	13.46	2.48	71.84
7	8.64	4.89	13.66	2.53	70.26
8	8.56	5.73	14.05	2.57	69.06
9	8.47	6.38	14.25	2.56	68.32
10	8.42	6.63	14.44	2.55	67.94
11	8.39	6.73	14.61	2.55	67.70
12	8.39	6.77	14.69	2.54	67.58

Kurda meydana gelen değişimin ilk dönemde yaklaşık % 61'i kendisinden kaynaklanırken %14.15'i faiz oranlarından, %11.60'ı kredilerden, %3.27'si sanayi üretim endeksinden ve yaklaşık %10'u enflasyondan kaynaklanmaktadır. İlerleyen dönemde kurdaki değişimin yaklaşık %48'i serinin kendisinden kaynaklanırken, yaklaşık %17'si kredilerden, %16'sı faizden kaynaklanmaktadır. Kurdaki değişimlerin ortalama %15'inin dönem başından dönem sonuna kadar uygulanan para politikasındaki değişimlerden kaynaklandığı görülmektedir.

Yurtiçi kredi hacminde meydana gelen değişimin ilk dönem %37.25 faiz oranından kaynaklanırken, %33.14'ü kendisinden kaynaklanmaktadır. 12. dönem sonuna kadar kredi değişkeni üzerinde faiz oranı ve kurun etkisinin azaldığı, sanayi üretim endeksi değişkenlerinin etkisinin arttığı görülmektedir. Sanayi üretim endeksindeki değişimlerin ilk dönem sonunda %8.53'ü faiz oranından kaynaklanırken, daha fazla bir oranda yaklaşık %15'i kur değişkeninden kaynaklanmaktadır.

Enflasyon oranındaki değişimin ilk dönem sonunda %0.07'si faiz oranından kaynaklanırken, %7.93'ü kurdan %7.12'si kredilerden, %0.13'ü sanayi üretim endeksinden ve %84.72'si kendinden kaynaklanmaktadır. Dönem sonunda

ise değişimin, %8.39'u faiz oranından %6.77'si kur değişkeninden, %14.69'u kredi değişkeninden, %2.54'ü sanayi üretim endeksinden ve %67.58'i ise enflasyon oranının kendisi tarafından açıklandığı görülmektedir.

Faiz koridoru içinde oluşan TCMB ortalama fonlama faizi ve BİST gecelik repo faizi ile aynı analiz yapıldığında da istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar çıkmıştır. Literatür ile uyumlu benzer sonuçlar elde edilmiş, faiz oranına bir şok verildiğinde kur, kredi ve sanayi üretim endeksinde düşüşler gözlemlenmiştir. Yine bu modeller için de kur ve kredi kanallarının çalıştığı görülmüştür.

5. Sonuç

Merkez bankalarının amaçlarına ulaşabilmesi için kullandığı geleneksel para politikası araçları küresel kriz döneminde yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik, iki sebepten kaynaklanmaktadır. İlk olarak, kriz ortamında ekonomik şokun etkisi çok kuvvetli olduğu için nominal faiz oranı sıfıra (zero-lower bound) yaklaşmaktadır. Bu düzeyde politika faiz oranının düşürülmesi mümkün olmayacağından, geleneksel para politikası araçları kullanılarak politika uygulamaları da mümkün olmayacaktır. Yapılması gereken; orta ve uzun vadeli faiz beklentilerini yönlendirmek, merkez bankası bilançosunun büyütülerek kompozisyonunun genişletilmesi sağlanarak uygulanması gereken geleneksel olmayan para politikası araçları ile yeni bir politika uygulamaktır. Bütün bunlar bankalar arası kısa vadeli faiz oranlarından başka finansal koşulları iyileştirmek amacıyla da uygulanmaktadır. İkinci olarak, geleneksel olmayan yani yeni para politikası araçlarının kriz dönemlerinde etkin çalıştığı görülmüştür. Yeni para politikası araçları ise; miktarsal genişleme, kredi genişlemesi, zorunlu karşılık uygulaması, faiz taahhüdü politikası ve faiz koridorudur.

Küresel finansal kriz sonrasında merkez bankaları fiyat istikrarının yanında, finansal piyasalarda meydana gelebilecek kırılganlıkları önlemesi açısından finansal istikrarın vurgusunu artırarak tedbirler almış, buna uygun politikalar üretmişlerdir. Finansal istikrar, para politikalarının uygulama alanlarını arttırdığı için, para politikalarının etkinliği açısından önemlidir. Ülke ekonomisinde finansal istikrar sağlanamazsa; para politikası araçları istenildiği gibi kullanılamaz, uygulanan politikalar beklenen sonucu vermeyebilir. Kredilerde ve döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalar finansal istikrarı bozucu etkenlerden olup ekonomide kaynak dağılımını bozabilirken, likidite bolluğunun ya da açığın aşırı seviyelere ulaşması da parasal aktarım mekanizmasının çalışmasını zayıflatmaktadır. Bu açıdan TCMB de temel amacını, fiyat istikrarının yanında finansal istikrarın da önemini artırarak revize etmiştir.

Çalışmada, Türkiye ekonomisi için TCMB'nin uygulamaya başladığı yeni para politikası çerçevesinde parasal aktarım kanallarının temel amaçlar doğrultusunda etkinliği, Yapısal VAR (SVAR) yöntemi ile 2011:01-2018:01 dönemi için incelenmiştir. Politika faizinin, parasal aktarım kanallarından döviz kuru ve banka kredi kanalına etki ederek fiyatlar genel seviyesini nasıl etkilediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Politika faizine bir şok verildiğinde kullanılan parasal aktarım kanallarının ikisinin de literatür ile uyumlu anlamlı tepkiler verdiği görülmüştür. Fiyatlar genel seviyesinin anlamsız çıktığı sonuçlardan fiyat istikrarının gerçekleşmediği, finansal istikrarın döviz kuru ve banka kredi kanallarının işlemlerinden dolayı piyasada var olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Fiyat istikrarının sağlandığı ekonomik iklimde piyasa aktörleri beklentilerini sağlıklı bir şekilde oluşturmaktadırlar. Fiyat istikrarının sağlanamayışı ekonomide belirsizliği artırarak, yatırım, tüketim ve üretim kararlarını etkileyecek ve ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye neden olacaktır. Bu bağlamda, güçlü ve güvenilir para politikası makroekonomik istikrar için önem arz etmektedir. Fiyat istikrarının sağlanamayışı toplumun merkez bankasına olan güvenini zedelemektedir. Bugün ve gelecekle ilgili bir belirsizlik ortamı oluşturmaktadır. Fiyat istikrarının sağlanamayışı, geleceği öngörememe sebebi ile finansal piyasaların da verimini düşürerek dış piyasalardaki rekabet gücünü zayıflatmaktadır. Yatırımlarda meydana gelecek dalgalanmalar ve potansiyel üretimden daha az üretimin yapılması, ekonomik büyüme oranında da değişiklik yaratacaktır.

TCMB'nin 2010 yılı sonunda uygulamaya başladığı yeni para politikası ile fiyat istikrarının yanında finansal istikrara da odaklanılmıştır. Özellikle gıda ve enerji piyasası fiyatlarında meydana gelen artış, küresel piyasalardaki dalgalanmalar, kurdaki hareketlilik enflasyonu etkilemektedir. Bunlara yönelik düzenleyici ve denetleyici kurumlar ile işbirliği yapmanın önemi artmıştır.

KAYNAKÇA

- Agenor, P.R. & Silva L.A.P. 2014. "Macropudential Regulation And The Monetary Transmisson Mechanism". *Journal of Financial Stability*, 13, 44-63.
- Akbaş, Y., Zeren F. & Özekicioğlu H. 2013. "Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizması: Yapısal VAR Analizi". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 187-198.
- Akçay, Memduh. 1997. Para Politikası Araçları Türkiye ve Çeşitli Ülkelerdeki Uygulamalar, *DPT Uzmanlık Tezi*.
- Akkan, Nejla. & NARGELEÇEKENLER, M. 2008. "Para Politikalarının Banka Kredi Kanalı Üzerindeki Etkileri", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(39), 109-132.
- Angeloni, I., Kashyap, A., MOJON, B. & Terlizzesse, D. 2003. "Monetary Transmission in the Euro Area: Does the Interest Rate Channel Explain all?", *National Bureau of Economic Research*, 1-41.
- Atgür M. & ALTAY, O. 2018. "Yeni Para Politikası Arayışları Bağlamında Parasal Aktarım Mekanizması Faiz Kanalının İşleyişi: Türkiye Ve Endonezya Ülke Örnekleri", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14,(3),601-624.
- Aydın, Z. 2015. Küresel Finansal Kriz Döneminde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Başvurduğu Yeni Para Politikası Uygulamalarının etkililiğinin Analizi, *Yüksek Lisans Tezi*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arcangelis, G. & Giorgio G. 1999. "Monetary Policy Shocks and Transmission in Italy: A VAR Analysis", *Ricerche Quantitative per la Politica Economica*, 1-47
- Bakan, S. & Akçacı, T. 2015. "Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye Ekonomisi İçin Beklenti Kanalının Geçerliliği", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(44), 68-78.
- Başçı, E. 2012, Aralık 25. Sunum Raporu: Başkan Erdem Başçı 2013 Yılında Para ve Kur Politikası
- Bernanke, B. & Blinder, A. 1992. "The Federal Funds Rate And The Channels Of Monetary Transmission", *The American Economic Review*, 82(4), 901-921.
- Bernanke, B. & Gertler, M. 1995. "Inside The Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission", *Journal of Economic Perspectives*, 9(4).
- Bredin, D. & O'reilly R. 2001. "An Analysis of The Transmission Mechanism of Monetary Policy in Ireland", *Central Bank of Ireland*, 1-28.
- Boughrara, Adel. 2009, January. "Monetary Transmission Mechanism in Morocco and Tunisia", *Economic Research Forum*(460), 1-29.
- Büyükakın, F., Cengiz, V. & Türk, A. 2009. "Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye'de Döviz Kuru Kanalının VAR Analizi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 171-198.
- Büyükakın, F., Bozkurt, H. & Cengiz, V. 2009. "Türkiye'de Parasal Aktarımın Faiz Kanalının Granger Nedensellik Ve Toda-Yamamoto Yöntemleri İle Analizi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, 101-118.
- Cambazoğlu, B. 2010. Parasal Aktarım Mekanizması Kredi Kanalı: Kuram ve Türkiye Örneği, *Doktora Tezi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cambazoğlu, B., & Güneş, S. 2011. "Monetary Transmission Mechanism in Turkey and Argentina", *International Journal of Economic and Finance Studies*, 3(2), 23-33.
- Cambazoğlu, B. & Karaalp, H.S. 2012. "Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Örneği", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), 53-66.
- Cengiz, V. 2008. "Keynesyen ve Monetarist Görüşte Parasal Aktarım Mekanizması: Bir Karşılaştırma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 115-126.
- Cengiz, V. 2009. "Parasal Aktarım Mekanizması İşleyişi Ve Ampirik Bulgular", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33,225-247.
- Bondt, G. 1999. "Credit Channels in Europe: Cross-Country Investigation", *De Nederlandsche Bank NV Econometric Research and Special Studies Department*, 1-28.
- Demir, F. 2014. Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının Etkinliği, *Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Edge, M.R., Kiley, M, & Laforte, J.P. 2007. "Documentation Of The Research And Statistics Division's Estimated DSGE model of the US Economy: 2006 Version", *Finance And Economics Discussion Series*, 53.
- Endut, N., Morley, J. & Tien, P.L. 2015. "The Changing Transmission Mechanism Of US Monetary Policy", *UNSW Business School Research Paper*, 03.
- Erdoğan, S. & Yıldırım, D.Ç. 2008. "Türkiye'de Döviz Kuru Kanalının İşleyişi: VAR Modeli ile Bir Analiz", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(39), 95-108.
- Erdoğan, S. & Yıldırım, D.Ç. 2010. "Is There An Interest Rate Channel For Monetary Policy İn Turkey?", *METU Studies in Development*, 37, 247-266.
- Erdoğan, A. 2012. Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşleyişi ve Etkinliği: Türkiye Uygulaması. *Doktora Tezi*, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halaç, U. 2015. Parasal Aktarım Mekanizması. (Editör:O. Altay), Para İktisadi Teori ve Politika (s. 103-111). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Ganiev, C., Atabaev, N. & Sülaymanova, B. 2014. "Kırgızistan'da Parasal Aktarım Mekanizmalarının Var Analizi", *Manas Journal of Social Studies*, 3(1), 19-42.

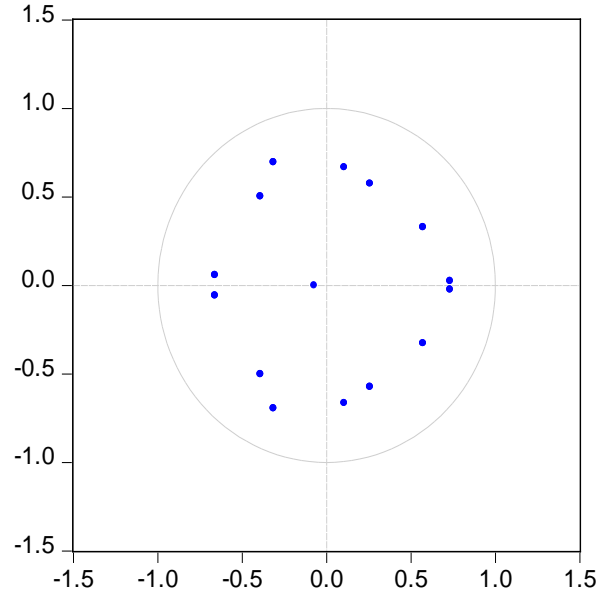
- Gartner, C. & Wehinger, G. 1998. "Care Inflation in Selected European Union Countries", *Oesterreichische Nationalbank*(33), 6-49.
- Güneş, S., Gürel, S.P. & Cambazoğlu, B. 2013."Dış Ticaret Hadleri, Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru İlişkisi, Yapısal VAR Analizi: Türkiye Örneği", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(20), 1-17.
- Hülsewig, O.,Mayer, E.& Wollmarshausen, T. 2005."Bank Loan Supply and Monetary Policy Transmission in Germany: An Assesment Based on Matching Impulse Pesponses", *Ifo Institute for Economic Research at the Universty of Munich*(14), 1-23.
- Holtemöller, O. 2002. "Further VAR Evidence for the Effectiveness of a Credit Channel in Germany", *Humboldt-Universität zu Berlin*(373), 1-21.
- Kakes, J. & Sturum, J.E. 2002. "Monetary Policy and Bank Lending: Evidence from German Banking Groups", *Journal of Banking & Finance*(26), 2077-2092.
- Kara, Hakan. 2012. Küresel Kriz Sonrası Para Politikası, *TCMB Çalışma Tebliği*(12/17).
- Kasapoğlu, Ö. 2007. Parasal Aktarım Mekanizmaları: Türkiye İçin Uygulama. *Uzmanlık Yeterlilik Tezi*, Ankara: TCMB Piyasalar Genel Müdürlüğü.
- Katı, E. 2014. Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi ve Türkiye Örneği: Var Modeli Çerçevesinde Ampirik Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*. Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keynes, J. M.1937. "Alternative Theories of the Rate of Interest", *The Economic Journal*, 186, (47), 241-252.
- Koç, Ü., & Şahin, H. 2014. "Parasal Aktarım Mekanizmaları: Firma Bilişim Kanalı ve Türkiye", *Munich Personal Repec Archive*(71979), 1-22.
- Mehrotra, N.A. 2005. "Exchange and Interest Rate Channels During a Deflationary Era- Evidence from Japon", Hong Kong and China . *Bank of Finland, Institute for Economies in Transition*, 1-30.
- Meltzer, H. A. 1995. "Monetary Credit And Other Transmission Processes: A Monetarist Perspective", *The Journal Of Economic Perspectives*, 9 , 49-72.
- Mengesha, L.G. & Holmes, M.J. 2013. "Monetary Policy And Its Transmission Mechanisms In Eritrea", *Journal Of Policymodeling*, 35(5), 766-780.
- Mishkin, F.S. 1996. "The Channels Of Monetary Transmissions: Lessons For Monetary Policy", *NBER Working paper* No: 5464.
- Mishkin, F.S. 2000. *Para Teorisi-Politikası. (İ. Şıklar, A. Çakmak, & S. Yavuz, Çev.)* İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Mishkin, F.S 2019. *The Economics Of Money, Banking And Financial Markets*, Pearson Education Limited, London, UK. Kitap
- Mukhtarov, S., Selçuk, H. & Mammadov, E. 2016."Parasal Aktarım Mekanizmaları: Azerbaycan Örneği", *Journal of Research in Business & Social Science*, 5(2), 16-33.
- Nguyen, B. 2015. " Effects of Fiscal Deficit and Money M2 Supply on Inflation: Evidence From Selected Economies of Asia", *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 20, 49-53.
- Örnek, İ. 2009. "Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi", *Maliye Dergisi*(156), 104-125.
- Peek, J. & Rosengren, E.S. 1997. "The International Transmission Of Financial Shocks: The Case Of Japan", *American Economic Review*, 87(4), 495-505.
- Perera, A. 2010. "Monetary Policy in Turbulent Times: Impact of Unconventional Monetary Policies", *Central Bank of Sri Lanka International Research Conference*, 1-68.
- Samkharadze, B. 2008."Monetary Transmission Mechanism in Georgia: Analyzing Pass-Through of Different Channels", *Center for Operations Research and Econometrics*, 1-31.
- Sarı, A. 2007. "Faiz Kanalı Yoluyla Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşlerliği", *Akademik Fener Dergisi*, 15-21.
- Sims, C. 1980. "Macroeconomics and Reality", *Econometrica*, 48(1), 1-48.
- Smets, F. & Wouters, R. 1999. "The Exchange rate and the Monetary Transmission Mechanism in Germany", *De Economics*, 147: 489.
- Smets, F. & Peersman, G. 2001. "The Monetary Transmission Mechanism in The Euro Area: More Evidence From Var Analysis", *European Central Bank Working Paper Series*, 91.
- Smets, F. 2014. "Financial Stability and Monetary Policy: How Closely Interlinked?", *European Central Bank*, (10)2, 263-300.
- Snowdon, B. & Vane, H. 2005. *Modern Makroekonomi Temelleri, Gelişimi ve Bugünü.* (Çeviren:B. Kablamacı) Ankara: Efil Yayınevi.
- Suzuki, T. 2008. Credit Channel of Monetary Policy Between Australia and Newzealand: An Empirical Note, *Ryukoku University Faculty of Economics*, 1-12.
- Taylor, J.B. 1995. "The Monetary Transmission Mechanism: An Amprical framework" *Journal of Economic Perspectives*, Vol: 9 No: 9. Ss: 11-26.
- Tetik, M.& Ceylan, R. 2015. "Faiz Koridoru Stratejisinin Hisse Senedi Fiyatları ve Döviz Kuru Üzerine Etkisinin İncelenmesi", *Business and Economic Research Journal*, 6(4), 55-69.
- Tillmann, P. 2008. "Do Interest Rates Drive Inflation Dynamics? An Analysis Of The Cost Channel Of Monetary Transmission", *J Econ Dyn Control*, 32, 2723-2744.
- TCMB. 2013, Mart. *TCMB Bülten*, (29). www.tcmb.gov.tr, (Erişim: 07.02.2018).
- TCMB. 2015, Aralık. *TCMB Bülten*, (40). www.tcmb.gov.tr, (Erişim: 07.02.2018).

<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> ,(Erişim: 01.12.2017).
<http://www.trlibor.org/veriler.aspx> , (Erişim: 03.01.2018)

EK-1 Gecikme Sayısının Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	3.94e-09	-5.162129	-5.004027	-5.099188
1	196.1984	4.05e-10*	-7.440387	-6.491776*	-7.062742*
2	39.67024	4.27e-10	-7.396274	-5.657154	-6.703926
3	41.84796*	4.16e-10	-7.449115	-4.919486	-6.442062
4	17.30811	6.23e-10	-7.094045	-3.773907	-5.772288
5	15.14835	9.76e-10	-6.728913	-2.618265	-5.092452
6	31.16578	1.04e-09	-6.794609	-1.893453	-4.843444
7	29.02846	1.13e-09	-6.906511	-1.214845	-4.640642
8	22.86740	1.43e-09	-6.949724	-0.467550	-4.369151
9	32.79746	1.21e-09	-7.516720	-0.244037	-4.621444
10	20.71896	1.62e-09	-7.808893	0.254300	-4.598912
11	25.06936	1.60e-09	-8.681284	0.172418	-5.156599
12	26.40874	1.15e-09	-10.38793*	-0.743423	-6.548245

LR: LR Test İstatistiği; FPE: Son Öngörü Hatası ;AIC: Akaike Bilgi Kriteri, SC: Schwarz Bilgi Kriteri HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri *:İlgili kritere göre belirlenen optimal gecikme uzunluğu

Karakteristik Kökler

Otokorelasyon LM Testi

Gecikme Uzunluğu	LM İstatistiği	Olasılık değeri
1	26.57399	0.3775
2	13.61553	0.9680
3	22.17758	0.6255
4	27.73875	0.3200
5	22.35780	0.6150
6	25.29017	0.4462
7	15.15789	0.9376
8	19.70673	0.7620
9	33.12275	0.1280
10	25.20566	0.4509
11	20.23198	0.7346
12	22.38471	0.6134

Değişen Varyans Testi

Ki-Kare	Serbestlik derecesi	Olasılık değeri
446.7308	450	0.5347

Yerel Yiyecek Tüketiminde Gıda Korkusu ve Kültürün Moderatör Etkisi: Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma¹

Moderator Effect of Food Neophobia and Culture on Local Food Consumption: A Research on Foreign Tourists

Alper IŞIN, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye, alper.isin@hbv.edu.tr

Orcid No: 0000-0003-2232-0606

Kurban ÜNLÜÖNEN, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye, kurban.unluonen@hbv.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-4191-9019

Öz: Turistler tatil için gittikleri bölgelerde yerel yiyecek tüketmeyi tercih etmektedir. Bu nedenle turistlerin bölge ile ilgili hatıralarında olumlu/olumsuz bir imajın oluşumunda yerel yiyecekler oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetlerinin tespit edilmesidir. Bu amaçla birlikte yabancı turistlerin yiyecek tüketimi ile ilgili kişilik özelliklerinin (gıda korkusu) ve ait oldukları kültürlerin de yiyecek tüketme niyetini ne yönde etkilediği belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın verileri Türkiye'nin üç farklı destinasyonunu (İstanbul, Antalya ve Nevşehir) ziyaret eden ve yerel yiyecekleri deneyimleyen 47 farklı milliyetten olan yabancı turistlerden (n:644) toplanmıştır. Bulgular incelendiğinde, teori ile örtüşen bir şekilde turistlerin tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrollerinin, davranışsal niyetlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada moderatör değişken olarak belirlenen, gıda korkusu düzeyinin ve kültürün turistlerin davranışsal niyetleri üzerinde ise kısmen etkili olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte farklı kültürel özelliklerinde yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetler üzerindeki etkisi kısmidir.

*Anahtar Sözcükler: Yerel Yiyecek Tüketimi, Gıda Korkusu, Kültür, Planlı Davranış Teorisi
JEL Sınıflandırması: D11, E21, L66, L83*

Abstract: Tourists prefer to consume local food in regions where they go on vacation. For this reason, local food is very important for the formation of a positive / negative image in the memories of tourists about the region. The aim of this study is to determine the foreign tourists visiting Turkey behavioral intentions toward local food consumption. For this purpose, while determining the intention of tourists to consume local food, it was also tried to determine the personality traits (food neophobia) related to food consumption and how the cultures they belong to affect the intention to consume food. Research data gathered from 47 different nationalities foreign tourists who visited Turkey's three destinations (Istanbul, Antalya ve Nevşehir) and consume local food. When the findings are examined, it was determined that the attitude, subjective norm and perceived behavioral behaviors of the tourists affected behavioral intentions. It was determined that the level of food neophobia and the culture were partially effective on the behaviors of tourists. At the same time, different cultural characteristics have been found to be partly effective on behavioral intentions for food consumption as well.

*Keywords: Local Food Consumption, Food Neophobia, Culture, Theory of Planned Behavior
JEL Classification: D11, E21, L66, L83*

1. Giriş

Destinasyonu ziyaret eden turistler için o bölgede sunulan yiyecekler, öncelikli olarak beslenme ihtiyacını karşılarken, bir yandan da başlı başına bir seyahat sebebi ve kültürel bir çekim unsuru olabilmektedir.(Du Rand, Heath & Alberts, 2003, 98). Bölgede sunulan yiyecekler, turistlerin yerele ait gelenekleri daha derinlemesine tanıyıp o yöreye ait kültürü iyi anlaması ile kültürel alışverişin bir mekanizması olarak da hizmet vermektedir (Marsh, Hau, Balla & Grayson, 1998, 186). Ayrıca yerel yiyecek tüketimi, turistlere bir yenilik ve eğlence yaşatması sebebiyle seyahat boyunca oluşan deneyimin önemli bir parçası olarak da kabul edilmektedir (Tikkanen, 2007; Björk & Kauppinen-Räisänen, 2016; Okumus & Çetin, 2018). Yiyecek tüketiminin artan önemi neticesinde İtalya, Avustralya, Yeni Zelanda ve Singapur gibi bazı ülkelerin hükümetleri kendilerini rakiplerinden farklı kılmak için mutfaklarını ön plana çıkartmayı amaçlamaktadır (Chang, Kivela & Mak, 2010; Hall & Mitchell, 2005; Scarpato, 2002).

İnsanların yiyecek tüketimi davranışlarını etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Konu ile ilgili en eski çalışmalardan biri Pilgrim (1957) tarafından yapılmıştır. Yazar, insanların yiyecek tüketimini etkileyen 3 temel faktör olduğunu belirtmektedir. Bunlar; yiyecek ile ilgili özellikler (örn. lezzet, tat, doku, aroma gibi duyuşsal özellikler, yiyeceklerin

¹ Bu makale, Alper IŞIN'ın "Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Türkiye'ye Gelen Yabancı Turistlerin Yerel Yiyecekleri Tüketme Niyeti Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 26 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 24 Mart / March 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal.

There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

bileşenleri, pişirme şekilleri, fiyat, kalite vb.), kişilik özellikleri (örn. kültürel karakterler, dini inançlar, demografik özellikler, motivasyonel faktörler, açlık, susuzluk gibi psikolojik faktörler vb.) ve çevresel özelliklerdir (örn. bölgenin gastronomik imajı, tv, internet gibi pazarlama araçları, hizmet kalitesi vb.). Mak ve diğerleri (2012) ise yapmış oldukları çalışmada, turistlerin yiyecek tüketimini etkileyen faktörlere yönelik bir model geliştirmişlerdir. Bu model daha önce Pilgrim'in geliştirmiş olduğu model ile uyum göstermektedir.

Bu modelde farklı olarak turizm sektörünün doğası ve turistik ürünlerin özellikleri gereği bazı eklemeler yapılmıştır. Ziyaret edilen destinasyondaki mutfağın geleneksel, otantik ya da yerel olması, turizm sektörünün bazı bölgelerde sezonluk özelliğinden dolayı yiyecek ve içeceklerle ulaşımdaki değişimler ve yiyecek-içecek servisindeki hizmetin kalitesi yapılan eklemelere örnek olarak gösterilebilir (Işın, 2019, 197). Turistlerin yiyecek tüketimini etkileyen unsurlarla ilgili de literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır (Wright, Nancarrow, & Kwok, 2001; Kim, Eves, & Scarles, 2009; Chang, Kivela & Mak, 2010; Mak ve diğerleri, 2012; Zhang, Li, Yang, & Zhang, 2018; Girgin, 2018; Semerci & Akbaba, 2018; Lin, Julve, Xu & Cui, 2018; Choe & Kim, 2018; Promsivapallop & Kannaovakun, 2019; Vuksanović, Tešanović, Kalenjuk & Portić, 2019).

Wright ve diğerlerinin (2001) yapmış oldukları çalışmada turistlerin kültürel özelliklerinin yiyecek tadımında bir etkisinin olup olmadığı araştırılmış ve farklı kültürlerle özelliklere sahip insanların yiyeceklerin tadımında ve tercihlerinde etkili bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır. Kim ve diğerleri (2009) ise yapmış oldukları çalışmada turistlerin seyahatleri boyunca yiyecek tüketimlerini etkileyen faktörleri motivasyonel, demografik ve psikolojik faktörler olmak üzere 3 boyutta incelemişler ve sonucunda 3 boyut altında yer alabilecek alt boyutları içeren bir model ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer çalışmada ise Vuksanović ve diğerleri (2019) Sırbistan'ı ziyaret eden turistlerin yiyecek tüketimlerinde yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarının farklılık oluşturup oluşturmadığına yönelik bir araştırma yapmışlardır. Çalışma sonucunda farklı yaş gruplarında özellikle gençler ve 60 yaş üstündeki katılımcıların yiyecek tüketimleri arasında farklılıklar belirlenmiştir. Bunun yanı sıra yiyecek tüketimi konusunda kadın ve erkekler arasında da önemli bir farklılık belirlenmiş ve bu durumun cinsiyetler arasındaki psikolojik karakter farklarından kaynaklandığının tahmin edildiği belirtilmiştir.

Bu çalışmada, planlı davranış teorisi (PDT) kapsamında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetlerinde gıda korkusu ve kültür faktörlerinin düzenleyici bir etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışma 15 Mayıs – 15 Eylül 2018 tarihleri arasında İstanbul, Antalya ve Nevşehir destinasyonlarını ziyaret eden 47 farklı milliyete mensup 644 kişi ile gerçekleştirilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yerel Yiyecek Tüketimi

Her ulusun medeniyet seviyesini yansıtan özelliklerden biri de tartışmasız onların yiyecek içecek kültürüdür. Yiyecek kültürü, özellikleri nedeniyle tüketicilerin kutlamaları üzerinde önemli bir rol oynamakta, sosyalleşmeyi, eğlenceyi, hassasiyeti içermekte ve yeni kültürler ve mutfakları deneme imkânı sağlamaktadır (Mitchell ve Hall, 2003: 67).

Turizmde yiyecek tüketimi turistler için, refahlarını sürdürmek, bir toplumun kültürünü deneyimlemek ve anlamak için oldukça önemlidir (Mintz ve Du Bois, 2002). Destinasyonun sahip olduğu yerel yiyecek ve içecekler bölgeye karşı bir sempati oluşturmaktadır. Kalitesiz yiyecekler ise, bölgenin tekrar ziyaret edilmesinde olumsuz etki oluşturmaktadır (Pendergast, 2006).

Yerel yiyecekler, bölgede yetiştirilen ürünler ile olmasa da, belirli bir bölgenin geleneksel yöntemlerini kullanarak hazırlanan yiyecekleri ifade eder (Chang ve diğerleri, 2010). Yerel yiyecekler turistler için önemli bir çekim unsuru olması nedeniyle, yerel gıda tüketiminin bölge için önemli bir ekonomik etkisi vardır (Mkono ve diğerleri, 2013; Kim ve diğerleri, 2016).

Turizm literatürü incelendiğinde, yerel yiyecekler ve turist davranışları ile ilgili birçok farklı konu araştırılmıştır. Örneğin, Kim, Suh ve Eves (2010) yapmış oldukları çalışmada yiyeceğe yönelik kişilik özelliklerinin (gıdaya yönelik korku ve gıdaya yönelik ilgi) memnuniyet ve sadakat üzerine etkisini araştırmışlardır. Güney Kore'de yerel bir yiyecek festivalinde yapmış oldukları bu çalışmada gıda korkusunun memnuniyet ve sadakat üzerinde olumsuz etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bayrakçı (2014) çalışmasında yerel yemek tüketim motivasyonları ile tekrar ziyaret arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Gaziantep'i ziyaret eden yerli turistler üzerine yaptığı çalışmada yemek motivasyonlarının destinasyonu tekrar ziyaret üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Choe ve Kim (2018) ise çalışmalarında turistlerin yerel yiyecek tüketimleri ile destinasyon yiyecek imajı ve memnuniyet arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma sonuçları turistlerin algıladıkları yerel gıda tüketim değerinin, yerel yiyeceklerle, destinasyon yiyecek imajına ve davranışsal niyetlere yönelik tutumlarını etkili bir şekilde açıkladığını göstermektedir.

Bu çalışmaların yanı sıra tüketicilerin yiyecek seçimindeki öncelikleri ve yiyecek tedarikine yönelik algıları ile yerel yiyeceklerle yönelik algılamalar arasındaki ilişki (Weatherell, Tregear ve Allinson, 2003), yiyeceğe yönelik kişilik özelliklerinin memnuniyet ve sadakat üzerine etkisi (Kim, Suh ve Eves, 2010), yerel yemek tüketim motivasyonları ile tekrar ziyaret arasındaki ilişki (Kim ve Eves, 2012), yerel yiyeceklerle yönelik tutum ile memnuniyet ve tekrar ziyaret (Di Pietro ve Campbell, 2014), yiyeceğe yönelik kişilik özelliklerinin yiyecek tüketimi üzerine etkisi (Mak ve diğerleri, 2016) ve yemek alışkanlıkları ve turistlerin yiyecek tüketimleri (Lin, Julve, Xu ve Cui, 2018) gibi birçok farklı konu araştırılmıştır.

2.2. Yiyecek Tüketimini Etkileyen Unsurlar

Turizm literatürü incelendiğinde turistlerin yiyecek tüketimini ve tercihlerini etkileyen faktörler üzerine yapılan araştırmaların bulunduğu görülmektedir (Randall ve Sanjur, 1981; Wright, Nancarrow ve Kwok, 2001; Kim, Eves ve Scarles, 2009; Chang, Kivela ve Mak, 2010; Mak ve diğerleri, 2012; Zhang, Li, Yang ve Zhang, 2018; Choe ve Kim, 2018; Promsivapallop ve Kannaovakun, 2019; Vuksanović ve diğerleri, 2019). Mak, Lumbers, Eves ve Chang (2012) yapmış oldukları çalışmada, turistlerin yiyecek tüketimini etkileyen faktörleri *turist, yiyecek ve çevre* olmak üzere 3 ana başlık altında değerlendirmişlerdir. Bu faktörler arasındaki en önemli başlık turistlerin kişisel özellikleri olarak belirtilmiştir. Turistlerin kültürel karakterleri ve yiyecek ile ilgili kişilik özellikleri (gıda korkusu, gıdaya yönelik ilgi vb.) seyahatleri esnasında yiyecek tüketimlerini etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Yiyecek ile ilgili kişilik özellikleri turistlerin yiyecek tüketimini etkileyen önemli psikolojik değişkenler olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Yiyecek ile ilgili kişilik özellikleri, geniş bir yelpazede yiyecek ile ilgili davranışlar üzerinde yaygın bir etki oluşturan bireysel özelliklere atıfta bulunur (Pliner ve Salvy, 2006: 81).

Yapılan bazı araştırmalar yiyecek ile ilgili kişilik özellikleri ile tüketici davranışları arasında bir ilişki olduğu görüşünü savunmaktadır. Khan ve Hackler (1981) yaptığı çalışmada, bireysel özelliklerin ve çevresel faktörlerin birbiriyle bağlantılı olduğu ve kişilerin yiyecek tercihlerinde bireysel özelliklerin önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Ajzen (1987) ise çalışmasında, kişilik özelliklerinin insan davranışını öngörme ve açıklanmasında önemli bir etken olduğundan bahsetmiştir. Başka bir deyişle, bireyin kişisel özellikleri, bireyin sahip olduğu değerler aracılığıyla kişisel seçim kriterlerinin oluşturulmasında rol oynayabilir (Kim, Suh ve Eves, 2010: 217).

2.3. Gıda Korkusu

İnsanlar, diğer omnivorlar (hem etçil hem otçul) ile birlikte, gıda bakımından yeniliklere karşı şüpheli olarak karakterize edilmiştir. Yeni yiyecekleri yemekten veya bu yiyeceklerden kaçınılmasından duyulan bu isteksizliğin, potansiyel olarak düşmanca bir gıda ortamında koruyucu bir fonksiyona hizmet eden adaptif değere sahip olduğu varsayılmaktadır. Gıda korkusu, bilinmeyen yiyecekleri yememe isteksizliği olarak tanımlanmaktadır (Pliner ve Hobden, 1992: 105).

İnsanların yiyeceklerle ilgili kaygılarının kökeninde neredeyse bütün insanlığın paylaştığı bir özellik olan hem et hem de ot yiyenlerin ikilemi yatmaktadır (Rozin, 1986). Bu yiyecek davranışı, bir kuşaktan diğerine korunmuş, bazı bireyleri yiyecek hakkında son derece seçici kılan, muhtemelen bilinmeyen bir besin kaynağının potansiyel tehlikesinden korunmak amacı ile kullanılan, kalıtsal bir özelliktir (Knaapila ve diğerleri, 2007). Sanayileşme ve küreselleşmeyle birlikte tüketilen gıdaların yetiştirilmesi, taşınması, işlenmesi veya satışı tamamen farklılaşmış ve yaşanan bu değişimler insanların gıda ile ilgili yaşadıkları korkuyu iyice arttırmıştır (Levenstein, 2013).

Turistlerin yiyecek tüketim tercihlerini etkileyen birçok unsur olması ile birlikte yiyecek ile ilgili kişilik özelliklerinden biri olan gıda korkusu kişilerin yiyecek seçimlerinde önemli bir belirleyicidir (Lafraire, Rioux, Giboreau ve Picard, 2016). Gıda korkusu, kelimenin tam anlamıyla "yeni korkusu" anlamına gelir. Yani yeni yiyeceklerden kaçınma olarak tanımlanabilir (Birch, 1999).

Turist deneyimleri genel olarak yenilik arama olarak tanımlanmaktadır (Lee ve Crompton, 1992: 736; Weaver, McCleary, Han ve Blosser, 2009: 573) ve destinasyonların mutfak lezzetlerinin yenilik, macera ve farklı kültürler arayan turistlerin beklentilerini karşılayabileceği düşünülmektedir (Fields, 2002: 45; Hjalager ve Richards, 2002: 247; Long, 2004: 127). Turistler seyahatleri ile daha önce görmedikleri yerlere gidip farklı kültürler, yerler, insanlar ve farklı yiyecekler ile karşılaşmaktadır. Beslenme insanların hayatta kalabilmek için temel ihtiyaçlarından biri olması nedeniyle seyahatleri boyunca daha önce hiç yemedikleri yiyeceklerle karşılaşacak olan turistler için yiyecek tüketimleri önemli bir konudur.

Turizm alanında yapılan bazı araştırmalarda, gıda korkusunun turistlerin yiyecek tercihlerini etkilediği belirtilmiştir. Örneğin, Cohen ve Avieli (2004), yaptıkları çalışmada turistlerin genellikle yabancı yiyecekler ve farklı hazırlama ve pişirme şekillerinden dolayı gittikleri yerlerdeki yiyecekleri deneme konusunda endişeli olduklarını iddia etmektedirler. Bunun yanı sıra, Chang ve diğerleri (2010), turistlerin farklı destinasyonlarda ait oldukları kültürün yeniliğe karşı korku eğilimini desteklediğini belirtmişlerdir. Kim ve diğerleri (2013) ise, çalışmalarında gıda korkusu ve yiyecek tercihi arasında yaş, cinsiyet ve gelir kadar destinasyondaki mutfak kültürünün de etkileyici bir unsur olduğunu belirtmişlerdir.

2.4. Kültür

Kültür, insanların yaşam biçimlerini etkilemektedir. İnsanların paylaştıkları ortak anlamlar olarak tanımlanan duygusal reaksiyonları, tipik bilgi ve inançları ile karakteristik davranış kalıplarını içerir (Peter ve Olson, 2008). Kültür, belirli bir grup insanın yaşamındaki tüm işleyişi ve davranışlarını yönlendirir, yiyecek içecek tercihleri de dâhil olmak üzere insanların sosyal olarak standartlaştırılmış faaliyetlerini belirlenmesi üzerinde etkilidir (Atkins, Atkins & Bowler, 2001; Logue, 1991).

Kültürel değerler tüketicilerin yiyecek seçimini etkilemektedir (Overby, Gardial & Woodruff, 2004). Kültür, belirli bir bölgede yaşayan insanlara ait kültürel özelliklere göre bölgenin yerel mutfağında yer alan yiyeceklerin, "kabul edilebilir", "egzotik", "yenilebilir" ya da "lezzetli" olarak algılandığını da tanımlar (Long, 2004; Makela, 2000).

Farklı kültürel geçmişe sahip insanlar yiyecekler ile ilgili farklı algılamalar ve deneyimlere sahip olabilir (Rozin Fischler, Imada, Sarubin & Wrzesniewski, 1999; van Rijswijk, Frewer, Menozzi & Faioli, 2008; Seegebarth, Behrens, Klarmann, Hennigs & Scribner, 2016). Uba (1994) çalışmasında Asya ile batı kültürünü birbirinden ayıran en önemli

özelliğın Asya kültürünün toplulukçuluk geleneğinin öne çıkması olarak nitelendirmiştir. Örneğın; Avrupa ülkelerinde öğlen yemeğı alışkanlıkları Türkiye'de ki kadar önemli bir öğün değildir. Hollanda ve İngiltere'de öğlen yemeğı menüsü küçük bir sandviç ve bir içecekke geçiştirilirken Türkiye'de bu öğün daha uzun zaman alan ve geniş bir menüye sahiptir. Bir başka örnekte, Amerika'da yolda yürürken yemek bir alışkanlık iken, Japonya'da yürürken yemek yemek ayıp olarak nitelendirilmektedir (Koç, 2013: 376-379).

2.5. Planlı Davranış Teorisi

Sosyal psikoloji tabanlı bir kuram olmakla birlikte, birçok farklı disiplinin alanına giren davranışları açıklamada yaygın olarak kullanılan (Cohen ve Hanno, 1993: 227) planlı davranış teorisi, belirli bir ortamda gerçekleşen insan davranışlarını açıklamak ve tahmin etmek amacıyla tasarlanmış bir davranış teorisidir (Küçük, 2011: 148). Bu teoriye göre insanlar akılcı kararlar alırlar ve aldıkları kararları harekete geçirmeden önce bu eylemin sonuçlarını düşünürler (Ajzen ve Fishbein, 1980: 151). Niyetler insan davranışlarının bir öncülüdür (Fishbein ve Ajzen, 1975: 9).

PDT içinde davranışsal niyeti etkileyen üç bileşen vardır (Ajzen, 1991). Bunlardan ilki davranışın ortaya çıkaracağı sonuçların birey için olumlu veya olumsuz olacağına yönelik inançları içeren "tutumlar"dır. PDT ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda davranışsal niyetin en önemli belirleyicilerinden birinin tutum olduğu sonucuna varılmıştır (Korkmaz ve Sertoğlu, 2013: 147). Tutum; kişisel bir faktör olarak tanımlanmakta ve kişilerin bir davranış eyleme geçirme konusundaki olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerini ifade etmektedir (Küçük, 2011: 150).

İkinci değişken ise, bireyin yaşadığı çevrenin beklentilerini içeren "özel normlar"dır. Özel normlar geleneksel olarak hem normatif inançlardan hem de davranışsal niyet tahmin etme motivasyonundan oluşmaktadır. Ajzen (1991: 188), özel normları "davranış gerçekleştirme için algılanan toplumsal baskı" olarak tanımlamıştır. Bir başka tanıma göre ise, davranış yapacak olan kişi için önemli olan insanların, kurum veya kuruluşların belirli bir davranışın gerçekleşmesinin ya da gerçekleşmemesinin beklentisi içinde olduklarını ifade etmektedir (Erten, 2002: 221). Bu noktada teori zaman kavramının önemine de işaret ederek, tutumların davranışa yönelmesindeki zaman aralığının uzamasıyla birlikte aralarındaki ilişkinin de azalacağını varsayar (Baltaş, 2000: 40).

Teoride yer alan son değişken ise, "algılanan davranışsal kontrol"dür. Algılanan davranışsal kontrol, bir kişinin belirli bir davranışa girme zorluğu veya kolaylıkla algılandığı anlamına gelir (Ajzen, 1991). Başka bir deyişle, genellikle kişinin belirli davranışları ne kadar başarıyla yerine getirdiğine bağlı olarak kendine güven seviyesiyle ilişkili özdeğerlilik kavramına benzer düşünülür (Bandura, 1982: 130; Zint, 2002: 832).

3. Yöntem ve Bulgular

3.1. Araştırma Hipotezleri ve Modeli

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, PDT kapsamında tutum, özel norm ve algılanan davranışsal kontrolün, davranışsal niyetlerin oluşması üzerinde önemli etkileri olduğu belirtilmektedir (Wang ve Ritchie, 2012; Sparks ve Shepherd, 1992; Vermeir ve Verbeke, 2008; Verma ve Chandra, 2018; Özer, Kement ve Gültekin, 2015; Han, Hsu ve Sheu, 2010; Lam ve Hsu, 2004; Quintal, Lee ve Soutar, 2010; Phetvaroon, 2006; Chang, Zhang, Yu ve Hu, 2018; Shin ve diğerleri, 2018; Kassem ve Lee, 2004; Kim, Reicks ve Sjoberg, 2003; Shin, 2014; Akkuş, 2013; Hsu, 2014; Raygor, 2016; Wenzig ve Gruchmann, 2018; Choe, 2017). Bu noktadan hareketle turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetleri üzerine tutum, özel norm ve algılanan davranışsal kontrolün bir etkisi olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla, H₁, H₂ ve H₃ hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

H₁: Turistlerin yerel yiyeceklerle yönelik tutumlarının yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde bir etkisi vardır.

H₂: Turistlerin yerel yiyeceklerle yönelik özel normlarının yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde bir etkisi vardır.

H₃: Turistlerin yerel yiyeceklerle yönelik algıladıkları davranışsal kontrollerin yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde bir etkisi vardır.

Yiyecek tüketimi ve turizm ile ilgili çalışmalar incelendiğinde gıda korkusu, ziyaret edilen bir yerdeki turist yiyecek tercihleri üzerinde önemli bir etken olarak görülmektedir (Chang, Kivela ve Mak, 2010, 2011; Cohen ve Avieli, 2004; Kim Goh ve Jingxue, 2010; Pliner ve Salvy, 2006; Knaapila ve diğerleri, 2007; Ji, Wong, Eves ve Scarles, 2016). Yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere gıda korkusu turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetleri üzerinde düzenleyici bir etkiye sahip olabilecek bir kişilik özelliği olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, H₄, H₅, H₆ hipotezleri aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir.

H₄: Gıda korkusunun tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H₅: Gıda korkusunun özel normlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H₆: Gıda korkusunun algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

Çalışmada yer alan bir diğer değişken olan kültürün, turizm ve yiyecek tüketimi bağlamında incelendiğinde turistlerin yemek tercihleri üzerindeki etkisi bir dizi çalışma tarafından desteklenmektedir (Sheldon ve Fox, 1988; Pizam ve Sussmann, 1995; Rozin ve diğerleri, 1999; Telfer ve Wall, 2000; Torres, 2002; Cohen ve Avieli, 2004; Tse ve Crotts, 2005; Van Rijswijk ve diğerleri, 2008; Chang ve diğerleri, 2010; Seegebarth, Behrens, Klarmann, Hennigs ve Scribner, 2016). Bu bağlamda farklı milliyetler ve kültürlerden gelen turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetleri üzerinde kültürün düzenleyici bir etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle aşağıdaki H₇, H₈ ve H₉ hipotezleri geliştirilmiştir.

H₇: Kültürün tutum ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H₈: Kültürün öznel norm ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H₉: Kültürün algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

Bu araştırma kapsamında Hofstede tarafından (1980) 5 boyut olarak geliştirilen ve daha sonrasında 6. bir boyut eklemeye gereği duyarak son haline getirdiği (Hofstede, Hofstede ve Minkov, 2010) 6 boyutlu kültür modeli esas alınmıştır. Bu modelde incelenen her bir boyut arasından, kişilerin yiyecek tüketimine etki edebilecek kültürel özellikleri barındıran "Uzun-kısa vadeli kültürel eğilim" ile "toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilim" boyutları seçilerek aşağıdaki alt hipotezler geliştirilmiştir.

H_{7a}: Uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H_{8a}: Uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, öznel normlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H_{9a}: Uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

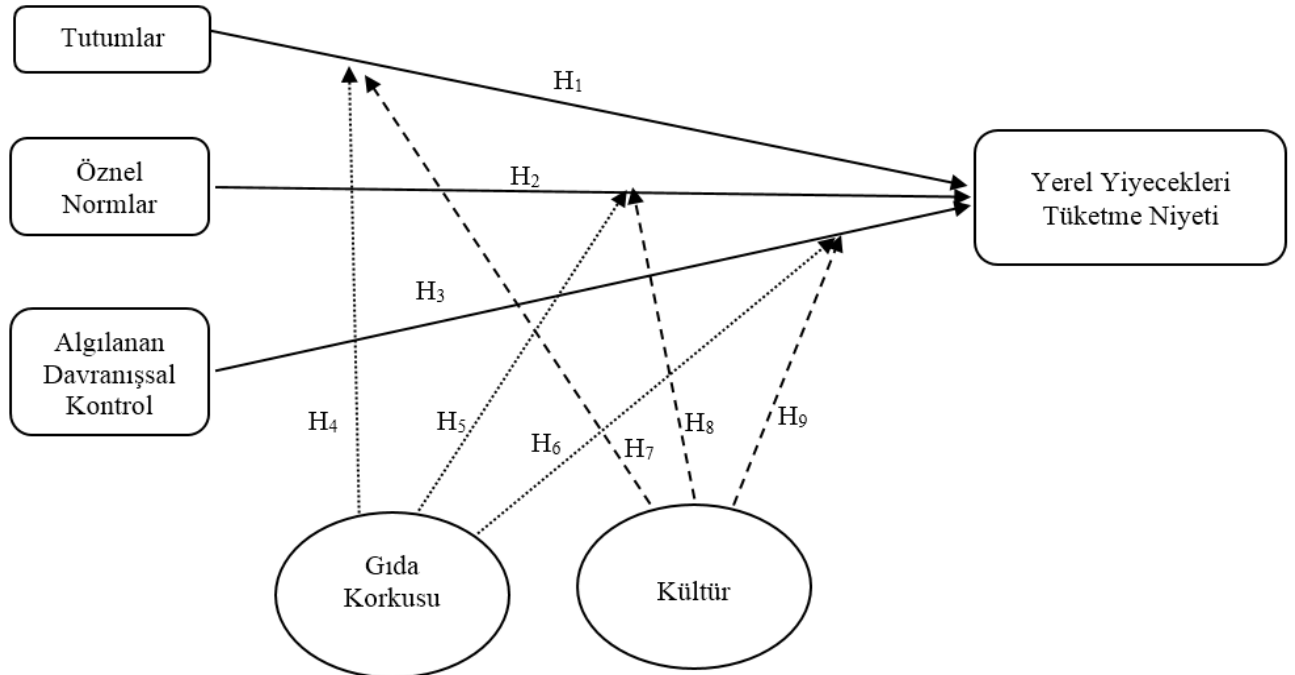
H_{7b}: Toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H_{8b}: Toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, öznel normlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

H_{9b}: Toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır.

Bu araştırma kapsamında amaca uygun olarak, betimsel ve nedensel araştırma modeli birlikte kullanılmıştır. Betimsel araştırma modeli ile araştırmaya katılan yabancı turistlerin demografik özelliklerinin (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni hal, gelir, milliyet) frekans dağılımları yapılacak olup, yerel yiyecekleri tüketmeye yönelik görüşlerinin ortalama değerleri istatistiki olarak analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra nedensel araştırma modeli kapsamında, yabancı turistleri yerel yiyecek tüketimine yönelik tutumları, öznel normları ve algılanan davranışsal kontrolleri ile davranışsal niyetleri arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen ve araştırma kapsamında test edilen hipotetik araştırma modeli, şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1. Hipotetik araştırma modeli

3.2. Evren Örneklem

Çalışma kapsamında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı ziyaretçilerden veri toplanması aşamasında farklı milliyet ve kültürlerden yabancıların araştırmaya katılması planlanmıştır. İstanbul ve Antalya illeri Türkiye'nin en fazla ziyaret edilen ilk 2 şehridir. Araştırmaya dahil edilen 3. şehir olan Nevşehir'i 2017 yılında ziyaret eden yabancı turistlerin yaklaşık %70'i Doğu'da bulunan ülkelerden ve kültürlerden gelen turistler oluşmaktadır (Nevşehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2018). Araştırmaya katılan turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik milliyetlere göre Avrupalı ve Asyalı turistler arasında bir karşılaştırma yapabilmek için bu iki turist grubundan toplanan anket sayılarının birbirine yaklaşık sayıda

olması gerekmektedir. Bu nedenle özellikle Nevşehir destinasyonu Asyalı turistlere ulaşabilmek amacıyla araştırmaya dâhil edilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Sayıları

İLLER	2017 (Ocak-Aralık)		Türkiye'yi ziyaret eden yabancı sayısı içindeki payı
	n	%	%
İstanbul	10.840.595	52,9	33,4
Antalya	9.224.487	45,0	28,4
Nevşehir	391.736	2,3	1,2
Toplam	20.456.818	100	63,0

Araştırma kapsamında evrene ilişkin kesin bir liste oluşturulmadığı için olasılıklı örnekleme yöntemlerinde birini tercih etmek mümkün olmamıştır. Araştırmada olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi ve kota örnekleme yöntemi kullanılmıştır. 2017 yılında Türkiye'yi ziyaret eden toplam yabancı turist sayısı 32.410.034 olarak belirlenmiştir. Bu sayının % 40,5'ini Avrupalı turistler oluştururken % 21,3'ünü ise Asyalı turistler oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin milliyetlerine göre geldikleri bölgeler belirlenmiş ve bunun neticesinde Türkiye'nin yabancı turistler tarafından en çok ziyaret edilen iki destinasyonu olan İstanbul ve Antalya ile daha çok Asyalı turistler tarafından ziyaret edilen Nevşehir illerini ziyaret eden yabancı turistler araştırmanın evrenini oluşturmuştur.

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde, cinsiyetlerine yönelik dağılım, % 46,7'nin (301) kadın ve % 53,3'ün (343) erkek olduğu belirtilmiştir. Yaş gruplarına yönelik dağılımları incelendiğinde % 12,9'u (83) 18-25 yaş, % 25'i (161) 26-33 yaş, % 21,4'ü (138) 34-41 yaş, % 13,5'in (87) 42-49 yaş, % 12,6'nın (81) 50-57 yaş ve % 14,6'nın (94) da 58 ve üzeri yaş aralığında olduğu belirlenmiştir. Turistlerin medeni durumlarına yönelik dağılımlarında % 61,8 (398) ile çoğunluğun evli olduğu bunun yanı sıra % 29,8'nin (192) ise bekâr olduğu görülmüştür. Eğitim durumlarına göre dağılımlarda ise, % 48,9 (315) ile yaklaşık yarısının lisans düzeyinde eğitim seviyesine sahip iken % 27,2'nin (175) lise, % 13,4'ün (86) ön lisans, % 9,2'nin (59) yüksek lisans ya da doktora ve % 1,4'nün (9) de ilköğretim seviyesinde oldukları anlaşılmaktadır. Çalışmaya katılan yabancıların milliyetlerine ilişkin dağılım incelendiğinde ilk 5 sıra; % 15,8 (102) Çin, % 14,3 (92) İngiltere, % 9,8 (63) Almanya, % 7,3 (47) Güney Kore ve % 7 (45) ile Rusya şeklinde oluşmuştur.

3.3. Ölçme Araçları

Verilerin toplanması amacıyla hazırlanan anket formu 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik (yaş, cinsiyet, medeni hal, eğitim durumu, yıllık aile gelirleri ve milliyetleri) özelliklerini betimleyen sorular yer almaktadır.

İkinci bölümde ise, katılımcıların yeni ve farklı yiyeceklere yönelik korkularını ölçmek amacıyla Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilen gıda korkusu ölçeği (food neophobia scale) kullanılmıştır. Turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetlerinin belirlenmesi amacıyla çalışmanın temelini dayandığı ve sosyal psikoloji alanında davranışların belirlenmesinde en çok kullanılan teorilerden biri olan Ajzen (1991) tarafından geliştirilen PDT kullanılmıştır.

Bu teori çerçevesinde insanların davranışsal niyetlerinin; tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrollerinden oluştuğu savunulmaktadır. Anketin üçüncü bölümünde PDT kapsamında turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyetlerine yönelik 9 ifadeden oluşan tutum ölçeği (1: Çok lezzetli-5: Çok lezzetsiz vb.), 6 ifadeden oluşan öznel norm ölçeği, 3 ifadeden oluşan algılanan davranışsal kontrol ölçeği ve 3 ifadeden oluşan davranışsal niyet ölçeği (1: Kesinlikle katılmıyorum-5: Kesinlikle katılıyorum) derecelendirilerek anket tasarımı yapılmıştır.

3.4. Gıda Korkusu Faktör Analizi

Gıda korkusunu ölçmek amacıyla Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilen gıda korkusu ölçeği kullanılmıştır. Gıda korkusuna ölçeğine ait faktör analizi sonuçları tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Gıda Korkusu Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	İfade No	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Güvenirlik
Gıda Korkusu	FN10	,812	2,487	62,168	0,796
	FN4	,808			
	FN6	,804			
	FN1	,728			
Toplam Açıklanan Varyans (%)			62,168		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü				0,788	
Bartlett Küresellik Testi					
Ki Kare 752,523; serbestlik derecesi 6; p değeri 0,000					

Gıda korkusu ölçeği, temel bileşenler analizi ve kaiser normalizasyonu varimax dik döndürme yöntemi kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuş ve sonuçları tablo 2’de gösterilmiştir. Yapılan analiz neticesinde faktör yükleri ve ölçü değerleri bakımından geçerliliğinin ve güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir (Faktör yükü> 0,70; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçüsü> 0,70; Cronbach alpha> 0,70; p=0,000). Bunun yanı sıra gıda korkusu ölçeği toplam varyansın % 62’sini açıkladığı anlaşılmaktadır.

3.5. Davranışsal Niyet Faktör Analizi

Katılımcıların yerel yiyecekleri tüketme niyetlerine yönelik davranışsal niyetlerinin belirlenmesi amacıyla Ajzen (1991) tarafından geliştirilen PDT kapsamında yer alan tutum, öznel norm, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet ölçekleri kullanılmıştır. Araştırmada yararlanılan bu teoride yer alan ölçeklere ilişkin faktör analizi sonuçları aşağıda yer alan 3, 4 ve 5 nolu tablolarda açıklanmıştır.

Tablo 3. Davranışa Yönelik Tutum Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	İfade No	Faktör Yükü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Güvenirlik
Tutum	T7	,885	6,295	69,942	0,945
	T6	,874			
	T5	,872			
	T9	,859			
	T4	,855			
	T8	,851			
	T2	,824			
	T3	,751			
	T1	,741			
Toplam Açıklanan Varyans (%)			69,942		
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçüsü				0,936	
Bartlett Küresellik Testi					
Ki Kare 4901,225; serbestlik derecesi 36; p değeri 0,000					

Katılımcıların davranışa yönelik tutumlarını ölçmek için kullanılan tutum ölçeği, temel bileşenler analizi ve kaiser normalizasyonu varimax dik döndürme yöntemi kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuş ve sonuçları tablo 3’de gösterilmiştir. Yapılan analiz neticesinde faktör yükleri ve ölçü değerleri bakımından geçerliliğinin ve güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir (Faktör yükü> 0,70; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçüsü> 0,70; Cronbach alpha> 0,70; p=0,000). Bunun yanı sıra tutum ölçeği toplam varyansın % 70’ini açıklamaktadır.

Tablo 4. Öznel Norm Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	İfade No	Faktör Yükü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Güvenirlik
Öznel Norm	ÖN4	,859	4,045	67,415	0,903
	ÖN3	,828			
	ÖN6	,821			
	ÖN5	,820			
	ÖN2	,809			
	ÖN1	,787			
Toplam Açıklanan Varyans (%)			67,415		
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçüsü				0,887	
Bartlett Küresellik Testi					
Ki Kare 2247,232; serbestlik derecesi 15; p değeri 0,000					

Katılımcıların öznel normlarını ölçmek için kullanılan öznel norm ölçeği, temel bileşenler analizi ve kaiser normalizasyonu varimax dik döndürme yöntemi kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuş ve sonuçları tablo 4’de gösterilmiştir. Yapılan analiz neticesinde faktör yükleri ve ölçü değerleri bakımından geçerliliğinin ve güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir (Faktör yükü> 0,70; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçüsü> 0,70; Cronbach alpha> 0,70; p=0,000). Bunun yanı sıra öznel norm ölçeği toplam varyansın % 67’ini açıklamaktadır.

Tablo 5. Algılanan Davranışsal Kontrol Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	İfade No	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Güvenirlik
Algılanan Davranışsal Kontrol	ADK3 ADK1 ADK2	,870 ,849 ,841	2,185	72,822	0,811
Toplam Açıklanan Varyans (%)			72,822		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü				0,713	
Bartlett Küresellik Testi					
Ki Kare 654,547; serbestlik derecesi 3; p değeri 0,000					

Katılımcıların algıladıkları davranışsal kontrollerini ölçmek için kullanılan algılanan davranışsal kontrol ölçeği, temel bileşenler analizi ve kaiser normalizasyonu varimax dik döndürme yöntemi kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuş ve sonuçları tablo 5'te gösterilmiştir. Yapılan analiz neticesinde faktör yükleri ve ölçü değerleri bakımından geçerliğinin ve güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir (Faktör yükü > 0,70; Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü > 0,70; Cronbach alpha > 0,70; p=0,000). Bunun yanı sıra algılanan davranışsal kontrol ölçeği toplam varyansın % 73'ünü açıklamaktadır.

Tablo 6. Davranışsal Niyet Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	İfade No	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Güvenirlik
Davranışsal Niyet	DN2 DN3 DN1	,933 ,914 ,889	2,497	83,245	0,899
Toplam Açıklanan Varyans (%)			83,245		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü				0,736	
Bartlett Küresellik Testi					
Ki Kare 1224,699; serbestlik derecesi 3; p değeri 0,000					

Katılımcıların davranışsal niyetlerini belirlemek için kullanılan davranışsal niyet ölçeği, temel bileşenler analizi ve kaiser normalizasyonu varimax dik döndürme yöntemi kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuş ve sonuçları tablo 6'da gösterilmiştir. Yapılan analiz neticesinde faktör yükleri ve ölçü değerleri bakımından geçerliğinin ve güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir (Faktör yükü > 0,70; Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği Ölçüsü > 0,70; Cronbach alpha > 0,70; p=0,000). Bunun yanı sıra davranışsal niyet ölçeği toplam varyansın % 83'ünü açıklamaktadır.

3.6. Verilerin Analizi

Bu çalışma kapsamında toplanan veriler SPSS ve AMOS istatistiksel analiz programları kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada toplanan veriler arasında anketin yarısının ya da yalnızca demografik sorularının cevaplandığı ve bu nedenle eksik bilgilerin bulunduğu anketler ve sürekli aynı derecelerin işaretlendiği anketler araştırmadan çıkarılmıştır.

Yapısal eşitlik modeli uygulamalarının yapılabilmesi için verilerin normal dağılım göstermesi gerekmektedir (Kline, 2011: 114). Bu nedenle herhangi bir analize başlamadan önce verilerin basıklık ve çarpıklık katsayılarının belirlenmesi için gerekli ön testler yapılmıştır (Baloglu ve Usaklı, 2017). Normal dağılım gösteren verilerde basıklık ve çarpıklık katsayıları, ± 2 değeri aralığında olması gerekmektedir (Klein, 2011: 115). Bu çalışmada toplanan verilerin çarpıklık değerlerinin -1,182 ile +0,32; basıklık değerlerinin ise -0,819 ile +1,070 arasında olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla, verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bu aşamadan sonra araştırma verilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler (frekans, yüzde değer, ortalama değerler, standart sapma) yapılarak analiz işlemleri başlamıştır.

Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetlerinin belirlenmesi amacıyla PDT kapsamında değerlendirilen davranışsal niyet ölçeği için doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Böylece kullanılan ölçeğin yapı güvenirliği, birleşme geçerliği ve ayırt edici geçerliği analiz edilmiştir. Bir sonraki aşamada, yapısal eşitlik modeli için Anderson ve Gerbing (1988) tarafından önerilen iki aşamalı yaklaşım benimsenmiştir. Bunun için, öncelikle "ölçme modeli" ardından "yapısal model" test edilmiştir. Ölçme modelinin test edilmesi ile ölçme modelinde yer alan tüm faktörlerin (tutum, öznel norm, algılanan davranışsal kontrol, davranışsal niyet ve gıda korkusu) yapı güvenirliği, birleşme ve ayırt edici geçerlikleri incelenmiştir. Ayrıca cronbach alpha içsel tutarlılık katsayıları da hesaplanmıştır. En Çok Olabilirlik (Maximum Likelihood) yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen yol analizleri ile hipotezler test edilmiştir. Ayrıca daha güvenilir sonuçlar elde etmek amacıyla yapısal model testi için 5000 örneklemlili Bootstrap yöntemi de kullanılmış ve böylece % 95 yanlılık düzeltmeli güven aralıkları (bias corrected confidence intervals) incelenmiştir (Usaklı ve Kucukergin, 2018; Uşaklı, 2016).

Çalışmada gıda korkusu; tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerindeki moderatör etkisinin analiz edilebilmesi için öncelikle K-means cluster yöntemi kullanılarak, tüm katılımcılar "gıda korkusu düşük" ve "gıda korkusu yüksek" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Moderatör etkisi analizi yapılmadan önce, moderatör analizi yapılacak grup dağılımları esas alınarak, ölçme modeline yönelik invarians (değişmezlik) testi yapılmıştır. Ölçme değişmezliği ön şartı sağlandıktan sonra kısmi metrik değişmezlik (partial metric invariance) testi

yapılmıştır. Moderatör analizi, En Çok Olabilirlik (Maximum Likelihood) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 5000 örneklemlili Bootstrap yöntemi kullanılarak % 95 yanlılık düzeltilmeli güven aralıkları da raporlanmıştır.

Çalışma kapsamında ayrıca kültür faktöründe moderatör değişken olarak analiz edilmiştir. Hofstede tarafından (1980) 5 boyut olarak geliştirilen ve daha sonrasında 6. bir boyut eklemeye gereği duyularak son halini getirdiği (Hofstede, Hofstede ve Minkov, 2010) 6 boyutlu kültür modeli esas alınmıştır. Bu modelde incelenen her bir boyut arasından, kişilerin yiyecek tüketimine etki edebilecek kültürel özellikleri barındıran "uzun-kısa vadeli kültürel eğilim" ile "toplumsal hoşgörükısıtlama kültürel eğilim" boyutları seçilerek araştırmaya katılan turistler kültür modeline göre gruplandırılmıştır. Moderatör etkisi analizi yapılmadan önce, moderatör analizi yapılacak grup dağılımları esas alınarak, ölçme modeline yönelik invarians (değişmezlik) testinin yapılması gerekmektedir. Ölçme değişmezliği ön şartını geçen kültür faktörü için kısmi metrik değişmezlik (partial metric invariance) testi yapılmıştır. Moderatör analizi, En Çok Olabilirlik (Maximum Likelihood) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 5000 örneklemlili Bootstrap yöntemi kullanılarak % 95 yanlılık düzeltilmeli güven aralıkları da raporlanmıştır.

3.7. Ölçme Modeli

Bu araştırmada, Anderson ve Gerbing (1988) tarafından önerilen iki aşamalı yapısal eşitlik modeli uygulaması benimsendiği için, öncelikle ölçme modeli, ardından ise yapısal model test edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, araştırma kapsamında toplanan tüm verilerin (n:644) hem PDT yer alan tüm faktörlerin ve gıda korkusu faktörünün yapısal olarak desteklenip desteklenmediğini açıklamak için hem de ilgili ölçeklerin yapısal olarak geçerlik ve güvenilirliklerini test edebilmek için AMOS yazılımı kullanılarak birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Doğrulayıcı faktör analizinin yapımında en çok olabilirlik yöntemi kullanılmış ve Hair ve diğerleri (2005) tarafından önerilen en az 0,70'lik faktör yükü kriteri benimsenmiştir. İyi tasarlanmış bir ölçekte ifadelerin ilgili boyutu ölçebilmeleri faktör yükleri ile açıklanmaktadır. Bu nedenle çalışmada kullanılan ölçeklerde yer alan her bir ifade için minimum 0,70 faktör yükü olması gerekliliği esas alınmıştır.

Çalışma kapsamında katılımcıların gıda korkusuna yönelik algılamalarını tespit edebilmek için Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilen gıda korkusu ölçeğinin orijinali 10 ifadeden oluşmaktadır. Ancak yapılan ilk faktör analizinde, gıda korkusunu ölçen altı ifadenin (GK2, GK3, GK5, GK7, GK8, GK9) düşük faktör yüküne sahip olduğu (<0.70) tespit edilmiş ve ilgili ifadeler çıkarılarak, tekrar doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Yapılan ikinci faktör analizi neticesinde, tüm ifadelerin en az 0,70'lik faktör yükü kriterini taşıdığı görülmüştür. İkinci faktör analizi için hesaplanan χ^2 istatistiği 897,891 (df 260) olup, model uyum indeksleri ise şu şekildedir: $\chi^2/df=3,453$; RMSEA=0,062; SRMR=0,0438; NFI=0,92; NNFI=0,93; CFI=0,95. Çalışmada geliştirilen ölçme modeline ilişkin faktör yükleri ve t değerleri tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Ölçme Modeline İlişkin Faktör Yükleri ve t Değerleri

Faktör Adı	İfadeler	Faktör Yükü	t değeri
Tutumlar	<i>Benim için, Türkiye tatilim boyunca deneyimlediğim Türk geleneksel yemekleri</i>		
	Son derece iyi	Son derece kötü	0,787 --- ^a
	Son derece nahış	Son derece beğenilen	0,779 22,806***
	Son derece sevimsiz	Son derece sevimli	0,715 16,957***
	Son derece uyumsuz	Son derece uyumlu	0,829 19,359***
	Son derece tercih edilmeyen	Son derece tercih edilen	0,853 19,892***
	Son derece yenilemez	Son derece yenilebilir	0,860 19,994***
	Son derece olumsuz	Son derece olumlu	0,872 20,251***
	Son derece sıkıcı	Son derece keyifli	0,827 19,353***
Öznel Norm	Son derece beğenilmeyen	Son derece beğenilen	0,831 19,423***
	Seyahatim boyunca Türk yemeklerini deneyeceğim çünkü ailemden ve arkadaşarımdan Türk yemekleri ile ilgili çok şey duydum		0,738 --- ^a
	Benim için önemli olan birçok insan bu seyahatimde Türk geleneksel yemeklerini denememi istiyor		0,722 17,872***
	Düşüncelerimi değerlendiren insanlar bu seyahatimde Türk geleneksel yemeklerini denememi istiyor		0,765 19,036***
	Ailem ve arkadaşarıım bu seyahatim sırasında Türk geleneksel yemeklerini denememi önerdi		0,842 21,072***
	Düşüncelerimi etkileyen insanların çoğu Türk geleneksel yemeklerini denemem gerektiğini düşünüyor		0,793 19,823***
Bu seyahatim esnasında Türk geleneksel yemeklerini denemek istiyorum, çünkü bu yemekler ailem ve arkadaşarıım arasında oldukça popüler		0,789 19,711***	

Algılanan Davranışsal Kontrol	Eğer Türk geleneksel yemeklerini denemek istersem önümde hiçbir engel olmadığını hissediyorum	0,785	--- ^a
	Nihayetinde Türk geleneksel yemeklerini deneyip denememek tamamen bana kalmış bir seçenektir	0,711	17,264***
	İnanıyorum ki eğer istersem, Türkiye seyahatimde Türk geleneksel yemeklerini satın alabilirim	0,809	19,252***
Gıda Korkusu	Yeni ve farklı yiyecekleri sürekli olarak denerim	0,717	--- ^a
	Farklı ülkelerin yiyeceklerini severim	0,742	13,662***
	Yiyecek partilerinde yeni yiyecekler denerim	0,726	13,514***
	Yeni etnik restoranları denemeyi severim	0,733	13,581***
Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	Bu seyahat sırasında Türk geleneksel yemeklerini almaya istekliyim	0,841	--- ^a
	Bu seyahat sırasında Türk geleneksel yemeklerini almayı planlıyorum	0,897	28,100***
	Bu seyahat sırasında Türk geleneksel yemeklerini almak için çaba göstereceğim	0,864	26,797***

^a En Çok Olabilirlik Tahminlemesi (Maximum Likelihood Estimation) esnasında parametre sabitlenmiştir. *** p ≤ 0,001

Tablo 8’de yapı geçerliliği ile ilgili analizler incelendiğinde, yapı geçerliği katsayılarının tamamının istenilen düzeyde (CR ≥ 0,70) olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra diğer bir geçerlilik katsayısı olan cronbach alfa içsel tutarlılığına ilişkin değerlerin de ≥ 0,70 üzerinde olduğu gösterilmektedir. Buradan yerel yiyecek tüketme niyetine yönelik kullanılan ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir ve kullanılabilir olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 8. Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti Güvenirlik ve Birleşme Geçerliliği Analizi

Faktör	Yapı (CR)	Güvenirliği	Cronbach alfa (α)	Açıklanan Varyans (AVE)	Ortalama
Tutum	0,944		0,945	0,653	
Öznel Norm	0,900		0,903	0,602	
Algılanan Davranışsal Kontrol	0,813		0,811	0,592	
Gıda Korkusu	0,798		0,796	0,500	
Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,902		0,899	0,753	

Araştırmada kullanılan ölçme modeline ilişkin ayırt edici geçerlik analizi ve yapılar arasındaki korelasyon katsayıları tablo 9’da gösterilmiştir. Buna göre, ölçme modelinde yer alan tüm yapılar için hesaplanan ortalama varyansın karekök değerleri, o yapının diğer yapılarla olan korelasyon katsayısından daha yüksektir ve ölçme modelinin birbiri ile ilgili, fakat aynı zamanda birbirinden farklı, toplam beş yapıdan oluştuğu teyit edilmiştir. Sonuç olarak, ölçme modelinin ayırt edici geçerliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

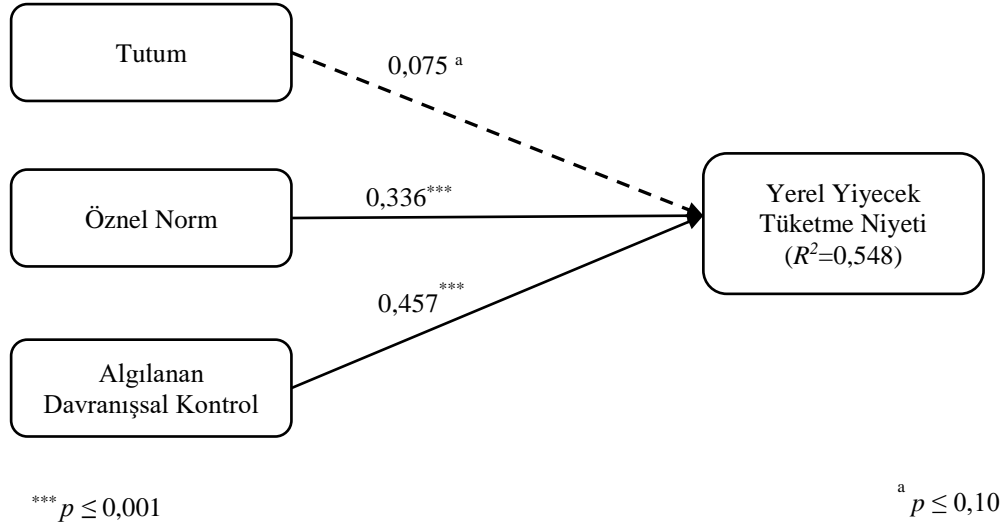
Tablo 9. Ölçme Modeli Ayırt Edici Geçerlik ve Faktörler Arası Korelasyon Katsayıları

Faktör	1	2	3	4	5
1. Tutum	0,808*				
2. Öznel Norm	0,477	0,776*			
3. Algılanan Davranışsal Kontrol	0,513	0,524	0,770*		
4. Gıda Korkusu	-0,205	-0,099	-0,105	0,706*	
5. Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,471	0,612	0,673	-0,217	0,868*

* Köşegendeki değerler (italik yazılan) açıklanan ortalama varyansın karekökünü, diğer değerler ise faktörler arası korelasyonları göstermektedir.

3.8. Yapısal Model

Ölçme modeli test edildikten sonra, Anderson ve Gerbing (1988) tarafından önerilen yaklaşımın ikinci aşaması olan yapısal modelin testi (yol analizi) aşamasına geçilmiştir. Yapısal model analizi neticesinde elde edilen standart beta katsayıları şekil 2’de görülmektedir. Görüldüğü üzere, yerel yiyecek tüketme niyetine yönelik davranışsal niyeti etkileyen öznel norm ($\beta = 0,336$; $p \leq 0,001$) ve algılanan davranışsal kontrol ($\beta = 0,457$; $p \leq 0,001$) faktörlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu, tutum faktörünün ($\beta = 0,075$) ise % 10 düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir.

Şekil 2. Yapısal Modele İlişkin Standart Yol (Beta) Katsayıları

Tablo 10 incelendiğinde, planlı davranış teorisine göre tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyetler üzerinde olumlu etkisi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, yabancı turistlerin Türkiye ziyaretleri süresinde yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetleri ile tutum, öznel norm ve algıladıkları davranışsal kontrol arasında önemli bir ilişkinin var olduğu söylenebilir.

Bu durumda araştırma kapsamında geliştirilen H_2 (turistlerin yerel yiyeceklere yönelik öznel normlarının yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır) ve H_3 (turistlerin yerel yiyeceklere yönelik algıladıkları davranışsal kontrollerin yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır) hipotezleri kabul edilmektedir ($p < 0,05$).

H_1 (turistlerin yerel yiyeceklere yönelik tutumlarının yerel yiyecek tüketme niyetleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır) hipotezi ise, $p < 0,10$ anlamlılık düzeyinde kabul edilmektedir. Yapısal eşitlik modeli uygulamalarında nadiren de olsa % 10 anlamlılık ($p \leq 0,10$) düzeyinin bazı çalışmalarda (Matzler ve diğerleri, 2016) halen kullanıldığı görülmektedir.

Beta (β) katsayıları incelendiğinde ise, davranışsal niyet üzerindeki en etkili faktörün algılanan davranışsal kontrol ($\beta = 0,457$) olduğu belirlenmiştir. Bunu ($\beta = 0,336$) beta katsayısı ile öznel norm faktörü izlemektedir. Son olarak tutum faktörünün ($\beta = 0,075$) az da olsa davranışsal niyet üzerinde bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Tablo 10. Yapısal Modele İlişkin Bulgular

Neden-Sonuç İlişkileri		Beta	t değeri	p	% 95 YD GA
Tutum	→ Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,075	1,666 ^a	0,092	AS: -0,012 ÜS: 0,162
Öznel Norm	→ Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,336	6,588***	0,000	AS: 0,238 ÜS: 0,437
Algılanan Davranışsal Kontrol	→ Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,457	7,370***	0,000	AS: 0,331 ÜS: 0,574

3.9. Gıda Korkusunun Moderatör Etkisi

Bu araştırma kapsamında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetlerini ölçmek amacıyla PDT kullanılmıştır. Bu teori kapsamında tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyet üzerindeki etkisi incelenmiştir. Gıda korkusu, PDT ölçeğinde tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol faktörleri ile davranışsal niyet arasında moderatör değişken olarak analiz edilmiştir. Öncelikle K-ortalamalar kümeleme yöntemi kullanılarak, araştırmaya katılan 644 katılımcı gıda korkusu düşük olanlar ($n=398$) ve gıda korkusu yüksek olanlar ($n=246$) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Bunun ardından, kısmi metrik değişmezlik (partial metric invariance) testi yapılmıştır. “Gıda korkusu düşük” ve “gıda korkusu yüksek” katılımcı grupları için yapılan kısmi metrik değişmezlik testi sonucu istatistiksel olarak anlamlı değildir ($\Delta\chi^2 19,4$; $\Delta df 16$, $p=0,248$). Dolayısıyla, her iki grup için ölçme değişmezliği önkoşulu sağlanmış olup, moderatör analizine geçilmiştir.

Tablo 11’de gıda korkusu faktörünün davranışsal niyet oluşumundaki moderatör etkisi gösterilmektedir. Gruplar arası fark incelendiğinde tutum ve davranışsal niyet arasındaki ilişkinin gıda korkusu faktörüne göre değiştiği belirlenmiştir ($\Delta\beta=0,299$; $p=0,005$). Daha açık bir ifade ile tutumun davranışsal niyet üzerindeki etkisi, gıda korkusu yüksek olan

bireylerde ($\beta=0,264$), tutumun, yerel yiyecek tüketme niyeti üzerindeki etkisi; gıda korkusu düşük olanlara ($\beta=-0,035$) göre daha fazladır. Dolayısıyla H_4 (gıda korkusunun tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) hipotezi kabul edilmiştir.

Benzer şekilde gruplar arası farka göre algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkinin gıda korkusu moderatör etkisi olduğu tespit edilmiştir ($\Delta\beta=0,289$; $p=0,038$). Buna göre, gıda korkusu yüksek olan bireylerde ($\beta=0,330$), algılanan davranışsal kontrolün, yerel yiyecek tüketme niyeti üzerindeki etkisi; gıda korkusu düşük olanlara ($\beta=0,619$) göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle H_6 (gıda korkusunun algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) hipotezi kabul edilmiştir.

Ancak öznel norm ve davranışsal niyet arasındaki ilişkinin gıda korkusu herhangi bir moderatör etkisi tespit edilememiştir ($\Delta\beta=0,166$). Sonuç olarak H_5 (gıda korkusunun öznel norm ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) hipotezi kabul edilememiştir.

Tablo 11. Gıda Korkusunun Moderatör Etkisi

NEDEN-SONUÇ İLİŞKİLERİ			Gıda korkusu düşük (n=398)	Gıda korkusu yüksek (n=246)	GRUPLAR ARASI FARK			Moderatör Etkileri
			Beta	Beta	Beta farkı	% 95 YD GA	YD	
Tutum	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	-0,035	0,264**	0,299**	AS: -0,530 ÜS: -0,095	Gıda Korkusu Yüksek > Gıda Korkusu Düşük	
Öznel Norm	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,276***	0,442***	0,166	AS: -0,522 ÜS: 0,103	---	
Algılanan Davranışsal Kontrol	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,619***	0,330***	0,289*	AS: 0,015 ÜS: 0,574	Gıda Korkusu Yüksek > Gıda Korkusu Düşük	

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Not: Gruplar Arası Fark = (Gıda korkusu düşük) – (Gıda korkusu yüksek)

Beta farkı: Mutlak değer cinsinden beta farkı

%95 YD GA: %95 Yanlılık Düzeltmeli Güven Aralığı; AS: Alt Sınır; ÜS: Üst Sınır

3.10. Kültürün Moderatör Etkisi

Bu çalışmada kültürün, tutumlar, öznel normlar, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler (a =tutum ve niyet, b =öznel norm ve niyet, c =algılanan davranışsal kontrol ve niyet) üzerinde düzenleyici bir etkisi hipotezini test etmek amacıyla Hofstede tarafından (1980) 5 boyut olarak geliştirilen ve sonrasında 6. B ir boyut ekleme gereği duyararak son halini getirdiği (Hofstede, Hofstede ve Minkov, 2010) 6 boyutlu kültür modeli esas alınmıştır. Bu modelde incelenen her bir boyut arasından, kişilerin yiyecek tüketimine etki edebilecek kültürel özellikleri barındıran “Uzun-kısa vadeli kültürel eğilim” ile “Toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilim” boyutları seçilmiştir. Araştırmaya 47 farklı milliyetten 644 yabancı turist katılmıştır. Katılımcılar, belirlenen boyutlar doğrultusunda Hofstede’nin ülkeleri gruplandırmasına göre sınıflandırılmışlardır.

3.10.1. Kısa-Uzun Vadeli Yönelim Kültür Boyutuna Göre Moderatör Analizi

Tablo 12’de yer alan gruplar arası fark incelendiğinde, kısa-uzun vadeli yönelim kültür boyutunun tutum ve davranışsal niyet ilişkileri üzerinde moderatör bir etkisi bulunmamıştır ($\Delta\beta=0,168$). Benzer şekilde kısa-uzun vadeli yönelim kültür boyutu öznel norm ve davranışsal niyet ($\Delta\beta=0,036$) ile algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet ilişkileri ($\Delta\beta=0,095$) üzerinde de moderatör bir etkisi bulunmamıştır. Dolayısıyla, H_{7a} (uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır), H_{8a} (uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, öznel normlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) ve H_{9a} (uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) hipotezleri kabul edilememiştir.

Tablo 12. Kısa-Uzun Vadeli Yönelim Kültür Boyutunun Moderatör Etkisi

NEDEN-SONUÇ İLİŞKİLERİ			Kısa vadeli yönelim (n=101)	Uzun vadeli yönelim (n=506)	GRUPLAR ARASI FARK			Moderatör Etkileri
			Beta	Beta	Beta farkı	% 95 YD GA	YD	
Tutum	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,013	0,182**	0,168	AS: -0,433 ÜS: 0,096	---	
Öznel Norm	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,296***	0,331***	0,036	AS: -0,249 ÜS: 0,190	---	

Algılanan Davranışsal Kontrol	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,531***	0,436***	0,095	AS: -0,148 ÜS: 0,330	---
-------------------------------	---	------------------------------	----------	----------	-------	-------------------------	-----

3.10.2. Hoşgörü-Kısıtlama Kültür Boyutuna Göre Moderatör Analizi

Tablo 13’de yer alan gruplar arası fark incelendiğinde, hoşgörü-kısıtlama kültür boyutunun öznel norm ve davranışsal niyet ilişkileri üzerinde moderatör bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir ($\Delta\beta=0,172$; $p=0,045$). Buna göre, H_{3b} (toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, öznel normlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) kabul edilmiştir. Dolayısıyla, kısıtlı kültür grubunda yer alan bireylerde, öznel normların, yerel yiyecek tüketme niyeti üzerindeki etkisi; anlayışlı kültür grubunda yer alanlara göre daha fazladır.

Hoşgörü-kısıtlama kültür boyutu tutum ve davranışsal niyet üzerinde de moderatör bir etkisi bulunamamıştır. Ancak kısıtlı kültür grubundakiler için, tutumun, niyet üzerindeki etkisi anlamlıdır ($\beta=0,149^*$). Diğer yandan, anlayışlı kültür grubundakiler için, tutumun, niyet üzerinde anlamlı etkisi bulunamamıştır. Ancak aralarında etki farklılaşması var demek için bu sonuç yeterli değildir. Çünkü neticesinde, moderatör etkisi anlamsız çıkmıştır ($\Delta\beta=0,030$). Son olarak hoşgörü-kısıtlama kültür boyutu ile algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet ilişkileri ($\Delta\beta=0,006$) üzerinde de moderatör bir etkisi bulunamamıştır. Dolayısıyla, H_{7b} (toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, tutumlar ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) ve H_{9b} (toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilimin, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici bir etkisi vardır) hipotezleri kabul edilememiştir.

Tablo 13. Hoşgörü-Kısıtlama Kültür Boyutunun Moderatör Etkisi

NEDEN-SONUÇ İLİŞKİLERİ			Kısıtlı (n=413)	Anlayışlı (n=194)	GRUPLAR ARASI FARK		
			Beta	Beta	Beta farkı	% 95 YD GA	Moderatör Etkileri
Tutum	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,149*	0,119	0,030	AS: -0,190 ÜS: 0,246	---
Öznel Norm	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,354***	0,182*	0,172*	AS: 0,062 ÜS: 0,405	Kısıtlı > Anlayışlı
Algılanan Davranışsal Kontrol	→	Yerel Yiyecek Tüketme Niyeti	0,482***	0,476***	0,006	AS: -0,264 ÜS: 0,269	---

4. Sonuç ve Öneriler

Araştırmada yabancı turistlerden toplanan veriler ve analizler neticesinde PDT’ye uygun olarak tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyeti etkilediği tespit edilmiştir. Elde edilen veriler literatürde yer alan çalışmaları destekler niteliktedir (Conner, Norman ve Bell, 2002; Kim, Reicks ve Sjoberg, 2003; Vermeir ve Verbeke, 2008; Hsu, 2014; Verbeke ve Vackier, 2005; Choe, 2017; Kassem ve Lee, 2004; Dunn, 2008).

Çalışmada, gıda korkusu ve kültür faktörleri turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyetleri arasında moderatör değişken olarak test edilmiştir. Gıda korkusunun ölçülmesi için kullanılan ve orijinalinde 10 ifadeden oluşan gıda korkusu ölçeği (Pliner ve Hobden, 1992) analizlere başında yapılan doğrulayıcı faktör analizi neticesinde 4 ifadeye düşürülmüştür. Kalan 4 ifade K-ortalamalar kümeleme yöntemi kullanılarak turistler, gıda korkusu düzeyi düşük ve yüksek olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır.

Gıda korkusu yüksek olan bireylerde tutumun davranışsal niyet üzerindeki etkisi, gıda korkusu düşük olanlara göre daha fazladır. Bu sonuç literatürde yer alan bazı çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Cook ve diğerleri, 2002; Han ve Kim, 2010; Quintal ve diğerleri, 2010; Choe, 2017).

Benzer şekilde, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasındaki ilişkide gıda korkusumoderatör etkisine sahiptir. Gıda korkusu yüksek olan bireylerde algılanan davranışsal kontrolün, yerel yiyecek tüketme niyeti üzerindeki etkisi; gıda korkusu düşük olanlara göre daha fazladır. Bu sonuçlar (Astrom ve Rise, 2001; Hsu, 2014) çalışması ile benzerlik göstermektedir. Gıda korkusunun, yerel yiyecek tüketiminde önemli bir düzenleyici değişken olduğu söylenebilir. Ancak gıda korkusu faktörünün öznel norm ve davranışsal niyet ilişkisi üzerinde herhangi bir moderatör etkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Bir diğer moderatör değişken olan kültürün kullanımında ise Hofstede tarafından geliştirilen (1980, 2010) 6 boyutlu kültür modeli tercih edilmiştir. Hofstede’nin sınıflamasına göre 6 kültür boyutu içerisinde, kişilerin yiyecek tüketimine etki edebilecek kültürel özellikleri barındıran "uzun-kısa vadeli kültürel eğilim" ile "toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilim" boyutlarının tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet arasında düzenleyici bir etkisi olup olmadığı test edilmiştir. Buna göre tutum ve davranışsal niyet, öznel norm ve davranışsal niyet, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasında uzun-kısa vadeli kültürel eğilimin moderatör bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Moderatör değişken olarak kullanılan bir diğer kültür boyutu olan toplumsal hoşgörü-kısıtlama kültürel eğilim boyutu ise yalnızca öznel norm ve davranışsal niyet arasında moderatör etkisi tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile kısıtlı kültür

grubunda yer alan bireylerde, öznel normların, yerel yiyecek tüketme niyeti üzerindeki etkisi; anlayışlı kültür grubunda yer alanlara göre daha fazladır.

Araştırmada gıda korkusu faktörünün turistlerin yerel yiyecek tüketimini kısmen etkilediği sonucuna varılmıştır. Buradan hareketle ülkemizi ziyaret etmeyi planlayan potansiyel yabancı turistlerin Türkiye'nin yerel yiyecekleri ile ilgili olası korkuları ya da önyargılarını azaltmak için uluslararası fuarlarda yiyecekler ile tanıtımların daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlanabilir. Bunun yanı sıra Türk mutfağını dünyaya tanıtmak için yalnızca uluslararası fuarlarda yapılan tanıtımların yeterli olmadığı düşünülmektedir. Türkiye'nin tanıtımı ve imajının oluşturulmasında ship olduğu mutfak kültürü devlet tarafından bir tanıtım aracı haline getirilmelidir. Örneğin, yurt dışındaki üniversiteler ile anlaşmalar yapılarak özellikle gastronomi ile ilgili bölümlerde Türk mutfağı eğitimi verilmesi sağlanabilir. Bu sayede yabancı genç nüfusta Türk mutfağı sayesinde Türkiye ile ilgili olumlu bir imaj oluşabileceği öngörülmektedir.

Çalışma Türkiye'de üç farklı destinasyonda ve belirli sayıdaki (n=644) katılımcıyla birlikte yapılmıştır. Gelecekte daha fazla sayıda destinasyon ve katılımcı ile yapılacak araştırmalar, daha genelleştirici ve kapsamlı yorumlar yapılmasına olanak sağlayacaktır. Bunun yanı sıra çalışma kapsamında kültürel olarak yalnızca doğu ve batı kültüründen gelen yabancı turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik bir karşılaştırma yapılabilmektedir. Gelecek araştırmalarda daha fazla sayıda milliyetten gelen turist gruplarına yönelik yapılacak anket çalışması ile daha farklı bölgeler, örneğin; Amerika, Afrika ya da Orta Doğu gibi, ile kültürel karşılaştırmaların gerçekleştirilmesine olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ajzen, Icek, and Fishbein, Martin. 1980. *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Ajzen, Icek. 1987. "Attitudes, Traits, and Actions: Dispositional Prediction of Behavior in Personality and Social Psychology." *Advances in Experimental Social Psychology* edited by Berkowitz, Leonard, 1-63. Academic Press, New York,
- Ajzen, Icek. 1991. The Theory of Planned Behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50: 179-211.
- Akkuş, Gülşah. 2013. "Yemek turizmine katılma niyeti: Planlı davranış teorisi çerçevesinde bir inceleme". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Anderson, James C., and Gerbing, David W. 1988. Structural Equation Modeling in Practice: A Review and Recommended Two-Step Approach. *Psychological Bulletin*, 103(3): 411-423.
- Astrom, Anne N., and Rise, Jostein. 2001. Young Adults' Intention to Eat Healthy Food: Extending the Theory of Planned Behaviour. *Psychology & Health*, 16(2): 223-237.
- Atkins, Peter, and Bowler, Ian. 2001. *Food in Society: Economy, Culture, Geography*. London: Arnold
- Baloğlu, Seyhmus, and Uşaklı, Ahmet. 2017. "Summarizing Data." *Research Methods for Leisure, Recreation and Tourism (2nd Edition)* edited by Sirakaya-Turk, Ercan, Uysal, Muzaffer, Hammit, William E. & Vaske, Jerry J., 243-268. UK: CABI Publishing.
- Baltaş, Zuhale. 2000. *Sağlık Psikolojisi, Halk Sağlığında Davranış Bilimleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bandura, Albert. 1982. Self-Efficacy Mechanism in Human Agency. *American Psychologist*, 37(2): 122-147.
- Bayrakçı, Selman. 2014. "Yerel Yemek Tüketim Motivasyonlarının Turistlerin Tekrar Ziyaret Niyetlerine Etkisi: Gaziantep'i Ziyaret Eden Yerli Turistler Üzerine Bir Araştırma", Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Birch, Leann L. 1999. Development of Food Preference. *Annual Review of Nutrition*, 19(1): 41-62.
- Björk, Peter, and Kauppinen-Räsänen, Hannele. 2016. Local Food: A Source for Destination Attraction, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28 (1): 177-194.
- Chang, Richard C. Y., Kivela, Jakša, and Mak, Athena H. N. 2010. Food Preferences of Chinese Tourists. *Annals of Tourism Research*, 37 (4): 989-1011.
- Chang, Richard C. Y., Kivela, Jakša, and Mak, Athena H. N. 2011. Attributes that Influence the Evaluation of Travel Dining Experience: When East Meets West. *Tourism Management*, 32 (2): 307-316.
- Chang, Wang, Zhang, Jinhe, Yu, Peng, and Hu, Huan. 2018. The Theory of Planned Behavior as a Model for Understanding Tourists' Responsible Environmental Behaviors: The Moderating Role of Environmental Interpretations. *Journal of Cleaner Production*, 194: 425-434.
- Choe, Ja Young. 2017. "Effects of tourists' local food consumption value on attitude towards local food, food destination image and behavioral intention", Doctoral Dissertation, The Hong Kong Polytechnic University School of Hotel and Tourism Management, Hong Kong.
- Choe, Ja Young, and Kim, Seongseop. 2018. Effects of Tourists' Local Food Consumption Value on Attitude, Food Destination Image, and Behavioral Intention. *International Journal of Hospitality Management*, 71: 1-10.
- Choe, Ja Young, and Kim, Seongseop. 2019. Development and Validation of a Multidimensional Tourist's Local Food Consumption Value (TLFCV) Scale. *International Journal of Hospitality Management*, 77: 245-259.
- Cohen, Jeffrey and Hanno, Dennis M. 1993. An Analysis of Underlying Constructs Affecting the Choice of Accounting as a Major. *Issues in Accounting Education*, 8(2): 219-238.
- Cohen, Erik, and Avieli, Nir. 2004. Food in Tourism: Attraction and Impediment. *Annals of Tourism Research*, 31(4): 755-778.
- Conner, Mark T., Norman Paul, and Bell Russell. 2002. The Theory of Planned Behavior and Healthy Eating. *Health Psychology*, 21(2): 194-201.
- Cook, Andrew J., Kerr, Geoff N., and Moore, Kevin. 2002. Attitudes and Intentions Towards Purchasing GM Food. *Journal of Economic Psychology*, 23(5): 557-572.
- Di Pietro, Robin B., and Campbell, Jeffrey. 2014. The Influence of Servicescape and Local Food Attributes on Pleasure and Revisit Intention in an Upscale-Casual Dining Restaurant, *Hospitality Review*, 31(4).
- Du Rand, Gerrie E., Heath, Ernie, and Alberts, Nic. 2003. The Role of Local and Regional Food in Destination Marketing: A South African Situation Analysis, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 14: 97-112.
- Dunn, Kirsten. 2008. "Fast Food Consumption: Application and Extension of the Theory of Planned Behaviour to Incorporate Affective Response and Implicit Associations." Doctoral Thesis, University of Adelaide, School of Psychology and Discipline of Medicine, Australia.
- Erten, Sinan. 2002. Planlanmış Davranış Teorisi ile Uygulamalı Öğretim Metodu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2): 217-233.
- Fields, Kevin. 2002. "Demand for the Gastronomy Tourism Product: Motivational Factors." *Tourism and Gastronomy* edited by Hjalager, Anne-Mette, and Richards, Greg., 37-50, London: Routledge.
- Fishbein, Martin, and Ajzen, Icek. 1975. *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. MA: Addison-Wesley.

- Girgin, Göksel Kemal. 2018. Yerel Gıdaların Tüketilmesine Yönelik Turist Motivasyonlarının Ölçülmesi: Antalya'da Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (Özel Sayı): 793-810.
- Hair, Joseph F., Black, William C., Babin, Barry J., Anderson, Rolph E. and Tatham, Ronald L. 2005. "Multivariate Data Analysis (6th Edition)." New Jersey: Prentice Hall.
- Hall, C. Michael, and Mitchell, Richard. 2005. "Gastronomic Tourism, Comparing Food and Wine Tourism Experiences", *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases* Edited by Novelli, Marina. 73-88. Oxford: Butterworth Heineman.
- Han, Heesup, and Kim, Yunhi. 2010. An Investigation of Green Hotel Customers' Decision Formation: Developing an Extended Model of the Theory of Planned Behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 29: 659-668.
- Han, Heesup, Hsu, Li-Tzang Jane, and Sheu. Chwen. 2010. Application of the Theory of Planned Behavior to Green Hotel Choice: Testing the Effect of Environmental Friendly Activities. *Tourism Management*, 31: 325-334.
- Hofstede, Geert. 1980. "Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values". Beverly Hills, CA: Sage
- Hofstede, Geert, Hofstede, Gert Jan, and Minkov, Michael. 2010. "Cultures and Organizations: Software of the Mind (Rev. 3rd edition)". New York: McGraw-Hill.
- Hsu, Fu-Chieh. 2014. "Food Tourism: Consumer Behaviour in Relation to Traditional Food". Doctoral Dissertation, The University of Queensland, Australia.
- Işın, Alper. 2019. "Food Consumption Behaviors of Tourists in the Scope of Gastronomy Tourism", Current Issues in Tourism and Hospitality Management edited by Yazıcıoğlu, İrfan, Yayla, Özgür & Solunoğlu, Ali. 193-206. SRA Academic Publishing: Lithuanian.
- Ji, Mingjie, Wong, Ipkin Anthony, Eves, Anita, and Scarles, Caroline. 2016. Food-Related Personality Traits and the Moderating Role of novelty-Seeking in Food Satisfaction and Travel Outcomes. *Tourism Management*, 57: 387-396.
- Khan, Mahmood A., and Hackler, L. R. 1981. Evaluation of Food Selection Patterns and Preferences. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 15: 129-153.
- Knaapila, Antti, Tuorila, Hely, Silventoinen, Karri, Keskitalo, Kaisu, Kallela, Mikko, Wessman, Maija, Peltonen, Leena, Cherkas, Lynn F., Spector, Tim D., and Perola, Markus. 2007. Food Neophobia Shows Heritable Variation in Humans. *Physiology and Behavior*, 91: 573-578.
- Kassem Nada O., and Lee Jerry W. 2004. Understanding Soft Drink Consumption Among Male Adolescents Using the Theory of Planned Behavior. *Journal of Behavioral Medicine*, 27(3): 273-296.
- Kim Kyungwon, Reicks, Marla, and Sjoberg, Sara. 2003. Applying the Theory of Planned Behavior to Predict Dairy Product Consumption by Older Adults. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 35(6): 294-301.
- Kim, Yeong Gug, Eves, Anita, and Scarles, Caroline. 2009. Building a Model of Local Food Consumption on Trips and Holidays: A Grounded Theory Approach. *International Journal of Hospitality Management*, 28 (3): 423-431.
- Kim, Yeong Gug, Suh, Bo Won, and Eves, Anita. 2010. The Relationships Between Food-Related Personality Traits, Satisfaction, and Loyalty Among Visitors Attending Food Events and Festivals. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2): 216-226.
- Kim, Young H., Goh, Ben K., and Jingxue, Yuan J. 2010. Development of a Multi-Dimensional Scale for Measuring Food Tourist Motivations. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 11 (1): 56- 71.
- Kim, Yeong Gug, and Eves, Anita. 2012. Construction and Validation of a Scale to Measure Tourist Motivation to Consume Local Food. *Tourism Management*, 33(6): 1458-1467.
- Kim, Yeong Gug, Eves, Anita, and Scarles, Caroline. 2013. Empirical Verification of a Conceptual Model of Local Food Consumption at a Tourist Destination. *International Journal of Hospitality Management*, 33: 484-489.
- Kim, Seongseop, Choe, Ja Young, and Lee, Aejoon. 2016. Efforts to Globalize a National Food: Market Segmentation by Reasons for Ethnic Food Preferences. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28 (10): 2010-2030.
- Kline, Rex B. 2011. "Principles and Practice of Structural Equation Modeling (3rd Edition)". New York: The Guilford.
- Koç, Erdoğan. 2013. "Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejileri (Global ve Yerel Yaklaşım, 1200'den Fazla Uygulama Örneği) (5. Baskı)", Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Korkmaz, Sezer, ve Sertoğlu, Ayşegül. 2013. Genç Tüketicilerin Sürdürülebilir Gıda Tüketimi Davranışının Güven ve Değerlere Dayanan Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Tartışılması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1): 127-152.
- Küçük, Ergün. 2011. Planlanmış Davranış Teorisi Çerçevesinde Mali Müşavir (SMMM) Olma Niyetinin Altında Yatan Faktörlerin Analizi. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14): 145- 162.
- Lafraire, Jeremie, Rioux, Camille, Giboreau, Agnes, and Picard, Delphine. 2016. Food Rejections in Children: Cognitive and Social/Environmental Factors Involved in Food Neophobia and Picky/Fussy Eating Behavior, *Appetite*, 96: 347-357.
- Lam, Terry, and Hsu, Cathy H. C. 2004. Theory of Planned Behavior: Potential Travelers from China. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 28(4): 463-482.
- Lee, Tae-Hee, and Crompton, John. 1992. Measuring Novelty Seeking in Tourism, *Annals of Tourism Research*, 19(4): 732-751.

- Levenstein, Harvey. 2013. “*Gıda Korkusu: Beslenmeye Dair Endişelerin Tarihçesi (Çev. A. Öztekin)*”, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lin, Jiayi, Julve, Jaime Guia, Xu, Honggang, and Cui, Qingming. 2018. Food Habits and Tourist Food Consumption: An Exploratory Study on Dining Behaviours of Chinese Outbound Tourists in Spain. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1-18.
- Logue, Alexandra W. 1991. “*The Psychology of Eating and Drinking, 2nd Edition*”, New York: Brunner-Routledge.
- Long, Lucy M. 2004. “*Culinary Tourism*”. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Mak, Athena H. N., Lumbers, Margaret, Eves, Anita, and Chang, Richard C. Y. 2012. Factors Influencing Tourist Food Consumption. *International Journal of Hospitality Management*, 31 (3): 928-936.
- Mak, Athena H. N., Lumbers, Margaret, Eves, Anita, and Chang, Richard C. Y. 2016. The Effects of Food-Related Personality Traits on Tourist Food Consumption Motivations. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22 (1): 1-20. DOI: 10.1080/10941665.2016.1175488
- Makela, Johanna. 2000. “Cultural Definitions of the Meal”. *Dimensions of the Meal: The Science, Culture, Business and Art of Eating* edited by Meiselman, Herbert L. 7-18. Gaithersburg, Maryland: Aspen Publishers.
- Marsh, Herbert W., Hau, Kit-Tai, Balla, John R., and Grayson, David. 1998. Is More Ever Too Much? The Number of Indicators per Factor in Confirmatory Factor Analysis. *Multivariate Behavioral Research*, 33 (2): 181-220.
- Matzler, Kurt, Strobl, Andreas, Stokburger-Sauer, Nicola, Bobovnick, Artur, and Bauer, Florian. 2016. Brand Personality and Culture: The Role of Cultural Differences on the Impact of Brand Personality Perceptions on Tourists' Visit Intentions. *Tourism Management*, 52: 507-520.
- Meler, Marcel, and Cerovic, Zdenko. 2003. Food Marketing in the Function of Tourist Product Development. *British Food Journal*, 105(3): 175-192.
- Mintz, Sidney W., and Du Bois, Christine M. 2002. The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology*, 31(1): 99-119.
- Mitchell, Richard, and Hall, C. Michael. 2003. “Consuming Tourists: Food Tourism Consumer Behaviour”, *Food Tourism Around the World: Development, Management, and Markets* edited by Hall, C. Michael, Sharples, Liz, Mitchell, Richard, Macionis, Niki, and Cambourne, Brock. 60-80. Butterworth Heineman, Oxford.
- Mkono, Muchazondida, Markwell, Kevin, and Wilson, Erica. 2013. Applying Quan and Wang's Structural Model of the Tourist Experience: A Zimbabwean Netnography of Food Tourism. *Tourism Management Perspective*, 5 (0): 68-74.
- Nevşehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2018). Nevşehir İli Turizm İstatistikleri.
- Okumus, Bendegül, and Cetin, Gürel. 2018. Marketing Istanbul as a Culinary Destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 9: 340-346.
- Overby, Jeffrey W., Gardial, Sarah Fisher, and Woodruff, Robert B. 2004. French Versus American Consumers' Attachment of Value to a Product in a Common Consumption Context: A Cross-National Comparison. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32(4): 432-460.
- Özer, Leyla, Kement, Üzeyir, ve Gültekin, Beyza. 2015. Genişletilmiş Planlanmış Davranış Teorisi Kapsamında Yeşil Yıldızlı Otelleri Tekrar Ziyaret Etme Niyeti. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33 (4): 59-85.
- Quintal, Vanessa Ann, Lee, Julie Anne, and Soutar, Geoffrey N. 2010. Risk, Uncertainty, and the Theory of Planned Behavior: A Tourism Example. *Tourism Management*, 31 (6): 797-805.
- Pendergast, Donna. 2006. “Tourist Gut Reactions: Food Safety and Hygiene Issues”. *Tourism in turbulent Times: Towards Safe Experiences for Visitors* edited by Wilks, Jeff, Pendergast, Donna and Leggat, Peter. 143-154. Amsterdam: Elsevier.
- Peter, J. Paul, and Olson, Jerry C. 2008. “*Consumer Behavior and Marketing Strategy*”, New York: McGraw-Hill.
- Phetvaroon, Kullada. 2006. “*Application of the Theory of Planned Behavior to Select a Destination After a Crisis: A Case Study of Phuket*”, Thailand. Doctoral dissertation. Oklahoma State University, USA.
- Pilgrim, Francis J. (1957). The Components of Food Acceptance and Their Measurement. *American Journal of Clinical Nutrition*, 5 (2): 171-175.
- Pizam, Abraham, and Sussmann, Silvia. 1995. Does Nationality Affect Tourist Behavior? *Annals of Tourism Research*, 22(4): 901-917.
- Pliner, Patricia, and Hobden, Karen. 1992. Development of a Scale to Measure the Trait of Food Neophobia in Humans. *Appetite*, 19(2): 105-120.
- Pliner, Patricia, and Salvy, Sarah Jeanne. 2006. “Food neophobia in humans”. *The Psychology of Food Choice* edited by Shepherd, Richard, and Raats, Monique. 75-92. CABI, Oxfordshire.
- Promsivapallop Pornpisanu, and Kannaovakun, Prathana. 2019. Destination Food Image Dimensions and Their Effects on Food Preference and Consumption. *Journal of Destination Marketing & Management*, 11: 89-100.
- Randall, Elizabeth, and Sanjur, Diva. 1981. Food Preferences: Their Conceptualization and Relationship to Consumption. *Ecology of Food and Nutrition*, 11(3): 151-161.
- Raygor, Andrea. 2016. “*The Theory of Planned Behavior: Understanding Consumer Intentions to Purchase Local Food in Iowa*”. Master Thesis, Iowa State University.
- Rozin, Paul, and Vollmecke, Teresa A. 1986. *Food Likes and Dislikes*. *Annual Review of Nutrition*, 6 (1): 433-456.

- Rozin, Paul, Fischler, Claude, Imada, Sumio, Sarubin, Allison, and Wrzesniewski, Amy. 1999. Attitudes to Food and the Role of Food in Life in the USA, Japan, Flemish, Belgium and France: Possible Implication for the Diet-Health Debate. *Appetite*, 33 (2): 163-180.
- Scarpato, Rosario. 2002. "Sustainable Gastronomy as a Tourist Product". *Tourism and Gastronomy* edited by Hjalager, Anne-Mette, and Richards, Greg. 132-152. Routledge, London.
- Seegebarth, Barbara, Behrens, Stefan Henrik, Klarmann, Christiane, Hennigs, Nadine, and Scribner Lisa Luebbehusen. 2016. Customer Value Perception of Organic Food: Cultural Differences and Cross-National Segments. *British Food Journal*, 118 (2): 396-411.
- Semerçi, Hüseyin ve Akbaba, Atilla. 2018. Bodrum'a Gelen Uluslararası Ziyaretçilerin Yerel Yemek Tüketimindeki Motivasyon Faktörlerinin Değerlendirilmesi. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 1: 41-57.
- Shin, Yeon Ho. 2014. "Local food Purchase Behavior of US Consumers: Application of an Extended Theory of Planned Behavior and Self-Congruity Theory", Doctoral Dissertation, Oklahoma State University.
- Shin, Yeon Ho, Im, Jinyong, Jung, Seung Eun, and Severta, Kimberly. 2018. The Theory of Planned Behavior and the Norm Activation Model Approach to Consumer Behavior Regarding Organic Menus. *International Journal of Hospitality Management*, 69: 21-29.
- Sheldon, Pauline, and Fox, Morton. 1988. The Role of Foodservice in Vacation Choice and Experience: A Cross-Cultural Analysis. *Journal of Travel Research*, 27(3): 9-15.
- Steenkamp, Jan-Benedict EM. 1997. "Dynamics in Consumer Behaviour with Respect to Agricultural and Food Products", *Agricultural Marketing and Consumer Behaviour in a Changing World* edited by Wierenga, Berend, van Tilburg, Aad, Grunert, Klaus, Steenkamp, Jan-Benedict EM and Wedel, Michel. 143-188. Kluwer Academic Publishers.
- Sparks, Paul, and Shepherd, Richard. 1992. Self-identity and the Theory of Planned Behavior: Assessing the Role of Identification with Green Consumerism. *Social Psychology Quarterly*. 55 (4): 388-399.
- Telfer, David J., and Wall, Geoffrey. 2000. Strengthening Backward Economic Linkages: Local Food Purchasing by Three Indonesian Hotels. *Tourism Geographies*, 2(4): 421-447.
- Tikkanen, Irma. 2007. Maslow's Hierarchy and Food Tourism in Finland: Five Cases. *British Food Journal*, 109 (9): 721-734.
- Torres, Rebecca. 2002. Toward a Better Understanding of Tourism and Agriculture Linkages in the Yucatan: Tourist Food Consumption and Preferences. *Tourism Geographies*. 4 (3): 282-306.
- Tse, Peter, and Crofts, John C. 2005. Antecedents of Novelty Seeking: International Visitors' Propensity to Experiment Across Hong Kong's Culinary Traditions. *Tourism Management*, 26 (6): 965-968.
- Uba, Laura. 1994. "Asian Americans: Personality Patterns, Identity, and Mental Health", New York: Guilford Press.
- UNWTO. 2017. "Annual Reports", 2017 Edition.
- Uşaklı, Ahmet. 2016. Turistik Tüketici Deneyimi: Beş Yıldızlı Resort Otellerde Bir Uygulama. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.
- Uşaklı, Ahmet, and Küçükergin, Kemal Gürkan. 2018. Using Partial Least Squares Structural Equation Modeling in Hospitality and Tourism: Do Researchers Follow Practical Guidelines? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30 (11): 3462-3512. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2017-0753>
- van Rijswijk, Wendy, Frewer, Lynn J., Menozzi, Davide, and Faioli, Giusi. 2008. Consumer Perception of Traceability: A Cross-National Comparison of the Associated Benefits. *Food Quality and Preference*, 19 (5): 452-464.
- Verbeke Wim, and Vackier Isabelle. 2005. Individual Determinants of Fish Consumption: Application of the Theory of Planned Behaviour. *Appetite*, 44(1): 67-82.
- Verma, Vivek Kumar, and Chandra, Bibhas. 2018. An Application of Theory of Planned Behavior to Predict Young Indian Consumers' Green Hotel Visit Intention. *Journal of Cleaner Production*, 172: 1152-1162.
- Vermeir Isabelle, and Verbeke Wim. 2008. Sustainable Food Consumption Among Young Adults in Belgium: Theory of Planned Behaviour and the Role of Confidence and Values. *Ecological Economics*, 64(3): 542-553.
- Vuksanović, Nikola Darko, Tešanović, Dragan, Kalenjuk, Bojana, and Portić, Milijanko. 2019. Gender, Age and Education Differences in Food Consumption within a Region: Case Studies of Belgrade and Novi Sad (Serbia), *Acta Geographica Slovenica*, 59 (2): pp.71-80.
- Wang, Jie, and Ritchie, Brent W. 2012. Understanding Accommodation Managers' crisis Planning Intention: An application of the Theory of Planned Behaviour. *Tourism Management*, 33(5): 1057-1067.
- Weatherell, Charlotte, Tregear, Angela, and Allinson, Johanne. 2003. In Search of the Concerned Consumer: UK Public Perceptions of Food, Farming and Buying Local. *Journal of Rural Studies*, 19(2): 233-244.
- Weaver, Pamela A., McCleary, Ken W., Han, Jiho and Blosser, Phillip E. 2009. Identifying Leisure Travel Market Segments Based on Preference for Novelty, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 26(5/6): 568-584.
- Wenzig, Julius, and Gruchmann, Tim. 2018. Consumer Preferences for Local Food: Testing an Extended Norm Taxonomy. *Sustainability*, 10 (5): 1313-1336.
- Wright, Len Tiu, Nancarrow, Clive, and Kwok, Pamela M. H. 2001. Food Taste Preferences and Cultural Influences on Consumption. *British Food Journal*, 103(5): 348-357.

- Zhang, Honglei, Li, Li, Yang, Yang, and Zhang, Jinhe. 2018. Why Do Domestic Tourists Choose to Consume Local Food? The Differential and Non-Monotonic Moderating Effects of Subjective Knowledge. *Journal of Destination Marketing & Management*, 10: 68-77.
- Zint, Michaela. (2002). Comparing Three Attitude-Behavior Theories for Predicting Science Teachers' Intentions. *Journal of Research in Science Teaching*, 39(9): 819-844.

Testing the Globalization of Inflation Hypothesis: Evidence for Developed Countries

Enflasyonun Küreselleşmesi Hipotezinin Test Edilmesi: Gelişmiş Ülkeler için Bulgular

Duygu YOLCU KARADAM, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye, dyolcu@pau.edu.tr
Orcid No: 0000-0003-3139-2003

Abstract: *Globalization of Inflation hypothesis which is intensively discussed in the past decades mainly suggests that global factors have become dominant over domestic factors for the determination of inflation as economies become more open. This paper investigates whether this hypothesis holds for industrial countries using a panel data for 26 developed countries over 1985-2017 period. Generalized Method of Moments estimates of augmented Phillips equations for different periods reveal that world output gap's effect on industrial countries' inflation rates is not statistically significant. According to the findings, domestic output gap rather than foreign output gap plays a significant role on the dynamics of inflation of advanced economies as the extent of globalization rises. Additionally, import prices have considerable effect on countries' inflation rates in the post-globalization period consistent with the increase in import penetration and globalization of production throughout the world.*

Keywords: *Inflation, Globalization, Panel Data, Dynamic Models, Industrial Countries*
JEL Classification: *E31, F62, C23*

Öz: *Son yıllarda yoğun olarak tartışılan Enflasyonun Küreselleşmesi Hipotezi, ülkeler diğer ülkelerle entegre oldukça enflasyonun belirlenmesinde küresel faktörlerin yerli faktörlere göre baskın hale geldiğini savunmaktadır. Bu çalışma, 26 gelişmiş ülke için 1985-2017 dönemini kapsayan bir panel veri kullanılarak bu hipotezin gelişmiş ülkelerde geçerli olup olmadığını araştırmaktadır. Farklı dönemler için Genelleştirilmiş Momentler Metodu yöntemi ile tahmin edilen Genişletilmiş Phillips denklemlerinden elde edilen bulgular, yabancı çıktı açığının gelişmiş ülkelerin enflasyonu üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermiştir. Tahmin sonuçlarına göre, yabancı çıktı açığı yerine yerli çıktı açığı artan küreselleşme süreci sonrasında da gelişmiş ülkelerin enflasyon dinamiklerinde önemli rol oynamaktadır. Diğer yandan, ülkelerin artan şekilde ithalata maruz kalması ve üretimin dünya çapında küreselleşmesi ile tutarlı olarak, ithalat fiyatlarının küreselleşme sonrası dönemde gelişmiş ülkelerin enflasyonunda ciddi etkisinin olduğu bulunmuştur.*

Anahtar Kelimeler: *Enflasyon, Küreselleşme, Panel Veri, Dinamik Modeller, Gelişmiş Ülkeler*
JEL Sınıflandırması: *E31, F62, C23*

1. Introduction

Since the early-1990s there exist a remarkable increase in the globalization process which affects all aspects of economic life considerably. Total trade volume (exports plus imports) of the world has risen from around 39% of GDP in 1990 to 60% of GDP in 2016. Cross-border capital flows have reached to incredible amounts in both developed and developing economies.

Inflation rates of the economies are one of the key economic indicators that globalization can significantly affect. Since the past two decades, there has been an intensive argument that the dynamics of inflation has been changing around the world. Inflation has become much lower and more stable in most of the countries since the beginnings of 1990s. Besides, the factors that determine domestic inflation rates are argued to have been changing as countries become more open to trade.

Globalization can affect domestic inflation through a number of channels. First of all, increased trade integration brings price competition to domestic markets reducing the barriers to foreign producers which in turn reduces the mark-ups of domestic producers (IMF, 2006). Especially, increased trade of industrial countries with economies at which costs are low leads to decline in trade prices and increases the imports of the country (Pain et al., 2008). As countries' imports increase, import prices which are highly affected from foreign conditions affect domestic inflation. (Forbes, 2018). Likewise, the rise in the share of exports in GDP for an economy implies that global demand conditions will have greater impact on price-setting behavior of domestic firms. Accordingly, a few prominent policy makers have emphasized the effect of globalization on the U.S economy and the conduct of U.S. monetary policy suggesting that traditional inflation models should account for the impact of globalization (see Rogoff, 2003; Bernanke, 2007; Fisher, 2006). Some economists however do not agree with that argument such as Ball (2006), which argues that globalization does not have a considerable impact on the dynamics of inflation of advanced countries.

According to the Globalization of Inflation Hypothesis, the role of global factors has been becoming more important relative to domestic factors as the extent of globalization increases. Standard Phillips curve relates domestic inflation rates

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 4 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 23 Ocak / January 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

to domestic output gap. One of the main implications of Globalization of Inflation Hypothesis is that the effect of domestic output gap in driving inflation is diminishing while global output gap become more effective on the inflation behavior. Therefore, it is argued that Phillips curve model should be extended by a term representing global economic slack (see Ihrig et al., 2010; Borio and Filardo, 2007). The other important implication of the hypothesis is that, as countries' trade openness increases, their inflation becomes more responsive to the changes in import prices. With increased trade integration, the share of imports in consumption rise. Therefore, import prices become more effective on CPI. Furthermore, import prices indirectly affect domestic prices due to increased import penetration and global supply chains.

This paper purposes to offer new empirical evidence on whether globalization process changes the determinants of inflation in industrialized countries. To this aim, we estimate an augmented version of Phillips curve model to analyze whether foreign output gap dominate domestic output gap in explaining domestic inflation as the extent of globalization rises. Also, by estimating an extended version of Phillips equation, we also test whether domestic inflation becomes more sensitive to the fluctuations in import prices as Globalization of Inflation Hypothesis implies. To this end, we estimate a dynamic panel data model for 26 industrial countries over the 1985-2017 period as well as two sub-periods of pre-globalization (1985-1994) and post-globalization (1995-2017). As reviewed in the next section, previous studies that examine the changing inflation dynamics in industrial countries often provide contrasting empirical evidence. For different sets of developed countries, they generally employ individual country regressions or simple panel specifications. First of all, in this study, we utilize from panel data techniques which control for the effects which are specific to countries and the time period. Differently from previous studies, we employ Generalized Method of Moments estimator which copes with endogeneity and simultaneity problems in the regressions and allows to estimate parameters of the dynamic panel data models consistently. By estimating augmented and extended versions of Phillips equation for different time periods, we analyze the importance of domestic output gap, global output gap and import prices on inflation before and after globalization process.

This paper is organized as follows: Section 2 makes a review of the previous empirical studies and their findings. Section 3 presents the stylized facts about the inflation and globalization processes in advanced economies since 1985. Section 4 describes the data and model employed to analyze whether the determinants of inflation have changed since the emergence of globalization in industrial countries. Section 5 reviews the main findings from the estimation of both baseline and extended Phillips curve model for pre- and post-globalization period. Finally, Section 6 summarizes the key results and concludes.

2. Related Literature

Despite the possible change in the inflation dynamics of industrial countries has been focus of a number of empirical studies previously, they often provide contrasting empirical evidence on the effect of globalization on industrial countries' inflation¹. These studies aim to analyze whether the Globalization of Inflation Hypothesis holds for industrial countries by testing at least one of the three implications of this hypothesis: i) the reduction in the effect of countries' own output gap on inflation ii) the rise in the effect of global output gap on inflation iii) the increase in the response of inflation to movements in import prices.

Among earliest relevant studies, Tootell (1998) finds no effect of global output gap on US inflation using an augmented Phillips curve specification. In contrast, the findings of Gamber and Hung (2001) support Globalization of Inflation hypothesis for US economy showing that the sensitivity of inflation to foreign conditions has increased since the rise in trade integration of US. They show that domestic prices in particular sectors are very sensitive to import prices and this sensitivity is larger in sectors with greater import penetration.

Employing much simple pooled OLS regressions to a panel of G7 countries over the period 1970-2005, Ball (2006) investigates whether the response of inflation to domestic output gap declines as trade openness increases. He finds little reduction in the coefficient of domestic output gap with a marginal statistical significance which implies that globalization has very small effect on the structure of inflation dynamics in advanced economies. According to Ball(2006), the prices affected by trade are the relative prices and there is no serious connection between inflation and relative prices.

IMF (2006) examines the effect of globalization on inflation at both aggregate and sectoral level for 8 industrial countries over the period 1960-2004. From the aggregate perspective, their estimates from Seemingly Unrelated Regressions suggest that trade openness is an important factor that reduces the impact of country's output gap on inflation. They also show that import penetration of a sector and the prices of the manufacturing sectors is negatively related because of the large declines in relative import prices in some sectors.

Borio and Filardo (2007) examines the effect of globalization on inflation estimating conventional and augmented Phillips curve equations for 16 advanced countries. Their findings imply that global factors become more important than domestic factors in explaining industrial countries' inflation after 1990s². On the other hand, even though they use similar country sets and time period, Ihrig et al. (2010) finds little support for the Globalization of Inflation hypothesis for their sample of eleven industrial countries. The coefficient of foreign output gaps is insignificant and their findings do not point

¹ A number of studies such as Zhang (2015), Kim, Lin and Wu (2016) and Mazumder (2017) examine the effect of globalization on inflation dynamics of developing countries.

² They divide the whole period of 1980-2005 into two subsamples as 1980-1992 and 1993-2005 to compare the coefficients of domestic output gap in conventional Phillips curve equation for each country.

out to an increase in the effect of import prices on inflation. Ihrig et al. (2010) argues that the contradictions in their findings with Borio and Filardo (2007) depends on the differences in their equation specifications³.

Pain, Koske and Sollie (2008) estimates error correction models of price levels for 21 OECD countries over the period 1980-2005, as well as two sub-periods 1980-1994 and 1995-2005 to analyze the role of globalization on the determination of price level. They find that world output gap does not affect inflation in all periods under consideration. However, they show that import prices significantly affect consumer prices as the main channel of global economic conditions.

Calza (2009) examines the role of global output gap on euro area's inflation. Using quarterly data over the 1979-2003 period, their results do not provide sufficient evidence for the increased role of global output gap in explaining inflation after the globalization process.

3. Recent Trends In Inflation And Globalization In Industrialized Countries

Figure 1 shows the GDP-weighted average inflation rates in industrial countries over 1985-2017 period. Average inflation rate has declined considerably over the past 30 years in industrial countries. Major part of this fall has realized between 1985-1995 dropping from around 6% to nearly 2%. Average inflation has been fluctuating around 2% since 2000s in industrial countries except for the sharp fall in 2009.

Table 1 also represents the mean inflation rates and two main globalization indicator-trade openness and financial openness- of each country in two sub-periods, 1985-1994 and 1995-2017. The level of inflation is lower for all countries in the post-1995 period. The decline in inflation is much larger in a number of countries such as Greece, Iceland and Israel. This fall in inflation in advanced countries can arise due to a number of factors. With the increase of the openness of those economies, inflation rates have been affected increasingly from import prices. With the rise in trade with low-cost countries in Asia and Latin America, import prices have showed very little increase or declined in G7 countries (Pain et al., 2008). Additionally, increased trade integration has risen price competition in domestic markets (IMF, 2006).

Figure 2 shows the two main indicators of countries' exposure to economic globalization, the degree of trade and financial openness of industrial countries during 1985-2015. As illustrated in Figure 2, trade openness of advanced economies remains stable around 40% before 1995. However, there is a notable rise in the trade to GDP of industrial countries during post-1995 period. There is a widespread agreement that globalization has intensified in advanced countries since the beginnings of 1990s (IMF, 2006). After 1995, there exist a gradual rise in the trade integration of these countries which has reached 60% of the GDP in 2015. There is a more striking rise in average financial openness of industrial countries which reaches from around 150% in 1995 to 550% in 2015. The level of trade and financial openness for each country during the pre-1995 and post-1995 periods are also represented in the last two column of Table 1. As evident from Table 1, thirteen of twenty-five countries in our sample display more than 20% increase in their trade to GDP ratio. Hong Kong, Iceland, Ireland, Luxemburg, Netherlands, Singapore, Switzerland and United Kingdom are among the advanced economies with the most remarkable increase in financial integration.

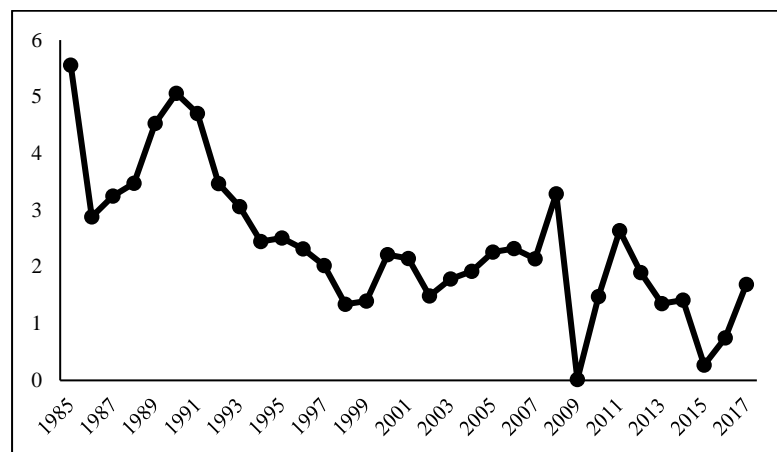

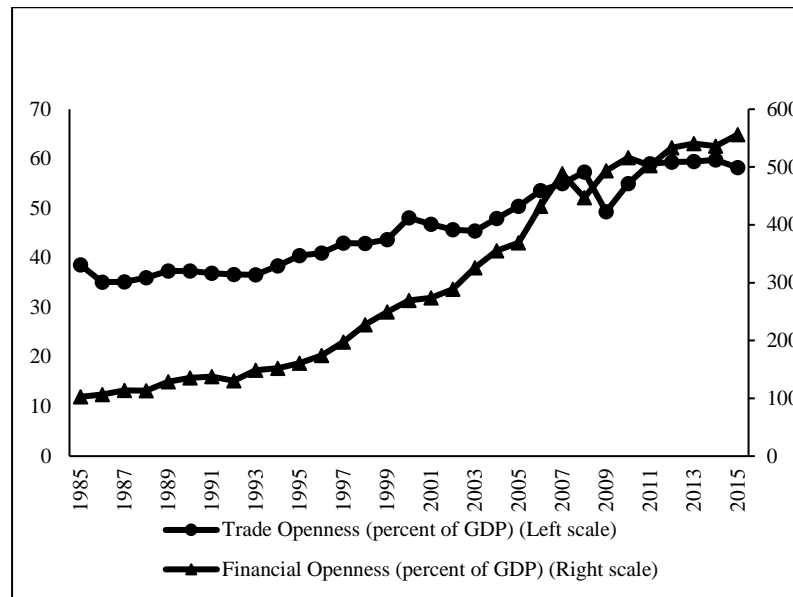
Figure 1. GDP-weighted average inflation rates of industrial countries (%)
Source: World Bank World Development Indicators Database, October 2018.

³ The dependent variable is the difference between headline and core inflation in Borio and Filardo (2007).

Table 1. Inflation and Globalization in Industrial Countries

Country	1985-1994			1995-2017		
	Mean Inflation (%)	Trade Openness (% of GDP)	Financial Openness (% of GDP)	Mean Inflation (%)	Trade Openness (% of GDP)	Financial Openness (% of GDP)
Australia	5.4	33.3	99.1	2.6	41.0	218.0
Austria	2.8	67.2	136.6	1.8	91.8	398.2
Belgium	2.6	115.6	380.8	1.9	144.6	751.9
Canada	3.5	53.3	132.0	1.8	68.8	261.9
Denmark	3.2	66.6	169.7	1.8	89.6	389.3
Finland	4.1	51.1	113.6	1.4	73.8	438.2
France	3.0	42.3	125.8	1.4	54.6	428.0
Germany	2.5	44.3	105.9	1.4	70.0	338.9
Greece	16.7	39.6	72.7	2.9	53.5	225.5
Hong Kong	7.9	223.9	1232.1	2.0	330.1	1733.8
Iceland	15.1	67.2	68.9	4.3	82.7	566.5
Ireland	3.2	108.6	283.5	2.0	171.6	2302.7
Israel	48.0	66.1	114.5	3.0	68.6	168.7
Italy	5.8	37.1	70.7	2.1	51.0	223.9
Japan	1.6	18.3	86.2	0.1	26.2	163.0
Luxembourg	2.4	183.9	7950.5	1.9	301.7	20017.5
Netherlands	1.8	103.2	233.9	1.9	130.9	1247.7
New Zealand	6.9	54.6	132.1	2.1	58.6	219.6
Norway	4.6	69.7	107.7	2.1	70.1	338.3
Singapore	1.8	324.2	339.9	1.5	364.6	1522.5
Spain	6.2	37.3	69.7	2.3	56.0	269.8
Sweden	5.7	58.9	122.5	1.1	82.0	432.6
Switzerland	3.0	83.7	379.5	0.5	104.2	919.9
United Kingdom	4.6	48.0	325.7	2.0	54.5	872.1
United States	3.6	19.0	80.5	2.2	25.9	224.4

Sources: World Bank World Development Indicators Database, October 2018, Lane and Milesi-Ferretti (2007) (updated version)

Notes: Trade openness is ratio of the sum of exports and imports to GDP. Financial openness is the ratio of the sum of foreign assets and liabilities to GDP.

Figure 2. GDP-weighted average Trade Openness and Financial Openness of Industrialized Countries
 Sources: World Bank World Development Indicators Database, October 2018, Lane and Milesi-Ferretti (2007) (updated version)

4. Data and Model

Our sample is an annual panel comprising of 26 developed countries over the period 1985 to 2017.⁴ Following Tootel (1998) and Rudebusch and Svensson (1999, 2002), we examine the effect of globalization on inflation using a backward-looking conventional Phillips curve model augmented by foreign output gaps as in Equation 1. There are two versions of Phillips model as backward-looking (see Rudebusch and Svensson, 1999, 2002) and forward-looking (see Gerlach and Svensson, 2003; Gali and Monacelli, 2005) which include the lags and expected future values of inflation to the baseline model, respectively. Forward-looking specification of Phillips model is criticized to be subject to weak instruments problem since they are estimated by instrumental variable method.⁵ Moreover, there is strong evidence that backward-looking model empirically better fits for inflation dynamics (Rudd and Whelan, 2007). Accordingly, we prefer to use the backward-looking version and we can write the equation for inflation as follows:^{6 7}

$$Inf_{i,t} = \alpha_i + \beta Inf_{i,t-1} + \delta y_{i,t}^d + \gamma y_{i,t}^f + u_{i,t} \quad (1)$$

In this model i denotes country for $i=1, \dots, N$ and t denotes time for $t=1, \dots, T$. α_i refers to country-specific effects, $Inf_{i,t}$ is the annual CPI inflation rate, $y_{i,t}^d$ is domestic output gap, $y_{i,t}^f$ is foreign (global) output gap and $u_{i,t}$ is the error term. The model also consists lagged inflation rate to capture the inflation inertia.

Data on CPI inflation are taken from World Development Indicators (WDI) database. We calculate domestic output gap as percentage deviation of HP-filtered real GDP series which are used as a proxy for potential GDP. Real GDP data are from WDI database. Foreign output gap is constructed as the GDP-weighted average output gaps of industrialized countries. As the data for GDP weights, we use countries' GDP based on purchasing-power-parity (PPP) share of world total which are taken from World Economic Outlook (WEO) database.

Prior to the estimation, we first analyze the stationarity of the variables in the regression. The results of panel unit root tests which are given in the appendix imply that all variables are stationary. The baseline model in Equation 1 is estimated by Generalized Method of Moments (GMM) estimator developed by Arellano and Bond (1990) and Arellano and Bover (1995). Standard panel data estimators such as pooled OLS and within estimator produce biased and inconsistent parameters in regressions which use lags of dependent variable as regressors. Instead, GMM can yield consistent parameter estimates in dynamic panel data models using a large number of instruments to overcome the endogeneity of lagged dependent variable. In Difference-GMM estimator which is proposed by Arellano and Bond

⁴ These countries are Australia, Austria, Belgium, Canada, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Hong Kong, Iceland, Ireland, Israel, Italy, Japan, Luxembourg, Netherlands, New Zealand, Norway, Portugal, Singapore, Spain, Sweden, Switzerland, UK and US.

⁵ See Gordon (2011) for a detailed survey on the debate for empirical modelling of Phillips curve model.

⁶ See Eijffinger and Qian (2016), Ahmad and Civelli (2016) and Zhang (2015) among others.

⁷ We use only one lag of inflation to capture the inertia in inflation since our data is annual.

(1991), instruments are the lags of variables in the differenced equation. Arellano and Bover and Blundell and Bond (1997) then develop System-GMM estimator to reduce the weak instrument problem emerged by the use of lagged variables. System-GMM utilizes from both regression with differenced variables and regression with level variables. Specifically, this estimator is employed in this study which uses the lags of the differences as well as the levels of the regressors as instruments. System GMM estimator reduces the bias induced by the existence of lagged dependent variable and produces robust parameter estimates⁸. Consistency of GMM estimates depends on the validity of instruments. Two specification tests are suggested for the issue. The first one is Sargan or Hansen Test of Overidentifying Restrictions which tests whether the instruments used are appropriate or not. The other one tests for the autocorrelation of the error term. We report the results of these specification tests together with parameter estimates in the subsequent section. Lastly, time dummies are also added to the regression to control for the effects which are specific to the time periods.

5. Empirical Results

Equation 1 is first estimated for the whole period of 1985-2017. Then, to analyze the effect of globalization on the inflation dynamics of industrial countries, we estimate the inflation equation for two sub-periods, 1985-1994 and 1995-2017. The choice of the break year as 1995 is mainly motivated by the remarkable rise in the trade and financial openness of advanced countries after mid-1990s which are represented in Figure 2. There are also a number of studies and reports which emphasize that the inflation process of developed countries has changed around the mid-1990s and this change coincides with the remarkable increase in globalization (see Pain et al., 2008; IMF, 2006). Finally, according to the parameter stability test we carry out, there is evidence of structural change in the model at 1995⁹. Hence, we additionally estimate the inflation model for two sub-periods as pre-globalization (1985-1994) and post-globalization (1995-2017). Table 2 reports the System-GMM estimates of the baseline inflation model for whole period, pre-1995 and post-1995 periods. The p-values of Hansen test and second order autocorrelation do not point out to any problem about the instruments used and autocorrelation for all estimations. Lag of inflation is significantly positive in all periods but its value increases in the post-globalization period implying a rise in the inflation inertia in industrial countries. Domestic output gap is significantly positive in all periods but it is slightly smaller in magnitude in the post-globalization period. Lastly, foreign output gap is not statistically significant in the pre-globalization period while it is significantly positive in the full-period and post-globalization period. The estimates of baseline model imply that domestic output gap continue to be effective on domestic inflation even after globalization. Additionally, foreign output becomes more effective on inflation process in industrial economies with the rise of globalization process.

Table 2. System-GMM estimation results for the baseline inflation model

	Full period 1985-2017	Pre- globalization 1985-1994	Post- globalization 1995-2017
<i>Lag of inflation</i>	0.175*** (0.014)	0.163*** (0.005)	0.673*** (0.046)
<i>Domestic output gap</i>	0.172** (0.087)	0.251*** (0.084)	0.155*** (0.053)
<i>Foreign output gap</i>	0.347** (0.173)	0.345 (0.246)	0.509*** (0.154)
<i>Time dummies</i>	yes	yes	yes
<i>Num. Of obs.</i>	796	225	571
<i>J-test</i>	0.725	0.387	0.685
<i>AC</i>	0.943	0.539	0.273

Note: Robust standard errors in parantheses. ***, **, * refer to significance levels at 1%, 5% and 10% level, respectively. J-test and AC refer to the p-values of Hansen test of overidentified restrictions and second order autocorrelation. Lag of inflation is treated as endogenous and instrumented up to lag three..

Phillips curve equation we estimate in the previous section does not contain any factors other than domestic and foreign output gap. However, cost factors of production such as energy and import prices can create remarkable effect on inflation rates. Especially, it is argued intensively in the literature that import prices can be highly effective on domestic

⁸ See Roodman (2006) for more details of GMM procedure.

⁹ We add a dummy to the model which is equal to unity for 1995 onwards and zero otherwise and interact the dummy with all explanatory variables in the model. The coefficient of the dummy and the interaction terms are found to be jointly significant with an F-statistic of 61.92.

inflation as countries become more open and integrated to each other (see Ihrig et al., 2010). Therefore, following Ihrig et al. (2010) and Eijffinger and Qian (2016), we extend equation 1 with the deviations of import and oil price changes from domestic inflation to capture the effect of cost-push factors on inflation. The extended model can be written as,

$$Inf_{i,t} = \alpha_i + \beta Inf_{i,t-1} + \delta y_{i,t}^d + \gamma y_{i,t}^f + \varsigma_1 (P_{i,t}^m - Inf_{i,t}) + \varsigma_2 (P_{i,t}^o - Inf_{i,t}) + u_{i,t} \quad (2)$$

where $P_{i,t}^m$ and $P_{i,t}^o$ denote the yearly changes in import and oil prices. Data source of import and oil prices are OECD Main Economic Indicators.

System-GMM estimates of extended Phillips curve equation is shown in Table 3. Similar to the estimates of baseline model, domestic output gap is significantly positive in all periods but with a smaller value in post-1995 period. However, foreign output is no longer significant in all three periods when we add cost-push terms to the model. Instead, import prices are significantly and positively affects inflation in the 1995-2017 period, while they are not statistically

Table 3. System-GMM estimation results for the extended inflation model

	Full period	Pre-globalization	Post-globalization
	1985-2017	1985-1994	1995-2017
<i>Lag of inflation</i>	0.755*** (0.031)	0.773*** (0.096)	0.643*** (0.038)
<i>Domestic output gap</i>	0.163** (0.038)	0.220*** (0.043)	0.127*** (0.034)
<i>Foreign output gap</i>	0.113 (0.138)	0.032 (0.232)	0.099*** (0.138)
<i>Import price</i>	0.053* (0.029)	0.034 (0.030)	0.079** (0.031)
<i>Oil price</i>	0.130*** (0.002)	0.012*** (0.004)	0.012*** (0.002)
<i>Time dummies</i>	yes	yes	yes
<i>Num. Of obs.</i>	703	178	525
<i>J-test</i>	0.812	0.674	0.899
<i>AC</i>	0.395	0.633	0.113

Note: Robust standard errors in parantheses. ***, **, * refer to significance levels at 1%, 5% and 10% level, respectively. J-test and AC refer to the p-values of Hansen test of overidentified restrictions and second order autocorrelation. Lag of inflation is treated as endogenous and instrumented up to lag three..

significant in the 1985-1994 period. Other cost term, oil prices are significantly positive in all periods suggesting that domestic inflation is considerably affected from oil prices.

Our results imply that world output gap does not have a direct significant influence on inflation of industrial countries as Globalization of Inflation Hypothesis suggests¹⁰. However, domestic output gap continues to be highly effective on domestic prices even after globalization process. More importantly, our findings reveal that the effect of foreign economic conditions work mainly through import prices.¹¹ Supporting the Globalization of Inflation Hypothesis, domestic inflation become highly sensitive to import prices in advanced countries with the increase in the extent of globalization.

6. Conclusion

Global economic integration has proceeded considerably since the past three decades. It is intensely discussed by policy makers that this globalization process has led to changes in inflation dynamics of industrialized countries. The Globalization of Inflation Hypothesis emphasizes the importance of foreign factors in the determination of inflation. This study mainly examines whether the determinants of inflation in developed economies have changed with the increased

¹⁰ The coefficient of foreign output gap is insignificant and wrongly signed in Ihrig et al. (2010).

¹¹ This result supports the conclusions of Pain et. al. (2008). However, Ihrig et al. (2010) does not find an increase in the effect of import prices on inflation for most of the industrial countries analyzed.

trade and financial integration. Estimating an augmented Phillips equation with foreign output gap, we analyze whether world output gap dominates domestic output gap after the mid-1990s. Moreover, we test whether the sensitivity of domestic inflation to import prices has increased after this globalization period.

Our findings reveal only limited evidence for the Globalization of Inflation Hypothesis in industrial countries. Domestic output gap is highly significant in all periods implying that it is still an important determinant of inflation in developed countries even after globalization process. Foreign output gap is found to have significantly and positively affect inflation after mid-1990s in the baseline model. However, it becomes insignificant when we account for the impacts of cost-push terms on inflation. Therefore, we do not have a strong evidence that world output gap become increasingly effective on inflation rates of advanced economies. On the other hand, we find that import prices have significant influence on inflation in the post-globalization period, consistent with the increased import penetration and internationalization of production throughout the world.

To sum up, for industrial countries, we do not have sufficient evidence that foreign output gap has become dominant over domestic output gap as the world globalizes. Domestic output gap continues to have considerable effect on inflation rates. According to our results inflation in industrial countries become more sensitive to foreign economic conditions as they become more open to trade but this effect works mainly through the channel of import prices instead of foreign output gap.

Our findings are consistent with the arguments of Kohn (2006) and Yellen (2006) which accept that international forces have started to play an increasingly important role on inflation process but conclude that domestic factors keep to play a predominant role. These influential economists stress that floating exchange rates which are adopted increasingly after 1990s by industrial countries allow monetary authorities to control domestic inflation by setting interest rates independently from abroad. Therefore, even though foreign economies are booming and foreign price pressures are rising, domestic prices are not affected if domestic currency gains value against foreign currencies. It can also be argued that monetary policy of industrial countries has been rather successful for managing inflation expectations in recent years which can lead inflation to be less variable and less sensitive to foreign output gaps (Ihrig, 2007). On the other hand, the view that globalization increases the role of import prices on domestic inflation mostly supported by the previous research. It is straightforward that import prices affect the prices of imported goods in the consumption basket and this leads to higher responsiveness of consumer prices to import price changes. High integration of low-cost countries like China and India to the global economy decreased the inflation rates of developed economies by reducing import prices and affecting wage and price setting behavior in these economies.

The arguments such as central bankers should pay more attention to global developments rather than the conditions of domestic economy does not seem to be justifiable by our empirical analysis. Hence, main policy implications of our findings are that monetary policy-makers should continue to focus on the measures of domestic capacity utilization while they keep tracking the foreign economic conditions. Besides, they should closely analyze the movements of import prices and exchange rates as the weight of imported goods in their economies' consumption and production pattern rises.

REFERENCES

- Ahmad, S., & Civelli, A. 2016. "Globalization and inflation: A threshold investigation", *Journal of Macroeconomics*, 48, 283-304.
- Arellano, M. and Bond, S. (1991) "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations" *Review of Economic Studies*, 58: 277-297.
- Arellano, M. and Bover, O. 1995. "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.
- Ball, L. M. (2006). "Has globalization changed inflation?", *NBER Working Paper*, No. 12687
- Bernanke, B.S. 2007. "Globalization and monetary policy", Stanford Institute for Economic Policy Research. Speech at the Fourth Economic Summit.
- Blundell, R. and Bond, S. 1998. "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.
- Borio, C. E., & Filardo, A. J. 2007. "Globalisation and inflation: New cross-country evidence on the global determinants of domestic inflation", *BIS Working Paper*, No. 227.
- Eijffinger, S. C., & Qian, Z. 2016. "Trade openness and the Phillips curve: The neglected heterogeneity and robustness of empirical evidence", *International Review of Economics & Finance*, 44, 13-18.
- Fisher, R.W. 2006. "Coping with globalization's impact on monetary policy", Speech at the Allied Social Science Association Meetings, Boston.
- Forbes, K. 2018. "Has Globalization Changed the Inflation Process?", In *17th Bank for International Settlements Annual Research Conference, Zurich, June* (Vol. 22).
- Gali, J., Monacelli, T. 2005. "Monetary policy and exchange rate volatility in a small open economy", *Rev. Econ. Studies*, 72 (3), 707-734.
- Gamber, E. N., & Hung, J. H. 2001. "Has the rise in globalization reduced US inflation in the 1990s?", *Economic Inquiry*, 39(1), 58-73.
- Gerlach, S., & Svensson, L. E. 2003. "Money and inflation in the euro area: a case for monetary indicators?", *Journal of Monetary Economics*, 50(8), 1649-1672.
- Gordon, R. J. 2011. "The history of the Phillips curve: consensus and bifurcation" *Economica*, 78(309), 10-50.
- Ihrig, J., Kamin, S. B., Lindner, D., & Marquez, J. 2010. "Some simple tests of the globalization and inflation hypothesis", *International Finance*, 13(3), 343-375.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. 2003. "Testing for unit roots in heterogeneous panels", *Journal of econometrics*, 115(1), 53-74.
- IMF (2006). "How has globalization affected inflation?", *World Economic Outlook* (pp. 97-134). Washington, DC: IMF (chapter 3).
- Kim, D. H., Lin, S. C., & Wu, Y. C. 2016. "Globalization and inflation: New panel evidence", *Macroeconomic Dynamics*, 20(1), 1-26.
- Kohn, D. L. 2006. "The effects of globalization on inflation and their implications for monetary policy". In *Conference Series; [Proceedings]* (Vol. 51). Federal Reserve Bank of Boston.
- Lane, Philip R., and Milesi-Ferretti, G. M. 2007. "The External Wealth of Nations Mark II: Revised and Extended Estimates of Foreign Assets and Liabilities, 1970-2004", *Journal of International Economics*, Vol. 73, No. 2, pp. 223-50.
- Maddala, G. S., & Wu, S. 1999. "A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test", *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 631-652.
- Mazumder, S. 2017. "The Impact of Globalization on Inflation in Developing Countries", *Journal of Economic Development*, 42(3).
- Pain, N., Koske, I., & Sollie, M. 2008. "Globalisation and OECD consumer price inflation", *OECD Journal: Economic Studies*, 2008(1), 1-32.
- Rogoff, K. 2003. "Globalization and global disinflation", *Economic Review-Federal Reserve Bank of Kansas City*, 88(4), 45-80.
- Roodman, D. 2006. "xtabond2: Stata Module to Extend xtabond Dynamic Panel Data Estimator", *Center for Global Development, Washington, DC*.
- Rudd, J., Whelan, K. 2007. "Modeling inflation dynamics: A critical review of recent research", *J. Money, Credit, Bank* 39 (s1), 155-170.
- Rudebusch G. D. and L. E. O. Svensson 1999. "Policy Rules for Inflation Targeting", in J. B. Taylor (ed.), *Monetary Policy Rules*, University of Chicago Press, 203-246.
- Tootell, G. M. 1998. "Globalization and US inflation", *New England Economic Review*, July/August, 21-33.
- Yellen, J. L. 2006. "Monetary policy in a global environment". Speech at the Conference "The Euro and The Dollar in a Globalized Economy", University of California at Santa Cruz, Santa Cruz, CA, May.
- Zhang, C. 2015. "The effect of globalization on inflation in new emerging markets", *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(5), 1021-1033.

APPENDIX

Table A. Panel Unit Root Tests

	Inf	y^d	y^f
IPS	-25.27***	-9.00***	-5.24***
MW	136.30***	229.65***	210.39***

Note: IPS and MW denote the Im, Pesaran and Shin (2003) and Maddala and Wu(1999) panel unit root tests, respectively. *** denotes the significance level at the 1% significance level. The number of lags used in the ADF regressions for the tests are determined by Schwarz Criterion with a maximum lag of 4. Inverse Chi-Square values are represented for MW test.

Lojistik İşletmelerini Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimine Yönlendiren Etkenlerin Değerlendirilmesi

Evaluation Of Drivers Of Green Supply Chain Management In Logistics Companies

Berkay ÖZKAYA, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Türkiye, bozkaya@thk.edu.tr

Orcid No: 0000-0001-6238-866X

İpek KAZANÇOĞLU, Ege Üniversitesi, Türkiye, ipek.savasci@ege.edu.tr

Orcid No: 0000-0001-8251-5451

Öz: Bu araştırmanın amacı, lojistik firmalarının yeşil tedarik zinciri yönetimini nasıl tanımladığını açıklamak ve yeşil tedarik zinciri yönetimine yönlendiren etkenlerin neler olduğunu belirlemektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Yöntemin kullanılmasındaki amaç lojistik firmalarını yeşil tedarik zinciri yönetimine iten etkenlerin ortaya çıkartılmasıdır. Kartopu örneklem tekniği ile başlangıç noktası belirlenerek yönlendirilen kişiler tarafından beş işletmeden yedi kişi ile yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler sonunda elde edilen veriler, “betimsel analiz” yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında (i) ulusal ve uluslararası politika, kural ve mevzuat/yasaların, (ii) rekabet ve pazar koşulların, (iii) müşterilerin, (iv) teknolojik gelişmelerin, (v) firma politikalarının, yönetimin ve bakış açısının, (vi) firma konumlandırma planı/stratejisinin ve (vii) ekonomik baskıların yönlendirici etkenlerin olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışma kapsamında rekabet ve pazar koşulları ile ilişkilendirilebilecek olan takipçilik, özgün yönlendirici etken; ekonomi ile ilişkilendirilebilecek enerji tasarrufu ise gelecek uygulamalar için yüksek önem düzeyli etken olarak gözlenmektedir. Literatürde birçok alanda yeşil tedarik zinciri yönetimine ilişkin çalışılma olmasına rağmen, lojistik firmalarını yönlendiren etkenleri ele alan sınırlı sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak bu çalışmada belirlenen enerji tasarrufu ve takipçilik etkenlerinin hem uygulamaya, hem de literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

*Anahtar Kelimeler: Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi, Yönlendirici Etkenler, Lojistik
JEL Sınıflandırması: L91, M10, R41*

Abstract: The aim of this study is to describe how logistics firms define green supply chain management and to determine the drivers for green supply chain management. The study used in-depth interview technique, which is a qualitative research method. This method was used to reveal the factors motivating logistics firms to use green supply chain management. Face-to-face interviews were conducted with seven individuals from five different firms using snowball-sampling technique. Data acquired through interviews are analyzed with “descriptive analysis” method. It was found that the drivers were (i) national and international policies, rules and regulations/laws, (ii) competition and market conditions, (iii) customers, (iv) technological developments, (v) firm policies, management and point of view, (vi) firm positioning plan/strategy and (vii) economical pressures. Another finding of the study was that following, which can be associated with competition and market conditions, was the specific driver; while energy-saving, which can be associated with economy was the highly important driver for future practices. Although the literature contains a large body of research on green supply chain management in a wide variety of fields, only a limited number of studies concentrated especially on drivers for logistics firms. Thus, we believe that energy-saving and following drivers, which were determined in this study, will contribute to the literature and guide logistics firms for their future practices.

*Keywords: Green Supply Chain Management, Drivers, Logistics
JEL Classification: L91, M10, R41*

1. Giriş

20. YY’ın son yıllarında çevreye karşı sorumluluk bilinci ile üretim yapma bakış açısının temellerini oluşturduğu yeşil tedarik zinciri (YTZ) kavramı (Curkovic vd., 1999) ortaya çıktığı günden bugüne kadar birçok alanda varlığını arttırmıştır. Tedarik zinciri yönetiminde ise, tüm müşteri ve tedarikçiler arasında gerçekleştirilen ürün temelli ticari faaliyetlerde lojistik ayağı büyük önem arz etmektedir. Zincirin her basamağında etkin bir unsur olan lojistik sektörü de, tedarik zincirinin çevresel duyarlı hale gelmesinde de ciddi bir role sahiptir. Sera gazı emisyonlarının %15’i, CO₂ emisyonlarının ise %23’ü ulaşım sektöründen kaynaklanmaktadır. 1990-2007 arasında CO₂ emisyonları %45’lik bir büyüme kaydetmiş olup, 2030’a kadar %40’lık bir artış gerçekleşmesi beklenmektedir (Salimifard vd., 2012). Lojistik faaliyetler esnasında tüketilen yakıt, sevkiyat sıklığı, müşteriye ve pazara olan uzaklık, paketlemenin ağırlık, malzeme ve şekil yönünden dağıtımın performansını ve tedarik zincirinin yeşil kavramı ile etkilemektedir (Sarkis, 2003). Taşıma masraflarını azaltmak, depo yerlerini optimize etmek gibi lojistik faaliyetlerini her basamakta çevre dostu hale getirmek YTZ için önemli uygulamalardan biridir. Çevresel faydalar ile birlikte sosyal faydalar sağlayan YTZ uygulamaları enerji tüketiminin azalmasına, güçlü ortaklık ve teşvikler ile birlikte yenilikçi çevre teknolojilerinin başarısının artmasına (Geffner ve Rothenberg, 2000), atık yönetimine, emisyonlara, hammaddede tüketimine, gücü, radyasyon ve riskli malzeme tüketimine, çalışan ve toplum sağlığına önemli düzeyde katkı sağlamaktadır. İşletmelerin çevresel performansını yükseltmekte ve işletmeler-müşteri bağında kazan-kazan ilişkisi yaratmakta (Zhu ve Sarkis, 2004), daha iyi marka değeri

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 11 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 6 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

ve itibar, daha yüksek kalitede ürün ve hizmet üretimi sağlamakta, daha yüksek düzeyde müşteri memnuniyeti ve güven oluşturmada, yeşil uygulamalar ile birlikte tedarik zincirinde entegrasyonu artırarak rekabette avantaj yaratırken (Rao ve Holt, 2005) verimliliği artırıp maliyetleri minimize etmektedir (Baki, 2018). Bu etkileri yaratırken bir takım paydaş baskıları ve işletme bakış açıları tarafından da yönlendirilmektedir (Govindan ve Bouzon, 2018). Bu baskılar sektöre, coğrafyaya, faaliyette bulunulan ülkenin ekonomik, siyasal ve çevresel koşullarına, müşteri yapısına, tedarikçi bakış açısına vb. bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

Bu araştırmanın amacı, lojistik firmalarının Y TZ yönetimini nasıl tanımladığı ve Y TZ yönetimine yönlendiren etkenlerinin neler olduğunu anlamak ve bu etkenlerden hangisinin/hangilerinin lojistik firmaları için daha önemli olduğunu ortaya çıkarmaktır.

2. Literatür Taraması

2.1. Yeşil Tedarik Zinciri

Y TZ kavramı, 1994 yılında Webb tarafından önerilen yeşil satın alma konseptine dayanmaktadır (Webb'ten akt. Shan ve Wang, 2018). Kavram, 1996 yılında Michigan State Üniversitesi, Üretim Araştırma Konsorsiyumu tarafından Çevre Sorumlu Üretim adlı çalışmada önerilmiştir. Küresel ısınmanın artması, biyolojik çeşitliliğin karşı karşıya kaldığı sorunlar, çevre bilincinin artması gibi baskılar işletmelerin tedarik zincirlerini çevresel bozulmaları asgari düzeyde tutma konusunda sorumlu hale getirmiştir (Tseng vd., 2019). Tedarik zinciri operasyonlarının emisyon, kirlilik, toplumun genel sağlığı, çevreye ve atmosfere verdiği zararlar dikkate alındığında önemli bir etki alanına sahiptir. Bu kavramların bütünleşmesi ile Y TZ yönetimi kavramı ortaya çıkmaktadır (Sarkis, 2006). Kavram 1990'ların ortasında ortaya çıkmış olsa da literatürde popüler bir hale gelmesi 2000'li yıllar itibarıyla olmuştur. Tseng ve arkadaşları (2019) Y TZ yönetimi konusunda 1998-2018 yılları arasında konu ile ilişkilendirilen 880 makaleyi inceleyerek, çevresel performansı artırmak amacı ile bilgiyi paylaşmak için müşteriler, tedarikçiler ve lojistik hizmet sağlayıcılarla işbirliği de dâhil olmak üzere çevre yönetim sisteminin tedarik zinciri süreciyle bütünleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Tanım Y TZ yönetiminin ortaya çıktığı dönemlerdeki tedarik, üretim, montaj, paketleme, lojistik ve dağıtım (Beamon, 1999) gibi kaygıları kapsamakla birlikte, ekonomik ve sosyal (Fahimnia vd. 2015) meselelerdeki kaygılarına da temas etmektedir.

Y TZ uygulamalarında yeşil tasarım; maliyet ve performans gibi kriterlerin gözetilmezsizin çevresel faktörlere uygun ürün tasarımıdır (Rostamzadeh vd., 2014). Yeşil satın alma; satın alınan öğelerin atık azaltmayı göz önünde bulundurarak yeniden kullanılabilir ve geri dönüştürülebilir nitelikte temin edilmesi (Rostamzadeh vd., 2014) çevresel sorunların ve endişelerin tedarik süreci ile bütünleşik hale getirilmesi (Rao ve Holt, 2005) olarak ifade edilmektedir. Yeşil üretim, olumsuz etkilerin mümkün olan en üst düzeyde önlenmesi ve süreç içerisinde ürünlerin sürekli iyileştirilmesi (Atlas ve Florida'dan akt. Rostamzadeh vd., 2014), daha az enerji ve kaynak kullanarak çevreye en az zarar ile üretim yapılmasıdır (Gao vd., 2009). Yeşil paketleme; strafor köpük kullanımı azaltılmış, sterilize kriterler ile basitleştirilmiş, çevreye zararı azaltılmış, yer kullanımı artırılmış şekilde paketlenmesidir (Kung vd., 2012). Yeşil depolama; karbon ayak izini en aza indirecek yapıyı sağlayan çevre dostu depo uygulamalarına geçiş yapmaktır (Rostamzadeh vd., 2014). Yeşil lojistik; en iyi ulaşım araçlarının, en ideal ulaşım yollarının ve taşıyıcıların seçimi ile dağıtım/nakliye başka olmak üzere çevresel zararları en azandırmaktır (Gao vd., 2009). Geri dönüşüm ise; kaynak azaltımı, geri kazanım, ikame materyal ve yeniden kullanım, atık imhası, tamir ya da yeniden üretim ifade edilmektedir (Lambert ve Stock'tan akt. Rogers ve Tibben-Lembke, 2001).

2.2. Yeşil Tedarik Zincirine Yönlendiren Etkenler

İşletmeleri Y TZ yönetimi uygulamalarına içten ya da dıştan gelen yönlendirici etkenler sebep olabilmektedir. Bu yönlendiren etkenlerin hükümet, tüketiciler, toplum, sivil toplum örgütleri, piyasa, rakipler, tedarikçiler, organizasyon, çalışanlar ve medya gibi farklı paydaş grupları ile ilişkide olabilmektedir (Govindan ve Bouzon, 2018). *Dışsal yönlendirici etkenler*, bir işletmenin Y TZ yönetimi uygulamalarını benimsemesini ve çevresel konularda daha duyarlı davranmasını sağlayan işletme dışı etkenler olarak tanımlanmaktadır. Ülke, sektör ve işletme kültürü gibi birçok değişken dışsal faktörlerin belirlenmesinde etkili olabileceği gibi genellikle düzenlemeler, müşterilerden gelen baskılar ve rekabet dinamikleri dışsal yönlendirici etkenler olarak ifade edilmektedir (Brik vd., 2013). Dışsal faktörler işletmelerin kimi uygulamaları benimsemesinde ya da kimi uygulamalardan kaçınmasında önemli rol oynamakta olup (Powell ve DiMaggio'tan aktaran Brik vd. 2013) genellikle işletmelerin gönüllü eylemler içerisinde bulunmayı engelleyen şiddetli atalet duygusundan ötürü dışsal yönlendirici etkenler önemli bir etkiye sahip olmaktadır (Cordano ve Frieze, 2000). *İçsel yönlendirici etkenler* de Y TZ yönetiminin yönlendiricisi olabilmektedir. İşletmelerde üst yönetimin etik değerleri, iş tahahhütleri, yönetsel faktörleri, ekonomik girişimleri, operasyonel süreçleri vb. içsel yönlendirici olarak nitelendirilmektedir (Walker vd., 2008).

Govindon ve Bouzon (2018)'un literatür incelemesinde Y TZ'ne yönlendirici 37 adet etken tespit etmiş, bu etkenleri 8 başlık altında sınıflandırılmıştır. Bunlar; politika, yönetişim ve tedarik zinciri süreçleri, yönetim, piyasa ve rekabet, teknoloji ve altyapı, ekonomi, bilgi ve sosyal yapı ile ilgili konular olarak ifade edilmektedir. Dhull ve Narwal (2017) çalışmasında yönlendirici etkenler ile karar vericilerin ilişkisini incelemiş olup, yönlendirici etkenler arasında etkisi kuvvetli olan etkenleri sırası ile bölgesel hükümet mevzuatları ve merkezi hükümet uygulamaları olarak gözlemlemiştir. Abdullah vd. (2018)'i Y TZ yönetiminde yönetsel kaygıların, çevre düzenlemelerinin ve paydaş politikalarının etkili olduğunu, aynı zamanda yeşil uygulamaların seçimi konusunda hükümet düzenlemelerinin, paydaş baskısının ve işletme büyüklüğünün etkili olduğunu ortaya çıkartmıştır. Wang vd. (2018) maliyet kriterinin büyük işletmelerde, müşteri

etkeninin ise küçük işletmelerde daha etkin yönlendirici etkenler olduğunu ortaya koymuştur. Susanty vd. (2018) YTZ yönetiminde benimsenmesine çalışan katılımı, teknoloji, finans, yasal düzenlemeler ve müşteri baskısının; Zhu ve Xu (2019) hükümet düzenlemelerinin, tüketicilerin, tedarikçilerin ve distribütörlerin önemli yönlendirici etkenler olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca yöneticilerin çevresel farkındalığının aracı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Jing vd. (2019) çalışmasında işletmelerin finansal performanslarının en etkili iç faktör, devletin çevresel düzenlemelerinin en etkili dış faktör olduğu ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca kurumsal sosyal sorumluluğun en zayıf yönlendirici iç etken, üçüncü taraflardan alınan yardım ve teşviklerin ise en zayıf dış yönlendirici etken olduğu gözlenmiştir. Saade vd. (2019) dış paydaş bakışının ve devlet desteği eksikliğinin yönlendirici olmaktan çok engelleyici olduğunu; pazarlama fırsatları, pazar motivasyonu ve çalışanların olumlu yönde etki yaratan unsurlar olduğu ortaya çıkarılmıştır. Zhan vd. (2019) çalışmalarında kurumsal baskıların; Shohan vd. (2019) çalışanların motivasyonu, sağlığı ve güvenliği, müşteri bilinci, baskı ve destek, küresel pazarlama ve rekabet gücü, çevre dostu ürün talebi, sosyal ve çevresel sorumluluk, kurumsal destek, rakipler, tedarikçi baskısı ve istekliliği olarak belirtilmiş olup, özellikle tedarikçi baskısı ve istekliliğinin en önemli yönlendirici etken olduğu ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca YTZ yönetiminin işletmeler için yüksek bir maliyet baskısı yarattığı da ifade edilmiştir. Thaib (2020) sosyo-kültürel sorumluluğun en güçlü belirleyici olduğu, ayrıca yasal düzenlemeler, rakip baskısı, müşteri bakış açısı ve baskısının YTZ yönetimi uygulamaları ile olumlu yönde bir ilişkisinin olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Konu alanda yapılan çalışmalar dikkate alınarak çerçevesi belirlenen yönlendirici etkenler, gerçekleştirilen görüşmeler beraberinde Tablo 1’de belirtildiği şekilde sınıflandırılmış ve bu doğrultuda incelenmiştir.

Tablo 1. İşletmeleri YTYZ’ne Yönlendiren Etkenlere İlişkin Literatür Taraması

	<i>Etkenler</i>	Tanımları	Yazar (lar)
1	<i>Ulusal ve Uluslararası Politikalar, Kurallar ve Mevzuat/Yasalar</i>	Politika ile ilgili sorunları, yetkilendirmeleri, teslim ve iade süreçleri, uygulama ve teşvik yasaları vb. konularıyla ilgilidir.	Thaib (2020), Jing vd. (2019), Zhu ve Xu (2019), Susanty vd. (2018), Abdullah vd. (2018), Dhull ve Narwal (2017), Agrawal vd. (2015), Abdul-Kader (2014), Kannan vd. (2014), Zhu ve Geng (2013), Bhoon ve Narwal (2013), Shaik ve Abdul-Kader (2014), de SousaJabbour vd. (2013), Jindal ve Sangwan (2013), Subramoniam vd. (2013), Mathiyazhagan ve Haq (2013), Saavedra vd. (2013), Krikke vd. (2013), Hsu vd. (2013)
2	<i>Rekabet ve Pazar Koşulları</i>	Müşteri memnuniyeti, marka koruması, rekabet avantajı, rakiplerin yeşil girişimlerini benimseme baskısı vb. konulara ilişkindir.	Thaib (2020), Shohan vd. (2019), Saade vd. (2019), Agi ve Nishant (2017), Bey vd. (2013), Mathiyazhagan ve Haq (2013)
3	<i>Ekonomik Baskılar</i>	Maliyeti azaltma, hammadde tüketiminde ve atıf azaltma, değer yaratma vb. konulara ilişkindir.	Zhan vd. (2019), Wang vd. (2018), Susanty vd. (2018), Mathiyazhagan ve Haq (2013)
4	<i>Tedarikçi Baskısı</i>	Tedarikçi işbirliği, çevre dostu ürünlere teşvik, işletmeler arasında çevre ortaklığı projeleri, sertifikasyon talepleri, sanayi grupları ile birlikte işbirliği anlaşmaları vb. konulara ilişkindir.	Singh vd. (2019), Zhu vd. (2016), Zhu vd. (2013), Diabat ve Govindan (2011), Quesada vd. (2011), Dornfeld (2010), Paulraj (2009), Zhu vd. (2008)
5	<i>Müşteri Talep ve Beklentileri</i>	Müşteri farkındalığı, baskısı, desteği vb. konularla ilişkilidir.	Thaib (2020), Shohan vd. (2019), Zhu ve Xu (2019), Susanty vd. (2018), Bhoon ve Narwal (2013), Bey vd. (2013), Zhu ve Geng (2013), Jindal ve Sangwan (2013), Mathiyazhagan ve Haq (2013), Shaik ve Abdul-Kader (2014)
6	<i>Teknolojik Gelişmeler</i>	Yeşile entegre bilgi yönetim sistemleri, teknolojik inovasyonlar, geri dönüşüm, yeniden üretim, duyarlı ürün vb. konularına yöneliktir.	Susanty vd. (2018), Kuei vd. (2015), Shaik ve Abdul-Kader (2014)
7	<i>Sosyal Baskılar</i>	Yüksek farkındalık, çevre koruma, kurumsal vatandaşlık bilinci/baskısı vb. konulara yöneliktir.	Shohan vd. (2019), Agi ve Nishant (2017), Shaik ve Abdul-Kader (2014), Zhu ve Geng (2013), Hsu vd. (2013), Jindal ve Sangwan (2013), Mathiyazhagan ve Haq (2013)

8	<i>Firma Politikaları, Yönetimi ve Bakış Açısı</i>	İnsan kaynakları farkındalığı ve desteği, departmanlararası entegrasyon, yönetimin sosyal farkındalığı vb. konularına yöneliktir.	Zhan vd. (2019), Abdullah vd. (2018), Kuei vd. (2015), Tachizawa vd. (2015), Agrawal vd. (2015)
9	<i>Firma Konumlandırma Planı/Stratejileri</i>	Markanın geliştirilmesi, yeşil imaj, itibar, algı vb. konularına ilişkindir.	Bhool ve Narwal (2013), Jindal ve Sangwan (2013), Mathiyazhagan ve Haq (2013), Shaik ve Abdul-Kader (2014)
10	<i>Çalışanlar</i>	Çalışanların yeşil konulardaki motivasyonu, çevresel konulardaki duyarlılığı, işçi sağlığı ve güvenliği vb. konulara ilişkindir.	Shohan vd. (2019), Zhan vd. (2019), Bhool ve Narwal (2013)

Kaynak: Bhool, R., Narwal, M.S. 2013. "An analysis of drivers affecting the implementation of green supply chain management for the Indian manufacturing industries". International Journal of Research in Engineering and Technology, 2(11): 242-254; Govindan, K., Bouzon, M. 2018. "From a literaturereviewto a multi-perspectiveframeworkforreverselogisticsbarriers and drivers". Journal of Cleaner Production, 187: 318-337; Saade, R., Thoumy, M. 2019. "Green supply chain management adoption in Lebanese manufacturing industries: an exploratory study". Int. J. Logistics Systems and Management, 32: 520-547.

Türkçe literatürde Y TZ yönetimine ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde; kronolojik şekilde literatür taraması yapan (Ergülen ve Büyükkökük, 2008; Gilanlı, 2018); konaklama işletmelerinde (Akandere ve Zerenler, 2017); firmaların sürdürülebilirlik raporları doğrultusundaki uygulama örneklerini inceleyen (Korkmaz, 2015); alüminyum doğrama (Atrak ve Özdağoğlu, 2014) ve kimya sektörü (Coşkun ve Bozyiğit, 2019) özelinde tartışılmıştır. Ayrıca işletmelerin karşılaştıkları zorluklar ve engeller (Yaprak ve Doğan, 2019); hastanelerin yeşil lojistik uygulamalarına zorlayan sebepler (Yangınlar ve Sarı, 2017) araştırılmıştır. Lojistik firmaların Y TZ'de aldığı rol ve etki düzeyi dikkate alındığında çalışmanın hem uygulamaya, hem de alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Kapsamı ve Önemi

Çalışma karayolu taşımacılığı yapan lojistik firmalarında uygulanmıştır. Karayolu taşımacılığı, altyapısına uygun olarak yolcunun ve yükün ise ilk noktadan araca yüklenerek istenilen en son noktaya kadar ulaşımın sağlandığı tek alternatif taşıma türüdür (Kılıç, 2019). Küresel ulaşım emisyon verileri dikkate alındığında tüm emisyonun %24'ünden sorumlu olan taşıma hizmetlerinde en büyük pay ise %24'lük pay içerisinde yaklaşık olarak %75 ile karayolu taşıtlarına aittir (International Energy Agency, 2019). Emisyon verileri, karayolu taşımacılığına olan ilgi, Türkiye'nin uluslararası karayolu taşımacılığındaki yoğunluğu ve yıllar içerisinde gözlemlenen artış dikkate alındığında lojistik faaliyetlerin Y TZ yönetimi içerisindeki yeri oldukça önemli bir noktaya gelmektedir.

3.2. Araştırma Soruları

Araştırma soruları aşağıda belirtildiği şekildedir;

- Lojistik sektöründe yeşil tedarik zinciri yönetimi nasıl tanımlanmaktadır?
- Lojistik sektörünü yeşil tedarik zinciri yönetimine yönlendiren etkenler nelerdir?
- Lojistik sektörünü yeşil tedarik zinciri yönetimine yönlendiren etkenlerden hangisi/hangileri lojistik firmaları için daha önemlidir?

3.3. Araştırma Yöntemi

Çalışmada kalitatif vaka analizi yöntemi kullanılmıştır. Vaka analizi seçilen olgu hakkında detaylı bilgi vermeyi, katılımcıların görüşleri arasındaki uyum ya da uyumsuzlukları derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır (Yin, 2002). Vaka analizi çalışmaları firma ve örgütsel davranışları incelemede sıklıkla kullanılmaktadır. Derinlemesine veri toplama ve analizi elde etmek için vaka analizi çalışmalarında genellikle üç ya da dört kadar az katılımcı ile çalışılmaktadır (Ritchie ve Lewis, 2003).

3.4. Örneklem Seçimi ve Veri Toplama

Araştırma, ağırlıklı olarak Avrupa ülkelerine ve Türkiye'nin çevre ülkelerine özmal ve kiralık araçlarla hizmet veren lojistik firmaların İzmir il sınırları içerisinde ulaşılabilen ve görüşmeyi kabul eden firmaları ile sınırlıdır. Araştırmada, analiz kapsamında vaka lojistik faaliyetler olarak seçilmiştir. Veri toplama aşamasında örneklem seçimi "tesadüfi olmayan örneklem yöntemleri"nden biri olan "kartopu örneklem tekniği" ile gerçekleştirilmiştir (Berg, 2001). Görüşmelere, Uluslararası Taşıma İşleri Organizatörleri Dernekleri Federasyonu (FIATA) Onur Üyesinin yönlendirmesi ile başlanmış olup beş farklı firmadan Tablo 3'teki yetkililer ile görüşülmüştür. E firmasının konuya gösterdikleri ilgi ve duyarlılıktan ötürü farklı departmanlardan katılım gerçekleştirilmiştir. Görüşülen firmalar başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Türkiye'nin çevre ülkelerine özmal ve kiralık araçlarla hizmet veren lojistik firmalardır.

Tablo 3.Katılımcı Bilgi Listesi

Firma	Görev	Sektör Tecrübesi	Mevcut İşyeri Tecrübesi	Cinsiyet
G	Şirket Ortağı	21 yıl	11 yıl	Erkek
D	İthalat Müdürü	17 yıl	15 yıl	Erkek
I	Karayolu Operasyon Uzmanı	5 yıl	0-1 yıl	Erkek
B	Ege Bölge Direktörü	28 yıl	27 yıl	Erkek
E	Ege Bölge Müdürü	21 yıl	21 yıl	Kadın
E	Sürdürülebilirlik Strateji Uzmanı	6 yıl	4 yıl	Erkek
E	Müşteri Sürdürülebilirlik Uzmanı	14 yıl	2 yıl	Erkek

3.5. Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırma verilerinin analizinde “betimsel analiz” kullanılmıştır. Betimsel analizin kullanılmasının nedeni, araştırmanın kavramsal yapısının önceden açık olarak belirlendiğinden, daha önce belirlenen temalara uygun firmaların bu konudaki görüşleri öğrenilmeye çalışılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 239). Bu bakımdan görüşülen firmaların ifadelerini çarpıcı biçimde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

4. Araştırma Bulguları

Çalışmada lojistik işletmelerin Y TZ yönetimi nasıl tanımladığı, Y TZ yönetimine yönlendiren etkenlerin ile bu etkenlerden hangilerinin daha önemli olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

4.1. Yeşil Tedarik Zinciri Kavramına Bakış Açısı ve Uygulama Geçmişi

Görüşmelerde sektörün Y TZ'ye bakış açısının ağırlıklı olarak “yeşil” kavramı ile özdeşleştiği ve sektörel bir kavram olmasından öte, evrensel düzeyde önem taşıyan uluslar üstü bir kavram olarak değerlendirildiği belirtilmiştir. Kimi işletmelerin konu özelinde kurum vizyonu ile birlikte benchmarking uygulamalarını daha global yaklaşım, trend ve işletmeleri baz alarak gerçekleştirdiği de görülmektedir. Bununla birlikte tanımlar birbiri ile benzerlik göstermekle birlikte her işletmenin birbirinden farklı noktalara değindiği anlaşılmaktadır. Konuya ilişkin değerlendirmeler dikkate alındığında kümülatif olarak ortaya çıkacak tanımın kavramı kapsayıcı olacağı, fakat tanımların tedarik zincirinin her kademesi için değil, ağırlıklı olarak taşıma işlemlerine ilişkin ve ekipman özelinde yapıldığı da görülmektedir. Buradan hareketle tanımlamaların genellikle teknoloji ve altyapı ve kanun/yasa/yönetmelik gibi uygulamalarla bağdaştırıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre kavram şu şekilde ifade edilmiştir:

“Aslında bunlar benim için bir çeşit politikadır. Çevre kirliliğidir, küresel ısınmadır, gelecek nesillere düzgün bir dünya bırakabilmek için böyle bir kavramın oluştuğunu düşünüyorum. Bu kavramın tüm hayatımıza, insan hayatının özüne uyma gerekliliği var. O yüzden benim için insan geleceğinin bir kavramı. Kavram insanların geleceği, yeşil tedarik zinciri ise bunlar arasında yalnızca bir politika. Yeşil tedarik zinciri de zaten bu yeşil politikaların nasıl yönetileceği ile ilgili.” (G Firması)

“2020 yılının ilk ayları itibarıyla filomuzun tamamı ile Euro6 motor ve 3 yaş altı araçlardan oluşacak. Çünkü nakliyede kullandığımız araçlar ne kadar az karbon salınımlı yapıyorsa, ekipmanların tamamı çevreye ne kadar duyarlıysa o kadar yeşil demektir. Yeşil kavramı bizim için doğaya verilen değeri ifade etmektedir. Çevresel faktörleri dikkate alarak çevreye minimum zarar ile örneğin az karbon salınımlı ile iş yapmak yeşil olmaktır.” (B Firması)

“Çevre faktörlerinin mümkün olduğunca koruyarak lojistik faaliyetleri uygulamak diyebiliriz. Karbon emisyonunun mümkün olduğu kadar azaltılması, tehlikeli madde taşımacılığı varsa bu hassasiyete uygun hareket edilmesi gibi faktörler ortaya çıkıyor yeşil tedarik zincirinde. Tırların çeker, dorse ve motor açısından bakımları bile çok önemli bu konuda. Hatta depoların güneş enerjili olması vb. yeşil tedarik zincirinde bir etmen.” (I Firması)

“Verdiğimiz hizmetlerin planlaması, gerçekleşmesi ve sonrasında bu taşımacılığın network dizaynında daha az emisyon yaratmaya çalışıyoruz. Depolamada tesislerin enerji verimliliğini, deponun aydınlatmalarını dikkate alıyoruz ve çevreye duyarlı sistemler kurmaya çalışıyoruz. Gerçekleşmesi sırasında akaryakıt harcamaları ve emisyonlara dikkat edip izliyoruz. Hizmet sonrasında ise atıklarımızın dönüştürülmesi yani döngüsel ekonomiye yapılan katkılar olarak ifade edebiliriz. 2008’den beri emisyonlarımızı sürekli izleyerek iyileştirmeye çalışıyoruz. Euro3-4 motorlu aracımız hiç yok ve Euro5 motorlu araçlar dahi değişiyor. ISO14064-1 belgemiz, dünyanın ilk sürdürülebilir lojistik firması olmamız, EcoPerformance Ödülü’müz bakış açımızın göstergesi niteliğinde zaten.” (E Firması)

Kavram bir taraftan çevre ve sosyal konularda duyarlılık olarak algılanmakta iken, diğer bir taraftan da yasalar çerçevesinde işletmelere zorluk çıkaran bir yapı olarak ifade edilmektedir. Bu durum kavramın ortaya çıkışı ve varlığını

günden güne önemli hale getirerek olgunluk kazanmasının kimi işletmelerce tam olarak anlaşılmadığını ortaya çıkartmaktadır. Buna göre kavram ayrıca şu şekilde ifade edilmiştir:

“Yeşil tedarik zinciri yönetimi, Avrupa'nın bizi zorladığı, özellikle araç emisyonları ile ilgili zorladığı bir yaklaşım, bir yol, bir mecburiyettir. Ama burada şartların bize diğer Avrupa ülkelerine göre daha farklı uygulanıyor olması da söz konusu. Bizim emisyonları daha aza indirmek için trene binmemiz şart koşuluyorken, Romen, Macar ve Bulgar araçlar hiç sıkıntı yaşamadan gezebiliyor. Yani kısaca bu konuya ilişkin uygulamalarda dahi eşit şartlarda değiliz.” (D Firması)

Görüşmeler sonucunda Y TZ kavramına bakış açısı ele alındığında Tseng ve arkadaşlarının (2019) çalışmasında belirttiği gibi, konu çevresel performans, işbirliği, çevre yönetim sistemleri ve bütünleşme gibi kavramlara temas edilmekle birlikte kavramın tüm işletmelerce ve tam anlamıyla içselleştirilmiş bir düzeyde ifade edilemediği anlaşılmaktadır. Görüşmelerde Y TZ'nin de zincirde var olan lojistik sektörünün de yeşil kavramının uluslararası faaliyetlerde uygulanıyor olmasına rağmen iç piyasada tam olarak uygulanmadığı belirtilmiştir. Ağırlıklı olarak küresel büyüklükteki işletmelerin Y TZ'ye erken dönem entegrasyon ile başladıkları ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye özelinde nispi olarak küçük işletmelerin ve ekonomik kaygıların çokluğu işletmelerin Y TZ uygulamalarına entegrasyonunda bir kısıt olarak ifade edilmektedir. Buna göre ülkede icra edilen lojistik faaliyetlerin Y TZ ile entegrasyonu şu şekilde ifade edilmiştir:

“...uygulamaları uluslararası büyüklükteki firmalarda görürüz... Ama özellikler Avrupa firmaları bence bu işi yönlendiren firmalar. Tabi bunların da önünde Birleşmiş Milletler var. Çünkü bu bir ülke politikası değil, dünya politikası olmalı... Ama Türkiye'ye uygulama benzerlikleri yeni yeni geliyor. Fakat bu mesele hem insani hem de dünyanın tamamını ilgilendiren bir mesele olduğu için uluslar üstü bir şekilde bütün ülkelerin hemfikir olduğu şekilde belli bir süre içerisinde gerçekleşmeli. Türkiye'de iç nakliyede yeşil tedarik zincirine uygun uygulamalar yok ama Avrupa'ya giden araçlar kurallara uygun olarak gönderiliyor. Kısaca dünyada yani gelişmiş ülkelerde 2000'lerin başından beri, Türkiye'de ise anca 2010'lerden sonra başlamıştır.” (G Firması)

“Beş yıldır lojistik sektöründeyim ve ilk günden beri bu konuda hassasiyetin olduğunu gözlemleyebiliyoruz ve bildiğim kadarıyla Türkiye'de yaklaşık on yıldır ciddiyetle yerine getirilmeye çalışılıyor. Avrupa'da ya da gelişmiş toplumlarda bu biraz daha eskiye, 5-10 yıl daha geriye gidebilmekte diye tahmin ediyorum, öngörüyorum.” (I Firması)

“Genel olarak bu yaklaşım daha çok 90'ların sonuna doğru ortaya çıkmış ve 2000'lerden sonra da global müşterilerin bu konuda ciddi talepleri olmaya başlamıştır. Sadece çevre anlamında değil, biz bu konuda Avrupa'nın regülasyonlarına oldukça uyumlu ve her koşul altında bunu izleyerek iyileştirici şekilde davranmaya özen gösteriyoruz... Ayrıca intermodel uygulamasının sadece çevre dostu olması değil, aynı zamanda müşteriler tarafından gümrük bariyerlerinin asgariye indirilmesi gibi avantajları da içeriyor olması, bizi bu konuda daha avantajlı ve istekli bir hale getiriyor.” (E Firması)

Y TZ içerisinde lojistik faaliyetlerinde yeşil uygulamaların asgari düzeyde tutulduğu, yalnızca ticari faaliyetleri engelleyici bir safhaya gelindiğinde zincirin bir ögesi olarak değil de, şartları sağlama gerekliliğinden uygulandığı anlaşılmaktadır. Buna ilişkin şu şekilde ifade edilmiştir:

“Aslında çok geriden gitmiyoruz çünkü AB ile yakın ilişkide olduğumuz için AB ile birlikte Türkiye de bu işe başladı diyebiliriz. Dünya ile uyumlu bir şekilde son 15 yılda Türkiye'de de çevre bilinci artarak devam ediyor. Türkiye'nin geç kaldığı durum ise iç piyasada kullanılan standart dışı araç ve ekipmandır. Devlet teşvikleri ile bu azaltılmaya çalışıyor ama sokakta hala 30 yaş üstü araçların yük taşıdığını görüyoruz. Bunların da çevreye zararı en az 3-4 kat daha fazla oluyor.” (B Firması)

“Bu kavram Türkiye'de sadece araçlar vizeden geçerken uygulanıyor. Başka hiçbir uygulama sahası yok. Ülkenin hiçbir yerinde polis sizi durdurup emisyon ölçümü yapmıyor... Avrupa'da Euro motorlar dikkate alınıyor... Türkiye'de böyle uygulamalar yok. 70 model araçla da 2020 model araçla da aynı yükü, aynı ücretle bir yerden bir yere taşıyabiliyorsunuz. Fakat Avrupa'da eski araç 10 birim veriyorsa, yeni araç 3 birim 5 birim veriyor. Avrupa bu açıdan bizden çok önde. Türkiye'de yeşil meselesi sadece kâğıt üzerinde var, uygulamada yok.” (D Firması)

Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre, Y TZ yönetimine lojistik faaliyetler konusunda uluslararası ölçekte gelişmiş ülkelerin ve uluslararası standartların istek ve beklentilerine uygun bir içyapı entegrasyonunun olmadığı, kavrama ilişkin bakış açısının ve uygulamaların iç süreçlerde başlangıç seviyesinden ileriye gidemediği gözlenmektedir. Ulusal ve uluslararası uygulamaların firmalar üzerinde yaratmış olduğu ekonomik baskı ile birlikte rekabette eşitsizlik doğuracak durumlarla da karşı karşıya kalındığı belirtilmektedir. Buna ilişkin görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“En büyük farkımız onlarda tamircisinden, vergi dilimine kadar ülkelere bu konu kapsamında para kazandıracak bir yapı var ve birebir uyguluyorlar. Bizde ise yalnızca kantar var... Mesela Bulgaristan araçları bir denetim olmadığı için en kötü araçları ile buraya gelip ucuzca vergisiz mazot alabiliyorlar. Tek koşul uluslararası taşıma belgesi olmak ve 20 gün içerisinde çıkış yapmak. Biz buradan çıkarken son model arabaları kullanmak durumunda kalıyoruz. Haliyle biz bu durumla baş edemiyoruz. Ülkemizde, bizim Avrupa'da gördüğümüz muameleye eşit koşullar oluşmasını bekliyoruz.” (D Firması)

4.2. Yeşil Tedarik Zincirine Yönlendiren Etkenler

Kapsam dâhilinde firmaları yeşil uygulamalara yönlendiren etkenler dışsal ve içsel olarak ele alınmış olup, görüşmeler kapsamında elde edilen bulgulara göre işletmelerin YTZ'de *ulusal ve uluslararası politika, kural ve mevzuat/yasalar, rekabet ve pazar koşulları, müşteriler, teknolojik gelişmeler* gibi dışsal etkenlerin daha çok dikkate aldığı belirtilmiştir. Buna ilişkin *dışsal etkenler* şu şekilde ifade edilmiştir:

“Yeşil tedarik zincirini biz çok fazla çevreye duyarlı olduğumuz için değil, çalıştığımız bir uluslararası firma bizi zorladıysa yapıyoruz ya da düzenlemelerde herhangi bir sorumluluktan ötürü bunu yapıyoruz... Yani Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, rekabet, Pazar koşulları, müşteriler, yasal düzenlemeler ve sosyal duyarlılık dışsal yönlendirici etkenler olabilir. Mesela Araçlarla çalışıyorsanız onlar zaten petrolcü plastikçi ve bu konuları çok fazla umursamıyorlar. Haliyle biz de bunu çok önemsemeyip kötü araçları yollayabiliyoruz. Yani hangi pazara hangi müşteriye yöneldiğiniz de belirleyici oluyor.” (G Firması)

“Özellikle Avrupa'da çevreye katkı sağlayıcı ya da çevreye zararı azaltıcı faaliyetlere ilave teşvikler var. Yabancı firmaların bu konudaki hassasiyeti Türkiye'deki taşıyıcılara da bu standartlara uyma zorunluluğu getiriyor. Dolayısıyla başlangıç bu şekilde oluyor ama tabi karbon salınımı düşük, yakıt tasarruflu araçlar da maliyetleri kontrol altına tutabilmek için yönlendirici bir gün oluyor.” (B Firması)

“Uluslararası konvansiyonlar bu konuda etmen tabi. Diğer taraftan da müşteri ayağı önemli. İyi servis vermek için yaptığımız taşımanın, müşteri isteklerine uygun olması gerekiyor. Ulusların ve uluslar üstü birliklerin yönlendirmeleri, yasaları ve müşteriler burada en temel dışsal yönlendirici olarak ifade edilebilir.” (I Firması)

“En büyük dışsal yönlendirici etken tabii ki müşteriler. Sonrasında yönetmelik ve talimatlar var. Bunun dışında da global olarak belirlenen devletler üstü 17 maddelik hedef var. Hatta bugün Avusturalya'da olan yangın bile dışsal yönlendirici etken olabilir. Dünya Bankası'nın ve AB'nin vermiş olduğu teşvikler de var. Ama bu konuda yapılmış uluslar üstü çalışmalar en büyük dışsal yönlendirici etkenler diyebiliriz. Küresel iklim değişikliği ile mücadele konusunda alınan ödül zaten bu konuda da hassasiyeti ortaya koyuyor.” (E Firması)

Görüşmelerde öncelikle *müşterilerin, pazar koşullarının ve yasal düzenlemelerin* büyük ölçüde dış etkenler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca uluslararası güncellemelerin de takip edildiği, sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafik sıkıntılarının da yönlendirici olduğu gözlenmektedir. Ayrıca lojistik firmaların müşterileri tatmin etmek, uluslararası standartlara uyum sağlamak gerekçeleri ile yeşil uygulamaları icra ettiği, aynı zamanda cezadan kaçmak ya da müşteriye kaçırmamak temelinde de ele alındığı anlaşılmaktadır. Buna yönelik ifade;

“Avrupa'ya Euro3 araç gönderemiyorsunuz. Bu da en önemli dışsal yönlendirici etkeni yasalar, yönetmelikler ve cezalar yapıyor. Çünkü Euro3 motor araç gönderdiğinizde hata bulunma olasılığı daha yüksek oluyor... Yeni araba almazsanız bu cezaları ödemeye devam edeceğinizi biliyorsunuz. Böylelikle hem kendinizi yeniliyorsunuz hem de cezalardan bir şekilde kurtuluyorsunuz. Tabi gittiğiniz pazarla da alakalı bir durum bu. Irak, İran ve Türki Cumhuriyetlere eski araçlar gidiyor genellikle. Yani Pazar, cezalar ve prosedürler dışsal yönlendirici etkenler oluyor.” (D Firması)

Firmaların YTZ yönetimine ilişkin içsel etkenleri dikkate alındığında *firma politikalarının, yönetimin ve bakış açısının* önemli olduğu, fakat özellikle yönetici kararlarının etkin olduğu gözükse dahi, kararlara temelde müşteri gruplarının ve pazarın yön verildiği belirtilmektedir. Firmaların içseletkenlere ilişkin görüşleri;

“...kiminle çalıştığımız çok önemli. Müşterim bana yeşil lojistikle ilgili bazı şartlar öne sürerse, benim de buna uymak gibi bir kararım olursa bu içsel bir yönlendirici olabilir. Yani esasında yönetim kararları diyebiliriz fakat bu kararlar bile dışsal yönlendirici etkenlere bağlı olarak çalışıyor... Ama firmanın projeksiyonu, firmanın kaynakları, firma yönetiminin ve çalışanların geleceğe bakış açısı, ayrıca hangi firmalara ve hangi bölgelere hizmet verdiği, gelecekte kendini nerede konumlandığı içsel yönlendiriciler olabilir.” (G Firması)

“İçsel süreçlerde eğitim sistemini öne çıkartmak lazım. Bireylerin toplumsal bilinci ve çevre duyarlılığı her faaliyette çevreye duyarlı iş yapmasını sağlıyor. İşletmelerin yönetim kademesindeki insanlar da çevre hassasiyetine sahip şirket yöneticileri olduğunda bu konu temel odak olabiliyor. Çünkü iç piyasada böyle bir talep olmuyor, genelde bu talep dış piyasa müşterilerinden geliyor. İşletmelerin bunu uygulaması için de şirket yönetimindeki bireylerin Pazar bilinci, konuya olan duyarlılığı bir motivasyon kaynağı oluyor, etki yaratabiliyor.” (B Firması)

“Mesela işletme içerisindeki geri dönüşüm kutuları, atık pil kutuları bile burada yeşil tedarik zinciri için önemli bir farkındalık göstergesi ve global işletmelerde bu tür detaylara dikkat ediliyor... Yani işletmenin kavrama bakış açısı, işletme sahiplerinin bu konudaki algısı önemli bir yönlendirici etken olabiliyor.” (I Firması)

“Zaten Türkiye'de bu konuyla ilgili çok büyük bir yaptırım ya da zorunluk yok. Haliyle kurum vizyonu en büyük içsel motivasyon kaynağı olabilir ama bu vizyonu etkileyenler müşteri talebi olmakla birlikte, yönetimin hedefleri ve şirket bakış açısı çok önemli...” (E Firması)

Firmaların teknolojik gelişmelerinde yönlendirici etkenler olarak gördüğü, fakat bu bakış açısının dahi ekonomik yaklaşım ile temellendirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte konuya ilişkin görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Araçlar yenilendikçe mazot yakma oranları düşüyor, motor hacimleri küçülüyor, emisyon salınımı azalıyor fakat aynı gücü üretmeye devam ediyor... Bu gelişmeler de bizi teşvik ediyor ve daha az yakan daha az maliyetli araçlar almaya yönlendiriyor. Yeni olmanız sağlanıyor ki bu zaten gerekiyor aksi halde devre dışı kalıyorsunuz. Müşteriler son teknoloji taleplerle geliyor ve siz eski kaldığınız durumda o yükü alamıyorsunuz. Tabi burada pazar seçimi ve araç değişimi gibi konular aslında yöneticinin ve yönetimin kararları ile ilgili oluyor.” (D Firması)

4.3. Lojistik İşletmeler İçin Tedarik Zincirine Yönlendiren Etkenlerin Önemi

Görüşmelerde lojistik firmalarının Y TZ yönetimi uygulamalarını özellikle uluslararası ticarete bir zorunluluk olarak kabul edip, politika, piyasa ve rekabet ile ilgili konuları daha önemli yönlendirici etkenler olarak ifade ettiği belirlenmiştir. Diğer etkenler ise, pazar ve rekabet koşulları ile temellendirilerek, yakıt tasarrufu sağlanması, cezalardan kurtulmaya fırsat vermesi gerekçeleri ile teknoloji ve altyapı başlığı ile ifade edilmiştir. Bu konuda motivasyonu yüksek ve yaklaşımı nispi olarak içselleştirmiş işletmelerde ise politika ile ilgili konuların son sıraya gerilediği; piyasa ve rekabet teknoloji ve altyapı ile ilgili konuların yanına, ekonomi ve yönetim ile ilgili konuların daha önemli kabul edildiği gözlenmektedir. Politikaların son sıralarda yer almasına ilişkin ifadeler ise aşağıda belirtildiği şekildedir:

“Politik konuları en son sıraya koyalım. Aslında politika Türkiye’de yeşil lojistik ile ilgili çok aktif mevzuat olmadığı için şu an için politikanın yönlendirdiği bir durum söz konusu değil, ama AB’de Euro motor tiplerine göre vergilendirme var. Eğer içeride yeşil tedarik zinciri ile ilgili bir politika yapılırsa bu durumda sıralama da yukarılara çıkacaktır.” (B Firması)

“Politik konuları yani politikayı bu süreçlerle hiç bağdaştıramıyorum bile. O kadar farklı şeyler düşünüyor ve uyguluyorlar ki, çevreyle ilgili konular onların ilgisi hususunda çok düşük kalıyor. Ticaret yapılan işletme ve o işletmenin ülkesi senin politikan oluyor dahi diyebiliriz.” (I Firması)

Görüşmelerde işletmeleri Y TZ uygulamalarına iten yönlendirici etkenlerin temelde finansal kaygılar ile gerçekleştirildiği belirtilmiş olsa da sektörde özellikle küçük işletmelerin çoğu günü kurtarmak, daha çok kazanacağı varsaymak ve stratejik davranış sergilediğine ikna olduğu işletmelerin uygulamalarını taklit etmek gibi davranışlar sergilediği gözlenmektedir. Buna ilişkin görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bizler duygusal temellere bağlı olarak hareket ediyoruz. Diğer firma bunu yapmış, biz de yapalım. O bunu almış, biz de alalım. Ama burada bu yönlendirici etmen bizim sürdürülebilir bir kaygıda olup olmamızdan değil, manevi boyutla ya da duygusal takıntılarla yaptığımız bir davranış oluyor. Yoksa ne adam akıllı bir yaptırım var, ne bir politika var, ne başka bir şey var...” (G Firması)

“Türkiye’deki işletmelerin büyük bir kısmı küçük işletmeler. Dolayısıyla bu işletmelerde bu konuda herhangi bir motivasyon yok. ...günü kurtarma çalışmaları ile ilerliyor. Globalleşen veya biraz daha kurumsallaşan firmalar rekabet şartlarının ve sosyal bilincin önemini kavrayarak bu konuda yatırım yapıyorlar. Bunun için bir kaynak yatırmak gerekiyor ama kaynak sorunu varsa doğaya önem vermiyoruz. Genelde yaklaşım ise; kendisinden büyük firmalar yapıyorsa bir nedeni vardır. O zaman biz de yapalım, faydasını onlar araştırmışlardır nasılsa, yararı olmasa onlar da yapmazdı yaklaşımı ile bir taklitçilik uygulaması var.” (B Firması)

“Rakiplerinin yenilediğini gördüğünde sen de yenilemek zorunda kalıyorsun çünkü biz de Ali’nin var benim de olsun. Aliler böyle yapmış böyle kazanmış biz de yapar daha çok kazanırız var. Böyle diye diye uygulamaya başlıyoruz. Firmalararası kendi bakış açılarına özgü rekabet diyebiliriz. Çünkü müşteriler bunu duyuyor, bunlar büyüyor sıkıntısı yok algısı oluyor ve senin de bu durumun altında kalmaman gerekiyor. Yani bunu firmaların birbirine üstünlük kurma çabası, ekonomik bir etken gösterisi olarak değerlendirebiliriz. Bu durumlar da Türkiye’ye özgü itici bir etken olabiliyor.” (D Firması)

“Lojistik faaliyetlerin yoğunluğu, komşu ülkelerin fazlalığı ve bu ticarete, bu bağlantıda sürekli kalma arzusu Türkiye için ayrı bir motivatör olabilir. Ne kadar duyarlı hareket edersek yaptığımız işin de sürdürülebilirliği o kadar iyi olur. Aslında bu sadece yeşil tedarik zincirinde değil, para kazanma arzusuyla sektörün her işlemin oluyor. ...yeşil tedarik zinciri sürecine entegre olmaya çalışan bir işletme gördüğünde de demek ki burada para var biz de yapalım diye entegre olmaya çalışıyor. Yani esasında tek dert para kazanmak. Çevresel duyarlılık ya da benzeri konular değil.” (I Firması)

Görüşmelerde enerji alanında (Xie, 2015; Hafezalkotob, 2017) yasal düzenlemeler, teşvikler vb. beraberinde yapılabilecek tasarruf uygulamalarının Y TZ yönetimi uyumlaştırma sürecinde yönlendirici etken olabileceği belirtilmiştir. Buna ilişkin görüşler;

“Türkiye’nin en büyük ithalat kalemi enerji olarak gözükmekte. Bu durum da Türkiye’ye özel bir yönlendirici etken olabilecek konumda. Sıfır atık yaklaşımı olabilir. Aslında bu konuda teşviklerimizi -en azından biz- AB’den almak yerine Türkiye’den almayı çok isterdik. Aslında Türkiye’de çok itici bir faktör yok. Atık beyanlarının yapıldığı Çevre ve Şehircilik Bakanlığına ait Entegre Çevre Bilgi Sistemi. Bu konuda yapılmış en büyük faktör belki de şu an bu olabilir.” (E Firması)

Görüşmelerden elde edilen bulgular doğrultusunda yedi adet yönlendirici etkenin olduğu gözlenmiştir. Bu yönlendirici etkenlere ek olarak pazar ve rekabet koşulları ile ilgili yönlendirici etkenlere dahil edilebilecek “takipçilik” ile ekonomiyle ilgili yönlendirici etkenler başlığı altında ele alınabilecek “enerji tasarrufu” olduğu gözlenmektedir.

5. Tartışma

Görüşmelerden elde edilen yönlendirici etkenlerden ulusal ve uluslararası politikalar, kurallar ve mevzuatlar/yasalar (Thaib, 2020; Jing vd., 2019, Zhu ve Xu, 2019; Susanty vd., 2018; Dhull ve Narwal, 2017) işletmelerin hem mecburi uygulamalarında, hem de gönüllü tercihlerinde rol oynamaktadır. Teknolojik gelişmeler (Susanty vd., 2019; Abdullah vd., 2018) her ne kadar yönlendirici etken olarak belirtilmişse de bu durum ya yönetim kararları ile ilgili yönlendirici etkenler aracılığıyla tercihli olarak ya da politika, mevzuat/yasalar ile ilgili yönlendirici etken vesilesi ile zorunluluktan ortaya çıkmaktadır. Ekonomik baskılar (Zhan vd., 2019; Wang vd., 2018; Susanty vd., 2018) ise, temelde ülke politikaları ve müşteriler (Thaib, 2020; Shohan vd., 2019; Zhu ve Zu, 2019; Susanty vd., 2018) gibi yönlendirici etkenlerin etkisi ile ilişkilendirilmektedir. Müşteri taleplerinin yönlendirici etken olarak önemli rol oynayan başlıklardan birisi olarak kabul edilmektedir. Hatta yasal düzenlemelerin, teknolojik gelişmelerin, ekonomik baskıların ve müşteri taleplerinin içsel yönlendirici etken olarak ifade edilen yönetici karar ve bakış açıları üzerinde de etken sebepler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca firmaların konumlandırma stratejileri (Bhool ve Narwal, 2013; Jindal ve Sangwan, 2013; Shaik ve Abdul-Kader, 2014) ve firmanın çevre politikaları da (Zhan vd., 2019; Abdullah vd., 2018) işletmeler için yönlendirici etkenler olarak tanımlanmaktadır. Rekabet ve pazar koşulları (Thaib, 2020; Shohan vd., 2019; Saade vd., 2019) etkin rol oynayan etkenlerden biri olarak ifade edilmekte ve gelişmekte olan ülkelerde uygulamaların ağırlıklı olarak mecburiyet doğuran hukuki çerçeve ve müşteri talepleri ile şekillendiği anlaşılmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde işletmelerin yeşil uygulamalarında yönlendirici etkenlerden birisi olarak sosyal baskıların da (Shohan vd., 2019; Shaik ve Abdul-Kader, 2014; Zhu ve Geng, 2013) belirtildiği gözlenmekte olup, çalışma kapsamında henüz sektörün tamamına yön verecek düzeyde bir yönlendirici etken olarak belirtilip, değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Benzer durumun çalışanların yönlendirici etken olma durumu için de geçerli olduğu gözlenmektedir. Fakat, böyle bir kamuoyu ve çalışan baskısının oluşması durumunda yönlendirici etken olabileceği belirtilmiş, bu bilince sahip olunmasına rağmen olası sosyal ya da çalışan baskısına göre hareket edilmediği anlaşılmıştır. Bununla birlikte tedarikçi baskısı birçok araştırmada (Singh vd., 2019; Zhu vd., 2016; Diabat ve Govindan, 2011) yönlendirici etken olarak ifade edilmiş olup, araştırma kapsamında tedarikçi-firma ilişkisinde bu durum yönlendirici etken olarak belirtilmemiştir. Yalnızca araç tedarikçilerin yeşil uygulamalar konusundaki teknolojik gelişmeleri otomatik bir yeşil uygulama transferi gibi kabul edilmektedir. Ayrıca işletmelerin “enerji tasarrufu” (Xie, 2015; Hafezalkotob, 2017) YTZ yönetimi uygulamalarına yönlendiren önemli etkenlerden biri olarak ifade edilmişse de, Türkiye’ye özgü olarak nitelendirilen “takipçilik” ifadesine alanyazında karşılaşılmamış olup, dikkat çekici bir farklılık yaratmaktadır.

6. Sonuç ve Öneriler

Günümüz toplumlarında artan nüfus ve gelir ile birlikte hızlı tüketimin her geçen gün arttığı, birey ve toplum ihtiyaçları dikkate alınarak üretimin tarih boyunca görülmemiş seviyelere ulaştığı anlaşılmaktadır. İnsanın doğa üzerindeki mutlak egemen tavrı, doğal kaynakların hızla tükenmesi ve kaynaklardaki sınırsızlık algısının değişmesi ile birlikte sürdürülebilirlik kavramının gündeme gelmiştir. Buna karşın sürdürülebilir bir gelecek için hem uluslararası örgütlerin, hem ulusal yönetimlerin, hem de işletmelerin birtakım çabalar içerisinde olduğu bilinmektedir (Özçelik, 2013). Bu süreçte YTZ ise, hemen her alanda çevreye duyarlı faaliyetler bütünlüğü ile önemini artırmıştır. Artan önemi içerisinde lojistik faaliyetlerde çevre koruma vb. konularda önemli ölçüde iyileştirmeler yaratmaktadır.

Bulgular temelinde, YTZ yönetimi sektörün uyguladığı ve içselleştirdiği bir sürece sahip olmadığı, özellikle içyapıdaki lojistik faaliyetlerde ciddi düzeyde eksik kaldığı anlaşılmaktadır. Yeşil kavramının lojistik faaliyetlerde tedarik zincirinde önemli bir oyuncu olarak tüm zincire tesir eden yapısı olduğu bilinmektedir. Görüşülen işletmelerde uluslararası pazarda hizmet yelpazesini genişletmiş olanların nispi durumları devre dışı bırakıldığında işletmelerin yeşil uygulamaları yoğunlukla göz ardı ettiği, yalnızca nakliye iş ve işlemlerinde müşteri ve yasal düzenleme temelli yeşil uygulamalara yöneldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yeşil lojistik kavramına entegrasyonun tam sağlanmadığı, kavramın lojistik faaliyetlerde temel teşkil eden araç yapısı ile basitleştirildiği anlaşılmaktadır. Görüşülen lojistik firmalarının YTZ kavramına bakış açıları ciddi farklılık olduğu gözlenmekte, bu durum sektörün duyarlılığı ve standardizasyonu konusunda kaygı uyandırmaktadır. Kimi firmalarının icra ettiği lojistik faaliyetler dikkate alındığında araç özelliklerinin makro yapının bileşenlerinden yalnızca biri olduğu, depolama, istifleme, sevkiyat standartları, çevre koruma vb. konularda oldukça duyarsız kaldığı anlaşılmaktadır. Firmaları yeşil lojistik uygulamaları ile birlikte YTZ yönetimine sevk edecek teşvik edici düzenlemelerin olmadığı, yalnızca müşteri, rekabet ve yasal düzenlemeler temeli ile hareket kabiliyetini geliştirdiği gözlenmektedir. Süreç içerisindeki gelişim dikkate alındığında lojistik firmalarının hem çevreye verdiği zarar, hem de YTZ yönetimindeki rolü göz önünde bulundurularak, daha kapsayıcı ve teşvik sağlayıcı uygulamalara ihtiyaç duyulduğu fark edilmektedir. Ayrıca denetimlerin müşteri beklentilerini doğası gereği karşılayabilecek standartlara çıkartılması, konuya ilişkin sosyal duyarlılığı lojistik faaliyetlerle bütünleştirici bir altyapının sağlanması gerekliliği anlaşılmaktadır. Bu durumun müşterilerin, servis sağlayıcıların ve kamuoyunun çıkarları ile çelişmeden, beklentilerini karşılayacak ve uzun vadeli avantaj yaratacak bir yapı ortaya çıkarabileceği düşünülmektedir.

Lojistik firmalarının uluslararası taşıma işlerinde yeşil uygulamalara nispi olarak daha özenli yaklaştığı ve enerji tasarrufunun Türkiye için önemli bir yönlendirici etken olacağı varsayıldığında merkezi yönetimin başka yurt içi faaliyetler olmak üzere yeşil uygulamaları daha fazla dikkate alması önemli bir kriter olarak değerlendirilmektedir. Çevre koruma kaygısı ile birlikte devletin, işletmelerin enerji tüketimini ve karbon emisyonunu azaltmaları, hizmet seviyelerini ve verimliliklerini yükseltmeleri (Liu, 2019) gibi amaçlarla sübvansiyon, vergi indirim (Tang vd., 2013), geçiş önceliği, kaynak temin kolaylığı vb. teşvikler yaratması düşünülebilir. Bu uygulamaların hem ulusal, hem de uluslararası taşıma işlerinde uygulanır kılınması, işletmelerin ekonomik kaygılarını azaltarak yeşil uygulamalara entergrasyonlarına ve gelişimlerine katkı sağlayacağı varsayılmaktadır.

Keşifsel amaçlı bir çalışma olduğu dikkate alındığında, ilerleyen çalışmalarda yönlendirici etkenlerin her biri kullanılarak, daha geniş bir örneklem farklı bir sektörde anket veya etmenler aralarında neden-sonuç ilişkisine dayalı incelenebilecek çok kriterli karar verme teknikleri kullanılabilir. Ayrıca tüm paydaşları kapsayacak şekilde firmaları YTZ yönetimine hem yönlendiren, hem engelleyen etmenlerin bir arada değerlendirildiği çalışmalar düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, M., Sarfraz, M., Qun, W., & Javaid, N. 2018. "Drivers of Green Supply Chain Management." *Scientific Journal of Logistics*, 437-447.
- Agi, M.A., Nishant, R. (2017. "Understanding influential factors on implementing green supply chain management practices: an interpretive structural modelling analysis." *J. Environ. Manag.* 188: 351-363.
- Agrawal, S., Singh, R.K., Murtaza, Q. 2015. "A literature review and perspectives in reverse logistics." *Resour. Conserv. Recycl.*,97: 76-92.
- Akandere, G. ve Zerenler, M. 2017. "Yeşil Otellerde Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi ve İşletme Performansı." *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2:77-98.
- Atrek, B. ve Özdağoğlu, A. 2014. "Yeşil Tedarik Zinciri Uygulamaları: Alüminyum Doğrama Sektörü İzmir Örneği." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2):13-25.
- Baki, R. 2018. "Literature Review on Green Supply Chain Management Concept and Problems During Its Implementation." *The Journal of International Scientific Researches*, 3(2):114-122.
- Beamon, B. 1999. "Designing the green supply chain." *Logistics Information Management*, 332-342.
- Berg, L. 2001. *Qualitative Research Methods For Social Scientists*. Boston: Allyn & Bacon Publishing.
- Bey, N., Hauschild, M.Z., McAloone, T.C. 2013. "Drivers and barriers for implementation of environmental strategies in manufacturing companies." *CIRP Ann Manuf Technol.*,62(1): 43-46.
- Bhool, R., Narwal, M.S. 2013. "An analysis of drivers affecting the implementation of green supply chain management for the Indian manufacturing industries." *Int J Res Eng Technol.*,2(11): 2319-1163.
- Brik, A., Mellahi, K., & Rettab, B. 2013. "Drivers of Green Supply Chain in Emerging Economies." *Thunderbird International Business Review*, 123-136.
- Cordano, M., & Frieze, I. 2000. "Pollution reduction preferences of US environmental managers: Applying Ajzen's theory of planned behavior." *Academy of Management Journal* , 627-641.
- Coşkun, S., & Bozyiğit, S. 2019. "Yeşil Tedarik Zinciri Uygulamaları Üzerine Kimya Sektöründe Bir Alan Araştırması." *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 605-637.
- Çankaya, S., & Sezen, B. 2018. "Effects of green supply chain management practices on sustainability performance." *Journal of Manufacturing Technology Management*, 98-121.
- de Sousa Jabbour, A.B.L., de Souza Azevedo, F., Arantes, A.F., Jabbour, C.J.C. 2013. "Green supply chain management in local and multinational high-tech companies located in Brazil." *Int. J. Adv. Manuf. Technol.* 68, 807-815.
- Dhull, S., & Narwal, M. 2018. "Prioritizing the Drivers of Green Supply Chain Management in Indian Manufacturing Industries Using Fuzzy TOPSIS Method: Government, Industry, Environment, and Public Perspectives." *Process Integration and Optimization for Sustainability*, 47-60.
- Diabat, A. & Govindan, K. 2011. "An Analysis of the Drivers Affecting the Implementation of Green Supply Chain Management." *Resources, Conservation and Recycling*, 55: 659-667.
- Dornfeld, D. 2010. "Green Issues in Manufacturing - Greening processes, systems and products." *Laboratory for Manufacturing and Sustainability*, 1-51.
- Ergülen, A. ve Büyükkökçük. 2008. "Çevre Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 10 (1-2):33-50.
- Fahimnia, B., Sarkis, J., & Davarzani, H. 2015. "Green supply chain management: A review and bibliometric analysis." *International Journal of Production Economics*, 101-114.
- Gao, Y., Li, J., & Song, Y. 2009. "Performance Evaluation of Green Supply Chain Management Based on Membership Conversion Algorithm." *ISECS International Colloquium on Computing, Communication, Control, and Management*, 237-240.
- Gilanlı, E. 2018. "Sürdürülebilir Yeşil Tedarik Zinciri Kavramı Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar." *IV.Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret Ve Lojistik Kongresi(7-8 Eylül 2018)*, 902-909.
- Govindan, K., Bouzon, M. 2018. "From a literature review to a multi-perspective framework for reverse logistics barriers and drivers." *Journal of Cleaner Production* , 318-337.
- Govindan, K., Khodaverdi, R., & Vafadami, A. 2015. "Intuitionistic fuzzy based DEMATEL method for developing green practices and performances in a green supply chain." *Expert Systems with Applications* , 7207-7220.
- Green, K., Zebst, P., Meacham, J ve Bhadauria, V. 2012. "Green supply chain management practices: impact on performance." *Supply Chain Management: An International Journal*, 17 (3): 290-305.
- Hafezalkotob, A. 2017. "Competition, cooperation, and coopetition of green supply chains under regulations on energy saving levels." *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 97: 228-250.
- Hsu, C.-C., Tan, K.C., Zailani, S.H.M., Jayaraman, V., 2013. "Supply chain drivers that foster the development of green initiatives in an emerging economy." *Int. J. Oper. Prod. Manag.*,33: 656-688.
- International Energy Agency. 2019. *Tracking Transport*, Mayıs, 2019. from [iea.org](https://www.iea.org/reports/tracking-transport-2019) <https://www.iea.org/reports/tracking-transport-2019>
- Jindal, A., Sangwan, K.S. 2013. "Development of an interpretive structural model of drivers for reverse logistics implementation in Indian industry." *Int. J. Bus. Perform. Supply Chain Model.* 5: 325-342.
- Jing, K., Ismail, R., Shafiei, M., Yosuf, M., & Riaz, S. 2019. "Environmental Factors That Affect the Implementation of Green Supply Chain Management in Construction Industry: A Review Paper." *Ekoloji*, 93-104.

- Kannan, D., Diabat, A., Shankar, K.M. 2014. "Analyzing the drivers of end-of-life tire management using interpretive structural modeling (ISM)." *Int. J. Adv. Manuf. Technol.*,72: 1603-1614.
- Kılıç, Z. 2019. *Türkiye'de Karayolu Taşımacılığı İçin SWOT Analizi ve Politika Önerileri*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, M. K. 2015. "Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi ve Sürdürülebilir Uygulamalar." *IV. Ulusal Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi (21-23 Mayıs 2015)*. 1-13.
- Krikke, H., Hofenk, D., Wang, Y. 2013. "Revealing an invisible giant: a comprehensive survey into return practices within original (closed-loop) supply chains." *Resour. Conserv. Recycl.*,73: 239-250.
- Kuei, C.-h., Madu, C.N., Chow, W.S., Chen, Y. 2015. "Determinants and associated performance improvement of green supply chain management in China." *J. Clean. Prod.*,95: 163-173.
- Kung, F., Haung, C., & Cheng, C. 2012. "Assessing the green value chain to improve environmental performance." *International Journal of Development Issues*, 11-128.
- Lui, L. 2019. "Research on Decoupling of China's Logistics Demand and Energy Consumption Carbon Emission." *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 1-5.
- Mathiyazhagan, K., Haq, A.N. 2013. "Analysis of the influential pressures for green supply chain management adoption from Indian perspective using interpretive structural modeling." *Int. J. Adv. Manuf. Technol.*,68: 817-833.
- Özçelik, F. 2013. "Sürdürülebilirlik performans karnesi". *Journal of Yasar University*, 30 (8): 4985-5008.
- Paulraj A. 2009. "Environmental motivations: a classification scheme and its impact on environmental strategies and practices." *Business Strategy and the Environment*, 18(7): 453-468.
- Petljak, K., Zulauf, K., Stulec, I., Seuring, S., & Wagner, R. 2017. "Green supply chain management in food retailing: survey-based evidence in Croatia." *Supply Chain Management: An International Journal*, 1-15.
- Quesada, G., Bailey, C. & Woodfin, B. 2011. "An Analysis of Drivers & Barriers to Innovations in Green Supply Chain Practices in Mexico".
- Ritchie, J., & Lewis, J. 2003. *Qualitative Research Practice, A Guide For Social Science Students and Researchers*. Sage Publications: London.
- Roa, P., & Holt, D. 2005. "Do green supply chains lead to competitiveness and economic performance?" *International Journal of Operations & Production Management*, 898-916.
- Rogers, D., & Tibben-Lembke, R. 2001. "An Examination of Reverse Logistics Practices." *Journal of Business Logistics*, 129-148.
- Rostamzadeh, R., Govindan, K., Esmaili, A., & Sabaghi, M. 2014. "Application of fuzzy VIKOR for evaluation of green supply chain management practices." *Ecological Indicators*, 188-203.
- Saade, R., Thoumy, M., & Sakr, O. 2019. "Green supply chain management adoption in Lebanese manufacturing industries: an exploratory study." *Int. J. Logistics Systems and Management*, 520-547.
- Saavedra, Y.M.B., Barquet, A.P.B., Rozenfeld, H., Forcellini, F.A., Ometto, A.R. 2013. "Remanufacturing in Brazil: case studies on the automotive sector." *J. Clean. Prod.*,53: 267-276.
- Salimifard, K., Shahbandarzadeh, H., & Raeesi, R. 2012. "Green Transportation and the Role of Operation Research." *IACSIT Press, Singapore2012 International Conference on Traffic and Transportation Engineering*, 74-79.
- Sarkis, J. 2003. "A strategic decision framework for green supply chain management." *J Clean Prod.*,11(4): 397-409.
- Sarkis, J., Zhu Q. & Lai, K. 2007. "Initiatives and outcomes of green supply chain management implementation by Chinese manufacturers." *Journal of Environmental Management*, 85: 179-189.
- Shaik, M.N., Abdul-Kader, W. 2014. "Comprehensive performance measurement and causal-effect decision making model for reverse logistics enterprise." *Comput. Ind. Eng.*,68:87-103.
- Shohan, S., Ali, S., Kabir, G., Ahmed, S., Suhi, S., & Haque, T. 2019. "Green supply chain management in the chemical industry: structural framework of drivers." *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 752-768.
- Singh, M., Jawalkar, C.S. & Kant, S. 2019. "Analysis of drivers for green supply chain management adaptation in a fertilizer industry of Punjab (India)." *International Journal of Environmental Science and Technology*, 16: 2915-2926.
- Subramoniam, R., Huisingh, D., Chinnam, R.B., Subramoniam, S. 2013. "Remanufacturing Decision-Making Framework (RDMF): research validation using the analytical hierarchical process." *J. Clean. Prod.*,40: 212-220.
- Susanty, A., Sari, D., Rinawati, D., & Setiawan, L. 2018. "Role of internal and external drivers for successful implementation of GSCM practices." *Journal of Manufacturing Technology Management*, 391-420.
- Tachizawa, E.M., Gimenez, C., Sierra, V. 2015. "Green supply chain management approaches: drivers and performance implications." *Int. J. Oper. Prod. Manag.*,35: 1546-1566.
- Tang, B., Wu, X. & Zhang, X. 2013. "Modeling the CO₂ emissions and energy saved from new energy vehicles based on the logistic-curve." *Energy Policy*, 57: 30-35.
- Thaib, D. 2020. "Drivers of the green supply chain initiatives: Evidence from Indonesian automotive industry." *Uncertain Supply Chain Management*, 105-116.
- Tseng, M., Islam, M., Karia, N., Fauzi, F., & Afrin, S. 2019. "A literature review on green supply chain management: Trends and future challenges." *Resources, Conservation & Recycling*, 145-162.

- Ulaştırma ve Lojistik Sektör Raporu 2018. 2018. *Ulaştırma ve Lojistik Sektör Raporu*. İstanbul: Ulaştırma ve Lojistik Kongreleri.
- Walker, H., Di Sisto, L., & Mc Bain, D. 2008. "Drivers and barriers to environmental supply chain management practices: Lessons from the public and private sectors." *Journal of Purchasing and Supply Management*, 69-85.
- Wang, Z., Wang, Q., Zhang, S., & Zhao, X. 2018. "Effects of customer and cost drivers on green supply chain management practices and environmental performance." *Journal of Cleaner Production*, 673-682.
- Xie, G. 2015. "Modeling decision processes of a green supply chain with regulation on energy saving level." *Computers & Operations Research*, 54: 266-273.
- Yangınlar, G. ve Sarı, K. 2017. "İşletmeler Yeşil Lojistik Uygulamalarına Zorlayan Sebepler Üzerine Bir Araştırma." *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 6(1): 101-121.
- Yaprak, İ. ve Doğan, N. Ö. 2019. "Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi: İlgili Literatüre Dayalı Bir Mevcut Durum Analizi." *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4):1143-1165.
- Yıldırım A. ve Şimşek H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Genişletilmiş 10. Baskı, Ankara.
- Yin, R. 2002. *Case Study Research (Design and Methods)*. California: Sage Publication.
- Younis, H., Sundarakani, B., & Vel, P. 2016. "The impact of implementing green supply chain management practices on corporate performance." *Competitiveness Review*, 246-264.
- Zhang, J., Zhang, X., Wang, Q., & Ma, Z. 2019. "Relationship Between Institutional Pressures, Green Supply Chain Management Practices and Business Performance: An Empirical Research on Automobile Industry." *ICMSEM 2019: Proceedings of the Thirteenth International Conference on Management Science and Engineering Management*, 430-449.
- Zhu, Q., Geng, Y. 2013. "Drivers and barriers of extended supply chain practices for energy saving and emission reduction among Chinese manufacturers." *J Clean Prod.*, 40: 6-12.
- Zhu, Q., Geng, Y. & Sarkis, J. 2016. "Shifting Chinese organizational responses to evolving greening pressures." *Ecol Econ*. 121:65-74.
- Zhu, Q., Sarkis, J. & Lai, K.H. 2013. "Institutional-based antecedents and performance outcomes of internal and external green supply chain management practices." *J Purchasing Supply Manage.*, 19:106-117.
- Zhu, Q. ve Sarkis, J. 2004. "Relationships Between Operational Practices And Performance Among Early Adopters Of Green Supply Chain Management Practices In Chinese Manufacturing Enterprises." *Journal of Operations Management*, 22: 265-289
- Zhu, J., Xu, J. 2019. "Driving Factors of Green Supply Chain Management in Building Materials Enterprises." *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 295: 1-8.

İstanbul İlinde 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Çalışan Mutfak Şeflerinin Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlere İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi

Determination of the Opinions of Kitchen Chefs Working in 5-Star Hotel Businesses in Istanbul Province Regarding the Factors Affecting Their Innovative Behavior

Onur TUGAY, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye, onurtugay26@gmail.com
Orcid No:0000-0003-3357-6834

Yeliz PEKERŞEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye, yeliz.ulusan@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-4769-7717

Öz: Yenilik, günümüzün çok yönlü ve hızla değişen ortamında, rekabet avantajına anahtar bir araç olarak birçok kuruluşun temel amacıdır. İç ve dış fikirleri katma değer yaratmak için birleştiren yeni ürünler, sistemler ve süreçler, yenilikçi davranışın ayırt edici bir özelliğidir. Otel işletmeleri de sunmuş olduğu ürün ve hizmetlerle ön plana çıkan kuruluşlardır. Bu sebeple yenilikçi davranışlarda bulunmak otel işletmelerinin rekabette avantaj yaratması ve işletmelerin sürdürülebilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmada otel işletmelerinde çalışan mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörlere ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda; İstanbul ilindeki beş yıldızlı otel işletmelerinde 06-26 Mayıs 2019 tarihleri arasında aşçıbaşı, aşçıbaşı yardımcısı ve kısım şefi olmak üzere 144 çalışan ile kolayda örnekleme yöntemiyle veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda mutfak şeflerinin yenilikçi davranışların uygulanmasına önem verdiği, bu alanda güncel gelişmelerin takip edilmesi ve araştırma yapılması gerektiğini düşündükleri ancak yenilikçi uygulamalar hususunda işletme içerisinde bölümler arasında rekabet ortamının oluşturulmadığı ortaya çıkarılmıştır.

*Anahtar Sözcükler: Yenilikçi Davranış, Mutfak Şefi, Otel İşletmeleri, İstanbul.
JEL Sınıflandırması: Z30, Z31, Z39*

Abstract: Innovation is the key objective of many organizations as a key tool to competitive advantage in today's versatile and rapidly changing environment. New products, systems and processes that combine internal and external ideas to create added value are a distinguishing feature of innovative behavior. Hotel businesses are the organizations that become prominent with their products and services offered. Therefore, it is important for hotel businesses to create competitive advantage and sustainability. In this context, it is aimed to determine the opinions of the kitchen chefs working in hotel businesses regarding the factors affecting their innovative behaviors. In line with this purpose, data has been collected by convenience sampling method with 144 employees including executive chefs, sous chefs and department chiefs between 06-26 May 2019 in five-star hotel businesses in Istanbul. As a result of the research, it has been found that kitchen chefs attach importance to the application of innovative behaviors, that current developments in this field should be followed and research should be done, however, that there is no competitive environment between departments within the enterprise regarding innovative practices.

*Keywords: Innovative Behavior, Kitchen Chefs, Hotel Business, İstanbul.
JEL Classification: Z30, Z31, Z39*

1. Giriş

Yenilik kavramı, günümüzde ulusal ekonomik kalkınmayı ve işletmelerin faaliyetlerini devam ettirmelerini sağlayan temel güç kaynağı haline gelmiştir (Uzkurt, 2010: 38). Yenilikler, meydana gelirken çeşitli aşamalardan geçmekte, gerçekleştiği alanlarda değişiklikler yaratmaktadır (Uzkurt, 2012: 17). Teknolojik ilerlemeler ve küreselleşmenin etkisi ile işletmeler, rekabetin yoğun yaşandığı bir ortamda faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmaktadır. Böyle bir ortamda yenilik, işletmelerin benzer faaliyetlerde bulunan paydaşlarına karşı rekabet avantajı sağlamaktadır (Güleş ve Bülbül, 2004: 115). Rekabet üstünlüğü sağlamak için gerçekleştirilen faaliyetlerden en önemlisi tüketici açısından yeni bir değer ifade eden mal ve hizmetler üretebilmektir. Bu nedenle işletmelerin sürdürülebilir yenilikçi bir düşünce vizyonu benimseyerek bu vizyona yönelik girişimlerde bulunması gerekmektedir (İraz ve Yıldırım, 2004: 79-80).

Yeniliğin ortaya çıkmasında stratejik planlamalar, araştırma ve geliştirmeler, pazarlama faaliyetleri, proje yönetimi, örgütsel eğitim ve yaratıcı düşünme gibi birçok faktör etkili olmaktadır (Barker, 2002: 14). Turizm pazarında ekonomik ve sosyal katma değere sahip, yeni, farklı, orijinal ürün ve hizmetler üretildiği gibi yeniliklerin temel faktör olduğu, işletmeleri yararlı bir şekilde etkileyerek rekabette üstünlük yaratan sürdürülebilir faaliyetler de yürütülmektedir (Demir ve Demir, 2015: 2). Tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının sürekli değişmesi sebebiyle otel işletmeleri farklı ürün ve hizmetler sunarak yeni işletme yapıları, yönetim yaklaşımları ve uygulamaları geliştirerek yenilikçi faaliyetlerde bulunmaktadır (Tekin ve Durna, 2012: 100). Müşterilerin ihtiyaç ve tercihlerini dikkate alan ve bunlara cevap vermek

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 31 Ocak / January 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 27 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

amacıyla çalışma yürüten otel işletmeleri, başarıya odaklanarak rekabet avantajlarını korumak için yüksek seviyelerde performans göstermektedirler (Grissemann vd., 2013: 347). Bu sebeple otel işletmeleri, rekabet içerisinde oldukları işletmelerin başarılı fikirleri kopyalama hızı nedeniyle sürekli yenilik yapmak zorunda kalmaktadırlar (Vila vd., 2012: 76).

Yeniliği başarılı bir şekilde uygulamak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için işletmenin yenilikçi bir vizyona sahip olması gerekmektedir. Yenilikçi anlayışı benimseyen işletmeler; değişen trendleri, pazar koşullarını, teknolojik gelişmeleri, müşteri istek ve beklentilerini takip eden, çalışanları yenilikçi düşünmeye teşvik eden, personel destekli eğitimler sağlayan bir anlayışa sahip olmalıdır. Çünkü yenilik, tek bir faktöre bağlı değildir. İçinde çeşitli süreçler barındırmaktadır ve meydana gelmesi çeşitli unsurların etkileşimi sonucunda gerçekleşmektedir. Bu bağlamda yeniliğin gerçekleşmesi için uygun bir çalışma ortamı ve koşulların sağlanmış olması gerekmektedir. Otel işletmelerinde de en önemli departmanlardan birisi olan mutfak bölümü, yenilikçi uygulamalara açık olmasıyla işletmeye rekabet, kalite ve memnuniyet oluşturma gibi birçok etkene dayalı olarak yeni fırsatlar sağlayabilecektir. Bu nedenle mutfak biriminde özellikle üst kademede çalışan aşçıların yenilikçi davranışlar hususundaki görüşlerinin alınması önem arz etmektedir. Çalışmanın amacı; İstanbul'da turizm işletme belgeli beş yıldızlı otellerde çalışmakta olan aşçıbaşı, aşçıbaşı yardımcısı ve kısım şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörlere yönelik görüşlerinin belirlenmesidir. Bununla beraber mevcut otel işletmelerinin üst yönetim kadrosunun yenilikçi ürün veya hizmet üretimine vermiş olduğu önemin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma otel işletmelerinin en önemli departmanlarından birisi olan mutfak biriminde çalışan mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarına ışık tuttuğu için önem arz etmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yenilik Kavramı ve Yenilik Türleri

İşletmeler için mevcut pazar koşullarında üst düzeyde üretime katkı sağlayacak değişimler gerekmektedir (Lange, 1943: 21). Kullanışlı fikirlerin ve fikir uygulamalarının üretilmesi sonucunda yenilik kavramı ortaya çıkmıştır (Van de Ven, 1986: 59). Yenilik, mevcut ürün-hizmet kalitesinde çarpıcı biçimde değişimlerin gerçekleştirilebilmesi ve maksimum verim elde edebilmek için var olan bilgileri yeniden şekillendirmek veya yeni bilgileri uygulama kapasitesidir (Abrunhosa, 2003: 2).

Yenilik türleri içeriklerine göre beş grup olarak sınıflandırılmıştır. Birinci grup boyutlarına ve etki derecesine göre yenilikler, radikal yenilikler ve artımsal yenilikler; ikinci grup meydana getirdiği değişim ve farklılıklara göre yenilikler, yıkıcı yenilikler ve destekleyici yenilikler; üçüncü grup kullanım alanlarına göre yenilikler, ürün-hizmet yeniliği, süreç yeniliği ve pazarlama yenilikleri; dördüncü grup teknolojik yoğunluğuna göre yenilikler, teknolojik yenilikler ve teknolojik olmayan yenilikler; beşinci grup ise toplumsal yenilikler ve örgütsel yenilikler şeklinde kategorize edilmektedir (Şahin, 2017: 79).

2.1.1. Boyutlarına ve Etki Derecesine Göre Yenilikler

Kökten (radikal) ve kademeli (artımsal) yenilikler bıraktıkları etki dereceleri ve boyutlarına göre adlandırılmaktadır (Şahin, 2017: 79). Radikal yenilikler, tüketicilerin beklentilerini karşılamak için işletmelerin sunmuş olduğu ürün-hizmetlerde tamamen farklılık ya da önemli ölçüde geliştirme eğilimleri olarak ifade edilmektedir (Chandy ve Tellis, 1998: 475). Radikal yenilikler, tüketicilerin tercih ve karar verme süreçlerini etkileme, pazarda arz talep dengesini değiştirme özelliğine sahiptir. Meydana gelen bazı radikal değişiklikler tüketiciler açısından büyük etkiler yaratmakta ve yaşamlarının önemli bir parçası olacak boyutlara ulaşmaktadır. Bu nedenle radikal yenilikler, kârlılığa önemli düzeyde yarar, pazarda ise devamlılık sağlamaktadır (Zhou vd., 2005: 47). İşletmenin pazar boyutu ile değişim faaliyetlerinde bulunma eğilimi dikkate alındığında yeniliğe yönelik pazar yöneliminde olmanın radikal yenilikleri arttırdığı görülmektedir (Oflazoğlu ve Koçak, 2012: 131).

Artımsal yenilikler ise ürün-hizmet, teknoloji ve performansı fazla etkilemeyen, küçük düzeyde geliştirilen değişimleri yansıtmaktadır (Zhou vd., 2005: 43). Ürün-hizmet boyutunda büyük bir değişim söz konusu değilse artımsal yenilik vardır. Artımsal yenilikler; maliyette azalma, ürünü eski imajından kurtarma, üretim aşamasına yönelik gelişmeler ve ürünlere yapılan yeni girdileri ifade etmektedir (Zeilstra, 2009: 11). Artımsal yenilikler, daha az risk ve maliyet içermelerinden ötürü radikal yeniliklerden çok daha hızlı bir şekilde operasyonel hâle getirilmektedir (Bhaskaran, 2006: 77).

2.1.2. Meydana Getirdiği Değişim ve Farklılıklara Göre Yenilikler

Meydana getirdiği değişim ve farklılıklara göre yenilikler; yıkıcı ve destekleyici olarak iki kategoride incelenmektedir. Yıkıcı ve destekleyici yenilikler bazı hususlarda radikal ve artımsal yeniliklerle benzerlik gösterebilir de aslında farklı etkiler meydana gelmektedir (Uzkurt, 2012: 19). Özellikle yıkıcı yenilik, yeni pazarları genişletip geliştirerek mevcut ürünlerin hâkimiyetini bozabilecek yeni işlevsellikler sağlamaktadır (Yu ve Hang, 2010: 435).

Yıkıcı yenilikler çok sık gerçekleşmemektedir ve ilk zamanlarda genellikle düşük performans göstermektedir. Piyasaya hâkim olan işletme ve ürünlere göre genellikle daha ucuz, daha uygun ya da daha basit olmaya odaklanan farklı bir avantajlar kümesi sunmaktadır (Guttentag, 2015: 1194). Yıkıcı yenilikler başlangıçta performans sorunları yaşama eğilimindedir. Dahası, yıkıcı yenilikler mevcut pazarları dengesizleştirir ve iyi kurulmuş şirketlerin başarısız olmasına

da yol açabilir. Bununla birlikte, daha az maliyetli, basit ve kullanımı daha uygun olmaları muhtemeldir (Sultan ve Kokhuis, 2012: 167).

Destekleyici yenilikler ise yıkıcı yeniliklere nazaran radikal ve artımsal yeniliklerle daha çok benzerlik gösteren, mevcut ürünlerin performansını artırmaya yönelik bir yenilik türüdür. Bu yeniliklerin en önemli amacı, mevcut pazarda müşteri gruplarınınca kullanılmakta olan ürün veya hizmetin yeni ihtiyaçları karşılayacak düzeyde performans artışı sağlamasıdır (Uzkurt, 2008: 39).

2.1.3. Kullanım Alanlarına Göre Yenilikler

Kullanım alanlarına göre yenilikler, ürün-hizmet yenilikleri, süreç yeniliği ve pazarlama yenilikleri olarak sınıflandırılmaktadır (Şahin, 2017: 81). Ürün yeniliği, tüketicilerin ihtiyaçlarını dikkate alarak beklentilerini karşılayacak şekilde bir ürün geliştirme ya da ürünler üzerinde ciddi ölçüde iyileştirme faaliyetlerinden oluşmaktadır (Damanpour, 1996: 698). Hizmet yeniliği, tüketiciye sunulan hizmet boyutunda yeni gelişmelerle tüketicilerin beklentisini karşılayarak tatmin düzeyini artırmayı ifade etmektedir (Oke, 2004: 38). Ürün ve hizmet yenilikleri, sunulan ürün ve hizmetlerin fonksiyonları ve uygulama alanları dikkate alındığında çok farklı veya ciddi ölçüde yenilenmiş bir ürün ve hizmetin sunulmasını ifade etmektedir (Uzkurt, 2008: 40).

Süreç yeniliği, işin operasyonel boyuttaki değişimini, örgütsel becerilerin artırılarak iç ve dış işlemlerin geliştirilmesini, müşteriler için yaratılan değeri ifade etmektedir. Süreç yeniliğinin en büyük faydası işletmelerin maksimum verim elde edebilmelerine olanak sağlamasıdır (Otero-Neira vd., 2009: 218). Süreç yeniliği, mevcut ürünleri daha düşük maliyetle, öncekine kıyasla kalite düzeyinde artış gerçekleştirerek ürünlerin üretim sürecini hızlandırarak uygulama aşamasında iyileştirmeler yapmaktadır. Süreç yeniliği ile üretimde teknolojik ürünlerden daha çok yararlanma, bilginin etkin kullanımı, uygun ekipman temini gibi girdiler ile yarar sağlayan çıktılar elde edilmektedir (Oke vd., 2007: 738).

Pazarlama yenilikleri ise farklı ürünlerin üretilmesi, doğru tanıtım faaliyetleri, satışları artırma, tüketicilerin beklentilerini tahmin etme ve ihtiyaçlarını belirlemeye yöneliktir (Brown, 2008: 86). Ticari anlamda pazarlama yeniliği, pazardaki eksiklerin saptanarak örgütün üretim sürecini, ürün ve hizmeti cezbedici bir unsur haline getirmek için uygulayacağı pazarlama politikalarını ifade etmektedir (Mompó ve Redoli, 2009: 59).

2.1.4. Teknolojik Yoğunluğuna Göre Yenilikler

Teknolojinin yoğunluğuna bağlı olarak gelişen yenilikler, teknolojinin kullanım boyutuna göre iki grupta incelenmektedir (Uzkurt, 2012: 21).

Teknolojik yenilikler, ürün ve süreç yeniliklerine büyük katkı sağlamaktadır. İşletmeler, sunmuş oldukları ürün ve hizmetlerde yenilikçi faaliyetlerde bulunabilmek için teknolojik araçlara gereksinim duymaktadır (Lumpkin ve Dess, 1996: 143). Yeni teknolojilerin mevcudiyeti, yeni becerilerin, yeni malzemelerin, yeni hizmetlerin ve yeni organizasyon biçimlerinin gelişmesine yol açmaktadır (Korres, 2007: 145).

Teknolojik olmayan yenilikler, teknolojik ve bilimsel ilerlemeden ziyade pazarın ihtiyaçlarını karşılamaya ve analiz etmeye yöneliktir (Ventura ve Soyuer, 2016: 43).

2.1.5. Diğer Yenilik Sınıflandırmaları

Diğer yenilik sınıflandırmaları olarak toplumsal ve örgütsel yenilikler ele alınabilir (Şahin, 2017: 84). Toplumsal yenilikler, toplumun bir kısmını veya tamamını etkilemek üzere yapılan yeniliklerdir. Toplumsal amaçlı yapılan yenilikler, mevcut olanı geliştirmeye yönelik yapılabildiği gibi tamamen yeni bir şey de olabilmektedirler (Uzkurt, 2012: 21). Örgütsel yenilikler; organizasyon için yeni olan bir davranışın veya fikrin benimsenmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu yenilik; bir hizmet, bir ürün, bir teknoloji veya idari uygulamaları içermektedir (Hage, 1999: 599).

2.2. Yenilikçi Davranış

Yenilikçi davranışlar, ürün ve hizmet sürecindeki geliştirmeler, geliştirilen ürün ve hizmetlerin standartlarının belirlenmesi, pazarlama ve reklam faaliyetlerindeki tanıtım yöntemlerinin oluşturulması; yönetim, iş organizasyonu ve işgücünün çalışma koşullarındaki değişikliklerin tanıtılması gibi birçok faktörden oluşmaktadır (Omerzel, 2015: 754). Bununla beraber yenilikçi davranış; çalışma performansına ya da işletmeye fayda sağlamak amacıyla yeni fikirlerin üretilmesi, gerçekleştirilmesi ve tanıtılması olarak ifade edilmektedir (Cingöz ve Akdoğan, 2011: 852). Var olan ürünlerde birtakım değişiklikler yapılarak yeni bir ürün halini alması, bu değişikliklerin yapılması adına gerekli ihtiyaçların belirlenerek yeni tedarik zincirlerinin bulunması yenilik faaliyetlerinin gerçekleşmesi sürecinde etkin rol oynamaktadır. Sektörde yeni süreçlerin geliştirilerek yeni pazarların açılması ve endüstriyel örgütlenmedeki değişimlerin meydana getirilmesi de sürecin tamamlanmasına olanak sağlamaktadır (Şahin, 2017: 71). Süreçlerin uygulanması yoluyla yeni fikirler geliştirilmekte, üretim artışı ve maliyeti azaltmayı sağlayan yeni süreçler veya pazarlanabilir yeni ürünler ticarileştirilmektedir (Popadiuk ve Choo, 2006: 310).

Yenilikçi davranış; birey, lider, çalışma grubu ve yenilik ortamına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Scott ve Bruce, 1994: 582). İşletmelerde ürün kalitesinde artış, üretim-maliyet kontrolü, pazar payı güçlendirme, yeni pazarlara dâhil olma, üretim esnekliği veya yönetim performansında iyileşme gibi üretim ve pazarlama hedeflerine ulaşmak için yenilikçi davranış faaliyetleri yürütülmektedir (Nicolau ve Santa-María, 2013: 75). Yenilikçi davranış faaliyetinin ilk aşaması fikir

üretmedir. İkinci aşama üretilen fikir için gerekli olan tüm desteklerin belirlenmesini kapsamakta ve son olarak yayılabilecek, seri üretililebilecek, dokunulabilecek veya deneyimlenebilecek bir yeniliğin ilk örneği ya da modelinin üretilmesi şeklinde gerçekleştirilmektedir (Scott ve Bruce, 1994: 582).

2.3. Yenilikçi Davranışı Etkileyen Faktörler

Yenilikçi davranışlar; işletmelerin sunmuş olduğu ürün ve hizmetlerde gelişme ve değişim sağlayarak farklılık kazandırmanın yanı sıra örgütün yeniliğe karşı istekli olmasının bir parçasıdır (Rosenbusch vd., 2011: 445). Aynı zamanda bu tür davranışlar, çalışanların motivasyonu ve sosyo-ekonomik kişiliği üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir (Kabasheva vd., 2015: 438). Yenilikçi davranışlar açısından ödül sistemleri, çalışanların yaratıcılığının artırılmasını sağlamaktadır. Ayrıca çalışanların mesleklerinde çok yönlü olmalarını sağlamak için sürekli olarak farklı becerilerde eğitilmeleri; sorunlarla baş etme, farklı deneyimler kazanma ve daha büyük zorluklarda kriz yönetimi, yenilikçi düşünme becerisi ve risk alma kabiliyetlerini arttırmaktadır (Gupta ve Singhal 1993: 48). Hizmet özellikleri ve organizasyonel yeniliklerin önemi göz önüne alındığında, yenilikçi davranışı etkileyen faktörler bulunmaktadır (Jacob vd., 2003: 282). Bunlar şu şekilde açıklanabilir;

Çevresel Faktörler: Çevresel faktörler yalnızca bir işletmeyi değil aynı zamanda işletmenin içinde yer aldığı sektörü, bölgeyi, ülkeyi hatta dünyayı etkisi altına alarak çok sayıda kurum ve kuruluşu değişime zorlamaktadır. Sosyo-kültürel çevredeki değişimler, tüketicilerin satın alma tutum ve davranışlarında değişikliğe yol açmakla beraber, işletmelerin yenilikçi yapıya sahip olmalarına neden olmaktadır (Demir ve Demir, 2015: 15).

Örgütsel Faktörler: Yenilikçi ürün veya hizmetlerin işletmeye kazandırılarak tüketicilere sunulmasında örgütün istekli olması, yeniliği kabul etmesi, yenilik girişimine verdiği desteklere bağlıdır. Yönetimin yenilikçi düşüncelerin olduğu, gelişime ve değişime açık bir örgüt yapısı oluşturması önemlidir (Erdem vd., 2011: 103). Üst yönetimin yenilikçi fikirler ile yenilikçi faaliyetleri kolaylaştırmak ve teşvik etmek için istekli olması, gerekli kaynakları sağlama, uzmanlık ve risk almayı teşvik eden desteklerde bulunması gerekmektedir. (Hornsby vd., 2002: 259).

Yasal Faktörler: Bir ülkedeki yasal ve politik durumlar, mesleki kuruluşların kural ve zorunlulukları, sektörel anlamda gelişme ve korumaya yönelik yaptırımlar, işletmelerin yenilik fikir ve uygulamalarını etkilemektedir. İşletmenin ulusal veya uluslararası ortaklara sahip olması, merkezinin ve şubelerinin farklı ülkelerde kurulmuş olması gibi pek çok değişken yasal düzenlemeler çerçevesinde değerlendirilmektedir (Demir ve Demir, 2015: 16).

2.4. Otel İşletmelerinde Yenilikçi Davranışlar

Turizm firmaları, sürekli olarak dönüşümle karakterize edilen bir ortamda rekabetin yoğun bir iş kolunda faaliyette bulunmaktadır. Bu nedenle rekabet edebilirlikleri; potansiyel müşterilerin talep ve gereksinimlerini karşılayan, yeni ürünler sunan, daha düşük maliyetler ve daha yüksek kaliteli çıktılar elde ettikleri yenilikçi davranışlara bağlı olmaktadır (Sundbo vd., 2006: 88). Turizm endüstrisi; restoranlar, ulaşım, konaklama ve eğlence gibi çeşitli sektörlerde çok çeşitli faaliyetler içerdiğinden müşteri odaklılık ve yenilik yönetiminde farklılıklar bulunmaktadır (Grissemann vd., 2013: 348).

Müşterilerin ihtiyaç ve tercihlerini dikkate alan ve bunlara cevap vermek amacıyla çalışma yürüten otel işletmeleri, başarıya odaklanarak rekabet avantajlarını korumak için yüksek seviyelerde performans göstermektedirler. Bu sebeple bir hizmete değer katan yeni fikirler geliştirmek ve uygulamak otel işletmelerinde rekabet edilebilirlik düzeyini etkilemektedir (Vila vd., 2012: 75). Otel işletmelerinin etkin bir şekilde faaliyet gösterebilmeleri için; çalışanların yenilikçi düşünce yöntemlerini uygulamaları, müşteri talep ve değişikliklerine hızlı ve doğru cevap verebilmesi, kişisel ve örgütsel performans için örgütte yenilikçi düşüncelerin üretilmesi ve desteklenmesi önem arz etmektedir (Li ve Zheng, 2014: 447).

Yönetimin tüm süreçlerle yakından ilgilenmesi yenilikçi bir işletme statüsü kazanma ve uygulanan yeniliklerin başarılı bir sonuç vermesinde önemli bir etken olmaktadır (Weerd-Nederhof vd., 2002: 322). İşletmelerin uzun vadede faaliyetlerini sürdürmesi aynı zamanda da rakiplerinden daha iyi bir imaj yaratabilmesi, örgüt şeklinin yaratıcılığını ortaya koyan ve yenilikçi girişimlerde bulunan bir örgüt ortamının sağlanması ile mümkün olmaktadır (Tekin ve Durna, 2012: 95). Çünkü yenilikçi bir organizasyon; değişimleri takip ederek güncel kalan, değişimin nedenlerini sorgulayan ve çözümleyen, yenilikçi girişimlerde bulunarak yeni fikirler tasarlayıp uygulamaya geçiren, problemlere karşı yeni çözüm yolları yaratan, risk almaktan korkmayan, yeni fırsatlar yaratmaya çalışan bir vizyona sahip olmalıdır. Bu nedenle otel işletmelerinde rekabet üstünlüğü sağlamak, başarılı bir işletme olmak ve performans güçlendirmek yenilikçi düşünce ve uygulamalarla gerçekleşmektedir (Naktiyok, 2007: 212).

Otel işletmelerinde önemli gelişmelerden biri de tüketici gözünden bakarak hizmet kalitesinde iyileştirmeler yapmaktır (Faché, 2000: 356). Müşterilerin taleplerini dikkate alarak, ihtiyaç ve zevklerini karşılayacak yeni ürün ve hizmetler sunulması, algılarında yüksek değerler yaratmayı sağlamaktadır (Slater ve Narver, 1998: 1001). Bunun nedeni, müşterilerin beklentilerini karşılayacak, kaliteli ürün ve hizmetler sunan işletmeleri tercih etmeleridir. Aynı zamanda uzun dönemde sadık ve kârlı müşteri profili de kazanılmış olmaktadır (Savaşçı ve Günay, 2008: 254). Bir müşterinin yenilik algısındaki en önemli faktörler yemek, servis ve çevreyi deneyimledikten sonra işletmenin yenilikçiliği hakkındaki genel imajıdır. Yenilikçiliğin ötesinde algılanan kalite ve memnuniyet gibi çeşitli faktörler ve menü seçenekleri yenilikçilik imajını desteklemektedir (Hyun ve Han, 2012: 177). Yiyecek kalitesi, bir restoran ortamında müşterilerin tüketim sonrası değerlendirmelerini etkileyen en önemli faktördür. İşletmeler yemeğin lezzetini, menü çeşitliliğini ve beslenmeyi, yiyecek kalitesinin kilit özellikleri olarak kullanmalıdır (Jin vd., 2015: 461). Örneğin; sağlıklı beslenme, tüketicilerin diyet ve kendi sağlıkları arasındaki ilişkiye dair farkındalık yaratarak yağ ve şeker tüketimini azaltmalarını sağlamış yani hafif

ürünlerle beslenme tüketimini artırmıştır. Tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak için otel işletmeleri hafif ürünleri müşterilere sunmalıdır (Cerjak vd., 2007: 257). Bu nedenle işletmeler, diyet kültürünün özellikleri ve temsil edilebilirliğine vurgu yaparak, hizmet ve ürünlere uygulayarak sağlıklı beslenme kültürünü müşterilerin yemek deneyimlerine yansıtmalıdır. Bu öğelerin tümü, müşteri deneyimlerini etkileyen faktörlerdir. İşletmeler yeni öğünlerin bilgilerini güncellemeye devam etmeli, daha yenilikçi mutfak düşüncesini kullanmalı ve müşterilerin yeni ürünleri tatma deneyimlerini artırmak için sürekli olarak yeni yiyecekler geliştirmelidir (Su, 2011: 439).

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yenilikçi davranışlar, son yıllarda turizm işletmelerinin tercih ettiği önemli bir araç haline gelmiştir. Bu uygulamalar, işletmelerin performansının artmasına olanak sağlayarak, rekabetçi kalabilmesinde rol oynamakta ve işletmelerin hedefleri doğrultusunda ilerlemesine, hayatta kalabilmesine yardımcı olabilmektedir. Otel işletmelerinde de en önemli departmanlardan birisi olan mutfak bölümü, yenilikçi uygulamalara açık olmasıyla işletmeye rekabet avantajı sunma, hizmet kalitesini yükseltme ve müşteri memnuniyeti oluşturma gibi birçok etkene dayalı olarak yeni fırsatlar sağlayabilecektir. Dolayısıyla mutfak bölümünde özellikle üst kademedeki çalışan aşçıların yenilikçi davranışlar hususundaki görüşlerinin alınması önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, otel işletmelerinde çalışan mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörlere ilişkin görüşlerinin belirlenmesidir. Bu amaçtan hareketle çalışmada yenilikçi ürün veya hizmet üretimine şeflerin vermiş olduğu önemin değerlendirilmesi de amaçlanmıştır. Hizmet sektöründe farklılığın yolu yenilik yapmaktan geçmektedir. Müşterilerinin karşısına farklı ve yenilikçi uygulamalarla çıkan işletmeler önemli değerler üretilmesini sağlayabilecek, rekabet üstünlüğü elde edebilecek ve sadık bir müşteri kitlesine sahip olabileceklerdir.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini İstanbul ilinde faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinde üst kademedeki çalışan aşçılar (aşçıbaşı, aşçıbaşı yardımcısı, kısım şefleri) oluşturmaktadır. Çalışma kapsamına İstanbul'da bulunan ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından turizm işletme belgesi verilmiş olan beş yıldızlı oteller alınmıştır. Araştırmanın beş yıldızlı otel işletmelerinde yapılmasının en önemli nedeni, bu işletmelerin daha profesyonel yönetildikleri ve daha oturmuş bir örgüt yapısına sahip oldukları varsayımdır. Çalışmada öncelikle İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nden (2019) İstanbul'daki beş yıldızlı otellerin listesi alınmıştır. Buna göre İstanbul'da 103 beş yıldızlı otel bulunmaktadır. Araştırma kapsamında İstanbul ilindeki 5 yıldızlı konaklama işletmelerinin tamamı ile iletişim kurulmuş ancak araştırmanın uygulama safhası için 33 adet 5 yıldızlı otel işletmesinden olumlu cevap alınmıştır. Çalışma evrenini hesaplayabilmek için farklı ilçelerden ulaşılabilen 12 otel işletmesinin insan kaynakları yöneticisi ile görüşülmüştür. Her bir otelden mutfakta çalışan ortalama aşçı sayıları alınmıştır. Alınan aşçı sayılarının aritmetik ortalaması 5 olarak tespit edilmiştir. Evren büyüklüğünün 165 olduğu bir çalışmada örnek büyüklüğünün 144 olması yeterli olarak görülmektedir (Ural ve Kılıç, 2005: 43). Çalışmada toplam 144 adet anket ile analizler gerçekleştirilmiştir.

3.3. Veri Toplama Yöntemi ve Analizi

Araştırma ile ilgili verilerin toplanmasında anket tekniği kullanılmıştır. Veriler 06.05.2019-26.05.2019 tarihleri arasında toplanmıştır. Çalışmada Bayındır (2018)'ın yüksek lisans tez çalışmasında kullandığı anket formundan yararlanılmıştır. Anket formu iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, anketi dolduran mutfak şeflerinin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır. İkinci kısımda, şeflerin yenilikçi davranış faktörlerini tespit etme amacını taşıyan ifadeler bulunmaktadır. Şeflerin yenilikçi davranış faktörleri ölçeğinde yer alan önermeleri; 1: kesinlikle katılmıyorum, 2: katılmıyorum, 3: ne katılıyorum ne katılmıyorum, 4: katılıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum şeklinde değerlendirmeleri istenmiştir. Veriler analize hazırlanırken kayıp değerler, uç değerler incelenmiş ve normallik, doğrusallık hususları kontrol edilmiştir. George ve Mallery (2003:99) çarpıklık ve basıklık değerlerinin -2 ve +2 arası olduğunda dağılımın normal olduğunun kabul edilebileceğini belirtmektedirler. Yapılan analiz sonucunda ölçeklerde yer alan ifadelerin basıklık ve çarpıklık değerlerinin -2 ve +2 arasında yer aldığı gözlenmiştir. Bu nedenle verilerin analizinde parametrik testlerden yararlanılmıştır. Verilerin analizine geçmeden önce güvenilirlik analizi yapılmıştır. Cronbach's Alpha katsayısı 0,979 olarak bulunmuştur. Bu değer ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Kayış, 2010:405). Verilerin analizinde betimleyici istatistiklerin yanı sıra, faktör analizi ve parametrik hipotez testlerinden bağımsız çift örneklem t-testi ve tek yönlü varyans (ANOVA) analizi kullanılmıştır. Literatürden hareketle (Eşitti ve Erdem, 2017; Çakıcı ve diğ., 2016; Çetintürk ve diğ., 2015; Küçük ve Kocaman, 2014; Jimenez-Zarco ve diğ., 2011) araştırmanın hipotezi aşağıdaki gibidir;

H₁: Aşçıların unvan durumlarına göre yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörler arasında anlamlı bir farklılık vardır.

4. Bulgular

4.1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılanların %93,1'i erkeklerden, %6,9'u kadınlardan oluşurken, %71,5,1'i evli, %28,5'i bekar katılımcılardır. Yaş dağılımına bakıldığında katılımcıların %59,0'ı 25-34 yaş arası, %29,9'u 35-44 yaş arası, %11,1'i 45-54 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların %20,1'i aşçıbaşı, %21,5'i aşçıbaşı yardımcısı ve %58,3'ü ise kısım şeflerinden oluşmaktadır. Katılımcıların 37,5'i lise, %38,9'u önlisans ve %23,6'sı ise lisans mezunudur. Katılımcıların sahip olduğu aylık gelir düzeyine bakıldığında %52,1'i 2.500-3.500 TL arası gelire sahiptir. Sektörde toplam çalışma süreleri ele alındığında %22,9'unun 6-10 yıldır, %39,6'sının 11-15 yıldır, %24,3'ünün 16-20 yıldır ve %13,2'sinin 21 ve üzeri yıldır sektörde yer aldıkları görülmektedir.

4.2. Katılımcıların En Son Geliştirmeyi Düşündükleri Yenilikçi Uygulama/Fikirlerine İlişkin Bulgular

Tablo 1 değerlendirildiğinde katılımcıların %11,1'inin doğaya ve yemeğe saygı bilinci kazandırarak bilinçli bir tüketim sağlamak, %9,0'ının farklı ülkelerin mutfaklarını harmanlamak ve %7,6'sının yeme içme faaliyetinde güven yaratarak insanların ne yediklerini bildikleri bir süreç yaratmak istediklerini belirtmiş oldukları görülmektedir.

Tablo 1. Mutfak Şeflerinin En Son Geliştirmeyi Düşündükleri Yenilikçi Uygulama İlişkin Bulgular

En Son Geliştirmeyi Düşündükleri Yenilikçi Uygulama/Fikir	n	%
Anadolu mutfağını günümüz koşullarıyla yeniden yorumlamak	7	4,9
Hem eski hem de yenilikçi yöntemlerle yarının mutfağını yaratmak	9	6,3
Yemeklere sanatsal ve modern bir yorum katmak	7	4,9
Yemeklerin hikayelerinin bilinmesini sağlamak	10	6,9
Çiftlikten sofraya konseptli bir işletme açmak	7	4,9
Farklı kültürlerle ait yemekleri ve şeflerin kullandığı teknikleri Türk mutfağı ile harmanlamak	7	4,9
Her türlü faaliyeti yürüten bir gastronomi topluluğu kurmak	6	4,2
Yemeğin kimyasal reaksiyonlarını çözümlenerek farklı pişirme yöntemlerini uygulamak	7	4,9
Bir karavanı restoran mutfağına dönüştürerek gezgin bir restoran yaratmak	1	,7
Kullandığımız ürünlerin sürdürülebilirliğine dikkat çekerek sorumluluk projeleri oluşturmak	6	4,2
Doğaya ve yemeğe saygı bilinci kazandırarak bilinçli bir tüketim sağlamak	16	11,1
Yeme içme faaliyetinde güven yaratarak insanların ne yediklerini bildikleri bir süreç yaratmak	11	7,6
Çok çeşit az porsiyon tadım menüleri oluşturarak insanların damak kültürünü geliştirmek	6	4,2
Özel beslenenler için sağlıklı menüler oluşturmak	6	4,2
Mevsimselliğe önem vererek menüleri bu ölçüde yapmak	7	4,9
İsrafı önlemek için kişilerin tüketecekleri kadar yiyecekleri porsiyonlar oluşturmak	8	5,6
Büyük otellerin yerel üreticilerle çalışmasını sağlayarak kırsal üretimi desteklemek	4	2,8
Gıdaya, doğaya, yaşama saygı hareketi başlatarak mide ile ruhu da doyurmak	5	3,5
Yemekleri fotoğraflayarak sergi açmak ve lezzetin tüm duylara hitap ettiğine dikkat çekmek	1	,7
Yaratıcılığı sürekli geliştirerek ülkelerin mutfaklarını harmanlamak	13	9,0
Toplam	144	100

4.3. Katılımcıların Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen İfadelere İlişkin Bulgular

Tablo 2'de mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen ifadeler ile ilgili görüşlerine yönelik ifadelerin ortalamaları ve standart sapmaları verilmiştir.

Tablo 2. Mutfak Şeflerinin Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlere İlişkin Bulgular

İfadeler	\bar{X}	S.S.
İşletmede yeni fikirler her zaman teşvik edilir.	4,27	,917
Yenilik yaratmak için çalışanların risk üstlenmesi desteklenir.	4,20	,942
Çalışanlar yaratıcı fikirler üretmede isteklidir.	3,94	,898
Çalışanlara yeni fikirleri uygulama olanağı yaratılır.	4,22	,906
Çalışanlar yenilikçi uygulamalarda birbirlerine yardım etmeye gönüllüdür.	4,08	,888
Çalışanların yeni fikirleri uygulaması için bütçe ayrılır.	4,34	,855
Çalışanların yenilikçi uygulamalarında makul hatalar hoş karşılanır.	4,16	,869

Çalışanlar arasında yenilikçi bir fikir tartışması vardır.	3,90	,895
Çalışanlar rutin olmayan, iddialı işlerde çalışma ortamına sahiptir.	4,08	,856
Üst yönetim çalışanlara yenilikçi fikirler için fırsat sunar.	4,25	,873
İşletmenin vizyon ve misyonu yenilik odaklıdır.	4,01	1,04
Yönetim yenilikçi ürün ve hizmetler geliştirmeyi önemser.	4,25	,875
Yenilikçi fikir ve uygulamalar için çalışma ortamı uygundur.	4,27	,888
Bölümler arasında yenilikçilik konusunda rekabet ortamı yaratılmıştır.	2,66	1,11
Fiziksel olarak çalışma koşulları yenilikçiliğe uygundur.	4,26	,819
Bölümün amaçları belirgindir ve çalışanlarca bilinmektedir.	4,58	,573
Çalışanlar birbirini tamamlayacak işler yapmaktadır.	4,10	,882
Çalışanlar yeni fikirler üretebilecek uzmanlık alanına sahiptir.	3,88	,856
İşletme içinde karar alma süreci hızlıdır.	3,92	,997
İşyerinde çalışma saatleri esnekler.	4,74	,438
İşyerinde takım çalışması önemlidir.	4,24	,894
İşyerinde gereksiz kurallar ve uygulamalar azdır.	4,04	,922
Yenilikçi fikir ve uygulamalar için sürekli araştırma yapmam gerekir.	4,68	,508
Yenilikçi fikir ve uygulamalar için alanımdaki güncel gelişmeleri takip etmem gerekir.	4,84	,367
Yenilikçi fikir ve uygulamalar ortaya koyabilmek için eğitim ve seminerlere katılıyorum.	4,31	,675
Yenilikçi fikir ve uygulamalar için arkadaşlarımla sürekli bilgi alışverişinde bulunurum.	4,51	,699
Yenilikçi fikir ve uygulamalar için rutin işlerden kısa süre de olsa uzaklaşmak gerekir.	3,75	1,35
Çalışanlar bölümde alınan kararlara katılabilir.	4,02	,835
Çalışanlara yenilikçi fikirlerin uygulanması için yeterli zaman verilir.	3,98	1,00
Çalışanlar gerek duyduğu bilgiye kolaylıkla ulaşabilmektedir.	4,17	,804
İş güvenliği yönetmeliği yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	3,86	,705
Otel içi kurallar yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	4,26	,938
İş kanunu yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	3,84	,692
Gıda güvenliği yönetmeliği yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	3,88	,704
Diğer yasal düzenlemeler yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	3,32	,746
İş sözleşmem yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	4,12	,907
Ürün ve hizmet satışının artırılmasına yenilikçi uygulamalar katkı sağlar.	4,59	,607
Müşteri farklılığına yenilikçi ürünlerle cevap verilir.	4,20	,920
Müşteriler her zaman yeni ürün ve hizmet sunulmasını bekler.	3,94	,966
Müşteri istek ve beklentileri sürekli değişkenlik gösterir.	4,06	,902
Sürekli gelen müşteriler nedeniyle yeni ürün ve hizmetler geliştirilir.	4,08	,971
Müşteriler standart ürün ve hizmetlere önem verir.	2,91	,815
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin çeşitlenmesine katkı sağlar.	4,60	,582
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha hızlı üretilmesine katkı sağlar.	4,64	,560
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde rekabet avantajı sağlar.	4,58	,608
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha fazla olmasına katkı sağlar.	4,64	,560
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha hijyenik olmasına katkı sağlar.	4,59	,596
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde kayıpların önlenmesinde katkı sağlar.	4,59	,619
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde kolay denetlenmesine katkı sağlar.	4,61	,580
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha kaliteli olmasına katkı sağlar.	4,49	,728

En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde maliyet kontrolü sağlar.	4,56	,599
Mutfak çalışanlarının ücretleri diğer bölüm çalışanlarına göre yüksektir.	2,98	1,20
Mutfak çalışanları yaptıkları işe göre uzmanlık alanına ayrılır.	4,63	,523
Mutfak çalışanları kalite yönetim sistemleri hakkında bilgi sahibidir.	3,63	,736
Mutfak çalışanlarına kişisel gelişim için eğitim desteği sağlanır.	4,14	,915
Mutfak çalışanları esnek bir çalışma saatine sahiptir.	4,74	,454
Mutfak çalışanlarının çalışma saatleri uzundur.	4,79	,407
Mutfakta yenilikçi uygulamalar için gerekli ekipman bulunur.	4,10	,754
Mutfak çalışanları alanında eğitimli kişilerdir.	3,72	,761
Otel yönetimi mutfak çalışanlarına pek müdahalede bulunmaz.	3,61	1,21
Mutfakta yeni ürün üretme maliyeti yüksektir.	4,67	,513
Mutfakta yeni ürün üretmede çeşitli yönetmelikler yasal kısıtlar oluşturur.	3,70	,739
Yeni teknolojiler, süreçler, teknikler araştırır ve fikirler üretir.	4,15	,686
Yaratıcı fikirler üretir.	4,10	,655
Diğer çalışanların fikirlerini destekler ve cesaretlendirir.	4,34	,691
Yeni fikirler için kaynaklar araştırır ve tahsis eder.	4,25	,733
Yeni fikirlerin uygulanması için planları ve faaliyet takvimlerini geliştirir.	4,28	,744
Yenilikçiyim.	4,26	,668

İlgili tabloya göre “Yenilikçi fikir ve uygulamalar için alanındaki güncel gelişmeleri takip etmem gerekir” ifadesinin en yüksek ($\bar{X}=4,84$) ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Ortalaması en yüksek ($\bar{X}=4,74$) ikinci ifade ise “Mutfak çalışanlarının çalışma saatleri uzundur” olmuştur. Haddaji vd. (2017) bu bulguyu destekler nitelikte çalışmalarında otellerde mutfak departmanını stresli ve uzun çalışma saatleri olan bir bölüm olarak ifade etmişlerdir. Kesici ve Öncel (2015) ise mutfak çalışanlarına belirli zaman aralıklarında, yaratıcılık için serbest çalışma zamanının ayrılmasının geleceğe dönük olumlu sonuçlar doğurabileceğini belirtmişlerdir. “Yenilikçi fikir ve uygulamalar için sürekli araştırma yapmam gerekir” ifadesine verilen cevaplarda katılımcıların ortalaması ($\bar{X}=4,68$) dir. Bu ifade Doğan ve Aktan (2018)’ın çalışmalarında özellikle kadın çalışanların eğitim düzeyi arttıkça mutfaktaki yenilik ve yaratıcılık girişimlerinin arttığı, kazanılan bilgi ve deneyimlerin yenilik ve yaratıcılığı tetiklediği şeklinde ifade edilmiştir. Ortalama olarak en düşük oranın ($\bar{X}=2,66$) ortalama ile “Bölümler arasında yenilikçilik konusunda rekabet ortamı yaratılmıştır” ifadesine ait olduğu görülmektedir. Mutfak şeflerinin çoğunluğu yenilikçi uygulamalar hususunda işletme içerisinde bölümler arasında rekabet ortamının oluşturulmadığı yönünde hemfikir olmuşlardır. Kesici ve Öncel (2015) çalışmalarında çalıştıkları işletmelerde bağımsız bir çalışma ortamının sağlanması durumunda aşçıların daha fazla yaratıcı bireyler haline geldiklerini vurgulamışlardır. İkinci en düşük ortalamaya ($\bar{X}=2,91$) sahip ifade “Müşteriler standart ürün ve hizmetlere önem verir” ifadesidir. Başanbaş (2013) müşterilerin ihtiyaç ve isteklerini en iyi şekilde karşılamak, beklentilerinin üzerinde, farklı ürün ve hizmet sunumları gerçekleştirerek dikkat çekilebileceğini ve müşteri tatmin düzeylerinin yükseltilebileceğini ifade etmiştir. “Mutfak çalışanlarının ücretleri diğer bölüm çalışanlarına göre yüksektir” ifadesine yönelik verilen cevapların ortalaması ise ($\bar{X}=2,98$) dir. Bu ifadeye mutfak şeflerinin çoğunluğunun katılmadığı görülmektedir. Bu durum, yoğun çalışma koşullarına rağmen sektörde ödenen ücretlerin yetersizliğine işaret etmektedir.

4.4. Araştırmada Kullanılan Yenilikçi Davranış Ölçeğine Yönelik Güvenilirlik ve Faktör Analizi Bulguları

Araştırmaya katılan aşçıların yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörlere ilişkin düşüncelerini yorumlayabilmek için söz konusu ölçeğe faktör analizi uygulanmıştır. Analiz gerçekleştirilirken faktör yükü 0,50 altında kalan ifadeler ve binişik ifadeler analizden çıkarılmıştır. Faktör analizinde Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği 0,910 olarak hesaplanmıştır. Bartlett's Küresellik Testi için kıkare (12787,604; serbestlik derecesi (s.d.)=1830; $p<0,001$) değeri de anlamlıdır. Her iki sonuç, veri setinin faktör analizine uygunluğuna işaret etmektedir (Kalaycı, 2010: 321). Analiz sonucunda, öz değeri 1'in üzerinde olan toplam sekiz faktör (bileşen) olduğu bulunmuştur. Bu faktörlerin toplam varyansa yaptıkları katkı oranı %80,955'dir. Elde edilen birinci faktör 19 ifadeden oluşmakta ve toplam varyansın %50,548'ini açıklamaktadır. Bu faktör “yönetimsel uygulamalar” olarak adlandırılmıştır. Elde edilen ikinci faktör 9 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %8,737'sini açıklamaktadır. Bu boyutta yer alan ifadeler dikkate alınarak ikinci faktöre “teknolojik araçlar” adı verilmiştir. Üçüncü faktör 8 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %7,220'sini açıklamaktadır. Faktör “takım çalışması” olarak isimlendirilmiştir. Dördüncü faktör 9 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %4,290'ını açıklamaktadır. Bu faktör “müşteri beklentileri” olarak adlandırılmıştır. Beşinci faktör 6 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %3,637'sini açıklamaktadır. Beşinci faktöre “araştırma olanakları” adı verilmiştir. Altıncı faktör 4 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %2,534'ünü açıklamaktadır. Bu faktör “yasal düzenlemeler” olarak isimlendirilmiştir. Yedinci faktör 4 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %2,135'ini açıklamaktadır. Faktör “yetkinlik” olarak

isimlendirilmiştir. Son faktör ise 2 ifadeden oluşmakta ve açıklanan varyansın %1,855'ini açıklamaktadır. Bu faktör ise “geliştirme olanakları” olarak isimlendirilmiştir.

Tablo 3. Yenilikçi Davranış Ölçeğine Yönelik Güvenilirlik ve Faktör Analizi Bulguları

Faktörler	İfadeler	Faktör Yüklü	Eşkökenlilik	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	Alfa				
Yönetim Uygulamaları	Yönetim yenilikçi ürün ve hizmetler geliştirmeyi önemser.	,775	,930	30,834	50,548	,982				
	Yenilikçi fikir ve uygulamalar için çalışma ortamı uygundur.	,774	,848							
	Üst yönetim çalışanlara yenilikçi fikirler için fırsat sunar.	,771	,920							
	Çalışanlara yeni fikirleri uygulama olanağı yaratılır.	,764	,924							
	Fiziksel olarak çalışma koşulları yenilikçiliğe uygundur.	,743	,833							
	Yenilik yaratmak için çalışanların risk üstlenmesi desteklenir.	,742	,866							
	Çalışanların yeni fikirleri uygulaması için bütçe ayrılır.	,740	,896							
	İşletmede yeni fikirler her zaman teşvik edilir.	,734	,889							
	Çalışanların yenilikçi uygulamalarında makul hatalar hoş karşılanır.	,717	,781							
	Çalışanlar rutin olmayan, iddialı işlerde çalışma ortamına sahiptir.	,631	,815							
	Otel içi kurallar yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,626	,786							
	Mutfakta yenilikçi uygulamalar için gerekli ekipman bulunur.	,585	,767							
	Çalışanlara yenilikçi fikirlerin uygulanması için yeterli zaman verilir.	,584	,737							
	İşyerinde gereksiz kurallar ve uygulamalar azdır.	,578	,722							
	Çalışanlar gerek duyduğu bilgiye kolaylıkla ulaşabilmektedir.	,554	,776							
	Çalışanlar bölümde alınan kararlara katılabilir.	,554	,834							
	Teknolojik Araçlar	İş sözleşmem yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,546				,768	5,330	8,737	,984
		Mutfak çalışanlarına kişisel gelişim için eğitim desteği sağlanır.	,526				,848			
Bölümün amaçları belirgindir ve çalışanlarca bilinmektedir.		,526	,590							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde kayıpların önlenmesinde katkı sağlar.		,920	,937							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin kolay denetlenmesine katkı sağlar.		,912	,948							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde rekabet avantajı sağlar.		,897	,920							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha hijyenik olmasına katkı sağlar.		,896	,936							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha fazla olmasına katkı sağlar.		,893	,909							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin çeşitlenmesine katkı sağlar.		,892	,922							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha hızlı üretilmesine katkı sağlar.		,888	,921							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminde maliyet kontrolü sağlar.		,881	,895							
En son teknolojik araçlar yeni ürün ve hizmet üretiminin daha kaliteli olmasına katkı sağlar.		,822	,831							
Çalışanlar yaratıcı fikirler üretmede isteklidir.		,831	,905							
Çalışanlar arasında yenilikçi bir fikir tartışması vardır.		,803	,865							
İşyerinde takım çalışması önemlidir.		,794	,886							
Çalışanlar yenilikçi uygulamalarda birbirlerine yardım etmeye gönüllüdür.		,793	,891							
Çalışanlar yeni fikirler üretebilecek uzmanlık alanına sahiptir.		,785	,834							
Çalışanlar birbirini tamamlayacak işler yapmaktadır.		,775	,884							
Mutfak çalışanları kalite yönetim sistemleri hakkında bilgi sahibidir.	,625	,653								
Mutfak çalışanları alanında eğitimli kişilerdir.	,564	,611								
Müşteri Beklentileri	Müşteriler her zaman yeni ürün ve hizmet sunulmasını bekler.	,870	,821	2,617	4,290	,924				
	Müşteri istek ve beklentileri sürekli değişkenlik gösterir.	,856	,782							
	Sürekli gelen müşteriler nedeniyle yeni ürün ve hizmetler geliştirilir.	,765	,849							
	Otel yönetimi mutfak çalışanlarına pek müdahalede bulunmaz.	,665	,675							
	Müşteri farklılığına yenilikçi ürünlerle cevap verilir.	,653	,754							
	İşletmenin vizyon ve misyonu yenilik odaklıdır.	,640	,835							
	Ürün ve hizmet satışının artırılmasına yenilikçi uygulamalar katkı sağlar.	,618	,593							
	İşletme içinde karar alma süreci hızlıdır.	,608	,638							
	Bölümler arasında yenilikçilik konusunda rekabet ortamı yaratılmıştır.	,582	,517							
	Yaratıcı fikirler üretim.	,724	,718							
	Yeni fikirler için kaynaklar araştırılır ve tahsis ederim.	,654	,871							
	Diğer çalışanların fikirlerini destekler ve cesaretlendiririm.	,650	,866							
	Yenilikçiyim.	,635	,841							
	Yeni teknolojiler, süreçler, teknikler araştırmaya ve fikirler üretim.	,634	,855							
	Yeni fikirlerin uygulanması için planları ve faaliyet takvimlerini geliştiririm.	,601	,860							
	Yasal	İş kanunu yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,798				,872	1,546	2,534	,864
		İş güvenliği yönetmeliği yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,753				,819			

	Gıda güvenliği yönetmeliği yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,722	,779			
	Diğer yasal düzenlemeler yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verir.	,626	,517			
Yetkinlik	Mutfak çalışanları esnek bir çalışma saatine sahiptir.	,907	,840			
	Mutfak çalışanlarının çalışma saatleri uzundur.	,878	,806	1,302	2,135	,832
	İşyerinde çalışma saatleri esneklerdir.	,838	,761			
	Mutfak çalışanları yaptıkları işe göre uzmanlık alanına ayrılır.	,540	,576			
Geliştirme	Yenilikçi fikir ve uygulamalar için sürekli araştırma yapmam gerekir.	,805	,881			
	Yenilikçi fikir ve uygulamalar için alanımdaki güncel gelişmeleri takip etmem gerekir.	,650	,778	1,132	1,855	,775

Varimax Rotasyonlu Temel Bileşenler Analizi – Açıklanan toplam varyans: % 80,955
KMO Örneklem Yeterliliği: ,910 – Bartlett Küresellik Testi: : $X^2:12787,604$ s.d.: 1830 $p<0.001$
Ölçeğin Tamamı için Alfa: ,982
Yanıt kategorileri: (1) Kesinlikle Katılmıyorum (2) Katılmıyorum (3) Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum
(4) Katılıyorum (5) Kesinlikle Katılıyorum

4.5. Araştırma Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Araştırmada verilen cevapların unvan değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığı araştırılmıştır. Unvan değişkeninin katılımcılar tarafından verilen cevaplar üzerindeki etkisini test etmek için bağımsız örneklem için tek yönlü varyans analizi (One-Way ANOVA) yapılmıştır.

Tablo 4. Aşçıların Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlere İlişkin Cevaplarının Unvan Durumlarına Göre Karşılaştırılması (Anova Testi Sonuçları)

	Boyutlar	Yaş Grubu	n	Ortalama	Std.Sapma	F değeri	p değeri
Aşçıların Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörler	Yönetmelik Uygulamalar	Aşçıbaşı	29	4,5045	,40170	4,636	,011*
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,3243	,43911		
		Kısım Şefi	84	4,0489	,89880		
	Teknolojik Araçlar	Aşçıbaşı	29	4,7356	,51212	2,038	,134
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,6703	,51599		
		Kısım Şefi	84	4,5132	,60093		
	Takım Çalışması	Aşçıbaşı	29	4,1638	,55006	3,993	,021*
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,1290	,54628		
		Kısım Şefi	84	3,7917	,85318		
	Müşteri Beklentileri	Aşçıbaşı	29	4,0728	,78076	,924	,399
		Aşçıbaşı Yrd.	31	3,8853	,71635		
		Kısım Şefi	84	3,8466	,79450		
	Araştırma Olanakları	Aşçıbaşı	29	4,4598	,46002	5,101	,007*
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,3925	,49916		
		Kısım Şefi	84	4,0972	,68996		
	Yasal Düzenlemeler	Aşçıbaşı	29	3,9052	,42998	1,610	,204
		Aşçıbaşı Yrd.	31	3,7097	,57408		
		Kısım Şefi	84	3,6756	,65259		
	Yetkinlik	Aşçıbaşı	29	4,7500	,32733	,061	,940
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,7177	,39656		
		Kısım Şefi	84	4,7262	,38343		
	Geliştirme Olanakları	Aşçıbaşı	29	4,8103	,41000	,897	,410
		Aşçıbaşı Yrd.	31	4,8226	,33036		
		Kısım Şefi	84	4,7262	,42088		

*** $p<0,001$ ** $p<0,01$; * $p<0,05$

Yukarıdaki tabloya göre yenilikçi davranış ölçeğinin “yönetmelik uygulamalar” alt boyutunda elde ettikleri puanlar ile unvan durumları arasında anlamlı fark olduğu gözlenmektedir (Sig.=,011). Aşçıların yenilikçi davranış ölçeğinin “takım çalışması” alt boyutunda elde ettikleri puanlar ile unvan durumları arasında anlamlı fark olduğu gözlenmektedir (Sig.=,021). Son olarak aşçıların yenilikçi davranış ölçeğinin “araştırma olanakları” alt boyutunda elde ettikleri puanlar ile unvan durumları arasında anlamlı fark olduğu gözlenmektedir (Sig.=,007). Buna bağlı olarak; “ H_1 : Aşçıların unvan durumlarına göre yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörler arasında anlamlı bir farklılık vardır” hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5. Aşçıların Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin Aşçıların Unvan Durumlarına Göre Karşılaştırılmasına İlişkin Tukey Testi Sonuçları

			Ortalama Farklılık (I-J)	Std. Hata	Sig.
Yönetmel Uygulamalar	Aşçıbaşı	Aşçıbaşı Yrd.	,18026	,10855	,276
		Kısım Şefi	,45567*	,12321	,001
	Aşçıbaşı Yrd.	Aşçıbaşı	-,18026	,10855	,276
		Kısım Şefi	,27541	,12585	,090
	Kısım Şefi	Aşçıbaşı	-,45567*	,12321	,001
		Aşçıbaşı Yrd.	-,27541	,12585	,090
Takım Çalışması	Aşçıbaşı	Aşçıbaşı Yrd.	,03476	,14163	,993
		Kısım Şefi	,37213*	,13820	,026
	Aşçıbaşı Yrd.	Aşçıbaşı	-,03476	,14163	,993
		Kısım Şefi	,33737*	,13525	,043
	Kısım Şefi	Aşçıbaşı	-,37213*	,13820	,026
		Aşçıbaşı Yrd.	-,33737*	,13525	,043
Araştırma Olanakları	Aşçıbaşı	Aşçıbaşı Yrd.	,06730	,12383	,931
		Kısım Şefi	,36255*	,11386	,006
	Aşçıbaşı Yrd.	Aşçıbaşı	-,06730	,12383	,931
		Kısım Şefi	,29525*	,11707	,041
	Kısım Şefi	Aşçıbaşı	-,36255*	,11386	,006
		Aşçıbaşı Yrd.	-,29525*	,11707	,041

Tukey testi sonucunda; “yönetmel uygulamalar” alt boyutunda ($F=4,636$; $p<0.05$), “aşçıbaşı” unvanına sahip olan aşçılarla, “kısım şefi” unvanına sahip olan aşçılar (Ortalama Farklılık: ,45567) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. “Takım çalışması” alt boyutunda ($F=3,993$; $p<0.05$), “aşçıbaşı” unvanına sahip olan aşçılarla, “kısım şefi” unvanına sahip olan aşçılar (Ortalama Farklılık: ,37213) arasında anlamlı bir fark olup, ayrıca “aşçıbaşı yardımcısı” unvanına sahip olan aşçılarla “kısım şefi” unvanına sahip olan aşçılar (Ortalama Farklılık: ,33737) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. “Araştırma olanakları” alt boyutunda ($F=5,101$; $p<0.05$), “aşçıbaşı” unvanına sahip olan aşçılarla, “kısım şefi” unvanına sahip olan aşçılar (Ortalama Farklılık: ,36255) arasında ve “aşçıbaşı yardımcısı unvanına sahip olan aşçılarla “kısım şefi” unvanına sahip olan aşçılar (Ortalama Farklılık: ,29525) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar özellikle aşçıbaşı unvanına sahip olan aşçıların mutfağın genelinden sorumlu olması diğer gruplara oranla gerçekleştirilecek yenilik faaliyetlerine kısım şeflerinin bireysel olarak değil aşçıbaşı ve aşçıbaşı yardımcılarıyla birlikte karar vermek durumunda olması gibi nedenlerle yönetmel uygulamalar hususunda yapılacak olan yenilik hareketlerinde karar verme noktasında daha fazla etkin olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu bulguyu destekler biçimde Çakıcı, Çalhan ve Karamustafa (2016) çalışmalarında yiyecek ve içecek işletmelerindeki yöneticilerin özellikle ürün yenilikleri yapmalarının önemine değinmişlerdir. Çalışmada yiyecek ve içeceklerin üretim standartlarında müşteri tatmini ve kaliteyi artırıcı, maliyeti azaltıcı yenilikler yapılarak başarılı bir ürün yeniliğinin gerçekleştirilebileceğini ortaya koymuşlardır. Jimenez-Zarco, Martinez-Ruiz ve Izquierdo-Yusta (2011) ve Küçük ve Kocaman (2014) yenilikçi yönelimlerde bulunmanın pazar yönlülüğü ve firma performansını güçlendirdiğini belirtirken, Çetintürk, Adıgüzel ve Demir (2015) işletmelerin yeni süreçler geliştirmesi, mevcut süreçleri revize ederek yeniden tanımlaması, üstün teknolojilerden yararlanması ile müşteri beklentilerinin karşılanacağına değinmişlerdir. Aynı şekilde mutfakta en üst düzeyde yer alan aşçıbaşının alanında güncel gelişmeleri takip ettiği, eğitim ve seminerlere katıldığı ve kültürel birikiminin yenilikçilik süreçlerine anlamlı bir etkisinin olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda alt düzeyde yer alan aşçıların işletmelerde eğitim ve etkinliklere katılma olanaklarının kısıtlı düzeyde olduğu da ifade edilebilir. Takım çalışması boyutunda aşçıbaşı düzeyinde yer alan çalışanların takım ruhu oluşturma, birlik ve beraberliği sağlama noktasında hem bireysel hem de takım performansına yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde daha aktif olduğu söylenebilir. Bu sonucu destekler biçimde Eşitti ve Erdem (2017) çalışanın ekip ile uyumunun sağlıklı bir iletişim döngüsü kazandırdığını, yenilikçi düşünceler oluşturduğunu ve yenilikçi düşüncelerin ürün ve hizmet kalitesine yansıtacağını belirtmişlerdir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, İstanbul’da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışan mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarda bulunmalarını etkileyen faktörlere ilişkin görüşlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda otel işletmelerinde çalışan mutfak şefleri ile bir anket çalışması yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre beş yıldızlı otellerde çalışan ve araştırmaya katılan mutfak şeflerinin neredeyse tamamının (%93,1) erkeklerden oluştuğu, kadınların oranının ise (%6,9) erkeklere göre az olduğu görülmektedir. Bu durum profesyonel mutfaklarda çoğunlukla erkeklerin çalışmakta olduğunu göstermektedir. Bu sonucu İnce (2016)’de çalışmasında profesyonel mutfakların maskülen alanlar olarak erkek şefler tarafından kontrol edilen ve kadın çalışanların özellikle şef kademesinde istenilmediği birimler olarak tabir edilmiştir. Ayrıca mutfak şeflerin yaş dağılımının 25-34 (%59,0) yaş aralığında olduğu ve katılımcıların %71,5’inin evli olduğu belirlenmiştir. Eğitim durumları incelendiğinde katılımcıların çoğunluğu önlisans mezunudur (%38,9). Gelir

düzeylerinin ise 2.500-3.500 TL arasında (%52,1) değişmekte olduğu tespit edilmiştir. Çalışanların büyük çoğunluğu (%39,6) sektörde 11-15 yıldır çalışmaktadır.

Araştırmaya katılan mutfak şeflerinin tamamına yakını yenilikçi fikir ve uygulamalarda bulunabilmek için alanlarındaki güncel gelişmeleri takip etmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Aynı zamanda yenilikçi bir bakış açısına sahip olabilmek için sürekli araştırmalarda bulunmanın, iş arkadaşları ile fikir alışverişi yapmanın, mesleki gelişim sağlamak adına eğitim ve seminerlere katılmanın da yenilikçi fikir ve uygulamaların ortaya çıkmasını teşvik edeceğini ifade etmektedirler. Literatürde bu bulguyu destekler nitelikte Ottenbacher ve Harrington (2007), şeflerin yaratıcı olmak istediklerini ve yeni yiyecek kombinasyonlarını merak ettikleri için yenilik yapma arzusunda olduklarına değinerek, bu amaçla meslektaşlarının restoranlarını ziyarette bulduklarını, pişirme literatürünü okuduklarını, televizyon programlarını izlediklerini ve tüm bunlardan ilham alarak yeni bir yemek tasarladıklarını belirtmişlerdir. Albors-Garrigos vd. (2013) çalışmalarında yenilikçi bir şef profilini, kişisel eğilim, beceri, eğitim ve uygulama ile edinilen bilgilerin yenilikçi uygulamalar ile bütünleştirilmesi olarak nitelendirmektedirler. Bu durumu Kudrowitz vd. (2014) çalışmalarında yemek kültürü değiştikçe, “şefler son derece rekabetçi ve sürekli büyüyen turizm sektöründe hayatta kalabilmek için ilham kaynaklarını ve ifade biçimlerini keşfetmeye devam etmeli, tasarım, yenilik ve fikir üretme unsurlarını anlamaları ve bunu uygulamaya geçirerek, başarılı olma yeteneklerini kolaylaştırmalıdır” şeklinde açıklamışlardır. Yine bu anlayışı Bouty ve Gomez (2013) şeflerin sürekli fikir paylaşımında bulunması ve yaratıcı ekip çalışması yürütmesi, profesyonel sosyal etkinliklerde karşılaştıkları medya, müşteriler ve meslektaşları ile dünya çapında bağlantılar kurması yenilikçi faaliyet ve gastronomik gelişmelerde aktif rol oynamaktadır düşüncesiyle ifade etmişlerdir. Byrkjeflot vd. (2013) de çalışmalarında şeflerin gıda yoluyla ulusal bir markalaşma ve gastronomik kimlik kazanmak için gastronomi hareketlerinden esinlenerek farklı ülkelerin mutfak kültürlerinde öne çıkan unsurları dikkate alması, yerel ürünleri araştırması ve yeni malzemelerle yeni bir mutfak kültürü şekillendirmelerinin önemi üzerinde durmuşlardır.

Araştırmaya katılan mutfak şefleri, yeni fikirler yaratacak uzmanlık alanına sahip olduklarını düşünmektedirler. Yaratıcı fikirler üstlenmede istekli ve yenilikçi uygulamalarda birbirlerine yardım etmeye gönüllü olduklarını ifade etmişlerdir. Aralarında yenilikçi bir fikir tartışması olduğunu, birbirlerinin fikirlerine destekte bulduklarını ve cesaretlendirdiklerini belirtmektedirler. Otel işletmeleri birbirini tamamlayan bölümlerden oluşmaktadır. Çalışanlar açısından yakın bir işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmayı gerektirmektedir. Otel işletmelerinin bütün bölümleri birbirine bağlı olarak görevlerini yerine getirmektedirler (Demirtaş, 2010: 15). Otel mutfaklarında çalışan şeflere göre çalıştıkları bölümün amacı belirgindir ve çalışanlar tarafınca bilinmektedir. Çalışanlar birbirini tamamlayacak işler yaptıklarını ve işyerinde takım çalışmasının önemli olduğunu belirtmektedirler. Katılımcılara göre mutfak çalışanları, alanında eğitimli ve kalite yönetim sistemleri hakkında bilgi sahibi kişilerdir. Buna bağlı olarak mutfak çalışanlarının yaptıkları işe göre uzmanlık alanlarına ayrıldığını ifade etmişlerdir.

Mutfak şefleri, rutin olmayan iddialı işlerde çalışma ortamına sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Yenilikçi fikir ve uygulamalar için çalışma ortamının uygun olduğunu, fiziksel olarak çalışma koşullarının yenilikçiliğe elverişli olduğunu, mutfakta yenilikçi uygulamalar için gerekli ekipmanların bulunduğunu düşünmektedirler. Gerek duydukları bilgiye kolaylıkla ulaşabildiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcılar, müşteri farklılıklarına yenilikçi ürünlerle cevap verilmesi gerektiğini aynı zamanda sürekli gelen müşteriler nedeniyle de yeni ürün ve hizmetler geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Yenilikçi uygulamaların hizmet ve ürün satışının artırılmasına katkı sağlayacağı görüşündedirler. Tseng vd. (2008) otel endüstrisindeki inovasyonun çok önemli olduğunu, işletmelerde performansı en üst düzeye çıkaracak inovasyon yapılandırma türlerinin mutlaka gözönünde bulundurulması gerektiğini vurgulamışlardır.

Otel mutfaklarında çalışan şeflerin çoğunluğu en son teknolojik araçların yeni ürün ve hizmet üretimine yarar sağladığını düşünmektedirler. Bu durumda daha hızlı üretim yapılarak üretimde artış olacağı, ürün çeşitliliğine katkı sağlayarak bu sayede rekabet avantajı sağlanacağı, üretimin denetlenmesinde kolaylıklar oluşturularak daha hijyenik ve kaliteli bir üretimin gerçekleştirileceği, buna bağlı olarak kayıpların önleneceği ve maliyet kontrolü sağlanacağı fikrindedirler. Bu sonuç Hu (2010)'nun yapmış olduğu çalışma ile de benzerlik göstermektedir. Çalışmada şeflerin mutfakta enerji, zaman ve daha fazla üretkenlik sağlamak için bilgisayarları, teknolojik araçları kullanmaları gerektiği ifade edilmiştir. Ruiz vd. (2013) de çalışmalarının sonucunda mutfak tariflerinde bilimsel ve teknolojik bilginin üst düzey şefler tarafından uygulanması, çeşitli yeni yöntemleri, dokuları ve lezzetleri ile şaşırtıcı şekilde yenilikçi tariflerin hazırlanmasını sağlamaktadır bulgusuna ulaşmışlardır. Ivanovic vd. (2015) teknolojik gelişmenin, temel üretim birimi olan yiyecek ve içecek departmanında önemli yenilikler getirdiğini, çağdaş teknolojik çözümlerin uygulanmasıyla üretimde standardizasyonun sağlandığını belirtmişlerdir.

Mutfak şeflerinin çoğu, yönetimin yenilikçi ürünler ve hizmetler geliştirmeyi önemseydiğini düşünmektedirler. İşletmede yeni fikirlerin her zaman teşvik edildiğini, üst yönetimin çalışanlara yenilikçi fikirler için fırsat sunduğunu, kişisel gelişim için eğitim desteği sağladığını ifade etmişlerdir. Bu sonuç Ünlüöner vd. (2007)'nin çalışmalarında “yiyecek içecek departmanında çalışanların mesleki gelişimine uygun bir örgüt yapısı işletmeye konumlandırılmalıdır, çalışan mevcut pozisyonundan daha iyi bir konuma gelebilecek bir ortam hissettiğinde işini daha büyük bir gayret ve titizlikle yapacaktır” sonucuyla da benzerlik göstermektedir. Katılımcılar, mutfakta yeni ürün üretme maliyetinin yüksek olduğunu ve yeni fikirleri uygulama olanağının yaratılması için bütçe ayrıldığını belirtmektedirler. Paksoy ve Ersoy (2016) çalışmalarında otel işletmelerinin yeni ürün/hizmet geliştirmeye yeterli bütçe ayırdıklarını tespit etmişlerdir. Mutfak şefleri çalışanların yenilikçi uygulamalarında makul hatalarının hoş karşılandığını ve yenilikçi davranış ve uygulamalar için çalışanların risk alması gerektiğini de ifade etmişlerdir.

Katılımcılar, otel yönetiminin mutfak çalışanlarına çok fazla müdahalede bulunmadığını ve işyerinde gereksiz kural ve uygulamaların az olduğunu düşünmektedirler. Mutfak şefleri, işletmede karar alma sürecinin hızlı olduğunu ve bölümde alınan kararlara katılabildiklerini, yenilikçi fikirlerin uygulanması için kendilerine gerekli zamanın verildiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca otel mutfaklarında çalışan şefler; otel içi kuralların, iş sözleşmelerinin, gıda ve iş güvenliği yönetmeliği ile diğer yasal düzenlemelerin yenilikçi fikirlerin uygulanmasına izin verdiğini ancak mutfakta yeni ürün üretmede çeşitli yönetmeliklerin bazı yasal kıstaslar oluşturduğunu vurgulamışlardır.

Araştırmaya katılan mutfak şeflerinin tamamına yakını mutfak çalışanlarının çalışma saatlerinin uzun olduğunu düşünmektedir. Katılımcılar, mutfak çalışanlarının esnek bir çalışma saatiyle çalıştıklarını ve işyerinde esnek çalışma saatlerinin uygulandığını ifade etmişlerdir. Bu sonuç Hız vd. (2015)'nin çalışmalarında ortaya koyduğu "mutfak çalışanları, uzun çalışma saatleri nedeniyle yorgun olmaktadır" sonucu ile örtüşmektedir. Bir otel işletmesinin personeline verdiği değer önem arz etmektedir. Çalışma saatlerinin kısa olması ve vardiya çalışmaları çalışanların çok fazla yorulmasını önleyecektir. Çalışanlar bir sonraki gün işe gelebilecek gücü kendinde hissedebilmelidirler (Pelit ve Türkmen, 2008: 135). Otel mutfaklarında çalışan şefler, yenilikçilik konusunda bölümler arası rekabetin oluşturulmadığını düşünmektedirler. Araştırmaya katılan mutfak şeflerinin, " çalışanlarının ücretleri diğer bölüm çalışanlarına göre yüksektir" ifadesine katılım oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuç Akçadağ ve Özdemir (2005) çalışmalarında otel çalışanlarının %31,1'inin aldıkları ücretten orta düzeyde tatmin olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmada ayrıca mutfak şeflerinin, müşterilerin standart ürün ve hizmetlere önem vermediğini düşündükleri görülmektedir. Yüksel (2007) çalışmasında bu bulguyu destekler nitelikte müşterilerinin beklentilerinin ötesinde değerler sunarak hizmet veren işletmelere müşterilerin de aynı ölçüde değer verdikleri ortaya konulmuştur.

Genel anlamda değerlendirildiğinde otel mutfak şeflerinin güncel yenilikleri takip ettikleri, yenilikleri uygulamak için yönetim ve örgüt içinde fikirlerini açıkça ifade ettikleri, yenilikçi faaliyetlerde bulunmak adına gerekli işbirliğini sağlama potansiyelinde oldukları, teknolojik araçların getirdiği olanaklardan yararlandıkları, çalıştıkları bölümün amacında bilinç sahibi, bölümün amacına uygun ve birbirlerini tamamlayan nitelikte işler yaptıklarının farkında oldukları görülmektedir. Otel yönetiminin yenilikçiliği desteklediği, personele mesleki gelişim için eğitim imkânı sağladığı, yenilikçi faaliyetlerde bulunulması için bütçeden pay ayrıldığı, personele yeniliğe elverişli çalışma ortamı sağladığı aynı zamanda kaliteli üretim yapılmasına da katkı sağlandığı, çalışanların fikirlerini açıkça dile getireceği özgür bir ortam yaratıldığı görülmektedir. Ancak mutfak şefleri üzerinde durulması gereken hususlar olduğunu da ifade etmişlerdir. Uzun veya esnek çalışma saatlerinin düzeltilmesi, ücretlerde iyileştirmeler, kadın çalışan sayısının profesyonel mutfaklarda artması, teknolojik araçlardan daha çok yararlanarak çeşitli organizasyonlara imkân sağlanması için çalışmalar yapılmalıdır.

Yapılan araştırmada çeşitli sınırlamalar bulunmaktadır. Çalışmanın ilk sınırlılığı, araştırma örnekleme sadece İstanbul ilinde faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin dahil edilmesi diğer şehirlerde faaliyet gösteren otellerin ise dahil edilmemesidir. Araştırmadaki diğer bir sınırlılık mutfak şeflerinin anketi doldurdukları sırada etkilenebilecekleri çevresel faktörlerin kontrol edilememesidir. Literatürde otel işletmelerinde mutfak şeflerinin yenilikçi davranışlarını etkileyen faktörleri ortaya koymaya yönelik çalışmaların az olması ise başka bir sınırlılığı teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abrunhosa, Ana (2003). The National Innovation Systems Approach and the Innovation Matrix. *DRUID Summer Conference* on creating, sharing and transferring knowledge, 12-14 Haziran, Copenhagen.
- Akçadağ, Sibel ve Özdemir, Ekrem (2005). “İnsan Kaynakları Kapsamında 4 ve 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde İş Tatmini: İstanbul’da Yapılan Ampirik Bir Çalışma”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10): 167-193.
- Albors-Garrigos, Jose, Barreto, V., García-Segovia, Purificación, Martínez-Monzó, Javier and Hervás-Oliver, Jose, Luis (2013). “Creativity and Innovation Patterns of Haute Cuisine Chefs”. *Journal of Culinary Science & Technology*, 11(1): 19-35.
- Barker, Alan (2002). *Yenilikçiliğin Simyası*. Çev: Kardam, Ahmet. İstanbul: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası.
- Bayındır, Selman, Mehmet (2018). Konaklama İşletmelerinde Mutfak Şeflerinin Yenilikçi Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Bhaskaran, Suku (2006). “Incremental Innovation and Business Performance: Small and Medium-Size Food Enterprises in a Concentrated Industry Environment”. *Journal of Small Business Management*, 44(1): 64-80.
- Bouty, Isabelle and Gomez, Marie-Léandre (2013). “Creativity in Haute Cuisine: Strategic Knowledge and Practice in Gourmet Kitchens”. *Journal of Culinary Science & Technology*, 11(1): 80-95.
- Brown, Tim (2008). “Design Thinking”. *Harvard Business Review*, 86(6): 1-10.
- Byrkjeflot, Haldor, Pedersen, Jesper, Strandgaard and Svejenova, Silviya (2013). “From Label to Practice: The Process of Creating New Nordic Cuisine”. *Journal of Culinary Science & Technology*, 11(1): 36-55.
- Cerjak, Marija, Ida, Rupčić, Maksan, Marina, Tomic and Susac, Zrakić, Magdalena (2007). “Consumer Behaviour Regarding “Light” Food Products on the Zagreb Market”, *Journal of Central European Agriculture*, 8(2): 257-268.
- Chandy, Rajesh K. and Tellis, Gerard J. (1998). “Organizing for Radical Product Innovation: The Overlooked Role of Willingness to Cannibalize”. *Journal of Marketing Research*, 35(4): 474-487.
- Cingöz, Ayşe ve Akdoğan, A. Asuman (2011). “An Empirical Examination of Performance and Image Outcome Expectation as Determinants of Innovative Behavior in the Workplace”. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24: 847-853.
- Çakıcı, A. Celil, Çalhan, Harun ve Karamustafa, Kurtuluş (2016). “Yiyecek ve İçecek İşletmelerinde İnovasyon ve Sürdürülebilir Rekabet Üstünlüğü İlişkisi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2): 12-39.
- Çetintürk, İbrahim, Adıgüzel, Orhan ve Demir, Cengiz (2015). “Yenilik Yeteneğinin İşletme Performansı Üzerindeki Etkisinde Müşteri Değerinin Aracılık Rolü: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(36): 819-833.
- Damanpour, Fariborz (1996). “Organizational Complexity and Innovation: Developing and Testing Multiple Contingency Models”. *Management Science*, 42(5): 693-716.
- Demir, Mahmut ve Demir, Şirvan Şen (2015). *Otel İşletmelerinde Yenilik Yönetimi İlkeler ve Örnekler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Demirtaş, Nihat (2010). *Otel İşletmeciliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.
- Doğan, Hulusi ve Aktan, Volkan (2018). “Mutfakta Kadının Rolü ve Yenilikçi Yaklaşımına Yönelik Muğla İl Merkezinde Bir Araştırma”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 6(2): 60-73.
- Erdem, Barış, Gökdeniz, Ayhan ve Met, Önder (2011). “Yenilikçilik ve İşletme Performansı İlişkisi: Antalya’da Etkinlik Gösteren 5 Yıldızlı Otel İşletmeleri Örneği”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2): 77-112.
- Eşitti, Bekir ve Erdem, S. Haluk (2017). “Birey-Örgüt Uyumunun Örgütsel İnovasyon Üzerindeki Etkileri: Yiyecek-İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4): 475-489.
- Faché, Willy (2000). “Methodologies for Innovation and Improvement of Services in Tourism”. *Journal of Service Theory and Practice*, 10(6): 356-366.
- George, Darren and Mallery, Paul (2003). *SPSS for Windows Step By Step: A Simple Guide and Reference 11.0 Update*. Boston: Allyn & Bacon.
- Grissemann, Ursula, Plank, Andreas and Brunner-Sperdin, Alexandra (2013). “Enhancing Business Performance of Hotels: The Role of Innovation and Customer Orientation”. *International Journal of Hospitality Management*, 33: 347-356.
- Gupta, Ashok, K. and Singhal, Arvind (1993). “Managing Human Resources for Innovation and Creativity”. *Research Technology Management*, 36(3): 41-48.
- Guttentag, Daniel (2015). “Airbnb: Disruptive Innovation and The Rise of an Informal Tourism Accommodation Sector”. *Current Issues in Tourism*, 18(12): 1192-1217.
- Güleş, Hasan, K. ve Bülbül, Hasan (2004). “Toplam Kalite Yönetiminin İşletmelerde Yenilik Çalışmalarına Katkıları”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1): 115-129.
- Haddaji, Majd, Garrigós-Albors, Jose and García-Segovia, Purificación (2017). “Women Chefs’ Experience: Kitchen Barriers and Success Factors”. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 9: 49-54.
- Hage, Jerald, T. (1999). “Organizational Innovation and Organizational Change”. *Annual Review of Sociology*, 25(1): 597-622.

- Hız, Gülay, Karataş, Aslı ve Öztekin Uluksar, Ferah (2015). "Konaklama İşletmelerinde Mutfakta İstihdam Edilenlerin Tükenmişlik Sendromu: Marmaris Örneği". *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2): 8-29.
- Hornsby, Jeffrey, S., Kuratko, Donald F. and Zahra, Shaker, A. (2002). "Middle Managers' Perception of the Internal Environment for Corporate Entrepreneurship: Assessing a Measurement Scale". *Journal of Business Venturing*, 17(3): 253-273.
- Hu, Meng-Lei, Monica (2010). "Developing a Core Competency Model of Innovative Culinary Development". *International Journal of Hospitality Management*, 29(4): 582-590.
- Hyun, Sunghyup, Sean and Han, Heesup (2012). "A Model of a Patron's Innovativeness Formation Toward A Chain Restaurant Brand". *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 24(2): 175-199.
- Ivanovic, Slobodan, Perman, Luka and Grlj, Ivana (2015). "Impact of Technological Development on Business Efficiency in the Food and Beverage Department". *UTMS Journal of Economics*, 6(2): 321-330.
- İraz, Rıfat ve Yıldırım, Ebru (2004). "İşletmelerde Stratejik Bilgi Yönetiminin Yenilikçi Faaliyetlerin Sürdürülebilirliğine Etkisi". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(8): 79-95.
- Jacob, Marta, Tintore, Joaquin, Aguilo, Eugeni, Bravo, Alfonso and Mulet, Juan (2003). "Innovation in the Tourism Sector: Results from a Pilot Study in the Balearic Islands". *Tourism Economics*, 9(3): 279-295.
- Jimenez-Zarco, Ana Isabel, Martinez-Ruiz, María, Pilar and Izquierdo-Yusta, Alicia (2011). "The Impact of Market Orientation Dimensions on Client Cooperation in the Development of New Service Innovations". *European Journal of Marketing*, 45(1/2): 43-67.
- Jin, Naehyun Paul, Goh, Ben K, Huffman, Lynn and Yuan, Jessica Jingxue (2015). "Predictors and Outcomes of Perceived Image of Restaurant Innovativeness in Fine-Dining Restaurants". *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 24: 457-485.
- Kabasheva, Irina Aleksandrovna, Rudaleva, Irina, Anatolevna, Bulnina, Irina Sergeevna and Askhatova, L. I. (2015). "Organizational Factors Affecting Employee Innovative Behavior". *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(1): 435-439.
- Kalaycı, Şeref (2010). "SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri". Ankara: Pegem Yayınları.
- Kesici, Mustafa ve Önçel, Sibel (2015). "Aşçıların Mesleki Özerklikleri ile Yaratıcılık Süreci İlişkisi". *İşletme Fakültesi Dergisi*, 16(1): 23-45.
- Korres, George, M. (2007). "The Role of Innovation Activities in Tourism and Regional Growth in Europe". *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 3(1): 135-152.
- Kudrowitz, Barry, Oxborough, Arthur, Choi, Jaz and Stover, Emily (2014). The Chef as Designer: Classifying the Techniques that Chefs Use in Creating Innovative Dishes. In Lim, Y. K. & Niedderer, K. (Eds.) *Proceedings of the 2014 Design Research Society Conference*. Design Research Society / Umea Institute of Design, Sweden, pp. 127-146.
- Küçük, Orhan ve Kocaman, Gülşen (2014). "Müşteri Yönlülük, İnovasyon Yönlülük ve İşletme Performans İlişkisi: Bir Uygulama". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 29: 37-52.
- Lange, Oscar (1943). "A Note on Innovations". *The Review of Economics and Statistics*, 25(1): 19-25.
- Li, Xiangyin and Zheng, Yishuang (2014). "The Influential Factors of Employees' Innovative Behavior and the Management Advices". *Journal of Service Science and Management*, 7: 446-450.
- Lumpkin, G. Tom and Dess, Gregory G. (1996). "Clarifying the Entrepreneurial Orientation Construct and Linking It to Performance". *Academy of Management Review*, 21(1): 135-172.
- Mompó, R. and Redoli, J. (2009). "Innovation Strategies For Small And Medium-Sized Enterprises". *Innovation Magazine, The Magazine of Research & Technology*, 9(1): 57-59.
- Naktiyok, Atılhan (2007). "Yenilik Yönelimi ve Örgütsel Faktörler". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2): 211-230.
- Nicolau, Juan, Luis and Santa-María, María Jesús (2013). "The Effect of Innovation on Hotel Market Value". *International Journal of Hospitality Management*, 32: 71-79.
- Oflazoğlu, Sonyel ve Koçak, Akın (2012). "Stratejik Yönlülüklerin Yenilik ve Performans Üzerindeki Etkisi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 121-144.
- Oke, Adegoke (2004). "Barriers to Innovation Management in Service Companies". *Journal of Change Management*, 4(1): 31-44.
- Oke, Adegoke, Burke, Gerard and Myers, Andrew (2007). "Innovation Types and Performance in Growing UK SMEs". *International Journal of Operations & Production Management*, 27(7): 735-753.
- Omerzel, Doris, Gomezelj (2015). "Innovativeness in Tourism: Model Development". *Procedia Economics and Finance*, 23: 750-756.
- Otero-Neira, Carmen, Lindman, Martti, Tapio and Fernández, María J. (2009). "Innovation and Performance in SME Furniture Industries: An International Comparative Case Study". *Marketing Intelligence & Planning*, 27(2): 216-232.
- Ottbacher, Michael and Harrington, Robert, J. (2007). "The Culinary Innovation Process: A Study of Michelin-Starred Chefs". *Journal of Culinary Science & Technology*, 5(4): 9-35.

- Paksoy, H. Mustafa ve Ersoy, Nazlı (2016). "Antalya'da Faaliyet Gösteren Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde İnovasyon ve İşletme Performansı Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(2): 413-433.
- Pelit, Elbeyi ve Türkmen, Fatih (2008). "Otel İşletmeleri İşgörenlerinin Tükenmişlik Düzeyleri: Yerli ve Yabancı Zincir Otel İşletmeleri İşgörenleri Üzerinde Bir Araştırma". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1): 117-139.
- Popadiuk, Silvio and Choo, Chun, Wei (2006). "Innovation and Knowledge Creation: How Are These Concepts Related?". *International Journal of Information Management*, 26(4): 302-312.
- Rosenbusch, Nina, Brinckmann, Jan and Bausch, Andreas (2011). "Is Innovation Always Beneficial? A Meta-Analysis of the Relationship Between Innovation and Performance in SMEs". *Journal of Business Venturing*, 26(4): 441-457.
- Ruiz, Jorge, Carrascal, Calvarro, Julia, Sánchez Del Pulgar, José and Roldán, Mar (2013). "Science and Technology for New Culinary Techniques". *Journal of Culinary Science & Technology*, 11(1): 66-79.
- Savaşçı, İpek ve Günay, G. Nazan (2008). "İşletmelerin Rekabet Üstünlüğü Sağlamalarında Müşteri Değerinin Yararlanması: GSM Operatörlerinin Üniversite Öğrencilerine Sundukları Hizmet Algılamalarına Yönelik Bir Değerlendirme". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (30): 251-274.
- Scott, Susanne G. and Bruce, Reginald, A. (1994). "Determinants of Innovative Behavior: A Path Model of Individual Innovation in The Workplace". *Academy of Management Journal*, 37(3): 580-607.
- Slater, Stanley F. and Narver, John, C. (1998). "Customer-Led and Market Oriented: Let's Not Confuse the Two". *Strategic Management Journal*, 19(10): 1001-1006.
- Su, Ching-Shu (2011). "The Role of Service Innovation and Customer Experience in Ethnic Restaurants". *The Service Industries Journal*, 31(3): 425-440.
- Sultan, Nabil and Van De Bunt-Kokhuis, Sylvia (2012). "Organisational Culture and Cloud Computing: Coping With a Disruptive Innovation". *Technology Analysis & Strategic Management*, 24(2): 167-179.
- Sundbo, Jon, Orfila-Sintes, Francina and Sørensen, Flemming (2007). "The Innovative Behaviour of Tourism Firms-Comparative Studies of Denmark and Spain". *Research Policy*, 36(1): 88-106.
- Şahin, Özer (2017). *Yetenek Yönetimi Konaklama İşletmelerinin Yenilik Performansına Yönelik Bir Araştırma*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Tekin, Yasemin ve Durna, Ufuk (2012). "Otel İşletmelerinde Yenilik Yönetimi Uygulamaları: Alanya'da Beş ve Dört Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma". *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3): 93-110.
- Tseng, Chun-Yao, Kuo, Hui-Yueh and Chou, Shou-Shiung (2008). "Configuration of Innovation and Performance in the Service Industry: Evidence From the Taiwanese Hotel Industry". *Service Industries Journal*, 28(7): 1015-1028.
- Ural, Ayhan ve Kılıç, İbrahim (2005). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uzkurt, Cevahir (2008). *Pazarlamada Değer Yaratma Aracı Olarak Yenilik Yönetimi ve Yenilikçi Örgüt Kültürü*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Uzkurt, Cevahir (2010). "İnovasyon Yönetimi: İnovasyon Nedir, Nasıl Yapılır ve Nasıl Pazarlanır?". *Ankara Sanayi Odası Dergisi (ASOMEDYA)*, 37-51.
- Uzkurt, Cevahir (2012). Yenilik çeşitleri ve yeniliğin yayılması. Cevahir Uzkurt ve Ahmet Emre Demirci (Ed.). *Yenilik Yönetimi* içinde (s.16-35) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ünlüöner, Kurban, Ertürk, Müjdat ve Olcay, Atınç (2007). "Otel İşletmelerinde Psiko-Sosyal Motivasyon Araçları ve Bu Araçların Farklı Departmanlar Üzerindeki Etkisine Yönelik Ankara ve İzmir Otellerinde Bir Uygulama". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(19): 9-32.
- Van De Ven, Andrew, H. (1986). "Central Problems in the Management of Innovation". *Management Science*, 32(5): 590-607.
- Ventura, Ketü ve Soyuer, Haluk (2016). "İşletmelerde Yenilik Yönetimi ve Araştırma Geliştirme-Pazarlama-Üretim Entegrasyonunda Bilgiye Dayalı Yenilik Yaklaşımı". *Ege Akademik Bakış*, 16: 41-50.
- Vila, Mar, Enz Cathy and Costa, Gerard (2012). "Innovative Practices in the Spanish Hotel Industry". *Cornell Hospitality Quarterly*, 53(1): 75-85.
- Weerd-Nederhof, Petra, C., Pacitti, Bernice J., Silva Gomes, Jorge, F. and Pearson, Alan, W. (2002). "Tools for Improvement of Organizational Learning Processes in Innovation". *Journal of Workplace Learning*, 14(8): 320-331.
- Yu, Dan and Hang, Chang, Chieh (2010). "A Reflective Review of Disruptive Innovation Theory". *International Journal of Management Reviews*, 12(4), 435-452.
- Yüksel, Berrin (2007). "Müşteri Değeri ve Farklılaşma Başarısı". *"İŞ, Güç"Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 9(4): 161-190.
- Zeilstra, Justin (2009). Do Different Product Strategies Require Different Innovative Capabilities? An Exploratory Case Study. Unpublished Master Thesis, Erasmus University Rotterdam.
- Zhou, Kevin, Zheng, Yim, Chi, Kin and Tse, David, K (2005). "The Effects of Strategic Orientation on Technology - and Market-Based Breakthrough Innovations". *Journal of Marketing*, 69(4), 42-60.

Türkiye Ve Diğer G-20 Ülkeleri Hisse Senetlerinin Birlikte Hareketi: Dalgacık Analizi İle Bir Uygulama

Co-Movement Of Stocks Of Turkey and The Other G20 Members: An Application with Wavelet Analysis

Hayri ABAR, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye, hayri@atauni.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-2043-6747

Öz: Bu çalışmada Türkiye ile diğer G20 ülkelerinin hisse senedi piyasalarının birlikte hareketinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada G20 ülkelerinin temel piyasa endeksi değerlerine ait haftalık ortalama log - getiri değerleri kullanılmıştır. Veriler her bir ülke için 10.01.2000 – 18.10.2019 arası 1031 haftaya ait borsa endeksi açılış değerlerinden oluşmaktadır. Hisse senedi piyasalarının birlikte hareketinin analizi farklı ülkeler için yapılacak yatırım portföyünün çeşitlendirilmesinden sağlanacak fayda açısından önemlidir. Yatırımlar korelasyonun yüksek olduğu piyasalara dağıtıldığında, yatırım çeşitlendirilmesinden fayda elde edilememektedir. Çalışmada bu amaçla dalgacık uyum analizi kullanılmıştır. Dalgacık uyum analizi iki zaman serisi arasındaki ilişkinin farklı zaman ve frekanslarda analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Çalışma, ülkeler arası ilişkiyi geniş bir ülke grubu için geniş bir veri seti kullanılarak farklı zaman ve frekanslarda incelemesi bakımından literatüre katkı sağlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre, kısa periyotlarda düzensiz olan ilişkiler uzun periyotlarda daha düzenli hale gelmektedir. Her ne kadar kısa periyotlarda farklı yönlerde ilişkiler görülse de ülke borsaları arasındaki ilişkiler genellikle aynı yönlüdür. Orta ve uzun vadede ülke borsaları arasındaki ilişki aynı yönlüdür. Kriz ülke borsaları arasındaki ilişkinin seviyesini artırmaktadır. Suudi Arabistan, Rusya ve Çin borsalarına kısa vadeli yatırım yapanlar yatırım çeşitlendirmesi için Türkiye'yi tercih edebilirler. Endonezya, Güney Kore, Hindistan, İngiltere ve Meksika borsalarına yatırım yapanlar için ise Türkiye iyi bir seçim olmamaktadır.

*Anahtar Sözcükler: Hisse Senedi Piyasaları, Yatırım Çeşitlendirmesi, Birlikte Hareket, Dalgacık Uyum Analizi
JEL Sınıflandırması; G11, G15, G32*

Abstract: This study aimed to investigate the co-movement of the stock market of Turkey with other G20 members. In the study, weekly average log - return values of the basic stock exchange index values of G20 countries were used. The data consists of stock exchange index opening values for 1031 weeks between 10.01.2000 - 18.10.2019 for each country. Analysis of the co-movement of stock markets is important in terms of benefits to be obtained from portfolio diversification by Investment in different countries. When investments are distributed to markets with high correlation, investment diversification does not benefit. In this study, for this purpose, wavelet coherence analysis was used. Wavelet coherence analysis allows the relationship between two time series to be analyzed at different time and frequency. The study contributes to the literature in terms of examining the relationship between countries at different times and frequencies using a large data set for a large group of countries. According to the findings, unsteady relations in the short periods become more steady in the long periods. Although relations are seen in different directions in short periods, relations between stock exchanges are generally the same directions. The relationship between stock exchanges in the medium and long term is the same directions. The crisis increases the level of the relationship between stock markets. Short-term investors in Saudi Arabia, Russia and China's stock market may choose to Turkey for investment diversification. For Investors in Indonesia, South Korea, India, UK and Mexico Turkey is not a favorable choice.

*Keywords: Stock Markets, Investment Diversification, Co-movement, Wavelet Coherence Analysis
JEL Classification: G11, G15, G32*

1. Giriş

Küreselleşen günümüz dünyasında ülke ekonomileri birbirlerinden etkilenebilmekte, birlikte hareket edebilmekte ve ülkelerin ekonomik göstergeleri arasında ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle büyüme rakamları, tüketici fiyat endeksleri, tahvil piyasaları ve borsalar etkileşim halindedir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 100). Hisse senedi piyasaları ülke ekonomileri için önemli bir göstergedir (Dursun ve Özcan 2019, 191). Sermaye hareketlerinin kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi nedeniyle özellikle ülkelerin hisse senedi piyasaları arasında bu tarz ilişkiler daha fazla ortaya çıkmaktadır. Hisse senedi piyasaları arasındaki bağlantı sürekli artmakta, hisse senedi piyasalarının açıklığı artmaktadır (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 100). Özellikle son yıllarda hisse senedi piyasalarında birlikte hareket artmıştır. Gelişen teknoloji bilginin elde edilmesini, analiz edilmesini ve yorumlanmasını kolaylaştırmış, özellikle bilgisayar ve internet teknolojilerindeki hızlı gelişme sermaye hareketlerin sınır tanımaksızın gerçekleşmesine yol açmıştır. Finansal düzenlemelerin gevşetilmesi uluslararası işlemlerin daha kullanışlı ve uluslararası portföy dağılımının daha yaygın olmasını sağlamıştır (Wang ve Guo 2019, 1). Bu gelişmeler portföy çeşitlendirmesini daha önemli hale getirmiştir. Borsa endeksleri arasındaki etkileşimin bilinmesi olası risklerin belirlenmesi ve optimal küresel portföyün oluşturulması açısından önemlidir. Çünkü riskin dağıtılmasına olanak sağlamaları nedeniyle düşük korelasyonlu piyasaların çeşitlendirmeden kaynaklanan yararları daha yüksektir (Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 384; Albuiescu, Goyeau ve

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 16 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 18 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

Tiwari 2015, 20). Etkileşim ise kaynak çeşitlendirmesinden kaynaklanan faydayı azaltmaktadır (Aawaar, Domeher ve Nsiah 2018, 111). Etkileşim halinde olan farklı piyasalara yapılan yatırımlar her ne kadar çeşitlendirmeyi sağlasa da bir piyasadaki olumsuzluklar diğer piyasayı etkileyeceğinden, benzer olumsuzluklardan kurtulmayı sağlamayacaktır. Bu açıdan hisse senedi piyasalarındaki birlikte hareketin bilinmesi risk yönetimi açısından önemlidir. Ayrıca bu bilgi riski dağıtan bir portföy çeşitlendirmesini sağlamak için kritik öneme sahiptir. Etkileşimin bilinmesi politika yapıcılara da politikaların oluşturulmasında yardımcı olmaktadır (Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 384; Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 20). Politika yapıcılar birlikte hareketin olduğu piyasalarda ortaya çıkan şokların etkisinden kaçınmak amacıyla doğru ekonomik araçları devreye sokabilirler. Bununla birlikte, sermaye akışındaki kademeli artışla, ekonomik bütünleşme nedeniyle azalan gelişmekte olan pazarlara yatırımın getirilerinin finansal piyasalardaki yüksek dereceli ortak hareketlerle daha da azalması beklenmektedir (Pretorius 2002, 85).

Son yıllarda ülkelerin borsa endeksleri arasındaki ilişkiler pek çok çalışmada araştırılmıştır. Nedensellik ve eşbütünleşme gibi geleneksel ekonometrik yöntemler hisse senedi piyasalarındaki birlikte hareketi tam olarak yansıtamamaktadır. Çünkü bu yöntemlerle analizler zaman ve frekans temelinde gerçekleştirilememektedir. Bu yöntemler ele alınan dönemdeki ilişkileri bütüncül olarak analiz etmektedir. Hisse senedi piyasalarındaki ilişkiler ise zamana göre değişmektedir (Fratzscher 2002, 190; Rua ve Nunes 2009, 632). Yapılan pek çok çalışmada etkileşimin dışsal şoklar döneminde arttığı tespit edilmiştir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104-106; Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 394-396; Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 26). Dalgacık yöntemi ise analizlerin zaman ve frekans temelinde gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle hisse senedi piyasalarındaki zamana göre değişen ilişkilerin net şekilde ortaya koyulmasında kullanılabilir bir analiz tekniğidir. Dalgacık analizi ile hem birlikte hareketin zamanla nasıl değiştiği hem de frekansın birlikte hareketi nasıl etkilediği analiz edilebilmektedir. Bu çalışma ülkeler arası ilişkiyi geniş bir ülke grubu için geniş bir veri seti kullanılarak farklı zaman ve frekanslarda incelemesi bakımından literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı G20 ülkelerine ait 2001 – 2019 yılları arası veriler kullanılarak Türkiye'nin hisse senedi piyasasının, diğer G20 üyesi ülkelerin hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Çalışma literatür taraması, yöntem, veriler ve bulgular ile devam edecek ve sonuç kısmı ile sonlandırılacaktır.

2. İlgili Literatür

Uluslararası borsa endeksleri arasındaki ilişkiler pek çok çalışmada araştırılmıştır. Literatürdeki çalışmalar ele aldıkları yöntem, ülke grupları, incelenen periyot gibi hususlar açısından farklılaşmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmaların pek çoğu ampiriktir. Fakat kullanılan yöntemler farklılık arz etmektedir. Pek çok çalışmada ülke borsa endeksleri arasındaki korelasyonlar incelenmiştir. Bazı çalışmalarda regresyon analizi, eşbütünleşme analizi, nedensellik analizi gibi klasik ekonometrik yöntemlerden yararlanılmış (Kaya 2016, 9-30; Panda, Nanda ve Paital 2019, 314-335; Öztürk 2018, 109-121; Pretorius 2002, 84-105; Pagliardi ve Poncet 2019, 1-72; Öner 2018, 152-166; Akel 2015, 75-96; Aggarwal ve Raja 2019, 59-74; Özşahin 2017, 601-619) bazı çalışmalarda ise otoregresif koşullu değişen varyans modelleri kullanılmıştır (Wang ve Guo 2019, 1-20; Panda, Nanda ve Paital 2019, 314-335; Hatipoğlu ve Bozkurt 2016, 174-182; Şimşek 2016, 520-536; Hatipoğlu ve Sekmen 2016, 24-34; Aawaar, Domeher ve Nsiah 2018, 110-131; Fratzscher 2002, 165-193; Joyo ve Lefen 2019, 302-324). Bunların yanında ekonomi ve finans alanında çok sık karşılaştığımız yöntemlerin kullanıldığı çalışmalar da bulunmaktadır. Bu yöntemlerinden biri dalgacık yöntemidir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104-106; Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 384-398; Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 19-27; Das ve Kannadhasan 2019, 236-256). Bazı çalışmalarda ekonomik büyüklük, gelişmişlik vb. açılardan benzer ülkeler incelenmişken (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104-106; Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 19-27; Rua ve Nunes 2009, 632-639; Panda, Nanda ve Paital 2019, 314-335; Aawaar, Domeher ve Nsiah 2018, 110-131) bazı çalışmalarda ise farklı yöntemlerle seçilmiş veya öncü ülke ekonomilerine ait borsa endekslerinin bazı ülke borsa endeksleri üzerindeki etkileri analiz edilmiştir (Hatipoğlu ve Sekmen 2016, 24-34; Joyo ve Lefen 2019, 302-324). Bazı çalışmalarda ise spesifik ülke gruplarına (Avrupa Birliği, G7, G20, ASEAN, BRICS, OECD, Gelişmekte Olan Ülkeler) ait borsa endeksleri üzerinde durulmuştur (Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 384-398; Wang ve Guo 2019, 1-20; Pretorius 2002, 84-105; Fratzscher 2002, 165-193; Aggarwal ve Raja 2019, 59-74). Bu çalışmanın konusu Türkiye olduğundan Türkiye ilgili literatür ayrıca incelenmiştir (Hatipoğlu ve Bozkurt 2016, 174-182; Kaya 2016, 9-30; Öztürk 2018, 109-121; Şimşek 2016, 520-536; Hatipoğlu ve Sekmen 2016, 24-24; Öner 2018, 152-166; Akel 2015, 75-96; Özşahin 2017, 601-619). Literatür incelendiğinde bazı çalışmaların kriz dönemi için ilişkileri, bazı çalışmaların kriz vb. herhangi belirgin özellik göstermeyen dönemler için ilişkileri (Rua ve Nunes 2009, 632-639; Panda, Nanda ve Paital 2019, 314-335; Pretorius 2002, 84-105), bazı çalışmaların ise kriz öncesi ve sonrasındaki ilişkileri inceledikleri görülmektedir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104-106; Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 384-398; Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 19-27; Öztürk 2018, 112; Hatipoğlu ve Sekmen 2016, 24-34; Coleman, Leone ve de Medeiros 2019, 1109-1129; Joyo ve Lefen 2019, 302-324; Kao et al. 2019, 2422-2454).

Literatür elde edilen sonuçlar açısından da farklılaşmaktadır. Ercan ve Karahanoğlu (2019, 104-106) çalışmalarında bazı Avrupa birliği ülkeleri arasında zayıf ve dönemsel olarak farklılaşan ilişkiler tespit etmişler, kriz öncesi ve sonrası ilişki dereceleri değişkenlik gösterdiğini ve kriz etkisi azaldıkça ilişkinin zayıfladığını belirtmişlerdir. Jiang, Nie ve Monginsidi (2017, 395-397)'e göre ASEAN ülkeleri arasında anlamlı pozitif yönlü ilişki; yüksek etkileşim ve birlikte hareket bulunmakta, bu birlikte hareket finansal kriz gibi dışsal şoklar döneminde artmakta, olumlu dışsal şoklar etkileşimi kısa dönemde artırmaktadır. Albulescu, Goyeau ve Tiwari (2015, 26) FTSE 100, DAX 30 ve CAC 40

endekslerini kullanarak yapmış oldukları çalışmalarında İngiltere için kullanılan endeksin Almanya ve Fransa için kullanılan endeksleri uzun dönemde etkilediğini, Avrupa vadeli işlemler piyasasının güçlü şekilde ilişkili olduğunu ve genel olarak korelasyonun finansal problemler sonrası arttığını tespit etmişlerdir. Das ve Kannadhasan (2019, 249-250) çalışmalarında Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka için düşük seviyeli birlikte hareket olduğunu, önemli makroekonomik olayların ilişki seviyesini değiştirdiğini ve potansiyel pazar liderinin Hindistan olduğunu tespit etmişlerdir. Rua ve Nunes (2009, 638-639) birlikte hareketin düşük frekanslarda daha güçlü olduğunu, birlikte hareketin ülkelere, sektörlere ve zamana göre değişkenlik gösterdiğini tespit etmişlerdir. Kaya (2016, 23-24) Türkiye temelli yaptığı çalışmada 2008 sonrasında BIST endeksinin ABD, Hindistan, Arjantin, Japonya ve Fransa borsalarından sadece ABD borsası ile birlikte hareket ettiğini tespit etmiştir. Wang ve Guo (2019, 18)'ya göre çoğu Avrupa ve Amerika ülkeleri ile Çin'in borsa endekslerinin oynaklığının eş hareketi istikrarsızlık dönemlerinde istikrar dönemlerine göre yüksek; Çin ile Avrupa'nın gelişmiş ekonomileri veya Amerika'nın borsa endeksleri göreceli olarak daha düşük ilişkiliyken Çin ile Güney Kore ve Hindistan gibi Asya ülkelerinin borsa endeksleri göreceli olarak daha yüksek ilişkilidir. Panda, Nanda ve Paital (2019, 327-330) çalışmalarında ele alınan ülkeler arasında tek yönlü ve iki yönlü nedensel ilişkiler ve zayıf ikili ilişkiler tespit etmişlerdir. Hatipoğlu ve Bozkurt (2016, 180) Asya Beşlisi ülkelerinin borsaları ile Borsa İstanbul arasında ilişki olduğunu, ilişkilerin zamana göre ve dışsal şoklara göre farklılaştığını tespit etmişlerdir. Öztürk (2018, 119-120) çalışmasında 2008 küresel krizi öncesi Borsa İstanbul ile gelişmekte olan piyasaların birlikte hareket etmediğini, küresel kriz sonrası ise birlikte hareket ettiğini tespit etmiştir. Şimşek (2016, 532-533)'e göre Türkiye borsası BRICS ülkelerinden en fazla Hindistan ve Güney Afrika, en az Rusya borsası ile ilişkili olup Türkiye borsası Hindistan haricindeki ülke borsalarıyla pozitif ayırmakta ve Rusya ile Brezilya borsaları ise negatif ayırmaktadır. Hatipoğlu ve Sekmen (2016, 31-32) 1996 – 2015 döneminde Türkiye borsasının Amerika, İngiltere, Almanya ve Japonya borsaları içerisinde en az Japonya borsası ile ilişkili olduğunu, 2008 krizi öncesi ve sonrası ayırımında ise kriz öncesi en fazla İngiltere, sonrası Almanya ile birlikte hareket ettiğini belirtmişlerdir. Pretorius (2002, 103) yatay kesit analizler sonucu, aynı bölgedeki ülkeler arasında daha fazla ilişki bulunduğunu tespit etmiştir. Zaman serisi analine göre ise iki ülke arasındaki ilişki üzerinde karşılıklı ticaretin boyutunun, endüstriyel üretim artışındaki değişimin, krizin ve bölgenin etkili olduğunu, borsa endekslerindeki değişimin en fazla %60'ının kaynağının karşılıklı etkileşim olduğunu tespit etmiştir. Aawaar, Domeher ve Nsiyah (2018, 129) çalışmalarında Afrika hisse senedi piyasalarında düşük seviyeli birlikte hareket olduğunu, Afrika'nın yükselen ekonomileri arasında ve Güney Afrika ile dünya piyasaları arasında değişen seviyelerde nispeten daha fazla birlikte hareket olduğunu ve bu birlikte hareketin zamana göre değişkenlik gösterdiğini tespit etmişlerdir. Fratzscher (2002, 190) Avrupa'nın birleşme sürecinin bütünleşme sürecini artırdığını, Avrupa'da finansal bütünleşme sürecinin arkasındaki itici gücün azalan döviz kuru belirsizliği, faiz oranları ve enflasyon açısından para politikalarındaki yakınsama olduğunu tespit etmiştir. Pagliardi ve Poncet (2019, 32-33) çalışmasında uluslararası hisse senedi piyasalarının birlikte hareketinin belirleyicilerini araştırmış, uluslararası borsa ortak hareketlerine odaklanan ikili ticaret stratejilerinin piyasayı sistematik olarak alt edebildiğini ve istatistiki ve ekonomik olarak yüksek getiri sağladığını tespit etmiştir. Öner (2018, 164) çalışmasında kırılmalı beşli ülkelerinin borsa endeksleri arasında Türkiye ve Arjantin'den Katar ve Mısır'a, Türkiye'den Pakistan'a ve Arjantin'den Türkiye'ye nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Akel (2015, 93)' e göre kırılmalı beşli ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasında uzun dönemli denge ilişkisi bulunmakta, diğer tüm ülkeler Hindistan'ı, Türkiye Endonezya'yı, Brezilya Endonezya ve Güney Afrika'yı, Endonezya Güney Afrika'yı, Güney Afrika Türkiye'yi nedensel olarak etkilemektedir. Coleman, Leone ve de Medeiros (2019, 1126) Latin Amerika hisse senesi piyasalarının birbirleriyle ve ABD hisse senesi piyasası ile birlikte hareket ettiğini, birlikte hareket eğiliminin en fazla Meksika için geçerli olduğunu, 2001 – 2006 dönemi ile kıyaslandığında 2009 sonrası birlikte hareket eğiliminin azaldığını tespit etmişlerdir. Joyo ve Lefen (2019, 302-324) çalışmalarında Pakistan'ın hisse senedi piyasalarıyla ticaret ortaklarının hisse senedi piyasaları arasındaki etkileşimin 2008 finansal krizi sırasında arttığını, büyük ticaret ortaklarıyla ilişkinin düşüken küçük ticaret ortaklarıyla ilişkinin yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Aggarwal ve Raja (2019, 72) çalışmasında uzun dönemde BRIC ülkeleri arasında nedensel ilişki olduğunu, Brezilya'nın Hindistan, Çin ve Rusya tarafından etkilendiğini, Hindistan'ın Rusya, Brezilya ve Çin tarafından etkilenmediğini, benzer şekilde Çin ve Rusya'nın Hindistan ve Rusya tarafından etkilenmediğini tespit etmiştir. Kao et al. (2019, 2445-2446) çalışmalarında ABD, ve Asya, Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika hisse senesi piyasaları arasındaki kointegrasyon ilişkisinin klasik yöntemlerle tespit edilememesine rağmen güncel yöntemlerle tespit edildiğini, 2008 yılında ABD'de yaşanan krizin uluslararası hisse senedi piyasalarına yayılma etkisi gösterdiğini, gelişmiş ülkelerin krizden daha fazla etkilendiğini ve krizin portföy çeşitlendirmesini azalttığını belirtmişlerdir. Özşahin (2017, 616)'e göre Türkiye'nin hisse senedi piyasası Brezilya haricindeki BRICS ülkelerinin hisse senedi piyasalarıyla uzun dönemde ilişkili olup Türkiye ile Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika hisse senedi piyasaları arasında uzun dönemde aynı yönlü ilişki bulunmaktadır.

3. Yöntem

Dalgacık zamanın sonlu bir noktasında başlayan ve zamanın gelecek sonlu bir noktasında yok olan küçük bir dalgadır (Crowley 2007, 208). Dalga fonksiyonları gibi sürekli olmadıkları için küçük dalga anlamında gelen dalgacık olarak adlandırılmışlardır (Yıldırım ve Kılıç 2014, 432). Dalgacıkların Haar, Meksikalı şapkası, coiflet, daublets vb. biçiminde adlandırılan farklı şekilleri bulunmaktadır (Öner, Yeşilyurt ve Yılmaz 2017, 46).

Dalgacık analizinin temel özelliği, herhangi bir veri veya sinyali onu meydana getiren çoklu çözüm bileşenlerine ayırmaya imkân vermesidir (Crowley 2007, 211). Çok ölçekli ilişkiler ekonomi ve iktisatta önemlidir çünkü her bir birim farklı ufuklara sahiptir yani farklı zaman ölçeklerine göre karar verir. Buna rağmen çoğu çalışmada sadece kısa ve uzun

dönem ilişkiler incelenir. Bunun temel nedeni kullanılan yöntemlerin yetersizliğidir (In ve Kim 2012, 1). Dalgacık analizi orijinal verileri farklı zaman ölçeklerine ayırdığından farklı zaman ölçeklerinde ilişkilerin incelenmesine olanak sağlar. Serilerin ayrıştırılmasında kullanılacak alternatif bir yöntem Fourier analizidir. Serilerin sinüzoidal bileşenlerine ayrıştırılması Fourier analizi olarak adlandırılmaktadır. Fakat dalgacık analizi Fourier analizine göre bazı avantajlara sahiptir. Fourier dönüşümü frekans temelinde ayrıştırma yaparken wavelet hem frekans hem de zamana göre ayrıştırma yapmaktadır. Yani Fourier dönüşümüne göre özel bir olayın zaman bilgisi elde edilememektedir. Fourier dönüşümü durağanlık varsayımı yaparken wavelet analizinde böyle bir varsayım yapılmaz (Gallegati, 2008, 3063). Dalgacık analizi zaman serileri analizi için Fourier analizine göre daha uygundur (Sleziak, Hlavčová ve Szolgay, 2015, 35). Dalgacık dönüşümünün kesikli ve sürekli versiyonları bulunmaktadır. Dalgacık dönüşümünün sürekli versiyonunda (Continuous Wavelet Transform – Sürekli Dalgacık Dönüşümü) sinyalin sürekli olduğu varsayımı yapılırken dalgacık dönüşümünün kesikli versiyonunda (Discrete Wavelet Transform – Kesikli Dalgacık Dönüşümü) değişken veya sinyalin zamanın belirli noktalarında eşit aralıklarla elde edilmiş gözlemlerden oluştuğu varsayılmaktadır (Crowley 2007, 213). Dalgacık dönüşümü zaman serisini zamana ve frekansa göre yoğunlaştırılmış dalgacık olarak adlandırılan fonksiyonlara $\psi_{\tau,s}(t)$ dönüştürür. Ana bir dalgacıktan ortaya çıkan bu küçük dalga zaman ve frekansın bir fonksiyonu olarak gösterilebilir (Albulescu, Goyeau ve Tiwari 2015, 21-22):

$$\psi_{\tau,s}(t) = \frac{1}{\sqrt{s}} \psi\left(\frac{t-\tau}{s}\right)$$

burada $\frac{1}{\sqrt{s}}$ normalizasyon faktörü, τ zaman ve s ölçektir. Bir dalgacık bu iki parametreden oluşur. Sonlu bir zaman serisi $g(t)$ için $W_g(\tau, s)$ aşağıdaki gibi elde edilebilir (Pal ve Mitra 2019, 174):

$$W_g(\tau, s) = \int_{-\infty}^{\infty} g(t) \frac{1}{\sqrt{s}} \psi\left(\frac{t-\tau}{s}\right) dt$$

Temel zaman serisinin zaman – ölçek alanı boyunca varyans dağılımı aşağıdaki dalgacık güç spektrumundan (WPS) üretilebilir:

$$WPS_g(\tau, s) = |W_g(\tau, s)|^2$$

$g(t)$ ve $h(t)$ gibi iki zaman serisi için sürekli dalgacık dönüşümleri $W_g(\tau, s)$ ve $W_h(\tau, s)$ için karşılıklı dalgacık dönüşümü aşağıdaki gibi yazılabilir (Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 388):

$$W_{gh}(\tau, s) = W_g(\tau, s)W_h(\tau, s)$$

Torrence ve Compo (1998, 76)'dan hareketle iki zaman serisinin sürekli dalgacık dönüşümü için S zaman boyunca ölçekle birlikte bir düzgünleştirme süreci olmak üzere $R^2(\tau, s)$ ile gösterilen dalgacık kareli uyum (WSC) değerini aşağıdaki gibidir:

$$R^2(\tau, s) = \frac{|S(m^{-1}W_{gh}(\tau, s))|^2}{S(m^{-1}|W_g(\tau, s)|^2)S(m^{-1}|W_h(\tau, s)|^2)}$$

$R^2(\tau, s)$ 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. 1'e yakın değerler yüksek uyumu; 0'a yakın değerler ise düşük uyumu göstermektedir. WSC değerleri renklendirilmiş haritalarla gösterilerek zaman serileri arasındaki birlikte hareket farklı zaman ve frekanslarda ortaya koyulabilir. Bu şekilde farklı zaman ve frekanslarda ilişki sadece dalgacık dönüşümü yapılarak elde edilebilir (Jiang, Nie ve Monginsidi 2017, 388).

Dalgacık uyumunun faz farkları yani ilişkinin yönü aşağıdaki fonksiyon yardımıyla elde edilir (Torrence ve Webster 1999, 2689):

$$\phi_{gh}(\tau, s) = \tan^{-1}\left(\frac{\Im\{S(m^{-1}W_{gh}(\tau, s))\}}{\Re\{S(m^{-1}W_{gh}(\tau, s))\}}\right)$$

\Im bir sanal operatörü, \Re ise reel kısım operatörünü göstermektedir. Dalgacık uyum analizinde ilişkinin yönü oklar yardımıyla gösterilir. Soldan sağa doğru oklar seriler arasındaki pozitif yönlü korelasyonu; sağdan sola doğru oklar seriler arasındaki negatif yönlü korelasyonu; yukarıyı gösteren oklar ilk serinin ikinci seriyi, aşağıyı gösteren oklar ise ikinci serinin ilk seriyi etkilediğini göstermektedir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104).

4. Veriler

Çalışmada G20 ülkelerinin temel piyasa endeksi değerlerine ait haftalık ortalama log – getiri değerleri kullanılmıştır. Veriler her bir ülke için 10.01.2000 – 18.10.2019 arası 1031 haftaya ait borsa endeksi açılış değerlerinden oluşmaktadır. Veriler www.investing.com ve www.finance.yahoo.com sitelerinden elde edilmiştir. R_t , logaritmik getiriyi; O_t , endeks için açılış değerini ve O_{t-1} , endeks için bir gün önceki açılış değerini göstermek üzere getiri değerleri aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$R_t = \ln O_t - \ln O_{t-1}$$

Çalışmada getirilerin fiyatlara göre daha fazla karşılaştırılabilir olması, fiyatların değişen varyans ve volatiliteye sahip olması gibi sebepler nedeniyle getiriler tercih edilmiştir. Ayrıca getirilerin geçmiş dönem değerleriyle ilişkisi zayıfken genellikle fiyatlar geçmiş fiyatlarla yüksek seviyeli ilişkilidir. Fiyatlar için varyans ve ortalama önceki dönem fiyat ve ortalamalarına bağlıdır. Logaritmik fark almak çoğunlukla bu etkiyi ortadan kaldırır. Fiyatlar genellikle trend içeren bir rassal yürüyüş süreci özelliği gösterdiğinden fiyatların kullanılması ilişkilerin olduğundan yüksek şekilde tespit edilmesine neden olmaktadır. Etkin piyasa hipotezine göre logaritmik getiriler beyaz gürültüdür (Ruppert, 2004, 126).

Fakat beyaz gürültülü serilerin kullanılması dalgacık analizi için problem teşkil etmemektedir. Dalgacık analizinin verinin oluşum süreciyle alakalı önemli varsayımları bulunmamaktadır.

Her bir ülke için kullanılan endeks aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Ülkeler ve Kullanılan Endeksler

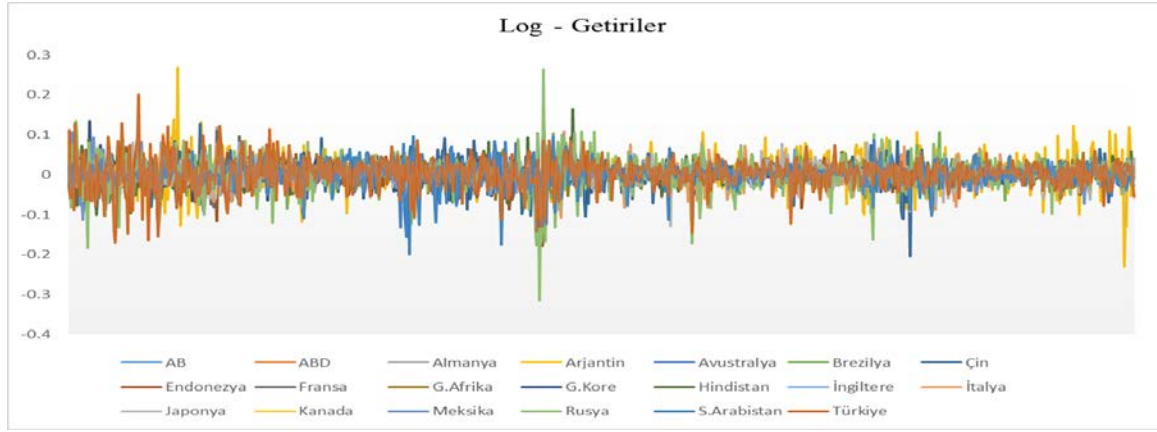
Ülke	Endeks	Ülke	Endeks
AB	EURONEXT 100	Güney Kore	KOSPI
ABD	S&P 500	Hindistan	S&P BSE SENSEX
Almanya	DAX PERFORMANCE INDEX	İngiltere	FTSE 100
Arjantin	S&P Merval	İtalya	FTSE MIB
Avustralya	AXJO S&P ASX 200	Japonya	Nikkei 225
Brezilya	Bovespa	Kanada	S&P TSX
Çin	Shanghai Composite	Meksika	IPC MEXICO
Endonezya	Jakarta Composite Index	Rusya	RTSI
Fransa	CAC 40	Suudi Arabistan	Tadawul Borsası
Güney Afrika	FTSE JSE Top 40	Türkiye	BIST 100

Elde edilen getiri değerleri için bazı tanımlayıcı istatistikler ise aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 2. Ülkeler İçin Tanımlayıcı İstatistikler

Ülke	Ortalama	En Büyük	En Küçük	Std. Hata	Varyans	Çarpıklık	Basıklık
AB	0,0006	0,1028	-0,2365	0,0496	0,0025	-1,1778	5,6540
ABD	0,0043	0,0900	-0,2608	0,0432	0,0019	-1,7906	10,6985
Almanya	0,0031	0,1096	-0,2332	0,0594	0,0035	-1,1541	5,1399
Arjantin	0,0230	0,4358	-0,3889	0,1023	0,0105	-0,1443	5,2480
Avustralya	0,0044	0,1060	-0,1754	0,0377	0,0014	-1,0108	6,4530
Brezilya	0,0104	0,1595	-0,3206	0,0726	0,0053	-0,6064	4,6762
Çin	0,0039	0,2412	-0,2099	0,0773	0,0060	0,0981	3,9420
Endonezya	0,0132	0,2200	-0,3433	0,0673	0,0045	-0,8322	7,0288
Fransa	-0,0003	0,1024	-0,2109	0,0509	0,0026	-1,0066	4,5419
G. Afrika	0,0106	0,1339	-0,2283	0,0484	0,0023	-1,0038	6,0018
G. Kore	0,0046	0,1945	-0,2148	0,0599	0,0036	-0,4286	4,3867
Hindistan	0,0112	0,2578	-0,3040	0,0661	0,0044	-0,4566	6,4487
İngiltere	0,0008	0,0949	-0,2108	0,0395	0,0016	-1,2587	7,4397
İtalya	-0,0040	0,1372	-0,2426	0,0611	0,0037	-0,7631	4,5066
Japonya	0,0007	0,1388	-0,3182	0,0593	0,0035	-0,9627	6,9042
Kanada	0,0037	0,1155	-0,2630	0,0446	0,0020	-1,5939	9,9938
Meksika	0,0104	0,1403	-0,2360	0,0537	0,0029	-0,7474	5,0844
Rusya	0,0116	0,2746	-0,6145	0,1036	0,0107	-1,3963	10,1968
S. Arabistan	0,0079	0,2152	-0,2770	0,0759	0,0058	-0,8765	5,4187
Türkiye	0,0105	0,2857	-0,2993	0,0855	0,0073	0,0662	4,1165

Ülkelerin log – getirilerine ait grafikler aşağıdaki gibidir:

Şekil 1. Ülkelerin Log – Getiri Grafikleri

5. Bulgular

Dalgacık dönüşümü yardımıyla seriler farklı zaman bileşenlerine ayrıştırılmış, elde edilen seriler kullanılarak Türkiye ile diğer G20 ülkelerinin ikili Pearson korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. İkili ülke grupları için Pearson korelasyon katsayıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3. G20 Ülkelerinin Borsa Endekslerinin Türkiye ile Farklı Periyotlarda Korelasyonları

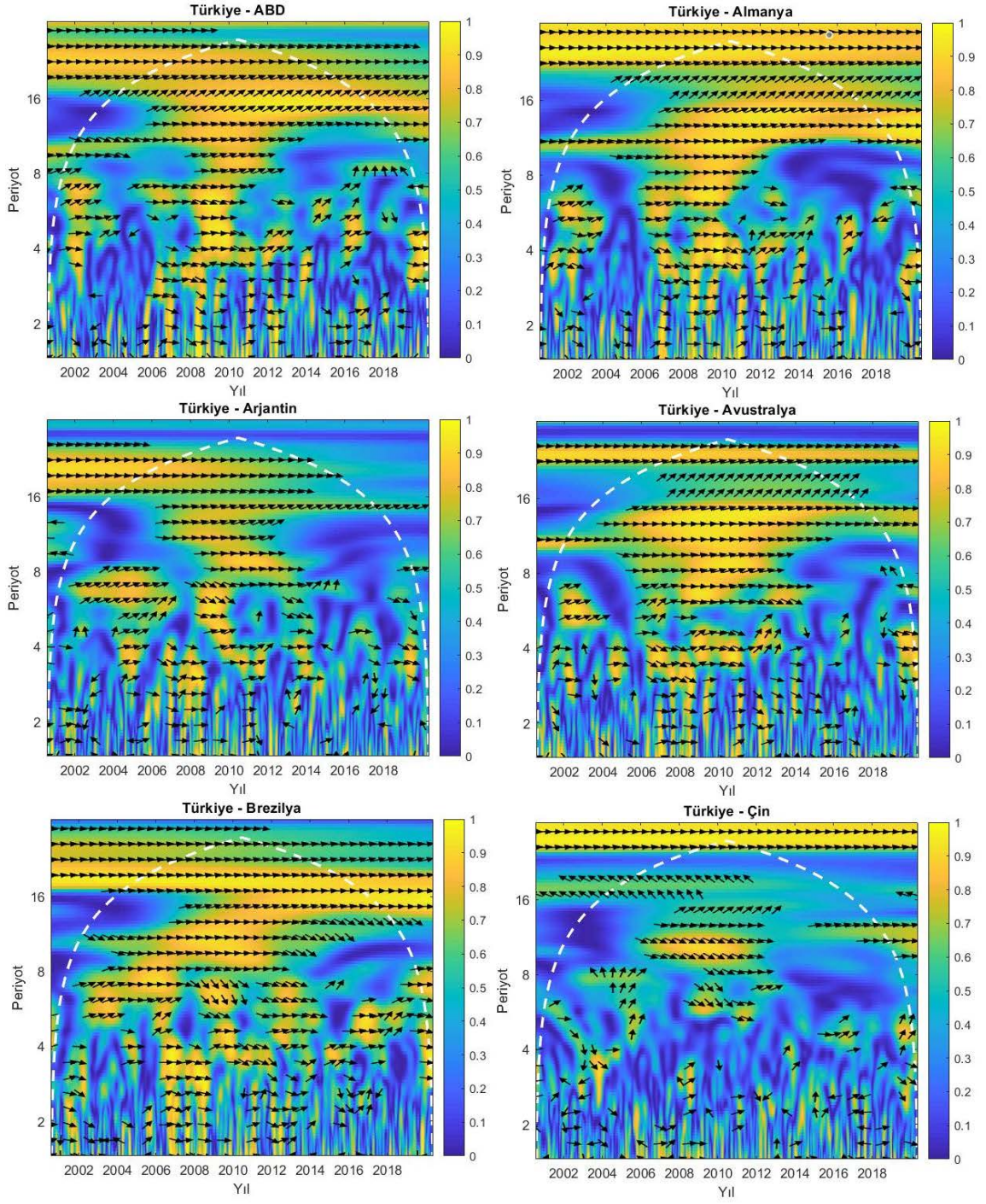
Ülke	1 Hafta	2 – 4 Hafta	4 – 8 Hafta	8 – 16 Hafta	16 – 32 Hafta
AB	0,4154 (0,0000)	0,4346 (0,0000)	0,4811 (0,0000)	0,6036 (0,0000)	0,7388 (0,0000)
ABD	0,3810 (0,0000)	0,4095 (0,0000)	0,4093 (0,0000)	0,5443 (0,0000)	0,7418 (0,0000)
Almanya	0,3978 (0,0000)	0,4157 (0,0000)	0,4728 (0,0000)	0,5896 (0,0000)	0,6965 (0,0000)
Arjantin	0,3051 (0,0000)	0,3338 (0,0000)	0,3702 (0,0000)	0,5081 (0,0000)	0,5859 (0,0012)
Avustralya	0,3619 (0,0000)	0,4007 (0,0000)	0,4381 (0,0000)	0,5255 (0,0000)	0,6183 (0,0003)
Brezilya	0,4299 (0,0000)	0,4828 (0,0000)	0,4995 (0,0000)	0,5399 (0,0000)	0,6812 (0,0000)
Çin	0,1512 (0,0000)	0,2652 (0,0000)	0,2345 (0,0645)	0,2788 (0,2137)	0,3867 (0,2193)
Endonezya	0,3227 (0,0000)	0,3727 (0,0000)	0,3956 (0,0000)	0,4725 (0,0002)	0,5364 (0,0069)
Fransa	0,4072 (0,0000)	0,4295 (0,0000)	0,4784 (0,0000)	0,5977 (0,0000)	0,7306 (0,0000)
G.Afrika	0,3701 (0,0000)	0,4332 (0,0000)	0,4303 (0,0000)	0,5185 (0,0000)	0,6571 (0,0000)
G.Kore	0,4278 (0,0000)	0,4492 (0,0000)	0,4736 (0,0000)	0,6394 (0,0000)	0,7212 (0,0000)
Hindistan	0,3662 (0,0000)	0,4322 (0,0000)	0,4238 (0,0000)	0,476 (0,0001)	0,6286 (0,0002)
İngiltere	0,4077 (0,0000)	0,4169 (0,0000)	0,4894 (0,0000)	0,575 (0,0000)	0,7299 (0,0000)
İtalya	0,3852 (0,0000)	0,4134 (0,0000)	0,4485 (0,0000)	0,5782 (0,0000)	0,7070 (0,0000)
Japonya	0,3262 (0,0000)	0,3638 (0,0000)	0,3939 (0,0000)	0,4973 (0,0000)	0,6354 (0,0001)
Kanada	0,3746 (0,0000)	0,4425 (0,0000)	0,4259 (0,0000)	0,5106 (0,0000)	0,6964 (0,0000)
Meksika	0,4019 (0,0000)	0,4939 (0,0000)	0,4493 (0,0000)	0,5028 (0,0000)	0,6729 (0,0000)
Rusya	0,4205 (0,0000)	0,4506 (0,0000)	0,4889 (0,0000)	0,6102 (0,0000)	0,6221 (0,0002)

S.Arabistan	0,1930 (0,0000)	0,2628 (0,0000)	0,3247 (0,0007)	0,3001 (0,1329)	0,3816 (0,2373)
--------------------	--------------------	--------------------	--------------------	--------------------	--------------------

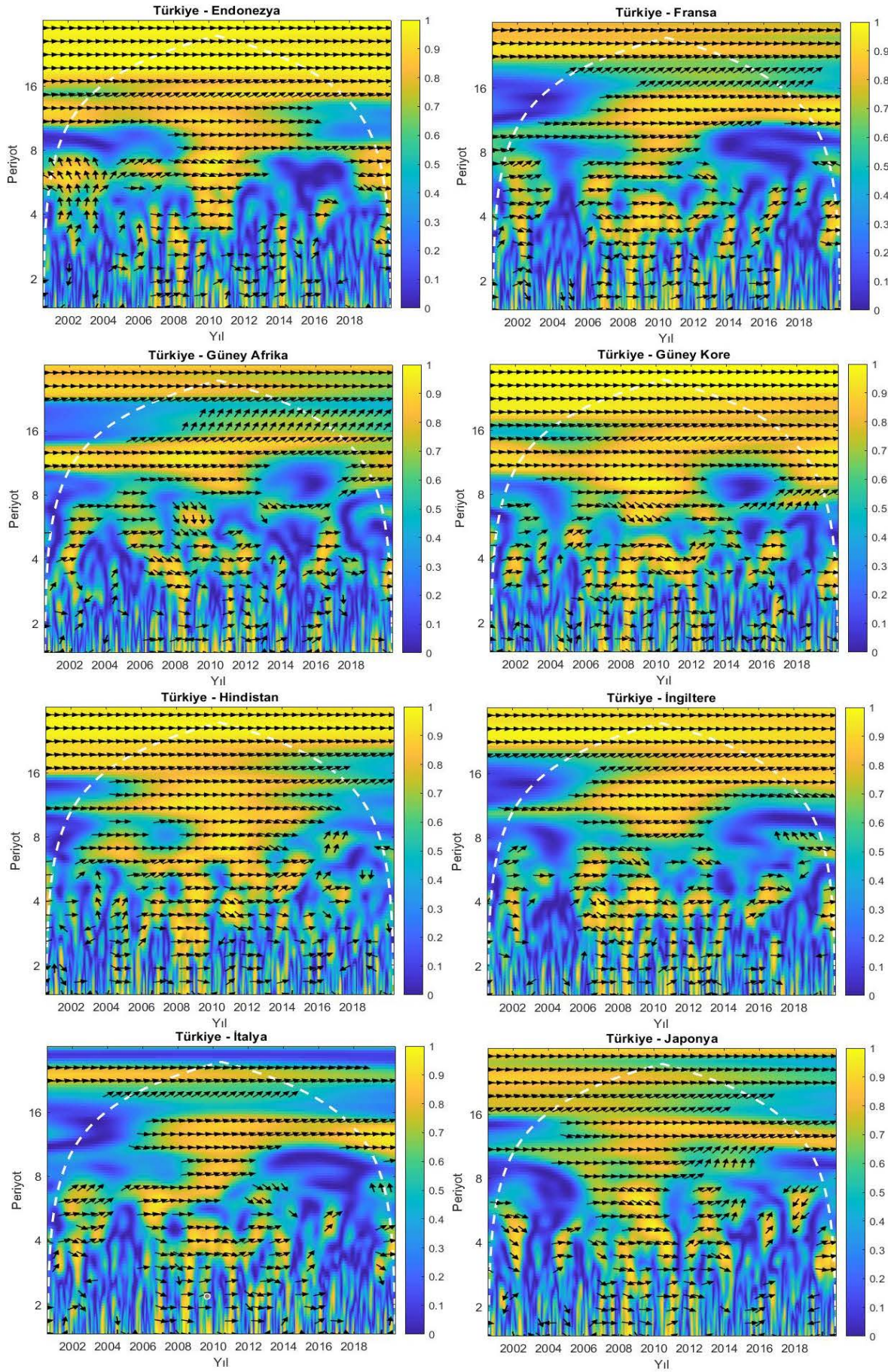
Pearson korelasyon katsayılarına ait anlamlılık seviyeleri parantez içerisinde gösterilmiştir.

Tabloda görüldüğü gibi %5 önem seviyesinde tüm ülkeler ve tüm periyotlar için (Çin için 4 – 8 hafta üzeri periyotlar hariç) korelasyonlar pozitif ve anlamlıdır. Yani Türkiye'nin hisse senedi piyasası tüm ülkelerin hisse senedi piyasalarıyla aynı yönlü ilişkilidir. Periyot genişliği arttıkça ilişki seviyesi de artmaktadır. Uzun dönemli ilişkiler daha güçlüdür. Bir haftalık ilişkilerde en yüksek ilişkinin sırasıyla Brezilya, Güney Kore ve Rusya; en düşük ilişkinin ise sırasıyla Çin, Suudi Arabistan ve Arjantin ile olduğu tespit edilmiştir. 2 – 4 haftalık ilişkilerde en yüksek ilişkinin sırasıyla Meksika, Brezilya ve Rusya; en düşük ilişkinin ise sırasıyla Suudi Arabistan, Çin ve Arjantin ile olduğu tespit edilmiştir. 4 – 8 haftalık ilişkilerde en yüksek ilişkinin sırasıyla Brezilya, İngiltere ve Rusya; en düşük ilişkinin ise sırasıyla Çin, Suudi Arabistan ve Arjantin ile olduğu tespit edilmiştir. 8 – 16 haftalık ilişkilerde en yüksek ilişkinin sırasıyla Güney Kore, Rusya ve AB; en düşük ilişkinin ise sırasıyla Çin, Suudi Arabistan ve Endonezya ile olduğu tespit edilmiştir. 16 – 32 haftalık ilişkilerde en yüksek ilişkinin sırasıyla ABD, AB ve Fransa; en düşük ilişkinin ise sırasıyla Suudi Arabistan, Çin ve Endonezya ile olduğu tespit edilmiştir. Tüm periyotlar birlikte değerlendirilecek olursa en yüksek ilişkinin Brezilya ve Rusya; en düşük ilişki ise Çin ve Suudi Arabistan ile olduğu görülmektedir. Korelasyon analizinin dezavantajlı yönü tüm dönem için tek bir korelasyon katsayısı elde edilmesi ve ilişkide etkilenen – etkileyen ülke ayrımı yapılamamasıdır. Bu dezavantajlar dalgacık uyum analizi ile giderilebilmektedir.

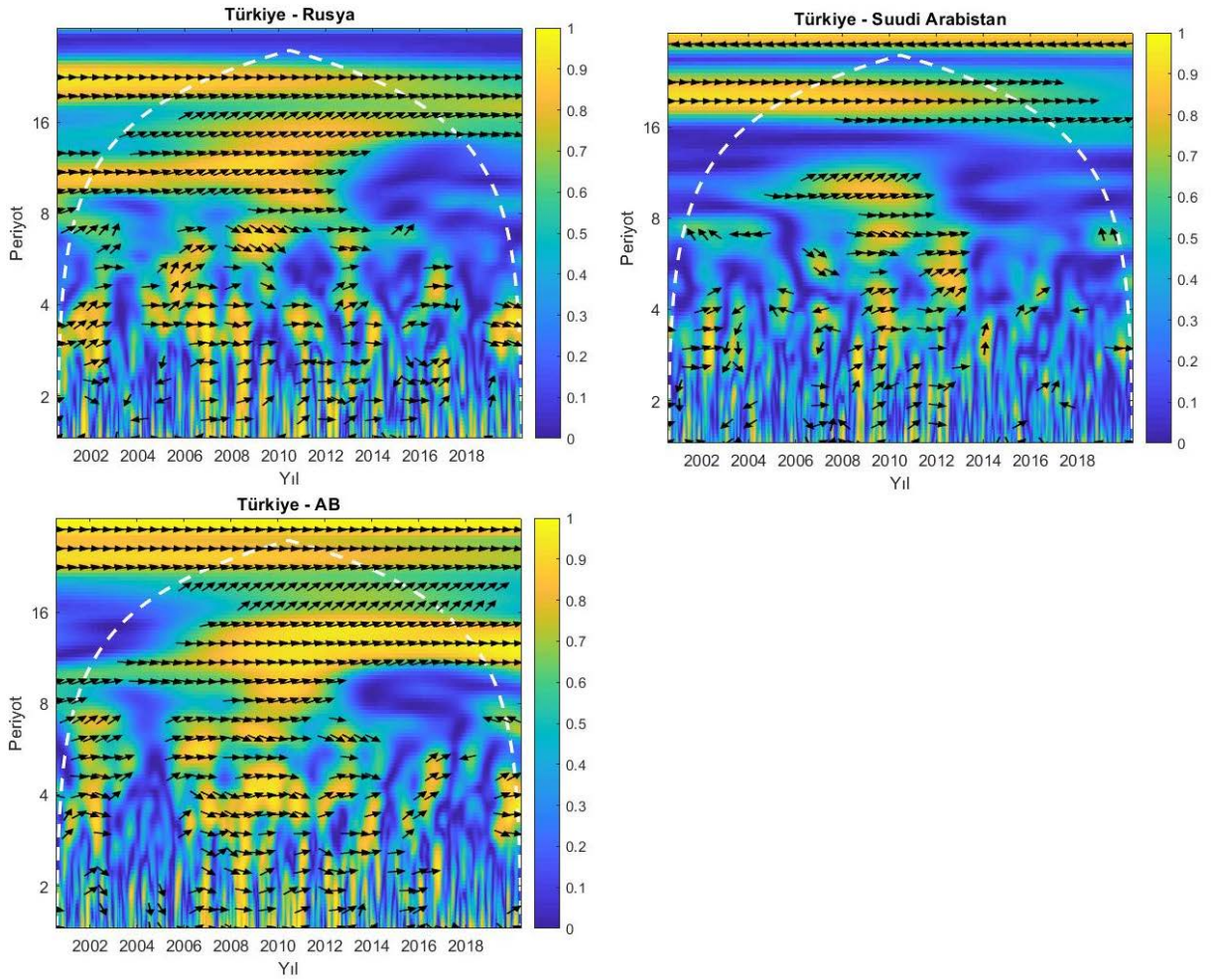
Dalgacık uyum analizi sonucunda aşağıdaki grafiklerde verilen, hisse senedi getirileri arasındaki dalgacık güç spektrumları elde edilmiştir. Bu grafikler zaman, frekans ve renk kodları olmak üzere üç boyuta sahiptir. Şekillerde yatay eksen zamanı; dikey eksen ise periyotları göstermektedir. Periyot uzunluğu (2 haftalık seri, 4 haftalık seri vb.) dikey ekseninde aşağıdan yukarıya doğru artmaktadır. Grafikteki beyaz çizginin dışındaki alan dalgacık gücünün ihmal edilecek kadar düşük olduğu, yorumlamanın zorlaştığı alandır (Pal ve Mitra 2019, 175). Oklar ise sadece ilişkinin %5 önem seviyesinde anlamlı olduğu bölgelerde yer almaktadır. Dalgacık uyum analizinde anlamlılık Monte Carlo simülasyonu ile elde edilmiştir. Oklar ayrıca daha ayrıntılı bilgi elde edilmesini de sağlamaktadır. Soldan sağa doğru oklar, seriler arasındaki pozitif yönlü korelasyonu; sağdan sola doğru oklar, seriler arasındaki negatif yönlü korelasyonu; yukarıyı gösteren oklar ilk serinin ikinci seriyi, aşağıyı gösteren oklar ise ikinci serinin ilk seriyi etkilediğini göstermektedir (Ercan ve Karahanoğlu 2019, 104). Renkler ise güç spektrumunu yani uyum seviyesini göstermektedir. Mavi zayıf, sarı ise kuvvetli ilişkiyi göstermektedir. Analizden elde edilen bulgular yöntemin esasına uygun olarak yorumlanmıştır. Ancak BIST100'ün G-20 gelişmiş ülke hisse senetlerini etkileme gücü bulunmadığından bu yöndeki sonuçlar dikkate alınmamış, öneriler bu doğrultuda yapılmıştır. Yorumlarda kısa periyot 1 – 2 hafta; orta periyot 7 – 9 hafta; uzun periyot ise 16 hafta üzeri için kullanılmıştır.

Şekil 2. Dalgacık Güç Spektrumları

Şekil 2 (Devam). Dalgacık Güç Spektrumları

Şekil 2 (Devam). Dalgacık Güç Spektrumları

Türkiye ile ABD arasındaki ilişkinin kısa periyotta kriz dönemlerinde arttığı görülmektedir. Aynı durum 2001 – 2002 Türkiye krizi ve 2008 küresel kriz için de geçerlidir. 2001 – 2002 krizi döneminde ABD Türkiye’yi etkilemektedir ve aradaki ilişki aynı yönlüdür. 2002 sonrasında ise ABD’den Türkiye’ye doğru ters yönlü ilişki ortaya çıkmıştır. 2005 ve 2006 yıllarında yine aynı yönlü fakat Türkiye’den ABD’ye doğru bir ilişki söz konusudur. 2008 civarında ise uzun bir dönem güçlü bir ilişki ortaya çıkmıştır. İlişki yine aynı yönlü ve ABD’den Türkiye’ye doğrudur. 2010 ve 2012 yıllarında yine güçlü pozitif yönlü ilişki olduğu görülmüştür. Bu dönemler haricinde ilişkiler parçalı bir hal almıştır çok kısa süreler için ilişkiler ortaya çıkmıştır. Orta periyotta ise 2002 civarında pozitif yönlü Türkiye’den ABD’ye, 2008 den başlayarak 2010’a kadar pozitif yönlü değişken doğrultuda ilişki söz konusudur. Uzun periyotta ise 2008 öncesi ve sonrası 4’er yıllık süreçte güçlü pozitif yönlü ve Türkiye’den ABD’ye ilişki söz konusudur. Türkiye ve ABD arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Türkiye ile Almanya arasında kısa periyotta 2001 sonları, 2004 ortaları, 2006 başları, 2007 sonları ve 2008 başları, 2010 civarı, 2012 civarı 2019 ortaları pozitif yönlü ve çoğunlukla Türkiye’den Almanya’ya doğru ilişki ortaya çıkmıştır. Orta periyotta 2001 – 2002 dönemi, 2006 – 2008 dönemi ve 2016 dönemi pozitif yönlü ve çoğunlukla Türkiye’den Almanya’ya doğru ilişki ortaya çıkmıştır. Uzun periyotta ise 2007 – 2012 aralığında güçlü pozitif yönlü Türkiye’den Almanya’ya doğru ilişki görülmüştür. Türkiye ve Almanya arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Türkiye ile Arjantin arasında kısa periyotta 2001, 2005, 2008, 2010, 2015, 2019 yıllarında pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Orta periyotta 2001 – 2006 aralığında Türkiye’den Arjantin’e doğru pozitif yönlü, 2008 – 2010 yıllarında Arjantin’den Türkiye’ye pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta ise 2008 – 2012 aralığında orta seviyeli pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Türkiye ve Arjantin arasındaki ilişki orta seviyelidir.

Avustralya ile kısa periyotta 2001 yılı başlarında ve 2003 yılında pozitif yönlü ve Avustralya’dan Türkiye’ye doğru ilişki söz konusudur. Yine 2008 yılında pozitif yönlü ve Avustralya’dan Türkiye’ye doğru ilişki görülmüştür. 2010 yılı başlarında, 2011 sonlarında ve 2015 başlarında pozitif yönlü ve Türkiye’den Avusturya’ya doğru ilişki görülmüştür. Orta periyotta ise 2007 – 2012 aralığında Türkiye’den Avustralya’ya doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta ise 2007 – 2011 aralığında Türkiye’den Avustralya’ya doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Türkiye ve Avustralya arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Brezilya ile kısa periyotta 2000 yılı sonları ve 2001 yılı başlarında Brezilya’dan Türkiye’ye doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Sonraki dönemlerde 2007 sonlarında ve 2008 başlarında Brezilya’dan Türkiye’ye doğru 2010 yılı başlarında

Türkiye'den Brezilya'ya doğru, 2011 yılı sonlarında Brezilya'dan Türkiye'ye doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Son olarak 2019 yılı başlarında da Türkiye'den Brezilya'ya doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Orta periyotta 2001 – 2002 aralığında Türkiye'den Brezilya'ya doğru, 2008 – 2010 ve 2011 – 2013 aralığında Brezilya'da Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta ise 2007 – 2012 aralığında zayıf pozitif yönlü Türkiye'den Brezilya'ya doğru ilişki söz konusudur. Türkiye ve Brezilya arasındaki ilişki orta seviyeli.

Çin ile kısa periyotta 2002 yılı ortalarında negatif, Çin'den Türkiye'ye doğru ilişki görülmüştür. 2006 sonları, 2008 başlarında ve 2011 yılı sonlarında Türkiye'den Çin'e doğru negatif korelasyon görülmüştür. 2017 yılı başlarında negatif ve 2018 yılı başlarında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Orta periyotta ilişki 2003 – 2005 aralığında zayıf, Türkiye'den Çin'e doğru ve aynı yönlüdür. 2007 – 2011 aralığında ise yine zayıf, aynı yönlü fakat Çin'den Türkiye'ye doğrudur. Uzun periyotta ise ilişki görülmemektedir. Türkiye ve Çin arasındaki ilişki oldukça zayıftır.

Endonezya ile kısa periyotta 2001 başlarında Endonezya'dan Türkiye'ye doğru ters yönlü, 2006 ve 2007 sonlarında Türkiye'den Endonezya'ya doğru pozitif yönlü ve 2008 başlarında Endonezya'dan Türkiye'ye doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2010 yılı başlarında 2013 ve 2014 yılı sonlarında Türkiye'den Endonezya'ya doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. 2017 yılı başlarında ise Endonezya'dan Türkiye'ye doğru pozitif korelasyon görülmüştür. Orta periyotta 2000 başlarından 2003 sonlarına kadar negatif, Endonezya'dan Türkiye'ye doğru korelasyon söz konusudur. 2004 – 2007 aralığında Türkiye'den Endonezya'ya doğru pozitif yönlü, 2007 sonlarından 2011 sonlarına kadar Endonezya'dan Türkiye'ye doğru pozitif korelasyon söz konusudur. 2017 sonrasında ise Türkiye'den Endonezya'ya doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. Uzun periyotta 2005 – 2015 aralığında oldukça güçlü pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Türkiye ve Endonezya arasındaki ilişki oldukça güçlüdür.

Fransa ile kısa periyotta 2001 – 2002 aralığında ve 2004'te çok dar bir dönemde pozitif yönlü ve Fransa'dan Türkiye'ye doğru ilişki görülmüştür. 2006 yılında Türkiye'den Fransa'ya doğru aynı yönlü ilişki, 2007 sonları ve 2008 başlarında yine aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2009 sonları ve 2010 başlarında uzunca bir dönem Türkiye'den Fransa'ya doğru yüksek ilişki görülmüştür. Sonraki dönemde 2012 sonları ve 2013 yılı ortalarında Türkiye'den Fransa'ya aynı yönlü ilişki görülmüştür. Orta periyotta 2001 – 2003 ve 2005 – 2011 aralığında Türkiye'den Fransa'ya aynı yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta ise özellikle 2006 – 2013 döneminde Türkiye'den Fransa'ya doğru pozitif yönlü fakat zayıf ilişki söz konusudur. Türkiye ve Fransa arasındaki ilişki orta seviyeli.

Güney Afrika ile kısa periyotta 2001 yılında Türkiye'den Güney Afrika'ya doğru pozitif yönlü, 2003 yılında Türkiye'den Güney Afrika'ya doğru negatif yönlü ilişki söz konusudur. 2007 sonları ve 2008 başlarında Türkiye'den Güney Afrika'ya pozitif yönlü ilişki görülmüştür. 2010 başlarında Türkiye'den Güney Afrika'ya doğru, 2011 sonlarında ise Güney Afrika'dan Türkiye'ye doğru aynı yönlü korelasyon görülmüştür. 2015 yılında Türkiye'den Güney Afrika'ya pozitif yönlü, 2019 yılında pozitif yönlü korelasyon görülmüştür. Orta periyotta 2001 yılında ve 2004 – 2007 aralığında Türkiye'den Güney Afrika'ya doğru aynı yönlü korelasyonlar görülmüştür. 2008 – 2009 aralığında Güney Afrika'dan Türkiye'ye korelasyon görülmüştür. Uzun periyotta 2008 – 2015 aralığında Türkiye'den Güney Afrika'ya pozitif yönlü fakat zayıf korelasyonlar görülmüştür. Türkiye ve Güney Afrika arasındaki ilişki orta seviyeli.

Güney Kore ile kısa periyotta 2001 yılında, 2004 ve 2006 yılları başlarında, 2007 sonu ve 2008 başlarında Güney Kore'den Türkiye'ye doğru pozitif yönlü, 2008 sonları ve 2009 başlarında ise Türkiye'den Güney Kore'ye doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2010 başlarında Türkiye'den Güney Kore'ye, 2011 sonlarında ise Güney Kore'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2012 ve 2013 başlarında Türkiye'den Güney Kore'ye doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2016 başlarında Güney Kore'den Türkiye'ye ve 2017 sonlarında ise Güney Kore'den Türkiye'ye doğru pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Son olarak 2019 başlarında yine Güney Kore'den Türkiye'ye doğru pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Orta periyotta 2002 yılında ve 2007 – 2011 aralığında Güney Kore'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2014 – 2019 aralığında ise Türkiye'den Güney Kore'ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. Uzun periyotta 2005 – 2013 aralığında güçlü pozitif yönlü ilişki görülmüştür. Türkiye ve Güney Kore arasındaki ilişki oldukça güçlüdür.

Hindistan ile kısa periyotta 2001 yılında Hindistan'dan Türkiye'ye doğru 2002 yılında Türkiye'den Hindistan'a doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. 2004 ve 2006 başlarında 2007 ve 2008 yıllarında aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2010 sonlarında Türkiye'den Hindistan'a doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2011 sonlarında pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2013 başlarında ise Türkiye'den Hindistan'a doğru pozitif yönlü ilişki görülmüştür. 2017 başlarında Hindistan'dan Türkiye'ye doğru, 2018 sonlarında Türkiye'den Hindistan'a doğru ters yönlü ilişki görülmüştür. Orta periyotta 2002 – 2012 aralığında Türkiye'den Hindistan'a doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2012 – 2014 aralığında Hindistan'dan Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki bulunmaktadır. 2016 başlarında 2017 ortalarına kadar Türkiye'den Hindistan'a doğru aynı yönlü ilişkiler tespit edilmiştir. 2018 başlarında ise Hindistan'dan Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta 2006 – 2013 aralığında güçlü aynı yönlü ilişki söz konusudur. Türkiye ve Hindistan arasındaki ilişki oldukça güçlüdür.

İngiltere ile kısa periyotta 2001 başlarında İngiltere'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2002 başlarında ise İngiltere'den Türkiye'ye doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2004 başlarında yine İngiltere'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2006 yılında, 2007 sonlarında ve 2008 başlarında aynı yönlü ilişki bulunmaktadır. 2010 başlarında Türkiye'den İngiltere'ye doğru pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2011 sonlarında Türkiye'den İngiltere'ye doğru ve 2012 başlarında İngiltere'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2013 başlarında Türkiye'den İngiltere'ye doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2015 başlarında Türkiye'den İngiltere'ye doğru 2016 ve 2019 başlarında İngiltere'den Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. Orta periyotta 2001'de ve 2005 – 2007 aralığında Türkiye'den İngiltere'ye doğru, 2007 – 2012 aralığında İngiltere'den Türkiye'ye doğru aynı

yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2016 – 2019 aralığında ise Türkiye’den İngiltere’ye doğru ters yönlü ilişki söz konusudur. Uzun periyotta 2007 – 2014 aralığında güçlü aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ile İngiltere arasında nispeten yüksek fakat yön itibariyle değişken ilişki tespit edilmiştir.

İtalya ile kısa periyotta 2001 sonlarında Türkiye’den İtalya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2004 başlarında ise İtalya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2006 başlarında Türkiye’den İtalya’ya doğru, sonlarında ise İtalya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2007 sonları ve 2008 başlarında İtalya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2010 başlarında, 2011 sonları ve 2012 başlarında pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2013 ve 2015 sonlarında İtalya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2016 başlarında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2019 sonlarında Türkiye’den İtalya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. Orta periyotta 2002 – 2003 ve 2004 – 2011 aralığında Türkiye’den İtalya’ya doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. Uzun periyotta ise 2007 – 2013 aralığında Türkiye’den İtalya’ya doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ile İtalya arasında orta seviyeli ilişki söz konusudur.

Japonya ile kısa periyotta 2001 sonlarında ve 2003 başlarında Japonya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2006 başlarında ise Türkiye’den Japonya’ya doğru pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2007 başları ve 2008 sonlarında ise Japonya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. 2010, 2012 başlarında ve 2015 sonlarında ise Türkiye’den Japonya’ya doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2018 başlarında ise Japonya’dan Türkiye’ye doğru ters yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. Orta periyotta 2005 – 2008 aralığında aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2008 – 2016 döneminde ise Türkiye’den Japonya’ya doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Uzun periyotta ise 2006 – 2013 döneminde Türkiye’den Japonya’ya doğru aynı yönlü fakat dönem boyunca zayıflayan bir ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ve Japonya arasındaki ilişki orta seviyeli.

Kanada ile kısa periyotta 2000 başlarında Türkiye’den Kanada’ya doğru aynı yönlü ilişki söz konusuyken 2000’in ilerleyen dönemlerinde ilişki ters yönlü ve Kanada’dan Türkiye’ye doğru hale gelmiştir. 2001 ve 2004 başlarında Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2004 sonları ve 2005 başlarında ise Türkiye’den Kanada’ya doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2007 başlarında Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2007 sonları ve 2008 başlarında ise iki ülke arasında aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2008’in ortalarında ise Kanada’dan Türkiye’ye doğru ters yönlü ilişki görülmüştür. 2008 ve 2009 sonlarında Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2010 başlarında ve 2013 ortalarında Türkiye’den Kanada’ya doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2014 sonlarında Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusuyken 2015 başlarında Türkiye’den Kanada’ya doğru aynı yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. 2016 başlarında ise ilişki yine Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki olarak ortaya çıkmıştır. 2019 başlarında ise Kanada’dan Türkiye’ye doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. Kanada ile Türkiye arasındaki ilişki özellikle kısa periyotta çok değişkendir. Orta periyotta 2001 – 2006 aralığında Türkiye’den Kanada’ya doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2007 – 2010 ve 2011 - 2013 aralığında Kanada’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2016 ortalarından 2019 başlarına kadar ise Türkiye’den Kanada’ya doğru ters yönlü ilişki belirlenmiştir. Uzun periyotta ise 2006 – 2013 aralığında Türkiye’den Kanada’ya doğru pozitif yönlü ilişki söz konusudur. Türkiye ve Kanada arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Meksika ile kısa periyotta ilişki 2000 başlarında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü iken 2000’in ilerleyen dönemlerinde Meksika’dan Türkiye’ye doğru ve ters yönlü hale dönüşmüştür. 2001 başlarında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2003 yılında ise iki ülke arasında ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2004 başlarında Meksika’dan Türkiye’ye, 2005 başlarında ise Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2006 – 2008 aralığında, 2010 başlarında ve 2011 sonlarında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2012 sonlarında ise Türkiye’den Meksika’ya doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2015 yılında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2016 başlarında Meksika’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki söz konusuyken 2017 sonlarında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. 2018 yılında ve 2019 başlarında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Orta periyotta 2001 – 2007 aralığında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2008 – 2009 aralığında ise Meksika’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2012 yılında Meksika’dan Türkiye’ye doğru 2014 – 2016 aralığında Türkiye’den Meksika’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. Uzun periyotta ise 2006 – 2013 aralığında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ve Meksika arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Rusya ile kısa periyotta 2000 sonlarında ve 2001 başlarında Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2002 ortalarında ve 2003 sonlarında ise Rusya’dan Türkiye’ye doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2006 başlarında Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2006’nın ilerleyen dönemlerinde 2008 başlarına kadar ise iki ülke arasında aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2009 ve 2012 ortalarında ve 2010 başlarında Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2013 sonlarında ve 2014 başlarında ise Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2015 başlarında ise Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki söz konusudur. 2016 ortalarında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. 2018 başlarında ise Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. Orta periyotta 2000 başlarından 2002 ortalarına kadar ve 2005 yılında Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki görülmüştür. 2007 – 2010 ve 2011 – 2013 aralığında ise Rusya’dan Türkiye’ye doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2014 başlarında ise Türkiye’den Rusya’ya doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. Uzun periyotta ise 2006 – 2013 aralığında iki ülke arasında aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ile Rusya arasında zayıf ilişki söz konusudur. İki ülke arasındaki ilişki genelde Türkiye’den Rusya’ya doğrudur.

Türkiye ile Suudi Arabistan arasında kısa periyotta 2000 yılında ve 2001 başlarında Türkiye’den Suudi Arabistan’a doğru pozitif yönlü ilişki belirlenmiştir. 2002 ve 2003 ortalarında ise ilişki Suudi Arabistan’dan Türkiye’ye doğru ve ters

yönlüdür. 2005 sonlarında Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye doğru olan ilişki 2006 ortalarında Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru hale gelmiş sonrasında ise 2006 sonlarında Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye doğru olarak tespit edilmiştir. 2007 ortalarından 2008 başlarına kadar Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2008 sonlarında ve 2010 ortalarında ise Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru pozitif yönlü ilişki belirlenmiştir. 2013 sonlarında Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye doğru ters yönlü ilişki görülmüştür. 2014 başlarında ise Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki belirlenmiştir. İlişki 2014 sonlarında Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru pozitif yönlüdür. 2015 sonlarında Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye doğru aynı yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. 2018 başlarında ise Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Orta periyotta 2001 yılında Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru negatif yönlü ilişki söz konusudur. 2002 – 2004 aralığında iki ülke arasında ters yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2007 ortalarından 2009 ortalarına kadar Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru pozitif yönlü ilişki belirlenmiştir. 2011 – 2012 aralığında Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. 2018 başlarında ise Türkiye'den Suudi Arabistan'a doğru ters yönlü ilişki olduğu görülmüştür. Uzun periyotta ise 2006 – 2013 aralığında iki ülke arasında aynı yönlü azalan ilişki tespit edilmiştir. Türkiye ve Suudi Arabistan arasındaki oldukça düşüktür.

Türkiye ile AB arasında kısa periyotta 2001'de Türkiye'den AB'ye pozitif yönlü hemen sonrasında ise AB'den Türkiye'ye pozitif yönlü korelasyon görülmüştür. 2006'da, 2007 sonu ve 2008 başlarında pozitif korelasyon görülmüştür. 2008 sonlarında, 2009 ve 2010 başlarında ise Türkiye'den AB'ye pozitif yönlü ilişki söz konusudur. 2015 yılında pozitif korelasyon tespit edilmiştir. Orta periyotta 2000 sonlarından 2003 başlarına kadar Türkiye'den AB'ye yüksek seviyeli ilişki görülmüştür. 2005 – 2009 aralığında Türkiye'den AB'ye pozitif korelasyon görülmüştür. Uzun periyotta 2005'ten 2014'e Türkiye'den AB'ye pozitif fakat zayıf korelasyonlar gözlemlenmiştir. Türkiye ve AB arasındaki ilişki nispeten güçlüdür.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde ilişkinin, kısa dönemde ilişki olup olmaması, ilişkinin yönü, doğrultusu ve derecesi bakımından farklılaştığı görülmektedir. Uzun dönemde ise bu konular bakımından daha az değişkenlik görülmektedir. Bir diğer husus ise özellikle kısa dönemde tüm ülkeler ve tüm krizler için ilişkinin bulunmasıdır. Türkiye borsaları istisnasız tüm ülke borsalarıyla 2001 – 2002 Türkiye krizi ve 2008 küresel ekonomik kriz dönemlerinde ilişkilidir. Krizin ilişkiye ve ilişki de artışa neden olduğu söylenebilir. Türkiye borsası ile ilişkisi en yüksek olan ülke borsaları Endonezya, Güney Kore, Hindistan, İngiltere ve Meksika borsalarıdır. Türkiye borsası ile ilişkisi en düşük olan ülke borsaları ise Suudi Arabistan, Rusya ve Çin borsalarıdır.

6. Sonuç

Bu çalışmada 10.01.2000 – 18.10.2019 dönemi G20 ülkelerinin temel piyasa endeks değerleri kullanılmıştır. Analizlerde dalgacık uyum analizi kullanılmıştır. Seçilen dönem 2001 – 2002 Türkiye krizleri ve 2008 küresel ekonomik krizini içerisine almaktadır. Çalışmanın amaçları krizlerin ülke borsa endeksleri arasındaki ilişkileri etkileyip etkilemediğini ve yatırım çeşitlendirilmesinden elde edilecek faydayı en iyilemek amacıyla Türkiye ile ilişki seviyesi en düşük olan ülkeleri belirlemektir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre ülke borsaları arasındaki ilişkilerin dönemden döneme doğrultu, yön ve derece açısından farklı zaman periyotlarında farklılaştığı söylenebilir. Elde edilen bu bulgu dalgacık uyum analizinin farklı dönemlerde ve farklı periyotlarda analizlere olanak sağlaması sayesinde elde edilmiştir. Bu açıdan analizlerde ele alınan tüm dönemi bir bütün olarak değerlendiren istatistiklerin kullanılması çok uygun olmadığı söylenebilir. Kısa periyotlarda daha düzensiz olan ilişkiler uzun periyotlarda daha düzenli hale gelmektedir. Her ne kadar kısa periyotlarda farklı yönlerde ilişkiler görüle de ülke borsaları arasındaki ilişkiler genellikle aynı yönlüdür. Orta ve uzun vadede ülke borsaları arasındaki ilişki aynı yönlüdür. Kriz ülke borsaları arasındaki ilişkiyi artırmaktadır. Genel olarak değerlendirilirse 2001 ve 2002 krizleri döneminde Türkiye borsası etkilenen borsa konumundadır. 2008 küresel krizi için ise böyle bir genelleme yapılamamaktadır.

7. Öneriler

Ülke borsaları arasındaki yüksek ilişkiler yatırımlarının çeşitlendirilmesinden sağlanabilecek faydayı ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle yatırımlar ülke borsaları arasında çeşitlendirilirken ilişki seviyesi düşük ülke borsalar seçilmelidir. Bu açıdan Suudi Arabistan, Rusya ve Çin borsalarına kısa vadeli yatırım yapanlar yatırım çeşitlendirmesi için Türkiye'yi tercih edebilirler. Endonezya, Güney Kore, Hindistan, İngiltere ve Meksika borsalarına yatırım yapanlar için ise Türkiye iyi bir seçim olmamaktadır. Uzun vadede ise tüm ülke borsaları birbirleriyle yüksek dereceli ilişkili olduğundan uzun vadede böyle bir yatırım çeşitlendirmesinden fayda sağlanamayacaktır. Sadece Çin için böyle bir durum geçerli değildir.

Bu çalışmada G20 ülkelerine ait analizler gerçekleştirilmiştir. Analizler gelişmişlik seviyesine göre aynı grupta yer alan ülkeler için tekrarlanabilir. Çalışmada log – getiri serileri kullanılmış, bu seri yerine açılış veya kapanış serileri kullanarak piyasalar arasındaki ilişkiler incelenebilir. Ayrıca dalgacık dönüşümü farklı frekans bantlarında seriler elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Elde edilecek bu seriler ve farklı zaman serisi analizi – panel veri analizi yöntemleri kullanılarak borsa endeksleri arasındaki ilişkiler incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Aawaar, Godfred, Daniel Domeher ve Charles Nsiah. 2018. "Evolving Co-Movements of Africa's Stock Markets: Evidence from DCC-GARCH Analysis." *International Research Journal of Finance and Economics* (170):110-131.
- Aggarwal, Shalini ve Abhay Raja. 2019. "Stock market interlinkages among the BRIC economies." *International Journal of Ethics and Systems* no. 35 (1):59-74. doi: 10.1108/IJOES-04-2018-0064.
- Akel, Veli. 2015. "Kırılgan Beşli Ülkelerinin Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki Eşbütünleşme Analizi." *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* no. 11 (24):75-96. doi: <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeh.2015.11.24.719>.
- Albulescu, Claudiu Tiberiu, Daniel Goyeau ve Aviral Kumar Tiwari. 2015. "Contagion and Dynamic Correlation of the Main European Stock Index Futures Markets: A Time-frequency Approach." *Procedia Economics and Finance* no. 20:19-27. doi: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00042-8](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00042-8).
- Coleman, Simeon, Vitor Leone ve Otavio R. de Medeiros. 2019. "Latin American stock market dynamics and comovement." *International Journal of Finance & Economics* no. 24 (3):1109-1129. doi: 10.1002/ijfe.1708.
- Crowley, Patrick M. 2007. "A Guide To Wavelets For Economists." *Journal of Economic Surveys* no. 21 (2):207-267. doi: 10.1111/j.1467-6419.2006.00502.x.
- Das, Debojyoti ve Manoharan Kannadhasan. 2019. "Emerging stock market co-movements in South Asia: wavelet approach." *International Journal of Managerial Finance* no. 15:236-256. doi: 10.1108/IJMF-11-2017-0255.
- Dursun, Adem ve Muhammet Özcan. 2019. "Enerji Fiyat Değişimleri İle Borsa Endeksleri Arasındaki İlişki: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama." *Muhasebe ve Finansman Dergisi* no. 82:177-198. doi: 10.25095/mufad.536069.
- Ercan, H. ve İlhami Karahanoğlu. 2019. "A Wavelet Coherence Analysis: Contagion in Emerging Countries Stock Markets." *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences* no. 27 (2):99-107. doi: <https://doi.org/10.3311/PPso.11512>.
- Fratzcher, Marcel. 2002. "Financial market integration in Europe: on the effects of EMU on stock markets." *International Journal of Finance & Economics* no. 7 (3):165-193. doi: 10.1002/ijfe.187.
- Gallegati, M. 2008. "Wavelet analysis of stock returns and aggregate economic activity." *Computational Statistics and Data Analysis* 52: 3061– 3074.
- Hatipoğlu, Mercan ve İbrahim Bozkurt. 2016. "Asya ve Türkiye Borsaları Arasında Zamana Bağlı Değişen Korelasyon." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*:174-182.
- Hatipoğlu, Mercan ve Taner Sekmen. 2016. "Borsa İstanbul ve Gelişmiş Ülke Borsalarının Ortak Hareketi Üzerine Bir Çalışma." *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* no. 4 (3):24-34.
- In, F. ve S. Kim. 2012. *An Introduction to Wavelet Theory in Finance: A Wavelet Multiscale Approach*.
- Jiang, Yonghong, He Nie ve Joe Yohanes Monginsidi. 2017. "Co-movement of ASEAN stock markets: New evidence from wavelet and VMD-based copula tests." *Economic Modelling* no. 64:384-398. doi: <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2017.04.012>.
- Joyo, Ahmed Shafique ve Lin Lefen. 2019. "Stock Market Integration of Pakistan with Its Trading Partners: A Multivariate DCC-GARCH Model Approach." *Sustainability* no. 11 (2):302-324. doi: doi:10.3390/su11020303.
- Kao, Yu-Sheng, Kai Zhao, Yu-Cheng Ku ve Chien-Chung Nieh. 2019. "The asymmetric contagion effect from the U.S. stock market around the subprime crisis between 2007 and 2010." *Economic Research-Ekonomika Istraživanja* no. 32 (1):2422-2454. doi: 10.1080/1331677X.2019.1645710.
- Kaya, Tekiner. 2016. "2008 Küresel Ekonomik Kriz Sonrası BIST ve Dünya Borsaları İlişkisi: Kriz İlişkileri Etkiledi Mi?" *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar* no. 618:9-30.
- Öner, Hakan. 2018. "Kırılgan Beşli Ülkelerin Borsa Endeksleri Arasında Nedensellik İlişkisi: Ampirik Bir Analiz." *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi* no. 5 (2):152-166.
- Öner, İlhan Volkan, Muhammet Kaan Yeşilyurt ve Efe Çetin Yılmaz. 2017. "Wavelet Analiz Tekniği ve Uygulama Alanları." *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi* no. 7 (1):42-56.
- Özşahin, Şerife. 2017. "Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Menkul Kıymetler Borsalarının Entegrasyonu: Türkiye ve BRICS Ülkeleri Üzerine Çoklu Yapısal Kırılgan Eş-bütünleşme Analizi." *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* no. 24 (2):601-619. doi: 10.18657/yonveek.319440.
- Öztürk, Hakkı. 2018. "BIST 30 Endeksi ile MSCI Gelişmekte Olan Piyasalar Endeksinin Küresel Kriz Öncesi ve Sonrası Eşbütünleşme Analizi." *Business and Economics Research Journal* no. 9 (1):109-121. doi: 10.20409/berj.2017.89.
- Pagliardi, Giovanni ve Patrice Poncet. 2019. "International Stock Market Co-Movements and Politics-Related Risks." doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3351453>.
- Pal, Debdata ve Subrata K. Mitra. 2019. "Oil price and automobile stock return co-movement: A wavelet coherence analysis." *Economic Modelling* no. 76:172-181. doi: <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.07.028>.
- Panda, A., S. Nanda ve R. Paital. 2019. "An empirical analysis of stock market interdependence and volatility spillover in the stock markets of Africa and Middle East region." *African Journal of Economic and Management Studies* no. 10 (3):314-335. doi: 10.1108/AJEMS-10-2018-0293.
- Pretorius, Elna. 2002. "Economic determinants of emerging stock market interdependence." *Emerging Markets Review* no. 3 (1):84-105. doi: [https://doi.org/10.1016/S1566-0141\(01\)00032-2](https://doi.org/10.1016/S1566-0141(01)00032-2).
- Rua, António ve Luís C. Nunes. 2009. "International comovement of stock market returns: A wavelet analysis." *Journal of Empirical Finance* no. 16 (4):632-639. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2009.02.002>.

- Ruppert D., 2004. *Statistics and Finance: an Introduction*, Springer Science & Business Media.
- Sleziak, P., K. Hlavčová ve J. Szolgay. 2015. "Advantages of a time series analysis using wavelet transform as compared with a fourier analysis". *Slovak Journal of Civil Engineering* 23, no. 2: 30–36. <https://doi.org/10.1515/sjce-2015-0010>
- Şimşek, Mehmet. 2016. "Borsa İstanbul (BIST) ve BRICS Ülkelerinin Hisse Senedi Piyasalarının İlişkisi Üzerine Bir İnceleme." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* no. 5 (3):520-536. doi: 10.15869/itobiad.87712.
- Torrence, Christopher ve Gilbert P. Compo. 1998. "A Practical Guide to Wavelet Analysis." *Bulletin of the American Meteorological Society* no. 79 (1):61-78. doi: 10.1175/1520-0477(1998)079<0061:Apgtwa>2.0.Co;2.
- Torrence, Christopher ve Peter J. Webster. 1999. "Interdecadal Changes in the ENSO–Monsoon System." *Journal of Climate* no. 12 (8):2679-2690. doi: 10.1175/1520-0442(1999)012<2679:Item>2.0.Co;2.
- Wang, Sen ve Zhixiu Guo. 2019. "A study on the co-movement and influencing factors of stock markets between China and the other G20 members." *International Journal of Finance & Economics* no. 0 (0). doi: 10.1002/ijfe.1727.
- Yıldırım, Selim ve Esin Kılıç. 2014. "Döviz Kuru Volatilitésinin Türkiye'nin Euro Bölgesi İhracatına Etkisi: Kesikli Dalgacık Dönüşümü ile Panel Veri Analizi." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1304-4990 no. 18:425-440.

VIX Endeksinin BİST30 Endeks ve BİST30 Vadeli İşlem Getirisi Volatilitelerine Etkisinin EGARCH Modeli İle Karşılaştırılması

Comparison of the Impact of VIX Index on BIST30 Index and BIST30 Futures Return Volatility by EGARCH Model

Letife ÖZDEMİR, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye, letifeozdemir@aku.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-8636-2277

Öz: Yatırımcılar, doğru yatırım kararı alabilmek için finansal piyasaların gelecekteki hareketlerini ve volatilitelerini takip etmeye özen göstermektedirler. Uluslararası finansal piyasalar küreselleşme ile birlikte etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu nedenle yatırımcıların uluslararası finansal piyasalardaki volatiliteleri de incelemeleri gerekmektedir. VIX endeksi (Chicago Board Options Exchange Volatility Index) uluslararası volatiliteler göstergesi olarak bilindiği için, VIX endeksinin piyasalara etkisi yatırımcılar tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmelidir. Bu çalışma, VIX endeksinin, BIST 30 pay senedi endeksi ve BIST 30 pay senedi endeksine dayalı vadeli işlem sözleşmesi getiri volatilitelerine etkisinin karşılaştırılması amaçlamaktadır. Çalışmada 9 Haziran 2012'den 31 Ekim 2019'a kadar olan döneme ait günlük veriler kullanılarak BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerin volatilitelerine ilişkin asimetrisinin tespit edilmesi amacıyla öncelikle EGARCH modelleri tahmin edilmiştir. Tahmin edilen EGARCH modelleri sonucunda her iki getiri serisinde de kaldıraç etkisinin varlığı tespit edilmiş, getiri volatilitelerine finansal piyasadaki kötü haberin iyi haberlerden daha fazla etki yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra VIX endeksinin getirilerin volatilitelerine etkisini ölçebilmek için volatiliteler modeline VIX endeksi dahil edilerek EGARCH modelleri oluşturulmuştur. VIX endeksinin modele katılması sonucunda her iki getiri serisinde de kaldıraç etkisinin güçlendiği belirlenmiştir. VIX endeksinin volatiliteler kalıcılığına etkisine bakıldığında BIST30 endeks getirisinin volatiliteler kalıcılığı aynı düzeyde kalırken, BIST 30 vadeli işlem getirisinin volatiliteler kalıcılığında azalış olduğu tespit edilmiştir.

*Anahtar Sözcükler: Finansal Piyasalar, Volatiliteler, VIX Endeksi, BİST30 Endeksi, EGARCH Modeli
JEL Sınıflandırması: C58, G11, G15*

Abstract: Investors take care to follow the future movements and volatility of financial markets in order to make the right investment decision. International financial markets have interacted with globalization. Therefore, investors are also required to examine volatility in international financial markets. As the VIX index (Chicago Board Options Exchange Volatility Index) is known as an international volatility indicator, the impact of the VIX index on the markets should be carefully monitored by investors. This study aims to compare the effect of VIX index on BIST 30 stock index and BIST 30 stock index futures contract volatility. In the study, using the daily data from June 9, 2012 to October 31, 2019, EGARCH models were firstly estimated to determine the asymmetry of the volatility of BIST30 index and BIST30 futures returns. As a result of the predicted EGARCH models, the presence of leverage effect was determined in both return series, and it was concluded that the bad news in the financial market affects the return volatility more than good news. Then, in order to measure the effect of VIX index on the volatility of returns, EGARCH models were created by adding VIX index to volatility model. As a result of adding VIX index to the model, it was determined that leverage effect in both return series strengthened. Looking at the impact of the VIX index on volatility retention, the volatility retention of the BIST30 index return remained the same, while the volatility retention of the BIST 30 futures returns decreased.

*Keywords: Financial Markets, Volatility, VIX Index, BIST30 Index, EGARCH Model
JEL Classification: C58, G11, G15*

1. Giriş

Küreselleşme ile birlikte finansal piyasaların birbirine entegre olması finansal piyasalar arasında getiri ve volatiliteler yayılımına neden olmaktadır. Finansal yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen en önemli faktörlerden biri yatırım araçlarının volatiliteleridir. Bu yüzden finansal piyasalarda meydana gelen volatiliteler yatırımcılar tarafından takip edilmektedir. Uluslararası volatiliteler göstergesi olarak bilinen VIX endeksi (Chicago Board Options Exchange Volatility Index) yatırım kararları ve risk yönetimi açısından önem taşımaktadır.

VIX endeksi, 1993 yılında Chicago Board Options Exchange (CBOE) tarafından S&P 500 endeksini kapsayan 30 gün vadeli opsiyonlarının volatilitelerinden oluşturulan finansal bir ölçektir (Fernandes vd, 2014:1). Opsiyon fiyatlamasına dayanan VIX endeksi hisse senedi opsiyonlarının call ve put opsiyon fiyatları arasındaki farka göre hesaplanmaktadır. Alım ve satım opsiyon fiyatları arasındaki fark düşük ise, volatilitenin de düşük olduğunu yani VIX endeksinin değerinin de düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca alım ve satım opsiyon fiyatları arasındaki farkın yüksek olması, volatilitenin ve dolayısıyla VIX endeksinin değerinin de yükseleceğini belirtmektedir (Fountain vd., 2008: 469). VIX Endeksi ile S&P 500 endeksi arasında genel itibariyle ters yönlü bir ilişki mevcut olduğu yapılan çalışmalar tarafından belirlenmiştir. S&P 500 endeksinin düşmesi, diğer bir ifade ile hisse senedi piyasasında satış dalgasının oluşması, yatırımcılar açısından değer kaybını ifade etmekte ve böylece hisse senedi piyasası daha riskli bir yatırım alanı

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 6 Mart / March 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 6 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

haline gelmektedir. Bu durum, hisse senedi piyasasının volatilitisini ölçen VIX Endeksi'nin yükselmesine neden olmaktadır. Söz konusu riskli ortamın yarattığı gerginlikten de yola çıkılarak VIX endeksine korku endeksi adı da verilmektedir (Whaley, 2000:13).

Bu çalışmanın amacı, VIX endeksinin BİST 30 pay senedi endeksi ve BİST 30 pay senedi endeksine dayalı vadeli işlem sözleşmesi getiri volatilitelerine etkisini karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu amaçla 9 Haziran 2012'den 31 Ekim 2019'a kadar olan döneme ait günlük kapanış fiyatları analiz edilmiştir. VIX endeksinin BİST30 getiri ve BİST30 vadeli işlem getiri volatilitelerine etkisi EGARCH modelleri ile tahmin edilmiştir. Öncelikle getiri volatiliteleri yalnız modellenmiş, daha sonra VIX endeksi koşullu varyans denkleminde dahil edilerek yeni EGARCH modelleri oluşturulmuştur. Literatürde BIST30 endeks ve BIST30 vadeli işlem sözleşmeleri ile VIX volatilitesi endeksini beraber inceleyen herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır. BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem sözleşmelerinin volatilitisini modellemek ve VIX endeksinin bahsi geçen değişkenlerin volatilitesine etkisini incelemek, bu çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

Çalışmada VIX endeksi ile pay senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi araştırarak mevcut literatür ikinci bölümde özetlemektedir. Üçüncü bölümde ekonometrik metodoloji ve dördüncü bölümde veri tanıtılmaktadır. Beşinci bölümde piyasalar arasındaki ilişki ekonometrik olarak analiz edilmektedir. Çalışma, ampirik analiz sonuçlarının değerlendirildiği sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Volatilitesi endeksi diğer adıyla korku endeksi olarak bilinen VIX endeksinin finansal piyasalar üzerindeki etkisi merak edilen bir konudur. Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında Türkiye'de VIX endeksinin BİST30 ve BİST30 vadeli endeks volatilitesine etkisini karşılaştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Mevcut çalışmalara bakıldığında VIX endeksi ile BIST100 endeksini ele alan çalışmaların çoğunluğu endeksler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştirlerdir. Akdağ (2019), Başarır (2018), Sarıtaş ve Nazlıoğlu (2019), Kaya (2015), Kaya ve Coşkun (2015), Öner vd. (2018), Sakarya ve Akkuş (2018) çalışmalarında farklı dönemlerde VIX endeksi ile BİST 100 endeksi arasındaki nedensellik ilişkisini ele almışlardır. Bu çalışmalar, VIX endeksinden BİST 100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlemiştirler.

BİST100 endeksi ile VIX endeksi arasında eşbütünlük ilişkisi olup olmadığını farklı zaman aralığındaki verileri kullanarak araştıran Şahin (2018), Akdağ (2019) ve Kaya (2015), endeksler arasında uzun dönem eşbütünlük ilişkisi belirlemiştir. Kaya ve Coşkun (2015) 03.01.1995-30.04.2014 dönemine ait günlük veriler kullanarak yaptıkları regresyon analizi sonucunda VIX endeksinin BİST 100 endeksini negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Sadeghzadeh (2018) Ocak 2004 – Nisan 2018 dönemine ait BİST100 endeksi kapanış değerleri ile ABD'deki VIX Endeksi arasındaki ilişki DOLS yöntemiyle tahmin edilmiş olup VIX endeksinin BIST 100 endeksi üzerinde azaltıcı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Sarıtaş ve Nazlıoğlu (2019) 02.01.2009 – 12.11.2018 tarihleri arasındaki iş gününe ait veriler ile VIX endeksinin BİST100 endeksi üzerinde negatif etkisi olduğunu etki tepki fonksiyonları ile ortaya koyarak Kaya ve Coşkun(2015) ve Sadeghzadeh (2018)'in çalışmasını destekleyici kanıtlar bulmuşlardır.

Öner vd. (2018) 23 Ekim 2006 – 10 Mayıs 2017 dönemine ait işgünü verilerini kullanarak VIX endeksi ile gelişmekte olan ülke hisse senedi piyasası endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştirlerdir. Analiz sonucunda, VIX Endeksinden Türkiye, Tayland, Güney Afrika endekslerine doğru tek yönlü, Şili endeksinden VIX endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken, Rusya, Kore, Meksika, Polonya, Tayvan endeksleri ile VIX endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Sakarya ve Akkuş (2018) 05.01.2010-22.06.2018 tarihleri arasında VIX endeksi ile BİST Ulusal 100 endeksi ve BİST sektörel endeksler (Banka, Mali ve Teknoloji) arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto nedensellik testi ile araştırmışlardır. Analize göre, VIX endeksinden BİST100, Banka, Mali ve Teknoloji endekslerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Kula ve Baykut (2017) Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) ile VIX endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ARDL Modeli ile incelemiştirlerdir. 31.08.2007- 31.12.2015 dönemine ait günlük veriler kullanılarak yapılan analiz sonucunda XKURY ile VIX endeksleri arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Erdoğan ve Baykut (2016) VIX endeksi ile Borsa İstanbul Banka Endeksi (XBANK) arasındaki ilişkiyi,1998-2015 dönemi için, günlük veriler kullanılarak Toda ve Yamamoto nedensellik yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda VIX endeksinden XBANK endeksine doğru bir nedenselliğin olduğunu belirlemiştirler.

ARCH/GARCH ailesi modellerini kullanarak VIX endeksinin Türkiye pay senedi endeks volatilitesine etkisini inceleyen sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Korkmaz ve Çevik (2009), VIX endeksinin gelişmekte olan ülkelerin pay senedi piyasa volatilitesine etkisini GJR-GARCH modeli ile incelemiştirlerdir. 15 ülkenin 2004-2009 yıllarına ait günlük verilerinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda 11 ülkenin pay senedi getiri volatilitesi ile VIX endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca endeksler arasında kaldıraç etkisi bulunmuş olup bu durum finansal piyasalara gelen kötü haberlerin volatilitesi daha fazla arttırdığını ifade etmektedir. Sonuç olarak, VIX endeksinin, Türkiye'nin de yer aldığı bu ülkelerin pay senedi piyasalarının volatilitisini artırdığı belirlenmiştir. Topaloğlu (2019) VIX endeksi ile OECD ülke borsaları arasındaki volatilitesi yayılımını CCC-MGARCH modeli ile araştırmıştır. Araştırma sonucunda, VIX volatilitesi endeksinden İzlanda OMX endeksi dışındaki diğer ülke borsalarına doğru negatif yönlü şok ve volatilitesi yayılımının olduğu belirlenmiştir. Ayrıca VIX endeksinden BİST100 endeksine doğru negatif yönde volatilitesi yayılımının olduğu ve VIX endeksindeki volatilitesi değişimlerinin, BİST100 endeksini olumsuz etkilediğini tespit edilmiştir.

Türkiye’de VIX endeksinin pay piyasa volatilitesine etkisini inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmasına karşın VIX endeksinin gelişmiş ve gelişmekte olan piyasa volatilitesine etkisini ölçmeye çalışan birçok çalışma bulunmaktadır. Giot (2005), Becker vd. (2009), Chiang (2012), Bongiovanni vd. (2016), Badshah vd. (2018), Badshah (2018), Chang vd. (2018), Kyrtsov vd. (2019), Sharma vd. (2019) tarafından yapılan çalışmalarda VIX endeksinin pay senedi volatilitisini etkilediği ve aralarındaki ilişkinin asimetrik olduğu tespit edilmiştir.

Becker vd. (2009) VIX endeksinin, S&P50 endeksindeki volatilitayı öngörebildiğini ifade etmiştir. Giot (2005) Pay senedi getirileri ile VIX endeksi arasında asimetrik ilişki olduğunu belirlemiştir. Chiang (2012) VIX endeksindeki pozitif değişimlerin pay senedi endeksinin önemli ölçüde olumsuz etkilediğini GARCH modelleri ile test etmiştir. Badshah vd. (2018) VIX endeksi ile gelişmekte olan piyasa volatilitesi arasında güçlü pozitif ilişkiler olduğunu belirlemiştir. Ayrıca ilişkinin asimetrik olduğunu, yani VIX endeksindeki pozitif bir şokun etkisinin negatif şokun etkisinden ortalama iki kat daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Badshah (2018) korku endeksinde (VIX), oluşan bir şok, gelişmiş piyasa ve gelişmekte olan piyasa endekslerine yayıldığı ve volatilitayı artırdığını belirlemiştir.

Literatür taraması sonucunda BİST30 ve BİST30 vadeli endeksler ile VIX endeksinin beraber inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. BİST30 ve BİST30 vadeli endekslerin volatilitelerini modellemek ve VIX endeksinin bahsi geçen endekslerin volatilitesine etkisini incelemek, bu çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

3. Metodoloji

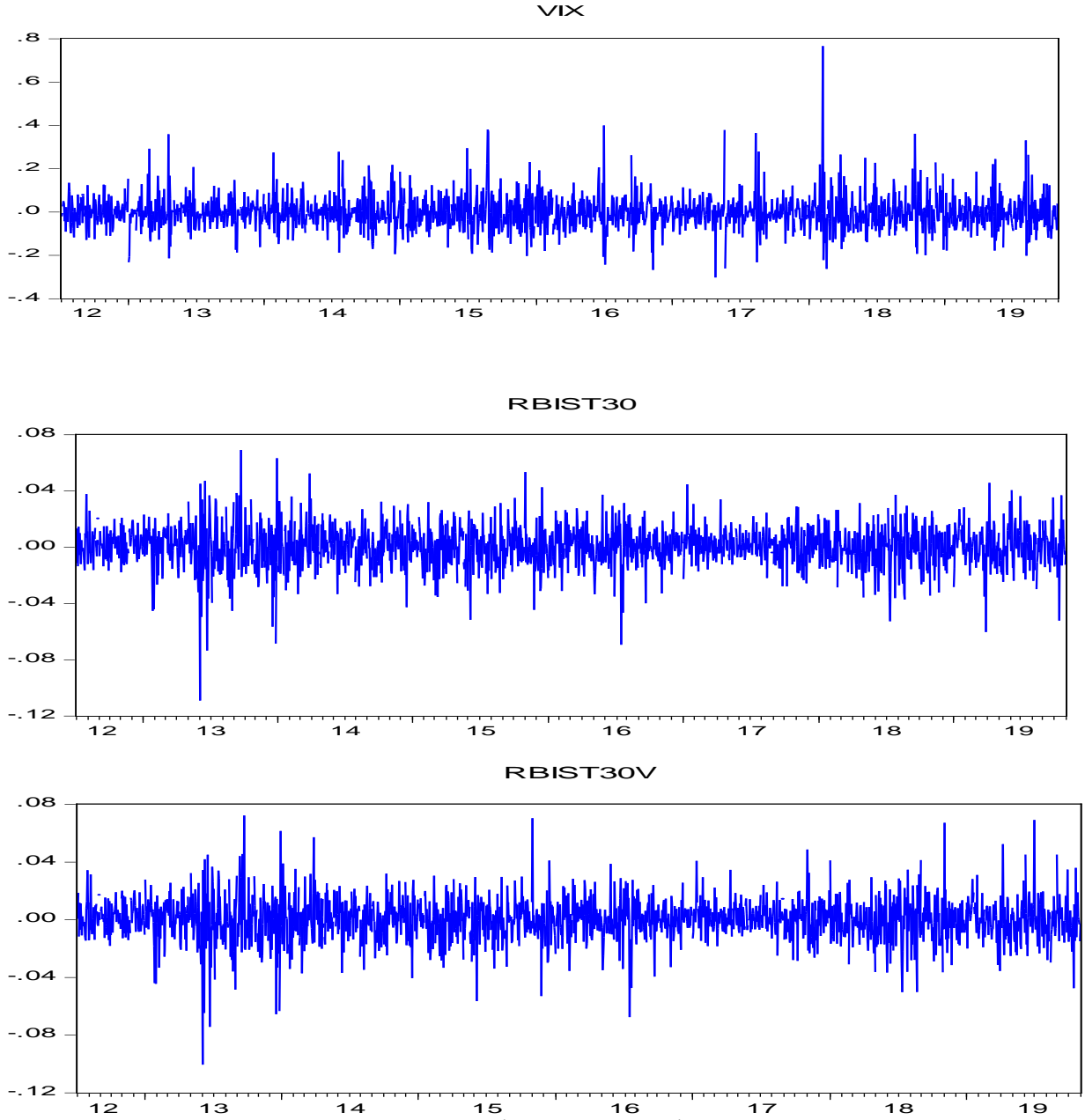
Finansal zaman serilerinin dinamik özelliğinin daha iyi anlaşılması ve zamanla değişen varyansın tahmin edilebilmesine imkan sağlayan otoregresif koşullu değişen varyans (ARCH -Autoregresif Conditional Heteroskedasticity) modeli Engle (1982) tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra Bollerslev (1986), geçmiş dönem hata karelerinin ağırlıklandırılmasına dayanan GARCH(Genelleştirilmiş ARCH) modelini geliştirmiştir. ARCH/GARCH modeli olarak adlandırılan modellerin en önemli eksikliklerinden biri, finansal piyasalarda oluşan pozitif ve negatif şokların, finansal varlıkların volatilitesi üzerinde aynı etkiye neden olduğunu varsaymasıdır. Ayrıca bu modellerde volatilitenin sadece büyüklüğü ile ilgilenilmiş olup, volatilitenin işareti ile ilgilenilmemiştir. Ancak finansal piyasalarda olumsuz bir haberin (negatif şoklar), aynı büyüklükteki olumlu bir habere (pozitif şoklara) kıyasla volatilitayı daha çok etkilediği sık sık gözlenmektedir. Kaldıraç etkisi olarak ifade edilen bu durum ARCH/GARCH modelleri ile tespit edilememektedir. Bu nedenle zaman serilerinin volatilitesindeki asimetri etkiyi daha uygun çözümlenmesine imkân veren ve Üssel GARCH (Exponential-EGARCH) modeli Nelson (1991) tarafından geliştirilmiştir. Bu modelin en önemli özelliği koşullu değişen varyansın logaritmik olması nedeniyle GARCH modellerinde getirilen negatif olmama kısıtının bertaraf edilerek tahminlerde asimetrik etkilerin modellenebilmesine imkân sağlamasıdır. Nelson (1991) tarafından önerilen EGARCH modeli aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$\log(h_t) = \omega + \sum_{j=1}^p \beta_j \log(h_{t-j}) + \sum_{i=1}^q \alpha_i \frac{|u_{t-i}|}{\sqrt{h_{t-i}}} + \sum_{i=1}^q \gamma_i \frac{u_{t-i}}{\sqrt{h_{t-i}}}$$

EGARCH modelinde asimetrik volatilitenin varlığı γ_i parametresinin istatistiksel açıdan anlamlı olmasına bağlıdır. γ_i parametresi serinin hem kaldıraç etkisini hem de asimetrisini göstermektedir. Modelde, $\gamma_i = 0$ ise, pozitif bir şok ile negatif bir şok volatilité üzerinde aynı etkiye sahiptir. $\gamma_i \neq 0$ ise, seride asimetrik etkinin varlığını göstermektedir. $-1 < \gamma_i < 0$ durumun da ise, volatilitéyi negatif bir şok pozitif bir şoktan daha fazla artırmaktadır (Brooks, 2008:406).

4. Veriler

Çalışmada BİST30 pay senedi endeksi (BİST30), BİST30 pay senedi endeksinde dayalı vadeli işlem sözleşmesi (BİST30V) ve CBOE volatilité endeksi (VIX) kullanılmıştır. Analizde kullanılan veriler, 9 Haziran 2012’den 31 Ekim 2019’a kadar olan döneme ait günlük kapanış fiyatları olup resmi tatiller hariç 1785 toplam gözlemden oluşmaktadır. Ayrıca bu veriler investing veri tabanından alınmıştır. Pay senedi endekslerin logaritmik getirileri, $R_t = \ln(P_t / P_{t-1})$ formülasyonu ile hesaplanmıştır. Benzer şekilde VIX endeksinin değişim $VIX = \ln(VIX_t / VIX_{t-1})$ eşitliği yardımı ile elde edilmiştir. Şekil 1’de VIX endeksi, BİST30 endeksi ve BİST30V getirilerinin grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil1. VIX Endeks, BİST 30 Getiri ve BİST 30 Vadeli Getiri
Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

VIX Endeksi'nin arttığı dönemlerde, BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerinde düşüşler olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum piyasada volatilitésinin artması sonucu riskin arttığını ve böylece yatırımcıların güveninin azalarak pay senedi yatırımlarından ayrıldıklarını ifade etmektedir. Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Serilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	<i>VIX</i>	<i>BİST30</i>	<i>BİST30V</i>
Ortalama	-0.000183	0.000260	0.000264
Ortanca	-0.004790	0.000505	0.000192
Maksimum Değer	0.768245	0.069095	0.072268
Minumum Değer	-0.299831	-0.109019	-0.100407
Standart Sapma	0.079007	0.014688	0.015028
Çarpıklık	1.164063	-0.439974	-0.203363
Basıklık	10.61636	6.488342	6.503763
Jarque-Bera	4717.541***	962.6239***	925.3575***
Gözlem Sayısı	1785	1785	1785
ADF	-44.61600***	-43.14904***	-43.44300***

*** %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

ADF Kritik değerler sırasıyla -3.963195, -3.412330, -3.128102'dir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

Tablo 1'de yer alan tanımlayıcı istatistiklere göre en yüksek volatilitenin VIX volatilité endeksinde gerçekleştiği görülmektedir. Serilerin Jarque-Bera test istatistiğine göre, seriler normal dağılım sergilemediği görülmektedir. Jarque-Bera testine dayanan normallik testinin reddedilmesi, GARCH etkilerinin varlığına dair kanıt sağlamaktadır. Serilerin durağanlıkları Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile araştırılmış ve serilerin düzeyde durağan oldukları belirlenmiştir.

5. Analiz ve Bulgular

Çalışmada BİST30 ve BİST30V getiri serilerin düzey değerlerde durağan olduğu belirlendikten sonra serilerin volatilitelerinin modellenebilmesi için serilerde değişen varyans olup olmadığı tespit edilmelidir. İlk olarak getiri serilerinin doğrusal durağan stokastik modeller olan ARMA yapısının belirlenmesi gerekmektedir. BİST30 ve BİST30V getiri serileri için Schwartz Bilgi Kriteri (SIC) göre ARMA modelleri Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. BİST30 ve BİST30V Getiri Serilerinin ARMA Modelleri

<i>p/q</i>	<i>BİST30</i>				<i>BİST30V</i>			
	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
<i>0</i>	-5.592627	-5.588901	-5.584982	-	-	-	-5539371	-
				5.584798	5.546904	5,543538		5,538423
<i>1</i>	-5.588914	-5.584744	-5.581441	-	-	-	-	-
				5.581237	5,543543	5,539351	5,535514	5,534500
<i>2</i>	-5.584881	-5.581231	-5,578852	-	-	-	-	-
				5,577355	5,539351	5,535913	5,533367	5,530510
<i>3</i>	-5.584617	-5.581303	-5,578423	-	-	-	-	-
				5,574621	5,538350	5,534521	5,530480	5,526583

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

ARMA modelinin belirlenmesinde esas alınan SBIC değerlerine göre, BİST30 ve BİST30V getiri serileri için en düşük katsayıya sahip olan ARMA(0,0) modeli en uygun ARMA modeli olarak tespit edilmiştir. Daha sonra getiri serilerinde değişen varyans (volatilité) durumunu tespit etmek için otokorelasyon ve ARCH LM testleri yapılmış olup, testlerin sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. BİST30 ve BİST30V Getiri Serilerinin Otokorelasyon ve ARCH LM Testleri

<i>Gecikme Sayısı</i>	<i>BİST30</i>		<i>BİST30V</i>	
	<i>Ljung-Box Q² İstatistiği</i>	<i>ARCH-LM (F İstatistiği)</i>	<i>Ljung-Box Q² İstatistiği</i>	<i>ARCH-LM (F İstatistiği)</i>
<i>5</i>	73.614 (0.000)	12.960 (0.000)	67.001 (0.000)	12.692 (0.000)
<i>10</i>	119.16 (0.000)	8.614 (0.000)	108.33 (0.000)	8.318 (0.000)
<i>20</i>	181.22 (0.000)	6.348 (0.000)	166.63 (0.000)	5.727 (0.000)
<i>30</i>	194.65 (0.000)	4.457 (0.000)	175.51 (0.000)	3.980 (0.000)

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

Ljung-Box Q² istatistikleri ve ARCH LM test sonuçlarının 30. gecikmeye kadar %1 anlamlık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkması, BİST30 ve BİST30V getirilerinde değişen varyansın yani ARCH etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu aşamada getiri serilerinin volatilitesi tahmin edilecektir.

En uygun EGARCH model tahmini için ilk olarak parametrelerinin anlamlı olması ve parametre kısıt koşullarının da sağlanması gerekmektedir. Koşullu değişen varyans modellerinin varyans denklemi katsayıların toplamlarının birden küçük olması gerekmektedir. Parametre kriterlerini yerine getiren modellerin Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Schwartz Bilgi Kriteri (SIC)'nin düşük olanı, olabilirlik oranının (OO) yüksek olanı en uygun model olarak seçilir. Çalışmada BİST30 ve BİST30V getirilerinin volatilitésinin ölçümünde EGARCH(1,3) modeli belirlenen kriterlere göre en uygun model olarak belirlenmiştir. EGARCH (1,3) modelleri, maksimum olabilirlik fonksiyonu dikkate alınarak Genelleştirilmiş Hata Dağılımı (GED) ile oluşturulmuşlardır. Tablo 4'te BİST30 ve BİST30V getiri serilerinin EGARCH(1,3) modellerinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4. BİST30 ve BİST30V Getiri Serisinin EGARCH (1,3) Modeli

Parametreler	BİST30		BİST30V	
	Katsayı	z istatistiği	Katsayı	z istatistiği
ω	-0.161714	-3.960008*** (0.0001)	-0.158537	-2.744054*** (0.0061)
α	0.041014	3.086156*** (0.0020)	0.042662	2.544506*** (0.0109)
γ	-0.044153	-4.616944*** (0.0000)	-0.042592	-2.714799*** (0.0066)
β_1	1.992008	14.79026*** (0.0000)	1.839742	6.386066*** (0.0000)
β_2	-1.753170	-7.874865*** (0.0000)	-1.471128	-3.186126*** (0.0014)
β_3	0.745818	6.417803*** (0.0000)	0.616428	2.776067*** (0.0055)
GED Parametresi	1.410960	26.70830*** (0.0000)	1.312416	26.48878*** (0.0000)
Model İstatistikleri				
AIC	-5.719615		-5.690022	
SIC	-5.698097		-5.668503	
Log Likelihood	5111.756		5085.344	
Q²(36)	40.096 (0.293)		41.827 (0.233)	
ARCH LM(36)	1.036 (0.4104)		1.091 (0.3267)	

%1

seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. AIC Akaike Bilgi Kriterini, SIC Shwartz Bilgi Kriterini göstermektedir. Q² ve ARCH LM testleri 36. Gecikmeye kadar incelenmiştir. () değerleri ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

Hem BİST30 endeks hem de BİST30 vadeli işlem getirileri için tahmin edilen EGARCH(1,3) modellerinin tüm parametreleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Modelde, α , ARCH parametresini, β GARCH parametresini ve γ kaldıraç parametresini göstermektedir.

ARCH ve GARCH parametrelerinin değerleri, volatilitiyi farklı şekillerde etkiler. Büyük ARCH katsayısı şokun etkisinin de büyük olduğunu, büyük GARCH katsayısı ise şokun etkisinin daha kalıcı olduğunu ifade eder. Dolayısıyla büyük ARCH değeri kısa dönemde volatilitiyi artırıcı, büyük GARCH değeri ise uzun dönemde volatilitiyi artırıcı etki yapacaktır (Nazlıoğlu vd. 2013). EGARCH modelinde, finansal piyasalarda iyi bir haber ortaya çıktığında şokun volatilitiyeye etkisi $\alpha + \gamma$ ile, kötü bir haber ortaya çıktığında şokun volatilitiyeye etkisi $\alpha - \gamma$ ile hesaplanmaktadır (Lin, 2017). Finansal zaman serilerinde belirlenen volatilitenin gün bazında ne kadar sürdüğünü belirleyebilmek için HL (half life) ölçüsü $HL = \ln(0.5) / \ln(\beta)$ eşitliği esas alınarak tespit edilebilmektedir (Kalaycı vd., 2010).

Tahmin edilen EGARCH (1,3) modelleri, her iki seri için asimetri parametresinin (γ) negatif olması, kötü haberin her iki piyasadaki iyi haberlerden daha fazla etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Pay senedi piyasadaki iyi bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitesine etkisi $\alpha + \gamma = 0.041014 + (-0.044153) = -0.003131$, kötü bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitesine etkisi $\alpha - \gamma = 0.041014 - (-0.044153) = 0.085167$ olur. Volatilitenin kalıcılığının bir ölçüsü olan $\sum_{j=1}^q \beta_j$ parametreler toplamı 0.984656'dır. Bu değer 1'e yakın olması oynaklığın uzun bir süre kaldığını göstermektedir. Half life ölçüsü ise $HL = \ln(0.5) / \ln(0.984656) = 44.82$ gün olarak hesaplanmış olup volatilitenin yaklaşık 45 gün sürdüğü tespit edilmiştir.

Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BIST 30 vadeli işlem getiri volatilitesine etkisi $\alpha + \gamma = 0.042662 + (-0.042592) = 0.00007$, kötü bir haberin BIST 30 vadeli işlem getiri volatilitesine etkisi $\alpha - \gamma = 0.042662 - (-0.042592) = 0.085254$ olur. Volatilitenin kalıcılığının bir ölçüsü olan $\sum_{j=1}^q \beta_j$ parametreler toplamı 0.985042'dir. Half life ölçüsü ise $HL = \ln(0.5) / \ln(0.985042) = 45.99$ gün olarak hesaplanmış olup volatilitenin yaklaşık 46 gün sürdüğü tespit edilmiştir.

Tablo 4'te EGARCH(1,3) modellerinin tanısal test istatistikleri de yer almaktadır. Model artık serisinde otokorelasyon olup olmadığı Ljung-Box Q² testi ile 36. Gecikmeye kadar incelenmiş olup otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir. Tahmin edilen EGARCH(1,3) modelleri sonucunda getiri serilerindeki ARCH etkisinin ortadan kalkıp kalkmadığını görmek için yeniden ARCH-LM testi yapılmıştır. 36. Gecikmeye kadar hesaplanan ARCH-LM test istatistik değerleri istatistiksel olarak anlamlı olmadığı yani tahmin edilen EGARCH(1,3) modelleri sonucunda serilerdeki koşullu değişen varyans etkisinin ortadan kalktığı görülmüştür.

VIX volatilitenin, BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerindeki volatilitenin kalıcılığını azaltıp azaltmadığını incelemek için koşullu varyans modeline, VIX endeks değişkeni dışsal bir veri olarak dahil edilerek getiri

volatiliteleri tekrar modellenmiştir. VIX volatilité endeksi modele dahil edilerek, BİST30 ve BİST30V getirilerin volatilitésinin ölçümünde EGARCH(1,3) modeli belirlenen kriterlere göre en uygun model olarak belirlenmiş ve Tablo 5'te model sonuçları verilmiştir.

Tablo 5. VIX Volatilité Endeksinin BİST30 ve BİST30V Getirileri Üzerine Etkisi: EGARCH (1,3) Modeli

<i>Parametreler</i>	<i>BİST30</i>		<i>BİST30V</i>	
	<i>Katsayı</i>	<i>z istatistiği</i>	<i>Katsayı</i>	<i>z istatistiği</i>
ω	-0.162755	-3.849765*** (0.0001)	-0.190650	-3.001229*** (0.0027)
α	0.042033	3.071615*** (0.0021)	0.052022	2.715876*** (0.0066)
γ	-0.045469	-4.464299*** (0.0000)	-0.053173	-3.017786*** (0.0025)
β_1	1.977752	14.51651*** (0.0000)	1.672245	6.616850*** (0.0000)
β_2	-1.730729	-7.728575*** (0.0000)	-1.322185	-3.178185*** (0.0015)
β_3	0.737693	6.295147*** (0.0000)	0.632060	3.020130*** (0.0025)
ρ	-0.016613	-4.380551*** (0.0000)	-0.015818	-4.150726*** (0.0000)
<i>GED Parametresi</i>	1.402469	26.51566*** (0.0000)	1.305283	26.84291*** (0.0000)
<i>Model İstatistikleri</i>				
<i>AIC</i>	-5.728926		-5.698762	
<i>SIC</i>	-5.701260		-5.671096	
<i>Log Likelihood</i>	5122.067		5095.145	
<i>Q²(36)</i>	38.056 (0.376)		38.399 (0.361)	
<i>ARCH LM(36)</i>	0.993747 (0.4801)		0.992560 (0.4821)	

*** %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. AIC Akaike Bilgi Kriterini, SIC Schwarz Bilgi Kriterini göstermektedir. Q² ve ARCH LM testleri 36. Gecikmeye kadar incelenmiştir. () değerleri ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır

Tahmin edilen EGARCH(1,3) modellerinin tüm parametreleri istatistiksel olarak anlamlıdır. EGARCH (1,3) modelleri, her iki seri için asimetri parametresinin (γ) negatif olması, kötü haberin her iki piyasadaki iyi haberlerden daha fazla etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Pay senedi piyasadaki iyi bir haberin BİST 30 getiri endeksinin volatilitésine etkisi $\alpha + \gamma = 0.042033 + (-0.045469) = -0.003436$, kötü bir haberin BİST 30 getiri endeksinin volatilitésine etkisi $\alpha - \gamma = 0.042033 - (-0.045469) = 0.087502$ olur. Volatilité kalıcılığının bir ölçüsü olan $\sum_{j=1}^q \beta_j$ parametreler toplamı 0.984716'dır. Bu değer 1'e yakın olması oynaklığın uzun bir süre kaldığını göstermektedir. Half life ölçüsü ise $HL = \ln(0.5) / \ln(0.984716) = 45.0037$ gün olarak hesaplanmış olup volatilitenin yaklaşık 45 gün sürdüğü tespit edilmiştir. VIX volatilité endeksi koşullu varyans modeline dahil edilmesi sonucunda BİST30 getiri endeksindeki volatilité kalıcılığının neredeyse aynı kaldığı görülmektedir. Kaldıraç katsayısı (γ) -0.044153'ten -0.045469'a gerilemesi, VIX volatilité endeksinin EGARCH(1,3) modeline dahil edilmesi ile kaldıraç etkisinin güçlendiği anlamına gelmektedir. Bu sonuç BİST30 endeks volatilitésine, aynı büyüklükteki getiri düşüşlerinin getiri artışlarından daha fazla etki yaptığını göstermektedir.

Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BİST 30 vadeli işlem getirisinin volatilitésine etkisi $\alpha + \gamma = 0.052022 + (-0.053173) = -0.001151$, kötü bir haberin BİST 30 vadeli işlem getiri volatilitésine etkisi $\alpha - \gamma = 0.052022 - (-0.053173) = 0.105195$ olur. Volatilité kalıcılığının bir ölçüsü olan $\sum_{j=1}^q \beta_j$ parametreler toplamı 0.98212'dir. Half life ölçüsü ise $HL = \ln(0.5) / \ln(0.98212) = 38.42$ gün olarak hesaplanmış olup volatilitenin yaklaşık 38 gün sürdüğü tespit edilmiştir. VIX endeksi koşullu varyans modeline dahil edilmesi sonucunda BİST30 vadeli işlem getirisindeki volatilité kalıcılığının azaldığı görülmektedir. Kaldıraç katsayısı (γ) -0.042592'den -0.053173'e gerilemesi, VIX endeksinin EGARCH(1,3) modeline dahil edilmesi ile kaldıraç etkisinin güçlendiği anlamına gelmektedir. Bu bulgu BİST30 vadeli işlem getirisinde, aynı büyüklükteki getiri düşüşlerinin getiri artışlarından daha fazla volatilitéye etki ettiği anlamına gelmektedir.

Tablo 5'te EGARCH(1,3) modellerinin tanısal test istatistikleri de yer almaktadır. Model artık serisinde otokorelasyon olup olmadığı Ljung-Box Q² testi ile 36. Gecikmeye kadar incelenmiş olup otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir. Tahmin edilen EGARCH(1,3) modelleri sonucunda getiri serilerindeki ARCH etkisinin ortadan kalkıp

kalkmadığını ARCH-LM testi ile 36. Gecikmeye kadar hesaplanmıştır. ARCH-LM test istatistik değerleri istatistiksel olarak anlamlı olmadığı yani tahmin edilen EGARCH(1,3) modelleri sonucunda serilerdeki koşullu değişen varyans etkisinin ortadan kalktığı görülmüştür.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Finansal piyasalarda yaşanan küreselleşme ile piyasaların volatil yapısı ve volatilitate etkileşimi, yatırımcılar açısından önem arz etmektedir. Uluslararası volatilitate göstergesi olarak bilinen VIX endeksinin finansal piyasa volatilitatesini nasıl etkilediği önemli bir araştırma konusudur. Çalışmada, VIX endeksinin BİST 30 pay senedi endeksi ve BİST 30 pay senedi endeksine dayalı vadeli işlem sözleşmesi getiri volatilitelerine etkisi karşılaştırılmıştır. 9 Haziran 2012'den 31 Ekim 2019'a kadar olan döneme ait resmi tatiller hariç 1785 toplam gözlemden oluşan günlük kapanış fiyatları analiz edilmiştir. VIX endeksinin BİST30 getiri ve BİST30 vadeli işlem getiri volatilitelerine etkisi EGARCH modelleri ile tahmin edilmiştir. Özellikle getiri volatiliteleri yalnız modellenmiş, daha sonra VIX endeksi koşullu varyans denkleminde dahil edilerek yeni EGARCH modelleri tahmin edilmiştir.

BİST 30 pay senedi endeksi getirisi için tahmin edilen EGARCH modeli, getiride kaldıraç etkisinin varlığını göstermektedir. Kaldıraç parametresinin negatif olması, volatilitateyi piyasadaki negatif bir şokun (kötü haberin) pozitif bir şoktan (iyi haberlerden) daha fazla etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitatesini %0,31 oranında azaltırken, kötü bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitatesi %8,52 oranında artırdığı belirlenmiştir. BIST 30 getiri endeksindeki volatilitate kalıcılığı incelendiğinde yaklaşık 45 gün volatilitenin etkisinin devam ettiği tespit edilmiştir. VIX endeksinin EGARCH modeline dahil edilmesi ile kaldıraç parametresi -0,044153'ten -0,045469'a gerilemesi kaldıraç etkisinin güçlendiği anlamına gelmektedir. Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitatesini azaltıcı etkisi %0,31 oranından %0,34 oranına çıktığı, kötü bir haberin BIST 30 getiri endeksinin volatilitatesini artırıcı etkisi %8,52'den %8,75 oranı yükseldiği belirlenmiştir. VIX endeksi koşullu varyans modeline dahil edilmesi sonucunda BIST30 getiri endeksindeki volatilitate kalıcılığının neredeyse aynı kaldığı yani piyasadaki iyi veya kötü haberin volatilitateye etkisinin yaklaşık 45 gün devam ettiği belirlenmiştir.

BİST 30 pay senedi endeksine dayalı vadeli işlem sözleşmesinin getirisi için tahmin edilen EGARCH modeli, getiride kaldıraç etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Kaldıraç parametresinin negatif olması, BIST30 vadeli işlem getiri volatilitatesini piyasadaki negatif bir şokun pozitif bir şoktan daha fazla etkilediğini göstermektedir. Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BIST 30 vadeli işlem getiri volatilitatesini %0,007 oranında artırırken, kötü bir haberin BİST 30 getiri endeksinin volatilitatesi %8,52 oranında artırdığı belirlenmiştir. BİST 30 vadeli işlem getirisindeki volatilitate kalıcılığı incelendiğinde yaklaşık 46 gün volatilitenin etkisinin devam ettiği tespit edilmiştir. VIX endeksinin EGARCH modeline dahil edilmesi ile kaldıraç parametresi -0,042592'den -0,053173'e gerilemesi kaldıraç etkisinin güçlendiği anlamına gelmektedir. Pay senedi piyasasındaki iyi bir haberin BIST 30 vadeli işlem getirisinin volatilitatesini artırıcı etkisi %0,007 oranında iken % 0,12 oranında azaltıcı etki etmeye başlamıştır. Kötü bir haberin BIST 30 vadeli işlem getirisinin volatilitatesini artırıcı etkisi %8,52'den %10,51 oranına yükseldiği belirlenmiştir. VIX endeksi koşullu varyans modeline dahil edilmesi sonucunda BİST30 vadeli işlem getirisindeki volatilitate kalıcılığının azaldığı görülmektedir. Piyasadaki iyi veya kötü haberin volatilitateye etkisinin yaklaşık 46 günden 38 güne gerilediği belirlenmiştir.

Çalışma sonuçlarından birisi, VIX endeksinin her iki getiri volatilitesindeki kaldıraç etkisini (asimetrik etkiyi) güçlendirdiğidir. Yani, BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerinde, aynı büyüklükteki getiri düşüşlerinin getiri artışlarından daha fazla volatilitateye etki ettiği anlamına gelmektedir. Bu sonuç Chiang (2012) ve Badshah vd. (2018) yaptıkları çalışmanın sonuçları ile örtüşmektedir. VIX endeksinin artması yani uluslararası finansal piyasalardaki volatilitenin artması sonucunda, BİST30 vadeli işlem getiri volatilitatesinin, BİST30 endeks getiri volatilitatesine göre daha arttığı görülmesi Becker vd. (2009) ve Badshah (2018)'in çalışmalarını desteklemektedir. Diğer bir sonuç, VIX endeksinin BİST30 endeks getirisindeki volatilitate kalıcılığına belirli bir etki yapmazken, BİST30 vadeli işlem getirisindeki volatilitate kalıcılığına azaltıcı bir etki yaptığı tespit edilmiştir.

VIX endeksinin artması, finansal piyasalardaki riskin arttığını ve volatilitenin yükseldiğini, azalması ise finansal piyasalarda daha iyimser bir havanın olduğu ve volatilitenin düşük olduğunu göstermektedir. Yatırımcılar VIX endeks verilerini kullanarak, BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem piyasalarına yatırım yapmasının en uygun olduğu zamanı takip edebilir. Özellikle vadeli işlem piyasalarına yatırım yapacak yatırımcıların, VIX endeksini takip etmesi onları karşılaşılabilecekleri büyük risklerden koruyacaktır. İleriki çalışmalarda BİST30 endeks ve BİST30 vadeli işlem getirilerini etkileyen başka faktörlerde dikkate alınarak çok değişkenli GARCH (MGARCH) modelleri ile aralarındaki volatilitate yayılımı incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, S. 2019. "VIX Korku Endeksinin Finansal Göstergeler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12(1):235-256.
- Badshah I. 2018. "Volatility Spillover from the Fear Index to Developed and Emerging Markets" *Emerging Markets Finance and Trade* 54(1):27-40.
- Badshah, I., Bekiros, S., Lucey, B. M. & Uddin, G.S. 2018. "Asymmetric Linkages Among The Fear Index And Emerging Market Volatility Indices" *Emerging Markets Review* 37:17-31.
- Başarır, Ç. 2019. "Korku Endeksi (VIX) İle BIST 100 Arasındaki İlişki: Frekans Alanı Nedensellik Analizi" *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 19(2):177-191.
- Becker, R., Clements, A. E. ve McClelland, A. 2009. "The Jump Component of S&P 500 Volatility and the VIX Index" *Journal of Banking & Finance* 33(6):1033-1038.
- Bollerslev, T. 1986. "Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity" *Journal of Econometrics* 31(3): 307-327.
- Bongiovanni, A., Vincentiis, P.D. & Isaia, E. 2016. "The VIX Index: Forecasting Power And Performance In A Risk Management Framework" *Journal of Financial Management Markets and Institutions* 4(2):129-144.
- Brooks, C. 2008. *Introductory Econometrics For Finance*. Cambridge University Press, UK.
- Chang, C., Hsieh, T., & McAleer, M. 2018. "Connecting VIX and Stock Index ETF with VAR and Diagonal BEKK" *Journal of Risk and Financial Management* 11(58):1-25.
- Chiang, S.-M. 2012. "The Relationships Between Implied Volatility Indexes And Spot Indexes" *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 57:231-235.
- Engle, R. F. 1982. "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation" *Econometrica* 50(4):987-1008.
- Erdoğan, H. ve Baykut, E. 2016. "BİST Banka Endeksi'nin (XBANK) VIX ve MOVE Endeksleri ile İlişkinin Analizi" *Türkiye Bankalar Birliği Bankacılar Dergisi* 98:57-72.
- Fernandes, N., Medeiros, M.C. & Scharth, M. 2014. "Modeling And Predicting The CBOE Market Volatility Index" *Journal of Banking & Finance* 40:1-10.
- Fountain, R. L., Herman, J. R., & Rustvold, L. D. 2008. "An Application Of Kendall Distributions And Alternative Dependence Measures: SPX Vs. VIX" *Insurance: Mathematics And Economics* 42(2): 469-472.
- Giot, P. 2005. "Relationships Between Implied Volatility Indexes And Stock Index Returns. *Journal of Portfolio Management* 26:12-17.
- Kalaycı, S., Demir, Y. & Gök, İ.Y. 2010. "Getiri Volatilitesi-İşlem Hacmi İlişkisi: Vadeli İşlem Ve Opsiyon Borsası Üzerinde Ampirik Bir Uygulama" *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* 20:104-120.
- Kaya, E. 2015. "Borsa İstanbul (BIST) 100 Endeksi İle Zımnı Volatilité (VIX) Endeksi Arasındaki Eş-Bütünleşme ve Granger Nedensellik" *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17(28):1-6.
- Kaya, A. ve Çoşkun, A. 2015. "VIX Endeksi Menkul Kıymet Piyasalarının Bir Nedeni midir? Borsa İstanbul Örneği" *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 16(1):175-186.
- Korkmaz, T. ve Çevik, E. İ. 2009. "Zımnı Volatilité Endeksinden Gelişmekte Olan Piyasalara Yönelik Volatilité Yayılma Etkisi" *BDDK Bankacılık Ve Finansal Piyasalar* 3:87- 105.
- Kula, V. ve Baykut, E. 2017. "Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) İle Korku Endeksi (Chicago Board Options Exchange Volatility Index-VIX) Arasındaki İlişkinin Analizi" *AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19(2):27-37.
- Kyrtsou, C., Kugiumtzis, D., & Papan, A. 2019. "Further Insights On The Relationship Between SP500, VIX And Volume: A New Asymmetric Causality Test" *The European Journal of Finance* 2(15):1402-1419.
- Lin, Z. 2017. "Modelling And Forecasting The Stock Market Volatility Of SSE Composite Index Using GARCH Models" *Future Generation Computer Systems*, <https://doi.org/10.1016/j.future.2017.08.033>
- Nazlıoğlu, S., Erdem, C., & Soytaş, U. 2013. "Volatility Spillover Between Oil And Agricultural Commodity Markets" *Energy Economics* 36:658-665.
- Nelson, D.B., 1991. "Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach" *Econometrica* 59(2):347-370.
- Öner, H., İçellioğlu Ş., C. ve Öner, S. 2018. "Volatilité Endeksi (VIX) İle Gelişmekte Olan Ülke Hisse Senedi Piyasası Endeksleri Arasındaki Engel-Granger Eş-Bütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi" *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10(18):110-124.
- Sadeghzadeh, K. 2018. "Borsanın Psikolojik Faktörlere Duyarlılığı: Oynaklık Endeksi (VIX) ve Tüketici Güven Endeksi (TGE) ile BIST-100 Endeksi Arasındaki İlişkiler" *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 19(2): 238-253.
- Sakarya, Ş. Ve Akkuş, H. T. 2018. "BİST-100 Ve BİST Sektör Endeksleri İle VIX Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21(40):351-373.
- Sarıtaş, H. ve Nazlıoğlu, E. H. 2019. "Korku Endeksi, Hisse Senedi Piyasası ve Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz" *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12(4): 542-551.
- Sharma, G., Kayal, P., & Pandey, P. 2019. "Information Linkages Among BRICS Countries: Empirical Evidence from Implied Volatility Indices" *Journal of Emerging Market Finance* 18(3):263-289.
- Şahin, Ü. C. 2018. "Korku Endeksi Hisse Senedi Piyasaları Üzerinde Etkili Midir? Borsa İstanbul Üzerine Bir Uygulama" *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi* 10(37):11-17.

- Topaloğlu, E. E. 2019. "CBOE VIX Endeksi ile OECD Ülke Borsaları Arasındaki Volatilite Yayılımı: CCC-MGARCH Modeli ile Ampirik Bir Araştırma" *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/3:574-595.
- Whaley, R. E. 2000. "The Investor Fear Gauge" *Journal Of Portfolio Management* 26:12-26.

Türkiye’de Kamu İç Borcunun Finansal Gelişme Üzerindeki Dışlama Etkisi

The Crowding Out Effect of Domestic Public Debt on Financial Development in Turkey

Taner SEKMEN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye, tsekmen@ogu.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-0363-3765

Esra DOĞAN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye, edogan@ogu.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-9886-4186

Seher Gülşah TOPUZ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye, stopuz@ogu.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-7761-6255

Öz: Finansal gelişmenin başta ekonomik büyüme olmak üzere birçok makroekonomik değişken üzerindeki etkisi yoğun bir şekilde araştırılmış olmasına rağmen finansal gelişmenin belirleyicilerine ilişkin ampirik kanıtlar oldukça sınırlıdır. Bu çalışma Türkiye’nin kamu iç borcunun finansal gelişme üzerinde herhangi anlamlı bir etkisinin olup olmadığını sorgulamaktadır. 1980-2017 döneminde kamu iç borçlanmasının finansal gelişme üzerindeki etkisine dair tahminler Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) model kullanılarak elde edilmektedir. Finansal gelişmeyi temsil etmek amacıyla finansal gelişme literatüründe yoğun bir şekilde tercih edilen bireysel değişkenlerin aksine, bu çalışmada bu değişkenlerin çoğunu içeren bir finansal gelişme endeksi tercih edilmektedir. Çalışmanın bulguları teorik beklentilerin aksine kamu iç borcunun finansal gelişmeyi pozitif etkilediğine dair kanıtlar sunulmaktadır. Bu bulgular teori kapsamında değerlendirildiğinde bankaların devlet tahvili tutma yönündeki davranışlarının finansal gelişme sürecinde bir dışlama etkisine yol açmayacağı ifade edilebilir. Önceki çalışmaların tersine bu bulgular kamu iç borçlarındaki artışlar ve dolayısıyla tahvil piyasasındaki derinleşmenin diğer finansal piyasaların gelişmesinde pozitif dışsallıklar ortaya çıkarmış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Dışlama Etkisi, Finansal Gelişme, Kamu İç Borcu

JEL Sınıflandırması: E62, H63, O16

Abstract: Although the impact of financial development on many macroeconomic variables, particularly economic growth, has been extensively studied, empirical evidence on the determinants of financial development is very limited. This study investigates whether or not there is a significant impact of the domestic public debt on the financial development for Turkey. Estimations of the effect of public domestic borrowing on financial development for the period of 1980 to 2017 are obtained by using the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model. Unlike individual variables, which are highly preferred in the financial development literature in order to represent financial development, a financial development index including most of these variables is preferred in this study. The findings of the study provide evidence that domestic public debt positively affects financial development contrary to theoretical expectations. When these findings are evaluated within the scope of the theory, it can be stated that the behaviors of banks to hold government bonds will not lead to an crowding out effect in the financial development process. On the contrary to previous studies, these findings can be interpreted as the increase in domestic public debt and hence the deepening of the bond market may have caused positive externalities in the development of other financial markets.

Keywords: Crowding-out Effect, Financial Development, Domestic Public Debt

JEL Classification: E62, H63, O16

1. Giriş

Kamu harcamalarının iktisadi büyümeyi artıracığı görüşü birçok iktisatçı tarafından benimsenmektedir. Ancak diğer yandan kamu harcamalarındaki artışların dışlama etkisi ile iktisadi büyümeye zarar verebileceği düşüncesi de görmezden gelinmemektedir. Geleneksel görüşler dışlama etkisini artıran faiz oranları sebebiyle özel sektör yatırım harcamaları, tüketim harcamaları ve kur hareketleri ile birlikte net ihracattaki azalışlarla ilişkilendirmektedir. Kamu harcamasındaki artışlar farklı kanallar aracılığıyla faiz oranlarını etkileyebilir. Bunlardan biri kamu harcamaları sonrası artan bütçe açığı ve devletin iç ve dış kaynaklardan borçlanma isteğindeki artışların yarattığı fon talebi ile birlikte oluşan faiz yükselişleridir. Bu etkileşime daha dikkatli bakıldığında devletin borçlanma ihtiyacının yoğun olarak iç borçlar ile sağlandığı durumlarda kamu harcamalarındaki artışların iktisadi büyüme üzerinde yaratabileceği başka olumsuz durumların ortaya çıkabileceği görülmektedir. Devletin özellikle iç borçlanmasındaki artış bankaların özel kesime verebileceği kaynakların azalmasına ve dolayısıyla tüketim ve yatırım azalışlarına yol açabilir. Bankaların özel kesime açtıkları kredilere ilişkin büyüklükler finansal gelişme literatüründe sıklıkla finansal gelişmenin göstergeleri olarak kullanılmaktadır. Finansal gelişme ve iktisadi büyüme ilişkisi hem teorik hem de ampirik olarak fazlaca sorgulanmasına

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 17 Ocak / January 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 18 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal.

There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

(King ve Levine, 1993; Levine, 1997; Rajan ve Zingales, 1998) ve bu ilişkinin büyük çoğunluk tarafından pozitif olarak değerlendirilmesine rağmen finansal gelişmeyi etkileyen değişkenlere dair bilgimiz son derece azdır.¹

Son yıllarda özellikle gelişmekte olan ülkeler kamu harcamalarının finansmanında artan bir şekilde iç borçlara güvenmektedir. Kamu borcu finansmanının hızla iç borçlara doğru kayması, devletin borçlanma imkânlarını artırarak borçlanma kısıtlarından kaynaklanabilecek makroekonomik risklerin azalmasını sağlarken, aynı zamanda finansal gelişmeye yönelik endişeleri de beraberinde getirmektedir. Finansal gelişme açısından kamu borcundaki daha spesifik olarak ise kamu iç borcundaki artışlar bir yandan devletin borçlanabileceği finansal piyasaların varlığına ve gelişimine işaret ederken, diğer yandan finansal gelişmeden daha geniş beklentisi olan özel işletmelerin ve tüketicilerin finansmanı fonksiyonlarının yerine getirilmesini engelleyebilmektedir. Bu durum literatürde David Hauner (2009) tarafından “güvenli varlıklar (safe asset)” ve “tembel bankalar (lazy banks)” şeklinde iki görüş kapsamında ele alınmaktadır. Hauner’e göre kamu iç borcundaki artışlar, bankaların güvenli kamu varlıklarını tutması sebebiyle finansal istikrara ve finansal gelişmeye pozitif katkı sağlayabilmektedir. Ancak “güvenli varlıklar görüşü (safe asset)” olarak adlandırılan bu davranış farklı sonuçlar da doğurabilmektedir. Bu sonuçlardan biri de bankaların daha güvenli olan devlet tahvillerine yönelmesinin bankaların diğer fonksiyonlarını aksatması şeklinde ortaya çıkan ve “tembel bankalar (lazy banks)” görüşü olarak adlandırılan durumdur. Bankalar kar arayışı amacıyla kredilerin yanı sıra farklı; fakat daha riskli finansal ürünler geliştirme konusunda istekli olmadıklarında bu durum bankacılık sektörünün gelişimini ve dolayısıyla finansal gelişmeyi yavaşlatabilmektedir.

Kamu iç borcu ve finansal gelişme ilişkisine dair diğer bir mantık yürütme ise yüksek enflasyon dönemlerinde banka davranışlarına ilişkin yapılabilir. Yüksek enflasyon dönemlerinde bankalar özellikle likidite avantajından dolayı krediler yerine devlet tahvillerine yönelebilirler, bu durumda yine tembel bankalar görüşü ile ilişkili olarak kamu iç borcunun finansal gelişmeyi negatif etkileyebileceği düşünülebilir. Ancak artan kamu iç borcunun finansal gelişmeyi böylesine negatif etkileyerek bir dışlama etkisi yaratmasına dair ampirik kanıtlar son derece az ve belirsizdir. Yeni oluşmaya başlayan bu literatürde yapılan ilk ampirik çalışmaların Türkiye’yi ele alması oldukça dikkat çekicidir. Türkiye yukarıda bahsedilen kavramsal çerçeveye oldukça iyi uyum sağlamaktadır. İlk olarak Türkiye gelişmekte olan bir ekonomiyi temsil etmektedir. Dolayısıyla finansal sistemin ana omurgasının bankacılık sektörü tarafından oluşturulduğu gelişmekte olan ekonomilerin finansal gelişme süreçlerini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. İkinci olarak Türkiye enflasyon konusunda uzun yıllardır kendi boyutundaki diğer gelişmekte olan ülkelerden negatif olarak ayrılmaktadır. Yüksek ve daha düşük istikrarlı bir enflasyonist ortamda bankaların kamu varlıklarına yönelik davranışlarının finansal gelişmeye olan katkısı merak uyandırmaktadır. Bu çalışmada temel motivasyon Türkiye için kamu iç borcu düzeyindeki değişmelerin finansal gelişme üzerindeki etkilerini ortaya çıkarabilmektir. Çalışmada zaman serisi yöntemleri tercih edilmiş olup finansal gelişme süreci 1980 ve 2017 yıllarını kapsayan uzun bir dönem için ele alınmaktadır. Zaman serisi yönteminin uygulanmış olması literatürde yer alan Ersoy’un (2012) çalışmasından, içerilen dönemin uzunluğu ve IMF tarafından oluşturulan daha kapsamlı değişkenleri içeren bir finansal gelişme endeksinin kullanılması, bireysel finansal gelişme değişkenini kullanan diğer çalışmalardan ve zaman serisi yöntemi ile Türkiye’yi inceleyen Altaylıgil ve Akkay (2013) çalışmasından farklılaşma imkanı sağlamıştır. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif model kullanılarak elde edilen bulgulara göre kamu iç borcunun finansal gelişme üzerindeki etkisi diğer çalışmaların aksine pozitif olarak tespit edilmekte ve ilgili dönemde Türkiye için güvenli varlıklar görüşü desteklenmektedir.

Bu çalışmanın devamı beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde kamu iç borcu ve finansal gelişme ilişkine dair daha önce yapılan teorik ve ampirik çalışmalar özetlemektedir. Üçüncü bölümde kullanılan veriler ve yöntem tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde ekonometrik model tahminlerine dayanan ampirik bulgulara yer verilirken beşinci bölüm sonuç ve politika önerilerini içermektedir.

2. Teorik ve Ampirik Literatür İncelemesi

Kamu iç borçlarının finansal gelişme üzerinde nasıl bir etki ortaya çıkarabileceğine ilişkin tartışmalar son derece sınırlıdır. Bilindiği kadarıyla bu ilişkiyi formel olarak açıklamaya girişen ilk ve tek çalışma İsmihan ve Özkan (2012) tarafından ele alınmıştır. Bu çalışmada politika yapıcıların tercihleri, üretim arzı, borçlanma talebi, ödünç verilebilir fon arzı ve tahvil piyasalarında dengeye ilişkin teorik bir model geliştirilmektedir. Modelde maliye politikası yapıcıların tercihleri enflasyon, çıktı ve kamu harcamalarının hedeflenen değerlerinden sapmaların minimize edilmesine bağlı olarak ele alınırken para politikası ise bağımsız merkez bankası tarafından enflasyon ve çıktı açığına bağlı olarak yürütülmektedir. Kredilere erişim ve reel ekonomik aktivite ilişkisi King ve Levine (1993) çalışmasından hareketle; özel sektör firmalarının krediye erişim olanaklarının verimliliklerini, dolayısıyla da ekonominin fonksiyonelliğini etkilediği varsayımı ile arz fonksiyonuna dahil edilmektedir. Bu doğrultuda özel sektöre verilen toplam banka kredileri ve çıktı arzı arasında verimlilik aracılığıyla bir ilişki kurulmaktadır. Modelde özel sektöre verilen toplam banka kredileri finansal gelişme göstergesi olarak kullanılmaktadır. Borçlanma talebi para ve maliye politikası kararlarının sonuçları tarafından belirlenirken kamu harcamalarının vergi gelirleri, para yaratılması ve kamu borçlanması olmak üzere üç finansman kaynağı bulunmaktadır. Devlete ve özel sektöre sağlanacak ödünç verilebilir fon arzının belirlenmesinde banka aktiviteleri için Cukierman (1991) takip edilmekte ve iyi bilinen Monti-Klein banka davranışları modelindeki gibi aksak

¹ Voghouei vd. (2011) çalışmasında finansal gelişmenin belirleyicilerini hukuki gelenek, kurumlar, devlet müdahalesi, dış ticaret ve dış açıklık politikası ve politik ekonomi faktörleri olmak üzere beş temel kategoride ele almaktadır.

rekabet koşullarında faaliyet gösteren bankaların pozitif bir mevduat arz eğrisi ve negatif bir kredi talep eğrisi ise karşı karşıya oldukları varsayılmaktadır. Bankaların kar fonksiyonu banka kredilerine, bankanın tuttuğu devlet tahvillerine, müşterilerin bankada tuttuğu mevduat miktarına ve bu varlık ve yükümlülüklerin likiditeleri ile ilişkili maliyetlere bağlı olarak kurulmaktadır.

Yapılan modellemeler kapsamında iki temel sonuca ulaşılmaktadır. İlk olarak kamunun ihraç ettiği tahvil miktarındaki diğer bir ifadeyle kamu sektörünün bankalardan borçlanmasındaki artış, bankaların özel sektöre borç verebilme miktarını azaltmakta, bu durum da finansal gelişmeyi olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, finansal derinlik azaldıkça kamu sektörü borçlanmasındaki artış, özel sektörün kredi piyasalarından dışlanmasını artırmaktadır. İkinci olarak özel sektörün kredi olanaklarına erişimindeki azalma cari ve gelecek dönemde enflasyonda yükselme ve üretim düzeyinin düşmesi şeklinde ekonomi üzerinde olumsuz etkiye yol açmaktadır. Son olarak toplam banka kredilerinin büyük kısmının kamu tarafından emildiği ve devletin yurt içi tahvil piyasasında ana borçlanıcı olduğu ülkelerde, kamu borcunun finansal gelişmeye ve iktisadi aktiviteye zarar vermesi muhtemeldir. Mali genişlemenin daraltıcı etkilerinin ise finansal derinliğin ve gelişmenin daha düşük olduğu ülkelerde ortaya çıkabileceği beklenmektedir.

Meseleye ampirik olarak yaklaştığımızda ise yapılan ilk çalışmalardan biri Hauner'e (2009) aittir. Yazar daha önce bahsedildiği üzere kamu borcunun, bankaların güvenli kamu varlıklarını tutması sebebiyle finansal istikrara ve finansal gelişmeye pozitif katkı sağlayacağı "güvenli varlıklar görüşü" ancak aynı zamanda bu durumun bankacılık sektörünün gelişimini yavaşlatabileceği görüşlerine yer vermektedir. "Tembel bankalar" olarak adlandırılan ikinci görüş ise bir değer yargısı değil, bankaların rasyonel davranışlarını yansıtmaktadır. Diğer yandan 73 orta gelirli ülkenin banka verileri ile yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular tembel bankalar görüşünü destekler niteliktedir. Devlete bankalar tarafından daha fazla borç verilmesi bankaların karlılığını artırırken zaman içinde etkinliğini ve finansal gelişmeyi azaltmaktadır. Ancak elde edilen bulgulardan hareketle bu ilişkinin doğrusal olmayabileceği yönünde uyarılara da yer verilmektedir.

Literatürde yer alan diğer çalışmalarda ise güvenli varlıklar ve tembel bankalar görüşü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler temelinde gruplandırılarak incelenmiştir. Bu gruplandırmanın karşılaştırmalı olarak ele alındığı Caballero ve Krishnamurthy (2004) tarafından yapılan çalışmada 18 gelişmiş ve 13 gelişmekte ülke olan ülke ekonomisi için panel veri analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda dışlama etkisinin gelişmekte olan ülkelere göre daha büyük olduğu ileri sürülmekte ve bu farkın özellikle kriz dönemlerinde oldukça yüksek seviyelere ulaştığı tespit edilmektedir. Literatür kapsamındaki diğer çalışmalar ise örneklem büyüklüğü değişmekle birlikte Caballero ve Krishnamurthy (2004) tarafından ulaşılan bulgular ile uyumluluk gösterir şekilde gelişmekte olan ülke gruplarına ilişkin analizlerden oluşmaktadır. Bu çalışmalardan en geniş ülke grubunun yer aldığı Emran ve Farazi'nin (2009) çalışmasında, 60 gelişmekte olan ülkede kamu borçlanmasının yurt içindeki bankaların sağladığı kredi miktarı üzerindeki etkisi ile dışlama etkisi araştırılmaktadır. Elde edilen sonuçlar kamu borç miktarındaki artışın özel sektöre verilen kredi miktarını azalttığı ve tembel bankalar davranışının geçerli olduğu yönündedir. 18 gelişmekte olan ülkeye ilişkin 1987-2013 arası panel verilerinin kullanıldığı İlgün (2016) tarafından yapılan çalışmada da kamu iç borcunun finansal gelişme üzerindeki etkisi uzun dönemde negatif olarak belirlenmektedir. Kamu borcunun çok yüksek olması finansal istikrarsızlığın kaynağı haline gelebilmektedir bu nedenle finansal gelişmenin sağlanabilmesi için mali disiplinin önemi vurgulanmaktadır. Gelişmiş finansal sistemin sermaye birikimi ve büyüme üzerindeki olumlu etkisi ve bu durumun maliye ve borç politikaları ile yakından ilişkili olduğunu belirten Kumhof ve Tanner'in (2005) çalışmasında da gelişmekte olan ülkelere kurumsal ve yasal altyapının zayıf olduğu kabulünden hareket edilmiştir. Bu durumun da gelişmekte olan ülkelere istikrarlı borç yönetimi ile banka bazlı finansal aracılığı kolaylaştırabileceği belirtilerek, finansal gelişme sürecinde kamu borcunun finansal sistemdeki güvenli varlık işlevine vurgu yapılmaktadır.

Diğer taraftan Janda ve Kravtsov (2017) tarafından yapılan çalışmada kamu iç borcu ile finansal gelişme arasındaki ilişki, örneklemin kapsamı gelişmekte olan ülkeler dışına çıkarılarak, 1995-2014 dönemi için 26 adet Merkez Avrupa, Balkan ve Baltık ülkesi için incelenmiştir. Her ne kadar gelişmiş ülke gruplarına ilişkin olsa da bu çalışma kapsamında elde edilen sonuçlar gelişmekte olan ülkelere ilişkin yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlar ile benzerlik göstermektedir. Buna göre yapılan inceleme sonucunda Avrupa Birliği ülkelerinin tamamı için geçerli olmamakla birlikte ülke grupları bazında kamu iç borcundaki büyümenin kısa vadede bankacılık sektörünün etkinliği üzerinde pozitif etkisi bulunurken, kısa-orta ve uzun vadede özel sektöre verilen krediler üzerinde negatif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sadece Merkez Avrupa ülkelerinde dışlama etkisinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte 1980-2012 dönemi için 13 gelişmiş ülkenin incelendiği Afonso ve Jalles (2017) tarafından yapılan çalışmada ise, kısa vadeli kamu borçlanmasının mali sürdürülebilirlik üzerinde negatif etkisi bulunurken, uzun vadeli borçlanmanın pozitif etkiye sahip olduğu şeklinde diğer ülke gruplarına ilişkin yapılan çalışmalardan farklı bir sonuca ulaşılmıştır. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülke grupları bazında yapılan bütün bu çalışmalardan farklı olarak Kutivadze (2011) tarafından 130 ülkeye ait 1990-2007 arası verilerin kullanıldığı çalışmada ise kamu borcu ile finansal gelişme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmektedir. Ayrıca bu ilişki, ülkeler gelir düzeylerine göre farklı gruplara ayrıldığında da geçerlilik göstermektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin gruplandırılarak incelendiği çalışmalardan farklı olarak tek ülke örnekleminde oluşan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Mun ve İsmail (2015) tarafından kamu iç borcu ve finansal gelişme ilişkisi Malezya örnekleminde 1980 ve 2010 dönemi için sorgulanmaktadır. Malezya örneklemini için ARDL yöntemi kullanılarak ulaşılan bulgular, gelişmekte olan ülke gruplarının incelendiği çalışmaların bulguları ile uyumlu olup, bankalardaki kamu iç borcunun finansal gelişmeyi negatif etkilediği şeklindedir. Ayrıca gelişmiş ve gelişmekte olan ülke gruplarının karşılaştırmalı olarak ele alındığı Caballero ve Krishnamurthy (2004) tarafından gelişmekte olan ülkeler için ulaşılan,

dışlama etkisinin finansal krizler sırasında daha belirgin hale geldiği tespitinin, Malezya örnekleme için de geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sınırlı sayıda olmakla birlikte Türkiye örnekleme ilişkin çalışmalar da bulunmaktadır. Veri setleri farklılık göstermekle birlikte Ersoy (2012) ve Altaylıgil ve Akkay (2013) tarafından yapılan çalışmalarda benzer bulgular elde edilmiştir. İlk olarak Ersoy'un (2012) çalışması ele alındığında 1973-2007 yıllarını kapsayan Türkiye verileri ve Türkiye'deki 28 ticari bankanın 2002-2008 yıllarına ait panel veri kullanılarak farklı testler yapıldığı görülmektedir. Öncelikle uzun dönemli ilişkiyi tespit edebilmek için yapılan sınır testine göre bankaların kamu borcu portföylerinin finansal gelişmeyi negatif etkilediği sonucuna varılmaktadır. İlgili değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini tespit edebilmek amacıyla yapılan Granger nedensellik testi ise yalnızca kamu iç borcundan finansal gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Ayrıca maliyet etkisizliği, kamu borcu portföylerinin uzun dönemde bankacılık sistemi ve finansal gelişmeyi etkilediği kanallardan biri olarak tespit edilmektedir. Altaylıgil ve Akkay (2013) tarafından yapılan çalışmada ise kamu borcu ve finansal gelişme ilişkisi 2002 ve 2012 arası dönemde Türkiye ekonomisi için araştırılmaktadır. Çeyreklik verilere ve farklı finansal gelişme göstergelerine dayanan zaman serisi analizine göre Ersoy (2012) tarafından ulaşılan bulgular ile benzer şekilde, kamu iç borcundaki artışların finansal gelişmeyi negatif etkileyeceği sonucuna varılmaktadır. Her iki çalışmada da ilgili yazarlar tarafından her ülkenin kendine özgü finansal ve ekonomik koşulları nedeniyle kamu iç borcundaki değişikliklere karşı farklı tepkiler vereceği; sonuçların genelleştirilmemesi gerektiği vurgulanarak, maliye politikalarının ülkeye özgü olması ve daha itinalı bir şekilde tasarlanmasını önerilmektedir. Türkiye'ye ilişkin bu iki çalışmadan farklı olarak Yılmaz (2017) tarafından yapılan çalışmada ise farklılık gösterebilecek bulgulara ulaşılmıştır. Türkiye'de kamu iç borcunun mevduat bankalarının özel kesim kredilerini nasıl etkilediğini tespit etmeyi amaçlayan çalışmada 2002:1-2016:4 dönem verileri ve VAR ve yapısal VAR yöntemi ile yapılan analizde devlet borçlanma senetlerindeki artışın kısa dönemde özel kesim kredilerini dışladığına dair kanıtlar elde edilmiştir. Ulaşılan bu sonuçlar literatürdeki diğer çalışmaların sonuçları benzerlik gösterse de, bu çalışmalardan farklı olarak devlet borçlanma senetlerindeki artışın orta uzun vadede özel kesim kredilerini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Türkiye'de 1980-2017 döneminde kamu iç borcunun finansal gelişme üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla tahmin edilen ampirik modelin formu aşağıdaki gibidir:

$$fd_t = \alpha_0 + \alpha_1 pd_t + \alpha_2 gr_t + \alpha_3 inf_t + \alpha_4 s_t + \alpha_5 tr_t + u_t \quad (1)$$

Bağımlı değişken olarak kullanılan fd , finansal gelişme endeksini simgelemektedir. pd değişkeni kamu iç borcunun GSYİH (sabit fiyatlarla) içindeki yüzde payını, gr değişkeni kişi başına GSYİH büyüme oranını, inf değişkeni enflasyon oranını, s değişkeni yurt içi tasarruf oranının GSYİH içindeki yüzde payını ve son olarak tr değişkeni ise ticarete dışa açıklığı temsil etmektedir. Analizde kullanılan açıklayıcı değişkenler finansal gelişme üzerindeki etkileri daha önceki çalışmalarda sıklıkla belirlenen değişkenlerden seçilmektedir.

IMF, ülkelerin finansal sistemleri çeşitli olduğundan finansal sisteme ilişkin birden fazla göstergeye bakılarak finansal gelişmeye dair tek bir endeksin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle endeks oluşturulurken ilk olarak finansal kurum ve finansal piyasaların derinlikleri, erişilebilirlikleri ve etkinliği açısından gelişmişliklerini gösteren alt indeksler oluşturulmaktadır. Finansal kurumlar bankaları, sigorta şirketlerini, yatırım ve emeklilik fonlarını içerirken; finansal piyasalar hisse senedi ve tahvil piyasasını içermektedir. Finansal gelişme endeksi, piyasaların büyüklüğü ve likiditesini gösteren *derinlik*, bireylerin ve şirketlerin finansal hizmetlere erişim yeteneğini ima eden *erişim* ve son olarak kurumların düşük maliyetle ve sürdürülebilir gelirlerle finansal hizmetler sunma yeteneği ile sermaye piyasalarının faaliyet düzeyini gösteren *etkinlik* faktörlerinin bir kombinasyonu olarak oluşturulmaktadır (Svirydzenka, 2016: 4-5). Denklem 1'in tahmini hem finansal gelişme endeksi hem de bu endeksi oluşturan alt indeksler için yapılmaktadır. Bu endekslerden f_i ve f_m sırasıyla finansal kurumlar ve finansal piyasaları temsil etmektedir. Her iki endeksin de yukarıda belirtildiği gibi üç temel alt endeksi bulunmaktadır. fd finansal kurumlar derinlik endeksi, f_{ia} finansal kurumlar erişim endeksi ve f_{ie} ise finansal kurumlar etkinlik endeksini temsil etmektedir. Finansal piyasalara ait alt endeksler ise; f_{md} finansal piyasalar derinlik endeksi, f_{ma} finansal piyasalar erişim endeksi ve f_{me} finansal piyasalar etkinlik endeksi şeklindedir. Finansal gelişme endeksi ve alt endekslere ait veriler IMF veri tabanından, yurt içi tasarruf oranı ve kamu iç borcuna ait veriler Merkez Bankası veri tabanından elde edilirken diğer açıklayıcı değişkenlerin tümü Dünya Bankası veri tabanından elde edilmektedir ayrıca ilgili değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değ.	Ort.	Medyan	Maks.	Min.	Std. Hata	Gözlem
fd	0.337967	0.367725	0.519036	0.125864	0.135163	38
f_i	0.289433	0.250204	0.480921	0.155637	0.100520	38
f_m	0.379270	0.487557	0.580990	0.084485	0.193415	38
f_{id}	0.099772	0.077612	0.205195	0.048442	0.045250	38
f_{ia}	0.317020	0.259815	0.581988	0.168238	0.123350	38
f_{ie}	0.425881	0.413799	0.613073	0.107764	0.135359	38
f_{md}	0.177572	0.202086	0.365846	0.012983	0.127893	38

<i>fma</i>	0.333850	0.341056	0.471902	0.175732	0.086104	38
<i>fme</i>	0.673287	1.000000	1.000000	0.074681	0.411007	38
<i>pd</i>	0.126201	0.024882	0.330271	2.34E-06	0.138776	38
<i>gr</i>	0.028780	0.039424	0.094238	-0.07357	0.042837	38
<i>s</i>	0.241273	0.237483	0.384500	0.169794	0.045375	38
<i>inf</i>	0.410066	0.382353	1.052150	0.062510	0.307544	38
<i>tr</i>	0.411442	0.448399	0.549703	0.170898	0.096583	38

Tahmin edilen ampirik modelde finansal gelişmenin temel belirleyicileri olarak literatürde sıklıkla kullanılan değişkenlere başvurulmaktadır. İlk olarak ekonomik büyümenin finansal kalkınma sürecinde önemli bir rol oynadığı Robinson (1952) ve Patrick (1966) tarafından vurgulanmaktadır. Robinson (1952) üretim arttıkça finansal hizmete olan talebin de arttığını bu nedenle de ekonomik büyümenin finansal gelişme üzerinde pozitif etkisinin olduğunu savunmaktadır. Patrick (1966) ise iki değişken arasındaki ilişkinin *talep çekişli* ve *arz itişli* olarak tanımladığı iki farklı şekilde olabileceğini açıklamaktadır. Talep çekişli tarafta ekonomik büyüme arttıkça finansal hizmetlere olan talebin artacağı böylece finansal sistemin gelişmesini sağlayacağı vurgulanırken; arz itişli tarafta ise finansal kurum ve araçlardaki iyileşmenin yatırımlar aracılığıyla ekonomik büyümeyi teşvik edeceği ileri sürülmektedir. Bu iki kanalın geçerli olması durumunda finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çift yönlü olabileceği vurgulanmaktadır. Arz itişli tarafta gerçekleşen finansal gelişmenin tasarrufları ve yatırımları artırarak ekonomik büyümeye neden olması döngü içerisinde yer alan tasarruf oranlarının da finansal gelişme üzerinde belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra modelde finansal gelişmenin diğer belirleyicisi olarak dışa açıklık kullanılmaktadır. Literatürde artan dış ticaret hacminin finans sektörünü geliştirebileceği belirtilmektedir. Beck (2002) gelişmiş finansal sisteme sahip ekonomilerin imalat sanayilerinde karşılaştırmalı bir avantaja sahip olduklarını ve bu alanda ihracatçı olduklarını belirtir. Diğer yandan ilişkinin ters yönlü de geçerli olduğunu savunan Do ve Levchenko (2004), ülkenin finansal gelişiminin içsel bir değişken olduğunu ve ticaretin finansal gelişme üzerinde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde Rajan ve Zingales (2003) ticaret açıklığının, yurt dışına sermaye akışı serbest olduğunda rekabeti artırarak finansal gelişmeyi teşvik ettiğini ileri sürülmektedir. Finansal gelişmenin belirleyicilerinden bir diğeri olarak kullanılan enflasyonun ise finansal gelişmeyi negatif etkilediği Huybens ve Smith (1999) tarafından belirtilmektedir. Enflasyonun yüksek olduğu ülkelerde para ve varlıkların reel getirileri azalmaktadır. Bunun yanı sıra görece orta düzeydeki enflasyon oranlarında enflasyon ile bankaların özel sektöre borç verme hacmi; ihraç edilen banka borç miktarı ve hisse senedi piyasalarında işlem hacmi arasında güçlü bir negatif ilişki olduğu öngörülmektedir. Ancak enflasyonun daha yüksek seviyelerinde ise bu ilişki ortadan kalkabilmektedir (Boyd vd. 2001: 224). Yüksek enflasyon aynı zamanda uzun vadeli finansal sözleşmeleri de engelleyecek ve finansal araçlar ellerindeki likit portföyleri koruma eğiliminde olacaktır. Bu nedenle enflasyonist ortamlarda aracı kurumlar uzun vadeli finansman sağlamaya daha az istekli olacaktır (Rousseau ve Wachtel, 2001: 4).

Kamu borcunun finansal gelişme üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla, öncelikle söz konusu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik eşbütünleşme ilişkisi araştırılmaktadır. Değişkenlerin aynı düzeyde bütünlük olması durumunda Engle ve Granger (1987), Johansen (1988) tarafından geliştirilen klasik eşbütünleşme testleri uygulanabilmektedir. Serilerin farklı derecelerden bütünlük olması durumunda ise bu testlerin kullanılması önerilmemektedir. Bu anlamda Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı farklı derecelerden bütünlük seriler arasındaki ilişkinin incelenmesine imkan vererek modelleme aşamasında önemli bir esneklik sağlamaktadır. Bu çalışmada birim kök testleri sonucunda elde edilen bulgulara dayanarak ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmaktadır. En küçük kareler yöntemine dayanan bu yaklaşım, birim kök testi uygulaması gerektirmeksizin, durağanlık düzeyleri I(1) ya da I(0) olan değişkenler ile eşbütünleşme testi yapılabilmesine ve anlamlı sonuçlar elde edilebilmesine imkân tanımaktadır (Pesaran ve Pesaran 1997). Ancak yöntemde serilerin I(2) olmaması gerektiği önerildiğinden seriler birim kök testlerine tabi tutulmaktadır. ARDL modelinin uzun dönem formu aşağıda gibi oluşturulmaktadır:

$$\Delta f d_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^j \alpha_{1i} \Delta f d_{t-i} + \sum_{i=0}^k \alpha_{2i} \Delta p d_{t-i} + \sum_{i=0}^l \alpha_{3i} \Delta g r_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta i n f_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{5i} \Delta s_{t-i} + \sum_{i=0}^o \alpha_{6i} \Delta t r_{t-i} + \beta_0 f d_{t-1} + \beta_1 p d_{t-1} + \beta_2 g r_{t-1} + \beta_3 i n f_{t-1} + \beta_4 s_{t-1} + \beta_5 t r_{t-1} + u_t \quad (2)$$

Denklem 2 de α_0 sabit terimi, u_t hata terimini Δ simgesi ise değişkenlerin farkını temsil etmektedir. Model için en uygun gecikme uzunluğunun saptanmasından sonra en küçük kareler tahmin yöntemi ile tahmin edilen modelde $H_0 = \beta_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = \beta_5 = 0$ şeklindeki “eşbütünleşme yoktur” boş hipotezi Wald testi ve F istatistiği ile sınanmaktadır. Buna göre F istatistiğinin alt sınırdan küçük olması durumunda boş hipotez reddedilemezken, F istatistiğinin üst sınırdan büyük olması durumunda boş hipotez reddedilerek, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu sonucuna varılabilmektedir. Eşbütünleşme ilişkisinin olduğunun tespit edilmesi ve modelin uygunluğuna yönelik tanı testlerinin tutarlılığı sonrasında değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra kısa dönemli dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde değişeceğini gösteren hata düzeltme teriminin yer aldığı hata düzeltme modeli ise aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır:

$$\Delta f d_t = \varphi_0 + \sum_{i=1}^r \varphi_{1i} \Delta f d_{t-i} + \sum_{i=0}^s \varphi_{2i} \Delta p d_{t-i} + \sum_{i=0}^t \varphi_{3i} \Delta g r_{t-i} + \sum_{i=0}^u \varphi_{4i} \Delta i n f_{t-i} + \sum_{i=0}^v \varphi_{5i} \Delta s_{t-i} + \sum_{i=0}^y \varphi_{6i} \Delta t r_{t-i} + \mu E C T_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Denklem 3’de yer alan μ hata düzeltme katsayısını göstermektedir; negatif ve istatistiki olarak anlamlı tahmin edilen μ katsayısı kısa dönemdeki şokların uzun dönemdeki ayarlanma hızının yorumlanmasına imkan sağlamaktadır.

4. Ampirik Sonuçlar

Çalışmada kamu iç borcu ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla kullanılan ARDL modelinin uygunluğu için öncelikle serilerin birim kök sınaması yapılmaktadır. Değişkenlerin durağanlık seviyeleri Dickey ve Fuller (DF) testine dayalı ADF ve PP (Phillips-Perron) birim kök testleri kullanılarak incelenmektedir. Her iki test sonucuna ilişkin bilgiler Tablo 2’de verilmektedir. Sonuçlar incelendiğinde finansal piyasalar derinlik endeksi, ekonomik büyüme ve ticaret açıklığı değişkenleri hariç diğer tüm değişkenlerin birinci farkında durağan oldukları görülmektedir. Bu değişkenlerin ise her iki test sonucuna göre de düzeyde durağan oldukları tespit edilmektedir. Birim kök testlerinden elde edilen bu sonuçlar çalışmanın temelini oluşturan kamu borcunun finansal gelişme endeksi üzerindeki uzun dönemli etkisinin ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) yöntemi ile sınanabileceğinin uygun olduğunu ifade etmektedir.

Analizin ikinci aşamasında değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını tespit edebilmek için ARDL sınır testi yaklaşımı değerlendirilmektedir. Tablo 3 incelendiğinde tüm modeller için ARDL sınır testinden elde edilen F istatistiğine ilişkin değerlerin üst sınır değerlerinden büyük olduğu görülmektedir. Bu bulgular değişkenler arasında eşbütünlüğe ilişkin varlığına dair kanıt sunmaktadır. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı tespit edildikten sonra model değişkenlerine ilişkin uzun dönemli katsayı tahminleri incelenerek çıkarım yapılabilmektedir.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

Değ.	Düzye				Birinci Fark			
	ADF		Phillips-Perron		ADF		Phillips-Perron	
	Sabitli	Sabit ve Trend	Sabitli	Sabit ve Trend	Sabitli	Sabit ve Trend	Sabitli	Sabit ve Trend
<i>fd</i>	-0.96	-2.59	-0.88	-2.58	-7.10***	-7.00***	-7.19***	-7.08***
<i>fi</i>	-0.39	-1.72	-0.32	1.68	-6.64***	-6.72***	-6.64***	-6.94***
<i>fm</i>	-1.30	-1.25	-1.30	-1.25	-6.20***	-6.24***	-6.20***	-6.23***
<i>fid</i>	1.44	-0.51	2.58	-0.06	-5.81***	-6.03***	-5.81***	-9.00***
<i>fia</i>	0.13	-1.57	0.48	-0.90	-4.27***	-4.44***	-4.29***	-4.32***
<i>fie</i>	-1.84	-2.77	-1.79	-2.84	-7.72***	-7.63***	-7.72***	-7.63***
<i>fmd</i>	-1.30	-3.84**	-0.94	-3.80**	-6.55***	-6.46***	-12.2***	-12.6***
<i>fma</i>	-1.96	-1.38	-1.97	-1.43	-5.42***	-5.49***	-5.40***	-5.48***
<i>fme</i>	-1.40	-1.85	-1.31	-1.67	-7.87	-7.86***	-7.71***	-7.77***
<i>pd</i>	-0.06	-2.04	-0.28	-1.90	-4.40***	-4.38***	-4.37***	-4.35***
<i>gr</i>	-0.63***	-6.64***	-6.69***	-7.30***	-10.4***	-10.2***	-22.1***	-21.5***
<i>s</i>	-2.40	-2.34	-2.24	-2.25	-8.05***	-8.09***	-8.13***	-8.09***
<i>inf</i>	-1.86	-1.97	-1.94	-2.12	-7.12***	-7.02***	-7.42***	-7.13***
<i>tr</i>	-2.37	-3.66**	-2.37	-3.50*	-5.65***	-5.58***	-7.24***	-8.06***

Not: ADF testinde sabitli ve sabitli-trendli t-istatistik değerleri verilmiş, gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Phillips-Perron test sonuçları test istatistik değerleridir. Optimal gecikme uzunluğu Bartlett kernel (default) spectral estimation yöntemi ve Newey-West Bandwidth (automatic selection) kriteri kullanılarak belirlenmiştir. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Sabitli modelde test kritik değerleri %1, %5 ve %10 anlam düzeyi için sırasıyla -3.62, -2.94 ve 2.61 iken sabit ve trendli modelde sırasıyla -4.22, -3.53 ve -3.20’dir.

Tablo 3. ARDL Sınır Test Sonuçları

Bağımlı Değişken	ARDL Model	F-istatistiği
<i>fd</i>	ARDL(1, 2, 3, 4, 2, 4)	18.86***
<i>fi</i>	ARDL(1, 4, 4, 2, 2, 3)	15.24***
<i>fm</i>	ARDL(1, 4, 3, 4, 4, 4)	10.00***
<i>fid</i>	ARDL(3, 4, 2, 4, 4, 0)	4.90**
<i>fia</i>	ARDL(2, 4, 0, 0, 4, 4)	4.97***

<i>fi</i>	ARDL(1, 1, 3, 1, 3, 2)	6.96***	
<i>fnd</i>	ARDL(1, 0, 1, 3, 0, 3)	5.78***	
<i>fma</i>	ARDL(3, 1, 3, 3, 3, 2)	6.34***	
<i>fme</i>	ARDL(3, 4, 4, 4, 3, 4)	8.84***	
<i>Sınır Kritik Değerleri</i>			
<i>Model</i>	<i>Asimptotik Kritik Değeri</i>	<i>Alt Sınır, I(0)</i>	<i>Üst Sınır, I(1)</i>
<i>Sabit</i>	%10	2.26	3.35
	%5	2.62	3.79
	%1	3.41	4.68
<i>Sabit ve Trend</i>	%10	2.75	3.79
	%5	3.12	4.25
	%1	3.93	5.23

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki değerler tahmin edilen modeldeki değişkenlerin uygun gecikme uzunluğunu temsil etmektedir.

Tablo 4 açıklayıcı değişkenlerin uzun dönem katsayılarına ilişkin tahminleri göstermektedir. İlk olarak tahmin edilen modellerin uygunluğu için yapılan testlerin sonuçları incelendiğinde; Breusch-Godfrey LM testi modelde otokorelasyon, Breusch-Pagan-Godfrey (BPG) testi ise değişen varyans sorununun olmadığını göstermektedir. Ayrıca bağımlı değişkenin finansal kurumlar derinlik endeksi olduğu model hariç diğer tüm modellerde Ramsey-Reset testine göre kurulan modelin fonksiyonel formunun tutarlı olduğu ve dolayısıyla elde edilen tahminlere güvenilebileceği sonucuna varılmaktadır.

Kamu iç borcuna ilişkin değişkenin katsayısı ise kamu iç borcunun uzun dönemde finansal gelişme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğuna dair istatistiksel olarak anlamlı kanıtlar sunmaktadır. Bu kanıtlar hem temel finansal gelişme endeksi hem de alt endeksleri için de desteklenmektedir. Kamu iç borcunun finansal gelişmenin alt endeksleri üzerinde etkisinin anlamlı olduğu tüm modellerde katsayı pozitifdir. Kamu iç borcunun temel finansal gelişme endeksi üzerindeki etkisi %1 düzeyinde anlamlı iken diğer alt endeksi üzerindeki etkisinin anlam düzeyinin farklılaştığı söylenebilir. Kamu iç borcunun bu bağımlı değişkenlerden; finansal kurumlar ve finansal piyasalar alt endeksi üzerindeki etkisi %10, finansal kurumlar erişim ve finansal kurumlar etkinlik endeksi üzerindeki etkisi %5 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgular İsmihan ve Özkan (2012) modelinin çıkarımlarını, Hauner (2009)'in tembel bankalar görüşünü, Emran ve Farazi (2009), Ersoy (2012), Altaylıgil ve Akkay (2013) ve İlgün (2016) çalışmalarının bulgularını desteklemezken; Kutivadze (2011)'nin sonuçları ve Yılmaz'ın (2017) orta uzun vade sonuçları ile paraleldir.

Tablo 4. Uzun Dönem Katsayı Tahminleri

<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Bağımlı Değişkenler</i>			
	<i>fd</i>	<i>fi</i>	<i>fm</i>	<i>fid</i>
<i>pd</i>	0.624*** (0.183)	2.143* (1.056)	1.491* (0.691)	-0.134 (0.359)
<i>gr</i>	-0.489** (0.174)	-0.306 (0.773)	-1.247** (0.440)	-1.030 (0.586)
<i>s</i>	-0.462*** (0.111)	1.147** (0.449)	-0.912* (0.444)	1.029** (0.390)
<i>inf</i>	0.112* (0.062)	0.653** (0.226)	0.376 (0.220)	0.107 (0.125)
<i>tr</i>	0.064149 (0.163)	-2.529*** (0.676)	1.235** (0.360)	-0.024 (0.113)
<i>c</i>	0.226*** (0.041)	0.429** (0.157)	-0.054 (0.141)	-0.293* (0.145)
<i>Trend</i>	0.005*** (0.000)	0.011* (0.005)	-0.007* (0.003)	0.007*** (0.002)
<i>Model Tanı Testleri</i>		<i>Test İstatistikleri</i>		
<i>Breusch-Godfrey LM testi</i>	0.800 (0.478)	3.927 (0.059)	2.853 (0.149)	2.737 (0.124)
<i>Değişen Varyans testi: BPG</i>	1.353 (0.308)	0.589 (0.859)	0.586 (0.848)	0.593 (0.855)
<i>J-B Normality test</i>	1.132 (0.567)	2.883 (0.236)	2.855 (0.239)	16.309 (0.000)
<i>Ramsey-Reset testi</i>	1.121 (0.288)	1.511 (0.161)	1.561 (0.169)	2.410 (0.039)

Not: Uygun model seçimi Akaike bilgi kriterine göre yapılmaktadır. Katsayılara ait standart hatalar parantez içerisinde yer almakta ve ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Model tanımlarının olasılık değerleri parantez içerisinde gösterilmektedir.

Tablo 5. Uzun Dönem Katsayı Tahminleri (Devam)

<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Bağımlı Değişkenler</i>				
	<i>fia</i>	<i>fie</i>	<i>fmd</i>	<i>fma</i>	<i>fme</i>
<i>pd</i>	2.275** (0.814)	2.821** (1.095)	0.052 (0.325)	0.127 (0.580)	1.91 (3.040)
<i>gr</i>	-0.633 (0.612)	0.328 (1.298)	-0.889** (0.351)	-0.187 (0.738)	-2.378 (1.443)
<i>s</i>	0.513 (0.525)	0.859 (0.797)	-0.754** (0.343)	-0.867 (0.594)	-2.118 (1.619)
<i>inf</i>	0.361 (0.277)	0.516 (0.391)	-0.119 (0.124)	0.028 (0.212)	0.565 (1.069)
<i>tr</i>	-1.270 (0.750)	-2.183** (0.919)	0.888*** (0.281)	1.290** (0.481)	2.004 (2.592)
<i>c</i>	0.401 (0.230)	0.566** (0.241)	0.075 (0.141)	0.149 (0.178)	-0.031 (0.333)
<i>Trend</i>				-0.008** (0.003)	
<i>Model Tanı Testleri</i>	<i>Test İstatistikleri</i>				
<i>Breusch- Godfrey LM testi</i>	0.070 (0.932)	1.821 (0.193)	1.322 (0.290)	0.420 (0.666)	2.744 (0.177)
<i>Değişen Varyans testi: BPG</i>	0.687 (0.780)	1.603 (0.166)	0.672 (0.767)	0.416 (0.964)	3.240 (0.073)
<i>J- B Normality test</i>	2.930 (0.231)	1.112 (0.573)	5.931 (0.051)	0.606 (0.738)	0.709 (0.701)
<i>Ramsey-Reset testi</i>	0.060 (0.952)	2.379 (0.124)	1.919 (0.069)	0.406 (0.691)	1.451 (0.206)

Not: Uygun model seçimi Akaike bilgi kriterine göre yapılmaktadır. Katsayılara ait standart hatalar parantez içerisinde yer almakta ve ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Model tanımlarının olasılık değerleri parantez içerisinde gösterilmektedir.

Türkiye gibi sermaye akışının ani bir şekilde kesildiği, döviz kuru dalgalanmaları ya da politik ve jeopolitik risklerden kaynaklı olarak ortaya çıkabilen makroekonomik şokların yaygın ve etkilerinin daha şiddetli olduğu ülkelerde bankaların böylesi belirsizlik ortamlarında daha az risk alan davranışlar sergilemesi daha olası görünmektedir. Diğer bir ifadeyle bankaların risksiz varlıklar olarak adlandırılan devlet tahvillerine ağırlık vermeleri bankaların karlılıklarındaki oynaklığı azaltarak banka iflaslarının önüne geçebilir. Bu durum finansal sistemde ortaya çıkabilecek derin aksaklıkların oluşmasını engelleyerek finansal istikrar ve dolayısıyla makroekonomik istikrara katkı sağlayabilir. Dolayısıyla burada elde edilen bulgular Türkiye’de kamu iç borçlarının finansal gelişmeyi dışlamadığı ve aksine gelişimine katkı sağladığı şeklindeki güvenli varlıklar görüşü lehine kanıtlar içermektedir.

Diğer yandan yüksek enflasyon dönemlerinde bankaların varlıklarında likidite avantajlarından dolayı devlet tahvillerine ağırlık vermeleri olası bir davranıştır. Yüksek enflasyon dönemlerinde iktisadi aktörlerin fiyatlama davranışları özellikle uzun dönemde daha fazla belirsizlik içerdiğinden böylesi bir belirsizlik ortamında bankalar tuttukları varlıkları vade bakımından kısaltma eğiliminde olabilir. Yine bu eylemler bankaların risk alma davranışlarını azalttıkları şeklinde yorumlanabilir ve dolayısıyla finansal istikrarsızlığın ana nedenlerinin başında yer alan banka iflaslarının ortaya çıkma olasılığını azaltabilir. Finansal sistemde istikrarsızlıkların azalması ise özellikle hanehalkı tarafından finansal sisteme duyulan güvenin artması ve böylece hanehalklarının finansal piyasalara katılımlarını sağlayabilir.

De Soto (2000) birçok ülkede teminat kısıtlarının finansal gelişme önünde önemli engeller yarattığını vurgulamaktadır. Bu çerçevede kamu iç borcundaki artışların teminatları daha likit hale getirerek finansal gelişmeye katkıda bulunabileceği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında devlet tahvillerini elinde tutan hanehalkının, şirket ve bankaların finansman ihtiyaçları sırasında bu varlıkları teminat olarak gösterebilmesi mümkün olmaktadır. Taşınır ya da taşınmaz varlıkların teminat olarak gösterilmesi yerine böylesi daha likit varlıkların teminat olarak gösterilmesi iktisadi aktörlerin krediye ulaşımını kolaylaştırarak kredi piyasalarını ve dolayısıyla finansal gelişmeyi pozitif etkileyebilir.

Diğer yandan kamu iç borcu ve finansal gelişme arasındaki pozitif ilişki mevduat ve tasarruflar cephesinden de ortaya çıkabilir. Finansal kurumların güvenli varlıklar olan devlet tahvillerine yönelerek karlılıklarını artırması onların bilançolarında bir iyileşmeyi beraberinde getirecektir. Finansal sistemin özellikle bankaların karlılığı ve istikrarındaki artışlar mevduat sahiplerinin fon fazlasını finansal sisteme arz etme konusunda daha istekli olmasına yol açabilir (Kumhof ve Tanner, 2005). Dolayısıyla kamu borcundaki artışlar iktisadi aktörlerin tasarruf fazlasını finansal sistemde değerlendirme oranını artırırken bu tasarruf artışı da uzun dönemde reel faiz oranlarını düşürebilirken borçlanmanın

vadesini uzatabilir. Ters bir durum mevduat sahiplerini caydırabilir ya da daha yüksek faiz talep etmelerine yol açabilir. Faiz oranlarındaki düşüşler ve halkın finansal varlıklarındaki bu artışların teminatlar üzerindeki etkileri ile beraber kredi maliyetlerini azaltarak kredi piyasalarının gelişimine katkı sağlayabilmektedir.

Tablo 6. Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken							
	fd		fi		fm		fid	
	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata
$\Delta fd (-1)$							-1.057***	0.271
$\Delta fd (-2)$							-0.589**	0.262
Δpd	-0.189	0.180	-0.892***	0.267	-0.169	0.553	0.290**	0.110
$\Delta pd (-1)$	-0.434**	0.163	0.188	0.255	-0.526	0.419	-0.015	0.100
$\Delta pd (-2)$			0.868***	0.222	-0.915*	0.444	0.198*	0.098
$\Delta pd (-3)$			-1.070***	0.189	0.620	0.447	-0.110*	0.058
Δgr	-0.262**	0.093	-0.452***	0.143	-0.858**	0.336	0.182**	0.074
$\Delta gr (-1)$	0.106	0.085	-0.299**	0.116	0.428	0.230	-0.125**	0.052
$\Delta gr (-2)$	-0.260***	0.069	0.050	0.089	-0.739***	0.188		
$\Delta gr (-3)$			0.096	0.080				
Δs	0.166**	0.070	0.021	0.096	0.325	0.192	-0.093*	0.044
$\Delta s (-1)$	0.158	0.097	-0.210*	0.110	0.301	0.280	0.130**	0.043
$\Delta s (-2)$	0.402***	0.105			1.117***	0.308	-0.064	0.052
$\Delta s (-3)$	0.550***	0.121			0.640*	0.272	0.138**	0.052
Δinf	0.076*	0.042	-0.240***	0.056	0.180	0.118	-0.002	0.028
$\Delta inf (-1)$	-0.154***	0.045	-0.328***	0.050	-0.133	0.096	-0.043*	0.022
$\Delta inf (-2)$					-0.086	0.123	0.008	0.019
$\Delta inf (-3)$					-0.071	0.050	0.023*	0.007
Δtr	0.273**	0.108	0.068	0.084	0.825**	0.332	0.008	0.040
$\Delta tr (-1)$	0.530***	0.113	0.798***	0.117	0.574**	0.235		
$\Delta tr (-2)$	-0.051	0.091	0.104	0.113	-0.459*	0.226		
$\Delta tr (-3)$	-0.071	0.069			-0.440	0.238		
$\Delta trend$	0.006***	0.001	0.004	0.002	-0.008	0.005	-0.002*	0.001
$ECM(-1)$	-1.202***	0.184	-0.408***	0.105	-1.229***	0.263	0.349*	0.160

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. fd bağımsız değişkenleri finansal gelişme endeksi ve alt endekslerini temsil etmektedir.

Tablo 7. Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayı Tahminleri (Devam)

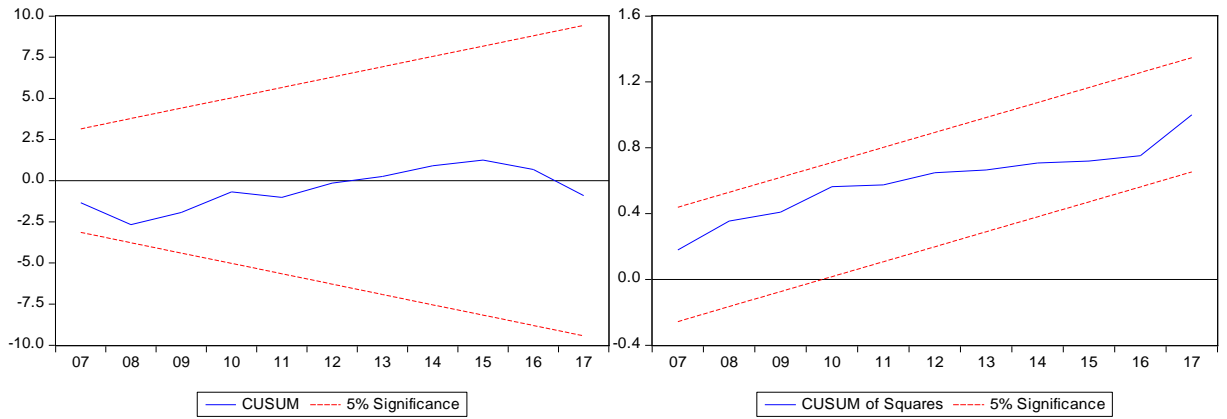
Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken									
	fia		fie		fmd		fma		fme	
	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata	Katsayı	Std. Hata
$\Delta fd (-1)$	0.320**	0.139					0.004	0.173676	0.143	0.414
$\Delta fd (-2)$							-0.385**	0.171430	0.435	0.284
Δpd	-0.473**	0.214	-1.158	0.730	0.048	0.303	-0.336	0.365715	0.355	1.477
$\Delta pd (-1)$	-0.075	0.130							-2.936*	1.359
$\Delta pd (-2)$	0.346**	0.147							-3.092*	1.358
$\Delta pd (-3)$	-0.567***	0.113							3.640**	1.100
Δgr	-0.126	0.108	-0.673	0.413	-0.371	0.224	-0.564**	0.222156	-1.295	0.824
$\Delta gr (-1)$			-0.360	0.343			-0.088	0.169110	1.456	0.751
$\Delta gr (-2)$			-0.790**	0.311			-0.450**	0.160884	1.978***	0.515
$\Delta gr (-3)$									-0.338	0.523
Δs	0.102	0.112	-0.010	0.375	0.025	0.273	0.064	0.172359	0.967	0.629
$\Delta s (-1)$					0.305	0.275	0.202	0.202604	0.994	1.128
$\Delta s (-2)$					0.520**	0.249	0.320	0.189155	2.494***	0.614
$\Delta s (-3)$									1.276	0.865
Δinf	-0.143***	0.045	-0.058	0.158	-0.111	0.116	-0.095	0.076990	0.831**	0.311
$\Delta inf (-1)$	-0.106***	0.031	0.563***	0.161			0.019	0.082259	0.200	0.381

$\Delta inf(-2)$	-0.051	0.034	0.086	0.079			-	0.148***	0.040764	-0.524	0.448
$\Delta inf(-3)$	0.044**	0.015									
Δtr	0.069	0.076	0.227	0.298	0.426	0.252	0.511***	0.159941	0.807	0.989	
$\Delta tr(-1)$	0.121	0.092	1.615***	0.387	0.295	0.254	-0.335	0.197159	0.355	1.308	
$\Delta tr(-2)$	0.267***	0.083			0.751***	0.191			0.242	0.999	
$\Delta tr(-3)$	-0.168**	0.069							-0.844	0.436	
$\Delta trend$							-0.004**	0.001923			
$ECM(-1)$	-0.190***	0.047	0.709***	0.163	0.930***	0.165	0.598***	0.158595	-1.234**	0.379	

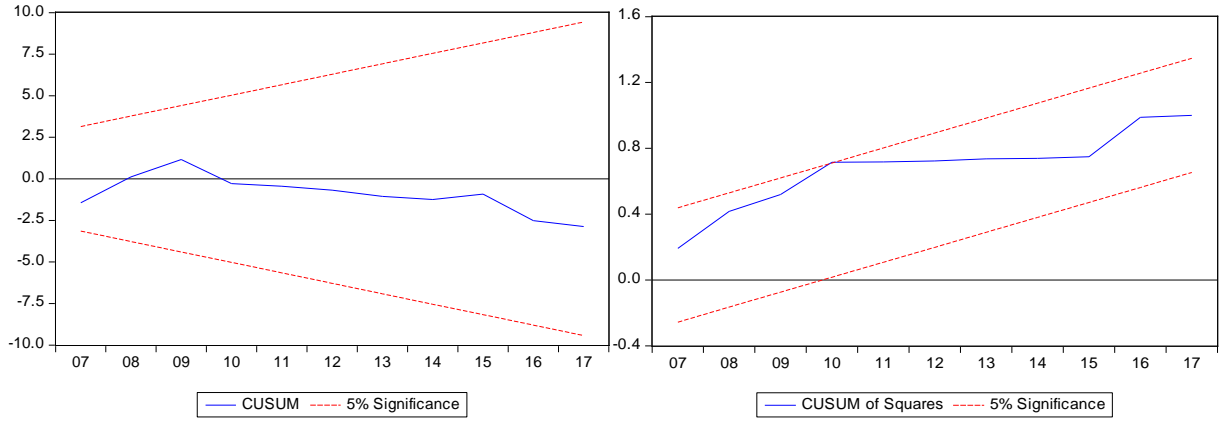
Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi pozitif etkilediğini ileri süren Robinson (1952) ve Patrick (1966)'in aksine ekonomik büyüme değişkeninin anlamlı olduğu modellerde katsayılar beklenenin tersine negatif olarak elde edilmektedir. Bunun yanı sıra tasarruf oranı değişkenine ait katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu modellerin çoğunda finansal gelişme üzerindeki etkisinin beklenenin aksine negatif olduğu da görülmektedir. Tasarruflar ve ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi olumsuz etkilemesi gelir dağılımı adaletsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde ortaya çıkabilmektedir. Bu ülkelerde toplam gelirden düşük pay alan bireyler genellikle ekonomik büyümeden beklenen faydayı elde edemeyebilirler. Aynı şekilde bu grupların tasarruf miktarını arttıracak kaynakları da sınırlıdır. Dolayısıyla gelir dağılımındaki bozulmaların hızlı olduğu durumlarda; yüksek gelir grubundakilerin marjinal tasarruf eğilimleri yüksek olduğundan ekonomik büyümeden aldıkları pay ve toplam tasarruf miktarı içindeki payları giderek artmaktadır. Artan tasarruf ise bu gruplara yapılan ödemeler ve dolayısıyla refah artışını hızlandırmaktadır. Bu koşullar altında finansal sistemin tabana yayılması, geniş kitlelere ulaşması ve bu kitlelerin ihtiyaç duyduğu finansal ürünleri geliştirebilmesi olanaklı olamayabilir. Diğer bir açıklayıcı değişken olan enflasyonun ise temel finansal gelişme endeksi üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitifdir; dolayısıyla enflasyon oranı arttıkça finansal gelişmede iyileşme beklenmektedir. Ancak diğer yandan enflasyonun finansal gelişmenin alt endeksleri üzerindeki etkisi genel olarak anlamsızdır. Son olarak dış ticaret açığının temel finansal gelişme göstergesi üzerinde anlamlı etkisinin olduğu söylenemezken; finansal gelişmenin alt endeksleri üzerindeki etkisinin ise kullanılan bağımsız değişkene göre farklılaştığı söylenebilir dolayısıyla net etkileri tespit edilememektedir.

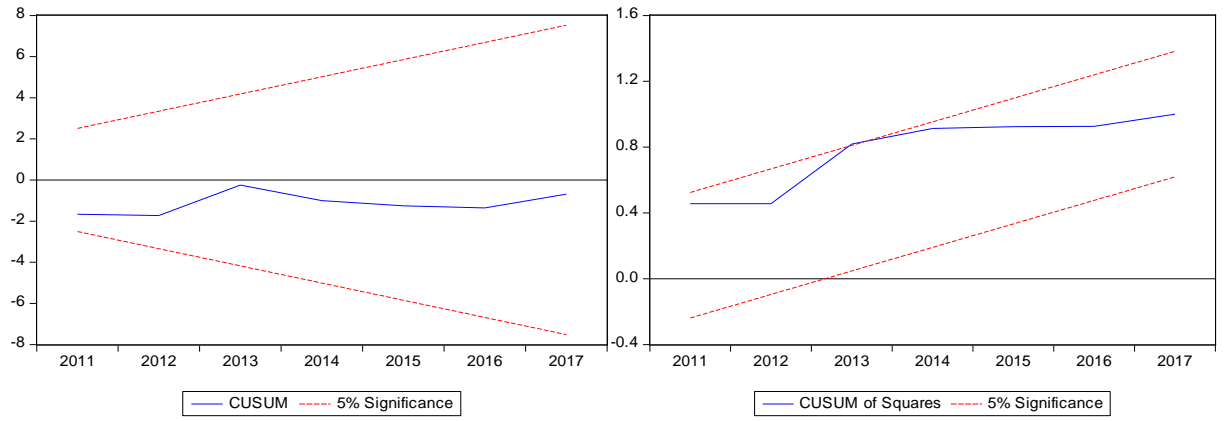
Tablo 7 tahmin edilen modellerin kısa dönem katsayıları ile hata düzeltme modeline ait sonuçları göstermektedir. Hata düzeltme katsayısı finansal kurumlar derinlik endeksi için kurulan model hariç negatif ve anlamlıdır dolayısıyla ilgili değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle kısa dönemde yaşanan şokların uzun dönemde giderilebildiğini de göstermektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısı meydana gelecek bir şokun etkisinin bir sonraki dönemde yüzde kaç hızla dengeye geleceğini göstermektedir. Bağımlı değişken olarak finansal kurumlar derinlik endeksi kullanılan modelde ise eşbütünlük ilişkisi bulunamamıştır; dolayısıyla bu sonuçları yorumlamak yanıltıcı olabilmektedir.

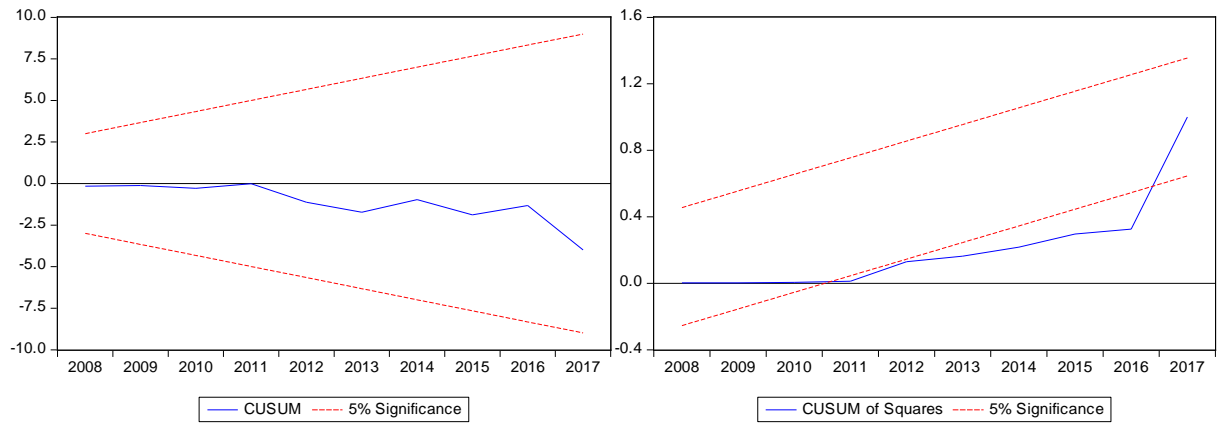
Şekil 1. Fd Model Cusum ve Cusum² Testleri

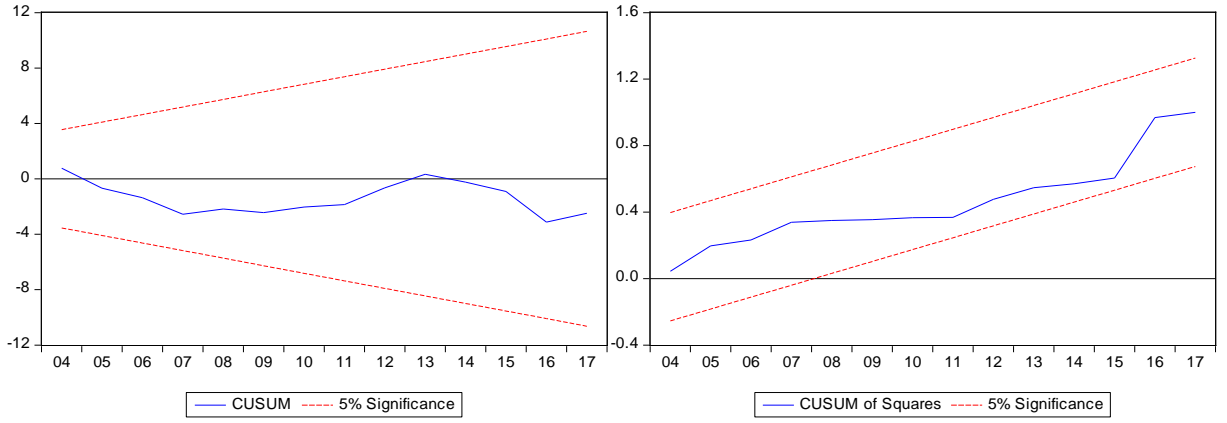
Şekil 2. Fi Model Cusum ve Cusum² Testleri

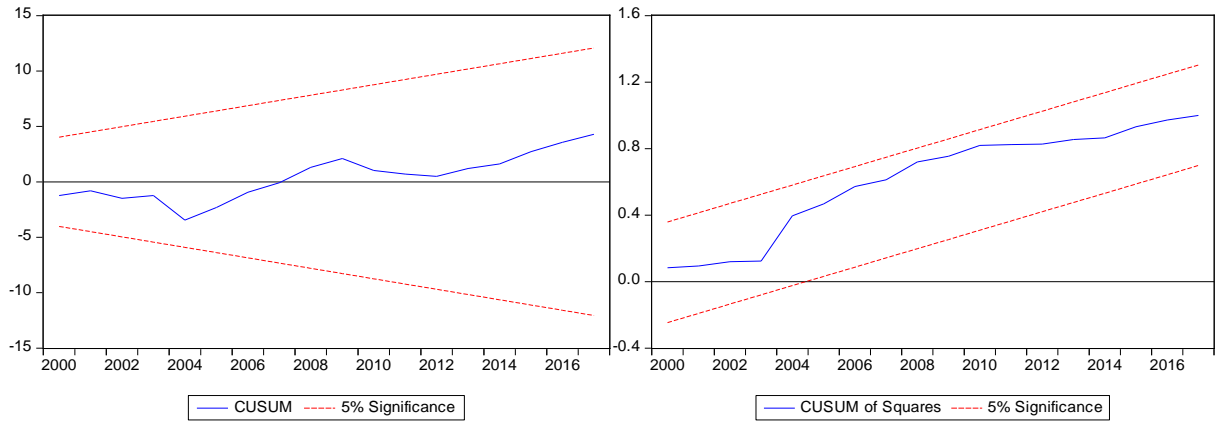
Şekil 3. Fm Model Cusum ve Cusum² Testleri

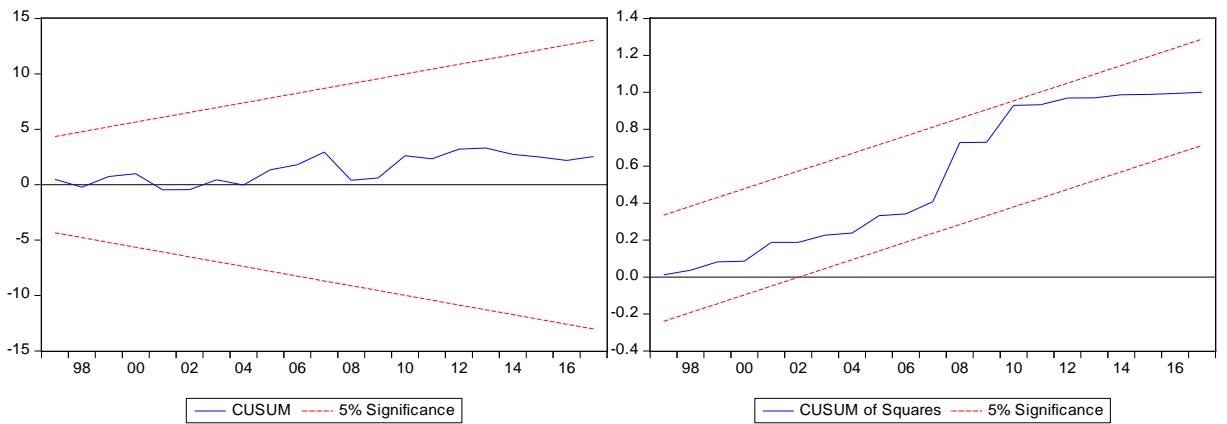
Şekil 4. Fid Model Cusum ve Cusum² Testleri

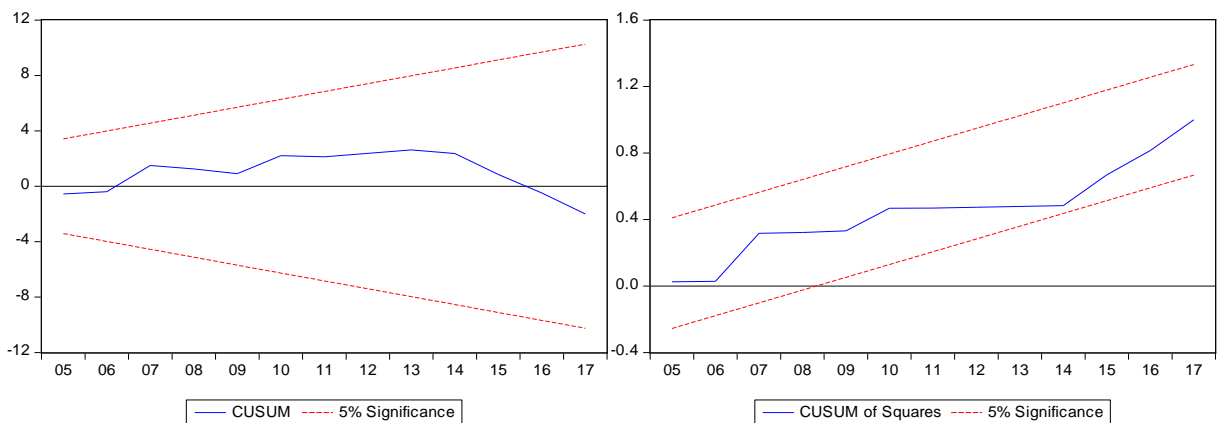
Şekil 5. Fia Model Cusum ve Cusum² Testleri

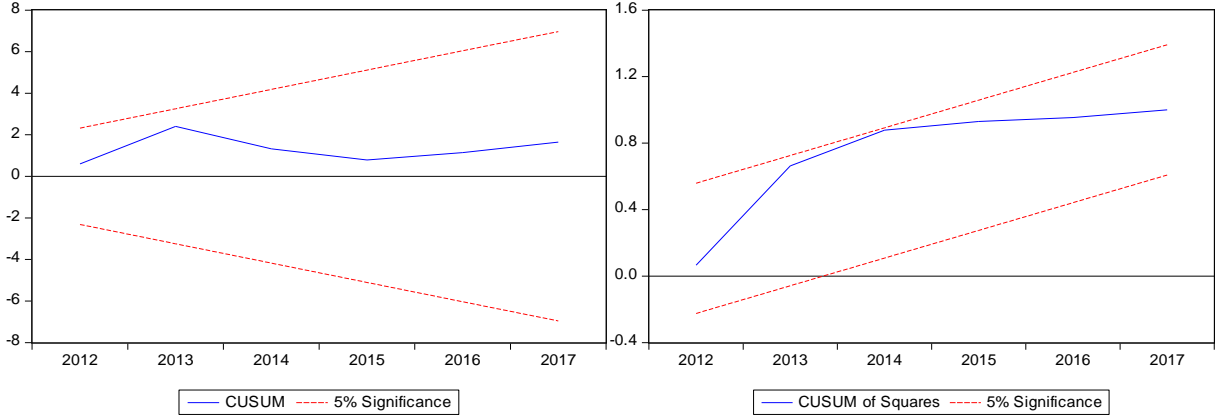

Şekil 6. Fie Model Cusum ve Cusum² Testleri

Şekil 7. Fmd Model Cusum ve Cusum² Testleri

Şekil 8. Fma Model Cusum ve Cusum² TestleriŞekil 9. Fme Model Cusum ve Cusum² Testleri

Şekil 1- 9'da verilen ve Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen Cusum ve Cusum² test sonuçları ise diğer tahmin sonuçlarına benzer olarak yalnızca bağımlı değişkeni finansal kurumlar derinlik endeksi olan model hariç katsayıların %5 kritik sınırlar içerisinde kaldığını, herhangi bir yapısal kırılma olmadığını ve istikrarlı olduğunu göstermektedir.

5. Sonuç

Türkiye ekonomisinde 1980'li yıllarda oluşmaya ve 2000'li yıllarda derinleşmeye başlayan finansal piyasalar günümüzde büyük oranda uluslararası finansal piyasalar ile entegre hale gelmiştir. Büyük oranda dış gelişmeler ve uluslararası sermaye akışlarındaki artışlar gibi faktörler tarafından tetiklenen bu gelişme süreci ulusal ve uluslararası makroekonomi politikalarından sıklıkla etkilenmektedir. Bu gelişme sürecini etkileyen makroekonomi politikaları içinde her ne kadar para politikalarının etkisi daha büyük olsa da finansal gelişme ülkelerin maliye politikalarına ilişkin gelişmelerin etkisinden bağımsız düşünülmemelidir. Etkin bir para politikası uygulanabilmesi için derinleşmiş bir tahvil piyasasına ihtiyaç duyulurken bu piyasasının oluşumu ülkenin tahvil stokundaki yükseliş diğer bir ifadeyle kamu iç borcundaki artış ile gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla kamu iç borçlarındaki artışlar ülkenin tahvil piyasasının derinleşmesinin göstergelerinden biri olarak görülebilir. Ancak daha önce ifade edildiği gibi; farklı bir akıl yürütme ile bankaların yoğun bir biçimde kamu varlıkları edinmesi, finansal gelişmenin unsurlarından yalnızca biri olan tahvil piyasasının gelişimine katkı sağlayabilir. Bu durum finansal ürün çeşitliliğinin artmasını engelleyebilir ve özellikle de daha geniş kitlelerin ihtiyaç duyduğu farklı türdeki finansal varlıkların geliştirilmesinin önüne geçerek finansal piyasaların derinleşmesini ve gelişmesini yavaşlatabilir.

Bu çalışmada yukarıda bahsedildiği üzere Türkiye'de kamu iç borcundaki artan trendin finansal gelişme sürecini nasıl etkilediğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. 1980-2017 dönemine ilişkin verilerin ARDL model aracılığıyla analiz edilmesi sonucunda kamu iç borç düzeyi ile finansal gelişme arasında uzun dönemde pozitif bir ilişki bulunduğu tespit edilmektedir. Bu sonuç bankaların devlet tahvilleri gibi güvenli varlıklar tutarak finansal gelişmeyi yavaş ve istikrarlı bir biçimde artırdığı "güvenli varlıklar" görüşünü destekler niteliktedir. Ulaşılan bu sonuç literatür kapsamında yer alan Türkiye'ye ilişkin ampirik çalışmalardan elde edilen sonuçlardan farklılık göstermektedir.

Son otuz yılda Türkiye'de dahil olmak üzere gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin neredeyse hepsinde hem dış hem de iç borç düzeylerinde artışlar yaşandığı belirgin bir biçimde gözlemlenmektedir. Özellikle iç borç piyasasındaki bu gelişmeler kamu finansmanının sağlanmasında dış kaynak bağımlılığının azalmasına imkan sağlamaktadır. İç borçların dış borçları tam olarak ikame etmesi henüz söz konusu olmamasına rağmen iç borçlanma piyasasındaki bu gelişmeler yurt içindeki iktisadi aktörlerin finansal sisteme yavaş yavaş daha fazla dahil olmaya başladığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak kamunun mali disiplininde ortaya çıkan bozulmalar ve sonrasında kamu finansmanında yaşanabilecek sorunların hızlı bir biçimde finansal sisteme aktarılabilmesi unutulmamalıdır. Dolayısıyla iyi işleyen bir finansal sistem ve makroekonomik istikrar için mali disiplinin yanı sıra sürdürülebilir ve istikrarlı bir kamu iç borç düzeyinin önemle vurgulanması gerekir. Aksi halde kamu borcu finansal istikrarsızlığın ana kaynağı olabilir. Kamu iç borcu ve finansal gelişme ilişkisinde Türkiye için ortaya çıkan bu sonucun bir nedeni özellikle son yirmi yılda sağlanan görece mali disiplin olabilir. Bu dönemde kamunun mali yapısında önemli bir aksaklığın yaşanmaması finansal gelişme sürecini de olumlu etkilemiş olabilir. Diğer bir olası neden ise özellikle 2001 yılında yaşanan bankacılık krizi sonrasında bankacılık sektörüne yönelik düzenlemelerin bankacılık sektöründe ve finansal piyasalarda yarattığı istikrar olarak görülebilir. Bankacılık kanunu ve uygulamalarına yönelik sıkı düzenlemelerin gerçekleştirilmesi sadece bankalar değil diğer finansal kuruluşlar aracılığıyla da finansal gelişmeyi desteklemiş olabilir.

Son olarak kamu iç borcunun finansal gelişme üzerindeki etkileri doğrusal olmayabilir. Bankacılık sektörünün finansal sistemin ana omurgasını oluşturduğu gelişmekte olan ülkeler genellikle finansal gelişmenin erken evrelerinde bulunmaktadır. Finansal gelişmenin erken aşamalarında güvenli varlıklar aracılığıyla kamu iç borcunun finansal gelişme

zerindeki etkisi pozitif finansal gelişmenin ileri aşamalarında ise negatif olabilir. şüphesiz ki gelecek çalışmalar farklı finansal gelişme düzeylerine sahip ülkeler ile karşılaştırmalı olarak böylesi bir sorgulama yaparak daha detaylı bilgi edinilmesine imkân sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Afonso, Antonio, & Jalles, J.Tovar. 2017. "Sovereign Debt Effects and Composition: Evidence From Time Varying Estimates". *ISEG Economics Department Working Paper No. WP 03/2017/DE/UECE*.
- Altaylıgil, Y. Barış, & Akkay, R. Can. 2013. "The Effect of the Domestic Debt on the Financial Development: A Case Study for Turkey." *International Journal of Economics and Finance*, 5(5).
- Beck, Thorsten. 2002. "Financial Development and International Trade: Is there a link?". *Journal of international Economics*, 57(1), 107-131.
- Boyd, John H., Levine, Ross & Smith, Bruce D. 2001. "The Impact of Inflation on Financial Sector Performance". *Journal Of Monetary Economics*, 47(2), 221-248.
- Brown, R.L., J. Durbin, & J.M. Evans. 1975. "Techniques for Testing The Constancy of Regression Relations Over Time." *Journal of the Royal Statistical Society*, 37, 149-163.
- Caballero, J. Ricardo, & Krishnamurthy, Arvind. 2004. "Fiscal Policy and Financial Depth." *National Bureau of Economic Research*, No. w10532.
- Cukierman, Alex. 1991. *Why Does the Fed Smooth Interest Rates? In: Belongia, M.T. (Ed.), Monetary Policy on the 75th Anniversary of the Fed.* Kluwer Publishers.
- De Soto, H. 2000. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else.* Basic Books, New York, NY.
- Do, Quy-Toan, & Levchenko, Andrei A. 2004. "Trade and Financial Development". *World Bank Policy Research Working Paper*, No.3347, Washington, DC.
- Emran, M. Shahe, & Farazi, Subika. 2009. "Lazy Banks? Government Borrowing and Private Credit in Developing Countries." *Institute for International Economic Policy Paper Series*, WP-2009-9.
- Engle, R. Fry, & Granger, C. William 1987. "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing." *Econometrica*, 251-276.
- Ersoy, İmre. 2012. "Government Debt vs. Financial Depth Dilemma in Developing Countries: The case of Turkey." *Acta Oeconomica*, 62(3), 345-362.
- Hauener, David. 2009. "Public Debt and Financial Development." *Journal of development economics*, 88(1), 171-183.
- Huybens, Elisabeth & Smith, Bruce D. 1999. "Inflation, Financial Markets and Long-Run Real Activity." *Journal of Monetary Economics*, 43(2), 283-315.
- İlgün, M. Fatih. 2016. "Financial Development and Domestic Public Debt in Emerging Economies: A Panel Cointegration Analysis." *Journal of Applied Economics & Business Research*, 6(4).
- İsmihan, Mustafa, & Özkan, F. Gülçin. 2012. "Public Debt and Financial Development: A Theoretical Exploration." *Economics Letters*, 115(3), 348-351.
- Janda, Karel, & Kravtsov, Oleg. 2017. "Time-varying Effects of Public Debt on the Financial and Banking Development in the Central and Eastern Europe". *MPRA Working Paper*, University Library of Munich, Germany.
- Johansen, Soren. 1988. "Statistical Analysis of Cointegration Vectors." *Journal of Economic Dynamics and Control*, 231-254.
- King, G. Robert, & Levine, Ross. 1993. "Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right." *The quarterly journal of economics*, 108(3), 717-737.
- Kumhof, Michael, & Tanner, Evan. 2005. "Government Debt: A Key Role in Financial Intermediation." *IMF Working Paper*, WP/05/57.
- Kutivadze, Natia. 2011. "Public debt, Domestic and External Financing, and Economic Growth." *Department of Economics, Management and Quantitative Methods at Università degli Studi di Milano*.
- Levine, Ross. 1997. "Financial Sector Development and Economic Growth." *Journal of Economic Literature*, 35(2).
- Mun, M. Wei, & Ismail, N. Wana. 2015. "The Impact of Domestic Public Debt on Financial Development in Malaysia." *International Journal of Social Science Research*, 3(2), 1-19.
- Patrick, Hugh T. 1966. "Financial Development and Economic Growth in Underdeveloped Countries." *Economic development and Cultural change*, 14(2), 174-189.
- Pesaran, M. Hashem, & Pesaran, Bahram. 1997. *Working with Microfit 4.0: Interactive*. Oxford: Oxford University Press.
- Pesaran, M. Hashem, Shin, Yongcheaol & Smith, J. Richard. 2001. "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships." *Journal of Applied Econometrics*, 289-326.
- Rajan, Raghuram, & Zingales, Luigi. 1998. "Financial Development and Growth." *American Economic Review*, 88(3), 559-586.
- Rajan, Raghuram, & Zingales, Luigi. 2003. "The Great Reversals: The Politics of Financial Development in the Twentieth Century." *Journal of Financial Economics*, 69(1), 5-50.
- Robinson, Joan. 1952. *The Generalization of the General Theory, the Rate of Interest and Other Essays*. Macmillan, London, 67-142.
- Rousseau, Peter L. & Wachtel, Paul. 2001. "Inflation, financial development and growth." In: *Economic Theory, Dynamics and Markets*. Springer, Boston, MA, 309-324.
- Svirydzenka, Katsiaryna. 2016. *Introducing a New Broad-Based Index of Financial Development*. International Monetary Fund.

- Voghoei, Hatra, Azali, M., & Jamali, Mohammad Ali. A. 2011. "A survey of the Determinants of Financial Development." *Asian-Pacific Economic Literature*, 25(2), 1-20.
- Yılmaz, Fırat. 2017. "Türkiye'de Bankaların Portföylerindeki Devlet Borçlanma Senetlerinin Özel Kesim Kredilerine Etkisi." Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Uzmanlık Yeterlik Tezi.

Destinasyonda Yaşayan Yerel Halkın Turistler Hakkındaki Algılarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Göbeklitepe Örneği

A Research On Determining The Perceptions Of Local People Living In The Destination About Tourists: The Case Of Göbeklitepe

Aydın ÜNAL, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye, aydin-unal@hotmail.com
Orcid No: 0000-0002-6377-8587

Öz: Turistik destinasyonlarla ilgili akademik çalışmalar çoğunlukla turistlerin bakış açılarıyla destinasyonlardaki farklı değişkenlerin ve boyutların değerlendirilmesi perspektifinden yürütülmektedir. Ancak ilgili alanyazında destinasyonlarda sürekli ikâmet eden yerel halkın bakış açısıyla destinasyonlarına gelen turistleri değerlendirdikleri çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Bu çalışmada destinasyonlarda yaşayan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde ikâmet eden, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan 450 yerel halktan katılımcıya 20 Ocak-4 Şubat 2020 döneminde yüz yüze iletişim kurularak anket formları ulaştırılmıştır. Anketlerden elde edilen veriler (420 anket) sosyal bilimler araştırmalarında yaygın bir biçimde kullanılan SPSS programında analize tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda katılımcıların çoğunluğunun turizmi destinasyonları için yararlı (%87) gördükleri ve destinasyonlarına gelen turistleri olumlu algıladıkları (%82) belirlenmiştir. Katılımcıların çok az bir kısmının ise turizmi destinasyonları için zararlı (%13) gördükleri ve destinasyonlarına gelen turistleri olumsuz algıladıkları (%18) tespit edilmiştir. Ayrıca destinasyonda yaşayan yerel halkın destinasyonlarına gelen turistleri; turist destinasyon uyumluluğu, turistlerin destinasyona ekonomik katkıları, turistlerin destinasyona karşı sorumlulukları, turistlerin destinasyona olumlu katkıları ve turistlerin destinasyona olumsuz etkileri boyutlarında değerlendirdikleri belirlenmiştir.

*Anahtar Kelimeler: Destinasyon Pazarlaması, Turist-Yerel Halk İlişkisi, Turist Algısı, Göbeklitepe
Jel Sınıflandırması: L80, L83, L89*

Abstract: Academic studies on touristic destinations are mostly carried out from the perspective of evaluating different variables and dimensions in the destinations from the viewpoints of tourists. However, the studies in which the local people, who constantly reside in the destinations, evaluate the tourists who come to their destinations from their own point of view, are quite limited. In this study, it is aimed to determine the levels of the perceptions of the local people living in the destination about the tourists who visited that destination. In this context, questionnaire forms were delivered to 450 participants among the local people who lived in Göbeklitepe destination and its surroundings and who participated directly or indirectly in touristic activities, in the period of 20 January-5 February 2020 by face to face communication. The data obtained from the questionnaires (420 questionnaires) were analyzed by use of the SPSS program, which is widely used in social sciences researches. As a result of the analyzes, it was determined that the majority of the participants considered the tourism to be useful for their destination (87%) and perceived the tourists coming to their destination positively (82%). It was determined that a few of the participants considered tourism harmful for their destination (13%) and perceived the tourists coming to their destination negatively (18%). In addition, it was determined that the local people living in the destination evaluated the tourists coming to their destination in terms of the dimensions of tourist-destination compatibility, economic contributions of tourists to destination, responsibilities of tourists to destination, positive contributions of tourists to destination and negative effects of tourists on destination.

*Keywords: Destination Marketing, Tourist-Resident Relationship, Perception of Tourist, Göbeklitepe
Jel Classification: L80, L83, L89*

1. Giriş

Bilgi iletişim, ulaşım ve diğer seyahatleri kolaylaştıran araçlarda yaşanan olumlu teknolojik gelişmelerle birlikte uzak mesafeler hızlı ve konforlu bir şekilde ulaşılabilir hale gelmiştir. Böylelikle küresel ölçekte turizme ve turistik faaliyetlere katılan insan sayısı ve dolayısıyla da turizmden elde edilen ekonomik gelirlerde ciddi oranda artışlar olmuştur (Emekli ve diğerleri, 2006: 2). Özellikle gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler bu gelirlerden daha fazla pay alabilmek adına daha çok destinasyonla turizm pazarlarına girmeye çalışmaktadırlar. Ancak bu hızlı değişimin ve ekonomik pay mücadelesinin destinasyonlara ekonomik katkılarının yanı sıra turizmin yapısı gereği çeşitli olumsuz etkileri de söz konusu olabilmektedir (Almeida Garcia ve diğerleri, 2015: 33; Güneş ve diğerleri, 2018: 411). Destinasyonlarda yürütülen turistik faaliyetler ve artan turist sayısı ile birlikte yerel halkın ekonomik gelirleri, iş ve istihdam olanakları (Yoon ve diğerleri, 2001), kadınların çalışma hayatına kazandırılması, modern yaşama geçişin sağlanması (Andereck ve diğerleri, 2011), yabancı dil öğrenme düzeylerinin ve genel eğitim seviyelerinin yükselmesi gibi olumlu kazanımları söz konusu olmaktadır (Kozak ve diğerleri, 2008). Ancak turistik faaliyetlerin destinasyonlarda trafik ve park sorunu, kalabalıklaşma, altyapı yetersizliği (Kozak ve diğerleri, 2008), suç oranının, alkol ve uyuşturucu kullanımının artması (Keskin ve diğerleri,

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 6 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 24 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

2011), doğal güzelliklerin zarar görmesi, genel fiyatlarının artması, dil ve etnik çatışmaların yaşanması (Çelik, 2019) gibi yerel halk tarafından olumsuz algılanan ve değerlendirilen etkileri de söz konusudur (Kim ve diğerleri, 2020). Turizmin destinasyonlara olan olumlu katkılarının artırılması ve olumsuz etki algılarının azaltılmasında ise destinasyonda yaşayan yerel halkın özellikle dikkate alınması gerekmektedir (Duran, 2013). Yerel halkın destinasyonlarındaki turistik faaliyetlere, turistlere bakış açılarının ve kararlarının destinasyon planlarına ve turistik gelişim süreçlerine dâhil edilmediği durumlarda başarı şansı oldukça azalmaktadır (Biçici, 2014). Bu nedenle belirli aralıklarla yerel halkın destinasyonlarındaki turistik ziyaretçilerle ve faaliyetlerle ilgili algılarının ve değerlendirmelerinin ölçülmesi gerekmektedir (Nunkoo ve diğerleri, 2010; Gürsoy ve diğerleri, 2010; Akova, 2016). Bu çalışmada da destinasyonlarda yaşayan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde ikâmet eden, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden yerli turistleri algıları hazırlanan anket formu kapsamında belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan bu araştırmanın ilgili alanyazına, destinasyon yönetimlerine ve sonraki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çünkü teorik anlamda Türkçe alanyazında görülen eksiklik ve uygulama anlamında ise Göbeklitepe destinasyonunda konu kapsamında yapılmış bir çalışmanın olmaması çalışmanın önemi olarak belirlenmiştir. Ayrıca araştırma sonuçlarından elde edilen veriler kapsamında ise çalışmanın destinasyon yönetim örgütlerine, planlamacılarına ve pazarlamacılarına yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

Akova (2006) Cumalıkızık destinasyonunda yaşayan yerel halkın turizme yönelik algılarını belirli periyot aralığında ölçmek amacıyla yürüttüğü çalışmasında yerel halkın turizme yönelik olumsuz algılarının ve bakış açılarının turistlerle paylaşılan zaman arttıkça olumlu hale geldiği sonucuna ulaşmıştır. Cengiz ve diğerleri (2007) Bodrum'da yaşayan 193 katılımcı ile yürüttükleri çalışmalarının sonuçlarına göre turizmin çevresel, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarının destinasyonlarda turizmin toplam etkilerine farklı düzeylerde katkı sağladıklarını tespit etmişlerdir. Ayrıca turizmin destinasyona olan toplam olumlu etkileri arttıkça yerel halkın turistik faaliyetlere yönelik algılarının da olumlu hale geldiği belirlenmiştir. Alaeddinoğlu (2008) Sivas kentindeki yerel halkın turistlere ve turizm faaliyetlerine yönelik bakış açılarını belirlemek amacıyla 252 katılımcı ile gerçekleştirdiği çalışmasının sonucunda yerel halkın turizme ve turistlere sıcak, turizm alanında gerçekleştirilecek çalışmalara olumlu baktıkları ve gerekli desteği verecekleri sonucuna ulaşmıştır.

Keskin ve diğerleri (2011) Mustafapaşa (Sinassos) kasabasında yaşayan yerel halkın turizme bakış açılarını belirlemek amacıyla 500 katılımcı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarının sonucunda; yerel halkın turizmin ilgili destinasyonda çok fazla olumsuz etkisini algılamadıkları ancak turizmin destinasyona kısmen olumlu etkilerine rağmen destinasyonda turizm faaliyetlerine bağlı olarak fiyatların yükseldiği, alkol ve uyuşturucu kullanımının arttığı ve turizm amaçlı açılan disko ve bar gibi eğlence mekânlarının kasabanın değerlerini zedelediği şeklinde bir algının da varlığını tespit etmişlerdir. Çakıcı ve diğerleri (2014) Seferihisar destinasyonunda yaşayan 416 katılımcı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarının sonucunda; yerel halkın destinasyonlarındaki turistik faaliyetleri olumlu algıladıkları, turizmin hayat doyumlarına ve kalitelerine olumlu etki ettiğini düşündükleri belirlenmiştir. Çelikkanat ve diğerleri (2014) Bodrum destinasyonunda 386 katılımcı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında; yerel halkın destinasyonlarındaki turistik faaliyetleri olumlu algıladıkları ancak turizm kapsamında destinasyonun doğal ve kültürel çevresine zarar verecek uygulamalardan kaçınılması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.

Giritlioğlu ve diğerleri (2015) Gaziantep destinasyonunda 424 yerel halktan katılımcı ile yürüttükleri çalışmalarında; yerel halkın destinasyonlarındaki turizm faaliyetlerini ve turizm olgusunu olumlu algıladıkları, turistik faaliyetlerin destinasyonun kültürel yapısına, doğal güzelliklerine ve yemek kültürüne henüz zarar vermediği, sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için reklam ve tanıtım faaliyetlerine ve tarihi yapıların restore edilmesine ağırlık verilmesi gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Dilek ve diğerleri (2017) Hasankeyf destinasyonunda yaşayan 347 yerel halktan katılımcı ile yürüttükleri araştırmalarının sonuçlarına göre yerel halkın destinasyonlarındaki turistik faaliyetlere destek verdikleri, turizmin destinasyonlarına olan sosyo-kültürel ve ekonomik katkılarından memnun oldukları sonuçlarına ulaşmışlardır.

Dündar ve diğerleri (2018) Türkiye'nin ilk cittaslow şehri olan Seferihisar'da yaşayan yerel halkın yavaş şehir felsefesi hakkındaki algılarını ölçmek amacıyla yürüttükleri çalışmalarının sonuçlarına göre; yerel halkın yavaş şehir felsefesinden ve beraberinde destinasyonlarının ekonomik olarak canlanmasından memnun oldukları ve destinasyonlarının çevresel, sosyal ve kültürel anlamda gelişim kaydettiğini düşündükleri ancak destinasyonlarında artan turistik faaliyetlerin ve ziyaretçi sayılarının destinasyonda çarpık yapılaşmanın başlamasına, bölgesel enflasyonun oluşmasına, araç trafiğinin, çevre kirliliğinin ve kalabalıklaşmanın artmasına neden olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir. Olcay ve diğerleri (2018) Bitlis destinasyonunda yaşayan 984 yerel halktan katılımcı ile yürüttükleri çalışmalarında; yerel halkın destinasyonlarındaki turistik faaliyetlere bakış açılarının olumlu olmasına rağmen destinasyonun sahip olduğu turizm kaynaklarının turizme yeterince kazandırılmadığına inandıkları belirlenmiştir.

Akpulat ve diğerleri (2019) Çeşme destinasyonunda yaşayan 209 katılımcı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarının sonuçlarına göre destinasyonlarında özellikle turizm sezonunun açık kaldığı dönem içerisinde yaşadıkları park yeri sorunu, trafik yoğunluğu, kalabalıklaşma, çarpık kentleşme, çevre ve gürültü kirliliği gibi sorunların turizm nedenli olduğunu düşündükleri belirlenmiştir. Walker ve diğerleri (2019) Japonya Kesenuma destinasyonuna gelen turistlerle ve destinasyonda yaşayan yerel halkla birlikte yürüttükleri çalışmalarında yerel halkın yavaş şehir felsefesi uygulamalarından ve beraberinde getirdiği turistik olanaklardan memnun oldukları ve ayrıca destinasyonun tercih

edilmesinde yöresel yiyeceklerin ve lezzetlerin önemli faktörlerden biri olarak öne çıktığını belirlemişlerdir. Kim ve diğerleri (2020) Güney Kore Jeje Adası'nda yaşayan 793 yerel halktan katılımcı ile yürüttükleri çalışmalarında yerel halkın destinasyonlarına gelen turistleri uyumluluk, ekonomik katkı, destinasyona karşı sorumlulukları, olumlu turistik katkı ve olumsuz turistik etki boyutlarıyla değerlendirmişlerdir. Araştırmada yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistlerin uyumluluk ve sorumluluk düzeylerini düşük, ekonomik katkı ve olumlu turistik katkı düzeylerini orta ve olumsuz turistik etki düzeylerini çok yüksek düzeyde algıladıkları belirlenmiştir.

İlgili alanyazında araştırma konusu ve amacı kapsamında yapılan araştırmaların sonuçlarına göre yerel halkın genel anlamda destinasyonlarındaki turistik faaliyetleri ve turistleri olumlu algıladıkları ve değerlendirdikleri, turistlerin varlığını destinasyonlarının gelişimi için bir araç olarak gördükleri ancak bazen destinasyonlarında turistik faaliyetlerle birlikte artan suç, alkol ve uyuşturucu kullanımı, trafik ve park sorunu ve doğal çevrenin bozulması gibi olumsuzluklardan dolayı turistlere yönelik algılarının da olumsuzlaşabileceği belirlenmiştir.

3. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın amacı ve kapsamı, araştırmanın veri toplama yöntemi, araştırma alanının seçim süreci, araştırma evreni ve örnekleme ve araştırmada uygulanan analizler detaylandırılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmada turistik destinasyonlarda yaşayan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde ikâmet eden, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden yerli turistleri algıları hazırlanan anket formu kapsamında belirlenmeye çalışılmıştır.

3.2. Araştırma Veri Toplama Yöntemi

Araştırmanın veri toplama sürecinde anket tekniğinden yararlanılmıştır. Yapılan bu çalışmada iki bölümden oluşan bir anket kullanılmıştır. Anketin ilk bölümü katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik yedi sorudan ve bu sorulara ilişkin cevaplandırıcının seçebileceği çoktan seçmeli ifadelerden oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümü ise katılımcıların destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algılarını belirlemeye yönelik Beş-Kesinlikle Katılıyorum ve Bir-Kesinlikle Katılmıyorum aralığında toplam 35 likert tipi ifadeden ve beş boyuttan oluşmaktadır. Ankette yer alan demografik soruların ve likert tipi ifadelerin oluşturulmasında Kim ve diğerleri (2020) yararlanılmıştır. Bu çalışmada anketin içerik geçerliğinin sağlanması amacıyla çeviri ve dil bilim konularında uzman ve yetkin kişilere danışılmıştır. Ayrıca çalışmada yapısal geçerliğin sağlanması adına anket ölçeği açıklayıcı faktör analizine ve normallik testlerine tabi tutulmuştur.

3.3. Araştırma Alanı Seçim Süreci

Göbeklitepe destinasyonunun araştırma alanı olarak seçilmesinde; 2018 yılı itibarıyla UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabul edilmesi ve 2019 yılı itibarıyla de Türkiye'de Göbeklitepe Yılı ilan edilmesiyle ulusal ve uluslararası tanınırlığının ve bilinirliğinin artması, dünya tarihinin sıfır noktası olarak kabul edilmesi, dünyanın bilinen en eski ve en büyük tapınma merkezi olarak kabul edilmesi, etrafında yer alan Şanlıurfa Harran Ören Yeri, Şanlıurfa Kalesi ve Şanlıurfa Arkeoloji ve Haleplibahçe Mozaik Müzesi gibi diğer çekiciliklerin varlığı, Göbeklitepe ve sınırları içerisinde bulunduğu Şanlıurfa ilinin zengin tarihi, kültürel, doğal, gastronomik ve yerel zenginlikleri, son beş yıllık süreçte artan popülaritesi ve ilgili konu kapsamında destinasyonda daha önce bir çalışmanın yapılmamış olması etkili olmuştur (Göbeklitepe Örenyeri, 2020).

3.4. Araştırma Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde yaşayan yerel halkın bütünü oluşturmaktadır. Araştırma örneklemini ise ilgili destinasyon ve çevresinde yaşayan, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan yerel halktan katılımcılar oluşturmaktadır. Ancak bu araştırmanın veri toplama süreci içerisinde (20 Ocak-4 Şubat 2020) ilgili destinasyonda yaşayan yerel halktan ne kadarının turistik faaliyetlerle uğraştığı tespit edilememiştir. Bu sebeple araştırma örneklemini hesaplamak için hedef kitledeki birey sayısının bilinmediğinden hareketle; $n = t^2 pq / d^2$ formülünden yararlanılmıştır ve 384 örneklemin araştırma için yeterli olacağı sonucuna ulaşılmıştır (Yazıcıoğlu ve diğerleri, 2007: 70). Hesaplanan örneklem büyüklüğüne ulaşmak için araştırma katılımcılarının belirlenmesi sürecinde olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kasti (kararsal-amaçlı) örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Bu örnekleme yönteminde; örneklem araştırmacının problemlerine cevap alacağına inandığı kişilerden (doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlerle uğraşanlar) oluşturulur yani örnekleme dâhil edilecek kişilerin belirlenmesinde araştırmacının yargısı ölçüt olarak kabul edilir (Altunışık ve diğerleri, 2007: 132). Veri toplama süreci içerisinde cevaplayıcıların yönettiği toplam 450 anket formu destinasyon ve yerel halktan katılımcılara yüzyüze iletişim kurularak ulaştırılmıştır. Ancak geri dönüş sağlanan anketlerden 21 tanesi her soruya aynı cevabın kodlanması ve dokuz anket ise cevap kodlamalarının %50'sinden fazlasının boş bırakılmasından dolayı değerlendirme dışında bırakılmıştır. Araştırmanın değerlendirme kısmına 420 anket dâhil edilmiştir ve anketlerin geri dönüş oranı %93 olarak gerçekleşmiştir.

3.5. Araştırma Analizleri

Araştırma sonucunda anketlerden elde edilen veriler bilgisayara kaydedilerek veri seti oluşturulmuştur. İlgili veri seti SPSS istatistik veri programında analize tabi tutulmuştur. Araştırma anketinden elde edilen yerel halkın demografik değişkenlerine ilişkin veriler yüzde ve sıklık değerleriyle analiz edilmiştir. Sıklık analizinden sonra ölçekteki likert tipi ifadelerin güvenilirliği analiz edilmiştir. Değişkenlerin güvenilirlik analizinde Cronbach's Alpha katsayısından yararlanılmıştır. Güvenirlik analizinden sonra ölçeğin yapı geçerliğini test etmek amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Katılımcılara İlişkin Bulgular

Araştırmanın örneklem özelliklerine ilişkin genel bir değerlendirmenin yapılabilmesi için öncelikle sıklık analizi yapılmıştır (Tablo 1). Katılımcıların %30,9'u kadın ve %69,1'i erkektir. Katılımcıların %22,6'sı 15-24 yaş aralığında, %66,7'si 25-60 yaş aralığında ve %10,7'si 61 yaş ve üzerindedirler. Katılımcıların %22,6'sı ilköğretim, %31'i lise, %17,8'i önlisans, %25'i lisans ve %3,6'sı lisansüstü düzeyde eğitime sahiptirler. Katılımcıların %20,2'si öğrenci, %51,2'si kendi işyerinde çalışan, %9,5'i özel sektör çalışanı, %6'sı kamu çalışanı ve %13,1'i emeklilerden oluşmaktadırlar. Katılımcıların %27,4'ü 2500 TL ve altında, %58,3'ü 2501 TL-5000 TL aralığında ve %14,3'ü 5001 TL ve üzerinde aylık gelire sahiptirler. Katılımcıların %86,9'u turizmi destinasyonları için yararlı ve %13,1'i turizmi destinasyonları için zararlı olarak algılamaktadırlar. Katılımcıların %82,1'inin destinasyona gelen turistlere bakış açısı olumlu iken %17,9'unun destinasyona gelen turistlere bakış açısı olumsuzdur.

Tablo 1. Araştırma Katılımcılarının Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

Demografik Özellikler	Sayı (N)	Yüzde (%)	
Cinsiyet	Kadın	130	30,9
	Erkek	290	69,1
Yaş	15-24 Yaş Aralığı	95	22,6
	25-60 Yaş Aralığı	280	66,7
	61 Yaş ve Üzeri	45	10,7
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	95	22,6
	Lise	130	31,0
	Önlisans	75	17,8
	Lisans	105	25,0
	Lisansüstü	15	3,6
Meslek	Öğrenci	85	20,2
	Kendi İşyerinde Çalışan	215	51,2
	Özel Sektör Çalışanı	40	9,5
	Kamu Çalışanı	25	6,0
	Emekli	55	13,1
Aylık Gelir	2500 TL ve Daha Az	115	27,4
	2501 TL-5000 TL Arası	245	58,3
	5001 TL ve Üzeri	60	14,3
Turizmin Etkisini Değerlendirme	Yararlı	365	86,9
	Zararlı	55	13,1
Turistlere Bakış Açısı	Olumlu	345	82,1
	Olumsuz	75	17,9
Toplam	420	100	

4.2. Güvenirlik Analizi Bulguları

Bir araştırmada güvenirlik analizi; herhangi bir konuda örnekleme oluşturan birimler üzerinden veri toplamak amacı ile oluşturulan ifadelerin kendi aralarında tutarlı olup olmadığını test etmek amacıyla yapılır. Güvenirlik katsayısı 0-1 arası değerler alır ve elde edilen değer 1'e yaklaştıkça güvenirlik artmaktadır. Güvenirlik analizinde Split-Half, Guttman, Paralel, vb. yöntemlerde kullanılmakla birlikte araştırmalarda yaygın biçimde Alpha yönteminden yararlanılmaktadır (Ural ve diğerleri, 2005: 258). Bu araştırmada da kullanılan ölçeğin Alpha katsayısı ,882 olarak bulunmuştur. Elde edilen katsayı oranları ölçeğin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

4.3. Faktör Analizi Bulguları

Bu çalışmada açıklayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Faktör analizi ile Kaiser-Meyer-Olkin (KMO-Örnekleme Yeterlik İstatistiği) ve Bartlett's Test of Sphericity (Bartlett's Küresellik Testi) elde edilmektedir. Bartlett's küresellik testi faktör analizi yapabilmek için ifadeler arasında gerekli olan ilişki düzeyinin yeterli olup olmadığını göstermektedir (p<0,05). Aynı şekilde KMO örnekleme yeterliği de ifadeler arası korelasyonun faktör analizi için yeterli olup olmadığına

karar vermede kullanılır (Durmuş ve diğerleri, 2010: 79-80). Açıklayıcı faktör analizi sonucunda; sig. (p)=0,000 anlamlılık düzeyinde KMO değeri ,898 olarak belirlenmiştir. Ayrıca Barlett's Testi sonucu 3642,231 olarak tespit edilmiştir. Bu oranın düzeyi ve elde edilen KMO değeri örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli ve uygun olduğunu göstermektedir. Çalışmada hem faktör yükleri açısından küçük hem de katsayısı küçük ifadeler (communalities) değerlendirme dışı bırakılarak faktör analizinin geçerliğinin artırılması amaçlanmıştır. Yapılan bu iki işlem sonucunda ölçekte yer alan 35 ifadeden dördünün (turistler benimle sosyalleşebilirler, turistler kültürler arası daha iyi anlaşmaya katkı sağlar, turistler toprak ve bölge paylaşımı konusunda çatışmalara neden olur ve turistler destinasyonda ev fiyatlarının artmasına neden olur) ölçekten çıkartılmasına karar verilmiştir. Faktör analizi sonucunda özdeğeri birden büyük 31 ifadeden oluşan beş boyut belirlenmiştir. Bu boyutlar toplam varyansın %73,591'ini açıklamaktadır. Araştırmada elde edilen varyans oranı alinyasına göre kabul edilebilir bir düzeydedir (Altunışık ve diğerleri, 2007: 347). Araştırmada faktör analizine ilişkin boyutlar; Turist Destinasyon Uyumluluğu (TDU), Turistlerin Destinasyona Ekonomik Katkıları (TDEK), Turistlerin Destinasyona Karşı Sorumlulukları (TDKS), Turistlerin Destinasyona Olumlu Katkıları (TDOLK) ve Turistlerin Destinasyona Olumsuz Etkileri (TDOSE) olarak adlandırılmıştır.

Tablo 2. Araştırma Ölçeğine İlişkin Faktör Analizi Sonuçları (n=420)

<i>İfadeler</i>	<i>TDU</i>	<i>TDEK</i>	<i>TDKS</i>	<i>TDOLK</i>	<i>TDOSE</i>
Turistlerle yakın arkadaşlıklar kurmaya başladım.	,821				
Turistlerle iyi anlaşıyorum.	,816				
Turistlerle zaman geçirmeyi seviyorum.	,798				
Turistlerin çevremde olmasından memnunum.	,781				
Turistlerle güzel deneyimler paylaşmaya başladım.	,767				
Turistler arkadaş çevremle uyumlulardır.	,750				
Turistler çok arkadaş canlısı kişilerdir.	,734				
Turistlerle arkadaşça sohbet etmekten hoşlanıyorum.	,715				
Turistlerle iletişim kurmak ve sohbet etmek kolaydır.	,704				
Turistlerle arkadaş olabilirim.	,696				
Turistler Göbeklitepe'ye ekonomik kazanç sağlar.		,786			
Turistler Göbeklitepe'ye ilave gelir ve vergi sağlar.		,761			
Turistlerin Göbeklitepe'ye ekonomik faydaları neden oldukları ekonomik zararlardan daha fazladır.		,732			
Turistler Göbeklitepe için sürekli bir pazarlama ve reklam aracıdır.		,711			
Turistler Göbeklitepe destinasyonundaki turizm pazarını büyütür.		,689			
Turistler Göbeklitepe'de yerel topluma karşı saygılıdır.			,801		
Turistler Göbeklitepe'de buldukları sürece saygılı davranışlar sergiler.			,786		
Turistler Göbeklitepe'de yerel çevreye saygılıdır.			,753		
Turistler Göbeklitepe'de yaşayan yerel halka saygılıdır.			,724		
Turistler Göbeklitepe'nin yerel kültürüne saygılıdır.			,708		
Turistler Göbeklitepe'de daha çok kültürel etkinliğe katkı sağlar.				,754	
Turistler Göbeklitepe'de daha çok boş zaman faaliyetine katkı sağlar.				,728	
Turistler Göbeklitepe'de istihdamın sürekliliğini sağlar.				,709	
Turistler Göbeklitepe'de iş imkânlarını artırır.				,695	
Turistler Göbeklitepe'de yerel kültürün korunmasına katkı sağlar.				,681	
Turistler Göbeklitepe'de altyapı olanaklarının gelişmesine katkı sağlar.				,668	
Turistler Göbeklitepe'de çöp, gürültü, vb. kirliliğe neden olur.					,736
Turistler Göbeklitepe'de trafik, kaza, park sorunu, vb. neden olur.					,715
Turistler Göbeklitepe'de daha çok suça neden olur.					,703

Turistler Göbeklitepe'de doğal güzelliklere zarar verir.					,689
Turistler Göbeklitepe'de ürün fiyatlarını arttırır.					,676
Özdeğerler	7,421	4,348	2,226	1,978	1,234
Güvenilirlik Analizi-Alpha	,889	,868	,831	,848	,798
Açıklanan Varyans (%)	22,189	18,365	12,234	11,687	9,116
Toplam Açık. Varyans (%)			73,591		
KMO Yeterliği			,898		
Bartlett's Küresellik Değeri			3642,231		
Sig. p değeri			0,000		

Yerel halkın araştırma ölçeği ifadelerini değerlendirme sonuçlarına göre (Tablo 3) yerel halkın; Göbeklitepe'ye ekonomik kazanç sağlar ($\bar{x}=4,61$), turistler Göbeklitepe'de altyapı olanaklarının gelişmesine katkı sağlar ($\bar{x}=4,61$), turistler Göbeklitepe'ye ilave gelir ve vergi sağlar ($\bar{x}=4,58$), turistler Göbeklitepe'de yerel kültürün korunmasına katkı sağlar ($\bar{x}=4,58$), turistlerin çevremde olmasından memnunum ($\bar{x}=4,56$), turistler Göbeklitepe'nin yerel kültürüne saygılıdır ($\bar{x}=4,55$), turistler Göbeklitepe'de iş imkânlarını arttırır ($\bar{x}=4,54$), turistlerle yakın arkadaşlıklar kurmaya başladım ($\bar{x}=4,51$), turistler Göbeklitepe için sürekli bir pazarlama ve reklam aracıdır ($\bar{x}=4,51$) ve turistlerle iyi anlaşıyorum ($\bar{x}=4,50$) ifadelerine katılımları oldukça yüksek ve pozitif düzeyde gerçekleşmiştir. Yerel halkın; turistler Göbeklitepe'de çöp, gürültü, vb. kirliliğe neden olur ($\bar{x}=3,98$), turistler Göbeklitepe'de trafik, kaza, park sorunu, vb. neden olur ($\bar{x}=3,98$), turistler Göbeklitepe'de ürün fiyatlarını arttırır ($\bar{x}=3,86$), turistler Göbeklitepe'de daha çok suça neden olur ($\bar{x}=3,76$) ve turistler Göbeklitepe'de doğal güzelliklere zarar verir ($\bar{x}=3,54$) ifadelerine katılımları ise düşük düzeyde ve yerel halkın diğer araştırma ifadelerine katılımları ise orta ve pozitif düzeyde ($\bar{x}=4,00-4,45$) düzeyde gerçekleşmiştir.

Tablo 3. Araştırma Ölçeği İfadelerini Katılımcıların Değerlendirmeleri (n=420)

İfadeler	Ortalama (\bar{x})	Std. Sapma
Turistlerle yakın arkadaşlıklar kurmaya başladım.	4,51	,41
Turistlerle iyi anlaşıyorum.	4,50	,41
Turistlerle zaman geçirmeyi seviyorum.	4,45	,42
Turistlerin çevremde olmaslarından memnunum.	4,56	,40
Turistlerle güzel deneyimler paylaşmaya başladım.	4,18	,44
Turistler arkadaş çevremle uyumlulardır.	4,09	,45
Turistler çok arkadaş canlısı kişilerdir.	4,11	,44
Turistlerle arkadaşça sohbet etmekten hoşlanıyorum.	4,23	,41
Turistlerle iletişim kurmak ve sohbet etmek kolaydır.	4,43	,40
Turistlerle arkadaş olabilirim.	4,19	,41
Turistler Göbeklitepe'ye ekonomik kazanç sağlar.	4,61	,39
Turistler Göbeklitepe'ye ilave gelir ve vergi sağlar.	4,58	,40
Turistlerin Göbeklitepe'ye ekonomik faydaları neden oldukları ekonomik zararlardan daha fazladır.	4,00	,46
Turistler Göbeklitepe için sürekli bir pazarlama ve reklam aracıdır.	4,51	,41
Turistler Göbeklitepe destinasyonundaki turizm pazarını büyütür.	4,11	,44
Turistler Göbeklitepe'de yerel topluma karşı saygılıdır.	4,01	,46
Turistler Göbeklitepe'de buldukları sürece saygılı davranışlar sergiler.	4,08	,45
Turistler Göbeklitepe'de yerel çevreye saygılıdır.	4,45	,42
Turistler Göbeklitepe'de yaşayan yerel halka saygılıdır.	4,35	,41
Turistler Göbeklitepe'nin yerel kültürüne saygılıdır.	4,55	,30
Turistler Göbeklitepe'de daha çok kültürel etkinliğe katkı sağlar.	4,40	,40
Turistler Göbeklitepe'de daha çok boş zaman faaliyetine katkı sağlar.	4,43	,40
Turistler Göbeklitepe'de istihdamın sürekliliğini sağlar.	4,34	,39
Turistler Göbeklitepe'de iş imkânlarını arttırır.	4,54	,40
Turistler Göbeklitepe'de yerel kültürün korunmasına katkı sağlar.	4,58	,40
Turistler Göbeklitepe'de altyapı olanaklarının gelişmesine katkı sağlar.	4,61	,39
Turistler Göbeklitepe'de çöp, gürültü, vb. kirliliğe neden olur.	3,98	,46
Turistler Göbeklitepe'de trafik, kaza, park sorunu, vb. neden olur.	3,98	,51
Turistler Göbeklitepe'de daha çok suça neden olur.	3,76	,52

Turistler Göbeklitepe’de doğal güzelliklere zarar verir.	3,54	,56
Turistler Göbeklitepe’de ürün fiyatlarını artırır.	3,86	,52

Yerel halkın araştırma boyutlarını değerlendirme sonuçlarına göre (Tablo 4) yerel halkın; turistlerin destinasyona olumlu katkıları (TDOLK) (\bar{x} =4,61), turistlerin destinasyona ekonomik katkıları (TDEK) (\bar{x} =4,56), turist destinasyon uyumu (TDU) (\bar{x} =4,52) ve turistlerin destinasyona karşı sorumlulukları (TDKS) (\bar{x} =4,51) boyutlarını yüksek ve pozitif değerlendirdikleri yerel halkın turistlerin destinasyona olumsuz etkileri (TDOSE) (\bar{x} =3,82), boyutunu ise düşük ve pozitif değerlendirdikleri belirlenmiştir.

Tablo 4. Araştırma Ölçeği Boyutlarını Katılımcıların Değerlendirmeleri (n=420)

Araştırma Boyutları	Ortalama (\bar{x})	Std. Sapma
Turist Destinasyon Uyumu (TDU)	4,52	,41
Turistlerin Destinasyona Ekonomik Katkıları (TDEK)	4,56	,41
Turistlerin Destinasyona Karşı Sorumlulukları (TDKS)	4,51	,42
Turistlerin Destinasyona Olumlu Katkıları (TDOLK)	4,61	,40
Turistlerin Destinasyona Olumsuz Etkileri (TDOSE)	3,82	,44

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada turistik destinasyonlarda yaşayan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistleri algı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Göbeklitepe destinasyonu ve çevresinde ikâmet eden, doğrudan veya dolaylı olarak turistik faaliyetlere katılan yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden yerli turistleri algıları hazırlanan anket formu kapsamında belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler çerçevesinde yapılan analiz sonuçlarına göre katılımcıların çoğunluğunun erkek (%69), 25-60 yaş aralığında (%67), ilköğretim (%23) ve lise (%31) düzeyinde eğitime sahip, kendi işyerinde çalışan (%51), 2501 TL-5000 TL aylık gelire sahip (%58), turizmi ve turistleri yaşadıkları yer için yararlı gören (%87) ve yaşadıkları yere gelen turistleri olumlu algılayan (%82) kişilerden oluştuğu belirlenmiştir. Yerel halkın turistleri ve turizm faaliyetlerini destinasyonları için yararlı görmeleri önceki çalışma sonuçlarıyla da benzerlik göstermektedir (Dilek ve diğerleri, 2017; Ünal ve diğerleri, 2020). Araştırmada uygulanan faktör analizi sonuçlarına göre yerel halkın destinasyonlarına gelen turistleri algılama ölçeğinin boyutları olarak; Turist Destinasyon Uyumu (TDU), Turistlerin Destinasyona Ekonomik Katkıları (TDEK), Turistlerin Destinasyona Karşı Sorumlulukları (TDKS), Turistlerin Destinasyona Olumlu Katkıları (TDOLK) ve Turistlerin Destinasyona Olumsuz Etkileri (TDOSE) belirlenmiştir (Kim ve diğerleri, 2020). Destinasyonlarda yürütülen turizm ve turistik faaliyetlerle ilgili yerel halkın konuya bakışı ve turistleri değerlendirmeleri bireysel ve destinasyonlar nezdinde farklılıklar gösterebilmektedir. Ancak bu araştırmada yerel halkın turizmin olumlu katkıları (Dyer ve diğerleri, 2007) ve olumsuz etkileri (Gürsoy ve diğerleri, 2010) konusunda hemfikir oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Yani özetle yerel halkın destinasyonlarını ziyaret eden turistlerle ilgili olarak destinasyonlarına turistlerin olumlu sosyal, kültürel ve ekonomik katkılarının olduğunu (Nunkoo ve diğerleri, 2016), turistleri kendileri ve destinasyonlarıyla uyumlu hissettikleri, turistleri sorumluluk sahibi olarak gördükleri ve turistlerin destinasyonlarına bir zararlarının olduğunu düşünmedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Yerel halkın özellikle turistlerin destinasyonlarına ekonomik kazanç sağlayacaklarına, altyapı olanakları geliştireceklerine, ilave gelir ve vergi sağlayacaklarına, yerel kültürün korunmasına katkı sağlayacaklarına, iş imkânlarını arttıracaklarına, destinasyonlar açısından bir pazarlama ve reklam aracı olacaklarına yönelik algıları oldukça yüksektir. Ayrıca yerel halkın turistlerle yakın arkadaşlıklar kurabildikleri, çevrelerinde turistlerin olmasından memnuniyet duydukları, turistlerin yerel kültürlerine saygılı davrandıkları ve turistlerle iyi anlaştıkları belirlenmiştir (Andreck ve diğerleri, 2005; Nunkoo ve diğerleri, 2013; Ünal ve diğerleri, 2020). Yerel halkın destinasyonlar açısından oldukça önemli olan bu olumlu algılarının katkılarından yararlanmak adına yerel turizm örgütleri, turizm planlamacıları ve pazarlamacıları çalışmalarını yürütmelidirler. Özellikle turistik yatırımların, altyapı çalışmalarının ve tanıtım faaliyetlerinin içeriğini turizmin algılanan olumlu yönleri kapsamında oluşturmaları ve bu noktalara odaklanmaları kaynakların doğru yönetilmesine ve çabaların optimize edilmesine katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan destinasyonlarda turizmin olumsuz ve yıkıcı etkileri olarak kabul edilen; çöp ve gürültü kirliliği, trafik sıkışıklığı, trafik kazası ve park sorunları, yerel ekonomide olağandışı fiyat artışları, suç oranlarını artması ve doğal çevreye zararları konusunda yerel halkın destinasyonlarındaki turistlerle ilgili değerlendirmeleri olumlu ve yapıcı düzeydedir. Bu durum 1995 yılında Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından kazılarına başlanan ve 2014 yılına kadar yoğun şekilde günümüzde de kısmen kazıları devam eden Göbeklitepe destinasyonunun hem destinasyon yaşam eğrisi modelinde henüz “başlangıç evresinde” olmasıyla (Buhalis, 2000: 105) hem de daha önce farklı destinasyonlarda konu kapsamında yapılmış çalışma sonuçları ile desteklenmektedir (Akova, 2006; Cengiz ve diğerleri, 2007; Keskin ve diğerleri, 2011; Çakıcı ve diğerleri., 2014; Çelikkanat ve diğerleri, 2014; Giritlioğlu ve diğerleri, 2015; Park ve diğerleri, 2015; Dilek ve diğerleri, 2017; Olcay ve diğerleri, 2018; Akpulat ve diğerleri, 2019). Destinasyonların yerel yönetimlerinin, asayiş birimlerinin ve turizm örgütlerinin turistik faaliyetlerle ilgili olarak genel anlamda yerel halk tarafından olumsuz algılanan veya destinasyona zarar verdiklerini düşündükleri; çöp, trafik, suç oranı, vb. hususları ortadan kaldıracak çalışmalara odaklanmaları, planlamalarını bu yönde yapmaları ve önleyici tedbirleri almaları, yerel halk nezdinde hassasiyet oluşturabilecek anlık

veya geçmişe dayalı önyargıları ve tutumları (etnik, dini, kültürel, vb. çatışmalar gibi) ortadan kaldıracak ve uyumu sağlayacak faaliyetlere öncelik vermeleri önem arz etmektedir.

Yapılan bu araştırmanın ilgili alanyazına, destinasyon yönetimlerine ve sonraki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çünkü teorik anlamda Türkçe alanyazında görülen eksiklik ve uygulama anlamında ise Göbeklitepe destinasyonunda konu kapsamında yapılmış bir çalışmanın yapılmamış olmaması çalışmanın önemi olarak belirlenmiştir. Araştırma sonuçlarından elde edilen veriler kapsamında ise çalışmanın destinasyon yönetim örgütlerine, planlamacılarına ve pazarlamacılarına yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Ancak araştırma maddi kaynaklar ve zaman sınırlılığından dolayı örneklem büyüklüğü alanyazında kabul edilen sınırlar içerisinde olmakla birlikte daha geniş bir örneklem büyüklüğüne uygulanamamıştır. Bu sebeple gelecekteki çalışmalarda araştırmaya dâhil edilecek örneklem kapsamının artırılması ve farklı milletlerden turistlerin de araştırmalara dâhil edilerek yerel halkın turistlerin milletlerine göre algı düzeylerinin belirlenmesine ve ilgili alanyazına olumlu katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Akova, Orhan. (2006). "Yerel Halkın Turizm Etkilerini Algılamalarına Yönelik Bir Araştırma." *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1): 1-34.
- Akpulat, Adalet Nühket, ve Polat Üzümcü, Tülay. (2019). "Turistik Destinasyonlarda Turizmin Etkilerine Yerel Halkın Bakış Açısı: Çeşme Örneği." *Journal of Recreation and Tourism Research*, 6(4): 448-463.
- Alaeddinoğlu, Faruk. (2008). "Sivas Kentinde Halkın Turiste ve Turizme Bakışı." *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(2): 1-23.
- Almeida, Garcia, Fernando, Balbuena, Vazquez, Antonia, and Cortez, Macias, Rafael. (2015). "Resident's Attitudes Towards the Impacts of Tourism." *Tourism Management Perspectives*, 13: 33-40.
- Altunışık, Remzi, Coşkun, Recai, Bayraktaroğlu, Serkan, ve Yıldırım, Engin. (2007). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı (Geliştirilmiş Beşinci Baskı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Andereck, Kathleen, Valentine, Karin, Knopf, Richard, and Vogt, Christine. (2005). "Residents' Perceptions of Community Tourism Impacts." *Annals of Tourism Research*, 32(4): 1056-1076.
- Andereck, Kathleen, and Nyaupane, Gyan. (2011). "Exploring the Nature of Tourism and Quality of Life Perceptions Among Residents." *The Journal of Travel Research*, 50(3): 248-260.
- Biçici, Fırat. (2014). "Datça Yerel Halkının Sürdürülebilir Turizm Gelişimine ve Turizm İşletmelerine Yönelik Tutumları." *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10(1): 19-35.
- Buhalis, Dimitrios. (2000). "Marketing the Competitive Destination of the Future." *Tourism Management*, 22(1): 97-116.
- Cengiz, Ekrem, ve Kırkbir, Fazıl. (2007). "Yerel Halk Tarafından Algılanan Toplam Turizm Etkisi ile Turizm Desteği Arasındaki İlişkiye Yönelik Yapısal Bir Model Önerisi." *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 19-37.
- Çakıcı, Celil, Yenipınar, Uysal, ve Benli, Sercan. (2014). "Yavaş Şehir Hareketi: Seferihisar Halkının Tutum ve Algıları ile Yaşam Doyumları." *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11(3): 26-41.
- Çelik, Sedat. (2019). "Does Tourism Reduce Social Distance? A Study on Domestic Tourists in Turkey." *Anatolia*, 30(1): 115-126.
- Çelikkanat, Nazik, ve Güçer, Evren. (2014). "Yerel Halkın Turizme Bakış Açısı: Bodrum İlçesi Örneği." *15. Ulusal Turizm Kongresi*, Kasım 13-16, Ankara, Türkiye.
- Dilek, Emre Sebahattin, Çoban, Ömer, ve Harman, Serhat. (2017). "Hasankeyf Halkının Turizmin Gelişimine Yönelik Tutumu." *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 6(2): 59-72.
- Duran, Erol. (2013). "Yerel Halkın Sürdürülebilir Turizm Gelişimine Yönelik Tutumları: Bozcaada Örneği." *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 3(2): 77-79.
- Durmuş, Beril, Yurtkoru, Serra, ve Çinko, Murat. (2007). *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi (Tıpkı Üçüncü Basım)*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Dündar, Yusuf, ve Sert, Ayşe, Nevin. (2018). "Yerel Halkın Yavaş (Sakin) Şehir Hakkındaki Algıları: Seferihisar'da Nitel Bir Araştırma." *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(4): 74-91.
- Dyer, Pam, Gürsoy, Dogan, Sharma, Bishnu, and Carter, Jennifer. (2007). "Structural Modeling of Resident Perceptions of Tourism and Associated Development on the Sunshine Coast, Australia." *Tourism Management*, 28(2): 409-422.
- Emekli, Gözde, İbrahimov, Aydın, ve Soykan, Fisun. (2006). "Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye." *Ege Üniversitesi Ege Coğrafya Dergisi*, 15: 1-16.
- Giritlioğlu, İbrahim, ve Bulut, Elmas. (2015). "Yerel Halkın Bakış Açısına Göre Gaziantep Turizmi ve Sürdürülebilirlik." *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 5(1): 25-31.
- Göbeklitepe Örenyeri. (2020). "Göbeklitepe Örenyeri Bilgileri." <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=SGT01&DistId=SGT>, Erişim Tarihi: 31 Ocak 2020.
- Güneş, Erkan, ve Alagöz, Gürkan. (2018). "Yerel Halkın Turizm Algısı: Erzincan'da Bir Araştırma." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15: 409-442.
- Gürsoy, Dogan, Chi, Christina, and Dyer, Pam. (2010). "Locals' Attitudes Toward Mass and Alternative Tourism: the Case of Sunshine Coast, Australia." *Journal of Travel Research*, 49(3): 381-394.
- Keskin, Emrah, ve Çontu, Mehmet. (2011). "Mustafapaşa (Sinassos) Kasabasında Yaşayan Halkın Turizme Bakış Açısını Belirlemeye Yönelik Bir Alan Araştırması." *Aksaray Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 3(2): 37-55.
- Kim, Gyunghoon, Duffy, Laruen, and Moore, Dewayne. (2020). "Tourist Attractiveness: Measuring Residents' Perception of Tourists." *Journal of Sustainable Tourism*, 1-19.
- Kozak, Nazmi, Kozak, Akoğlan, Meryem, ve Kozak, Metin. (2008). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar (Gözden Geçirilmiş 7. Baskı)* Ankara: Detay Yayıncılık.
- Nunkoo, Robin, and Ramkinson, Haywante. (2010). "Resident's Satisfaction with Community Attributes and Support for Tourism." *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 35: 171-190.
- Nunkoo, Robin, Smith, Stephen, and Ramkissoon, Haywante. (2013). "Residents' Attitudes to Tourism: A Longitudinal Study of 140 Articles from 1984 to 2010." *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1): 5-25.
- Nunkoo, Robin, So, Kevin, and Kang, Fung. (2016). "Residents' Support for Tourism: Testing Alternative Structural Models." *Journal of Travel Research*, 55(7): 847-861.
- Olçay, Atınç, ve Araboğa, Yeşim. (2018). "Bitlis İlinin Turizm Potansiyeli ve Yerel Halkın Turizm Olgusuna Bakış Açısı." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57): 945-961.

- Park, Eerang, and Kim, Sangkyun (2015). "The Potential of Cittaslow for Sustainable Tourism Development: Enhancing Local Community's Empowerment." *Tourism Planning&Development*, 13(3): 351-359.
- Ural, Ayhan, ve Kılıç, İbrahim. (2005). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünal, Aydın, Çelen, Onur, Bayar, Baran Sinan, ve Tuna, Muharrem. (2020). "Cittaslow Destinasyonlarında Yerel Halkın Turizmin Etkilerini Değerlendirmelerine Yönelik Bir Araştırma: Vize Örneği." *Kıtalararası Turizm Yönetimi Konferansı (MTCON)*, 2-5 Nisan, Antalya, Türkiye.
- Walker, Therez, ve Timothy, Lee. (2019). "Visitor and Resident Perceptions of the Slow City Movement: The Case of Japan." *International Journal of Tourism Sciences*, 19(2): 112-127.
- Yazıcıoğlu, Yahşi, ve Erdoğan, Samiye. (2007). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri (Genişletilmiş İkinci Baskı)*. Ankara:Detay Yayıncılık.
- Yoon, Yooshik, Gursoy, Dogan, and Chen, Joseph. (2001). "Validating a Tourism Development Theory with Structural Equation Modeling." *Tourism Management*, 22: 363-372.

Effect of Central Bank Autonomy on Macroeconomic Indicators: The Case of Turkey (1990-2018)

Merkez Bankası Bağımsızlığının Makroekonomik Göstergeler Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği (1990-2018)

Özlem ÜLGER DANACI, Batman Üniversitesi, Türkiye, ozlem.ulger@batman.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-3872-3330

Abstract: Central banks are the most important institutions that enable countries to implement monetary policy. Central bank autonomy is defined as keeping away from the pressures of the government while making and performing decisions on monetary policy. Existence of developed financial markets and being focused on price stability by monetary policy are among the essential conditions in terms of central bank autonomy. Monetary and fiscal policies should be determined and implemented so as to provide economic stability. Accordingly, it was aimed in this study to scrutinize the effects of autonomy of Central Bank of Turkey (CBT) on macroeconomic variables (inflation, money supply, growth and budget deficit) for the period of 1990-2018. It is concluded when the obtained data are analyzed that there occurs a positive impact by the guarantee of both legal and actual autonomy of CBT.

*Keywords: Central Bank Autonomy, Inflation, CBT, Monetary Policy
JEL Classification: E31, E52, E58*

Öz: Merkez bankaları, ülkelerin para politikası uygulanmasını sağlayan en önemli kurumlardır. Merkez bankasının para politikası ile ilgili kararları alırken ve uygularken hükümetin baskılarından uzak kalması merkez bankası bağımsızlığı olarak tanımlanmaktadır. Para politikasının fiyat istikrarı hedefine odaklanması ve gelişmiş mali piyasaların varlığı merkez bankasının bağımsız olması açısından önemli koşullar arasında yer almaktadır. Fiyat istikrarının sağlanabilmesi için merkez bankasının hükümetin baskısı altında kalmamasının yanı sıra para ve maliye politikalarının ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik belirlenmesi ve uygulanması gerekli olmaktadır. Buna göre bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) bağımsızlığının bazı makroekonomik değişkenler (enflasyon, para arzı, büyüme ve bütçe açığı) üzerindeki etkileri, 1990-2018 dönemleri açısından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Elde edilen veriler incelendiğinde, TCMB bağımsızlığının hem yasal hem de fiili bağımsızlığının garanti altına alınması ile birlikte pozitif bir etkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

*Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Bağımsızlığı, Enflasyon, TCMB, Para Politikası
JEL Sınıflandırması: E31, E52, E58*

1. Introduction

Birth of central banking emerged by the philosophy of “laissez-faire, laissez-passer” in the nineteenth century. Central banks that were not sufficiently independent in the beginning have been generally regarded as institutions that finance the public expenditures. Independence of the central bank was first scrutinized by David Ricardo’s study called “Plan for the Establishment of a National Bank” in 1824. Keynes emphasized while bearing witness to an Indian bank in Royal Commission that unauthorized authority of banks needs to be protected and autonomy of banks should also be considered in terms of non-commercial policies. Studies that are about determining the ultimate aim of monetary policy and being provided central banks to gain independence have started by the beginning of the struggle of some of the economies in the world with inflation after the 1980s. Assuring stability, in 1990s, in terms of providing economic growth and low inflation was accepted as the prior condition for many of the central banks. Inflation targeting regime that was first applied in New Zealand after 1990 started to be adopted by many of the central banks. Central bank autonomy has come into prominence within the historical process in terms of inflation targeting to be successful.

Independence of the central bank in Turkey was emphasized by the İzmir Economic Congress in 1923. The establishment of the central bank was enacted by considering the principle of independence under the name of Central Bank of Turkey (CBT) by publishing in the official gazette in 1930. However, the issue of autonomy has started to gain currency after the 1980s; it has been endeavored to strengthen the central bank autonomy by the 2001 crisis. Central bank autonomy, in the studies till today, has been analyzed within the frame of the election of a central bank president and members; their duty term; determining and applying process of the monetary policy; specifying the ends and means of the central banks; finally, the credits that are issued for the governments.

This study aimed to endeavor to analyze the effect of the central bank autonomy in Turkey on some of the macroeconomic indicators. Accordingly, the conceptual framework and the historical process of the central bank autonomy were scrutinized in the first chapter of this research. Secondly, approaches toward central bank autonomy were discussed; the effects of related autonomy on macroeconomic indicators were statistically reviewed.

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 24 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 5 Şubat / February 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

2. Technical Frame of Central Bank Autonomy and Development in Historical Process

The governments during the historical process have desired to be the grant holder on the money within changes to control changes in the economy. Institutions that are most affected by this approach are the central banks (Gediz & Sağın, 2015:99). Central bank autonomy is not only a concept but also an indicator that varies by the national characteristics. Many authors such as Rogoff (1985), Wagner (1998), Kydland and Prescott (1977), Bade Parkin (1988), Grilli et al., (1991), Cukierman et al., (1992), Barro and Gordon (1993), Meade and Crowe (2007), Arnone et al., (2009) have focused on the issue of the central bank autonomy. Macroeconomic instabilities like increasing the budget deficits and closing those deficits by emission; domestic and external borrowing at bottleneck; inflation that has gained continuity in the world economies as from the 1980s revived the central bank autonomy. Central bank policies in which the economic facts are distant from the political effects and views; this circumstance has brought central bank autonomy into the forefront (Aydn & Eren, 2013: 93-94).

Making decisions and applying them without any political and bureaucratic influence can be defined as autonomy for the central banks (Aydn & Eren, 2013: 95). Thus, it is possible to characterize the central bank autonomy as overcoming the arbitrary treatments and short-term interests of the government via the value of the money (Orhan & Yıldırım, 2009). Three main features of the central bank autonomy are highlighted; i) explicitly defining and aligning the goals of the monetary policy ii) transparency of the monetary policy iii) ultimate responsibility on the monetary policy. The central banks, based on these factors, have become the significant institutions in economic policymaking process (Akıncı, Akıncı & Yılmaz, 2015:1).

Central banks have the authority to intervene in decisions and change the stream of decisions under the favor of autonomy. A central bank needs to have legal autonomy without political pressures. Again, a central bank is accepted as independent or autonomous when it is free to apply a monetary policy instrument at will (Aguir, 2017). The domestic currency of the country can effectively be protected against foreign currencies by being central bank autonomous. Chronic inflation that was seen in economies in the 1980s avoided internal and external borrowing to be sustainable by emerging the thoughts toward central bank autonomy. So, the budget deficits have gathered steam; this has been endeavored to compensate with issuing money. The thought of central bank autonomy was born in parallel with the monetary policy free from the influence of the politics to avoid governments which trigger macroeconomic instabilities to approach problems by populist policies (Bakkal, 2018:183).

Priority target in establishing central banks that have subsisted as from the XVII century is to provide liquidity for the market besides issuing money as a bank of the state. The central banks which were not sufficiently autonomous in the beginning were seen as institutions that generally finance the public expenditures. Central bank autonomy was first discussed by David Ricardo's study called "Plan for the Establishment of a National Bank" in 1824. For Ricardo, a central bank should be regarded as an institution that operates in two different areas which are both completely independent from each other and financier of expenses (Doğan & Akbakay, 2016:115). The government is the whole of a public policy that needs to approach the goal of economic and financially sustainable development. Hereunder, the government needs to have the power to provide expenses; the central bank needs to have the power to issue coins (Badea, 2018). Keynes emphasized while bearing witness to an Indian bank in Royal Commission in 1913 that unauthorized authority of banks need to be protected and autonomy of banks should also be considered in terms of non-commercial policies (Obben, 2006).

It is generally expressed that banks are remarkable institutional tools for aiming the price stability and providing the stability to affect the improvement of the central bank autonomy. Therefore, the autonomy of central banks has been developed to provide price stability. Regional and global factors which affect the improvement of central bank autonomy are as follow (Cukierman, 1994:1446; 2006: 9; De Haan & Eijffinger, 1996:1);

- Alternative institution seeking started by collapsing the mechanisms such as Bretton Woods System and European Monetary System which provide nominal stability and were organized to keep the price stability.
- Relative and nominal autonomy of Deutsche Bundesbank and the Swiss National Bank are accepted as important evidence in providing price stability in terms of the central bank autonomy.
- Central bank autonomy of all the member states of the European Central Bank and European Central Banks System becomes a prior condition for being a member of the Economic and Monetary Union concerning the Maastricht Agreement
- Policymakers in the general run of South American Nations have accepted to improve the autonomy of central banks as a tool to avoid inflation again at high levels and provide price stability.
- It was found necessary to improve the autonomy of central banks and establish western type central bank in the commonwealth of independent states for swiftly passing to the market economy and creating an organized market economy at the same time.
- There have been observed efforts to provide price stability around the world, notably the countries with high inflation by the experiences of the 1970s when high inflation rates were seen.
- International capital movements have been expanded by gradually decreasing the control on the capital movements.

The central banks largely lost their reliability and autonomy by the 1929 crisis called the "Great Depression". Monetary policies, in that related period, were conducted by treasury departments of the countries. The international economic system was started to be restructured by the Bretton Woods system in 1946. Exchange rates were fixed by the

governments. Moreover, the central banks became the institutions that provide services for financial issues and manage the liquidity in the market when the central banks are evaluated in terms of the governments. Central banks worked for restructuring to get rid of the negative impacts of the war by the ending of the Second World War (1939-1945) (CBT, 2012 4-5). Hyperinflation, especially after the war, caused Bundesbank to rise as a central bank independent of the government. The essential issue here is that Bundesbank could transform legal autonomy into the actual autonomy through its successful policies and belief and support of people. Anglo-Saxon countries also struggled for the autonomy of central banks where several arrangements have been made in. For example, there was entered into an agreement between the central bank in New Zealand and the government; related agreement gives a restricted autonomy to the central bank; the government declared that autonomy of the central bank is respected (Orhan & Yıldırım, 2009).

There have been carried out works in cardinal economies of the world to determine the ultimate goal of the monetary policy and provide central banks to gain autonomy after the struggle with inflation after the 1980s. Giving commitments toward struggle with inflation; increasing the prestige of the central banks and managing the expectations can be shown as examples of related works. The thought that related applications can also be conducted by the central banks started to be popular in that period. In the 1990s, it was accepted that providing price stability is the biggest contribution of a central bank towards ensuring employment and economic growth. Besides, the price stability was accepted as the main objective of many of the central banks. Again, many of the central banks gained legal autonomy in the same years. The general run of the central banks has adopted an inflation-targeting regime that was first constituted by the Central Bank of New Zealand. Central banks target inflation within the regime and use the required monetary policy instruments to ensure the level declared. Central bank autonomy rises into prominence as a significant condition in terms of the success of the inflation-targeting regime at the same time when the historical process is analyzed. It is understood by the 2008 crisis that monetary and fiscal policies need to harmonizingly work with central bank autonomy (CBT,2012: 7).

It is also thought that dependence of the central bank to the government in terms of order and instructions can contribute to the institution in terms of management technique and effectiveness; this situation also creates a more powerful effect in being applied the decisions of the bank related to the money and credit policy. This point of view was already discussed by G.L.Bach during the process of analyzing the issue in the United States of America. However, the most important side that can be accepted as positive independence of the central bank to the orders of government is that the harmony of this system can completely be provided in terms of monetary policy and the general economic policy. On the other side, there also are disadvantages of related dependence (Dilik, 2005:3-5):

- For findings, nations generally used the function of issuing money in bad faith to meet the funding needs and caused inflation and instabilities.
- It is seen that governments were inclined to continuously follow a ‘cheap monetary policy’ to satisfy the public by thinking the next elections when the multi-party system was valid.
- Special interest groups who organized well can affect the decisions of the government or the parliament; they also can use the general economy and monetary policy to manipulate.
- Since the issue of monetary policy is a domain that requires comprehensive knowledge, it cannot be expected from the politicians to have adequate information. Accordingly, the government makes the benefit of the experts in the management process of the bank. However, since the central bank is not autonomous, related experts do not consider the views which are not in accordance with the demands of the government.
- The direction of the monetary policy changes based on the point of view of the politicians if the government changes frequently and the attitudes of parties and groups in the monetary policy field is different.
- The dependence of the central bank to the orders of the parliament has disadvantages above. The positivities such as convenience and effectiveness in management due to the dependence are not lasting. The conflicts may turn into chaos.

The fiscal policy will be more effective rather than the monetary policy in ensuring price stability when the central bank is not sufficiently autonomous. Being applied and controlled the monetary policy by the government can damage the reliability of the monetary policy. Indeed, the primary duty of the government as a representer is to implement a fiscal policy towards financing public expenditures. Although there is a relationship between the monetary and fiscal policy, the first step for providing price stability should be seen in the monetary policy. This circumstance can also be possible by the presence of an autonomous central bank. Otherwise, it is difficult for the central bank to reassure in its commitments (Doğan & Akbakay, 2016:119).

If we look from the viewpoint of the Turkish economy, it was tried to decrease the share of CBT in the financial system by arrangements such as leaving the fixed exchange rate regime and deciding to determine the deposit and interest rates in the free market conditions by January 24 Decisions in the 1980s when the structural changes happened. CBT was endeavored to be reached the level of modern central banks in the world by institutional aspect; CBT, in the same period, got remarkable achievements in terms of reaching a legally autonomous structure. One of the key indicators of this situation was declaring the money program of CBT to the public by considering the principles of accountability and transparency in 1990. The important structural changes in the Turkish economy arising from the 2001 economic crisis caused vital developments in areas such as institutionalizing the communication policies and legal autonomy of the CBT. In this direction, for the amendments in 2001 dated Law, the chief goal of the CBT was specified as providing and sustaining the price stability; it was also adjudicated that CBT can determine monetary policy in itself to implement to achieve the goal. Thus, the autonomy process of CBT that made progress as from 1970 reached a peak in 2001; moreover,

the bank was reached purpose and instrument autonomy in legal. Again, in the related law, it is forbidden for CBT advance, issue credit to Undersecretariat for the Treasury and all other institutions; buying the debt instruments which those institutions export is also forbidden. It is designed for executives to work in accord and as independent from the political pressures by making reformatory arrangements toward duty terms, assignment and resignation conditions of chairman and deputy managing directors (Yalçinkaya, 2017:180-181).

On the other hand, it is aimed at the decision-making process of monetary policy to institutionalize by relevant legal regulation by considering the importance institutionalization on the central bank autonomy; Monetary Policy Committee (MPC) that is responsible for constituting monetary policy strategy and targets was established within CBT. Autonomy has brought along accountability and transparency; so, an efficient communication policy can be followed. Implicit inflation targeting regime that was carried into effect in 2002 was transformed into open economy inflation targeting in 2006. Monetary Policy Committee has become a decision-maker in generating monetary policy strategies to increase the transparency and predictability of monetary policy decisions. MPC meetings have been performed in predetermined dates that are released to the public as from 2006; informative reports related to views of MPC and interest rates have also been published. Thus, CBT has been brought to the level of the modern applications of the central banks of developed countries in terms of corporate infrastructure and transparency which provide predictability of monetary policies to be affected positively (CBT,2012:19).

3. Central Bank Autonomy Approaches

It is seen when the definitions in the literature about central bank autonomy is analyzed that there is a similarity on the issue of restricting or removing the effect of governments on central banking. Accordingly, central bank autonomy means the capability to make decisions toward financial, managerial, institutional and monetary policy without any element of oppression.

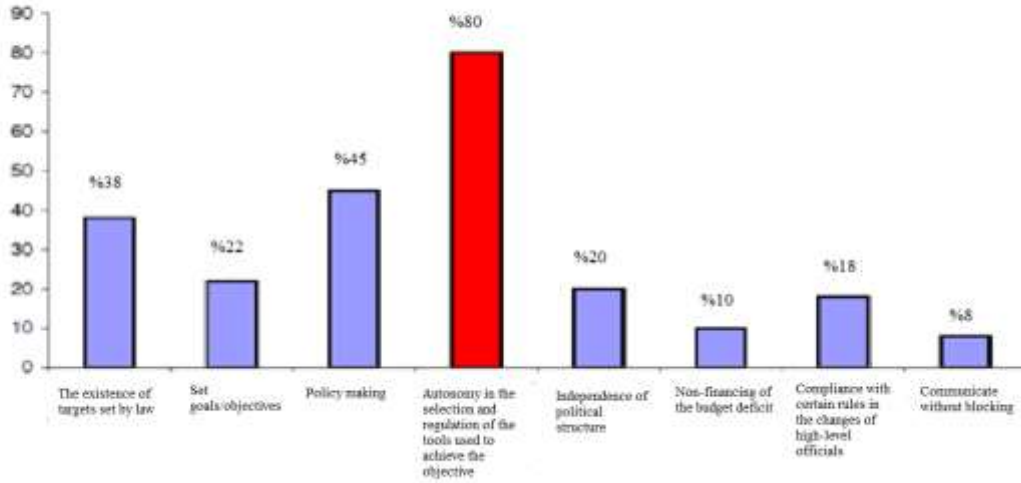

Figure 1. Distribution of Autonomy Definitions of the Central Banks

Source: CBT, Central Bank Autonomy, (online), <http://www.tcmb.gov.tr>, Date Accessed:10.03.2019

For the findings of central bankers, the most important indicator of autonomy is the instrument autonomy of the central bank. As is observed in Figure “being autonomous in selecting and arranging the instruments to reach the goal” is accepted as the vital criteria of autonomy by 80% of the central banks. We also see that economic conditions are effective on the facts that are emphasized on the autonomy concept of the central banks (<http://www.tcmb.gov.tr>).

Several authors have reviewed central bank autonomy in two different aspects and defined it within the frame of different concepts as well. It is possible to categorize central bank autonomy as “target autonomy” and “instrument autonomy”. Target autonomy can be explained by “political autonomy”; instrument autonomy can be defined as “economic autonomy”.

3.1. Purpose Autonomy

Purpose autonomy means being autonomous in choosing the fundamental purpose or targets in policies implemented via the central bank. However, modern central banks today are charged to provide price stability via law. Thus, since the purposes of central banks are defined by legislation, there is no purpose autonomy (CBT, 2012:2). In other words, if the central bank can set its objective by itself, there can be talked about the purpose autonomy. There are two situations if the central bank cannot apply purpose autonomy; either government sets a common object and demands the central bank to actualize this. In democratic societies, central banks are given purpose autonomy by legislation or it is explained how the

object is set. Namely, setting an object with the government had better to be regarded as democratic. We can observe when the application in Turkey is reviewed that the purpose autonomy is implemented by setting an inflation rate by the central bank and government together. Much as the central banks in the general run of developed countries have a high level of autonomy via legislation, those related rates are actualized at lower levels in practice (Doğru, 2013:28).

3.2. Instrument Autonomy

Instrument autonomy that is also characterized as functional autonomy means a central bank to choose and use the tools and methods of monetary policy to reach legal ultimate aim without any need to the government or any other authority. Autonomy is generally expressed as the instrument autonomy for the central banks (TCMB, 2012:2). In other words, the central bank has the power to set the policy support instrument in itself. Besides, it is not in need of checking with the government. Instrument autonomy is a factor causes an increase in the credibility of monetary policies. Moreover, related autonomy services as a safety valve which guarantees for the markets that monetary policy is not applied in terms of the short-term political interests. Since the monetary policies fall behind the fiscal policies in some developing countries such as Turkey, there occurs an exchange between central bank autonomy and the growth target of the government in time (Doğru, 2013:28).

3.3. Institutional Autonomy

Institutional autonomy means that the duty term, assignment, and reasons for resignation senior staff of the central bank are specified via legislation without any political pressure. Again, the institutional autonomy can also be defined as being the mission and autonomy of members in decision-making units free from the political pressure (CBT, 2012:3). It was emphasized in the National Program in 2001 that none of the organization or organ can comment or act so as to affect the decisions of CBT. In this direction, there was made an amendment in Former 1211 numbered CBT act; institutional autonomy is provided by the new 25/4/2001 dated and 4651 numbered CBT act which expresses that “The bank independently uses the duties and authorities under its own responsibility” (Altuntaş, 2012: 83).

3.4. Financial Autonomy

Financial autonomy means that the central bank performs the activities as independent from the government; direct credit opportunities are forbidden to the public sector at the same time (Anastasiou, 2009). Being free from interventions out of the institution during the process of approving the budget of the central bank is in the financial autonomy concept besides the factors such as freely choosing the functional expenditures (CBT, 2012:3). Financial autonomy has seven basic indicators. It is assumed that autonomy of the bank against the government will be at a high level if the central bank has various tools of monetary policy in the light of indicators below (Bakır, 2006:5):

1. Whether the goal of the central bank is reached;
2. Whether there is a control on the monetary policy;
3. Whether the bank issues a credit to the public;
4. Whether the bank can set the interest rates without prejudice of the government;
5. Whether the bank can set the exchange rate;
6. Whether the bank liberally sets the budget;
7. Whether the bank organizes the banking field.

We can say that central bank autonomy and financial autonomy are positive in terms of economic development for several reasons. Firstly, an autonomous central bank which is purified from political pressures can display a more predictable behavior by encouraging the economic stability and minimizing risk-return in real interest rates. Secondly, the autonomous central banks are in a tendency to adopt proper policies by considering economic and financial trends to avoid financial trouble, interest and currency impacts and encourage the economic growth in the long run. Finally, the possibility to expose to an inflationary bias is lower for an autonomous central bank; it also is aware of the inflation costs of expansionary monetary policy (Akıncı, Akıncı & Yılmaz, 2015).

3.5. Legal and Actual Autonomy

It can be observed when looking at applications around the world that there are many arrangements toward the autonomy of the central banks in developed and developing countries; legal autonomies can considerably be provided in this way. Although legal autonomy is important for the central banks, it is not a satisfactory indicator for central bank autonomy in real terms. One of the things that should be considered in central bank autonomy is whether the laws are enforced how the legal holes are filled. Applications in this direction reflect the actual autonomy of the central bank (Doğan & Akbakay, 2016:125-126). Actual autonomy, in this sense, can be defined as the outlook of legal duties and authorities of central banks because of stationary structural characteristics in economy, level of institutionalization, personal skills, and reactions of the chairmen and deputy managing directors to economic and political conjuncture in practice (Orhan & Erdoğan, 2018: 51).

There happened some negative developments toward the actual autonomy while there were no problems in actual autonomy indicators of the central banks before 2006. Related developments can be summarized as follows (Eroğlu & Eroğlu, 2010:140);

- Discussions about the appointment of Governor and Vice-President of the Central Bank,
- Fecklessly criticizing the interest and exchange rate policy of the bank by the public,
- Authority and responsibility discussion that is generated by the government,
- Discussion about being received public sector bonds and bills by the central bank in open market operations and also provided them as a guarantee.

Legal autonomy can be characterized as performing the required legislative regulations to keep each kind of action of the central bank on management and enforcement out of the political pressures (Orhan & Erdoğan, 2018: 51). It has been endeavored to keep the central bank out of the political pressures for increasing the chance of governments to requalify. Monetary policy practices have been made independent of the government for this issue. Thus, governments cannot follow their political process by using this tool if they cannot determine the monetary policy (Hayo & Hefeker, 2001; Hayo & Hefeker 2002). Providing only legal autonomy can be insignificant and ineffective if the legal autonomy of the central banks is not supported or this autonomy is not successfully reflected the market economies. Just because declaring the inflation target policy cannot be as good as gold and will lose its effect (Wagner, 1999).

Table 1. Key Facts of the Legal Autonomy

<i>LEGAL PROVISIONS in CBT ACT</i>	<i>HIGH AUTONOMY</i>	<i>LOW AUTONOMY</i>
<i>Duty Term of Governor</i>	Long	Short
<i>Role of Executive Organ in Appointment Process of Governor</i>	Limited	Much
<i>Policy Process</i>	The Last Word in Conflict with the Executive Organ belongs to the Bank. The Bank Prepares Monetary Policy in itself and Plays Active Role in the Budget Process.	The last word belongs to the Executive Organ. The Bank has no duties in the budgetary phase.
<i>Goals of the Central Bank</i>	Price Stability is the priority target.	There is conflict among targets.
<i>Being provided fund to the government by the central bank</i>	Limited. It is provoked to issue credit as cash.	High, the loan amount is determined as the percentage of public expenditures.

Source: Maxfield, S. 1994. *Financial Incentives and Central Bank Authority in Industrializing Nations. World Politics, July, Vol: 46, No: 4, p. 556-588.*

The central bank can have the power to come up against the pressure of the political authority by using the factors specified in juridical status. However, there are seen discrepancies between items in law and practices. For example, although sometimes many developing countries transfer the factors of the provisions of the central banks of developed countries as are and sometimes by developing, they could not be successful at practice. It is possible to express the main factors which ensure the legal autonomy of the central bank by the classification in Table 1. Thus, the central banks ought to organize their own legislation so as to have good results by evaluating the socio-economic conditions of the countries (Aydın & Eren, 2013:97).

Central banks that have the highest level of autonomy are in the tendency to have a narrow-scoped legal macroeconomic autonomy and provide consistency in the internal and external value of money. For example, this tendency that was seen in Chile and New Zealand with Germany and the Netherlands cannot be utilized to increase the credibility of monetary policy. The source of the credibility problem is the demand of decision-makers to change place among the different objectives; however, it is impossible for legal objectives which are both multi-purpose and unspecified to be in accord with this demand. Accordingly, decision-makers will be in a tendency to decrease the transparency of the monetary policy. In this way, the responsibility of the central bank and political leaders will weaken. All these points show the importance of the legal purpose of clearly defining price stability to provide the monetary policy of an autonomous central bank. There is a stance against a circumstance in which the central bank is good to decrease the money supply in terms of a country that wants to finish with previous monetary policy and encourage higher monetary policy credibility towards the future. Especially this situation causes an openness degree in the legal representation of the central bank to gain importance (Şen, 1999: 61).

4. Macroeconomic Indicators in Turkey and the Relationship with Central Bank Autonomy

Economy policies, indeed, which are utilized for country economies to reach the macroeconomic goals consist of the total of monetary and fiscal policies. Governments determine the methods of income generation and spending to actualize specific macroeconomic goals like providing economic growth and increasing employment; this is fiscal policy. Regarding monetary policy, it is the decisions of central banks to reach fundamental macroeconomic goals that consider

internal and external equity as price and financial stability by using different tools of the monetary policy (Yalçınkaya, 2017: 176). Studies which ignore the relationship between central bank autonomy and microeconomic performances show that monetary policy that is connected with central bank autonomy decreases inflation level and variability; however, the same policy has no impact on the macroeconomic performance (Cornel & Sorina, 2011). The relationship of the central bank autonomy with inflation, money supply, growth and budget deficits in Turkey was scrutinized under this title.

4.1. The Relationship Between Central Bank Autonomy and Inflation with Money Supply

Central bank autonomy, in 1824, gained currency first by David Ricardo who expressed that the central bank needs to be an institution that is different from the government spends. Central banks used this autonomy to control the money supply a good while. Restrictions were applied to the money supply; it was also tried to narrow the money supply to keep inflation at low levels. Possibility of the central bank to control the money supply decreased after the capital movements to be released (Eğilmez, 2019).

The chief goal of the central banks is to provide price stability. If these related banks have a purpose except price stability, they meet with obstacles in reaching the chief goal. It is possible to say in the light of theoretical and empirical studies which have analyzed the reversed relationship between inflation and central bank autonomy that bringing down the rate of inflation can be succeeded by providing higher autonomy to the central bank synchronously. Autonomy, for the literature of central bank autonomy, is an institutional characteristic that can help to bring down the rate of inflation to provide price stability. Accordingly, empirical studies reveal a reversed relationship between central bank autonomy and inflation. Parkin [1986], Grilli, Masciandro and Tebellini (1991), Alesina and Summers (1991), Cukierman, Webb, and Neyaptı (1992, CWN) can be shown as the pioneer examples. These studies evaluated the relationship between inflation and measurements based on different sides of monetary policy generation to measure the central bank autonomy (Berument & Neyaptı, 1999).

The interest in central bank autonomy increased due to the thought that political pressures toward central banks will decrease and at the same time, a lower and more stable inflation will be seen. Bade and Parkin (1985) conducted one of the first empirical studies of this related relationship. Accordingly, they used data for 12 OECD countries after Bretton Woods and measured the degree of central bank autonomy based on the degree of the effect of government of the finance and policies of the central banks. The degree of the financial effect on the central bank was analyzed in terms of the power to reserve the profit; setting a salary system for central bank board members and finally, controlling the central bank budget. In conclusion, there can be seen a ranking of one to four in each category; the country fourthly has the highest central bank autonomy (Obben, 2006).

For Alesina (1988), there is a negative relationship between central bank autonomy and both inflation variability and level with reference to his researched called "Macroeconomy and Policy". Bade and Parkin also concluded that the level of financial autonomy has not been a significant indicator of inflation for the period after Bretton Woods. Besides, the policy is accepted as a significant indicator of autonomy; just because two countries (Germany and Switzerland) which have the highest degree of policy autonomy has an inflation rate that is pretty lower than the rates of all other countries (Patrica & Pollard, 1993).

Cukierman's (1994) study is based on the negative relationship between inflation and central bank autonomy. With reference to observations, an increase in central bank autonomy causes a decrease in the inflation rate. In addition to all these, the nonexistent relationship between growth and autonomy bears the consequence that central bank autonomy presents a free lunch. On the other hand, for another finding, central bank autonomy can cause low inflation without creating a negative impact on growth.

Both the studies of Schaling (1998) & Berger et al., (2001) determined that as the central bank autonomy increases, there will be seen lower inflation rate in the long run. The general run of the empirical studies toward analyzing the relationship between central bank autonomy and inflation corroborated the presence of a negative relationship. Differences in applications toward central bank autonomy underlie these results (Kibmer & Wagner, 1998).

Beşkaya & Güdenoğlu (2014) reviewed the relationship between central bank autonomy in Turkey and the inflation for the period between 1970 and 2012 by using the variable of legal autonomy index of the central bank and the converted inflation rate. Under the circumstances, there is obtained a negative and significant result between inflation and the central bank autonomy in the long run as well as there also is a causality relation from central bank autonomy to inflation.

Yurtkur & Arpağ (2018) conducted a study and analyzed the relationship between central bank autonomy and inflation by the annual date within the scope of 15 countries follow inflation targeting. They found a negative directed relation between central bank autonomy and inflation. Obtained coefficients are the coefficients that have the highest level of explanatory power reveals the connection between central bank autonomy and inflation. For the model results, growth has a negative directed impact on inflation.

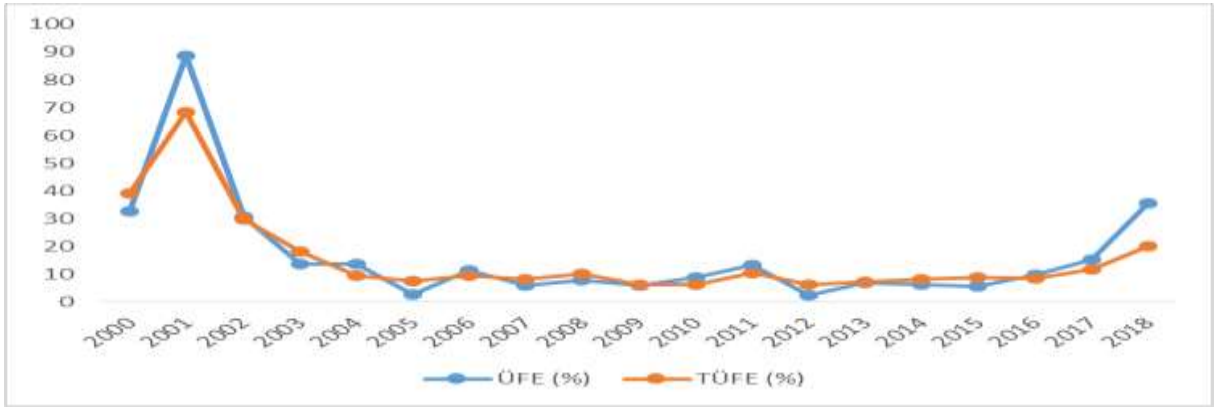

Figure 2. CPI and D-PPI in Turkey (%)

Source: BUMKO, <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/12423.2019ocakaylikbutce>, Accessed:11.03.2019.

Figure 2 shows the CPI and PPI rates in Turkey from 2000 to 2018. 2001 was a year in which remarkable developments were seen in terms of CBT by many areas such as institutional order of autonomy and communication policies because of the crisis. The autonomy of CBT gained strength by the legislative regulations in 2001. CPI and PPI rates reached a peak and respectively were 68,5% and 88,6% in 2001. It is possible to observe a decline by the arrangement at the same time. About 2018, CPI and PPI rates respectively were 20,3% and 35,6%.

It can be proved that the efforts toward increasing the autonomy of CBT have caused a decrease in inflation and there is a reversed relationship between autonomy and inflation. As is accepted in economic literature, as the corporate structure of central banks becomes autonomous, the inflation rate occurs at low levels without any loss in production. Inflation decreased a single-digit level by being forbidden for CBT to issue a credit to the public. All in all, we can throw out that making autonomy applicable is to the point in terms of CBT to reveal its corporate identity.

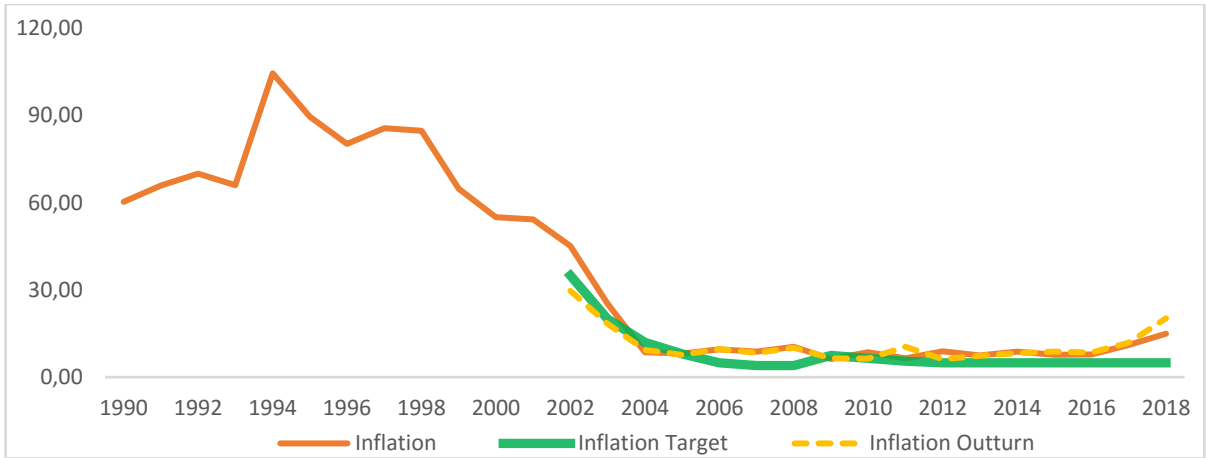

Figure 3. Targeted Inflation Rates, Inflation Outturn and Inflation Rates in Turkey

Source: <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/12423.2019ocakaylikbutce>, Accessed:11.03.2019.

World Bank, <https://data.worldbank.org/country/turkey?locale=tr>, Accessed: 19.03.2019

Figure 3 shows the targeted inflation rates, inflation outturn, and inflation ratios in terms of consumer prices. Regulations toward the central bank in Turkey autonomy caused crucial developments from the point of the fiscal discipline and price stability. CBT conducted implicit inflation targeting in 2002 and passed to open economy inflation targeting in 2006. Considerable steps in conducting central bank autonomy in Turkey were taken within that period. Central banks in many countries should remain loyal to price stability goals and be both autonomous, accountable and reliable for the inflation-targeting regime to be successful. Thus, having instrument autonomy and keeping away from the duties which are contrary to price stability such as financing the public deficits are the most important factors in the success of the regime. Therefore, being a central bank autonomous has a key role in conducting the inflation-targeting regime.

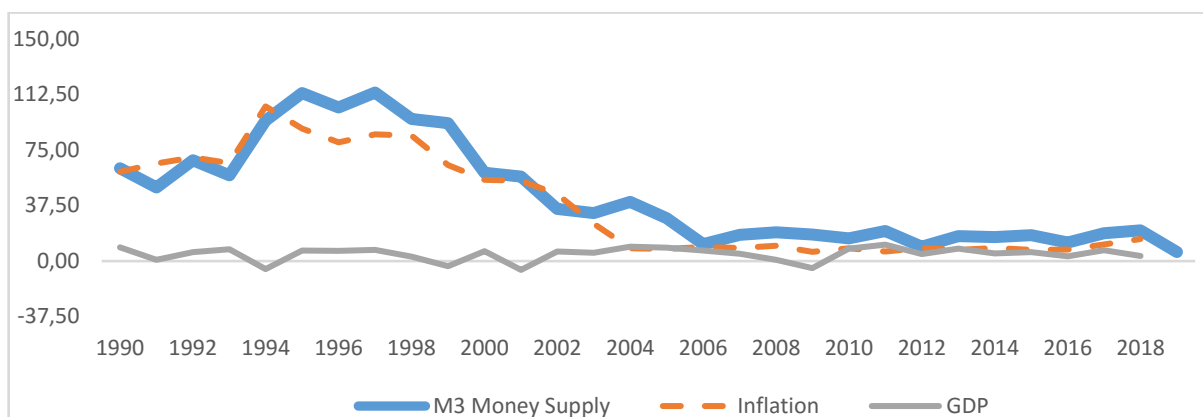

Figure 4. Inflation, Money Supply and Growth Rates in Turkey (%)

Source: TCMB, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Accessed: 19.03.2019

World Bank, <https://data.worldbank.org/country/turkey?locale=tr>, Accessed: 19.03.2019

Figure 4 reviews the inflation rates, money supply rates, and growth rates in terms of consumer prices in Turkey from 1990 to 2018. The root cause of the increase in the money supply is being financed the budget deficits. Namely, increases in the money supply are at the forefront in the emergence of inflation as well. Being central bank non-autonomous before 2001 caused a high level of inflation and an increase in the money supply to close the budget deficits. The central bank started to benefit from inflation targeting as a monetary policy strategy by the 2001 crisis. The goal of the central bank via the law has been provided the price stability. So, it is observed that both inflation and money supply at low levels by being central bank autonomous in the period after the 2001 crisis. There was a 22,2% increase in money supply; inflation was observed at 19,7% level and growth was at 2,6%. Indeed, the money supply increased as much as the nominal GDP. We can say within this context that central bank autonomy can create a positive impact on growth because of low inflation externality in the long run; in the meantime, an autonomous central bank can negatively affect the growth in case of being a negative externality.

4.2. The Relationship Between Central Bank Autonomy and Growth

It is accepted that the effect of central bank autonomy on both inflation and real growth of the economy benefited the central bank to gain autonomy. On the other hand, there are ones who argue that there is a relationship between central bank autonomy and steady growth while there are also ones who disapprove of the existence of such a relation. For the ones who defend the autonomy of the central bank, both the possible influence and intensities of fluctuations in production can be minimized by keeping central banks out of the state interventions and also keeping the monetary policy from the political conjuncture. Moreover, high growth increases will become reality by removing losses and uncertainties arising from inflation at high and changeable levels (Yenipazarlı, 2014: 11).

The primary aim of economic policies is to increase social wealth. Increasing social wealth is based on providing sustainable growth in principle. It is a common view that the biggest contribution of central banks to increase the growth and wealth is to provide and maintain price stability. High inflation negatively affects the social wealth; price stability is accepted as a prior condition of economic stabilization, namely the sustainable growth and employment increase (CBT, 2012:8).

Alesina & Summers (1993) reviewed whether there is a correlation between central bank autonomy and the level and variability of real economic variables such as growth, unemployment and real interest rates. For findings, central bank autonomy has no measurable effect on real economic performance while an autonomous central bank increases price stability.

Cukierman (1994) concluded that there is no relationship between central bank autonomy and growth in developed countries. Also, the central bank autonomy has a positive effect by aiming at instruments except monetary policy in developing countries to the growth; for observations, central bank autonomy has a positive impact between investments and growth. In addition to all these, low autonomy in developing countries causes low investments and growth.

In Borrero's (2000) research, the effects of central bank autonomy on growth are based on long-term thoughts. Thus, high autonomy in the central bank causes low inflation because of the externality of inflation against growth in the long term. In the circumstances, the central bank increases autonomy in case of being externality strong enough over the long run. With reference to conclusions, central bank autonomy negatively affects growth if there occurs a negative externality.

Doğru (2013) conducted a study and reviewed the direction and intensity of the relationship by quarterly data for the period of 1997-2015 in Turkey. For results, the legal and actual autonomy of the central bank has a positive and significant effect on the output gap. The positive increase of legal autonomy in Turkey has caused real growth to increase in a positive direction.

Yalçınkaya (2017) reviewed the effects of the legal autonomy level of the central bank in Turkey on the real and potential economic growth with the output gap for the period of 1970-2015. With reference to the results, the legal autonomy level of CBT does not affect the real economic growth performance of the Turkish economy; the related level increases the economic growth performance and decreases the output gap by narrowing the difference between real and potential economic growth. These results reveal that legal autonomy level of CBT has a remarkable impact on increasing the potential and sustainability of economic growth performance of the Turkish economy especially in the long term.

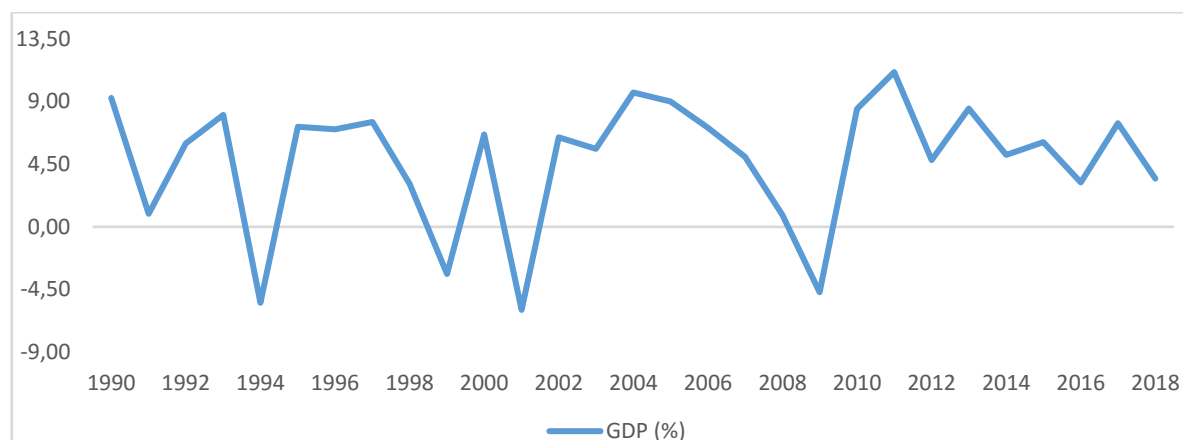

Figure 5. (% GDP Exchange Ratio in Turkey

Source: IMF, (online), <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/02/weodata>, Accessed: 11,03,2019

Figure 4 shows the GDP exchange ratio for the period of 1990-2018; there are four important crises. We can observe serious declines in growth in related crisis periods; there could be reached a positive growth rate after crises. So, it is difficult to establish a relationship between central bank autonomy and growth. It can be thought that central bank autonomy can provide a positive impact on both investments and growth by using the tools of monetary and fiscal policies with the intent of steady growth. Regarding the legal autonomy level of CBT; it can be evaluated as an essential factor in increasing and sustaining the economic growth performance of the Turkish economy. Policy measures toward improving actual autonomy level should be taken for the Turkish economy to maintain, develop and strengthen the growth.

4.3. The Relationship Between Central Bank Autonomy and Budget Deficit

Desired results could not be obtained by the statistical studies on the central bank autonomy in developing countries. Uncertainty of both the political system and status of the central banks in developing countries is shown as the reason for this circumstance; in any case, the nonadaptation of the central bank to the rapid changes is the other reason. There could not be found evidence towards the positive contributions of central bank autonomy to the budget balance. However, it is also emphasized that it positively contributed to the budgetary equilibrium. Moreover, for expressions, the effect of budget deficits is especially seen in environments free from central bank autonomy and financial development. The share of credits of the central banks for the public is lower in developed countries where the central bank autonomy is high. So, we can conclude that there is no relationship between central bank autonomy and budget deficit level. Accordingly, central banks in West Germany, USA and Canada play an obstructive role in the budget deficits. It is also highlighted that seniorage gain in countries with a high level of central bank autonomy is at low levels (Barışık, 2004: 8).

Author concluded that there is a negative directed relationship between central bank autonomy and GDP in the long term. Budget deficits of Switzerland and Germany which have the highest level of central bank autonomy have long-dated balance values close to zero by a minimum variability. Moreover, there are long term small deficits as GDP percentage in other counties, notably France where the central bank autonomy is poor.

Parkin (1987) conducted a study and analyzed 12 countries between 1955 and 1983. In author's study, author concluded that there is a negative relationship between central bank independence and GDP in the long term. The budget deficits of Switzerland and Germany, which are the countries with the highest central bank independence, have reached the conclusion that they have close to zero long-term equilibrium values with little variability. However, other countries, especially France, where central bank independence is low, have small long-term deficits as a percentage of GDP.

Masciandaro & Tabellini (1988) reviewed the budget deficit in Australia, Canada, Japan, New Zealand, and the United States as the percentage of GDP in the years between 1970 and 1985. They found that New Zealand that has the lowest central bank autonomy among five countries in the related period has the highest budget deficit as the percentage of GDP. Besides, although the USA is the country that has the highest central bank autonomy among those countries, for researches, the highest budget deficit is still seen in the USA.

Grilli, Masciandaro & Tahellini (1991) determined a negative relationship between the level of central bank autonomy and the share of the budget deficit in GDP. They, in the meantime, noticed that the related relationship becomes

insignificant when political factors incorporated in the model. Accordingly, for predictions, an autonomous monetary authority cannot deter governments from having a budget deficit.

Neyaptı (2003) conducted a study and analyzed 54 developed and less developed countries by panel data method for the period of 1970-1989. For his research conclusions, budget deficits cause inflationary effects in economies in which central banks are non-autonomous and financial markets are underdeveloped.

Demirgil (2011) scrutinized the central bank autonomy in terms of macroeconomic performance and inflation rates of Turkey for the years between 1980 and 2009. So, as the legal autonomy level of the central bank moves in a positive direction, both the long term inflation rates and variability of long term inflation rates decrease. And as well, the investigator founded that there is a negative relationship between central bank autonomy and the share of public deficits in GDP in Turkey.

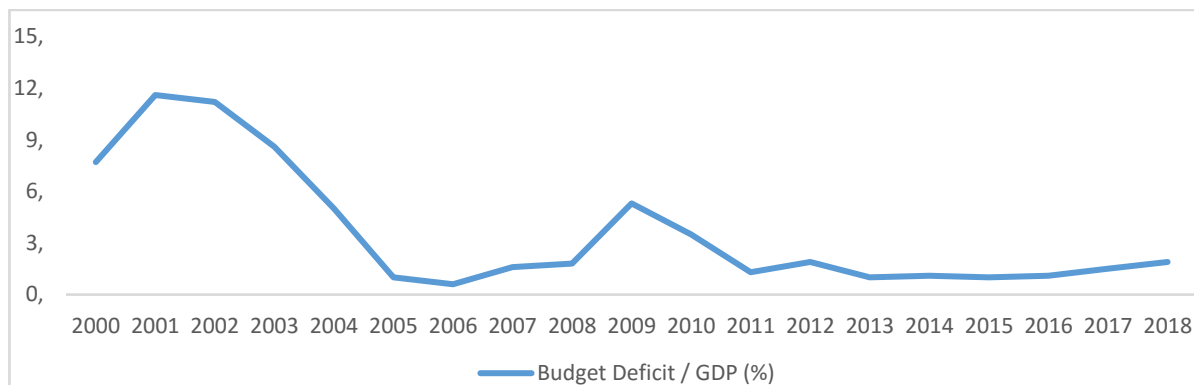

Figure 6. Budget Deficit/GDP (%) in Turkey

Source: BUMKO, (Online), <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/12423.2019ocakaylikbutce>, Accessed:11.03.2019.

Figure 5 shows the statistical presentation of the ratio of the budget deficit of Turkey to GDP for the period of 2000-2018. As is in the figure, the budget deficit hit the top by 11,6% in 2001; a decrease could be provided by central bank autonomy to come into effect. Moreover, rigid fiscal policies helped budget deficits to be kept at targeted levels after the 2001 crisis. One of the most important factors which ensure central banks to act freely is the strong pressure of budget deficits on the economy; financier sources for these deficits are also important. Budget deficits can be financed by implementing expansionary monetary policies. Thus and so, price rises arising from the monetary expansion will emerge; Turkish Lira will lose in value by increasing foreign exchange demand. This depreciated currency will cause the import to decrease and the costs to increase at the same time. In the circumstances, debt burden and interest rates will increase if the budget deficits are financed by domestic borrowing. In conclusion, we can say that central bank autonomy will positively contribute in terms of budget deficits and growth if related autonomy is applied with stabilization programs and a rigid fiscal policy. Avoiding the public to be financed by both state and private banks will create a positive effect in increasing the budget deficits.

5. Conclusion

Central bank autonomy is defined as applying decisions on monetary policy without any political pressure. Being autonomous does not mean being completely free from the government; central bank autonomy means deciding freely and represents a compatible and consistent legal status that does not conflict with the general policy of the government. Sustainable growth is required for social welfare; price stability is vital to provide sustainable growth. Inflation rate increases if the price stability cannot be guaranteed; this circumstance causes social wealth to decrease. Central bank autonomy is an important step to avoid financing public deficits via central bank resources. The effect of central bank autonomy of macroeconomic variables is reviewed in this paper. In this direction, relationships between inflation, money supply, growth, and budget deficit were statistically reviewed from 1980 to 2018.

There is seen a negative relationship when a literature review towards the relationship between central bank autonomy and money supply is analyzed. We can say in consideration of theoretical end empirical studies on the reversed relationship between inflation and central bank autonomy that bringing down the rate of inflation in Turkey is possible to provide a higher level of autonomy to the central bank. As is accepted in economic literature, as the corporate structure of central banks becomes autonomous, the inflation rate occurs at low levels without any loss in production. Also, inflation is endeavored to be kept as low by imposing restrictions on the money supply.

Two different opinions emerged when the literature review towards the relationship between central bank autonomy and growth was analyzed. There are ones who argue that there is a relationship between central bank autonomy and high & steady growth while there are also ones who disapprove of the existence of such a relation. For the ones who defend the autonomy of the central bank, both the possible influence and intensities of fluctuations in production can be minimized by keeping central banks out of the state interventions and also keeping the monetary policy from the political conjuncture. For our research, serious declines were seen in crisis periods between the years of 1990 and 2018. Central

bank autonomy becomes an important factor in ensuring and increasing economic growth performance when the legal autonomy level of CBT is analyzed. So, the legal autonomy level needs to be guaranteed for economic growth to be provided in Turkey; policy measures should be taken toward developing actual autonomy level.

Finally, in the literature review, there is seen a positive relationship between central bank autonomy and budget deficit. A rigid fiscal policy has been implemented by proclaiming the autonomy of the central bank. A central bank that is independent of government becomes a remarkable obstruct in benefiting from money supply for financing budget deficits. The money supply was tried to be financed by increases in public deficits in the periods before 2001; it also caused inflation to went double-digit numbers. Public deficits can positively contribute to growth via a rigid fiscal policy after the central bank becomes autonomous. Moreover, there will be a decrease in budget deficits by avoiding being financed public by private banks and public banks.

Once and for all, there occurs a positive effect on some of the macroeconomic variables because of the free acts of the central bank while there can be occurred negative impacts. Using funds from central banks and short-term thoughts of government, especially in electoral periods, caused the public deficit to increase; this situation brings along inflation in the nature of things. In the meantime, growth is negatively affected. So, to guarantee the legal autonomy level by applications contributes to the development of the actual autonomy level. Policy measures toward improving actual autonomy level should be taken for the Turkish economy to maintain, develop and strengthen the growth.

REFERENCES

- Aguir, A. 2017. Central Bank Credibility, Independence, and Monetary Policy. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, Doi: 10.2478/jcbtp-0025, pp:91-110.
- Akıncı, M. A., Akıncı, G. Y. & Yılmaz, Ö. 2015. The Relationship Between Central Bank Independence, Financial Freedom, And Economic Growth: A Panel ARDL Bounds Testing Approach. *Central Bank Review*, Vol:15, pp:1-14.
- Alesina, A. & Summers, L. H. 1993. Macroeconomic Performance: Some Comparative Evidence. *Journal of Money, Credit Banking*, 25(2), pp:151-162.
- Altuntaş, Ö. 2012. Merkez Bankası Bağımsızlığı: Avrupa Merkez Bankası ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Karşılaştırması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, ss:73-84.
- Anastasiou, A. 2009. Central Bank Independence and Economic Performance. *Cyprus Economic Review*, Vol:3, No:1, pp. -123-156.
- Ahsan, A., Skully, M. & Wickramanayake, J. 2006. Determinants of Central Bank Independence and Governance: Problems and Policy Implications, *JOAAG*, Vol. 1. No. 1
- Aydın, H. İ. & Eren, M. V. 2013. Merkez Bankası Bağımsızlığı Üzerine Bir Değerlendirme. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi İdari Bilimler*, Cilt: 2, Sayı: 1, ss:91-106.
- Badea, I. R. 2018. Central Bank Independence and Its Impact on The Macroeconomic Performance: Evidence from Romania Before and After Crisis. In *Traders International Trade Academic Journal* Vol:1, Iss:1, <http://www.intraders.org>, 46.
- Bakkal, S. 2018. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın Bağımsızlığı. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, Vol:4, Issue:9, ss:182-194.
- Bakır, C. 2006. Türkiye Cumhuriyet Bankası'nın 1930-2001 Arasında Siyasal Ve Ekonomik Bağımsızlığı: Siyasal-Ekonomik Etkileşime İlişkin Karşılaştırmalı Bir Çözümleme. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 33, ss:1-31.
- Barışık, 2004. Merkez Bankası Bağımsızlığı, Makroekonomik Etkileri ve 2001 Tarihli TCMB Kanununun Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 59, Sayı:3 ss: 1-20.
- Berger, Helge et.al (2001) "Central Bank Independence: An Update of Theory and Evidence", *CESifo Working Paper* No 255,1-53.
- Berument, H. & Bilin N. 1999. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Ne Kadar Bağımsız?. *İktisat-İşletme ve Finans Dergisi*. Yıl.14, Sayı.165, Aralık-1999, ss.11-17
- Beşkaya, A. ve Güdenoğlu E. (2014). Merkez Bankası Bağımsızlığı Ve Enflasyon Arasındaki İlişki: Türkiye Ekonomisinin Zaman Serileriyle Analizi. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), 43- 66.
- Borrero, A. M. 2000. On the Long and Short of Central Bank Independence, Policy Coordination, and Economic Performance. *IMF Working Paper (WP/01 /09)*, pp:1-24.
- BUMKO, (Çevrimiçi), <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/12423.2019ocakaylikbutce>, Erişim Tarihi:11.03.2019.
- Cornel D. F. & Sorina, C. 2011. Central Bank Independence And Macroeconomic Performances - An Empirical Approach. *Annals of Faculty of Economics, University of Oradea, Faculty of Economics*, vol: 1(1), pp: 487-493.
- Cukierman, A., 1994. Central Bank Independence and Monetary Control. *The Economic Journal*, Vol: 104, pp: 1437-1448.
- Cukierman, A. 2006. Central Bank Independence and Monetary Policymaking Institutions Past, Present and Future. Distinguished Lecture Presented at the Annual Meeting of the Chilean Economic Society, <http://econ.ucsc.edu/faculty/acukierm/econ205b/Cukierman-CBI-06.pdf>.
- De Haan, J. & Eijffinger, S. C. W. 1996. The Political Economy of Central Bank Independence. May, New Jersey University of Princeton Press, Special Papers In International Economics, No:19.
- Debelle, G. & Stanley F. 1994. How Independent Should A Central Bank Be. In Jeffrey Fuhrer (ed.), *Goals, Guidelines and Constraints Facing Monetary Policymakers*, Federal Reserve Bank of Boston Conference, pp:192-221.
- Demirgil, H. 2011. Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Makroekonomik Performans: TCMB Örneği. *Sosyoekonomi Dergisi*, 2011-2, ss:113-137.
- Dilik, S. 2005. Merkez Bankasının Bağımsızlığı. *Kamu-iş*, C:8, S:3 ss:1-15).
- Doğan, B. B. & Akbakay, Z. 2016. Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *BJSS Balkan Journal of Social Sciences, International Congress of Management Economy And Policy*, ss:113-135.
- Doğru, B. 2013. Merkez Bankası Bağımsızlığının Çıktı Açığına Etkisi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı:35, ss:25-41.
- Eğilmez, M. 2019. Merkez Bankası Bağımsızlığının Evrimi. *Kendime Yazılar*, (çevrimiçi), <http://www.mahfiegilmez.com/2019/07/merkez-bankas-bagmszlg-n-evrimi.html>, Erişim Tarihi: 02.12.2019.
- Eroğlu, N. & Eroğlu, İ. 2010. Merkez Bankalarının Bağımsızlığı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'nin Bağımsızlık Tartışması Üzerine Bir Değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (19), ss:121-144.
- Gediz, D. & Sağın, A. 2015. Merkez Bankası Bağımsızlığı Kavramı. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2, ss:95-112.
- Grilli, V., Masciandaro, D. & Tabellini, G. 1991. Political and Monetary Institutions and Public Financial Policies In The Industrial Countries, *Economic Policy*, 6 (13), pp:341-392.

- Hayo, B. & Hefeker, C. 2001. Do We Really Need Central Bank Independence? A Critical Re-Examination. WWZ-Discussion Paper 01/03, University of Basel, March, pp:1-30.
- Kibmer, F. & Wagner, H. 1998. Central Bank Independence and Macroeconomic Performance: A Survey of The Evidence. Fachbereich Wirtschaftswissenschaft, FernUniversität Hagen, Postfach 940 D-58084 Hagen (Online), <https://www.researchgate.net/publication/228762920>, Date of Access:14.02.2019.
- Masciandaro, D. & Guido, T. 1988. Monetary Regimes and Fiscal Deficits: A Comparative Analysis. Monetary Policy in the Pacific Basin Countries, pp. 125—52.
- Maxfield, S. 1994. Financial Incentives and Central Bank Authority in Industrializing Nations. World Politics, July, Vol: 46, No: 4, pp 556-588.
- Neyaptı, B. 2003. Budget Deficits and Inflation: The Roles of Central Bank Independence and Financial Market Development. Contemporary Economic Policy, Vol. 21, No. 4, 458-475.
- Obben, J. 2006. Does Central Bank Independence Really Offer A “Free Lunch” To Countries?. Departmentn of Applied and International Economics, Discussion Paper No:06.07, pp:1-45.
- Orhan, A. & Yıldırım, D. Ç. 2009. The Effect Of Central Banks Independence On Growth Volatility: A Pooled Regression Analysis. Serbian Journal of Management 4 (2), pp:157-167.
- Orhan, O. Z. & Erdoğan, S. 2018. Para Politikası. Umuttepe Yayınları, ISBN:978-605-5100-05-6.
- Patricia S. Pollard, 1993. Central Bank Independence and Economic Performance. Review, Federal Reserve Bank of St. Louis, Issue Jul, pp: 21-36.
- Parkin, M. 1987. Domestic Monetary Institutions and Deficits. Centre for the Study of International Economic Relations Working Papers, (Online) https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1169&context=economicscsier_wp, Date of Access: 08.03.2019.
- Schaling, E. 1998. Institutions and Monetary Policy: Credibility, Flexibility and Central Bank Independence. Journal Public Choice 94(3-4), (Online) <http://www.springerlink.com/content/q6073844781u828m/fulltext.pdf> (Date of Access: 01.03.2019),pp: 429-433
- Şen, H. 1999. Merkez Bankası Bağımsızlığı. Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Yıl:36, ss: 55-63.
- TCMB, 2012. Merkez Bankası Bağımsızlığı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Bağımsızlık, Ankara.
- TCMB, Merkez Bankası Bağımsızlığı, (çevrimiçi), <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/4dcd6c95-fa50-44-a2e3>, Erişim Tarihi:10.03.2019.
- Yalçınkaya, Ö. 2017. Merkez Bankası Bağımsızlığının Reel ve Potansiyel Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği (1970-2015). Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:5, Sayı: 2, ss:175-201.
- Yenipazarlı, A. 2014. Merkez Bankası Bağımsızlığı, Yönetişim, Enflasyon ve Ekonomik Büyüme. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1, Sayı:2 ss:1-15.
- Yurtkur, A. K. & Arpağ, M. 2018. Enflasyon Hedeflemesi Uygulayan Ülkeler Açısından Merkez Bankası Bağımsızlığı-Enflasyon İlişkisi. International Congress of Management, Economy and Policy 2018, ss 119-127.
- Wagner, H. 1999. Central Bank Independence and The Lessons for Transition Economies From Developed and Developing Countries. Comparative Economic Studies, XLI, No: 4, pp:1-22.

Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerine Etkisi: Marka Duygusu ve Cinsiyetin Düzenleyici Rolü

Impact of Face Consciousness on Conspicuous Consumption: The Moderating Role of Brand Affect and Gender

Emrah TOKGÖZ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye, emrahtokgoz@yahoo.com
Orcid No:0000-0003-3761-9934

Öz: Dış görünüş, bir kişinin sosyal etkileşim sürecinde sahip olduğu olumlu imajı temsil eder. Dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci yüksek olan kişiler gösterişçi tüketim yapabilir. Bu davranışsal etkinin altında yatan temel neden marka duygusu olabilir. Çünkü marka duygusu, tüketici ve marka arasındaki ilişkiyi açıklamaya yardımcı olan kavram olarak kabul edilir. Diğer taraftan marka duygusu cinsiyet açısından farklılık gösterebilir. Buradan hareketle araştırmanın amacı, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinde, marka duygusunun ve cinsiyetin düzenleyici rolünün belirlenmesidir. Araştırmada, dağıtım yöntemiyle, kullanılabilir durumda 454 anket uygulanmıştır. SPSS programına yüklenerek kullanılan PROCESS Makro yazılımı, düzenleyici analizi yapılmasına yardımcı olmuştur. Sonuçlara göre dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi marka duygusu yüksek olan tüketicilerde daha fazla etkilidir. Bu etkinin, marka duygusu yüksek olan erkek tüketicilerde daha güçlü olduğu anlaşılmıştır. Sonuç bölümünde teorik tartışmanın ardından, pazarlama yöneticilerine markalı ürün pazarında uygulayabilecekleri potansiyel pazarlama stratejileri önerildi.

*Anahtar Sözcükler: Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilinci, Gösterişçi Tüketim, Marka Duygusu, PROCESS Makro Model
JEL Sınıflandırması: M30, M31, M39*

Abstract: Face represents an individual's claimed sense of positive image in the process of social interaction. Consumers with a high level of face consciousness may consume conspicuous using branded products. The main reason underlying this behavioral effect is defined as brand affect. Because brand affect is considered as a concept that helps explain the relationship between consumer and the brand. On the other hand, the force of brand affect may differ in terms of gender. From this point of view, the aim of the study is to reveal the moderating role of brand affect and gender in the relationship between face consciousness and conspicuous consumption. In the study, 454 usable completed questionnaires were received by using self-completion survey method. PROCESS Macro software, which was used by installing SPSS program, helped to perform moderating analysis. According to the results, it is revealed that the effect of face consciousness on the conspicuous consumption is more effective for consumers with high brand affect. This effect is more powerful for men with high brand affect. In the conclusion section, after theoretical discussions, marketing managers were advised potential marketing strategies that they could apply in the branded product market.

*Keywords: Face Consciousness, Conspicuous Consumption, Brand Affect, PROCESS Macro Model
JEL Classification: M30, M31, M39*

1. Giriş

Son yıllarda ülkemiz literatüründe gösterişçi tüketim kavramının materyalizmle ilişkilendirilen farklı konular yardımıyla açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir (Balıkcıoğlu ve Volkan, 2016; Bayuk ve Öz, 2018; Dal vd., 2018; Becan ve Eaghianoskou, 2019; Tokmak, 2019). Ancak Türkiye gibi toplumsal kültüre yakın tüketicilerin gösterişçi tüketim yapma nedenlerini sadece batı stili materyalizmle ilişkili olan kavramlar yardımıyla açıklamak yeterli olmayabilir. Çünkü bireyci ve toplumsal kültüre yakın tüketiciler, aynı ürünü farklı nedenlerle satın alıyor olabilir (Li ve Su, 2007: 238; Vohra, 2016: 59; Li vd., 2018: 621). Söz konusu tüketim farklılığını ortaya çıkaran nedenlerden birisinin, toplumsal kültüre yakın tüketicilerin davranışlarını etkileyen “dış görünüm bilinci” (face consciousness) olarak ifade edilen bir kavram olduğu ileri sürülmektedir (Oetzel ve Ting-Toomey, 2003: 600). Dış görünüm bilinci, insanların sosyal karşılaşmalarda kendilerini olumlu bir şekilde tanıtmak için dış görünüşlerini yönetme arzusudur. Dolayısıyla dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci yüksek tüketiciler, toplum önüne çıkarken tükettikleri mal ve hizmetler konusunda dikkatli olduklarından, markalı ürünleri sembolik bir sosyal başarı olarak kullanmak için satın alabilirler (Lee vd., 2017: 1). Bu konuda dünya literatüründe oldukça az sayıda araştırma yapıldığı (Zhang ve Wang, 2019), ülkemizde ise henüz çalışılmamış bir konu olduğu görülmektedir. Bu nedenle araştırmanın temel sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde etkisi var mıdır? olarak belirlenmiştir.

Tüketiciler, markalı ürünün kullanımı sonucu olumlu bir duygusal tepki verebilirler. Buna göre tüketici, markalı ürün kullanım sırasında ve sonrasında mutlu, iyi ve keyifli duygular hissedebilir. Matzler ve diğerleri (2006: 427) bu duyguları, markalı ürün kullanımına karşı hazcı tutum olarak da tanımlamaktadır. Bu durumda marka duygusu, doğası gereği,

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 14 Aralık / December 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 27 Ocak / January 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

tüketici ile marka arasında psikolojik bir ek olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, tüketicinin markaya karşı tutumu bilişsel değil duygusal olabilir. Söz konusu duygusal tutumun duygusal deneyim yaşandığında ortaya çıkma ihtimali daha yüksektir (Dick ve Basu, 1994: 104). Dolayısıyla tüketicinin markaya karşı olumlu duygusal birikimi yükseldikçe dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci de yükselişe geçecektir ve sonuç olarak tüketici gösterişçi tüketim yapacaktır. Çünkü dış görünümüne önem verenler, satın aldıkları ürünlerin üzerinde markayı tanımlamayı sağlayan, görünür bir logosu olan ürünleri tercih ederler. Bu tür kişiler, ürünlerin iç niteliklerinden ziyade dış niteliklerine daha fazla dikkat etmeleri nedeniyle gösterişli tüketim yapabilirler (Chen vd. 2014: 1008). Buradan hareketle araştırmanın ikinci sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi, marka duygusu yüksek olan tüketicilerde daha fazla mıdır? olarak belirlenmiştir.

Tüketiciler karar verirken hem duygularından hem de bilincinden yararlanırlar. Başka bir ifadeyle, tüketici marka hakkında az bilgi sahibi olduğu zaman duyguların karar verme süreçlerini etkilediği, marka hakkında bilgi sahibi olduklarında ise bilincin karar verme süreçlerini etkilediği söylenebilir. Markalı ürün satın alırken duygu ve bilinç kullanım derecesi cinsiyetler açısından farklı olabilir (Melnik vd., 2009: 82). Ayrıca kadınlar ve erkekler sosyal çevrelerinde de farklı davranırlar. Kadınlar daha çok kendi kendine odaklanan bireyci kültüre yakın, erkekler ise grup kimliğine önem veren toplumsal kültüre yakın duygulara sahiptir. Dolayısıyla, tüketicilerin marka duygusu cinsiyet açısından farklılık gösterebilir (Sahay vd., 2012: 37). Bu durumda araştırmanın üçüncü sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi, kadın ve erkek tüketicilerin marka duygusu seviyesi açısından farklılık göstermekte midir? Buradan hareketle araştırmanın amacı, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinde, marka duygusunun ve cinsiyetin düzenleyici rolünün belirlenmesidir. Araştırma amacına ulaşabilmek için Hayes (2013) tarafından oluşturulan (www.processmacro.org) ve daha sonra geliştirdiği (Hayes, 2018), SPSS programına yüklenen PROCESS Makro yazılımı kullanılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Tüketicinin Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilinci

İngilizce literatürde “yüz bilinci” (face consciousness) olarak ifade edilen ve bireyin sosyal etkileşim bağlamında sahip olduğu iddia edilen olumlu imaj duygusunu temsil eden kavram (Oetzel ve Ting-Toomey, 2003: 600), Türkçeye “dış görünüm bilinci” olarak çevrilmektedir. Dış görünüm kavramı, bir kişinin toplum içinde olumlu bir sosyal benlik duygusu yaratmak adına, diğerlerinin kendisinden sahip olmasını istediğini düşündüğü genel duruş olarak tanımlanabilir (Chen vd., 2018: 3). Dolayısıyla dış görünüm bilinci, sosyal beklentileri ve grup üyeliğini ön plana çıkarmaktadır (Grainger vd., 2010: 2159). Bu durum, tüketicinin markalı ürün kullanma davranışlarında da görülebilir. Tüketici, satın aldığı markalı ürünleri diğer insanlara karşı kullanabileceği bir tür sosyal çağrışım aracı olarak düşünebilir. Dolayısıyla tüketici dış görünümünü güçlendirdiği düşüncesiyle bilinçli olarak markalı ürün kullanabilir (Bao vd., 2003: 736).

Bazı tüketiciler, başkaları tarafından nasıl algılandıklarına ve sosyal statü derecelerinin diğerleri tarafından nasıl değerlendirildiğini önemser. Yüksek dış görünüm bilincine sahip tüketiciler, ne kadar zengin ya da fakir olduklarına bakılmaksızın, halka açık ortamlarda markalı ürünlerin tüketimine önem verirler. Çünkü bu tür davranışlar onlar için kişilerarası iletişim aracı olarak değerlendirilir (Liao ve Wang, 2009: 991). Genel olarak, dış görünüm bilincine ilişkin tüketim yapmanın üç önemli özelliği olabileceğini ileri sürülmektedir: Birincisi, satın alınan ürün markalı olmalı. İkincisi, satın alınan ürünün sosyal bir anlamı olmalı. Üçüncüsü, dış görünüşüne önem veren tüketici, diğer insanların da dış görünüşünde markalı ürün kullandığına dikkat etmeli (Li ve Su, 2007: 242). Markalı ürün kullanma bilinci, tüketicinin dış görünüşünü korumanın ve güçlendirmenin önemli bir yolu olduğundan, çeşitli tüketici davranışlarını açıklamada kullanılan önemli bir değişkendir (Li vd., 2015: 2). Dış görünüm bilinci kavramı özellikle doğu kültürünü anlamak için yapılan araştırmalarda sosyal yaşamı düzenleyen temel bir ilke olarak düşünülmektedir (Zhang ve Wang, 2019: 5).

Dış görünüm bilinci, tüketicinin sosyal eylemlerinde dış görünümünü korumak veya iyileştirmek istediğini ortaya koymaktadır (Aziz ve Habib, 2017: 62). Toplum içinde yaşayan birer sosyal varlık olarak hepimizin yüzü kızarmış, utanmış, mahcup olmuş veya sakarlık yaptığımız zamanlar olmuştur. Böyle zor durumlara düşmemek için insanlar sosyal duruşlarının zayıf olabileceğini düşünerek dış görünümünü korumaya çalışırlar (Belk, 1988: 152). Toplum içinde dış görünüm bilinci, bir bakıma, ahlaki karakterin bütünlüğüne olan güveni temsil etmektedir; bunun kaybı, toplum içinde düzgün şekilde iletişim kurmayı da imkânsız kılabilir (Gao, 1998: 468). Bir bakış açısına göre dış görünüm insanlar için sosyal benlik oluşturma yolu olduğundan, toplumsal kültürlerde bireylerin dış görünümünü olumlu yapma endişesi daha baskın hissedilebilir. Bu tür toplumsal kültürlerde, bireylerin dış görünümünden yansıyan saygınlık sadece kendi benliklerini oluşturmada değil ait oldukları aile, arkadaşlar veya meslektaşlar gibi toplumsal ilişkilerine de dayanmaktadır. Bu nedenle güçlü bir dış görünüm algısına sahip olan kişiler bu konuda güçlü bir bilince de sahiptir (Wong ve Ahuvia, 1998: 5).

2.2. Gösterişçi Tüketim

Gösterişçi tüketim kavramı, Veblen’in (1899) ortaya attığı günden itibaren literatürde oldukça fazla ilgi gören en eski tüketici davranışlarından birisidir. Veblen kitabında gösterişçi tüketimi, gereksiz ve verimsiz faaliyetlere zaman ve para harcama davranışı olarak tanımlamıştır. Gösteriş yapmak için yapılan tüketim, hayatta kalmak için değil, kendini diğerlerine karşı zengin ve sosyal duruşu yüksek olarak tanımlamak için belirli mal ve hizmetleri satın alma eylemidir (Vohra, 2016: 55). Sahip olunan zenginlik ve güç diğer insanların saygısını kazanmak için yeterli değildir. Bu zenginliğin

gösterilmesi gerekir (Şahin ve Nasır, 2019: 387). Bu nedenle tüketicinin toplum içindeki prestijini yükseltmesinin tek yolu, sahip olduğu zenginlikleri ve varlıklarını dikkat çekecek şekilde diğerlerinin görebileceği ortamlarda tüketmesidir (O’Cass ve McEwen, 2004).

Gösterişçi markalar, tamamen dış nedenlerle satın alınan ve serveti işaret etmeye yönelik olanlardır (Truong vd., 2008: 191). Bu nedenle gösterişçi tüketimle statü tüketimi birbirine benzer davranışlar olarak incelenmektedir (Eroğlu, 2016: 259). Araştırmalara göre sosyal statüyü yükseltme isteği, genellikle, gösterişçi tüketimi teşvik eden önemli bir faktördür. Bu görüşü doğrulayan Goldsmith vd. (1996), tüketicinin davranışını etkileyen en önemli güçlerden birinin lüks mal edinerek sosyal statü kazanma istekleri olduğunu belirtmiştir. Podoshen ve Andrzejewski (2012), tüketicilerin sosyal hiyerarşide daha olumlu görülme ümidiyle belirli ürünler satın aldıklarını tespit etmişlerdir. Bu, daha fazla sosyal statüye sahip olmak için gösterişçi tüketim yapılmasına neden olur. Souiden vd., (2011), farklı kültürlerde gösterişçi tüketimin sosyal durumu doğrudan ve olumlu yönde etkilediğini ve bu nedenle tüketicilerin gösterişçi davranışlarının sosyal statü arzusuyla açıklanabileceğini ortaya koymuştur.

Yaşadığımız dünyada hepimizin ulaşmaya çalıştığı hedefleri vardır. Bu hedeflere ulaşma başarımız, diğer insanların gözünde ne kadar başarılı olduğumuzla ilişkilidir. Bu durum genel bir insan içgüdüğü olarak düşünüldüğünde, geçen zaman içinde ürünler değişse de, diğerlerini etkilemek için yapılan tüketim davranışı değişmeyecektir (Chaudhuri vd., 2011: 216). Tüketim bir tür iletişim sistemi olarak da düşünüldüğünden, kişiler, gösterişçi ürünleri tüketerek sadece diğerleriyle değil kendi benlikleriyle de iletişime geçerler. Böylece bir taraftan kişisel isteklerini yerine getirirken diğer taraftan da kimlik ve toplumsal statülerini belirlemiş olurlar (Şeşen ve Şiker, 2019: 3346). Diğer insanlara gönderilen iletişim sinyalinin etkili olması için, ürünlerin üstündeki marka logolarının etkilemeye çalışılan insanlar tarafından kolayca görülmesi gerekir. Bu etki sadece tüketicinin yakın çevresinde olanları değil, karşılaştığı diğer insanları da içerebilir (Berger ve Ward, 2010: 7).

2.3. Tüketicinin Marka Duygusu

Marka, birçok farklı rolünün yanında, tüketiciler için bir tür soyut varlık olarak düşünülebilir. Çünkü tüketicilerin markalı ürün satın almaya karar verme sürecinde etkili olan duygusal faktörlerin bilişsel faktörler kadar etkili olduğu düşünülmektedir (Afif vd., 2015: 337). Duygu kavramı ise “belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim” şeklinde tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr, 2019). Bu durumda marka duygusu, tüketiciler ve marka arasındaki ilişkileri açıklamaya yardımcı olan ve tüketicilerin marka için genel değerlendirmesi olarak kabul edilebilir (Geçti ve Zengin, 2013: 112). Başka bir ifadeyle, tüketici açısından marka duygusu kavramı, bir markalı ürünün kullanımı sonucu tüketicide olumlu bir duygusal tepki (mutlu, iyi ve keyifli hissetmek gibi) ortaya çıkarması olarak tanımlanabilir (Chaudhuri, ve Holbrook, 2001: 82). Literatürde, tüketicinin marka duygusunun yüksek olduğu durumlarda marka sadakatinin de yüksek olduğu belirtilir (Kabadayı ve Alan, 2012). Çünkü marka duygusunun, markaya yönelik tutumsal ve davranışsal eğilimleri yönlendirme konusunda oldukça fazla etkisi olduğu düşünülmektedir (Dick ve Basu, 1994: 102).

Duygular, özellikle yoğun ve kalıcı olan belirli nedensel uyarıcılara verilen yanıtlardır. Marka duygusu ise tüketicilerin markalı ürün seçerken, genellikle herhangi bir nitelik bilgisi aramadığı sadece markalı ürün açısından olumlu duygusal etkinin olup olmadığını aradığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle marka duygusu, tüketici davranışının öznel hedonik yönünü ifade eder. Bir ürünün öznel hedonik potansiyeli ne kadar yüksek olursa, tüketicide olumlu duygusal tepkisinin de ortaya çıkma potansiyeli o kadar yüksek olabilir (Matzler vd., 2006: 428).

Tüketiciler, markalı ürünleri kullanarak kendilerini ifade ettiklerini düşünürler. Kendini ifade etme sırasında ve sonrasında, markalı ürünler, tüketiciler için olumlu duygusal hisler yaratır. Yaşanan olumlu duygular, tüketicinin gelecekte yapacağı tüketim faaliyetlerinin planlanmasına da rehberlik edebilir (Assimos vd., 2019: 354). Ürünün tekrarlı kullanımı, marka duygusunun da giderek yüksek hissedilmesine neden olabilir. Bu döngü, belirli bir ürün grubundaki markaya duyulan hazcı veya faydacı tepkinin de katlanarak çoğalmasına neden olabilir. Bu mantıkla düşünüldüğünde, marka duygusunun tecrübe edildikçe güçlenen, spontane, anlık ve sezgisel bir süreç olduğu söylenebilir (Chaudhuri, ve Holbrook, 2002: 41).

3. Araştırma Modelleri ve Hipotezler

Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve gösterişçi tüketim ilişkisi

Dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci, temelde sosyal benlik oluşturma konusu olduğundan servet, sosyal ağ ve otorite yoluyla elde edilen olumlu imajı kişisel nitelikler olarak ifade eder (Jiang ve Shan, 2016: 185). Dolayısıyla dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci güçlü bir tüketici gösterişçi tüketim yapabilir. Çünkü markalı ürünler, markanın yüksek tanınırlığı sayesinde, tüketiciye güçlü bir sosyal benlik oluşturabilecek olumlu imaja kavuşacağı dış görünüme sahip olmasına yardımcı olabilir (Wong ve Ahuvia, 1998: 4). Dış görünüm bilinci yüksek olan bireyler, kendi imajları kadar diğer insanlardan aldıkları toplumsal takdirlerle de ilgilenirler. Bu nedenle sosyal statülerini artırmak için markalı ürünler satın almaya daha meyilli olabilir (Aziz ve Habib, 2017: 62; Li vd., 2018: 623). Bu nedenle dış görünüşüne önem verme bilinci yüksek olan tüketiciler için markalı ürünleri tüketmek gösteriş yapmak ve başkaları tarafından fark edilmenin en iyi yoludur (Li ve Su, 2007: 244; Liao ve Wang, 2009: 991). Dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci zayıf olan tüketiciler, ürünlerin kendine özgü özellikleri (kalite gibi) nedeniyle satın alma düşüncesiyle hareket edebilirler. Diğer taraftan dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci güçlü olan tüketiciler, ürünlerin dışsal özellikleri (marka ve itibar gibi) nedeniyle satın alma bilinciyle hareket edebilirler. Bu durumda ürünlerin dışsal özelliklerini ön planda tutan,

dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci yüksek tüketiciler ile gösterişçi tüketim arasında yakın ilişki olduğu düşünülebilir (Zhang ve Wang, 2019: 8).

Yapılan açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde olumlu etkisi vardır.

Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve gösterişçi tüketim ilişkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisi

Dış görünümünde markalı ürün kullanma bilincinde olan tüketici, markalı ürün satın almak için daha fazla ödemeye istekli olabilir. Çünkü bu tür tüketiciler, markalı ürün kullanmanın karşılığında elde ettiği olumlu duygusal etkiyi başka hiçbir alternatifle elde edemezler (Chaudhuri, ve Holbrook, 2001: 81). Markaya ilişkin duyguların, markaya ilişkin diğer değişkenlerden farklı olarak incelenmesi gereklidir. Çünkü marka duygusu, tecrübe edildikçe güçlenen ve marka bağlılığını ortaya çıkaran önemli değişkenlerden birisidir. Yani marka duygusunun, markalı ürün kullanma sonucunda ortaya çıkan olumlu duyguları yeniden uyandırdığı iddia edilir. Dolayısıyla marka duygusu yüksek olan tüketici, kısa vadede benzer davranışlar sergileme eğilimi içine girecektir (Chaudhuri, ve Holbrook, 2002: 42). Benzer şekilde, daha fazla mutlu ve eğlenceli hissettiren marka duygusu, tüketicinin dış görünümde de markalı ürün kullanma bilinciyle hareket etmesine ve sonuçta daha fazla gösterişçi tüketim yapmasına neden olacaktır. Literatürde marka duygusu önemli bir aracı değişken olarak incelenmektedir. Örneğin Mazodier ve Merunka (2012), 2008 yılı yaz olimpiyatları ve 2009 Ocak ayı kış olimpiyatlarına sponsor olan markaların, tüketiciler üzerindeki marka duygusunu nasıl etkilediğini belirlemeye çalışmıştır. Sonuca göre tüketicilerin marka duygusu, sponsorluk ve marka bağlılığı ilişkisinde aracılık etkisi göstermektedir.

Yapılan açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

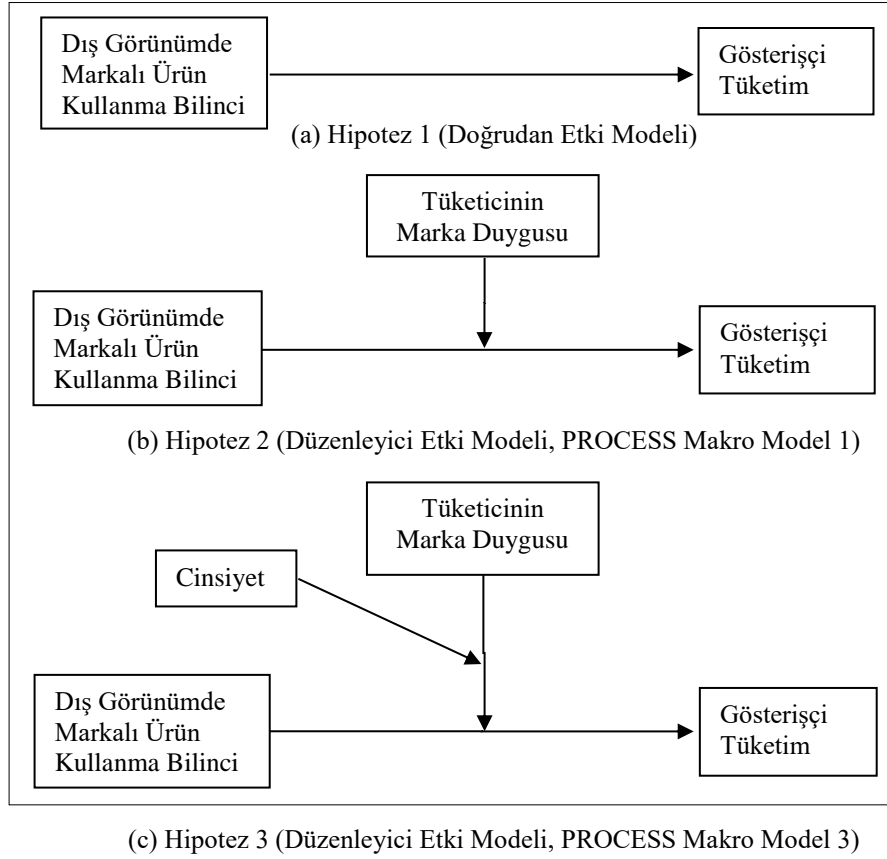
H2: Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde olumlu etkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisi vardır.

Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve gösterişçi tüketim ilişkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisinin cinsiyete göre değişimi

Tüketiciler karar verme aşamasında duygularından ve bilincinden yararlanırlar. Markalı ürün satın alırken de duygu ve bilinç kullanım derecesi cinsiyetler açısından farklı olabilir (Melnyk vd., 2009: 82). Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanması, bilinçli olarak yapılan, bir tür kişilerarası iletişim aracı olarak değerlendirilir (Liao ve Wang, 2009: 991). Özellikle toplumsal kültüre yakın tüketicilerde, kişilerarası etkinin duygusal tarafı ağır bastığından, grup normlarına veya grup hedeflerine daha fazla değer verilmesi beklenir (Wong ve Ahuvia, 1998: 10). Dolayısıyla, tüketicilerin toplumsal kültüre yakın olanlarla bireyci kültüre yakın olanlar arasında, marka duygusu bakımından da farklılık olması beklenebilir (Sahay vd., 2012: 37). Bu düşüncüyü destekler şekilde; Tokgöz'ün (2019: 290) genç tüketicilerin kişilerarası etkiye duyarlılığı üzerine yaptığı araştırmada; kadınların bireyci tüketim kültürüne yakın oldukları, erkeklerin ise toplumsal tüketim kültürüne yakın oldukları sonucuna ulaşmıştır. Başka bir araştırmada toplumsal tüketim kültürüne yakın Çin'de, Li ve diğerlerinin (2015) 192 yüksek lisans öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmada; erkek tüketicilerin dış görünümüne önem verme bilincinin, kadın tüketicilere kıyasla, anlamlı ve olumlu bir şekilde yüksek olduğunu belirlemiştir.

Yapılan açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H3: Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde olumlu etkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisi cinsiyete göre değişmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modelleri

Şekil 1’de görüldüğü gibi araştırma modelleri çizilmiştir. Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki doğrudan etkisi (Şekil 1a), SPSS programında regresyon analizi yardımıyla yapılacaktır. Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki doğrudan etkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisini (Şekil 1b) belirlemek için Hayes (2013) tarafından (www.processmacro.org) oluşturulan ve SPSS programına yüklenerek kullanılan PROCESS makrosu (makro model 1) kullanılacaktır. Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki doğrudan etkisinde, marka duygusunun düzenleyici etkisinin cinsiyete göre değişip değişmediğini (Şekil 1c) belirlemek için Hayes (2013) tarafından oluşturulan ve SPSS programına yüklenerek kullanılan PROCESS makrosu (makro model 3) kullanılacaktır. Hayes’in (2013) oluşturduğu 92 şablon modelden oluşan makro yardımıyla aracılık testi yapmak mümkündür. Şekil 1’de araştırmaya ait doğrudan ve düzenleyici etki modelleri verilmiştir. Düzenleyicilik analizi, nedensel bir etkinin işleyiş mekanizmaları hakkındaki hipotezleri test etmek için kullanılmaktadır (Hayes, Montoya ve Rockwood, 2017: 76).

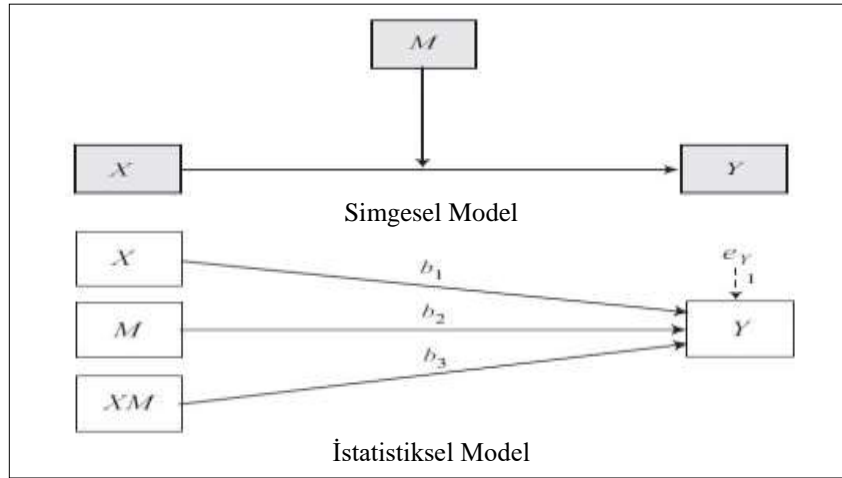
Bir düzenleyici model, X (dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci) ve Y (gösterişçi tüketim) gibi aralarında nedensel bir ilişki olan iki değişken ve bu değişkenler arasındaki ilişkiyi düzenleyen, en azından M (marka duygusu) gibi bir aracı değişkeni içerir. Böylece, X’in Y üzerindeki etkisini, M gibi bir değişken düzenlemiş olur. M gibi bir düzenleyici değişkenin, farklı kategorik seviyelerde düzenleyici etkisinin varlığını araştırmak için W (cinsiyet) gibi diğer aracı değişken kullanılmaktadır. Düzenleyici etki modelleri test edilirken; X’in Y üzerindeki etkisi, M’nin Y üzerindeki etkisi ve X ile M çarpımıyla elde edilen etkileşim değişkeninin Y üzerindeki etkisi hesaplanır. Hesaplama yapılırken temel bağımsız değişken ile düzenleyici değişkenin merkezlenmesi gereklidir. Burada önemli olan etkileşim değişkeninin (X x M) Y üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmasıdır. Diğer yolların hipotezleri burada test edilmediğinden anlamlı olması aranmaz (Burmaoğlu, Polat ve Meydan, 2013: 15).

Şekil 1b ve Şekil 1c’de verilen araştırma modellerine ilişkin simgesel ve istatistiksel şablon modeller Şekil 2 ve Şekil 3’te verilmiştir. Simgesel modellerde; temel bağımsız değişken, tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci olarak belirlenmiştir. Düzenleyici değişken, marka duygusu olarak belirlenmiştir. Bağımlı değişken, gösterişçi tüketim olarak belirlenmiştir. Düzenleyici değişkeni düzenleyen diğer düzenleyici değişken ise cinsiyet olarak belirlenmiştir.

Şekil 2’deki istatistiksel model çalıştırıldığında, marka duygusu seviyesi ortalamasının; bir standart sapma üstü, ortalaması ve bir standart sapma altında olan tüketiciler açısından, tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin anlamlı şekilde değişip değişmediği belirlenmiş olacaktır. Şekil 3’teki istatistiksel model çalıştırıldığında ise Şekil 2’de elde edilen sonuçların cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği belirlenmiş olacaktır.

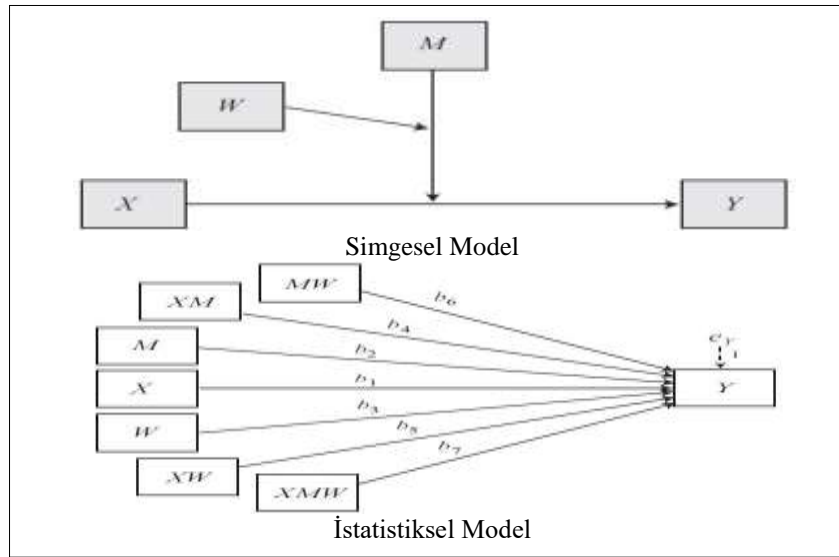
Şekil 1a’da görüldüğü gibi basit regresyon analizi yapılarak elde edilen sonuç aynı zamanda araştırmannın Hipotez 1’ini de sınamış olacaktır. Şekil 1b’de görüldüğü gibi, temel bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide marka duygusunun düzenleyici etki gösterip göstermeyeceği, Şekil 2’deki istatistiksel model yardımıyla PROCESS

makro model 1 kullanılarak yapılacaktır. Elde edilen sonuç aynı zamanda araştırmının Hipotez 2'sini de sınamış olacaktır. Şekil 1c'de görüldüğü gibi, temel bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide marka duygusunun düzenleyici etkisinin cinsiyet açısından değişiklik gösterip göstermeyeceği, Şekil 3'teki istatistiksel model yardımıyla PROCESS makro model 3 kullanılarak yapılacaktır. Elde edilen sonuç aynı zamanda araştırmının Hipotez 3'ünü de sınamış olacaktır.

Şekil 2. Araştırma Modeli 1b İçin Simgesel ve İstatistiksel Model

(PROCESS Makro Model 1)

Şekil 3. Araştırma Modeli 1c İçin Simgesel ve İstatistiksel Model

(PROCESS Makro Model 3)

4. Yöntem

4.1. Veri Toplama ve Örneklem

Araştırmada olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi (Kozak, 2015: 116) kullanılmış ve gerekli verilerin toplanması için 5'li likert derecelemesinden yararlanılarak anket formu oluşturulmuştur (Aziz, 2008: 93; Nakip, 2013: 200). Anket, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinde okuyan öğrencilere uygulanmış ve örneklem büyüklüğünün varyansı maksimum kılan oran dikkate alınarak % 5 anlam düzeyinde ve % 5 örneklem hatası ile 384 katılımcının yeterli olacağı tespit edilmiştir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2009: 96).

Oluşturulan anket formunda 3 adet ölçek bulunmaktadır. Tüketicinin marka duygusu ölçeği Chaudhuri ve Holbrook'un (2001) geliştirdiği 3 maddeli bir ölçek ile belirlenmiştir. Gösterişçi tüketim ölçeği O'Cass ve McEwen'ın (2004) geliştirdiği 6 maddeli bir ölçek ile belirlenmiştir. Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ölçeği Bao ve diğerlerinin (2003) geliştirdiği 4 maddeli bir ölçek ile belirlenmiştir.

5. Araştırma Bulguları

Veri analizi çok değişkenli istatistik teknikleri kullanılarak yapılmıştır. değişkenler uç değerler açısından incelenmiştir. Her değişkenin mahalnobis (D2) mesafesi hesaplanmıştır, daha sonra değişkenin serbestlik derecesine (df = değişkenin sahip olduğu madde sayısı) bölünerek (D2 / df) elde edilen değer, 0,01 anlamlılık seviyesinde t dağılım tablosundaki değerle karşılaştırılmıştır. T dağılım tablosundan büyük olan gözlemler, uç değer olarak belirlenip silinmiştir (Hair vd., 2010: 64).

Tüketicinin marka duygusu değişkenine ait mahalnobis değerleri hesaplanmıştır. Mahalanobis değerleri (D2), değişkenlerin sahip olduğu serbestlik derecesine (df=3) bölünmüş ve t dağılım tablosunda 3 serbestlik derecesi değeri olan 5,841'den (Laurencelle ve François-A 2002:19) büyük olup olmadığı kontrol edilmiştir. Tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci değişkeni için D2 / df (df = 4) değeri 4,604'den büyük olup olmadığı kontrol edilmiştir. Gösterişçi tüketim değişkeni için D2 / df (df = 6) değeri 3,707'den büyük olup olmadığı kontrol edilmiştir. Her üç değişken için yapılan hesaplamada, t değişim tablosundan büyük olan gözlemler silinmiştir. Ölçeklerden uç değerler çıkarılması sonucunda, kullanılabilir durumda 454 anket üzerinden analizler yapılmıştır.

Örnekleme oluşturan katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir. Katılımcılar 17-28 yaşlarında, 272'si erkek, 155'inin aile geliri 2001-3000 TL arasında, 327'sine aylık 1000 TL'den az harçlık gelmekte, 268'inin yaşantısı şehir merkezinde geçmiş ve 253'ünün ailesi Marmara Bölgesinde ikamet etmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Dağılımı (N=454)

Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde %	Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde %
<i>Ailenin Geliri</i>			<i>Cinsiyet</i>		
2000 TL'den az	127	28,0	Erkek	272	59,9
2001-3000TL	155	34,1	Kadın	182	40,1
3001-4000TL	74	16,3	<i>Yaş</i>		
4001-5000TL	44	9,7	17	3	0,7
5001-6000TL	23	5,1	18	98	21,6
6001TL üstü	31	6,8	19	162	35,7
<i>Gelen Harçlık</i>			20	108	23,8
1000 TL'den az	327	72,0	21	52	11,5
1001-1500TL	89	19,6	22	16	3,5
1501-2000TL	21	4,6	23	10	2,2
2001-2500TL	4	0,9	24	4	0,9
2501-3000TL	6	1,3	28	1	0,2
3001TL üstü	7	1,5	<i>Ailenin Yaşadığı Bölge</i>		
<i>Yaşamın Geçtiği Bölge</i>			Ege	80	17,6
Şehir Merkezi	268	59,0	Akdeniz	24	5,3
İlçe	129	28,4	Karadeniz	38	8,4
Belde	19	4,2	Marmara	253	56,7
Köy	36	7,9	İç Anadolu	32	7,0
Yurtdışı	2	0,4	Doğu Anadolu	13	2,9
			G.D. Anadolu	8	1,8
			Yurt Dışı	6	1,3

Doğrulayıcı Faktör Analizi: Araştırma kapsamını oluşturan ölçeklere doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analiziyle, değişkenlere ait düşük yüklenme katsayısı varlığı ve elde edilen model uyum değerlerinin iyi seviyede olup olmadığı araştırılmıştır. Tablo 2'de, değişkenler arasındaki korelasyon, t değerleri, çıkarılan ortalama varyans (AVE), birleşik güvenilirlik (CR) sonuçlarına ve Tablo 3'de, doğrulayıcı faktör analizi standart faktör yüklerine ve katılımcıların ölçekte yer alan maddelere verdikleri puanların betimleyici istatistiklerine ulaşılmıştır.

Tablo 2. Değişkenler Arasındaki Korelasyon, t Değerleri ve Güvenirlik Test Sonuçları

	1	2	3	Çıkarılan Ortalama Varyans (AVE)	Birleşik Güvenirlik (CR)
1. Tüketicinin Marka Duygusu	1			0,86	0,95
2. Gösterişçi Tüketim	0,47 (8,02)	1		0,67	0,92
3. Tüketicinin Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilinci	0,36 (6,40)	0,68 (9,11)	1	0,62	0,86

Chi-Square=211; df=62; p-value=0,0000; RMSEA=0,073; Chi-Square / df=3,40; NFI=0,98; CFI=0,98; GFI=0,93; AGFI=0,90; SRMR=0,040
Parantez içindekiler t değerleridir.

Tablo 2’de görüldüğü gibi, uyuşma geçerliliği (convergent validity) için her bir saklı değişkenin ayrı ayrı Çıkarılan Ortalama Varyans (Average Variance Extracted-AVE) ve Bileşik Güvenilirlik (Composite Reliability-CR) değerlerine bakılmıştır. Uyuşma geçerliliği için; AVE değerinin 0,5’ten, CR değerinin 0,70’dan ve CR oranının da AVE’den büyük olması gerekmektedir (CR>0,7; AVE>0,5; CR>AVE) (Diamantopoulos ve Siguaw, 2000: 90). Yapılan incelemede, ölçeklerin uyuşma geçerliliği için gerekli şartları sağladığı görüldükten sonra ayırışma geçerliliği de (discriminant) test edilmiştir. Ayırışma geçerliliği için, her bir faktöre ait AVE değerinin, her bir değişkenin diğer değişkenlerle olan korelasyonlarının karesinden daha yüksek olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981: 46). Yapılan hesaplama sonucu, AVE değerlerinin korelasyon değerlerinin karesinden yüksek olduğu görüldüğünden, ölçekler ayırışma geçerliliğini sağlamaktadır.

Tablo 3. Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Ölçeklerin Betimleyici İstatistikleri

Ölçekler	Ort.	Std. Sapma	t değeri	Standart Faktör Yükleri	Hata Varyansı
Tüketicinin Marka Duygusu					
Markalı ürünler kullandığımda iyi hissederim	2,78	1,23	fp.	0,90	0,18
Markalı ürünler kullandığımda mutlu olurum	2,83	1,24	38,59	0,98	0,03
Markalı ürünler kullanmak bana keyif verir	2,81	1,28	31,67	0,91	0,18
Ölçek Ortalaması	2,80				
Gösterişçi Tüketim					
Satın aldığım ürünleri kullanırken, diğer insanlar tarafından farkedilmek isterim	2,26	1,13	fp.	0,72	0,49
Alışveriş yaparken çevremde başkalarının olup olmaması benim için önemlidir	2,33	1,16	15,22	0,73	0,46
Satın aldığım ürün ve markalarla saygı kazanmak isterim	2,12	1,16	18,06	0,87	0,25
Satın aldığım ürün ve markalarla popüleritemin artmasını isterim	2,05	1,13	18,75	0,90	0,19
Satın aldığım ürün ve markalarla insanlara nasıl birisi olduğumu gösteririm	2,09	1,13	17,15	0,82	0,32
Satın aldığım ürün ve markaları başkalarının görmesi benim için önemlidir	2,03	1,15	18,02	0,87	0,25
Ölçek Ortalaması	2,15				
Tüketicinin Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilinci					
Satın aldığım ürünlerin markalarını diğerlerinin sevmesi benim için önemlidir	2,29	1,11	fp.	0,74	0,45
Bazen arkadaşlarım satın aldığı için satın aldığım markalar vardır	1,99	1,09	16,33	0,80	0,36
Markalı ürünleri satın almak, insanları diğer insanlardan ayırmanın güzel bir yoldur	1,77	1,05	16,43	0,81	0,35
Markalı ürünler satın almak bana prestij duygusu verir	1,93	1,06	16,27	0,80	0,36
Ölçek Ortalaması	2,00				
fp: Fiks Parametre, Ölçek: 1-Kesinlikle Katılmıyorum...5-Kesinlikle Katılıyorum					

Hipotezlerin test edilmesi: Şekil 1(a)’da simgesel olarak gösterilen araştırma modelinde; tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki doğrudan etkisini belirlemeye yönelik oluşturulan Hipotez 1’i test etmek için basit regresyon analizi yapılmıştır. Tablo 4’de görüldüğü gibi tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde anlamlı ve olumlu yönde neden sonuç ilişkisi ($\beta=0,65$) bulunmaktadır. Elde edilen bu sonuçla Hipotez 1 kabul edilmiştir.

Tablo 4. Araştırma Modellerine Ait Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gösterişçi Tüketim		
	Şekil 1a +	Şekil 1b +	Şekil 1c +
Temel Bağımsız Değişken			
Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilinci (DGMÜKB)	0,65**	0,51**	0,48**
F	263,63		

R	0,60		
R ²	0,36		
Düzenleyici Değişkenler			
Marka Duygusu (MD)		0,24**	0,22**
Cinsiyet (CN)			- 0,21**
F		140,47	
R		0,67	
R ²		0,46	
Etkileşim Değişkenleri			
DGMÜKB x MD		0,11**	0,08**
DGMÜKB x CN			- 0,12
MD x CN			- 0,03
DGMÜKB x MD x CN			- 0,14*
F			82,85
R			0,69
R ²			0,48
** 0,01 seviyesinde anlamlı. * 0,05 seviyesinde anlamlı. Cinsiyet: 1= Erkek, 2= Kadın + Modellerde ait beta katsayıları standartlaştırılmamıştır.			

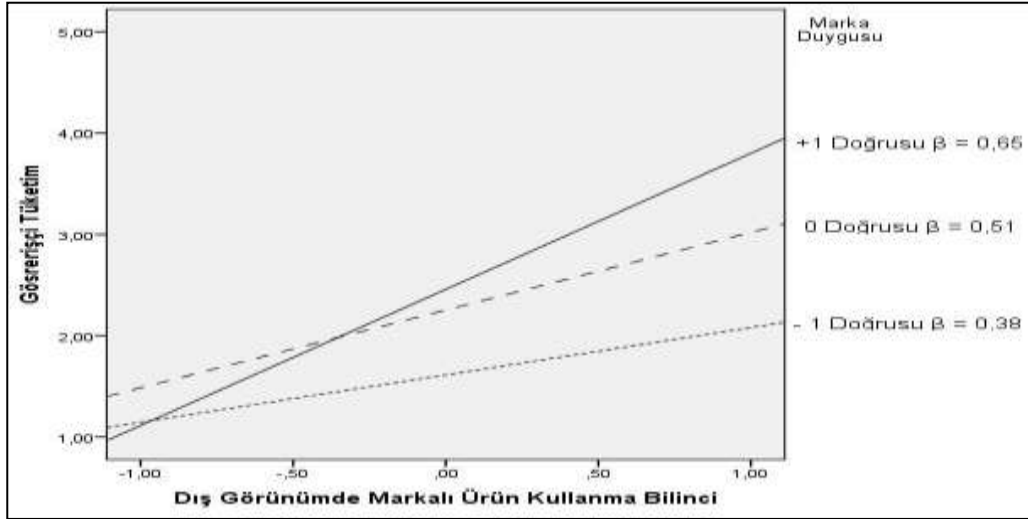
Şekil 1(b)'de simgesel olarak gösterilen ve Hipotez 2'yi test etmek için kullanılan PROCESS Makro Model 1 çalıştırılmıştır. Tablo 4'de görüldüğü gibi tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin (temel bağımsız değişken) gösterişi tüketim (bağımlı değişken) üzerindeki etkisini gösteren yola düzenleyici etki gösterecek marka duygusu (düzenleyici değişken) ile temel bağımsız değişken ve düzenleyici değişkenin çarpılmasıyla bulunan etkileşim değişkeni (DGMÜKB x MD) eklenmiştir. Analiz sonuçlarına göre tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin ($\beta = 0,51$) ve marka duygusunun ($\beta = 0,24$) gösterişi tüketim üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi olduğu, etkileşim teriminin (DGMÜKB x MD; $\beta = 0,11$) gösterişi tüketim üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 5'de görüldüğü gibi Şekil 1b'ye ait PROCESS Makro Model çıktı dosyası incelendiğinde, tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişi tüketim üzerindeki etkisinin, marka duygusu seviyesi 1 standart sapma altında (-1 std. sapma) olanların $\beta = 0,38$ seviyesinde olduğu, ortalama seviyede (sıfır) olan tüketicilerin $\beta = 0,51$ seviyesine yükseldiği ve 1 standart sapma üstünde (+1 std. sapma) olan tüketiciler için en yüksek seviyede ($\beta = 0,65$) olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, tüketicinin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişi tüketim üzerindeki etkisi; marka duygusu seviyesi yüksek olan tüketicilerde daha fazla olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 5. Marka Duygusunun Durumsal Düzenleyici Etkisi

Marka Duygusu	Katsayı (β) +	Std. Hata	t Değeri	Anlamlılık (p)	Alt Seviye Güvenirlik Aralığı (LLCI)	Üst Seviye Güvenirlik Aralığı (ULCI)
- 1 std. Sapma	0,38	0,055	6,88	0,0000	0,2740	0,4929
0 (sıfır)	0,51	0,041	12,55	0,0000	0,4360	0,5978
+ 1 std. Sapma	0,65	0,049	13,24	0,0000	0,5538	0,7468
+ Modele ait beta katsayıları standartlaştırılmamıştır.						

Araştırma kapsamında kullanılan bağımsız değişkenlerin merkezlenmesiyle (Hayes, 2018: 319) çalıştırılan PROCESS Makro Model çıktı dosyasından elde edilen verilerle Grafik 1 çizilmiştir. Grafikten görüldüğü gibi marka duygusu seviyesi ortalamanın bir standart sapma üstünde (+1 Doğrusu) olan doğrunun ($\beta = 0,65$) eğiminin yüksek olduğu görülmektedir. Marka duygusu seviyesi ortalama (0 doğrusu) olan doğrunun ($\beta = 0,51$) eğiminin giderek düştüğü görülmektedir. Marka duygusu seviyesi ortalamanın bir standart sapma altında (-1 Doğrusu) olan doğrunun ($\beta = 0,38$) eğiminin en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçla, dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ile gösterişi tüketim arasındaki ilişkide marka duygusunun düzenleyici etkisi vardır şeklindeki Hipotez 2 kabul edilmiştir.

Grafik 1. Tüketicinin Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerindeki Etkisinde Marka Duygusunun Durumsal Eğim Grafiği

Hipotez 3'ü test etmek için Şekil 1c'de simgesel olarak gösterilen ve Şekil 3'te istatistiksel olarak verilen PROCESS Makro Model 3 çalıştırılmıştır. Tablo 4'te görüldüğü gibi Şekil 1b'de oluşturulan modele, marka duygusu değişkenini düzenleyen cinsiyet (CN) değişkeni eklenmiştir. Bu durumda Şekil 1b'de elde edilen hesaplamalara; dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve cinsiyetin çarpılmasıyla (DGMÜKB x CN) elde edilen etkileşim değişkeni, marka duygusu ve cinsiyetin çarpılmasıyla elde edilen etkileşim değişkeni (MD x CN) ve dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci, marka duygusu ve cinsiyetin çarpılmasıyla elde edilen etkileşim değişkeni (DGMÜKB x MD x CN) eklenmiştir.

Analiz sonuçlarına göre temel bağımsız değişken olan dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki direkt etkisinin devam ettiği ($\beta = 0,48$); Düzenleyici değişkenlerden, marka duygusu değişkeninin gösterişçi tüketim üzerinde direkt etkisinin ($\beta = 0,22$) devam ettiği, cinsiyet değişkeninin gösterişçi tüketim üzerinde direkt etkisinin ($\beta = -0,21$) anlamlı olduğu anlaşılmıştır.

Diğer taraftan etkileşim değişkenlerinden; dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve marka duygusu değişkeni çarpımının (DGMÜKB x MD) gösterişçi tüketim üzerindeki direkt etkisinin devam ettiği ($\beta = 0,08$) anlaşılmaktadır. Dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ve cinsiyet değişkeni çarpımının (DGMÜKB x CN) gösterişçi tüketim üzerindeki direkt etkisinin anlamlı olmadığı ($\beta = -0,12$) anlaşılmıştır. Marka duygusu ve cinsiyet değişkeni çarpımının (MD x CN) gösterişçi tüketim üzerindeki direkt etkisinin anlamlı olmadığı ($\beta = -0,03$) anlaşılmıştır. Dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci, marka duygusu ve cinsiyet değişkenlerinin çarpımının (DGMÜKB x MD x CN) gösterişçi tüketim üzerindeki direkt etkisinin anlamlı olduğu ($\beta = -0,14$) anlaşılmıştır.

Şekil 1c'ye ait PROCESS Makro Model çıktı dosyasındaki, dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ile marka duygusu etkileşiminin cinsiyet açısından durumsal düzenleyici etkisini gösteren Tablo 6 incelendiğinde; kadın tüketiciler için dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinde marka duygusunun düzenleyici etkisinin anlamlı olmadığı ($\beta = -0,008$ ve p değeri $0,882 > 0,05$) anlaşılmıştır. Başka bir ifadeyle, kadın tüketicilerin farklı marka duygusu seviyeleri açısından (1 standart sapma altı, ortalama değer ve 1 standart sapma üstü), dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi anlamlı şekilde değişmemektedir. Tablo 7'de kadın tüketicilerin, farklı marka duygusu seviyelerinde dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkileri (sırayla $\beta = 0,41$; $\beta = 0,40$ ve $\beta = 0,39$) verilmiştir.

Tablo 6. Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerindeki Etkisinin, Marka Duygusu Etkileşiminin Cinsiyet Açısından Durumsal Düzenleyici Etkisi

Cinsiyet	Katsayı (β) +	Standart Hata	t Değeri	Anlamlılık (p)	Alt Seviye Güvenirlilik Aralığı (LLCI)	Üst Seviye Güvenirlilik Aralığı (ULCI)
Erkek	0,13	0,0354	3,91	0,000	0,0688	0,2078
Kadın	- 0,008	0,0550	- 0,14	0,882	- 0,1162	0,0999

+ Modele ait beta katsayıları standartlaştırılmamıştır.

Erkek tüketiciler açısından Tablo 6 incelendiğinde, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinde marka duygusunun düzenleyici etkisinin anlamlı olduğu ($\beta = 0,13$ ve p değeri $0,000 < 0,05$) anlaşılmıştır. Başka bir ifadeyle, erkek tüketicilerin farklı marka duygusu seviyeleri açısından (1 standart sapma altı, ortalama değer ve 1 standart sapma üstü), dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki

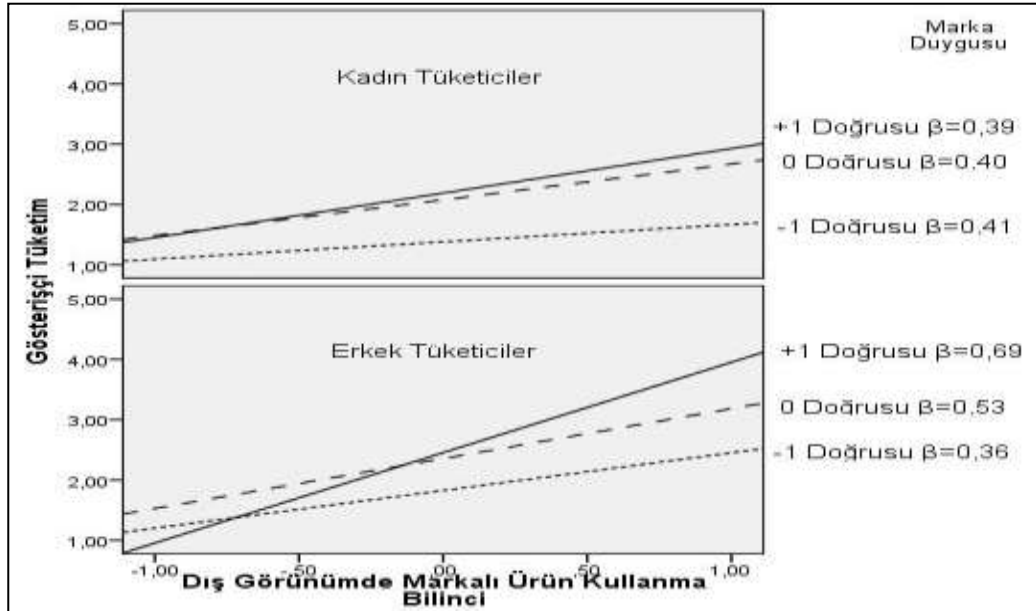
etkisi anlamlı şekilde değişmektedir. Tablo 7’de erkek tüketicilerin, farklı marka duygusu seviyelerinde dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkileri (sırayla $\beta = 0,36$; $\beta = 0,53$ ve $\beta = 0,69$) verilmiştir.

Tablo 7. Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerindeki Etkisinin Cinsiyet Açısından Farklı Seviyelerdeki Marka Duygusunun Düzenleyici Etkisi

Cinsiyet	Marka Duygusu Seviyesi	Katsayı (β) +	Standart Hata	t Değeri	Anlamlılık (p)	Alt Seviye Güvenirlilik Aralığı (LLCI)	Üst Seviye Güvenirlilik Aralığı (ULCI)
Erkek	-1 Std Sapma	0,36	0,071	5,11	0,000	0,2255	0,5074
Erkek	0 (sıfır)	0,53	0,051	10,26	0,000	0,4302	0,6340
Erkek	+1 Std Sapma	0,69	0,061	11,28	0,000	0,5762	0,8193
Kadın	-1 Std Sapma	0,41	0,108	3,82	0,000	0,2004	0,6249
Kadın	0 (sıfır)	0,40	0,074	5,42	0,000	0,2569	0,5489
Kadın	+1 Std Sapma	0,39	0,089	4,38	0,000	0,2168	0,5694

+ Modele ait beta katsayıları standartlaştırılmamıştır.

Araştırma kapsamında kullanılan bağımsız değişkenlerin merkezlenmesiyle (Hayes, 2018: 319) çalıştırılan PROCESS Makro Model çıktı dosyasından elde edilen veriler, Grafik 2’de görüldüğü gibi cinsiyete göre ayrı ayrı çizilmiştir. Grafikten görüldüğü gibi kadın tüketicilerin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin; marka duygusu seviyesi ortalamasının bir standart sapma üstünde (+1 doğrusu), ortalama (0 doğrusu) ve ortalamasının bir standart sapma altında (-1 Doğrusu) olan doğruların β değerlerinin (sırayla 0,39, 0,40 ve 0,041) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı (Tablo 6: $\beta = -0,008$ ve p değeri 0,882 > 0,05) görülmektedir. Diğer taraftan erkek tüketicilerin dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin; marka duygusu seviyesi, ortalamasının bir standart sapma üstünde (+1 doğrusu), ortalama (0 doğrusu) ve ortalamasının bir standart sapma altında (-1 doğrusu) olan doğruların β değerlerinin (sırayla 0,69, 0,53 ve 0,36) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu (Tablo 6: $\beta = 0,13$ ve p değeri 0,000 < 0,05) görülmektedir. Tablo 6, Tablo 7 ve Grafik 2’den elde edilen sonuçlara dayanarak, tüketicilerin dış görünümde markalı ürün kullanma bilinci ile gösterişçi tüketim arasındaki ilişkide marka duygusunun düzenleyici etkisi cinsiyete göre değişmektedir şeklindeki Hipotez 3 kabul edilmiştir.

Grafik 2. Dış Görünümde Markalı Ürün Kullanma Bilincinin Gösterişçi Tüketim Üzerindeki Etkisinin Cinsiyet Açısından Marka Duygusunun Durumsal Eğim Grafiği

6. Sonuç

Araştırmanın ilk sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde etkisini incelemektir. Analizler sonucunda elde edilen bulgulardan da anlaşılacağı gibi, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu (Tablo 4, Şekil 1a) anlaşılmıştır. Bu sonuç literatürde Li ve Su (2007), Li vd. (2018), Zhang ve Wang (2019) gibi çalışmalarını destekler niteliktedir. Buradan hareketle, markalı ürünlerin

olumlu dışsal görünümünün kendi dış görünümünü de olumlu yönde etkileyeceğini düşünen tüketicilerin gösterişçi tüketim yapacağı sonucuna ulaşıldığı söylenebilir.

Araştırmanın ikinci sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi, marka duygusu seviyesi yüksek olan tüketicilerde güçlü olup olmadığını incelemektir. Dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin, marka duygusu seviyesi yükseldikçe güçlendiği (Tablo 4, Şekil 1b, Grafik 1) anlaşılmıştır. Bu sonuç, literatürde Chaudhuri, ve Holbrook'un (2001 ve 2002) çalışmalarında, ürün sınıfının marka çıktıları üzerinde etkisinin marka duygusuyla düzenlendiği; Mazodier ve Merunka'nın (2012) sponsorluk faaliyetlerinin marka bağlılığı elde etmede marka duygusunun aracılık etkisi gösterdiği gibi çalışmaları destekler niteliktedir. Dolayısıyla, markalı ürün kullanma sonucunda elde edilen olumlu duygusal etkinin (mutlu, iyi ve keyifli hissetmek gibi) yükselmesi, tüketicinin, dış görünümüne önem verme bilincini de olumlu yönde etkilediği ve sonuçta gösterişçi tüketim yaptıkları anlaşılmıştır.

Araştırmanın üçüncü sorusu, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin, marka duygusu seviyesi yüksek olan kadın ve erkekler arasında fark olup olmadığını incelemektir. Analizler sonucunda elde edilen bulgulardan da anlaşılacağı gibi dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisi, erkek tüketicilerin marka duygusu seviyeleri arasında anlamlı şekilde değiştiği (Tablo 4, Şekil 1c, Grafik 2) anlaşılmıştır. Diğer taraftan kadın tüketicilerde, marka duygusu seviyesi düşük, orta veya yüksek olanlar arasında, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin anlamlı şekilde değişmediği (Tablo 4, Şekil 1c, Grafik 2) anlaşılmıştır. Başka bir ifadeyle, dış görünümde markalı ürün kullanma bilincinin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinin, marka duygusu etkileşiminin erkek tüketiciler açısından durumsal düzenleyici etkisi (Tablo 6, $\beta = 0,13$, $p = 0,000$) olduğu, ancak kadınlar için durumsal düzenleyici etkisinin (Tablo 6, $\beta = -0,008$, $p = 0,882$) bulunmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuç, literatürde Melnyk ve diğerlerinin (2009) kadınların markalara nitelik açısından yaklaştığı, erkeklerin ise markalara duygusal nedenlerle (mutlu, iyi ve keyifli hissetmek) yaklaştığı araştırmasını destekler niteliktedir. Diğer taraftan, Wong ve Ahuvia (1998), Sahay vd., (2012), Tokgöz (2019) ve Li ve diğerlerinin (2015) ileri sürdükleri toplumsal ve bireysel tüketim kültürü farklılıklarının cinsiyet açısından değiştiği şeklindeki araştırmaları destekler niteliktedir.

Elde edilen sonuçlarla, markalı ürün pazarında faaliyet gösteren pazarlamacılar, üç farklı tutundurma yönetimi stratejisi belirleyebilir. İlk strateji, dış görünümde markalı ürün kullanıp gösterişçi tüketim yapanları, "markalı ürünlerle sosyal ortamlara uyum sağlayanlar" sloganıyla ilişkilendirebilirler. Elde edilen bu sonuç markalar açısından incelendiğinde, pazarlama iletişimi (tutundurma faaliyetleri) yönetimi için stratejik bir ilke olarak düşünülebilir. Bu nedenle özellikle pazarlama yöneticileri markalı ürünlerini arz ederken, tüketicilere, ürünlerin kullanıcılarını sosyal ortamlarda etkileşimlerinde rahatlık sağlayacağını içeren pazarlama iletişimi araçlarıyla ulaşmaları yararlı olabilir.

İkinci stratejik ilke, marka duygusu seviyesi yüksek olduğu için mutluluğu, iyi olmayı ve keyifli hissetmeyi yakalama düşüncesiyle dış görünüşlerinde markalı ürün kullanma bilinciyle gösterişçi tüketim yapanları, "mutlu olmak için dış görünüşleriyle gösteriş yapanlar" sloganıyla ilişkilendirebilirler. Elde edilen bu sonuç işletmeler açısından incelendiğinde, marka yöneticilerinin pazarlama iletişimi faaliyetleri için stratejik bir ilke olarak düşünülmesinde faydalı olabilir. Bu nedenle özellikle pazarlama yöneticileri markalı ürünlerini arz ederken, tüketicilere (cinsiyet ayırmadan), marka duygusunun düzenleyici etkisinden yararlanarak, markalı ürünlerini kullananların mutlu olacaklarını ve keyifli hissedeceklerini anlatan içeriğe sahip pazarlama iletişimi araçlarıyla ulaşmaları yararlı olabilir. Bu stratejik ilke, cinsiyet ayırmaksızın, tüm hedef tüketiciler için kullanılabilir.

Üçüncü stratejik ilke, marka duygusu seviyesi yüksek olduğu için dış görünümünde markalı ürün kullanma bilinciyle hareket edip gösterişçi tüketim yapan erkekleri, "diğer erkeklerin markalı ürünleri satın alarak mutlu olduğunu gördüğü için satın alan erkekler" sloganıyla ilişkilendirebilirler. Elde edilen bu sonuç işletmeler açısından incelendiğinde, marka yöneticilerinin pazarlama iletişimi faaliyetleri için stratejik bir ilke olarak düşünülmesinde faydalı olabilir. Buna göre, marka yöneticileri ürünlerini arz ederken, özellikle erkek tüketiciler için, marka duygusunun düzenleyici etkisinden yararlanarak, bu ürünleri kullanan diğer erkeklerin mutlu olduklarını ve keyifli hissettiklerini anlatan içeriğe sahip pazarlama iletişimi araçlarıyla ulaşmaları yararlı olabilir. Bu stratejik ilke, sadece erkek ürünlerini kullanan erkek tüketiciler hedef alınarak kullanılabilir.

Teorik bölümde ifade edildiği gibi marka üzerine yapılan araştırmalardan bazıları, tüketimde kültür farklılıklarını ortaya koymaktadır (Oetzel ve Ting-Toomey, 2003; Li ve Su, 2007; Vohra, 2016; Li vd., 2018; Tokgöz, 2019; Zhang ve Wang, 2019). Bu çalışmada, kültürel unsurların marka üzerindeki etkisi araştırılmamışsa da, elde edilen sonuçların önceki çalışmaları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Gelecekte markaya ilişkin tüketici davranışlarıyla ilgili yapılacak araştırmalarda kültür farklılıklarını ortaya koyabilecek farklı değişkenler üzerinde araştırma yapılması yararlı olabilir.

Çalışma kapsamında, değişkenler için oluşturulan anket formunda herhangi bir marka veya sektörün işaret edilmemesi kısıtlardan birisidir. İleride yapılacak araştırmaların, farklı markalar veya sektörler işaret edilerek yapılması konunun genelleşmesine yardımcı olacaktır. Örneklem olarak sadece üniversitede okuyan, yakın yaş grubundaki öğrencilerin seçilmesi de başka bir kısıttır. Diğer taraftan çalışmanın sadece belirli bir bölgede yapılması, farklı kültürel özelliklere sahip bölgelerde veya farklı yaş gruplarıyla karşılaştırma yapılamaması diğer kısıtlar olarak sıralanabilir. Söz edilen kısıtlar nedeniyle, çalışmanın sonuçlarını tüm tüketicilere, bölgeye veya ülkeye genellemek mümkün olmayabilir.

KAYNAKÇA

- Afif, Nur Choirul, Sutiksno, Dian Utami, Hardiyanto, Nugroho ve Shiratina, Aldina 2015. "Building Brand Loyalty Through Increasing Brand Trust And Brand Affect". *International Journal of Scientific & Technology Research*, 4, 11: 336-340.
- Assimos, Bruno Medeiros, Pinto, Marcelo de Rezende, Leite, Ramon Silva ve Andrade, Matheus Lemos de 2019. "Conspicuous Consumption and its Relation to Brand Consciousness, Status Consumption and Self-Expression". *Brazilian Business Review*, 350-368. DOI: <http://dx.doi.org/10.15728/bbr.2019.16.4.3>
- Aziz, A. 2008. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Aziz, Muhammad Asim ve Habib, Muhammad Danish 2017. "Effects of Social Value, Self-Discrepancy, and Face Consciousness on Status Consumption: Perceived Consumer Need for Uniqueness as a Mediator". *Journal of Business Studies Quarterly*, 8, 4: 61-75.
- Balıkçıoğlu, Betül ve Volkan, Pelin 2016. "Sosyal Medya, Televizyon ve Akran İletişiminin Materyalizm ve Gösteriş Tüketimi Üzerindeki Etkisi: Tüketici Sosyalleşmesi Perspektifi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 35: 299-319.
- Bayuk, M. Nedim ve Öz, Abdullah 2018. "Sosyal Medya Ortamında Gösterişçi Tüketimin Sergilenmesi". *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5, 27: 2846-2861.
- Bao, Yeqing, Zhou, Kevin Zheng ve Su, Chenting 2003. "Face Consciousness and Risk Aversion: Do They Affect Consumer Decision-Making?". *Psychology & Marketing*, 20: 733-755.
- Becan, Cihan ve Eaghamskou, Ghoncheh 2019. "Gösterişçi Tüketim Aracı Olarak Instagramın Tüketicilerin Satın Alma Motivasyonuna Etkisi". *Yeni Medya Elektronik Dergi*, 3, 2: 84-101.
- Belk, Russel W. 1988. "Possessions and the Extended Self". *Journal of Consumer Research*, 15: 139-168.
- Berger, Jonah ve Ward, Morgan 2010. "Subtle Signals of Inconspicuous Consumption." *Journal of Consumer Research*, 37, 4: 555-569. <http://dx.doi.org/10.1086/655445>
- Burmaoğlu, Serhat, Polat, Mustafa ve Meydan, Cem Harun 2013. "Örgütsel Davranış Alanında İlişkisel Analiz Yöntemleri ve Türkçe Yazında Aracılık Modeli Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 1: 13-26.
- Büyüköztürk, Ş., E. K. Çakmak, Ö. E. Akgün, Ş. Karadeniz ve F. Demirel 2009. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara, Pegem Akademi.
- Chaudhuri, Arjun ve Holbrook, Morris B. 2001. "The Chain of Effects from Brand Trust and Brand Affect to Brand Performance: The Role of Brand Loyalty". *Journal of Marketing*, 65, 2: 81-93.
- Chaudhuri, Arjun ve Holbrook, Morris B. 2002. "Product-Class Effects on Brand Commitment and Brand Outcomes: The Role of Brand Trust and Brand Affect". *Journal of Brand Management*, 10, 1: 33-58.
- Chaudhuri, Himadri Roy, Mazumdar, S. ve Ghoshal, A. 2011. "Conspicuous Consumption Orientation: Conceptualisation, Scale Development and Validation". *Journal of Consumer Behaviour*, 10: 216-224.
- Chen, Yun Qing, Zhu, Hong, Le, Meng ve Wu, Yi-Zhen 2014. "The Effect of Face Consciousness on Consumption of Counterfeit Luxury Goods". *Social Behavior and Personality*, 42, 6: 1007-1014.
- Chen, Si, Shao, Bingjia ve Zhi, Kuiyun 2018. "Predictors of Chinese Users' Location Disclosure Behavior: An Empirical Study on WeChat". *Information* 9, 219: 1-13.
- Dal, Nil Esra, Korkmaz, İlnur ve Yalçın, Mustafa 2018. "Sosyal Uyum Ve Materyalizm Etkisinde Gösteriş Tüketimine Bir Bakış". *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 17: 69-84.
- Diamantopoulos, Adamantios ve Siguaw, Judy A. 2000. *Introducing LISREL A Guide for The Uninitiated*, London, Sage Publication.
- Dick, Alan S. ve Basu, Kunal 1994. "Customer loyalty: Toward an Integrated Conceptual Framework". *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22, 2: 99-113. <http://dx.doi.org/10.1177/0092070394222001>
- Eroğlu, Filiz 2016. "Kompulsif Satın Alma: Kişisel Faktörler, Postmodern Tüketim Şekilleri ve Reklama Karşı Tutumun Rolüne Yönelik Bir Araştırma". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 35: 253-282.
- Fornell, Claes ve Larcker, David F. 1981. "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error". *Journal of Marketing Research*, 18: 39-50.
- Geçti, Fatih ve Zengin, Hayrettin 2013. "The Relationship between Brand Trust, Brand Affect, Attitudinal Loyalty and Behavioral Loyalty: A Field Study towards Sports Shoe Consumers in Turkey". *International Journal of Marketing Studies*, 5, 2: 111-119.
- Gao, Ge 1998. "An Initial Analysis of the Effects of Face and Concern for "Other" in Chinese Interpersonal Communication". *International Journal of Intercultural Relation*, 22: 467-482.
- Goldsmith, Ronald E., Flynn, Leisa Reinecke ve Eastman, Jacqueline K. 1996. "Status Consumption and Fashion Behavior: An Exploratory Study". *Association of Marketing Theory and Practice*, Spring: 309-315.
- Grainger, Karen, Mills, Sara ve Sibanda, Mandla 2010. "'Just Tell Us What to Do': Southern African Face and its Relevance to Intercultural Communication". *Journal of Pragmatics*, 42: 2158-2171.
- Hair, Joseph F., Black, William C., Babin, Barry J. ve Anderson, Rolph E. 2010. *Multivariate Data Analysis*, (7. Edition), New Jersey.
- Hayes, A.F. 2013. PROCESS for SPSS 2.16.3. <http://www.guilford.com/p/hayes3>, İnternet Erişim Tarihi: 24.03.2018.

- Hayes, Andrew F., Montoyai Amanda K. ve Rockwood, Nicholas J. 2017. "The Analysis of Mechanisms and their Contingencies: PROCESS versus Structural Equation Modeling". *Australian Marketing Journal*, 25: 76-81.
- Hayes, Andrew F. 2018. *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. Second Edition, New York, The Guilford Press.
- Jiang, Ling ve Shan, Juan 2016. "Counterfeits or Shanzhai? The Role of Face and Brand Consciousness in Luxury Copycat Consumption". *Psychological Reports*, 119, 1: 181-199.
- Kabadayı, Ebru Tümer ve Alan, Alev Koçak 2012. "Brand Trust And Brand Affect: Their Strategic Importance On Brand Loyalty". *Journal of Global Strategic Management*, 6, 1: 80-88.
- Kozak, M. 2015. *Bilimsel Araştırma: Tasarım, Yazım ve Yayım Teknikleri*. Ankara, Detay Yayıncılık.
- Laurencelle, L. ve Dupuis F.A. 2002. *Statistical Tables, Explained and Applied*. River Edge, SG: World Scientific Publishing.
- Liao, Jiangqun ve Wang, Lei 2009. "Face as a Mediator of the Relationship between Material Value and Brand Consciousness". *Psychology & Marketing*, 26, 11: 987-1001.
- Li, Jie, Zhang, Xing-An. ve Sun, Gong 2015. "Effects Of Face Consciousness On Status Consumption Among Chinese Consumers: Perceived Social Value As a Mediator". *Psychological Reports: Sociocultural Issues in Psychology*, 116, 1: 1-12.
- Li, Julie Juan ve Su, Chenting 2007. "How face influences consumption A comparative study of American and Chinese consumers". *International Journal of Market Research*, 49, 2: 237-256.
- Li, Rui, Xu, Jia, Zhou, Mingshan ve Wang, Tianyu 2018. "Advance or face Which Makes Chinese Entrepreneurial Households Spend More on Education?". *Chinese Management Studies*, 12, 3: 620-633.
- Lee, Seung-Hee, Workman, Jane ve Jung, Kwangho 2017. "Face Consciousness, Gender, and Money Attitudes". *International Textile and Apparel Association (ITAA) Annual Conference Proceedings*, 1-2.
- Matzler, Kurt, Bidmon, Sonja ve Krauter, Sonja Grabner-Krauter 2006. "Individual Determinants of Brand Affect: The Role of The Personality Traits of Extraversion and Openness to Experience". *Journal of Product & Brand Management*, 15, 7: 427-434.
- Mazodier, Mare ve Merunka, Dwight 2012. "Achieving Brand Loyalty Through Sponsorship: The Role Of Fit And Self-Congruity". *Journal of the Academy Marketing Science*, 40: 807-820.
- Melnyk, Valentyna, van Osselaer, Stijn M., ve Bijmolt, Tammo H.A. 2009. "Are Women More Loyal Customers than Men? Gender Differences in Loyalty to Firms and Individual Service Providers". *Journal of Marketing*, 73: 82-96.
- Nakip, M. 2013. *Pazarlamada Araştırma Teknikleri ve SPSS Uygulamaları*. Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- O'Cass, Aron ve McEwen, Emily 2004. "Exploring Consumer Status and Conspicuous Consumption". *Journal of Consumer Behaviour*, 4, 1: 25-39.
- Oetzel, John G. ve Ting-Toomey, Stella 2003. "Face Concerns in Interpersonal Conflict A Cross-Cultural Empirical Test of the Face Negotiation Theory". *Communication Research*, 30, 6: 599-624.
- Podoshen, Jeffrey S. ve Andrzejewski, Susan A. 2012. "An Examination of the Relationships Between Materialism, Conspicuous Consumption, Impulse Buying, and Brand Loyalty". *Journal of Marketing Theory and Practice*, 20, 3: 319-333.
- Sahay, Arvind, Sharma, Nivedita ve Mehta, Krishnesh 2012. "Role of Affect and Cognition in Consumer Brand Relationship: Exploring Gender Differences". *Journal of Indian Business Research*, 4, 1: 36-60.
- Souiden, Nizar, M'Saad, Bouthaina ve Pons, Frank 2011. "A Cross-Cultural Analysis of Consumers' Conspicuous Consumption of Branded Fashion Accessories". *Journal of International Consumer Marketing*, 23: 329-343.
- Şahin, Onur ve Nasır, Süphan 2019. "Tüketicilerin Gösterişçi Tüketime Yönelik Tutumlarına Göre Sınıflandırılması". *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 41: 383-399.
- Şeşen, Elif ve Şiker, Perihan 2019. "Kahvehaneden Starbucks'a: Gösterişçi Tüketimden Gösterişçi Sıradanlığa". *Social Sciences Studies Journal*, 5, 38: 3345-3356.
- Truong, Yann, Simmons, Geoff, McColl, Rodd ve Kitchen, Philip J. 2008. "Status and Conspicuousness-Are They Related? Strategic Marketing Implications for Luxury Brands". *Journal of Strategic Marketing*, 16, 3: 189-203.
- Tokmak, Gizem 2019. "Materyalist Eğilim ve Tüketici Ahlakının Gösterişçi Tüketim Eğilimi Üzerindeki Etkisi". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 359-378.
- Tokgöz, Emrah 2019. "Genç Tüketicilerin Kişilerarası Etkiye Duyarlılığının Analizi: Demografik Değişkenler ve Markalı Ürün Grupları Açısından İnceleme". *II. International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (ICEESS'19)*, Bandırma, Turkey: 290-308.
- Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük*, 10.10.2019 <http://tdk.gov.tr/>, İnternet Erişimi.
- Veblen, Thorstein 1899. *The theory of the leisure class*. New York, Vanguard Press.
- Vohra, Aastha Verma 2016. "Materialism, Impulse Buying and Conspicuous Consumption: A Qualitative Research". *Global Business Review*, 17, 1: 51-67.
- Wong, Nancy Y. ve Ahuvia, Aaron C. 1998. "Personal Taste and Family Face: Luxury Consumption in Confucian and Western Societies". *Psychology and Marketing*, 15: 423-441.
- Zhang, Xin-an ve Wang, Wangshuai 2019. "Face consciousness and Conspicuous Luxury Consumption in China". *Journal of Contemporary Marketing Science*, <https://doi.org/10.1108/JCMARS-01-2019-0002>.

Cinsiyet Eşit(siz)liğinde Genç Kadın İşsizliği ile Kalkınma Arasındaki İlişki: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz

The Relationship between Youth Female Unemployment and Development In Gender (In)Equality: An Econometric Analysis on European Union Countries

Mehmet Vahit EREN, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Türkiye, mvahiteren@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-0348-0137

Öz: Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasıdır. İstihdamda cinsiyet ayrımcılığının yaşanması, cinsiyet eşitliğinin toplumsal faydasını azaltmaktadır. Bu çalışmanın amacı, genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkiyi Avrupa Birliği ülkelerine ait veriler aracılığıyla araştırmaktır. Çalışma için 1991-2018 dönemi verileri ve panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, genç kadın işsizliğinden kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre, Avrupa Birliği ülkelerinde kadınların kalkınma sürecinde önemli bir rolü olduğu ifade edilebilmektedir.

*Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Genç Kadın İşsizliği, Kalkınma, Avrupa Birliği
JEL Sınıflandırması: J64, J71, O15*

Abstract: One of the sustainable development goals is to ensure gender equality. Gender discrimination in employment reduces the social benefit of gender equality. The aim of this study is to investigate the relationship between youth female unemployment and development through data belonging to European Union countries. 1991-2018 period data and panel data analysis method were used for the study. Findings obtained from the analysis show that there is unidirectional causality from youth female unemployment to development. According to the result, it can be stated that women play an important role in the development process in European Union countries.

*Keywords: Gender Equality, Youth Female Unemployment, Development, European Union
JEL Classification: J64, J71, O15*

1. Giriş

Kadın ve erkeklerin hayatın her alanında (ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel) eşit hak ve imkanlara sahip olması olarak ifade edilen toplumsal cinsiyet eşitliği, insanların en temel haklarından biridir. Cinsiyet farklılıkları sebebiyle ayrımcılık yapılanların bu olanaklardan yararlanamaması durumunda, cinsiyet eşitsizliğinin gün yüzüne çıkması ve tartışılan konuların başında gelmesine yol açmaktadır. Söz konusu eşitliğin sağlanması halinde sadece kadınlar değil, erkekler için de herhangi bir alanda bir ayrımcılık yapılmayacak, toplumsal huzur ve verimlilik daha yüksek olacaktır. Kadınların işgücüne katılımı, kadın işsizliği, kadınların elde ettiği ücret düzeyleri, kadın istihdamı gibi değişkenler ekonomik anlamda cinsiyet eşitsizliğini göstermektedir. Sürdürülebilir kalkınmada, cinsiyet eşitliğinin sağlanması en önemli hedeflerden birisidir ki, bu durum kadınların işgücüne katılımının ülke kalkınmasında ne kadar önemli bir

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 11 Mart / March 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 24 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

rol üstlendiğini belirtmektedir. Cinsiyet eşitsizliğinin yaşandığı ülkelerde beşeri sermaye kaynağı olarak kadının verimliliğinden faydalanılamamasından dolayı ekonomik büyüme ve kalkınma olumsuz etkilenmektedir. Üretim faktörü olarak kadın işgücünün ekonomiye kazandırılması gerekmektedir. Bu sebeple, sürdürülebilir bir kalkınma için cinsiyet eşitsizliği sorununun çözüme kavuşturulması önem arz etmektedir.

İşsizlik, gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun ülkelerin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri olup, bu sorundan en fazla etkilenen kesim ise gençlerdir. Genç bireyler, eğitimi henüz tamamlamamış, temel eğitimin dışında iş piyasasında yer alabilmek için gerekli olan eğitimleri almaya devam eden, algısı açık, yeteneklerini keşfettiğinde ülkeye katkı sağlayacak, ülke ekonomilerinin büyüme ve kalkınmalarında önemli bir itici güç olan, toplumun en dinamik kesimini oluşturur. Yeni yüzyılın en büyük sorunlarından genç işsizliğinin oluşmasında yeterli iş imkanlarının oluşturulamaması, tecrübe eksikliği, işin gerektirdiği bilgilere sahip olamama veya eğitimin verilememesi, istihdamsız büyüme gibi birçok nedenin etkisi bulunmaktadır. Uzun vadede kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için gençlerin istihdam edilmesi, üretken kaynak olarak verimliliklerinden faydalanılması önemlidir. Önemli olan bir diğer husus ise, gençlerin istihdamında cinsiyet ayrımcılığının yapılmamasıdır. Her ne kadar toplumda daha önceleri üretime katılma rolü erkeklere verilmiş olsa da, günümüzde artık kadınlar da üretimden pay almaktadır. Özellikle sanayi devriminden sonra küreselleşen dünyada refah düzeyinin artması ve ülkeler arasında kalkınmışlık farklarının azaltılmasında kadının istihdam edilmesi, atıl bir kaynak olmak yerine bireysel ve toplumsal bazda olumlu sonuçlar doğurmaktadır.

Tüm dünyada olduğu gibi Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde de genç nüfus, işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Her ne kadar Birlik ülkeleri dünyanın en gelişmiş ülkeleri de olsa, bu sorunla başa çıkmak durumundadır. Aynı zamanda bu sorunla mücadele ederken, cinsiyet farklarını azaltmayı da dikkate almaları önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın ortaya çıkış noktası, Avrupa Birliği'nde kalkınmanın sürdürülebilirliğini gerçekleştirmek amacıyla genç kadın işsizliğinin önemli bir faktör olup olmadığı sorusudur. Buradan hareketle çalışmanın hipotezi, "AB'de genç kadın işsizliği ile kalkınma arasında bir ilişki vardır" şeklinde kurulmuştur.

Çalışmada, AB ülkelerinde genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Bu araştırma yapılırken, panel veri analizi yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntemde, güncel teknikler kullanılarak literatüre katkı yapacak bir çalışma ortaya çıkarılması planlanmaktadır. Ayrıca çalışmada, genç kadın işsizliği ile insani gelişme endeksini kullanan çalışmaya rastlanılmadığından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmada ilk olarak konu ile ilgili genel bir bilgilerin yer aldığı giriş bölümü, devamında genç işsizlik, cinsiyet eşitsizliği, cinsiyet eşitliği ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisi, AB'de işsizliğe bakış ve istihdam stratejisi, cinsiyet eşitsizliği ile mücadele politikaları ile ilgili teorik bilgi ve verilerin bulunduğu ikinci bölüm bulunmaktadır. Devamında konu ile ilgili daha önce yapılmış olan uygulamalı çalışmaların özetlendiği literatür taramasının olduğu üçüncü bölüm yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise, çalışmanın konusunu oluşturan analiz gerçekleştirilmekte ve bulgular sunulmaktadır. Son olarak, sonuç bölümünde analizden elde edilen sonuçlar ve politika önerileri ile çalışma nihai halini almaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Bu bölümde genç işsizlik, cinsiyet eşitsizliği, cinsiyet eşitliği ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisi, AB'de işsizliğe cinsiyetçi bakış ve istihdam stratejisi, cinsiyet eşitsizliği ile mücadele politikaları hakkında teorik bilgi ve verilere yer verilmiştir.

2.1. Genç İşsizlik

Uluslararası çalışma örgütü (ILO)'ne göre, 15-24 yaş aralığında yer alan bireyler genç olarak nitelenmekte, dolayısıyla söz konusu bireylerin işsiz kalması durumu genç işsizlik olarak ifade edilmektedir. Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun geçmişten günümüze sosyal ve ekonomik açıdan en önemli göstergelerin başında gelmektedir. İşsizlik toplumun bütününe ilgilendiren bir değişken olduğu, hele de dezavantajlı gruplar (özürlüler, engelliler, kadınlar, hükümlüler, niteliksiz işgücü) işsizlikten ekonomik ve sosyal bakımdan

daha fazla etkilenmektedir. Ancak işsizlikten etkilenen bir diğer grup ise 15-24 yaş arası gençlerin oluşturduğu gruptur ki üzerinde durulması ve çözülmesi gereken en önemli işsizlik türüdür (Cenger ve Çütücü, 2018:491). Verimli nüfusun büyük bir bölümünü oluşturduklarından herhangi bir toplumda gençler, önemli bir sosyal, politik ve ekonomik güç oluşturmaktadır (Nwogwugwu ve Irechukwu, 2015:27).

Genç işsizliğin nedenlerinden bahsetmek gerekirse Gündoğan (1999:68)'a göre, genç işsizliğin yüksek düzeylerde seyretmesinin iki temel nedeni vardır. İlki, ekonomik büyümenin düşük seviyelerde kalması, konjonktürel dalgalanmaların yaşanması ve ücretlerin yüksek/düşük olması, genç işgücüne talebin/arzın yetersiz kalmasına yol açmaktadır. İkincisi ise, genç işgücünün niteliksiz olması, deneyim ve tecrübelerinin iş aleminin talebine cevap verecek düzeylerde olmamasıdır. Bu noktada gençlerin aldıkları eğitim düzeyine vurgu yapılmaktadır. Taş vd. (2018:283) ise, bahsi geçen nedenlere ilaveten işgücü piyasasında iş arayanlarla, istihdam imkanı sağlayacak olanlarla yeterli bilgi akışının olmaması ve genç nüfusun artış göstermesini genç işsizliğin nedenleri olabileceğini belirtmektedir. Taş ve Bilen (2014:55)'e göre, gençlere has nitelikler, gençlerin çalışma istekleri, gençlerin piyasaya ilk kez giriş yapması, etnik köken ve engellilik durumlarının da gençlerin işsiz kalmasına yol açan mikro nedenler arasında sayılabilmektedir.

Genç işsizliğin (ve/veya aslında yetişkin işsizliğin) oldukça belirgin ve önemli bir nedeni ise, işgücüne katılımdır. İşgücüne katılım oranı, işgücünün büyüklüğüne olan etkisi ile genç işsizliğin seviyesini etkileyecektir. Diğer faktörler sabit olduğunda, daha yüksek bir işgücüne katılım oranı, daha yüksek bir işsizlik oranı anlamına gelecektir. Bu bağlamda, asgari ücretteki bir artış, işgücü arzı üzerindeki pozitif etkisiyle hem işsizliği hem de istihdamı artırabilir. Üzerinde durulması gereken ilgili nokta, işin daha cazip hale gelmesi nedeniyle iş piyasasına daha fazla insanın iş aramak için girmesidir. Bununla birlikte, böyle bir artış mevcut ek işleri geçebilir, bu nedenle ölçülen işsizlik oranı artacaktır. Aynı zamanda, yüksek düzeyde işsizlik, işçileri işgücü piyasasına girmekten caydırma eğiliminde olacaktır. Neredeyse iş bulma şansı yoksa onu aramanın amacının ne olduğu sorusu akıllara gelecektir. Dolayısıyla işsizlik ve işgücüne katılımın ikili bir ilişkisi vardır (O'Higgins, 1997:17).

Genç işsizlik, gerek genç bireylerin gerekse ülkelerin geleceği bakımından çözülmesi elzem olan konuların başında gelmektedir. Nitekim, gençlik döneminde verilen eğitimden en fazla yararın elde edildiği dönemdir. Gençler, yeni bilgileri, fikirleri daha kolay anlamakta, yeni teknikleri daha hızlı öğrenebilmektedir. Şayet bir insana bu dönemde gerekli mesleki eğitim verilmez ise bu durum, gencin ilerideki mesleki kariyerini ve toplumdaki yerini etkileyebilir (Gündoğan, 1999:70). Dolayısıyla, bu sorunun çözülmemesi halinde, hem gençlerin tüm hayatı olumsuz etkilenecek hem de ülkelerin şu anda sahibi olduğu beşeri sermayeden gelecek dönemlerde faydalanamayacaktır. Ayrıca, genç işsizliği sosyal sonuçları da olan bir sorun olup, gençlerin iş bulamaması halinde birey meşru olmayan yollardan (hırsızlık yaparak vb) gelir etmeye başlar ve toplumun huzurunu bozduğu gibi işsizlik psikolojisiyle aile içi huzursuzluklar ve statü kaybı ortaya çıkabilmektedir (Özcan vd., 2016:93). Genç birey, iş bulamadığında işgücü piyasasında rakipleriyle girdiği iş bulma mücadelesinde başarısız olduğu ve hayatında önemli bir yenilgi aldığını düşünmektedir. Bu durum sonrasında, genç birey toplumdan kendini geri çekmekte ve içine kapanan, asosyal bir kişiliğe bürünmektedir. ABD'de yapılan bir araştırmadan elde edilen bulgular, işsiz kalan gençlerin suç işlemeye meyilli olduklarını göstermektedir. İtalya'da ise genç işsizlerin yer altı ekonomisine dahil olduklarını gösteren bir çalışma göze çarpmaktadır (Açıkgöz, 2017:12).

2.2. Cinsiyet Eşitsizliği

"Cinsiyet" kavramı, biyolojik bir olgu olup, bireyin kadın ya da erkek olarak mevcut biyolojik farklılıklara vurgu yapmaktadır (Türkmen, 2016:211). "Toplumsal cinsiyet" kavramı ise, sosyolojik bir olgu olup, kadınlar ile erkeklerin toplumsal olarak belirlenen rol ve sorumluluklara sahip olması ve zaman içinde değişebilmesi ve değiştirilebilmesi olarak ifade edilmektedir (Aytaç, 2018:328). Ayrımcılık, en genel ifadeyle "eşit olanlara veya farklı konumdakilere keyfi olarak eşit davranmamak" veya "bir kişinin bir gruba mensup olması veya bir niteliği nedeniyle diğerlerine nazaran farklı muamele görmesi ve mağdur edilmesi" olarak tanımlanmaktadır. Cinsiyete dayalı ayrımcılık, ayrımcılığın en bilinen şekli olup, bir kadına cinsiyeti sebebiyle bir erkeğe yapılan muameleden daha kötü ya da daha az iyi davranılması sonucu ortaya çıkmaktadır (Kırkpınar, 2016:68). Toplumsal cinsiyet ayrımından ötürü kadın ve erkekler arasında

hayatın ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal alanlarında bir eşitsizlik durumu meydana gelmektedir (Durgun ve Gök, 2017:21).

Tarihsel süreç içerisinde kadın emeği resmi belgelerde neredeyse hiç görülmemektedir (Nasıroğlu, 2017:2246). Geçmişten günümüze toplumsal cinsiyet temelinde olan eşitsizlikten en fazla etkilenen cinsiyetin kadın olduğu kabul edilmektedir. Kadınlara karşı ayrımcılık, dünyanın neredeyse her ülkesinde karşımıza çıkmakta; ancak, farklı şekillerde görülmektedir. Kadınlar siyasal, sosyal, yasal ve ekonomik haklara sahip olmada ve bu hakları kullanmada, özel mülkiyet edinmede eşitsizliklere uğramaktadır. Geleneksel yaklaşımların etkin olduğu bazı toplumlarda kız çocukları, erkeklere göre değersiz görüldüğünden eğitim imkanlarına ulaşmada sıkıntılar yaşamaktadır. Ekonomik alanda da birçok eşitsizlik söz konusu olup, aile reisliği, iş kurma ve yönetme, mülkleri yönetme gibi konularda erkeklerle eşit şartlara sahip değildir. Kadınlar daha çok kayıt dışı sektörlerde, geçici, gündelik/yarı zamanlı, düşük ücretli, kötü koşullarda çalışmakta; pazarlık gücüne sahip olmadıklarından işe alınmada, ücret ve terfi iyileştirmelerinde de ayrımcılığa maruz kalmaktadır (Üner, 2008:7-8).

Ekonomik cinsiyet eşitsizliğinin boyutları göz önüne alındığında, kadınların resmi iş sektöründeki erkeklerden daha az kazandığı, yoksulluk içinde yaşama olasılığı daha yüksek, resmi iş sektörüne katılma olasılığı daha düşüktür ve hanehalkı sektörü olarak evde yapılması gereken işlerde daha fazla payı bulunmaktadır (Jacobsen, 2011:1). Ailenin geçimini erkek sağlamak ve kadınların çoğu ev hanımı olmayı tercih etmektedir. Ev işleriyle uğraşan kadın, resmi olarak çalışmamakta, dolayısıyla hanehalkı sektöründe kullanılan emeğin ürettiği ürün ve hizmetlerin ekonomik değeri bulunmamaktadır (Yavuz, 2016:78).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne kadar yüksek olursa olsun dünyanın her bölgesinde karşılaşılabilen bir durumdur. Yıllardır devam eden ve uygarlaşma düzeyi yükselse de hala düzenlemelerin noksan olduğu, alınan birçok karara karşın, pratikte devletlerin alınan kararları tam olarak hayata geçiremediği, arka plana attığı konuların başında gelmektedir. Son yıllarda ülkeleri kalkınma düzeyleri açısından değerlendirmeye çalışan araştırmalarda toplumsal cinsiyet eşitsizliği önemli bir değişken olarak ele alınmaktadır. Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının olmaması, eşitliğinin sağlanması sürdürülebilir kalkınmanın itici gücü ve/veya anahtarı olduğu görüşü kabul edilmektedir (Durgun ve Gök, 2017:21). Bu bağlamda, cinsiyet ayrımcılığını azaltmak için kadın işgücüne olan talebin artırılması gereklidir. Kadın işçiliğine olan yüksek talep, kadınların toplumdaki statü seviyelerini artırmaları ve işgücü piyasasında erkeklerle karşılaştırıldığında aktif olmaları için en etkili araçtır (İnce Yenilmez, 2017:328).

2.3. Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma İlişkisi

Yeni kalkınma paradigması olarak sürdürülebilir kalkınma, toplumsal cinsiyet eşitliği, sosyal adalet ve barışı sağlama potansiyeli olan bir kavramdır. Binyıl Kalkınma Hedefleri'nde yoksulluk, açlık, hastalıklar, cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması ve temiz suya erişimin artırılması gibi temel sorunlar gündem konusudur. Ayrıca, cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili temel bir hedef olduğu gibi birçok alt hedef de bulunmaktadır. Kadınların tüm boyutlarıyla eşit haklara sahip olarak toplumda daha fazla fayda sağlamalarını sağlama amacı taşımaktadır (Montiel, 2018:544).

Cinsiyet eşitliğinin sağlanması, iyi yönetim, insan hakları, çevresel sürdürülebilirlik ve yoksulluğun azaltılması gibi diğer sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle bağlantılıdır. Kalkınma hedefi olarak kadının güçlenmesinin iki temel etkisi vardır ki, peşinden gitmeye değer olan sosyal adaletin insan refahını sağlamada önemli bir etkisi olduğu ve sürdürülebilir insani kalkınmayı teşvik etmek için bir araç olduğudur. Bu nedenle, ulusal kalkınmayı ve süreçlerini teşvik etmek, hem erkeklerin hem de kadınların tüm potansiyellerini geliştirmede özgür olmalarını ve cinsiyet rolünü kısıtlayıcı etkiler olmadan seçimler yapabilmelerini sağlamaktır. Eğer herhangi bir ulusun sürdürülebilir kalkınmayı başarması gerekiyorsa, kadın ve erkeklerin ihtiyaç ve menfaatlerinin eşit derecede değer kazanması ve korunması gerekmektedir. Daha da önemlisi, yüksek cinsiyet açığı olan ülkelerin düşük büyüme ve refah göstergelerine (yetersiz beslenme, yüksek anne ölüm oranı, yüksek bebek ölüm oranı, yüksek yoksulluk oranı, düşük ömür beklentisi, düşük eğitim seviyesi ve diğerlerinin yanı sıra çoğunlukla tarım topluluğu olması (düşük endüstriyel büyüme)) sahip olduğu tespit edilmiştir (Aina, 2011:1).

Kadınlara ve kız çocuklarına yatırım (eğitimlerine, sağlıklarına ve kazançlı faaliyetlerine) yapmak yoksul ekonomiler üzerinde çarpan etkisi yapabilmektedir. Bununla birlikte, cinsiyete özgü projelere odaklanan ikili ve çok taraflı yardımların payı %30 civarında olup, yetersiz kalmaktadır. Bankalar ve bağışçılar, kadınları ekonomik kalkınmada aktif oyuncular olarak görmelidir. Daha fazla yardım, kadınların evdeki geleneksel rollerine, sağlık hizmetlerine, beslenme ve tarıma dayalı gelir getirici girişimlerin artırılmasına odaklanmalıdır. Cinsiyete duyarlı kalkınma yardımı, kadınların toprak, işgücü ve ürün pazarlarında rekabet edebilmelerini sağlamak ve sürdürülebilir kalkınmaya ekonomik, sosyal ve çevresel katkılarda bulunmalarını sağlamak için güçlü bir araç olabilir (Stevens, 2010:3).

Sürdürülebilir kalkınmada kadınların işgücüne katılımının ve istihdam olanaklarının artırılması önem arz etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi gelişmiş ülkelerde de kadınların işgücüne katılımının daha cazip hale getirilmesi veya ulaşılan düzeyin sürdürülebilir olması, kadınların kalkınma ve büyümeden daha fazla pay almalarına ve refah seviyesinin yükselmesine yol açmaktadır. Bilindiği üzere, üretim faktörleri arasında yer alan işgücünün, özellikle de kadın işgücünün atıl kalması üretim kaybına, düşük büyümeye ve kalkınma hızının azalmasına neden olmaktadır. Bu sebeple, kadınların ekonomiye kazandırılması, ülke geneli için bir kazanç ve sürdürülebilir büyüme/kalkınma hedeflerine ulaşmada önemli faktör olacaktır (Özdemir vd., 2012:115).

Cinsiyet eşitsizliği sorunu, kalkınmada önemli bir yeri olan ekonomik verimsizliğe yol açarak, kadın ve erkeklerin elde edilen üretimden alacağı pay arasında bir dengesizlik oluşturmaktadır; insani kalkınmanın temel faktörlerinden kadınlar aleyhine sonuçlar doğurabilmektedir. Bahsi geçen sonuç, kadınların verimliliği üzerinde olumsuz etki meydana getirerek ekonomik büyüme ve kalkınma hızını düşürebilmektedir. Bu nedenle, ekonomik büyüme ve kalkınmada istikrarın sağlanabilmesi için cinsiyet eşitsizliği probleminin çözümü önemli bir unsurlar arasında yerini almaktadır (Şimşek, 2010:235).

Günümüzde yoksulluğun azaltılması, gelecekteki çevresel bozulma ve sosyal ve ekonomik eşitsizlikler olmadan, toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklara dikkat etmeden elde edilmesi veya sürdürülmesi mümkün görünmemektedir. Daha sık olarak, kadınlar ve kız çocukları cinsiyet eşitsizliğinin yükünü taşımaktadır. Toplumsal olarak oluşturdukları rolleri nedeniyle, erkekler ve erkek çocukları kadınlara ve kız çocuklarına göre, genellikle kaynaklara, karar almaları ve sosyal, politik ve ekonomik fırsatlardan faydalanma kapasitelerine erişme konusunda bir avantaja sahiptir. Kalkınma müdahalelerinin sürdürülebilirliğini ve etkinliğini arttırmak için bu farklılıkların anlaşılması ve politika ve programlara dahil edilmesi gerekmektedir (The World Bank, 2002:1).

2.4. AB'de İşsizliğe Bakış ve İstihdam Stratejisi

Kadınların sadece işgücüne katılımı değil, aynı zamanda iş bulma olasılığı da düşüktür ki, 2018 yılı itibarıyla kadınların küresel işsizlik oranı, erkeklerinkinden (%4.7) 0.7 puan daha yüksek olup, %5.4'dır. Kadınların işsizlik oranı, erkeklerinkinin 1.15 katıdır. İlerleyen dönemlerde, bu oranın gelişmiş ülkelerde sabit kalması, gelişmekte olan ülkelerde ise artacağı ve son on yılda gözlemlenen küresel işsizlik açısından kadınların göreceli konumlarında bozulmanın devam edeceği tahmin edilmektedir. Kuzey, Güney ve Batı Avrupa'da kadın işsizlik oranı %8 iken, erkek işsizlik oranı ise %7.4; Doğu Avrupa'da ise kadın işsizlik oranı %4.9 iken, erkek işsizlik oranı ise %5.5'tir (ILO, 2019:20-111-113).

Tablo 1. AB'de İşsizliğin Cinsiyete Göre Genel Görünümü (%)

Yaş	Yıl	Kadın	Erkek	Toplam
15-24	2002	20.2	18.8	19.4
	2018	15.7	16.5	16.1
15-64	2002	10.8	8.8	9.7
	2018	7.7	7.1	7.4

Kaynak: Eurostat

Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) verilerine göre, işsizlik verilerinde bir artış olduğu görülmektedir. 2018 yılında toplam genç işsizlik oranı, 15-64 yaş arası toplam işsizlik oranının 2.2 katı, genç kadın işsizliği

ise 15-64 yaş arası toplam kadın işsizlik oranının yaklaşık 2 katıdır. Genel olarak özetlemek gerekirse AB ülkelerinde genç işsizliği oldukça yüksek seviyelerde olup, genç kadınların erkeklere göre iş bulma olasılığı daha düşüktür.

AB ülkelerinde uzun dönemli işsizlik sorunu gençlerde yetişkinlere nazaran daha çok görülmektedir. Deneyimi olmayan genç bireylerin, uzun vadede işsiz olabilmeye riski doğal olarak çok yüksektir. Tecrübeli olan, önceleri sanayide çalışan, daha sonra işini kaybeden yaşlılar da uzun vadede farklı iş bulmada zorlanmaktadır. Farklı yaş grupları ile kıyaslandığında genç bireylerin uzun dönemli işsizlik tehlikesiyle karşılaşma olasılığı daha düşüktür. Genç bireylerin tecrübeleri az olduğundan ya da hiç olmadığından ücretleri düşüktür ve gençler işsizlik sigortasından yararlanamazlar. Gençlerin iş piyasasında daha fazla hareketliliğe sahip olduğunu da belirtmek gerekir. İstedikleri zaman buldukları şehirden (ülkeden veya bölgeden) çok rahat ayrılabilirler. Yerleşmiş bir hayat tarzları olmadığından geçici ve/veya kısmi zamanlı işlerde çalışmayı tercih edebilirler. Söz konusu tercih, onların çok fazla iş imkanı bulmalarına yardımcı olur. Buna ilaveten, yetişkinlere kıyasla yeteneklerini artırmak ya da geliştirmek amacıyla eğitim almak için belirli bir süre iş piyasasında yer alamayabilir ve daha nitelikli bir işgücü olarak tekrar işgücü piyasasına dönebilmektedir (Duruel, 2007:384-385).

Ekonomik büyümenin artırılması her zaman işsizlik sorununun çözümüne yol açmamaktadır ki, bu durum literatürde “istihdamsız büyüme” olarak bilinmektedir. Bu nedenle, ülkeler genç işsizlikle mücadelede ulusal istihdam politikaları hazırlamalı veya mevcut politikaların etkinliği tartışılmalı ve güncellenmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda dünyada genel kabul görmüş politikalar “eğitim ve aktif işgücü politikaları”dır (Özcan vd., 2016:93).

Avrupa 2020 Stratejisi (2010-2020), 2010 yılında kabul edilip, akılcı ve sürdürülebilir bir büyüme için işgücü piyasasında 2020'ye kadar yetişkin bireylerin işgücü piyasasına katılımının %75 oranına çıkarmak en temel hedeflerden biridir. Ayrıca, istihdam politikaları kapsamında kadınlar ve erkeklerin işgücü piyasasına katılımının artırılması, yapısal işsizliğin azaltılması ve iş kalitesinin artırılması; işgücü piyasası ihtiyaçlarına cevap veren ve yaşam boyu öğrenmeyi teşvik eden yetenekli bir işgücü geliştirilmesi; her seviyede eğitim ve öğretim sistemlerinin kalitesini ve performansını artırma ve yüksek veya eşdeğeri eğitime katılımı artırma; sosyal içermeyi teşvik etme ve yoksullukla mücadele etme politikaları sayılabilmektedir (European Parliament, 2018a:14-15).

Genç işsizlik oranının %25'in üzerinde olduğu bölgelerde eğitim, istihdam veya eğitim almayan gençleri desteklemek amacıyla Avrupa Sosyal Fonu bulunmaktadır. Bahsi geçen Fon, AB bütçesinden 3.2 milyar Euro kaynak ayrılarak Gençlik İstihdam Girişimi'ni desteklemektedir. 2007-2013 döneminde yaklaşık 10 milyon Avrupalıya iş imkanı sağlamada yardımcı olunmuştur. 2021-2027 arasındaki dönemde 101 milyar euroluk bir bütçe ayrılmıştır. Bu bütçe ile ekonominin ihtiyacına uyum sağlamak için eğitime ve becerilere (özellikle temel dijital beceriler) yatırım yapılması, özellikle işgücü piyasalarına entegrasyonu mümkün kılan eylemler yoluyla istihdamın teşvik edilmesi, özellikle de genç ve uzun süreli işsizlik oranları ve değişen iş biçimleriyle ilgili yeni sağlık risklerinin ele alınması planlanmaktadır (European Parliament, 2018b:3-4).

2.5. AB'de Cinsiyet Eşitsizliği ile Mücadele Politikaları

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP, 2019a) tarafından ilan edilen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nden biri de toplumsal cinsiyet eşitliğidir. Kadınlar ve kız çocuklarının aleyhine yapılan her çeşit ayrımcılığın yok edilmesi sadece temel insan hakları için gerekli olmayıp, bununla birlikte sürdürülebilir kalkınmaya ivme kazandırmak için de kritik bir önem taşımaktadır. Kız çocukları ve kadınların güçlendirilmesinin çarpan etkisiyle ekonomik büyümeye ve her alanda gelişmeye hız kazandırdığı bilinmektedir. UNDP, 2000 yılından beri diğer Birleşmiş Milletler ve uluslararası toplum ortakları ile birlikte toplumsal cinsiyet eşitliği çalışmalarına ağırlık vermektedir. Günümüzde, on beş yıl öncesine oranla daha fazla sayıda kız çocuğu okula gitmekte; bölgelerin birçoğunda ilköğretimde cinsiyet eşitliğinin sağlandığı görülmektedir. Tarım sektörü dışındaki ücretli işgücünün %41'ini kadınlar oluştururken, bu oran 1990 yılında %35'tir. Bazı bölgelerin işgücü piyasasında devam eden büyük eşitsizlikler söz konusu olduğu gibi kadınlar, hala eşit iş imkanlarına sahip değildir. Cinsel sömürü ve şiddet, ücretsiz bakım ve ev işlerinin

eşit olmayan şekilde bölüşümü ve kamu görevlerinde yapılan ayrımcılık hala büyük engel teşkil etmektedir. Kadınlara, toprak ve mülk gibi ekonomik kaynaklara eşit haklar verilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği hedefinin gerçekleştirilmesinde hayati öneme sahiptir. Günümüzde kamuda çalışan kadın sayısı eskiye göre daha yüksek; fakat kadın liderlerin motivasyonun sağlanması, toplumsal cinsiyet eşitliği hedefini gerçekleştirecek politikaların etkinliğine ve mevzuatın güçlendirilmesine yardımcı olacaktır.

Avrupa Komisyonu 2015 yılında 2016-2019 cinsiyet eşitliği için stratejik sözleşmesini yayınlamış olup, beş öncelik alanına odaklanmıştır. Odak noktaları kadının işgücü piyasasına katılımını ve ekonomik bağımsızlığı arttırmak; cinsiyete dayalı ücret, kazanç ve emeklilik farklarını azaltmak ve böylece kadınlar arasında yoksullukla mücadele etmek; karar vermede kadınlar ve erkekler arasında eşitliği teşvik etmek; cinsiyete dayalı şiddetle mücadele etmek ve mağdurları korumak ve desteklemek; dünyada cinsiyet eşitliğini ve kadın haklarını teşvik etmek şeklinde sıralanmaktadır (European Parliament, 2018c:5).

Üye Devletlerdeki istihdam politikalarını koordine etmek için, asgari standartları belirlemek üzere bir Avrupa iş hukuku organı bulunmaktadır. Bu organ, kadınlar ve erkekler için işyerinde eşit muamele, hamilelik, doğum izni, ebeveyn izni konularında eşit fırsatlar ile cinsiyet, ırk, din, yaş, sakatlık ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılığa karşı korunma hakkı sağlamaya çalışmaktadır (European Parliament, 2018d:3).

3. Literatür Araştırması

Cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme/kalkınma arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan Klasen (1999), cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme/kalkınma arasındaki ilişkiyi, Sahra altı Afrika ülkelerinde 1960-2012 dönemine ait verilerle EKK yöntemi kullanarak araştırmayı amaçlamıştır. Bahsi geçen amacı gerçekleştirmek için eğitimde ve istihdamda cinsiyet eşitsizliği, kişi başına milli gelir değişkenlerini modele dahil etmiştir. Çalışmadan ulaşılan sonuçlar, eğitim ve istihdamda cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ilişki olduğunu göstermektedir. Ferrant (2011), Asya Ülkeleri için EKK yöntemi kullanarak cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, cinsiyet eşitsizliği ve kişi başına milli gelir değişkenlerini modele dahil ederek araştırmıştır. Cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik kalkınma arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu, analizden elde edilen sonuçtur. Ahang (2014), EKK yöntemiyle 2006-2012 dönemine ait verilerle gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde cinsiyet eşitsizliğinin etkisini araştırdığı yapıtında, cinsiyet eşitliğinin kısa vadede ekonomik büyümede azalmaya yol açacağını, başka bir ifadeyle cinsiyet eşitliği ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Khayria ve Feki (2015), cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi, 5 ülke örnekleminde 1985-2011 verileri yardımıyla araştırmayı konu edinmiştir. Çalışma kapsamında cinsiyet eşitsizliği, kişi başına milli gelir, yatırım/GSYİH, nüfus artış hızı değişkenleri ve GMM dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Eserden elde edilen sonuç, cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme ve yatırım arasında negatif yönlü bir ilişki varken, nüfus artışıyla pozitif yönlü bir ilişki vardır. Hakura vd. (2016) yaptıkları eserinde Sahra altı Afrika ülkelerine ait 1995-2014 dönemi verileriyle cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi GMM ve dinamik panel veri analizi yöntemi yardımıyla analiz etmiştir. Analiz için cinsiyet eşitsizliği endeksi ve kişi başına milli gelir değişkenleri kullanılmış olup, cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Tunç (2018), seçilmiş 99 ülke 2015 yılına ait verilerle yatay kesit analizi yöntemi kullanarak cinsiyet eşitsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmayı gerçekleştirmek için insani kalkınma endeksi, toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi, nüfus ve gini katsayısı değişkenlerini analize dahil etmiştir. Analiz sonuçları, farklı gelir düzeyine sahip ülkelerde kadın ayrımcılığı ile kalkınma arasında negatif yönlü ilişki olup, düşük gelir düzeylerindeki ülkelerde yüksek gelirli ülkelere göre daha büyük etkisi olduğunu göstermiştir.

Ekonomik büyüme ve kalkınma ile işgücüne katılımında cinsiyet ayrımı yapılarak farklı değişkenlerle arasındaki ilişkileri araştıran farklı çalışmalar da literatürdeki yerini almaktadır. Luci (2009) araştırmasında 184 ülkede 1965-2004 yılları arasındaki veriler için kadının işgücü piyasasına katılımı ile ekonomik

büyüme arasındaki ilişkinin varlığını analiz etmiştir. Kadının işgücü piyasasına katılımı ve GSYİH değişkenleri kullanılmış ve EKK yöntemi ile çalışma hazırlanmıştır. Çalışmada ekonomik büyümenin kadın istihdamını negatif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Mujahid ve Zafar (2012), Pakistan’da 1980-2010 dönemi için kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme ilişkisini zaman serisi yöntemiyle araştırmıştır. Söz konusu çalışmada kişi başına düşen gelir ve kadının işgücüne katılımı değişkenleri kullanılmış olup, ARDL yaklaşımıyla tahmin edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuç, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, ekonomik büyüme kadın istihdamını pozitif yönde etkilemektedir. Rakhis (2015), cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 19 Arap ülkesi için 1990-2014 dönemi verilerini kullanarak EKK yöntemi yardımıyla araştırmayı amaç edinmiştir. Çalışma için ekonomik büyüme, yatırımlar, kadın ve erkeklerin işgücüne katılım oranı, nüfus artış hızı değişkenleri analiz kapsamında değerlendirilmiştir. Analizden elde edilen sonuç, kadınların işgücüne katılımı ile büyüme arasındaki ilişki istatistiki olarak anlamsızken, erkeklerin işgücüne katılımı ile büyüme arasında ilişki pozitif yönlü olduğudur. Anyanwu (2016), genç istihdamda cinsiyet eşitliğini analiz ettiği çalışmasında, kişi başına düşen gelir, kadın nüfusunun oranı, ekonomik büyüme, kamu harcamalarının milli gelirden aldığı pay gibi birçok açıklayıcı değişkenle Afrika ve Sahra altı Afrika ülkeleri için 1991-2011 dönemi verilerini kullanmıştır. EKK yöntemine göre yapılan analizden elde edilen sonuçlara göre, genç istihdamda cinsiyet eşitliği ile kişi başına düşen gelir ve kamu harcamalarının milli gelirden aldığı pay arasında negatif bir ilişki varken, genç istihdamda cinsiyet eşitliği ile ekonomik büyüme ve kadın nüfusunun oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.

Literatürdeki çalışmalar özetlendiğinde, cinsiyet eşitsizliği için toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi ve işgücüne katılımı kadının payı değişkenleri ile yöntem olarak genellikle EKK metodu kullanılmıştır. Çalışmalardan elde edilen sonuç, kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme/kalkınma arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Bu çalışmada ise, yöntem olarak yatay kesit bağımlılığı ve nedensellik testi kullanıldığından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca çalışmalarda insani kalkınma endeksini (Tunç, 2018) ve genç kadın istihdam değişkenini (Anyanwu, 2016) kullanan birer çalışmaya rastlanılmaktadır. Bu çalışmalar dışında, genç ve kadın istihdamı ile insani kalkınma endeksini kullanan çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak istihdam verisi yerine işsizlik değişkeni analize dahil edilmiştir. Cinsiyet eşitliği için genç kadın ve genç erkek işsizliği değişkenleri kullanıldığından literatüre katkı yapması planlanmaktadır.

4. Ekonometrik Analiz

Çalışmanın analiz kısmında, cinsiyet eşitsizliği kapsamında genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişki Avrupa Birliği ülkeleri* üzerinden test edilmektedir. Bu kapsamda öncelikle kurulan modelde kullanılacak değişkenlere ait veri seti ve model tanıtılmakta, kullanılacak yöntem sunulduktan sonra elde edilen bulgular yorumlanmaktadır.

4.1. Veri Seti, Model ve Yöntem

Araştırmada, “genç kadın işsizliği ile kalkınma arasında ilişki vardır” şeklinde kurgulanan hipotez, 27 AB ülkeleri üzerinden 1991-2018 dönemlerine ait yıllık veriler kullanılarak ekonometrik testler ile analiz edilmektedir. Modele dahil edilen değişkenlerden kalkınma değişkeni olarak insani gelişme endeksi (HDI), bağımsız değişkenler olarak ise genç kadın işsizlik oranı (YUF) ve genç erkek işsizlik oranı (YUM) kullanılmıştır. Analizlerde kullanılan HDI değişkeni UNDP, diğer değişkenler ise Dünya Bankası (World Bank (a)) veri tabanından elde edilmiştir.

İnsani Gelişme Endeksi (HDI-İGE) insan gelişiminin üç temel boyutuna (doğumda beklenen yaşam süresi ile ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilme; ortalama eğitim süresi ve beklenen eğitim süresi

* Brexit anlaşması nedeniyle İngiltere kapsam dışı bırakılmıştır.

ile ölçülen bilgi edinme yeteneği ve kişi başına gayri safi milli gelir ile ölçülen, iyi bir yaşam standardı yakalama yeteneği) odaklanan bir bileşik endekstir (UNDP, 2019b:300).

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değerleri ve dört insani gelişme kategorisindeki insan sayısı bakımından 1990-2018 arasındaki insani gelişme ilerlemesini yansıtmaktadır. Küresel nüfusun 1990 ve 2018 yılları arasında 5.3 milyardan 7.6 milyara çıkmasına rağmen, düşük insani gelişme düzeyindeki insan sayısının 3.3 milyardan 705 milyona veya dünya nüfusunun %62'sinden %9'una düştüğünü göstermektedir (World Bank (b)). 2019 yılındaki raporda, 2018 yılı için en yeni verilere sahip 189 ülke ve bölge için İGE değerlerini sunulmaktadır. Bu ülkelerden 62'si çok yüksek insani gelişme grubunda, 54'ü yüksek, 37'si orta ve 36'sı düşük insani gelişme grubundadır (UNDP, 2019b:300-303).

İGE değeri 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Endeks değeri arttıkça insani gelişmişlik derecesi de artmaktadır. Ülkeler, endeks değerlerine göre sınıflandırılmaktadır (Berber, 2017:254). İGE, 0.000 ile 0.550 arasında ise düşük insani gelişmiş, 0.550-0.699 arasında ise orta insani gelişmiş, 0.700-0.799 arasında ise yüksek insani gelişmiş ve 0.800-1.000 arasında ise çok yüksek insani gelişmiş ülke sınıfında yer almaktadır (UNDP, 2019b:295). 2018 verilerine göre 27 AB ülkesi çok yüksek insani gelişmişlik düzeyinde yer almaktadır. En düşük endeks değerine sahip olan Romanya (0.816) iken, en yüksek endeks değerine sahip olan ülke ise Norveç (0.954)'tir (UNDP, 2019b:300).

Genç işsizlikte cinsiyet eşit(siz)liği ile kalkınma arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, belirtilen örneklem ve veri aralığında kullanılan model şu şekilde kurgulanmıştır;

$$HDI_{it} = \beta_0 + \beta_1 YUF_{it} + \beta_2 YUM_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde gösterilen $i=1, 2, 3, \dots, N$ yatay kesit verilerini gösterirken, $t=1, 2, 3, \dots, T$ zaman boyutunu, ε ise hata terimini ifade etmektedir.

Avrupa Birliği ülkeleri üzerinde genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada panel veri analizi kullanılmış olup, uygulanan metodolojik sıralama şu şekildedir;

- Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığının varlığının analizi için Breusch-Pagan (1980)'in CD_{lm1} ve Pesaran vd. (2008)'nin LM_{adj} testi,
- Modele dahil edilen değişkenlerin birim kök içerip içermediği Pesaran (2007)'in CADF durağanlık testi,
- Eğitim katsayılarının birimler arasında değişip değişmediğinin tespiti için Pesaran ve Yagamata (2008)'nin geliştirdiği Delta testi,
- Modele dahil edilen değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin tespiti için Westerlund (2008)'un geliştirdiği Durbin-Hausman eşbütünlüşme testi,
- Eşbütünlüşme testlerinden elde edilen sonuçların ardından eşbütünlüşme katsayılarının tahmininde CCE ile AMG tahmincisi,
- Son olarak nedensellik testi için Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testi kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

4.2. Ekonometrik Bulgular

Panel veri analizleri yapılırken yatay kesit bağımlılığının test edilmesi önem arz etmektedir. Analizlerde kullanılan birim kök, eşbütünlüşme ve nedensellik testlerinin birçoğu son zamanlarda yatay kesit bağımlılığına karşı duyarlı hale gelmektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan testler literatürde birinci nesil testler olarak bilinirken, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler ise ikinci nesil testler olarak bilinmektedir. Bahsi geçen bağımlılık, panel veri modellerinde yer alan her bir ülke/bölge/şehir gibi kesitler için hesaplanan hata terimleri arasında korelasyonun varlığını belirtmektedir. Bu durum, kesitlerin birbirlerine bağımlı hale gelmesi veya kesitlerden birine gelen şokun diğer kesitleri etkilediği anlamına gelmektedir (Öncel vd., 2017:409).

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı; $T > N$ (zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük) olduğunda Breusch-Pagan (1980) CD_{lm1} testiyle; $T = N$ (zaman boyutu, yatay kesit boyutuna eşit) olduğunda Pesaran (2004) CD_{lm2} testiyle; $T < N$ (zaman boyutu yatay kesit boyutundan küçük) olduğunda ise Pesaran (2004) CD testiyle kontrol edilmektedir. Breusch-Pagan (1980) LM testi, grup ortalaması sıfır fakat bireysel

ortalama sıfırdan farklı olduğunda sapmalı olmaktadır. Pesaran vd. (2008), bu sapmayı test istatistiğine varyansı ve ortalamayı da ilave ederek düzeltmiştir. Bu nedenle ismi, düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}) olarak ifade edilmektedir. Bu test, $N>T$ ve $T>N$ olduğunda kullanılabilir.

Birimler arasında bağımlılığın olup olmadığını test etmek amacıyla yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış, ilgili testin sonuçları Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Değişkenler	CD Testleri	CD _{lm1} (BP, 1980)	CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	CD (Pesaran, 2004)	LM _{adj} (Pesaran vd., 2008)
HDI	Test İstatistiği	9240.835	335.5252	967.10040	335.0252
	Olasılık Değeri	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*
YUF	Test İstatistiği	1424.678	40.52335	16.75281	40.02335
	Olasılık Değeri	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*
YUM	Test İstatistiği	1646.286	48.88741	19.73396	48.38741
	Olasılık Değeri	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*

Not: *, ** ve *** serilerin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde kesitler arasında bağımlılığın olduğunu göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarının gösterildiği Tablo 2 incelendiğinde uygulanan tüm testlerin olasılık değerlerinin 0.05’ten küçük olduğu görülmektedir. Çalışmada, 1991-2017 yılları arasındaki dönemlerde incelendiği için, zaman boyutu gözlem boyutundan büyüktür. Analize dahil edilen ülke sayısı 27 iken zaman boyutu ise 28 dir. ($T>N$) olduğundan CD_{LM1} ve LM_{adj} sonuçlarına göre karar verilebilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı testlerinde CD_{LM1} testi genellikle sapmalı sonuçlar verebildiğinden dolayı LM_{adj} testi sonuçları dikkate alınmaktadır. LM_{adj} testi sonuçlarına göre, temel hipotez olan “ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur” kuramı reddedilerek, panel veride yer alan “ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır” hipotezi kabul edilir. Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesinden dolayı bundan sonra uygulanacak testlerde ikinci nesil testler tercih edilmektedir.

Bu durum günümüz küresel dünyası ile de uyumlu olup, AB ülkelerinden birine gelebilecek bir şok etkisi, AB üyesi diğer ülkeleri de etkileyebileceği sonucu çıkarılmaktadır. Bu nedenle, gerek AB ülkelerinin geleceğini kurgulayan politikacılar gerekse de her bir AB ülkesinin yöneticisi, kendi politikalarını geliştirirken bu durumu dikkate alarak geleceğe yön vermesi gerekmektedir.

Birimler (kesitler) arasında bağımlılık olan değişkenlerin birim kök testi analizinde tutarlı ve sapmasız sonuçlar elde edilmek amacıyla ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. İkinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi, araştırmaya dahil edilen bütün ülkeler için ayrı ayrı durağanlık sonuçlarını göstermektedir. CADF testi ile değişkenlerin durağanlığını, panelin geneli ve her bir ülke için ayrı ayrı tespit etmek mümkündür. CADF testinin bir başka özelliği ise, mekansal otokorelasyonu dikkate alarak, $T>N$ ve $N>T$ durumunda kullanılabilir.

Tablo 3. CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Ülke	HDI	YUF	YUM	Δ HDI
Avusturya	-6.642(2)*	-3.630(2)***	-2.929(2)	-6.102(2)*
Belçika	-7.680(2)*	-3.500(2)***	-1.287(3)	-5.493(2)*
Bulgaristan	-2.721(2)	3.978(2)**	-3.006(2)	-5.127(2)*
Hırvatistan	-1.799(2)	-3.191(2)	-3.269(2)	-4.654(2)***
Kıbrıs	-1.636(2)	-4.048(2)**	-3.045(2)	-5.173(2)*
Çek Cumhuriyeti	-1.072(5)	-3.830(2)***	-3.320(2)	-4.360(2)***
Danimarka	-2.098(2)	-3.447(2)	-2.343(2)	-4.876(2)*
Estonya	-1.851(2)	-2.971(2)	-2.161(2)	-4.377(2)**
Finlandiya	-1.400(2)	-2.165(2)	-1.692(2)	-3.459(2)
Fransa	-1.183(2)	-2.113(2)	-1.211(2)	-2.931(2)
Almanya	-1.509(2)	-2.691(2)	-1.942(2)	-4.472(2)**
Yunanistan	-1.487(2)	-3.696(2)***	-3.247(2)	-3.814(2)***

Macaristan	-1.967(2)	-3.219(2)	-3.304(2)	-2.617(2)
İrlanda	-2.173(2)	-3.406(2)	-3.883(2)**	-2.462(2)
İtalya	-2.326(2)	-3.606(2)***	-3.465(2)	-3.872(2)***
Letonya	-1.964(2)	-3.077(2)	-3.297(2)	-3.482(2)
Litvanya	-2.055(2)	-2.864(2)	-2.640(2)	-3.264(2)
Lüksemburg	-1.711(2)	-2.652(2)	-2.925(2)	-2.312(2)
Malta	-1.561(2)	-3.479(2)	-3.249(2)	-3.631(2)***
Hollanda	-1.644(2)	-3.166(2)	-3.155(2)	-3.899(2)**
Polonya	-1.772(2)	-3.292(2)	-2.846(2)	-4.739(2)*
Portekiz	-1.625(2)	-3.884(2)**	-2.991(2)	-4.817(2)*
Romanya	-0.773(2)	-4.105(2)**	-3.105(2)	-3.454(2)
Slovakya	-0.338(2)	-3.601(2)***	-2.528(2)	-3.574(2)***
Slovenya	-0.066(2)	-3.411(2)	-1.752(2)	-3.783(2)***
İspanya	-1.299(2)	-3.600(2)***	-3.000(2)	-4.697(2)*
İsveç	-3.083(2)***	-3.695(2)***	-3.491(2)***	-5.005(2)*
<i>CIPS istatistiği</i>	-2.053	-3.345*	-2.781**	-4.091*

Not: Parantez içindeki değerler gecikme uzunluklarını göstermektedir. Sabitli ve trendli model için test istatistikleri hesaplanmıştır. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir. CADF için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -4.69, -3.88 ve -3.49'dur. CIPS için %1, %5 ve %10 kritik değerler sırasıyla -2.81, -2.66 ve -2.58'dir.

Tablo 3'te değişkenlerin düzey ve fark değerlerinde paneli oluşturan ülkelerin her biri için CADF ve panelin geneli için CIPS birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. Test sonuçlarına göre, bazı ülkelere ait değişkenlerin düzey değerinde birim köklü iken, bazılarında ise birim köklü değildir. Panelin geneline bakıldığında, HDI değişkeni dışındaki değişkenler düzey değerlerinde durağandır. HDI değişkeninin birim kök sorununu çözebilmek amacıyla birinci farkı alınarak test tekrar uygulanmakta ve sonuca yeniden bakılmaktadır. HDI değişkeninin birinci farkı alınarak test yeniden uygulandığında değişkenin durağan hale geldiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle, HDI değişkeni I(1) iken, diğer değişkenler I(0) olup, analize dahil edilen değişkenler farklı mertebelerde durağandır.

Panel veri analizi yapılan çalışmalar için paneldeki birimlere ait eğim katsayılarının birimler arasında değişip değişmediğinin tespiti, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin saptanması açısından önem arz etmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008)'nın literatüre kazandırdığı Delta testi ile yatay kesitlerin (ülkelerin) eğim katsayılarının bütün birimler için sabit olması (homojen) ve birimler arasında değiştiği (heterojen) araştırılmaktadır. Bahsi geçen test uygulandığında iki test istatistiği elde edilmektedir.

Tablo 4. Homojenite Testi Sonuçları

Test istatistiği	T istatistiği	Olasılık Değeri
Delta_tilde	21.731	0.000*
Delta_tilde_adj	23.405	0.000*

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eğim katsayılarının heterojen olduğunu göstermektedir.

Genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkinin analiz edildiği çalışmada kurulan modele göre eğim katsayılarının birimler arasında değişip değişmediğinin tespiti için Delta homojenite testi gerçekleştirilmiş olup elde edilen bulgular Tablo 4'te gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre her iki test istatistiğinin olasılık değerinin 0.05'ten küçük olduğu için uzun dönemde birimler arasında eğim katsayılarının değiştiği, bu nedenle değişkenlerin heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenlerin heterojen olmasından dolayı değişkenler arası ilişkilerin analizinde grup istatistiklerinin kullanılması gerekmektedir.

Bağımlı değişkenin birinci mertebeden [I(1)] durağan olması şartıyla açıklayıcı değişkenlerin farklı derecelerden (I(0) veya I(1)) durağan olması durumunda eşbütünleşme analizinin yapılmasına imkan veren Westerlund (2008)'un Durbin-Hausman eşbütünleşme testi yardımıyla değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Test sonucunda panel ve grup olmak üzere iki istatistik hesaplanmakta olup, eğim katsayılarının birimler arasında değişmesi durumunda grup istatistiği; değişmemesi durumunda ise panel istatistiği göz önünde bulundurulmuştur.

Tablo 5. Durbin-Hausman Eşbütünlük Testi Sonuçları

Test İstatistiği	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	781.872	0.000*
Durbin-H Panel İstatistiği	65.619	0.000

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'te görüleceği üzere, eğitim katsayılarının değiştiği ve değişkenlerin heterojen olduğu modelde, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için ikinci nesil ekonometrik testlerden Durbin-Hausman eşbütünlük testi kullanılmıştır. Homojenite testinden elde edilen sonuçlar incelendiğinde, grup istatistiklerinin kullanılmasının daha uygun olacağı tespit edildiğinden, Durbin-H Grup istatistiği sonuçları dikkate alınmaktadır. Durbin-H Grup istatistiğinin olasılık değerleri incelendiğinde 0.01'den küçük olmasından dolayı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Genç kadın işsizliği ve genç erkek işsizliği ile kalkınma arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesinden dolayı, modelde bağımsız değişken olarak tanımlanan YUF ve YUM'ın katsayı tahminlerinin yapılması gerekmektedir. Çalışmada panel eşbütünlük katsayı tahmincisi olarak eğitim katsayılarının birimler arasında değiştiği durumlarda yapılabilen CCE ve AMG tahmincisi kullanılmıştır.

Pesaran (2006)'ın geliştirdiği CCE (Common Correlated Effects: Ortak İlişkili Etkiler) yönteminde panelin geneli için bağımsız değişkenlerin katsayısı, birimlere ait katsayıların aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Eberhardt ve Bond (2009)'un literatüre kazandırdığı AMG metodunda ise, birimler arasındaki bağımlılık göz önünde bulundurulurken, aynı zamanda panelin geneline ait sonuç ve bireysel katsayılar ağırlıklandırılarak ortalama grup etkisi hesaplanmaktadır. CCE ve AMG yöntemleri, heterojen panel veri modellerinin tahmininde kullanılabilirlerdir.

Tablo 6. Panel Eşbütünlük Katsayıları Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	CCE Tahmincisi			AMG Tahmincisi		
	Katsayı	Standart Hata	Olasılık Değeri	Katsayı	Standart Hata	Olasılık Değeri
YUF	0.0000744	0.000185	0.688	0.0000442	0.0001707	0.796
YUM	-0.00000528	0.0001717	0.975	0.0000384	0.000156	0.806

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde katsayıların istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6'da katsayı tahmincisi olarak kullanılan CCE ve AMG testlerinin sonuçları kontrol edildiğinde her ikisinin de birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken olarak belirlenen kalkınma arasındaki ilişkilerin katsayılarının olasılık değerlerinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı görülmektedir.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmasında çalışmanın amacına yönelik olarak Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen nedensellik testi kullanılmıştır. Bu yöntemi diğer nedensellik testlerinden ayıran özelliği, paneli oluşturan ülkeler arasındaki hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği göz önünde bulundurabilmesi, $N > T$ ve $T > N$ olduğunda da kullanılabilmesi ve dengesiz panel veri setlerinde de etkin sonuçlar verebilmesidir. Dumitrescu ve Hurlin testinin bir diğer özelliği ise eşbütünlük ilişkisinin olmadığı veya araştırılmadığı durumda da analiz yapılabilmesidir. Bu çalışmada Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi ile nedensellik ilişkilerinin varlığı araştırılmıştır.

Tablo 7. Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri (%10)
$\Delta HDI \Rightarrow YUF$	Z-bar	9.4711	0.2902
	Z-bar tilde	0.5674	0.4575
$YUF \Rightarrow \Delta HDI$	Z-bar	15.1384	0.0837*
	Z-bar tilde	1.6427	0.0837*
$\Delta HDI \Rightarrow YUM$	Z-bar	10.1859	0.2408
	Z-bar tilde	0.7030	0.3460
$YUM \Rightarrow \Delta HDI$	Z-bar	6.6891	0.5792

Not: *, %10 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında nedenselliğin olduğunu göstermektedir. \Rightarrow simgesi nedenselliğin yönünü göstermektedir. Test istatistikleri 789 yineleme ile elde edilmiştir.

Cinsiyet eşitsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada, Dumitrescu-Hurlin nedensellik testi kullanılmış olup, elde edilen bulguların sonuçları Tablo 7’de verilmiştir. Tablo incelendiğinde genç kadın işsizliğinden kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Başka bir ifadeyle belirtmek gerekirse, genç erkek işsizliği ile kalkınma arasında herhangi ilişki yoktur. Genç erkek işsizliğinin boyutunun kalkınmayı etkileyebilecek boyutta olmadığı anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi farklılık gösterse de kadınlar, çalışma hayatı başta olmak üzere hayatın her alanında ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle geleneksel toplumlarda kadınların üstlendiği roller genellikle aile kurumu üzerine odaklandığından, işgücüne katılımda erkeklerin oranı kadınlara göre daha yüksektir. Yani, çalışma hayatında erkeklerin yeri daha büyüktür. Bu durum, gelişmişlik düzeyi daha yüksek olan toplumlarda kadınların lehine çevrilmeye çalışılsa da erkeklerin önceliği söz konusudur. Çalışma saatleri, tam zamanlı çalışma, ücret düzeyleri, özlük hakları gibi unsurlar bakımından eşitliği sağlayabilen ülkelerin, sürdürülebilir kalkınmada önemli mesafe kaydettiği ifade edilmektedir. Kadın istihdamının artması veya işsizliğinin azalması, atıl kalan üretim faktörünün üretime katılarak büyümeye katkı sağlaması anlamına gelmektedir. Söz konusu kadın işsizliği gençler arasında arttığında eğitilmiş, yetenekli, istekli olan bireylerin işgücü piyasasından geri çekilmelerine yol açabilmektedir ki, bu durum yoksulluğun artmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma sürecinde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Avrupa Birliği ülkeleri üzerine genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkiyi araştırmak için 1991-2018 verileri yardımıyla panel veri analizi yapılmıştır. Analiz kapsamında yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve birimler arasında bağımlılığın olduğu görülmüştür. Yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden, ikinci nesil testler kullanılmıştır. İkinci nesil birim kök testlerinden CADF ve CIPS testine göre, sırasıyla ülkeler ve panelin geneli bazında değişkenlerin farklı derecelerden durağan olduğu tespit edilmiştir. Ardından, uzun dönemli ilişkinin tespiti için Westerlund’un Durbin-Hausman eşbütünleşme testi uygulanmış ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ile birlikte katsayı tahmini yapılmış ve bağımsız değişkenlere ait katsayılar istatistiki olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, Dumitrescu-Hurlin nedensellik testi uygulanmıştır. Söz konusu testten elde edilen sonuçlara göre, AB’de genç kadın işsizliğinden kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Nitekim bu durum, çalışmanın hipotezinin kabul edildiği anlamını taşımaktadır. Genç erkek işsizliği ile kalkınma arasında bir ilişkinin bulunmamasının nedenleri olarak erkeklerin yüksek ücretler istemesi, sahip olduğu niteliklere uygun iş araması ve bu sürenin uzaması veya verimli olmadığı alanlarda çalışması, aldığı eğitimlerin iş bulma sürecinde yetersiz kalması gibi nedenler sayılabilmektedir. Genç kadın işsizliği ile kalkınma arasında ilişkinin bulunması ise, genç kadınların erkeklere göre daha düşük ücretlerle çalışabilmesi, özellikle hizmet sektöründe tercih edilmesi, esnek çalışma saatlerini kabul etmesi gibi nedenlerle açıklanabilmektedir.

Cinsiyet eşitsizliği ile kalkınma arasındaki ilişkinin bulunduğu bu çalışma, Rakhis (2015)’in dışındaki diğer çalışmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Rakhis (2015)’in çalışmasında kadınların işgücüne katılımı ile büyüme arasındaki ilişki istatistiki olarak anlamsız, erkeklerin işgücüne katılımı ile büyüme arasında ilişki istatistiki olarak anlamlı olduğundan, elde edilen sonuçlarla çelişmektedir. Bu çelişki, kullanılan değişkenlerin, yöntemin, veri aralığının ve ülke/ülke grubunun farklı olmasından kaynaklanabilmektedir.

Özetlemek gerekirse, bu çalışmadan elde edilen sonuç, Avrupa Birliği’nde genç kadınların kalkınma sürecinde önemli bir aktör olduğudur. Avrupa Birliği’nde cinsiyet eşitsizliğini gidermek amacıyla uygulanan politikaların sonuç vermeye başladığını göstermektedir. Ancak, genç kadın işsizliği, erkek

işsizliğine göre eskiye nazaran aradaki fark azalsa da hala yüksektir (Tablo 1). Sorun, sadece genç kadın ve genç erkek işsizliği arasındaki farkın olması değildir. Bununla birlikte, gençlerin işsizlik sorunuyla karşı karşıya gelmeleridir. İşsizlik sorunu, gençlerin geleceğe umutsuz bakmalarına, işgücü piyasasından çekilmelerine, edindiği bilgileri zamanla kaybetmelerine, statü kaybı yaşamalarına, kötü alışkanlıklar edinmelerine neden olabilmektedir. Genç işsizlerin istihdam edilerek üretim faaliyetinde bulunmaları durumunda elde edilebilecek gelir, işsizliğin ekonomik maliyetini oluşturmaktadır. Bu nedenle, uygulanması gereken politikalar, hem genç işsizlikte cinsiyet ayrımcılığını hem de genç işsizliği ortadan kaldırmayı hedeflemelidir. Bahsi geçen hedefler için, yatırımların artırılması, yeni istihdam alanlarının açılması, ekonomik büyümenin hız kazanması, eğitimin daha nitelikli ve piyasaya yönelik olması gerekmektedir. Hükümetler, aktif istihdam politikaları uygulamalı ve istihdamsız büyüme sorununu çözecek reformlar yapmalıdır. Genç erkeklerin ve kadınların verimli olacağı alanlarda çalışabileceği iş imkanlarının oluşturulması üzerinde durulması gereken konuların başında gelmektedir. Cinsiyete dayalı ücret, hak ve özgürlük farklarını azaltıcı projelere destekler verilmeli, bu desteklerin maddi imkanları ve toplumun ayrımcılığa karşı olan hassasiyeti artırılmalıdır. Yoksulluk sorununun çözümü ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın, sürdürülebilir kalkınma sürecinde etkili olan cinsiyet eşitliği kapsamında genç işsizlik dışında farklı değişkenlerin tercih edildiği ve farklı yöntemlerin/ülkelerin kullanıldığı araştırmalara ışık tutacağı düşünülmektedir. Ayrıca, cinsiyet eşitsizliği endeksi, işgücüne katılım oranı veya istihdam oranı, doğurganlık oranı gibi değişkenlerin kalkınma sürecinde önemli bir faktör olup olmadığı bundan sonraki araştırmalarda kullanılabilir.

KAYNAKÇA

- Açıkgoz, F. (2017). “Seçilmiş Ülke Uygulamalarında Genç İstihdamına Yönelik Aktif İşgücü Politikaları Ve İşkur İçin Öneriler”. Uzmanlık Tezi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Ahang, M. (2014). “The impact of Gender inequality on Economic Growth in Developed Countries”. The Accounting, Economics and Financial Management Conference, 26-27 October 2014, Tehran, Iran.
- Aina, O. I. (2011). “Promoting Gender Equality for Sustainable Development”. Social Development and Gender Empowerment, Ekiti State, Adetiloye Hall, Trade Fair Complex, Ado – Ekiti (November, 2011).
- Alper, A. E. ve Oransay, G. (2015). “Cari Açık ve Finansal Gelişmişlik İlişkininin Panel Nedensellik Analizi Ekseninde Değerlendirilmesi”. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(2), 73-85.
- Anyanwu, J. C. (2016). “Analysis Of Gender Equality In Youth Employment In Africa”. Allied Social Science Associations (ASSA) Convention, San Francisco, 3-5 January 2016.
- Aytaç, S. (2018). “Kadımlara Yönelik Sosyal Politikalar”. (Ed. Aysen Tokol ve Yusuf Alper) *Sosyal Politika*, 9. Baskı, Bursa: Dora Yayıncılık, ss.327-354.
- Berber, M. (2017). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*. 6.Baskı, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Breush, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). “The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics”. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Cenger, H. ve Çütücü, İ. (2018). “İthalattaki Değişimin Genç İşsizliğe Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(Gençlik Araştırmaları Özel Sayısı), 485-503.
- Dumitrescu, E.-I. ve Hurlin, C. (2012). “Testing for Granger non-causality in Heterogeneous Panels”. *Economic Modelling* 29, 1450-1460.
- Durgun, C. ve Gök, G. O. (2017). “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Bağlamında BRICS & G7 Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi”. *BUJSS*, 10(2), 20-32.
- Duruel, M. (2007). “Avrupa Birliği'nde Uzun Dönemli İşsizliğe Karşı Uygulanan İstihdam Politikaları”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (53), 375-421.
- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). “Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator”, MPRA (Munich Personal RePEc Archive), Paper No: 17692.
- European Parliament. (2018a). “Social and employment policy. European Union”, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600416/IPOL_PERI\(2017\)600416_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2017/600416/IPOL_PERI(2017)600416_EN.pdf) (05.02.2019).
- European Parliament. (2018b). “European Social Fund, European Union”, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_2.3.2.pdf (05.02.2019).
- European Parliament. (2018c). “Equality Between Men and Women, European Union”, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_2.3.8.pdf (05.02.2019).
- European Parliament. (2018d). “Employment Policy, European Union”, http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_2.3.3.pdf (05.02.2019).
- Eurostat, “Unemployment Rates by Sex, Age and Citizenship (%)”, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do> (24.02.2020)
- Ferrant, G. (2011). “How Gender Inequalities Hinder Development: Cross-Country Evidence”. CES Working Papers, pp.1-33.
- Gündoğan, N. (1999). “Genç işsizliği ve Avrupa Birliği'ne Üye Ülkelerde Uygulanan Genç İstihdam Politikaları”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(54), 63-79.
- Hakura, D., Hussain, M., Newiak, M., Thakoor, V. ve Yang, F. (2016). “Inequality, Gender Gaps and Economic Growth: Comparative Evidence for Sub-Saharan Africa”. IMF Working Paper, WP/16/111.

- ILO. (2018). "World Employment Social Outlook: Trends for Women 2019". https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_670542.pdf (24.02.2020).
- ILO. "Share of Youth not in Employment, Education or Training (youth NEET rate)". https://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_NEET_EN.pdf (30.01.2019).
- İnce Yenilmez, M. (2017). "Female Labor Force Participation in Turkey: GMM Evidence". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 321-354.
- Jacobsen, J. P. (2011). "Gender Inequality. Assessment Paper, Copenhagen Consensus on Human Challenges", <https://www.copenhagenconsensus.com/sites/default/files/gender.pdf> (04.02.2019).
- Khayria, K. ve Feki, R. (2015). "Gender Inequality and Economic Development". *Business and Economics Journal*, 6(4), 1-3.
- Kırkpınar, N. (2016). "Avrupa Birliği Ve Türkiye’de Kadının Ekonomik Hayattaki Yeri". *Karatahta İş Yazılar Dergisi*, (4), 67-90.
- Klasen, S. (1999). "Does Gender Inequality Reduce Growth and Development? Evidence from Cross-Country Regressions". Policy Research Report On Gender And Development, Working Paper Series, No. 7.
- Luci, A. (2009). "Female Labour Market Participation and Economic Growth". *Int. J. Innovation and Sustainable Development*, 4(2/3), 1-12.
- Montiel, A. V. (2018). "Gender Equality and Big Data In The Context Of The Sustainable Development Goals". *PACO (Partecipazione e Conflitto)*, 11(2), 544-556.
- Mujahid, N. ve Zafar, N. uz (2012). "Economic Growth-Female Labour Force Participation Nexus: An Empirical Evidence for Pakistan". *The Pakistan Development Review*, 51(4), 565-586.
- Nasıroğlu, M. (2017). "Tarihten Dışlanmak: Tarihyazımında Kadın Etkinliğinin Dolaylı Yollardan Saptanması Üzerine". *Social Sciences Studies Journal*, 3(12), 2243-2251.
- Nwogwugwu, N. ve Irechukwu, G. N. (2015). "Socio-Political Implications of Youth Unemployment on Nigeria’s Economic Development". *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*, 6(4), 27-34.
- O’Higgins, N. (1997). "The challenge of youth unemployment". Employment and Training Papers 7, Employment and Training Department, International Labour Office, Geneva.
- Öncel, A., Kırca, M. ve İnal, V. (2017). "Elektrik Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine Yönelik Zamanla Değişen Panel Nedensellik Analizi". *Maliye Dergisi*, Temmuz-Aralık, (173), 398-420.
- Özcan, P. M., Tepekule, U. ve Kayalidere, G. (2016). "Eğitim Kalitesinin Genç İşsizliği ile İlişkisi: PISA Test Sonuçları Üzerinden Bir Değerlendirme". *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 89-113.
- Özdemir, Z., Yalman, İ. N. ve Bayrakdar, S. (2012). "Kadın İstihdamı ve Ekonomik Kalkınma: Geçiş Ekonomileri Örneği". International Conference on Eurasian Economies, 11-13 October, Almaty – Kazakhstan.
- Pesaran, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". CWPE 0435.
- Pesaran, M. H. (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Crosssection Dependence". *Journal of Applied Economics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence". *Econometrics Journal* 11, 105-127.
- Pesaran, M. H. (2006). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure". *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity in Large Panels". *Journal of Econometrics* 142, 50-93.
- Rakhis, M. A. (2015). "Impact of Gender Inequality on Economic Growth in the Arab Region". Kuwait Program at Sciences Po.

- Stevens, C. (2010). "Are Women the Key to Sustainable Development?". Sustainable Development Insights, Boston University, <https://www.bu.edu/pardee/files/2010/04/UNsdp003fsingle.pdf> (04.02.2019).
- Şimşek, M. (2010). "Türkiye’de Beşeri Kalkınma Bakımından Cinsiyet Eşitsizliği: Türkiye-Avrupa Birliği Karşılaştırması". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13), 232-245.
- Taş, H. Y. ve Bilen, M. (2014). "Avrupa Birliği Ve Türkiye’de Genç İşsizliği Sorunu Ve Çözüm Önerileri". *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(3), 50-69.
- Taş, H. Y., Küçüköğlü, M. ve Demirdöğmez, M. (2018). "Türkiye’de Genç İşsizliği Sorunu Ve Alternatif Çözüm Önerileri". *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7(18), 279-294.
- The World Bank. (2002). "Gender Equality & Sustainable Development". Gender and Development Group. Washington DC, <http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/sustainable.pdf> (04.02.2019).
- Tunç, M. (2018). "Kalkınmada Kadın Ayrımcılığı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Rolü: Ülkelerarası Farklı Gelir Gruplarına Göre Yatay Kesit Analiz". *Sosyoekonomi*, 26(38), 221-251.
- Türkmen, Ü. A. (2016). "Kız Çocuklarının Geleneksel Anlayış İçindeki Rollerine İlişkin Tutumlarının Değişmesi". (Ed. Rahman Çakır) *Eğitim-Kadın ve Kalkınma*, Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık, ss.211-217.
- UNDP. (2019a). "5 Gender Equality", <http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals/goal-5-gender-equality.html> (06.02.2019).
- UNDP. (2019b). "Human Development Report 2019", <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf> (03.03.2020).
- UNDP. Human Development Data (1990-2017). <http://hdr.undp.org/en/data> (22.10.2018).
- Üner, S. (2008). "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği. Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi", Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Westerlund, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect". *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-223.
- World Bank (a). "Gender Statistics". <https://databank.worldbank.org/data/source/gender-statistics> (22.10.2018).
- World Bank (b). "Population Estimates and Projections". <https://databank.worldbank.org/source/population-estimates-and-projections> (03.03.2020).
- Yavuz, R. A. (2016). "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Ekseninde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Şiddet". *Journal of Life Economics*, 3(3), 77-100.

Depo Yeri Seçimi: Perakende Sektöründe Melez Çok Kriterli Karar Verme Uygulaması

Warehouse Location Selection: Hybrid Multi-Criteria Decision-Making Application in Retail Sector

Muhittin SAĞNAK, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiye, muhittin.sagnak@ikcu.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-0799-0348

Öz: Günümüzün hızla gelişen iş dünyasında, lojistik ve tedarik zinciri yönetimi gittikçe daha önemli hale gelmektedir. Bu bağlamda, depolar, tedarik zinciri boyunca bütün organizasyonlar ve faaliyetler arası iletişimi sağlayan önemli bağlantı noktalarıdır. Depo yeri seçimi bu nedenle tedarik zinciri üzerindeki etkisi nedeniyle önemli bir karar sorunudur. Bu çalışmada, perakende sektöründe faaliyet gösteren büyük bir kuruluş için bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TODIM teknikleri entegre edilerek en uygun depo yeri seçiminin yapılması hedeflenmiştir. En uygun depo yeri seçimi için geliştirilen kriter seti, diğer bir deyişle kavramsal çerçeve, literatür taraması ile geliştirilmiştir. Bulanık AHS kriterlerin önem ağırlıklarının bulunmasında kullanılmış, alternatifler ise bulanık TODIM tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Çıkan sonuçlara bağlı çıkarımlar geliştirilmiştir.

*Anahtar Kelimeler: Tedarik Zinciri, Depo Yeri Seçimi, Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci, Bulanık TODIM
JEL Sınıflandırması: C18, M11, M19*

Abstract: In today's rapidly developing business world, logistics and supply chain management are becoming more and more important. In this context, warehouses are important connection points that provide communication between all organizations and activities throughout the supply chain. Warehouse location selection is, therefore, an important decision problem due to its impact on the supply chain. In this study, it is aimed to select the most appropriate warehouse location by integrating the fuzzy Analytical Hierarchy Process (AHP) and fuzzy TODIM techniques for an organization operating in the retail sector. The criteria set developed for the selection of the most suitable warehouse location, in other words, the conceptual framework has been developed by literature review. Fuzzy AHP was used to find the importance weights of the criteria. Alternatives were evaluated using the fuzzy TODIM technique. Some implications have been developed based on the results.

*Keywords: Supply Chain, Warehouse Location Selection, Fuzzy Analytic Hierarchy Process, Fuzzy TODIM
JEL Classification: C18, M11, M19*

1. Giriş

Tedarik zinciri, ürünlere değer katarak hammaddelerin nihai ürünlere dönüştürülmesi, nihai ürünlerin talep noktalarına aktarılması ve ağır paydaşları arasındaki bilgi akışlarının basitleştirilmesi için koordine edilen entegre bir ağıdır. Tedarik zinciri ağ süreci üç karar düzeyi içerir: (1) tesislerin sayısı, yeri ve kapasitesi; (2) tedarikçi, kanal ve nakliye modlarının seçimi ve ürünlerin atanması ve (3) malzeme akışı (Amiri, 2006). Stratejik tedarik zinciri kararlarından biri olarak, yer seçimi hem akademik hem de iş hayatında büyük ilgi görmüştür (Kapoor vd., 2008), çünkü şirketlerin uzun vadeli kârlarını doğrudan etkilemektedir (Queiruga vd., 2008). Bu kritik kararın kısa vadeli kararlarla karşılaştırılması zordur, çünkü geri dönülmesi zor bir karardır ve yüksek derecede belirsizlik içerir (Snyder, 2006). Tipik bir tedarik zincirinde belirsizlikler temel olarak aşağıdaki sorunlardan kaynaklanabilir (Bhatnagar ve Sohal, 2005):

- tedarikçiler (tedarikçiler tarafından zamanında yapılan teslimatlar, dolum siparişlerindeki ortalama tedarikçi kalitesi, vb.);
- üretim süreci (planlanan duruş süresi, planlanmamış duruşların süresi, vb.); ve
- müşteriler (aylık talep ön ödemelerinin ortalama doğruluğu, müşteri tabanının boyutu vb.).

Bu koşullar altında, alternatif yerlerin değerlendirilmesi için etkili ve uygulanabilir bir süreç geliştirmek zorlaşmaktadır (Temur, 2016).

Günümüzün hızla gelişen iş dünyasında, lojistik ve tedarik zinciri yönetimi gittikçe daha önemli hale gelmektedir (Demirel vd., 2010). Bu bağlamda, depolar, yerel veya küresel pazarlarda bir tedarik zinciri ağına çok önemli bağlantılardır. Tedarik zinciri ağındaki depo konumu tedarik zincirlerinin verimliliğini ve hızını belirler. Mevcut bağlamda, tedarik zincirleri esas olarak teslimat sağlama süresi ve toplam ürün maliyeti açısından birbirleriyle rekabet halindedir. (Singh vd., 2018). Depo, hammaddelerin veya imal edilen malların satışa sunulmadan önce depolanabileceği büyük bir binadır. Genel uygulamada, üretim biriminden gelen mallar, piyasadaki talebe göre farklı satıcılara verildiği bir depoya gönderilir.

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 14 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 16 Nisan / April 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

Tedarik zinciri yönetimi, mal akışı, ne üretilmesi, ne kadar üretilmesi ve farklı seviyelerde bilgi paylaşımı ile ilgili olmanın yanı sıra, sürecin her aşamasında ne kadar depolanacağı ve en önemlisi yerel veya küresel depo yeri seçilmesi ile de ilgilidir. Her firma, belirli hedeflere ulaşmak için tedarik zincirini daha verimli hale getirmeye çalışır. Pazar giriş ve müşteri desteği gibi tedarik zinciri hedeflerine ulaşmak için depo ile ilgili faktörler önemli bir rol oynamaktadır (Singh vd., 2018). Böylece, bir firmanın bir deposunun yerleşimi, yeri ve tasarımı hakkında çeşitli kararlar alması önemli hale gelir.

Tedarik zinciri yönetimi, yer seçimi ve ürün kalitesinden büyük ölçüde etkilenmektedir (Heizer ve Render, 2006). Sermaye yatırımı, işletme giderleri ve müşteri hizmetleri depo yeri seçimine ilişkin kararlardan etkilenir. Günümüzde depolama, etkili küresel tedarik zinciri ağı için en önemli sağlayıcılardan biri haline gelmiştir (Singh vd., 2018).

Tedarik zincirinin uygun şekilde entegrasyonu pazarın rekabet edebilirliğindeki en önemli konulardan biridir. Bu bağlam, tedarik zinciri yönetimi kapsamında depo faaliyetlerinin literatürdeki önemini vurgulamaktadır. Depo faaliyeti, lojistik kanalının entegrasyonunda temel öneme sahip bir unsurdur ve üretimin bir uzantısı olarak kabul edilmektedir (da Silva vd., 2015).

Depo sistemi işlevi, alma, depolama ve sipariş toplama (taleplerin ayrılması) ile ilgili bir dizi faaliyetten oluşur (Rouwenhorst vd., 2000). Dağıtım depolarının optimum konumu, lojistik sistemlerinin optimizasyonunun önemli bir kısmı görevidir. Ürünlerin hammadde tesislerinden işleme tesislerine, bileşen üretim tesislerine, bitmiş ürün montaj tesislerine, dağıtım merkezlerine, depolara, perakendecilere ve müşterilere verimli ve etkili bir şekilde taşınması günümüzün rekabetçi ortamında kritik öneme sahiptir. (Demirel vd., 2010).

Depo yeri seçimi tedarik zinciri üzerindeki etkisi nedeniyle önemli bir karar sorunudur (Aktepe ve Ersöz, 2014). Bu nedenle, bu tür problemleri çözmek için çeşitli yöntemler kullanılır. Dağıtım ağının verimliliğine katkıda bulunmak, maliyetleri en aza indirmek ve insanların çoklu kriterler arasından en iyi alternatifi seçmelerine yardımcı olmak amacıyla çok kriterli karar verme teknikleri karar verme sürecini etkin bir şekilde yürütmek için kullanılır. Çok kriterli karar verme teknikleri, birçok çelişkili ölçüt içeren değerlendirme ve sıralama problemlerinin çözümü için yaygın olarak kullanılan bir metodolojidir (Emeç ve Akkaya, 2018).

Belirsizlik altında değerlendirilen problemler için çözüm tekniklerinin geliştirilmesi, karar vericilerin ve araştırmacıların sistemin en kötü durum performansını göz önünde bulundurarak çözüm üretmeleri için yüksek bir önceliktir. Aksi takdirde, kararlar beklenmedik durumların çoğunun gerekli önlemleri alması için etkili bir şekilde öngörülebilir bulunamaz, tedarik zinciri riskini azaltamaz ve böylece şirketlerin rekabet gücünü ve karlılığını artırmaz (Temur, 2016). Bu sebeple, bu çalışmada çok kriterli karar verme tekniklerinin entegrasyonu ile, hem nicel hem de nitel değişkenlerin ölçülebilir duruma getirilmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, perakende sektöründe faaliyet gösteren bir firma için bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TODIM teknikleri entegre edilerek en uygun depo yeri seçiminin yapılması hedeflenmiştir. En uygun depo yeri seçimi için geliştirilen kriter seti, diğer bir deyişle kavramsal çerçeve, literatür taraması ile geliştirilmiştir. Bulanık AHS kriterlerin önem ağırlıklarının bulunmasında kullanılmış, alternatifler ise bulanık TODIM tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın özgün niteliği, 1) depo yeri seçimi için geliştirilen kriter setinin kapsayıcı olması, 2) TODIM tekniğinin depo yeri seçimi için kullanılmasıdır.

Giriş bölümünü takiben, bu çalışmanın ikinci bölümünde depo yeri seçimi ile ilgili yapılmış geçmiş çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölüm, depo yeri seçimi için geliştirilen kavramsal çerçevenin sunulduğu, dördüncü bölüm, uygulanan tekniklerin açıklandığı bölümdür. Beşinci bölüm, uygulamayı ve sonuçları ifade etmekte, son olarak, altıncı bölüm ise çıkarımları ve tartışma bölümünü içermektedir.

2. Literatür Taraması

Son yıllarda depo yeri seçim problemi literatürü dikkate alındığında farklı yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir (Emeç ve Akkaya, 2018). Sezgisel yöntemler, matematiksel programlama modelleri ve çok kriterli karar verme teknikleri bunlardan bazılarıdır.

Kalfakakou vd. (2003), eşzamanlı depolamada kısıtlamaları karşılayan ürünleri depolamak için gereken en az sayıda depo arayan sezgisel bir yöntem geliştirmişlerdir. Michel ve Van Hentenryck (2004), depo yeri problemi için basit, sağlam ve verimli bir tabu-arama algoritması geliştirmişlerdir. Askin vd. (2014) (i) açılacak depoların yerini ve kapasite seviyesini; (ii) her üretim tesisinden her perakendeci çıkışına dağıtım yolunu ve (iii) her bir depoda ve perakendecide stoklanan ürün miktarını belirlemek amacıyla karmaşık bir tesis yeri sorununu çözmek için genetik algoritmayı kullanmışlardır. Yaobao vd. (2013), parçacık sürü optimizasyonu kullanarak bir otomobil yedek parça deposu yer seçimi probleminde depo sınırlamaları dahilinde mevcut depolama alanını en üst düzeye çıkarmak için malların optimum tahsisini belirlemişlerdir. Rath ve Gutjahr (2014), afet yardımında üç-amaçlı depo yeri-yönlendirme problemini çözmek için sezgisel yöntem geliştirmişlerdir. Abo-Elnaga vd. (2017), aktif setli güven bölgesi algoritması kullanarak toplam dağıtım maliyetini en aza indirmek için bir dizi talep merkezi tedarik edecek servis merkezinin (depoların) sayısını ve büyüklüğünü belirlemişlerdir.

Baker (1982), tüm talepleri minimum toplam maliyetle karşılamak için, her bir depodan hangi malların taşınacağını belirlemek için karma tamsayı programlama modelini kullanmıştır. Aghezzaf (2005), belirsiz taleplere sahip tedarik zincirleri için planlar geliştirmek üzere kapasite planlaması ve depo yeri problemini çözmek amacıyla karma-tamsayı

programlama modelini kullanmıştır. Gill ve Bhatti (2007) depo yeri ve perakendeci tahsisi problemini 0-1 tamsayı programlama problemi olarak modellemiş ve büyük boyutlu problemleri çözmek için sezgisel algoritmayı kapsayan iki aşamalı bir çözüm sağlamışlardır. Brahimi ve Khan (2014) üretim, envanter ve dağıtım kararları ile depo yeri seçimi için karma tamsayı programlama modelini kullanmışlardır. Chen vd. (2017), birbirine bağlı depo ağlarındaki çevrimiçi perakendeciler için depo yeri seçimi amacıyla karışık tamsayı programlama modelini kullanmışlardır. Benalcazar vd. (2017), karma tamsayı programlama modeli kullanarak kömür üreten veya ticaret yapan bir şirketin depolama ve dağıtım ağının yeniden yapılandırılmasını sağlamışlardır. Brunaud vd. (2018), karma tamsayı programlama modelini kullanarak mevsimsel talep ile uzun vadeli bir tahmini desteklemek için gerekli olan depoların optimal sayısını, yerini ve kapasitesini belirlemişlerdir.

Demirel vd. (2010) büyük bir lojistik firmasının gerçek bir depo yeri seçim problemine çok kriterli Choquet integrali uygulamışlardır. Chatterjee ve Kar (2013), bulanık Rasch-VIKOR yöntemini kullanarak riskli ortamdaki bir dizi potansiyel alternatif noktadan en uygun ve en düşük riskli depo yerini belirlemişlerdir. Aktepe ve Ersöz (2014), lojistik maliyetlerini en aza indirmek amacıyla depo yeri seçimi sorununu çözmek için AHS, VIKOR ve MOORA olmak üzere üç farklı yöntemi birleştirmişlerdir. Durmuş ve Türk (2014), lojistik regresyon modelini kullanarak, depoların yer seçimini etkileyen faktörleri ve önem derecelerini araştırmışlardır. Temur (2016) CBDO adlı yüksek belirsizlikle mücadele eden yeni bir destekleyici karar aracı geliştirmiş ve önerilen model depo yeri seçim problemine uygulanmıştır. Dey vd. (2016), TOPSIS, SAW ve MOORA kullanarak yöneticileri depo yeri seçim problemine stratejik bir çözüme doğru yönlendirerek tedarik zincirinin verimliliğini ve dolayısıyla karlılığını artırmayı hedeflemişlerdir. Dey vd. (2017), depo yeri problemi için ikili karşılaştırma matrislerine dayalı yeni bir yaklaşım önererek çok kriterli grup karar verme metodolojisini geliştirmişlerdir. He vd. (2017), alternatif acil depo konumlarını değerlendirmek amacıyla ELECTRE-II yöntemini kullanmışlardır. Emeç ve Akkaya (2018) stokastik AHS ve bulanık VIKOR kullanarak belirsiz durum içeren stokastik ortamda depo yeri problemini çözmek için çok kriterli bir karar verme yaklaşımı geliştirmişlerdir. Hakim ve Kusumastuti (2018), AHS kullanarak yardım depolarının yerini belirlemek için bir karar verme modeli belirlemişlerdir. Singh vd. (2018), bulanık AHS kullanarak depo yeri seçimi için farklı kriterler temelinde, İran'daki çeşitli özel ekonomik bölgelerde ve serbest ticaret bölgelerinde bir depo için en uygun yerin seçimini sağlamışlardır.

Tablo 1, depo yeri seçim problemi ile ilgili literatürü göstermektedir.

Tablo 1. Depo Yeri Seçimi Literatürü

Yazarlar	Yöntem
Abo-Elnaga vd., 2017	Active-set trust-region algoritması
Aghezzaf, 2005	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Askin vd., 2014	Genetik Algoritma
Baker, 1982	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Benalcazar vd., 2017	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Brahimi ve Khan, 2014	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Brunaud vd., 2018	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Chatterjee ve Kar, 2013	Bulanık Rasch-VIKOR
Chen vd., 2017	Karışık Tamsayı Programlama Modeli
Demirel vd., 2010	Choquet İntegral
Dey vd., 2016	TOPSIS, SAW ve MOORA
Dey vd., 2017	Çok Kriterli Grup Karar Verme
Durmuş ve Türk, 2014	Lojistik Regresyon
Emeç ve Akkaya, 2018	Stokastik AHS ve Bulanık VIKOR
Gill ve Bhatti, 2007	0-1 Tamsayı Programlama Modeli
Hakim ve Kusumastuti, 2018	AHS
He vd., 2017	ELECTRE-II Yöntemi
Kalfakakou vd., 2003	Grafik Teorisi
Michel ve Van Hentenryck, 2004	Tabu Search
Singh vd., 2018	Bulanık AHS
Yaobao vd., 2013	Parçacık Sürü Optimizasyonu
Rath ve Gutjahr, 2014	Sezgisel Yöntem
Aktepe ve Ersöz, 2014	AHS, VIKOR ve MOORA

3. Kavramsal Çerçeve

Depo yeri seçimi, tedarik zincirinin önemli kararlarından biridir. Bu bağlamda, depo yeri seçimi için kullanılacak kavramsal çerçeve gerekli olan nitel ve nicel faktörleri ve metrikleri içermektedir.

Tablo 2, depo yeri seçiminde kullanılacak faktörleri göstermektedir. Bu faktörlerden oluşan kavramsal çerçeve, detaylı literatür taraması sonunda oluşturulmuştur.

Tablo 2. Depo Yeri Seçimi Kavramsal Çerçeve

Kriterler	Kaynakça
Taşıma Maliyeti	Abo-Elnaga vd., 2017; Aghezzaf, 2005; Chen vd., 2017; Askin vd., 2014; Baker, 1982; Benalcazar vd., 2017; Brahimi ve Khan, 2014; Brunaud vd., 2018; Michel ve Van Hentenryck, 2004; Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018; Hakim ve Kusumastuti, 2018; Onstein vd., 2019
Satış Tahmini (Talep)	Abo-Elnaga vd., 2017; Aghezzaf, 2005; Chen vd., 2017; Askin vd., 2014; Baker, 1982; Benalcazar vd., 2017; Brahimi ve Khan, 2014; Brunaud vd., 2018; Kalfakakou vd., 2003; Onstein vd., 2019; Singh vd., 2018
Depo Yatırım Maliyeti	Abo-Elnaga vd., 2017; Aghezzaf, 2005; Askin vd., 2014; Baker, 1982; Benalcazar vd., 2017; Brahimi ve Khan, 2014; Brunaud vd., 2018; Michel ve Van Hentenryck, 2004; Emeç ve Akkaya, 2018; Hakim ve Kusumastuti, 2018; He vd., 2017; Onstein vd., 2019; Özcan vd., 2011; Singh vd., 2018
Depo Kapasitesi	Askin vd., 2014; Benalcazar vd., 2017; Brahimi ve Khan, 2014; Kalfakakou vd., 2003; Emeç ve Akkaya, 2018; He vd., 2017; Özcan vd., 2011
Teslim Süresi	Askin vd., 2014; Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018; Onstein vd., 2019
Çalışan Maliyeti	Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018; Onstein vd., 2019
Çeşitli Taşıma Opsiyonlarının Varlığı	Demirel vd., 2010; Dey vd., 2016; Dey vd., 2017
Müşterilere Yakınlık	Demirel vd., 2010; Dey vd., 2016; Emeç ve Akkaya, 2018; Hakim ve Kusumastuti, 2018; Özcan vd., 2011; Singh vd., 2018
Tedarikçilere Yakınlık	Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018; Hakim ve Kusumastuti, 2018; Özcan vd., 2011
Üreticilere Yakınlık	Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018
Arazi Uygunluğu	Dey vd., 2016; Dey vd., 2017; Hakim ve Kusumastuti, 2018
Vergi Politikası	Demirel vd., 2010; Dey vd., 2016; Onstein vd., 2019; Singh vd., 2018
Altyapı (Su, Telekomünikasyon, Elektrik)	Demirel vd., 2010; Emeç ve Akkaya, 2018; Hakim ve Kusumastuti, 2018; Singh vd., 2018
Güvenlik	Hakim ve Kusumastuti, 2018

Kavramsal çerçeve kapsamında yer alan depo yeri seçimine ait kriterlerden bazıları nesnel, bazıları ise öznel kriterlerdir. Nesnel kriterler, ikili karşılaştırma matrisleri kapsamında karar vericilerin nesnel verilere dayanarak veri oluşturduğu, öznel kriterler ise öznel değerlendirmelerini yansıttıkları kriterlerdir. Taşıma maliyeti, satış tahmini (talep), depo yatırım maliyeti, depo kapasitesi, teslim süresi, çalışan maliyeti, çeşitli taşıma opsiyonlarının varlığı, müşterilere yakınlık, tedarikçilere yakınlık, üreticilere yakınlık, arazi uygunluğu ve vergi politikası kriterleri nesnel kriterler; altyapı (su, telekomünikasyon, elektrik) ve güvenlik öznel kriterlerdir.

Öte yandan, kavramsal çerçevede yer alan kriterlerin bir kısmı, yüksek olduğunda olumsuz etki yaratacak maliyet kriterleri, bir kısmı ise yüksek olduğunda olumlu etki yaratacak fayda kriterleridir. Bu bağlamda, maliyet tipi kriterler; taşıma maliyeti, depo yatırım maliyeti, çalışan maliyeti ve vergi politikası kriterleri; fayda tipi kriterler satış tahmini (talep), depo kapasitesi, teslim süresi, çeşitli taşıma opsiyonlarının varlığı, müşterilere yakınlık, tedarikçilere yakınlık, üreticilere yakınlık, arazi uygunluğu, altyapı (su, telekomünikasyon, elektrik) ve güvenlik kriterleridir.

4. Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TODIM yöntemi açıklanmıştır. Bulanık mantık kullanılmasının sebebi, bulanık mantık teorisinin karar verme sürecindeki belirsizlikler ile uğraşırken insan yargılarının öznelliğini ve belirsizliğini aşma becerisidir. Bulanık AHS kullanmanın sebebi, bir hiyerarşi içinde ilgili kriterlerin ağırlıklarını hesaplama becerisinden yararlanmaktır. TODIM alternatifleri sıralayabilme kabiliyeti nedeniyle tercih edilmiştir. Bu nedenle, bu çalışmada, bulanık AHS ve Bulanık TODIM tekniği, her ikisinin de avantajlarını bir karar verme sürecinde kullanmak üzere entegre edilmiştir.

4.1. Bulanık AHS

Saaty (1980) tarafından bulunan AHS en çok kullanılan çok kriterli karar verme tekniklerinden birisidir. AHS kalitatif ve kantitatif kriterleri yönetme kapasitesi ile bilinir (Chung vd., 2005).

AHS'nin belirsiz karar verme süreçlerinde sınırlı uygulanabilirliği vardır (Önüt vd., 2009). Zadeh (1965), insan yargısının öznelliğini ve belirsizliğini aşmak için dilsel terimlerin kullanımını ortaya çıkarmak amacıyla bulanık küme teorisini geliştirmiştir. Bulanık bir küme temsil edildiğinde bir tilde işareti (~) yerleştirilir (Zadeh, 1965).

Çeşitli bulanık üyelik kümeleri vardır. Bu çalışmada, sırasıyla mümkün olan en küçük, en olası ve mümkün olan en büyük değerleri ifade eden (l_{ij} , m_{ij} , r_{ij}) olarak gösterilen üçgen bulanık sayılar kullanılmıştır (Kahraman vd., 2003, Önüt vd., 2009).

AHS metodolojisinin bulanık versiyonu Saaty'nin (1980) yaklaşımından farklıdır, çünkü bulanık küme teorisini içerir (Duran ve Aguilo, 2008; Kılınççı ve Önal, 2011). Bulanık sayılar, bulanık AHS'de ikili karşılaştırma matrislerini oluşturmak için kullanılır. Bulanık değerlendirme vektörü, her bir kriter için ikili karşılaştırmalar kullanılarak elde edilir. Saaty'nin (1980) 1-9 ölçeğinin basitlik ve kullanım kolaylığı gibi avantajları olmasına rağmen, insan yargısının öznelliğini ve belirsizliğini aşmak için dilsel terimlerinin kullanılması önerilir. Herhangi bir AHS analizinin sonuçlarının tutarlı olup olmadığını kontrol etmek için tutarlılık oranı hesaplanmalıdır.

4.2. TODIM

TODIM, Portekizce bir kısaltmadır ve İnteraktif ve Çok kriterli Karar Verme anlamına gelmektedir (Gomes vd., 2009; Ren vd., 2016). TODIM, Beklenti Teorisi uygulamasıyla global değer ölçümlerini kullanır (Gomes vd., 2009). TODIM yöntemi aynı zamanda bir ölçüt hiyerarşisi, bulanık değer yargıları ve değer yargıları için karşılıklı bağımlılık ilişkileri kullanılarak sözlü bir ölçeğin kullanılmasına izin verir (Tseng vd., 2014).

TODIM yönteminin temel amacı, potansiyel teori temelli fayda fonksiyonunu kullanarak her alternatifin diğerlerine göre baskınlık derecesini belirlemektir (Qin vd., 2017). Bir alternatifin diğerine göre baskınlığını hesaplamak için ikili karşılaştırmalar yapılır (Gomes ve Rangel, 2009).

Matristeki değerlerin normalleştirilmesi, bir alternatifin değerinin her kuruluş için tüm alternatiflerin toplamına bölünmesiyle yapılır. A_1, A_2, \dots, A_m 'nin alternatifler olarak, C_1, C_2, \dots, C_n 'nin kriterler olarak belirlendiği bir matriste P_{ij} , alternatif A_i 'nin C_j kriterine göre derecelendirilmesidir. $T, \omega_j \in [0, 1]$ ve $\sum_{j=1}^n \omega_j = 1$ koşullarını yerine getiren $C = C = \{ C_1, C_2, \dots, C_n \}$ kriter setiyle ilişkili ağırlık vektörüdür.

Matematiksel formülasyonlar sistematik olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir (Gomes vd., 2009; Qin vd., 2017):

Adım 1: C_j kriterinin referans ölçüt C_r 'e nispi ağırlığının (ω_{jr}) hesaplanması aşağıda gösterilmiştir.

$$\omega_{jr} = \omega_j / \omega_r \quad (j = 1, 2, \dots, n)$$

ω_j , C_j ölçütünün ağırlığını gösterir.

Adım 2: C_j kriteri açısından her bir alternatif A_i 'nin her bir alternatif A_k üzerindeki baskınlık derecesinin hesaplanması aşağıda gösterilmiştir.

$$\Phi_c(A_i, A_k) = \begin{cases} \sqrt{\frac{w_{jk}(P_{ij} - P_{kj})}{\sum_{j=1}^m w_{jk}}} & \text{if } P_{ij} - P_{kj} > 0 \\ 0 & \text{if } P_{ij} - P_{kj} = 0 \\ \frac{-1}{\theta} \sqrt{\frac{(\sum_{j=1}^n w_{jk})(P_{kj} - P_{ij})}{w_{jk}}} & \text{if } P_{ij} - P_{kj} < 0 \end{cases}$$

Bu denklemde, θ atenüasyon katsayısını temsil eder. θ değiştirildiğinde, teorik değer fonksiyonunun şekilleri negatif çeyrekte değişir. Bu parametrenin değer aralığı $\theta > 0$; $0 < \theta < 1$ ise, kaybın etkisi artar; $\theta > 1$ ise, kaybın etkisi azalır.

Adım 3: C_j kriteri açısından her alternatif A_i 'nin A_k üzerindeki genel baskınlık derecesinin hesaplanması aşağıda gösterilmiştir.

$$\delta(A_i, A_k) = \sum_{j=1}^n \Phi_j(A_i, A_k)$$

Adım 4: Aşağıdaki denklem kullanılarak alternatif A_i 'nin ($i = 1, 2, \dots, m$) global potansiyel değeri hesaplanır.

$$\xi_i = \frac{\sum_{k=1}^m \delta(A_i, A_k) - \min \sum_{k=1}^m \delta(A_i, A_k)}{\max \sum_{k=1}^m \delta(A_i, A_k) - \min \sum_{k=1}^m \delta(A_i, A_k)}$$

Adım 5: Alternatiflerin global potansiyel değerlerine dayanarak sıralama tamamlanmalıdır. Değerdeki artış en iyi alternatif A_i 'yi temsil eder.

5. Uygulama ve Sonuçlar

Bu çalışmanın uygulaması, Türkiye'nin en büyük perakende satış zinciri firmalarından birinin İzmir'de bulunan yönetim ofisinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın uygulamasının perakende sektöründe gerçekleştirilmesinin sebebi, perakende sektöründeki depolama faaliyetinin, sektörün en önemli faaliyetlerinden biri olmasıdır.

İki farklı veri toplanmıştır. Birincisi, faktörlerin önem ağırlıklarını bulmak amacıyla kullanılan Bulanık AHS yöntemi için ikili karşılaştırma matrisi verilerini, ikincisi ise, kuruluşun bütün faktörler göz önüne alınarak en uygun depo yerinin seçiminde kullanılacak olan Bulanık TODIM için ikili karşılaştırma matris verilerini içermektedir. Veri toplama süreci, kuruluşun tedarik zinciri ve depo faaliyetlerinden sorumlu yetkililerinin değerlendirmeleri ile yürütülmüştür. Genel müdür, tedarik zinciri müdürü, tedarik zinciri müdür yardımcısı, satın alma müdürü ve tedarik zinciri departmanında çalışan 6 kişiden oluşan toplam 10 kişinin katıldığı veri toplama süreci, yönetim kurulunun denetimi dâhilinde gerçekleştirilmiştir.

10 farklı uzmandan elde edilen ikili karşılaştırma matrisleri vasıtasıyla faktörlerin önem ağırlıkları Bulanık AHS yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Tablo 3, faktörlerin önem ağırlıklarını göstermektedir.

Tablo 3. Kriterlerin Önem Ağırlıkları

Kriterler	Normalize Edilmiş Önem Ağırlıkları
Taşıma Maliyeti	0,16
Satış Tahmini (Talep)	0,07
Depo Yatırım Maliyeti	0,13
Depo Kapasitesi	0,05
Teslim Süresi	0,06
Çalışan Maliyeti	0,07
Çeşitli Taşıma Opsiyonlarının Varlığı	0,07
Müşterilere Yakınlık	0,08
Tedarikçilere Yakınlık	0,05
Üreticilere Yakınlık	0,06
Arazi Uygunluğu	0,04
Vergi Politikası	0,04
Altyapı (Su, Telekomünikasyon, Elektrik)	0,07
Güvenlik	0,04

Yapılan analize göre, en uygun depo yeri seçimi için en önemli faktör, 0,16 önem ağırlığı ile taşıma maliyeti olarak bulunmuştur. Depo Yatırım Maliyeti 0,13 ile ikinci en önemli, Müşterilere Yakınlık 0,08 ile en önemli üçüncü faktör olarak hesaplanmıştır.

Depo yeri seçimi için alternatifler, Torbalı, Menemen, Kemalpaşa, Çiğli ve Bayraklı olarak belirlenmiştir. Bu alternatifler firmanın tercihidir. Alternatifler için ikili karşılaştırma matrisleri düzenlenmiş ve TODIM yöntemi ile en iyi alternatif bulunmuştur.

Tablo 4'te görülebilen sonuçlar, en iyi alternatifin Torbalı olduğunu göstermektedir. Bayraklı ve Menemen depoları sırasıyla ikinci ve üçüncü en iyi alternatif olarak kabul edilebilir. Atenüasyon katsayısı literatürde genel kabul gördüğü haliyle 2,25 olarak kullanılmıştır.

Tablo 4. Global Değerler, Alternatif Sıralaması

Depo Alternatifleri	Global Değerler
Torbalı	1
Bayraklı	0,724473876
Menemen	0,462520379
Kemalpaşa	0,13876849
Çiğli	0

Alternatifler arasındaki hassasiyeti belirtmek için farklı atenüasyon katsayı değerleri kullanılarak yapılan hassasiyet analizi sonuçları Tablo 5'te görülmektedir. Atenüasyon katsayısı sırasıyla 2, 1 ve 2,5 olarak kullanılmıştır. Farklı atenüasyon katsayılarına göre sonucun değişmediği görülmüştür.

Tablo 5. Hassasiyet Analizi (Global Değerler, Alternatif Sıralaması)

Depo Alternatifleri	Global Değerler (θ=2)	Global Değerler (θ=1)	Global Değerler (θ=2,5)
Torbalı	1	1	1
Bayraklı	0,743716384	0,83077096	0,70610281
Menemen	0,48031107	0,560797511	0,445535382
Kemalpaşa	0,129295237	0,086437517	0,147812724
Çiğli	0	0	0

6. Tartışma

Günümüzün hızla gelişen iş dünyasında, tedarik zinciri yönetimi gittikçe daha önemli hale gelmektedir. Tedarik zinciri yönetimi, mal akışı, ne üretilmesi, ne kadar üretilmesi ve farklı seviyelerde bilgi paylaşımı ile ilgili olmanın yanı sıra, sürecin her aşamasında ne kadar depolanacağı ve en önemlisi yerel veya küresel depo yeri seçilmesi ile ilgilidir. Depo yeri seçimi bu nedenle tedarik zinciri üzerindeki etkisi nedeniyle önemli bir karar sorunudur.

Bu çalışmada, perakende sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın en uygun depo yeri seçiminin, bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve bulanık TODIM teknikleri entegre edilerek bulunması hedeflenmiştir. En uygun depo yeri seçimi için geliştirilen kriter seti, diğer bir deyişle kavramsal çerçeve, literatür taraması ile geliştirilmiştir. Bulanık AHS kriterlerin önem ağırlıklarının bulunmasında kullanılmış, alternatifler ise bulanık TODIM tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın özgün niteliği, 1) depo yeri seçimi için geliştirilen kriter setinin kapsayıcı olması, 2) TODIM tekniğinin depo yeri seçimi için kullanılmasıdır.

Yapılan analize göre, en uygun depo yeri seçimi için en önemli faktör, 0,16 önem ağırlığı ile taşıma maliyeti olarak bulunmuştur. Depo Yatırım Maliyeti 0,13 ile ikinci en önemli, Müşterilere Yakınlık 0,08 ile en önemli üçüncü faktör olarak hesaplanmıştır. Torbalı, Menemen, Kemalpaşa, Çiğli ve Bayraklı olarak belirlenen alternatiflerin içindeki en iyisi Torbalı olarak bulunmuştur.

Bu araştırmanın temel kısıtlılığı araştırmanın öznel yargılara dayanıyor olmasıdır. Ayrıca, vaka çalışması gelişmekte olan bir ülkede, Türkiye'de gerçekleştirilmiştir. Gelecekteki çalışmalar önerilen kavramsal çerçeveyi Türkiye'deki farklı sektörlerde ve diğer gelişmekte olan ülkelerde uygulamaya odaklanabilir. Kriterlerin önem ağırlıkları, alternatiflerin sıralanması başka çok kriterli karar verme teknikleri ile hesaplanabilir.

KAYNAKÇA

- Abo-Elnaga, Y., El-Sobky, B. ve Al-Naser, L. (2017). "An active-set trust-region algorithm for solving warehouse location problem". *Journal of Taibah University for Science*, 11, 353-358.
- Aghezzaf, E. (2005). "Capacity planning and warehouse location in supply chains with uncertain demands". *Journal of the Operational Research Society*, 56(4), 453-462.
- Aktepe, A. ve Ersöz, S. (2014). "AHP-VIKOR ve MOORA Yöntemlerinin Depo Yeri Seçim Probleminde Uygulanması". *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 25(1-2), 2-15.
- Amiri, A. (2006). "Designing a distribution network in a supply chain system: formulation and efficient solution procedure". *European Journal of Operational Research*, 171, 567-576.
- Askin, R.G., Baffo, I. ve Xia, M. (2014). "Multi-commodity warehouse location and distribution planning with inventory consideration". *International Journal of Production Research*, 52(7), 1897-1910.
- Baker, B.M. (1982). "Linear Relaxations of the Capacitated Warehouse Location Problem". *The Journal of the Operational Research Society*, 33(5), 475-479.
- Benalcazar, P., Kaminski, J. ve Saluga, P.W. (2017). "The storage location problem in a coal supply chain: background and methodological approach". *Mineral Resources Management*, 33(1), 5-14.
- Bhatnagar, R. ve Sohal, A.S. (2005). "Supply chain competitiveness: measuring the impact of location factors, uncertainty and manufacturing practices". *Technovation*, 25, 443-456.
- Brahimi, N. ve Khan, S.A. (2014). "Warehouse location with production, inventory, and distribution decisions: a case study in the lube oil industry". *4OR-A Quarterly Journal of Operations Research*, 12, 175-197.
- Brunaud, B., Bassett, M.H., Agarwal, A., Wassick, J.M. ve Grossmann, I.E. (2018). "Efficient formulations for dynamic warehouse location under discrete transportation costs". *Computers and Chemical Engineering*, 111, 311-323.
- Chatterjee, K. ve Kar, S. (2013). "An Induced Fuzzy Rasch-VIKOR Model for Warehouse Location Evaluation under Risky Supply Chain". In: *International Conference on Pattern Recognition and Machine Intelligence, PREMI 2013. Lecture Notes in Computer Science*, vol. 8251. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Chen, C., Liu, J., Li, Q., Wang, Y., Xiong, H. ve Wu, S. (2017). "Warehouse Site Selection for Online Retailers in Inter-connected Warehouse Networks". *IEEE International Conference on Data Mining*.
- Chung, S.H., Lee, A.H. ve Pearn, W.L. (2005). "Product mix optimization for semiconductor manufacturing based on AHP and ANP analysis". *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 25, 1144-1156.
- da Silva, D.D., de Vasconcelos, N.V.C. ve Cavalcante, C.A.V. (2015). "Multicriteria Decision Model to Support the Assignment of Storage Location of Products in a Warehouse". *Mathematical Problems in Engineering*, 2015, Makale No. 481950, 8 sayfa.
- Demirel, T., Demirel, N.C. ve Kahraman, C. (2010). "Multi-criteria warehouse location selection using Choquet integral". *Expert Systems with Applications*, 37, 3943-3952.
- Dey, B., Bairagi, B., Sarkar, B. ve Sanyal, S.K. (2016). "Warehouse location selection by fuzzy multicriteria decision making methodologies based on subjective and objective criteria". *International Journal of Management Science and Engineering Management*, 11(4), 262-278.
- Dey, B., Bairagi, B., Sarkar, B. ve Sanyal, S.K. (2017). "Group heterogeneity in multi member decision making model with an application to warehouse location selection in a supply chain". *Computers & Industrial Engineering*, 105, 101-122.
- Duran, O ve Aguilo, J. (2008). "Computer-aided machine-tool selection based on a Fuzzy-AHP approach". *Expert Systems with Applications*, 34, 1787-1794.
- Durmuş, A., ve Türk, S.S. (2014). "Factors Influencing Location Selection of Warehouses at the Intra-Urban Level: Istanbul Case". *European Planning Studies*, 22(2), 268-292.
- Emeç, Ş. ve Akkaya, G. (2018). "Stochastic AHP and fuzzy VIKOR approach for warehouse location selection problem". *Journal of Enterprise Information Management*, 31(6), 950-962.
- Gill, A. ve Bhatti, M.I. (2007). "Optimal model for warehouse location and retailer allocation". *Applied Stochastic Models in Business and Industry*, 23, 213-221.
- Gomes, L.F.A.M. ve Rangel, L.A.D. (2009). "An application of the TODIM method to the multicriteria rental evaluation of residential properties". *European Journal of Operational Research*, 193, 204-211.
- Gomes, L.F.A.M., Rangel, L.A.D. ve Maranhao, F.J.C. (2009). "Multicriteria analysis of natural gas destination in Brazil: An application of the TODIM method". *Mathematical and Computer Modelling*, 50, 92-100.
- Hakim, R.T. ve Kusumastuti, R.D. (2018). "Model to Determine Relief Warehouse Location in East Jakarta Using the Analytic Hierarchy Process". *International Journal of Technology*, 7, 1405-1414.
- He, J., Feng, C., Hu, D. ve Liang, L. (2017). "A Decision Model for Emergency Warehouse Location Based on a Novel Stochastic MCDA Method: Evidence from China". *Mathematical Problems in Engineering*, 2017, Makale No. 7804781, 10 sayfa.
- Heizer, J. ve Render, B. (2006). "Operations Management". 8th ed. Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Kahraman, C., Ruan, D. ve Dogan, I. (2003). "Fuzzy group decision making for facility location selection". *Information Sciences*, 157, 135-153.

- Kalfakakou, R., Katsavounis, S. ve Tsouros, K. (2003). "Minimum number of warehouses for storing simultaneously compatible products". *International Journal of Production Economics*, 81-82, 559-564.
- Kapoor, V., Tak, S.S. ve Sharma, V. (2008). "Location selection: a fuzzy clustering approach". *International Journal of Fuzzy Systems*, 10(2), 123-128.
- Kılınççı, O., ve Önal, S.A. (2011). "Fuzzy AHP approach for supplier selection in a washing machine company". *Expert Systems with Applications*, 38, 9656-9664.
- Michel, L. ve Van Hentenryck, P. (2004). "A simple tabu search for warehouse location". *European Journal of Operational Research*, 157, 576-591.
- Onstein, A.T.C., Tavasszy, L.A. ve van Damme, D.A. (2019). "Factors determining distribution structure decisions in logistics: a literature review and research agenda". *Transport Reviews*, 39:2, 243-260.
- Önüt, S., Kara, S.S. ve Isik, E. (2009). "Long term supplier selection using a combined fuzzy MCDM approach: A case study for a telecommunication company". *Expert Systems with Applications*, 36, 3887-3895.
- Özcan, T., Çelebi, N. ve Esnaf, Ş. (2011). "Comparative analysis of multi-criteria decision making methodologies and implementation of a warehouse location selection problem". *Expert Systems with Applications*, 38, 9773-9779.
- Qin, J., Liu, X. ve Pedrycz, W. (2017). "An extended TODIM multi-criteria group decision making method for green supplier selection in interval type-2 fuzzy environment". *European Journal of Operational Research*, 258(2), 626-638.
- Queiruga, D., Walther, G., Gonzalez-Benito, J. ve Spengler, T. (2008). "Evaluation of sites for the location of WEEE recycling plants in Spain". *Waste Management*, 28, 181-190.
- Rath, S. ve Gutjahr, W.J. (2014). "A math-heuristic for the warehouse location–routing problem in disaster relief". *Computers & Operations Research*, 42, 25-39.
- Ren, P., Xu, Z. ve Gou, X. (2016). "Pythagorean fuzzy TODIM approach to multi-criteria decision making". *Applied Soft Computing*, 42, 246-259.
- Rouwenhorst, B., Reuter, B., Stockrahm, V., van Houtum, G.J., Mantel, R.J. ve Zijm, W.H.M. (2000). "Warehouse design and control: framework and literature review". *European Journal of Operational Research*, 122(3), 515-533.
- Saaty, T.L. (1980). "The Analytic Hierarchy Process". McGraw-Hill, New York.
- Singh, R.K., Chaudhary, N. ve Saxena, N. (2018). "Selection of warehouse location for a global supply chain: A case study". *IIMB Management Review*, 30, 343-356.
- Snyder, L.V. (2006). "Facility location under uncertainty: a review", *IIE Transactions*, 38(7), 547-564.
- Temur, G.T. (2016). "A novel multi attribute decision making approach for location decision under high uncertainty". *Applied Soft Computing*, 40, 674-682.
- Tseng, M.L., Lin, Y.H., Tan, K., Chen, R.H. ve Chen, Y.H. (2014). "Using TODIM to evaluate green supply chain practices under uncertainty". *Applied Mathematical Modelling*, 38(11), 2983-2995.
- Yaobao, Z., Ping, H. ve Shu, Y. (2013). "An Improved Particle Swarm Optimization for the Automobile Spare Part Warehouse Location Problem". *Mathematical Problems in Engineering*, 2013, Makale no. 726194, 6 sayfa.
- Zadeh, L.A. (1965). "Fuzzy sets". *Information Control*, 8, 338-353.

Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Riskin Kullanma Eğilimi Üzerine Etkisi

The Effect of Percieved Risk About Online Travel Booking On Tendency to Use

Fatih ERCAN, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye, fatih.ercan@beun.edu.tr
Orcid No: 0000-0001-6469-3000

Hasan KÖŞKER, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye, hasankosker@yahoo.com
Orcid No: 000-0003-0662-8301

Nalan ALBUZ, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye, nalanalbuz83@hotmail.com
Orcid No: 0000-0003-2111-0842

Öz: Çevrimiçi seyahat rezervasyonu, son yıllarda kişiler tarafından yaygın bir şekilde kullanılan seyahat rezervasyon yöntemi olarak dikkat çekmektedir. Turizm endüstrisindeki işletmelerin kendi internet siteleri, rezervasyon web siteleri ve çeşitli mobil seyahat rezervasyon uygulamalarını kullanarak kişiler rezervasyonlarını hızlı ve pratik bir şekilde yapabilmektedirler. Bununla birlikte, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan riskler kişilerin kullanma eğilimini etkileyebilmektedir. Çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde etkili algılanan risk faktörlerinin tespiti, risk unsurlarına yönelik gerekli tedbirlerin alınması açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma evrenini Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi akademik ve idari personeli oluşturmaktadır. Basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 355 katılımcıdan anket tekniği kullanılarak veriler elde edilmiş ve SPSS 21.0 for Windows programı kullanılarak analiz edilmiştir. 5'li likert ölçeğinde hazırlanan anket 27 adet ifadeden oluşmaktadır ve ilgili alanyazında daha önce yapılan çalışmalar derlenerek oluşturulmuştur. Ayrıca ankette, katılımcıların demografik özellikleri ve çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımlarına ilişkin betimleyici sorular yer almaktadır. Araştırma amacı doğrultusunda demografik bilgilere ilişkin betimsel analizler ile t testi ve Anova testleri, korelasyon, regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Regresyon analizi sonuçlarına göre algılanan performans riski, güvenlik riski ve sosyal risklerin kişilerin kullanma eğilimi üzerinde olumsuz etkiye sahip risk faktörleri olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonu, Algılanan Risk, Kullanma Eğilimi, Turizm Endüstrisi
JEL Sınıflandırması: Z30, Z31, Z32

Abstract: Online travel booking stands out as a widely used travel booking method by the people in recent years. People can make a booking quickly and easily by using the companies' own webpages, booking webpages and several mobile travel booking applications in tourism industry. However, perceived risks about online travel booking can affect the tendency to use of people. Determining the risk factors that are perceived as effective on the tendency to use the online travel booking is important in terms of taking the necessary measures for the risk factors. The aim of this study is to reveal the possible effects of perceived risks for online travel booking on the tendency to use. The research population is Zonguldak Bülent Ecevit University academic and administrative staff. Data were obtained by using questionnaire technique from 355 participants selected with simple random sampling method and analyzed with SPSS 21.0 for Windows program. There are 27 statements in the questionnaire prepared on a 5-point Likert scale and it was created by compiling the previous studies in the related literature. The questionnaire also includes descriptive questions about the demographic characteristics of the participants and their usage of online travel booking. In line with the purpose of the research, descriptive analyzes related to demographic informations and t test, Anova test, correlation and regression analyzes were performed. According to the results of the regression analysis, it was determined that the perceived performance risk, security risk and social risks are risk factors that have a negative effect on the tendency to use of people.

Keywords: Online Travel Booking, Percieved Risk, Tendency to Use, Tourism Industry
JEL Classification: Z30, Z31, Z32

1. Giriş

İnternet, son yıllarda kişiler arasında kullanım oranı giderek artan önemli bir bilgi iletişim aracı olarak dikkat çekmekte ve bu teknolojinin hemen her alanda kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde, internetin en önemli kullanım alanlarından birisi de seyahat endüstrisidir (Mouakket ve Al-hawari 2012, 46). Kişiler, seyahat planlamasından rezervasyona kadar olan aşamalarda internet teknolojilerinden yararlanmakta ve çevrimiçi ortamda rezervasyonlarını gerçekleştirebilmektedirler. Fakat her satın alma işleminde olduğu gibi tüketiciler çevrimiçi rezervasyonu kullanırken de bazı risklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Çevrimiçi ortamda tüketiciler tarafından algılanan riskler satın alma kararlarını doğrudan etkileyebilmektedir (Ozansoy Çadircı ve Sağlık Güngör 2018, 53).

Çevrimiçi rezervasyona yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine etkisine ilişkin çalışmaların son yıllarda ilgili alanyazında yoğun ilgi gördüğü, konunun farklı boyutlarda ele alındığı dikkat çekmektedir. Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan performans, zaman, sağlık, güvenlik ve sosyal risk faktörlerinin kullanma eğilimi üzerine etkileri, demografik değişkenlere göre bu etkilerin farklılık gösterip göstermediği bu konuda yapılan

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 29 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 19 Şubat / February 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

araştırmaların genel çerçevesini oluşturmaktadır (Kim, Qu ve Kim 2009; Curras-Perez ve Sanchez-Garcia 2012; Amaro ve Duarte 2015; Marriott ve Williams 2018). Tüketicilerin çevrimiçi havayolu bileti satın almaya yönelik risk algılarının incelendiği çalışmada Kim, Qu ve Kim (2009, 203), tüketicilerin algıladıkları güvenlik riskinin çevrimiçi havayolu bileti satın almada en etkili risk faktörü olduğunu ortaya koymaktadırlar. Ayrıca, çevrimiçi havayolu bileti satın almayanların, çevrimiçi ortamda satın alanlara göre risk algılarının daha fazla olduğu çalışmadan elde edilen diğer dikkat çekici bulgudur. Lin, Jones ve Westwood (2009, 804-805) tarafından, Tayvanlı tüketicilerin çevrimiçi seyahat satın almayı kullanma eğilimlerinde etkili algılanan risklerin tespitine yönelik yapılan çalışmada, güvenliğe ilişkin risk algılarının en etkili risk faktörü olduğu görülmektedir. Çevrimiçi havayolu bileti satın alma eğilimi üzerinde tüketicilerin algıladıkları risklerin etkilerinin araştırıldığı diğer bir çalışmanın (Kim, Kim ve Leong 2005, 33) sonuçları, algılanan risk faktörlerinin, tüketicilerin çevrimiçi havayolu bileti satın alma eğilimlerini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.

Bu araştırmanın amacı, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerini ortaya koymaktır. Bununla birlikte, araştırmaya katılanların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanım durumu, sıklığı ve şeklini tespit etmek, sosyo-demografik değişkenler ve çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımına ilişkin özelliklerle algılanan riskler arasındaki olası ilişkileri ortaya koyarak çıkarımlarda bulunmak, bu araştırmanın temel amacıyla birlikte ulaşılmak istenen alt amaçları oluşturmaktadır. Turizm ve seyahat endüstrisindeki işletmeler için mevcut ve potansiyel tüketicilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algıladıkları risk faktörlerinin neler olduğunun bilinmesi, bunların kullanma eğilimini ne yönde etkilediğinin anlaşılması, bu alanda daha kaliteli bir hizmet sunabilmek adına büyük önem taşımaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Risk ve Algılanan Risk Kavramları

Risk kavramı, hayatın her alanında, farklı zaman ve durumlarda karşımıza çıkabilecek olgulardan biridir. Tarihte risk kavramının kökleri Rönesans dönemine kadar dayanmakta, o dönemin şartlarında tehlikeli işlerle uğraşan gemiciler, ticaret yapanlar için bu kavram girişim ve tehlikenin bir birleşimini ifade ediyordu (Gregersen 2003, 355). İlk olarak 1940'lı yıllarda Knight tarafından riskin ekonomik faaliyetlerin önemli bir bileşeni olarak nitelendirilmesiyle birlikte üzerinde durulmaya başlanan bu kavramın, ilerleyen dönemlerde farklı disiplinlerin araştırma konusu haline geldiği görülmektedir (Quintal, Lee ve Soutar 2010, 797). Türk Dil Kurumu tarafından risk, zarara uğrama tehlikesi, riziko olarak tanımlanmaktadır (<https://www.sozluk.gov.tr>). Risk kavramının tanımı bir olumsuzluğu içerisinde barındırmakta, bu olumsuzluktan da kişiler, kurumlar, toplumlar etkilenmektedir. Burada, nihai olarak riskten etkilenenler ise gene insanlardır (Pehlivan 2008, 91). Ercan Kalkan ve Deniz (2013, 44), riskin arka planında üç faktörün bileşiminin olduğunu belirtmektedirler. Bunlar; bazı olayların mümkün olduğu bir senaryo, bu senaryonun sonucunun belirsizliği ve insanların bu sonuçtan az veya çok etkilenmeleridir.

Belirli bir sosyal ortamda ve durumda, bir kişi için bazen doğal bazen de sosyal bir olayın veya olgunun yarattığı tehlike olan risk kavramı (Gregersen 2003, 356), gerçekleşebilecek olası bir olay ya da olayların içinde barındırdığı belirsizlikler ve bunun insanlarda yarattığı olumsuz etkileri göstermektedir. Bu bakımdan kişilerin olayları algılamaları, değerlendirmeleri bir risk algısını meydana getirmektedir. Yeung ve Morris (2006, 295), algılanan riski, meydana gelebilecek kayıplar ve bunların muhtemel sonuçlarının önem derecesine ilişkin kişilerin değerlendirmesi olarak tanımlamaktadırlar. Kim, Kim ve Leong (2005, 36-38), algılanan riskin, doğası gereği öznel bir olgu olduğunu, tüketicilerde öznel değerlendirmeler sonucu bir risk algısının oluştuğunu belirtmektedirler. Yazarlar ayrıca, algılanan riskin sadece kişilerin öznel risk algısı seviyesinden etkilenmediğini, alışverişte kullanılan yöntemin de etkili olduğundan bahsetmektedirler. Dolayısıyla, algılanan risk kavramının herkes için kesin, net bir tanımla kapsamının belirlenmesi güçtür. İlk kez 1960 yılında Bauer tarafından pazarlama alanyazınına giren algılanan risk kavramının, ekonomi ve finans alanlarında da karar verme teorilerinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir (Souza, Silva ve Barbosa 2016, 1255).

2.2. Algılanan Risk Boyutları

Tüketiciler satın alma kararı verirken çeşitli faktörleri değerlendirmekte, ihtiyacını en iyi karşılayacak şekilde kararlarını vermek istemektedirler. Bu düşünceden hareketle tüketiciler karar verme ve satın alma eylemlerini gerçekleştirmektedirler. Fakat verilen kararların meydana getireceği sonuçların belirsizliği ve istenmeyen sonuçlarla da karşılaşma olasılığının olması tüketicinin değişik riskler algılamasına neden olmakta, algılanan riskler birçok faktöre ve duruma göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bu sebeple algılanan risk konusu ilgili alanyazında farklı boyutlarda ele alınmaktadır (Yüce 2014, 230).

Algılanan risk, bir ürün yada hizmeti tercih etme, satın alma ve kullanıp kullanmama kararı verilmesine neden olabilecek bir faktör olarak değerlendirilmekte, bu sebeple algılanan risk boyutlarının ilgili alanyazında birçok araştırmacı tarafından ele alınan bir konu olduğu belirtilmektedir (Koçoğlu 2016, 248). Jacoby ve Kaplan (1972, 2) tarafından yapılan en eski sınıflandırmalardan birine göre ise algılanan riskler finansal, performans, fiziksel, psikolojik ve sosyal riskler olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır. Yazarlar, bu risklerin işlevsel olarak birbirinden bağımsız olduklarını, bir risk faktöründeki artışın, diğer bir risk faktöründe artışa, azalışa neden olabileceğini ya da herhangi bir etkinin olmayabileceğini belirtmektedirler. Çevrimiçi havayolu bileti satın alma eğiliminde algılanan riskin etkisini araştırdıkları çalışmalarında Kim, Kim ve Leong (2005, 41) algılanan riski sosyal, zaman, finansal, performans, fiziksel, psikolojik ve güvenlik riski olarak yedi boyutta incelemektedirler. Karamustafa ve Erbaş'ın (2011, 123-125), paket turları satın alma

karar sürecinde algılanan riskleri inceledikleri çalışmalarında fonksiyonel (performans) risk, finansal risk, zaman riski, fiziksel risk, psikolojik risk, sosyal risk ve duyuşsal risk şeklinde hizmet sektörü bağlamında algılanan risk boyutlarını ele aldıkları görülmektedir. Liang, Li ve Xu (2018, 646-647), çevrimiçi ortamdaki belirsizlik ve algılanan risklerin tüketicilerin satın almada bu ortamı kullanma eğilimi üzerine etkilerini inceledikleri çalışmalarında, algılanan risk kavramını finansal risk, güvenlik riski, performans riski, sosyal risk ve psikolojik risk olarak beş boyutta ele aldıkları görülmektedir.

Algılanan risk boyutları ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, çalışmanın konusu, kapsamı ve özelliğine göre çalışmalarda kullanılan bu boyutların farklılaştığı görülmektedir. Hizmet sektörünün genel özellikleri, çevrimiçi ortamdaki hizmet ve satın alma şekli dikkate alındığında, güvenlik (gizlilik) riski, performans (kalite) riski, sağlık (fiziksel ve psikolojik) riski, zaman riski ve sosyal risk olarak algılanan riski boyutlandırmak mümkündür. Güvenlik riski, kişisel bilgilerin izinsiz kullanımı sonucu bu bilgilerin çalınma olasılığı ve gizliliğiyle ilgili risktir. Performans riski, ürünlerin hatalı üretimi, taahhüt edildiği gibi doğru ve tam işlev görmemesi, bu sebeplerle beklenen faydaları sağlayamaması olasılıklarına ve kaliteye yönelik risklerdir. Sağlık riski, çevrimiçi satın almalarda bilgisayarın uzun süreli kullanımının yorgunluğa, görme problemlerine yol açabilmesi ve çeşitli fiziksel rahatsızlıkların yanı sıra sahte, gerçek olmayan ürün ve hizmetleri satın alma kaygısının oluşturduğu psikolojik huzursuzluk ve gerginlikleri kapsamaktadır. Zaman riski, kötü bir satın alma kararı verilmesiyle araştırma, alışveriş için veya istenmeyen ürünlerin iade edilmesi, değişimine ayrılan zamanın boşa harcanmasıyla ilgili zaman kaybı riskidir. Sosyal risk, bir ürün ya da hizmetin tercih edilmesi sonucu toplumda akıl dışı, mantıksız, popülerliği düşük biri gibi görünmek, sosyal statü ve itibarın kaybedilmesi olasılığıdır (Zhang vd. 2012, 9). Tablo 1'de, Hong ve Yi (2012, 1307) tarafından algılanan risk boyutları ve risk unsurları açıklanmaktadır.

Tablo 1. Algılanan Risk Boyutları ve Risk Unsurları

Risk Boyutu	Risk Unsurları
Güvenlik (Gizlilik) Riski	Özel bilgilerin çalınması Satın alma alışkanlarının takip edilmesi İzinsiz iletişime geçilmesi Kullanıcı hesap bilgilerinin gizliliğinin korunamaması
Performans Riski	Orijinal olmama riski Ürün fonksiyonlarıyla ilgili riskler Ürün kalitesinin olduğundan daha fazla gösterilmesi Anlatılanlar ve gerçekte olan arasındaki olumsuz farklar
Sağlık (Psikolojik ve Fiziksel) Riski	Psikolojik baskı İsteklerin karşılanmaması Fiziksel riskler
Zaman Riski	Bilgi aramak için uzun zaman harcanması Teslimat zamanının belirsizliği Detaylı ödeme süreçlerinin olması Geri ödeme zamanlarının uzun olması
Sosyal Risk	İş ve arkadaş çevresinden gelebilecek eleştiriler Aileden gelebilecek eleştiriler

Kaynak: Hong ve Yi 2012, 1307.

2.3. Turizmde Çevrimiçi Rezervasyona Yönelik Algılanan Riskler

Algılanan risk, tüketicilerin bir ürün ya da hizmeti satın alma, kullanma kararı vermesinde belirleyici bir faktördür. Burada, bir ürün ya da hizmeti kullanma ve satın alma sürecindeki belirsizlikler tüketiciler için riskin temelini oluşturmaktadır (Naiyi 2004, 177). Bununla birlikte, satın alma işleminin yapıldığı araçlar ve ortam da tüketiciler için bazı riskler oluşturabilmektedir (Kim, Kim ve Leong 2005, 38). İnternet, günümüzde en yaygın kullanılan bilgi ve iletişim aracı olmakla birlikte, ürün ve hizmetlerin aktif bir şekilde satış ve pazarlamasının yapıldığı bir mecra olarak da görülmektedir. Turizm işletmelerinde tanıtım, iletişim, satış, rezervasyon ve diğer hizmetlerin sunulmasında internet günümüzde önemli bir araç konumundadır.

Turizm endüstrisinde, turizm hizmetlerinin çevrimiçi ortamda satın alınması ve buna yönelik algılanan riskler üzerine çalışmaların, son yıllarda ilgili alanyazında önemle üzerinde durulan konulardan biri olduğu görülmektedir. Souza, Silva ve Barbosa (2016, 1253), turistik ürünlerin satın alınma sürecinin, hizmetlerde fiziksel kanıt eksikliği gibi endüstriye özgü birtakım özelliklerden dolayı oldukça riskli olduğunu belirtmekte, bu nedenle çevrimiçi ortamda turizm hizmetlerinin satın alınmasına yönelik algılanan risklerin fazla olduğundan bahsetmektedirler. İnternet teknolojilerinin günümüzde birçok alanda işletmelerin faaliyetlerini önemli derecede etkilediğini belirten Kim, Kim ve Leong (2005, 34), seyahat endüstrisinin çevrimiçi ortamda alışveriş en iyi uyum sağlayan hizmet alanlarından biri olduğunun altını çizmektedirler. Yazarlar çevrimiçi ortamda otel rezervasyonu yapma, araba kiralama ve uçak bileti satın almanın günümüzde yoğun bir şekilde gerçekleştirildiğine de dikkat çekmektedirler.

İnternetin günümüzde kişilerin seyahat bilgisi araştırma, karar verme ve seyahatle ilgili ürün ve hizmetleri satın alma şeklini değiştirdiğini belirten Lin, Jones ve Westwood (2005, 782-783), bununla birlikte bazı tüketicilerin de yüksek maliyetler ve karmaşık seçeneklerden dolayı çevrimiçi ortamda seyahat ürünlerini satın almaya yönelik algılanan risklerinin yüksek olduğunu ve isteksiz olduklarını vurgulamaktadırlar. Amaro ve Duarte (2013, 764), seyahat ve turizm endüstrisinde, riskin çevrimiçi seyahat alışverişini engelleyici önemli bir faktör olduğunu ve dünya çapında bu alanda yapılan çalışmaların genelinde algılanan riskin çevrimiçi seyahat alışverişini etkileyen önemli bir unsur olarak ortaya çıktığını belirtmektedirler.

2.4. Algılanan Risk ve Çevrimiçi Hizmetleri Kullanma Eğilimi İlişkisi

Algılanan risk, tüketici satın alma sürecinin ilk aşamalarında belirleyici bir etken faktör olarak tanımlanmakta, hizmetlerin soyut olması, dayanıksızlığı gibi kendine has özellikleri turizm ve seyahat endüstrisinde çevrimiçi hizmetleri kullanmaya yönelik algılanan riski artırmaktadır (Kim, Qu ve Kim 2009, 205-207). Çevrimiçi işlemlerde algılanan risklerin tüketicilerin kullanma eğilimleri üzerindeki etkilerini araştıran farklı çalışmalar, algılanan risklerin tüketicilerin çevrimiçi işlemleri kullanma eğilimi üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya koymaktadır. Nguyen ve Nguyen (2017, 1903), tüketicilerin algıladıkları risklerin çevrimiçi bankacılık hizmetlerini kullanma eğilimleri üzerine etkisini araştırdıkları çalışmalarında, güvenlik riski, sosyal risk, zaman riski, finansal ve performans risklerinin tüketicilerin kullanma eğilimi üzerinde olumsuz etkiye sahip risk faktörleri olduğunu ortaya koymaktadırlar. Benzer şekilde, Marafon vd. (2018, 277) tarafından yapılan araştırmanın sonuçları da, algılanan risklerin tüketicilerin çevrimiçi bankacılık hizmetlerini kullanma eğilimi üzerinde olumsuz yönde etkili olduğunu göstermektedir.

Dönmez Genç (2017, 24), turizmde çevrimiçi rezervasyon işlemlerinin güvenlik bakımından riskli ve erişimin kısıtlı olduğu durumların tüketicilerin kullanma eğilimini olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmektedir. Yazar, güvenlik ve erişim dışında turizmde çevrimiçi rezervasyonun tercih edilmeme nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

- Çevrimiçi rezervasyon süreçlerine yönelik acemilik ya da bu süreçlerin tüketiciler tarafından hiç bilinmemesi,
- Tüketicilerin kullandıkları bir kredi kartının bulunmaması,
- Tüketicilerin geleneksel yüz yüze iletişimi tercih etmeleri,
- Çevrimiçi rezervasyon süreçleri ve işletmelere duyulan güven eksiliği,
- Kişisel bilgilerin çevrimiçi ortamda paylaşılma istenmemesi.

Çevrimiçi ortamda yapılan rezervasyon işlemlerinde algılanan risk faktörleri tüketicilerin bu hizmetleri kullanma eğilimini etkileyebilmektedir. Bu bakımdan, turizmde çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan riskler ve bunların kullanma eğilimi üzerine etkilerinin anlaşılması turizm işletmeleri açısından önem taşıyan bir konu olarak dikkat çekmektedir.

3. Yöntem

Bu araştırmanın amacı, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik tüketiciler tarafından algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerini araştırmaktır. Tüketicilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algıladıkları risklerin tespit edilmesi, turizm ve seyahat endüstrisindeki işletmelerin bu riskleri en az düzeye indirmeleri, çevrimiçi rezervasyonu daha fazla kişinin kullanmasını sağlamaları ve daha fazla kişiye erişebilmeleri açısından önem taşımaktadır. Araştırma amacı doğrultusunda hipotezler şu şekilde oluşturulmuştur:

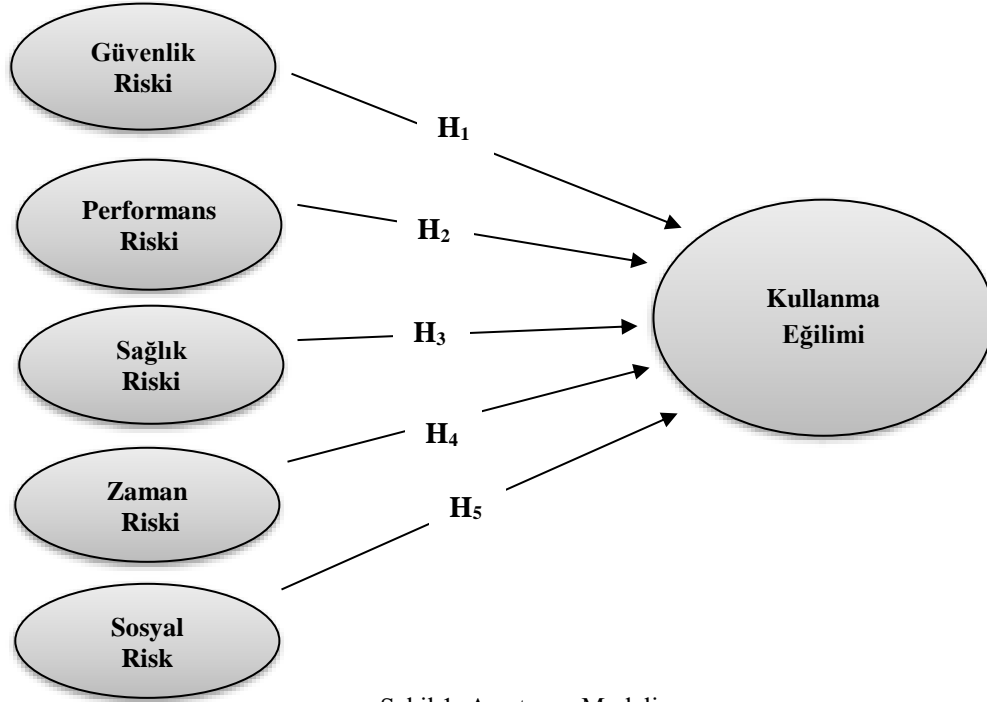
H₁: Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan güvenlik riski kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkiye sahiptir.

H₂: Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan performans riski kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkiye sahiptir.

H₃: Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan sağlık riski kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkiye sahiptir.

H₄: Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan zaman riski kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkiye sahiptir.

H₅: Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan sosyal risk kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkiye sahiptir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Araştırmanın evrenini, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi merkez ve çevre kampüslerinde çalışan akademik ve idari personel oluşturmaktadır. Araştırma evreni olarak akademik ve idari personelin seçilmesinde, aylık düzenli gelire sahip olmaları, eğitim, seminer, kongre, konferans, hizmet içi eğitim gibi nedenlerle sürekli seyahat etmeleri, konaklama ve ulaşım tarihlerinin genellikle önceden belli olması nedeniyle rezervasyonlu seyahat etmeyi tercih etmeleri etkili olmuştur. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi resmi internet sitesinde (<https://w3.beun.edu.tr/>) yer alan bilgilere göre, 2018 yılı itibarıyla 1217 akademik, 2192 idari olmak üzere toplam personel sayısı 3409 kişidir. Evrenin tamamına ulaşmanın zaman, maliyet ve ulaşılabilirlik gibi nedenlerle güç olması nedeniyle evreni temsil yeteneğine sahip örneklem alma yoluna gidilmiştir. Basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 355 akademik ve idari personelden veriler elde edilmiştir. Ural ve Kılıç (2013, 47), 3500 kişiye kadar olan evren (N) büyüklüklerinde minimum örneklem (n) büyüklüğünü 346 kişi olarak belirtmektedirler (hata payı=%5). Bu örneklem sayısı Balcı (2009, 101-102) ve Yıldız (2017, 442) tarafından da yeterli görülmektedir. Dolayısıyla, bu araştırmadaki örneklem boyutunun (n=355) yeterli büyüklükte olduğunu belirtmek mümkündür.

Nicel veri toplama tekniklerinden biri olan anket tekniği kullanılarak araştırma verileri elde edilmiştir. Ankette kullanılan ölçeğin geliştirilmesinde Zhang vd. (2012), Kim, Kim ve Leong (2005) ve Kim, Qu ve Kim (2009) çalışmalarında kullanılan ölçeklerden ve uzman görüşlerinden yararlanılarak ifadeler bu araştırmaya uygun hale getirilmiştir. İki bölümden oluşan bu anketin ilk bölümünde, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik tüketicilerin algıladıkları risk faktörleri ve kullanma eğilimine etkisini ölçmeye yönelik 5'li Likert (1="Kesinlikle Katılmıyorum", 2="Katılmıyorum", 3="Kısmen Katılıyorum Kısmen Katılmıyorum", 4="Katılıyorum", 5="Kesinlikle Katılıyorum") ölçeğinde hazırlanan ifadeler yer almaktadır. İkinci bölümde ise ankete katılanların sosyo-demografik özellikleri ile çevrimiçi rezervasyonu daha önce kullanıp kullanmama durumu, çevrimiçi rezervasyon ve günlük internet kullanım sıklığı, çevrimiçi rezervasyon yapma kararı almada bilgi alınan kaynaklar, hangi turistik hizmetlerin rezervasyonunun çevrimiçi ortamda yapıldığını tespit etmeye yönelik ifadeler yer almaktadır.

Araştırmada öncelikle, katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanımlarına yönelik tanımlayıcı sorulara verdikleri cevaplara ilişkin elde edilen bulgular yüzde ve frekans dağılımlarına göre analiz edilmiştir. Daha sonraki kısımda ise çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk boyutlarına dair faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, ankete katılanların sosyo-demografik özellikleri ve çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanımlarıyla algılanan risk faktörleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı t-testi ve Anova testi ile analiz edilmiştir. Ayrıca, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk faktörleri ile kullanma eğilimi arasındaki ilişki basit korelasyon analizi yardımı ile test edilmiştir. Katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde etkili olan algılanan risk faktörlerinin hangileri olduğunun tespitinde çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır.

Gerçekleştirilecek analizlerde hangi istatistiksel yöntemlerin kullanılacağına karar verilmesi için normal dağılım testi gerçekleştirilmiştir. George ve Mallery'e (2014, 71) göre, normal dağılım testleri sonucu elde edilen çarpıklık ve basıklık değerlerinin -2 ve +2 aralığında olması normal dağılım olduğunu göstermektedir. Hair Jr. vd. (2014: 32) ise bu değerlerin -1 ile +1 arasında olması gerektiğini belirtmektedirler. Bu noktadan hareketle, Tablo 2'deki çarpıklık-basıklık değerleri dikkate alındığında, bu araştırma sonucu elde edilen verilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Bu sebeple, bu araştırma amacı doğrultusunda kullanılacak istatistiksel analizlerde parametrik testler kullanılacaktır.

Tablo 2. Normal Dağılım Testi

		İstatistik Değeri	Standart Hata Değeri
Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risk ve Kullanma Eğilimi Ölçeği	Çarpıklık	,203	,129
	Basıklık	,535	,258

Araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğini ölçmeye yönelik güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiş, elde edilen Cronbach Alpha değeri 0,903 olmuştur. Güvenirlik katsayısı, 0 ile 1 arasında değerler alır, bu değer 1'e yaklaştıkça güvenilirlik artmaktadır (Ural ve Kılıç 2013, 80; Kayış 2010, 405). Dolayısıyla bu araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğunu belirtmek mümkündür. Bu araştırmada elde edilen verilerin analizinde SPSS 21.0 for Windows programı kullanılmıştır. Analiz edilen veriler tablolara aktarılmış ve araştırmacılar tarafından yorumlanmıştır.

4. Bulgular

4.1. Sosyo-Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılanların sosyo-demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	f	%	Değişkenler	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Erkek	198	55,8	Eğitim Düzeyi	Lise	19	5,4
	Kadın	157	44,2		Önlisans	23	6,5
Yaş	21-30	65	18,3		Lisans	86	24,2
	31-40	190	53,5		Lisansüstü	227	63,9
	41-50	79	22,3	Meslek	Akademisyen	223	62,8
	51-60	16	4,5		Memur	132	37,2
	61 ve üzeri	5	1,4	Hane Halkı Gelir Durumu (TL)	2500-5000	139	39,2
Medeni Hal	Evli	237	66,8		5001-7500	89	25,1
	Bekar	118	33,2		7501-10000	98	27,6
				10000 ve üzeri	29	8,2	

Tablo 3'teki veriler incelendiğinde, ankete katılan erkek sayısının (n=198) kadın sayısına (n=157) oranla biraz daha fazla olduğu ve katılımcıların yarısından fazlasının (%53,5) 31-40 yaş aralığında oldukları görülmektedir. Diğer sosyo-demografik verilere bakıldığında, katılımcıların çoğunlukla evli (%66,8) ve akademisyen (%62,8) olduğu, eğitim durumlarının ise büyük oranda lisansüstü (%63,9) düzeyde olduğu ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların hane halkı gelir durumları ise aylık 2500-5000 TL (%39,2), 7501-10000 TL (%27,6) ve 5001-7500 TL (%25,1) oranlarında çoğunluk arz etmektedir.

4.2. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonu Kullanımına Yönelik Bulgular

Tablo 4’de, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımlarına yönelik tanımlayıcı sorulara ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 4. Katılımcıların Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonu Kullanımlarına İlişkin Bulgular

Değişkenler	Gruplar	f	%
Günlük Ortalama İnternet Kullanım Sıklığı	1 saatten daha az	15	4,2
	1-3 saat	125	35,2
	4-6 saat	135	38,0
	7-9 saat	58	16,3
	10 saat ve daha fazla	22	6,2
İnternet Ortamında Rezervasyon Yapıp Yapmama Durumu	Evet	326	91,8
	Hayır	29	8,2
Rezervasyonu Yapılan Turistik Ürün	Otobüs Bileti	300	84,5
	Araba Kiralama	49	13,8
	Uçak Bileti	254	71,5
	Restoran/Lokanta	66	18,6
	Otel	253	71,3
	Gezi/Tur	129	36,3
İnternet Üzerinden Rezervasyon Yapma Sıklığı	Yılda 1 Defa	41	11,5
	Yılda 2-3 Defa	115	32,4
	Yılda 4-5 Defa	79	22,3
	Yılda 6 Defa ve Daha Fazla	91	25,6
Rezervasyon Bilgi Kaynakları	Televizyon	47	13,2
	Sosyal Medya	125	35,2
	Reklam	47	13,2
	Arkadaşlar	168	47,3
	İnternet	166	46,8
	Arama Motoru	32	9,0
	Otel İnternet Siteleri	35	9,9
	Acenta İnternet Siteleri	38	10,7
	Havayolu İşletmeleri İnternet Siteleri	26	7,3

Çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımına yönelik katılımcılara yöneltilen sorulara verilen cevaplar incelendiğinde, günlük ortalama internet kullanım sıklığının katılımcılar arasında 4-6 saat (%38) ve 1-3 saat (%35,2) olarak yoğunlaştığı ve katılımcıların tamamına yakınının (%91,8) daha önce çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaptırmış olduğu görülmektedir. Yılda 2-3 defa seyahat rezervasyonu yaptıranların çoğunlukta olduğu (%32,4), çevrimiçi seyahat rezervasyonunun en çok kullanıldığı başlıca turistik ürünlerin ise sırasıyla otobüs bileti (%84,5), uçak bileti (%71,5) ve otel rezervasyonu (%71,3) olduğu araştırmada elde edilen veriler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonu yapma kararı alırken en çok başvurdukları bilgi kaynakları da arkadaşlar (%47,3), internet (%46,8) ve sosyal medya (%35,2) olarak dikkat çekmektedir.

4.3. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risk Boyutlarına İlişkin Faktör Analizi

Tablo 5'te, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk boyutlarına ilişkin faktör analizi ve güvenilirlik analizi değerleri görülmektedir. Ayrıca, algılanan risk boyutlarına ilişkin katılımcıların görüşlerinin aritmetik ortalaması, faktör yükleri ve özdeğerleri ile açıklanan varyans oranları yer almaktadır.

Tablo 5. Katılımcıların Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risk Boyutlarına İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA)

Faktörler	Faktör Yükleri	Özdeğerler	Faktör Açıklayıcılığı	Güvenilirlik (α)	Aritmetik Ortalama (1-5)*
Güvenlik Riski		11,051	17,754	0,940	3,32
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonunda özel bilgilerimi gönderirken kendimi güvende hissetmem.	0,743				3,21
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaparken kredi kartı bilgilerinin çalınma olasılığı yüksektir.	0,846				3,25
Kişisel bilgilerin gönderilmesinde internet ağı genelde tehlikeli bir ortamdır.	0,881				3,46
İnternet rezervasyonu, özel bilgileri vermek için güvenilir değildir.	0,858				3,34
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaparken verdiğim kişisel bilgilerin çalınma ihtimali yüksektir.	0,901				3,34
Performans Riski		4,377	15,996	0,893	2,91
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaparken beklenen hizmeti alabileceğimden emin değilim.	0,805				2,84
İnternet üzerinden satın alacağım seyahat hizmetinin vaad edilen performansı gösterip göstermeyeceği konusunda endişe duyarım.	0,816				3,07
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırırsam, beklediğim hizmet ayrıcalıklarının ve faydaların sağlanamayacağından kaygı duyarım.	0,851				2,96
İnternet üzerinden gerçekleştirilen rezervasyon hizmetlerinin performansı ile ilgili meydana gelebilecek sorunları düşündüğümde çevrimiçi seyahat rezervasyonunu çok riskli buluyorum.	0,722				2,79
Sağlık Riski		1,678	15,587	0,891	1,92
Seyahat rezervasyonu için interneti kullanmanın uyku bozukluğu, bel ve sırt ağrıları gibi rahatsızlık verici fiziksel yan etkilere neden olabileceğinden endişe duyarım.	0,771				1,81
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırma ile ilişkili muhtemel sağlık risklerinden endişe duyarım.	0,785				1,69
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaparken bilgisayar, tablet ya da akıllı telefon ekranına bakmaktan kaynaklı muhtemel göz yorgunluğu ve rahatsızlıklarından kaygı duyarım.	0,760				1,89
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yapma düşüncesi istemsiz bir kaygı duymama neden olur.	0,594				2,15

İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yapma düşüncesi bana psikolojik bir rahatsızlık hissi verir.	0,644				1,92
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yapma fikri gereksiz bir gerginlik hissi yaşamama neden olur.	0,574				2,07
Zaman Riski		1,211	12,673	0,911	1,87
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırma çok fazla vaktimi alacak bir işlemdir.	0,809				1,97
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırma zamanımın boşa gitmesine neden olacaktır.	0,817				1,79
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırma zamanımı verimsiz kullanmama neden olur.	0,783				1,83
Günlük programımda internet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırmak için vakit ayırmak üzerimde gereksiz bir zaman baskısı oluşturur.	0,711				1,90
Sosyal Risk		1,065	9,779	0,835	1,75
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırmam, fikirlerine değer verdiğim kişilerin bunu saçma ve akılsız olarak değerlendirmesine neden olabilir.	0,663				1,96
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yapmak diğer kişilerin benim hakkımdaki fikirlerini olumsuz yönde etkiler.	0,676				1,67
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptırmanın, arkadaşlarım tarafından gösteriş yaptığım düşüncesine neden olacağından kaygı duyarım.	0,614				1,62
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği= .917, Bartlett's Test of Sphericity: p<.00 (Chi-Square 7988,493 df=351), Açıklanan Kümülatif Varyans: % 71,788.					

Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk faktörlerine ilişkin ölçekte 22 ifade bulunmaktadır. Araştırma verilerinin faktör analizine uygunluğunun tespiti için Bartlett testi ve Kaiser-Meyer Olkin (KMO) örneklem büyüklüğü testleri yapılmıştır. Bartlett testi, elde edilen p değerinin anlamlı olduğunu ($p < 0,00$), KMO değeri (0,917) verilerin faktör analizi yapmak için uygun olduğunu göstermektedir (Kalaycı 2010, 322). Faktör analizi sonuçları, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklere ilişkin ölçekteki ifadelerin beş boyutta toplandığını göstermektedir. Bu boyutların özdeğerleri 1'den büyük ve toplam varyansın %71,788'ini açıklamaktadır. Ölçekte bulunan güvenlik riski (0,940), performans riski (0,893), sağlık riski (0,891), zaman riski (0,911) ve sosyal risk (0,835) algılanan risk alt boyutlarının güvenilirlik katsayıları hesaplanmış ve güvenilirliğin yüksek dercede (Kayış 2010, 405) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5'te, faktörlere ait aritmetik ortalamalara bakıldığında, güvenlik riski faktörüne ait genel aritmetik ortalamasının $\bar{X} = 3,32$ olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan güvenlik risklerinin ortalamasının üzerinde bir düzeyde olduğunu belirtmek mümkündür. Algılanan performans riski faktörüne ait aritmetik ortalamaya bakıldığında, ortalamaya yakın düzeyde olduğu ($\bar{X} = 2,91$), algılanan sağlık riski ($\bar{X} = 1,92$), zaman riski ($\bar{X} = 1,87$) ve sosyal riske ($\bar{X} = 1,75$) ilişkin aritmetik ortalamaların ise ortalamasının altında düzeyde olduğu görülmektedir. Elde edilen bu verilere göre, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algıladıkları riskler güvenlik riski boyutunda ortalamasının üzerinde en fazla iken, algılanan performans riski bunu takip etmektedir. Algılanan güvenlik riski boyutunda "Kişisel bilgilerin gönderilmesinde internet ağı genelde tehlikeli bir ortamdır." İfadesi katılımcılar tarafından en yüksek düzeyde ($\bar{X} = 3,46$) onay gören ifadedir. Algılanan performans riski boyutunda ise "İnternet üzerinden satın alacağım seyahat hizmetinin vaad edilen performansı gösterip göstermeyeceği konusunda endişe duyarım." ifadesi katılımcılar tarafından en yüksek düzeyde onaylanan ifade olarak görülmektedir.

4.4. Kullanma Eğilimi Ölçeği

Tablo 6'da, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimlerine ilişkin ölçeğe ait güvenilirlik analizi, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri yer almaktadır. Ölçeğe ait Cronbach Alpha değeri 0,938, aritmetik

ortalama ise $\bar{X} = 3.70$ 'dir. Bu sonuç, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimlerinin ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Kullanma Eğilimi Ölçeği

Faktör	Aritmetik Ortalama (\bar{X})	Standart Sapma	Güvenilirlik (α)
Kullanma Eğilimi	3,70	1,03	0,938
Seyahat rezervasyonu yaptırmada interneti kullanmak iyi bir fikirdir.		0,98	
Seyahat rezervasyonu yaptırmak için interneti kullanmak benim için uygun bir yöntemdir.		1,04	
Seyahatlerimde internet üzerinden rezervasyonu sıklıkla kullanmaya özen göstereceğim.		1,07	
İnternet üzerinden seyahat rezervasyonunu gelecekte de kullanacağım.		0,99	
Seyahat rezervasyonlarımı internet üzerinden yapmak öncelikli tercihim olacaktır.		1,08	

4.5. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risk Faktörlerinin Cinsiyet, Medeni Hal ve Mesleğe Göre Karşılaştırılması (Bağımsız Gruplar İçin T Testi)

Tablo 7'de, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin katılımcıların cinsiyeti, medeni hal ve mesleklerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine ilişkin bağımsız gruplar için t testi analiz sonuçları görülmektedir. Anlamlı bulunmayan boyutlara tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 7. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risklerin Cinsiyet, Medeni Hal ve Mesleğe Göre Karşılaştırılması

Faktör	Değişkenler	Sayı (N)	Aritmetik Ortalama(\bar{X})	Standart Sapma (S.S.)	t-Değeri	Serbestlik Derecesi (df)	p-Değeri
Sosyal Risk	Erkek	198	1,93	0,86	4,74	353	0,000
	Kadın	157	1,52	0,72			
Sosyal Risk	Evli	237	1,84	0,89	2,91	353	0,004
	Bekar	118	1,57	0,64			
Güvenlik Riski	Akademisyen	223	3,19	1,09	3,01	353	0,003
	Memur	132	3,53	0,87			
Performans Riski	Akademisyen	223	2,77	1,03	3,55	353	0,000
	Memur	132	3,15	0,84			
Sağlık Riski	Akademisyen	223	1,79	0,78	3,96	353	0,000
	Memur	132	2,14	0,83			
Zaman Riski	Akademisyen	223	1,77	0,86	2,81	353	0,005
	Memur	132	2,05	0,92			
Sosyal Risk	Akademisyen	223	1,59	0,74	4,81	353	0,000
	Memur	132	2,02	0,89			

Analizler sonucu elde edilen veriler incelendiğinde (Tablo 7), erkek ve kadın katılımcılarla evli ve bekar katılımcıların algılanan sosyal risklerinin, 0,05 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı farklılık gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Test sonuçlarına göre, erkek ($\bar{X}=1,93$) ve evli ($\bar{X}=1,84$) katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan sosyal risk düzeylerinin kadın ($\bar{X}=1,52$) ve bekar ($\bar{X}=1,57$) katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, mesleklere göre algılanan risk boyutlarının tamamının anlamlı farklılıklar gösterdiği dikkat çekmektedir ($p<0,05$). Buna göre, memur katılımcıların algılanan güvenlik ($\bar{X}=3,53$), performans ($\bar{X}=3,15$), sağlık ($\bar{X}=2,14$), zaman ($\bar{X}=2,05$) ve sosyal ($\bar{X}=2,02$) risk düzeylerinin akademisyen katılımcılara göre daha yüksek olduğunu belirtmek mümkündür.

4.6. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risk Faktörlerinin Yaş, Eğitim Düzeyi, Hane Halkı Gelir Durumu, Günlük Ortalama İnternet Kullanım Sıklığı, İnternet Üzerinden Rezervasyon Yapma Sıklığına Göre Karşılaştırılması (Anova Testi)

Tablo 8’de, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algıladıkları risklerin yaş, eğitim düzeyi ve hane halkı gelir durumuna göre karşılaştırılmasını içeren bağımsız örneklem için tek yönlü varyans analizi (Anova) testi sonuçları görülmektedir. Anlamli bulunmayan boyutlara tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 8. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risklerin Yaş, Eğitim Düzeyi ve Hane Halkı Gelir Durumuna Göre Karşılaştırılması

Faktör	Değişkenler	Sayı (N)	Aritmetik Ortalama (\bar{X})	Standart Sapma (S.S.)	F-Değeri	p-Değeri
Performans Riski	Lise	19	2,93	0,66	4,140	0,007
	Önlisans (a)	23	3,48	0,83		
	Lisans	86	3,04	0,88		
	Lisansüstü(a)	227	2,80	1,03		
Sağlık Riski	Lise (a)	19	2,47	1,05	5,498	0,001
	Önlisans	23	2,09	0,73		
	Lisans	86	2,05	0,77		
	Lisansüstü (a)	227	1,81	0,80		
Zaman Riski	Lise (a)	19	2,56	1,24	4,750	0,003
	Önlisans (a)	23	1,66	0,52		
	Lisans (a)	86	1,93	0,89		
	Lisansüstü (a)	227	1,82	0,86		
Sosyal Risk	Lise (a)	19	2,26	0,87	7,144	0,000
	Önlisans	23	1,98	0,71		
	Lisans (b)	86	1,95	0,95		
	Lisansüstü (a) (b)	227	1,61	0,74		
Sağlık Riski	2500-5000 (a)(b)	139	2,10	0,83	3,821	0,010
	5001-7500 (a)	89	1,809	0,73		
	7501-10000(b)	98	1,802	0,77		
	10001 ve üzeri	29	1,83	0,99		
Zaman Riski	2500-5000 (a)(b)	139	2,10	0,96	5,252	0,001
	5001-7500 (a)	89	1,72	0,71		
	7501-10000(b)	98	1,70	0,88		
	10001 ve üzeri	29	1,86	0,86		
Sosyal Risk	2500-5000 (a)(b)	139	2,06	0,88	12,030	0,000
	5001-7500 (a)	89	1,50	0,65		
	7501-10000(b)	98	1,55	0,68		
	10001 ve üzeri	29	1,70	0,99		

Not: Grup karşılaştırmalarında aynı harfi taşıyan gruplar arasında anlamlı farklılık vardır ($p < 0,05$).

Tablo 8 deki analiz sonuçlarına göre, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan riskler katılımcıların eğitim düzeyi ve hane halkı gelir durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir. Katılımcıların yaşlarına göre ise 0,05 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, önlisans düzeyinde eğitime sahip katılımcıların ($\bar{X}=3,48$) performans riski algısı lisansüstü eğitime sahip katılımcılara ($\bar{X}=2,80$) göre, lise düzeyinde eğitime sahip katılımcıların ($\bar{X}=2,47$) sağlık riski algılamaları da lisansüstü eğitime sahip katılımcılara ($\bar{X}=1,81$) göre daha fazladır. Zaman riski algısı tüm eğitim seviyelerinde birbirinden anlamlı farklılık göstermekle birlikte, en yüksek zaman riski algısına sahip grup ise lise mezunlarıdır ($\bar{X}=2,56$). Algılanan sosyal risk boyutunda, lise ($\bar{X}=2,26$) ve lisans ($\bar{X}=1,95$) düzeyinde eğitime sahip olan katılımcıların lisansüstü ($\bar{X}=1,61$) eğitim düzeyindeki katılımcılara göre sosyal risk algılarının daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Bu bulgulardan hareketle, eğitim düzeyi düştükçe çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik risk algısının arttığı belirtilebilir. Hane halkı gelir durumuna bakıldığında, aylık geliri daha düşük olan katılımcıların algıladıkları sağlık, zaman ve sosyal riskler yüksektir.

Tablo 9’da, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin katılımcıların günlük ortalama internet kullanım sıklığı ve internet üzerinden rezervasyon yapma sıklığına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine ilişkin Anova testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 9. Çevrimiçi Seyahat Rezervasyonuna Yönelik Algılanan Risklerin Günlük Ortalama İnternet Kullanım Sıklığı ve İnternet Üzerinden Rezervasyon Yapma Sıklığına Göre Karşılaştırılması

Faktör	Değişkenler	Sayı (N)	Aritmetik Ortalama (\bar{X})	Standart Sapma (S.S.)	F-Değeri	p-Değeri
Performans Riski	1 saatten az (a)	15	3,46	0,94	2,947	0,020
	1-3 saat	125	2,98	1,05		
	4-6 saat	135	2,95	0,93		
	7-9 saat (a)	58	2,60	0,81		
	10 saat ve daha fazla	22	2,81	1,10		
Sağlık Riski	1 saatten az (a)	15	2,43	1,00	3,606	0,007
	1-3 saat (a)	125	1,79	0,71		
	4-6 saat	135	2,05	0,91		
	7-9 saat	58	1,85	0,73		
	10 saat ve daha fazla	22	1,73	0,66		
Sosyal Risk	1 saatten az	15	2,04	1,04	3,591	0,007
	1-3 saat (a)	125	1,56	0,68		
	4-6 saat (a)	135	1,91	0,95		
	7-9 saat	58	1,74	0,64		
	10 saat ve daha fazla	22	1,71	0,83		
Güvenlik Riski	Yılda 1 defa (a) (b)	41	3,73	1,04	6,885	0,000
	Yılda 2-3 defa	115	3,41	1,01		
	Yılda 4-5 defa (a)	79	3,08	0,92		
	Yılda 6 defa ve daha fazla (b)	91	3,00	1,01		
Performans Riski	Yılda 1 defa (a)	41	3,22	1,01	8,265	0,000
	Yılda 2-3 defa (b)	115	3,05	0,92		
	Yılda 4-5 defa	79	2,75	0,91		
	Yılda 6 defa ve daha fazla (a) (b)	91	2,50	0,95		
Sağlık Riski	Yılda 1 defa (a)	41	2,21	0,92	4,279	0,006
	Yılda 2-3 defa	115	1,92	0,83		
	Yılda 4-5 defa	79	1,89	0,78		
	Yılda 6 defa ve daha fazla (a)	91	1,68	0,73		
Sosyal Risk	Yılda 1 defa (a)	41	2,04	1,04	3,504	0,016
	Yılda 2-3 defa	115	1,71	0,76		
	Yılda 4-5 defa	79	1,79	0,93		
	Yılda 6 defa ve daha fazla (a)	91	1,55	0,68		

Not: Grup karşılaştırmalarında aynı harfi taşıyan gruplar arasında anlamlı farklılık vardır ($p < 0,05$).

Tablo 9'daki sonuçlara göre, günlük ortalama internet kullanım sıklığı 1 saatten az ($\bar{X}=3,46$) olan katılımcılarla 7-9 saat ($\bar{X}=2,60$) günlük ortalama internet kullanım sıklığına sahip katılımcıların performans riski algısı arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Günlük ortalama internet kullanım sıklığı 1 saatten az ($\bar{X}=2,43$) olan katılımcılarla 1-3 saat ($\bar{X}=1,79$) arasında olan katılımcıların sağlık riski algılamaları da anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ayrıca, günlük ortalama internet kullanım sıklığı 4-6 saat ($\bar{X}=1,91$) katılımcıların 1-3 saat ($\bar{X}=1,56$) olan katılımcılara göre çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik sosyal risk algılarının farklılaştığı ve yüksek olduğu dikkat çekmektedir. İnternet üzerinden rezervasyon yapma sıklığına göre, yılda bir defa internet üzerinden seyahat rezervasyonu yaptıranların risk algılarının diğer katılımcılara göre daha yüksek olduğu, internet üzerinden daha fazla rezervasyon yapan katılımcıların risk algılarının daha düşük olduğu görülmektedir.

4.7. Korelasyon Analizi

Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk boyutları ve kullanma eğilimi arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 10. Korelasyon Analizi

Faktörler	Kullanma Eğilimi	Güvenlik Riski	Performans Riski	Sağlık Riski	Zaman Riski	Sosyal Risk
Kullanma Eğilimi	1	-,487**	-,528**	-,424**	-,350**	-,339**
Güvenlik Riski		1	,575**	,344**	,251**	,145**
Performans Riski			1	,395**	,258**	,283**
Sağlık Riski				1	,689**	,650**
Zaman Riski					1	,554**
Sosyal Risk						1

**p<0,01

Tablo 10'da, Pearson korelasyon analizi sonucu elde edilen bulgulara göre, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk boyutları ile kullanma eğilimi arasındaki ilişkinin negatif yönlü ve anlamlı olduğu görülmektedir ($p<0,01$). Bu bulgulardan hareketle, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan riskler arttıkça katılımcıların kullanma eğilimlerinin azaldığını ifade etmek mümkündür. Algılanan performans riski ($r=-,528$) ile kullanma eğilimi arasında orta düzeyde negatif yönlü bir ilişki bulunmaktayken, algılanan güvenlik riski ($r=-,487$), sağlık riski ($r=-,424$), zaman riski ($r=-,350$) ve sosyal risk ($r=-,339$) arasında ise negatif yönlü zayıf bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

4.8. Regresyon Analizi

Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerini tespit etmek amacıyla regresyon analizi gerçekleştirilmiştir (Tablo 11).

Tablo 11. Regresyon Analizi

	Beta	Standart Hata	t	p	VIF	Düzeltilmiş R ²	ANOVA
Sabit	5,844	0,153	38,132	0,000*		0,375	F= 43,422 P=0,000
Güvenlik Riski	-0,225	0,048	-4,726	0,000*	1,574		
Performans Riski	-0,279	0,051	-5,511	0,000*	1,625		
Sağlık Riski	-0,098	0,077	-1,274	0,203	2,613		
Zaman Riski	-0,091	0,061	-1,488	0,138	1,990		
Sosyal Risk	-0,128	0,064	-1,995	0,047	1,848		

*p<0,05, R² = 0,384

Yapılan regresyon analizinde öncelikle bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığı incelenmiştir. Bunun tespiti için belirleyici olan unsurlar varyans büyütme faktörü (VIF) ve R² değerleridir. VIF değerinin ≤ 10 olması ve/veya R² $\leq 0,90$ olması çoklu doğrusal bağlantı probleminin olduğunu göstermektedir (Hair Jr. vd. 2014, 200; Albayrak 2005, 114; Vupa ve Gürünlü Alma, 2008, 99). Tablo 11'deki VIF ve R² değerleri, algılanan risk boyutlarına ilişkin çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığını göstermektedir.

Tablo 11'deki bulgular, değişkenler arasındaki çoklu doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir (F=43,422; p<0,01). Düzeltilmiş R² değerine göre, algılanan risk faktörleri kullanma eğiliminin %37,5'ini açıklamaktadır. Bununla birlikte, algılanan güvenlik riski ($\beta=-0,225$; p<0,01), performans riski ($\beta=-0,279$; p<0,01) ve sosyal risk ($\beta=-0,128$; p<0,05) faktörlerinin, çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde anlamlı ve olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir. Buna karşılık, algılanan sağlık ve zaman riski faktörlerinin kullanma eğilimi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir (p>0,05). Dolayısıyla, H₁, H₂ ve H₅ kabul edilirken, H₃ ve H₄ reddedilmiştir. Ayrıca analiz sonuçlarına göre, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde etkili en önemli faktörlerin sırasıyla performans riski (t=-5,511), güvenlik riski (t=-4,726) ve sosyal risk (t=-1,995) olduğu görülmektedir.

5. Tartışma

Çevrimiçi seyahat rezervasyonu, gelişen internet teknolojileri ile birlikte son zamanlarda kişiler arasında kullanımı hızla yaygınlaşan önemli rezervasyon araçlarından biri olarak görülmektedir. Seyahat ve turizm endüstrisinde faaliyet gösteren işletmelerin kendi internet siteleri, rezervasyon web siteleri ve çeşitli mobil uygulamalar aracılığı ile kullanılan çevrimiçi seyahat rezervasyonu, hızlı ve kolay erişilebilir olması açısından kişilere önemli avantajlar sunmaktadır. Buna karşın, çevrimiçi ortamda algılanan bazı risk unsurları kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde etkili olabilmektedir. Bu bağlamda, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine olası etkilerinin tespiti bu araştırmanın temel amacını oluşturmuş, bununla birlikte algılanan risklerin katılımcıların sosyo-demografik ve çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanımına ilişkin özelliklerine göre farklılaşmış farklılaşmadığının tespitine yönelik analizler gerçekleştirilmiştir.

Betimleyici analizler sonucu elde edilen bulgular, katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (%91,8) daha önce çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaptırdığını, yılda 2-3 defa (%32,4) ve yılda 6 defa ve üzeri (%25,6) çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaptıranların çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Bu veriler, ilgili alanyazında (Ling, Guo ve Yang 2014, 234; Guo vd. 2014, 104) çevrimiçi seyahat rezervasyonunun çok sayıda kişi tarafından sıklıkla kullanılan bir rezervasyon yöntemi olduğunu vurgulayan çalışmaları destekler niteliktedir. Bununla birlikte, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu en çok otobüs bileti (%84,5), uçak bileti (% 71,5) ve otel (%71,3) rezervasyonu için kullandıkları, çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaptırırken en önemli bilgi kaynaklarının ise arkadaşlar (%47,3) ve internet (%46,8) siteleri olduğu görülmektedir. İnternet ortamında yapılan kullanıcı yorumlarını okuma ve hizmetler hakkında detaylı bilgi edinebilme özellikleri, kişiler için çevrimiçi rezervasyonda interneti önemli bir bilgi kaynağı durumuna getirmekte (Keskinkılıç, Ağca ve Karaman 2016, 460), yakın çevredeki arkadaş tavsiyeleri de çevrimiçi rezervasyon yapma kararı almada etkili bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Faktör analizi sonucunda, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin güvenlik, performans, sağlık, zaman ve sosyal riskler olmak üzere toplam 5 boyuttan oluştuğu görülmektedir. Kişisel bilgilerin gönderilmesinde internetin tehlikeli bir ortam olması, güvenli olmaması, kredi kartı bilgilerinin çalınması riskinin yüksek olması ve çevrimiçi ortamda satın alınan seyahat hizmetinin vaad edilen performansı göstermesine yönelik duyulan endişeler katılımcılar tarafından yüksek düzeyde onay gören algılanan risk ifadeleridir. Hayran, Gül ve Duru (2017, 52) tarafından yapılan çalışmada, katılımcıların internette en çok almayı düşündükleri ürünlerin seyahat ürünleri (uçak, tren, otobüs, vb. bileti) olduğu ortaya konulmakta, bununla birlikte hizmetlerin vaad edildiği gibi olmaması, finansal ve kişisel bilgilerin güvenliğine yönelik endişeler en nemli risk unsurları olarak tespit edilmiştir. Buradan, bu iki çalışmanın sonuçlarının benzerlik gösterdiği, elde edilen sonuçların birbirini destekler nitelikte olduğu dikkat çekmektedir. Bu sebeple, vaad edilen hizmetlerin performansının beklentileri karşılamasının sağlanması, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik finansal ve kişisel bilgilerin güvenliğine ilişkin risklerin ortadan kaldırılması, önemle üzerinde durulması gereken hususlar olarak görülmektedir.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen t testi ve Anova testi sonuçları, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin katılımcıların sosyo-demografik ve çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanım özelliklerine göre bazı boyutlarda farklılaştığını göstermektedir. Erkek ve evli katılımcıların sosyal risk algıları daha yüksek iken, memurların tüm boyutlardaki risk algılamaları akademisyenlere göre daha yüksek düzeydedir. Katılımcıların yaşlarına göre anlamlı bir farklılık bulunmazken, daha düşük eğitim seviyesine sahip katılımcıların tüm boyutlardaki risk algılarının daha yüksek olduğu, bununla birlikte, katılımcıların aylık hane halkı gelir düzeyi düşüğe sağlık, zaman ve sosyal risk algılarının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, çevrimiçi uçak bileti satın almaya yönelik algılanan riskleri inceleyen Kim, Qu ve Kim (2009, 215-216) tarafından yapılan, daha düşük gelir seviyesine sahip kişilerin risk algılarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılan araştırmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Ayrıca, eğitim düzeyi düşüğe çevrimiçi seyahat rezervasyonu hakkında daha az bilgi sahibi olunması ve buna bağlı olarak algılanan risk düzeyinin artması bu durumun olası nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Anova testi sonucu elde edilen diğer bulgular, günlük ortalama internet kullanım sıklığı daha fazla olan katılımcıların performans ve sağlık riski algılarının daha düşük, sosyal risk algılarının ise daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, internet üzerinden daha sık rezervasyon yapan katılımcıların risk algılarının tüm boyutlarda daha düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuç, gerçekleştirdikleri bir çalışmada, çevrimiçi rezervasyon yapma sıklığı ve internet kullanım süresi daha az olan kişilerin risk algılamalarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşan Kim, Qu ve Kim'in (2009, 212-216) bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. İnterneti daha sık kullanan kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik tutumlarının daha olumlu olması ve çevrimiçi seyahat rezervasyonunu daha sık kullanması şeklinde bu durumu yorumlamak mümkündür.

Gerçekleştirilen korelasyon analizi sonucu, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risk boyutları ile kullanma eğilimi arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Algılanan riskler arttıkça kullanma eğiliminin azaldığı, en kuvvetli ilişkiye sahip boyutun ise performans riski olduğu görülmektedir. Burada, artan risk algısının kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimlerini azaltması önemli bir sorun olarak değerlendirilebilir. Regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında, algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerindeki etkisi görülmekte, katılımcıların çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimi üzerinde etkili en önemli faktörlerin sırasıyla performans riski, güvenlik riski ve sosyal risk olduğu görülmektedir. Schaarschmidt ve Höber (2017, 711-712) tarafından çevrimiçi rezervasyona yönelik algılanan risklerin incelendiği bir diğer çalışmada, algılanan performans riskinin kullanma eğilimi üzerinde en etkili faktör olduğu ortaya konulmaktadır. Söz konusu çalışmada, hizmetlerin vaad edilen performansı

göstermesine yönelik duyulan kaygı olarak performans riski tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, performans riskine yönelik kaygılar kullanma eğilimini olumsuz etkileyen önemli bir faktör olarak kendini burada da göstermektedir. Çevrimiçi seyahat rezervasyonu hizmeti sunan işletmelerin bu unsuru dikkate alarak performansla yönelik algılanan riski azaltıcı tedbirler almaları önemli bir gereklilik olarak değerlendirilebilir. Nguyen ve Nguyen (2017, 1907) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, algılanan risklerin çevrimiçi bankacılık hizmetlerini kullanma eğilimi üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu, kullanma eğilimi üzerinde en etkili faktörlerin ise güvenlik ve sosyal riskler olduğu konmaktadır. Dolayısıyla, algılanan performans riski, güvenlik riski ve sosyal risk faktörlerinin kullanma eğilimi üzerindeki olumsuz etkileri ilgili alanyazındaki benzer çalışmalar tarafından da desteklenmektedir. Kredi kartı ve kişisel bilgilerin çalınmasına dair risk algılamaları ve kişilerin arkadaş ve yakın çevrelerinden çevrimiçi seyahat rezervasyonu yapması ile ilgili eleştiriler almaları burada kullanma eğilimini olumsuz etkileyen unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Çevrimiçi ortamda seyahat rezervasyonu hizmeti sunan işletmelerin, kişilerin özel bilgileri ve kredi kartı bilgilerinin güvenliğini artırmaya yönelik çalışmalara daha fazla önem vermeleri, kişilere hem güvenlik hem de herkes tarafından onay gören bir yöntem olarak çevrimiçi seyahat rezervasyonu hizmeti sunmaları risk algılarını azaltabilecek çözüm önerileri olarak düşünülebilir.

6. Sonuç

İnternet ortamında, turizm işletmelerinin kendilerine ait internet sitelerini, aracı rezervasyon internet sitelerini kullanarak veya mobil rezervasyon uygulamaları üzerinden seyahat rezervasyonu yapma, son yıllarda kişiler arasında kullanımı hızla yaygınlaşan bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Bu araştırmadan elde edilen bulgular, kişilerin en çok otobüs bileti, uçak bileti ve otel rezervasyonu için çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullandıkları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Araba kiralama, restoran/lokanta ve gezi/tur rezervasyonunda ise çevrimiçi seyahat rezervasyonunun kullanım oranı daha düşük olarak görülmektedir. Bununla birlikte, çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaptırma kararı almada yakın çevredeki arkadaş tavsiyeleri etkili bir faktör olarak görülmektedir. Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik olumlu deneyimler ve tavsiyeler, diğer kişilerin bu yöntemi kullanmalarında etkili bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik risk algılamalarının, kişilerin demografik özellikleriyle internet ve çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanım sıklıklarına göre farklılaşması bu araştırmadan elde edilen diğer sonuçlar arasındadır. Erkek katılımcıların sosyal risk algıları daha fazlayken, memurların tüm boyutlardaki risk algıları akademisyenlere göre daha fazladır. Buna göre memurlar, çevrimiçi seyahat rezervasyonunu daha riskli bulmaktadırlar. Ayrıca, eğitim seviyesi ve hane halkı gelir düzeyi düştükçe, risk algısı artmaktadır. Daha yüksek eğitim seviyesi ve gelir düzeyindeki kişilerin risk algıları ise daha düşüktür. Dolayısıyla, düşük gelir düzeyi ve eğitim seviyesi, çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımına yönelik risk algılarının artmasına neden olmaktadır. Araştırmadan elde edilen diğer bulgulara bakıldığında, günlük internet kullanım sıklığı azaldıkça kişilerin risk algısı artmakta, internet üzerinden daha sık rezervasyon yapanların risk algıları daha düşük olmaktadır. Günlük hayatlarında interneti daha sık kullanan kişiler çevrimiçi seyahat rezervasyonunu daha az riskli bir yöntem olarak değerlendirmekte, daha sık rezervasyon yapanların risk algıları da azalmaktadır.

Çevrimiçi seyahat rezervasyon yönteminin yaygın kullanımına karşın, rezervasyonun gerçekleştiği internet ortamına ilişkin algılanan bazı risk unsurları, kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimini olumsuz yönde etkilemektedir. Rezervasyon yaparken çevrimiçi ortamda kişisel bilgilerin verilmesi, özel bilgilerin işletmelerle paylaşılması, bu bilgilerin gizliliğinin korunmasına dair kişilerde bazı endişelerin de olduğu görülmektedir. Ayrıca, çevrimiçi seyahat rezervasyonu yaparak satın alınan hizmetin gerçekte vaad edilen performansı gösterip göstermeyeceği, bu rezervasyon yöntemini kullanma fikrinin kişilerde yarattığı gerginlik hissi, zaman kaybı ve çevredeki diğer kişiler tarafından eleştirilme kaygıları, kullanma eğilimi üzerinde etkili diğer unsurlar olarak belirtilebilir. Bununla birlikte, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan riskler ile kullanma eğilimi arasında ters orantılı bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, kişilerin güvenlik, performans, sağlık, zaman ve sosyal risk algıları arttıkça çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanma eğilimleri azalmaktadır. Başka bir ifadeyle, artan risk algılarının kullanma eğilimi üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Bu araştırma sonuçları, performans, güvenlik ve sosyal risk faktörlerinin kişilerin kullanma eğilimini etkileyen en önemli risk faktörleri olduğunu göstermektedir.

7. Turizm Sektörü İçin Öneriler

Çevrimiçi seyahat rezervasyonunun en çok kullanıldığı turizm işletmeleri olan otobüs firmaları, havayolu işletmeleri ve otel işletmeleri çevrimiçi rezervasyon hizmetlerini özellikle güvenlik ve performans boyutunda geliştirmeli, kişilerin algıladıkları sosyal riskleri azaltmaya yönelik tedbirler almalıdırlar. Bununla birlikte, araba kiralama, restoran ve gezi/tur işletmelerinde bu rezervasyon yöntemine daha fazla önem verilmeli, daha çok kişinin kullanmasını sağlamaya yönelik çaba gösterilmelidir. Bu işletmeler kendi internet siteleri, aracı rezervasyon internet sitelerini ya da mobil seyahat rezervasyon uygulamalarını kullanarak daha fazla kişiye ulaşabilir, satışlarını artırabilirler. Özellikle sektöre yeni giren işletmeler için çevrimiçi seyahat rezervasyonu yöntemini kullanmak düşük maliyetli ve etkili bir araç olabilir. Günlük internet kullanım sıklığı daha az olan kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonunu daha fazla kullanmaları teşvik edilmeli, güvenlik, performans ve diğer algılanan risk unsurlarına ilişkin alınan tedbirler ve sunulan kolaylıklar, imkanlar hakkında bilgiler verilmelidir. Turizm işletmeleri, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik gerekli teknik altyapıya da sahip olmalıdır. Ayrıca, internet üzerinde rezervasyonu yapılan hizmetlerle gerçekleşen hizmetlerin vaad edilen performansını göstermesine dikkat edilmeli, gerçek dışı bilgilerle rezervasyon ve satış yapılmamalıdır. Toplumun genelinde çevrimiçi

seyahat rezervasyonuna yönelik önyargılı, eleştirel tutumların oluşumu engellenmeli, doğru şekilde sunulan hizmet ve uygulamalarla kolay ve etkili bir yöntem olarak kullanımı teşvik edilmelidir.

8. İleri Araştırmalar İçin Öneriler

Bu çalışmada, çevrimiçi seyahat rezervasyonuna yönelik algılanan risklerin kullanma eğilimi üzerine etkisi anket tekniği kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Derinlemesine mülakat gibi farklı veri toplama teknikleri kullanılarak algılanan risk faktörleri tekrar incelenebilir, kullanma eğilimi üzerindeki etkili diğer aracı faktörlerin tespitine yönelik farklı bir çalışma gerçekleştirilebilir. Bu araştırma sonuçlarına göre çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanma eğilimi üzerinde etkili algılanan performans, güvenlik riskleri ve sosyal risklerin azaltılmasında kullanılacak stratejiler tüketicilerin bakış açısıyla ele alınarak araştırılabilir. Ayrıca, çevrimiçi seyahat rezervasyonu kullanımına yönelik algılanan risk unsurlarının nedenleri daha derinlemesine araştırılarak sonuçlar karşılaştırılabilir. Algılanan risklerin, kullanma eğilimi üzerine etkilerinin yanı sıra marka deneyimi ve bu hizmeti tavsiye etme üzerine etkileri de araştırılarak çalışma genişletilebilir. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlarla birlikte, kişilerin çevrimiçi seyahat rezervasyonunu kullanmasında etkili olan motive edici faktörlerin neler olduğunun araştırılmasının da ilgili alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, A. S. (2005). Çoklu Doğrusal Bağlantı Halinde Enküçük Kareler Tekniğinin Alternatifi Yanlı Tahmin Teknikleri ve Bir Uygulama. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 105-126.
- Amaro, S. ve Duarte, P. (2013). Online Travel Purchasing: A Literature Review. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30, 755-785.
- Balcı, A. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Curras-Perez, R. ve Sanchez-Garcia, I. (2012). "Satisfaction and Loyalty to a Website: The Moderating Effect of Perceived Risk", *EsicMarket*, 141, 183-207.
- Dönmez Genç, N. (2017). Turizm Sektöründe Online Rezervasyon Kalite Algısı ve Algılanan Risk Faktörlerinin İncelenmesi, *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Ercan Kalkan, M. ve Deniz, V. (2013). Risk Kavramı Üzerine. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 13(48), 43-48.
- George, D. ve Mallery, P. 2016. *IBM SPSS Statistics 23 Step By Step A Simple Guide and Reference*. (Fourteenth Edition). New York: Routledge.
- Gregersen, N. H. (2003). Risk and Religion: Toward a Theology of Risk Taking. *Zygon*, 38(2), 355-376.
- Guo, X., Zheng, X., Ling, L. ve Yang, C. (2014). Online Coopetition Between Hotels and Online Travel Agencies: From the Perspective of Cash Back After Stay. *Tourism Management Perspectives*, 12, 104-112.
- Hair Jr., J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Hayran, S., Gül, A. ve Duru, S. (2017). Türkiye’de İnternette Alışveriş Yapan Bireylerin Risk Algılarının Cinsiyet Farklılıklarına Göre Değerlendirilmesi. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 7(3), 48-57.
- Hong, Z. ve Yi, L. (2012). Research on the Influence of Perceived Risk in Consumer Online Purchasing Decision. *Physics Procedia*, 24(Part B), 1304-1310.
- Jacoby, J. ve Kaplan, L. B. (1972). The Components of Percieved Risk. *Proceedings of The Third Annual Conference of the Association for Consumer Research*, 382-393.
- Kalaycı, Ş. (2010). Faktör Analizi (Ed. Kalaycı, Ş.). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri* içinde, ss. 321-331. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karamustafa, K. ve Erbaş, E. (2011). Satın Alma Karar Sürecinde Algılanan Risk: Paket Turlara Yönelik Bir Araştırma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 103-144.
- Kayış, A. (2010). Güvenilirlik Analizi (Reliability Analysis) (Ed. Klaycı, Ş.). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri* içinde, ss. 403-419. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Keskinkılıç, M., Ağca, Y. ve Karaman, E. (2016). İnternet ve Bilgi Sistemleri Kullanımının Turizm Dağıtım Kanallarına Etkisi Üzerine Bir Uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 445-472.
- Kim, L. H., Kim, D. J. ve Leong, J. K. (2005). The Effect of Perceived Risk on Purchase Intention in Purchasing Airline Tickets Online. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 13(2), 33-53.
- Kim, L. H., Qu, H. ve Kim, D. J. (2009). A study of Perceived Risk and Risk Reduction of Purchasing Air-Tickets Online. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 26, 203-224.
- Koçoğlu, C. M. (2016). Risk Algısının Yeniden Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi: Havayolu Sektöründe Bir Araştırma, *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 246-263.
- Liang, X., Li, J. ve Xu, Z. (2018). The Impact of Perceived Risk on Customers’ Intention to Use-An Empirical Analysis of DiDi Car-Sharing Services. *Proceedings of The 18th International Conference on Electronic Business*, 644-653.
- Lin, P.-J., Jones, E. ve Westwood, S. (2009). Perceived Risk and Risk-Relievers in Online Travel Purchase Intentions. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 18, 782-810.
- Ling, L., Guo, X. ve Yang, C. (2014). Opening the Online Marketplace: An Examination of Hotel Pricing and Travel Agency On-line Distribution of Rooms. *Tourism Management*, 45, 234-243.
- Marafon, D. L., Basso, K., Espartel, L. B., Barcellos, M. D. ve Rech, E. (2018). Perceived Risk and İntention to Use İnternet Banking. *International Journal of Bank Marketing*, 36(2), 277-289.
- Marriott, H. R. ve Williams, M. D. (2018). Exploring Consumers Perceived Risk and Trust for Mobile Shopping: A Theoretical Framework and Empirical Study, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 42, 133-146.
- Mouakket, S. ve Al-Hawari, M. A. (2012). Examining the Antecedents of E-Loyalty Intention in an Online Reservation Environment, *Journal of High Technology Management Research*, 23, 46-57.
- Naiyi, Y. (2004). Dimensions of Consumer’s Perceived Risk in Online Shopping. *Journal of Electronic Science and Technology of China*, 2(3), 177-182.
- Nguyen, T. D. ve Nguyen, T. C. (2017). The Role of Perceived Risk on Intention to Use Online Banking in Vietnam. *Proceedings of International Conference on Advances in Computing, Communications and Informatics*, 1903-1908.
- Ozansoy Çadırcı, T. ve Sağkaya Güngör, A. (2018). Çevrimiçi Satın Almalarda Tüketicinin Risk Algısı: İki Boyutlu Ürün Görüntüleme ve Artırılmış Gerçeklik (Üç Boyutlu Ürün Görüntüleme) Uygulamalarına İlişkin Bir Karşılaştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 53-76.

- Pehlivan, A. (2008). "Risk" Kavramından Hareketle Türkiye'deki "Sigortacılık" Sektörü Üzerine Değerlendirmeler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 87-101.
- Quintal, V. A., Lee, J. A. ve Soutar, G. N. (2010). Risk, Uncertainty and the Theory of Planned Behavior: A Tourism Example. *Tourism Management*, 31(6), 797-805.
- Schaarschmidt, M. ve Höber, B. (2017). Digital Booking Services: Comparing Online With Phone Reservation Services. *Journal of Services Marketing*, 31(7), 704-719.
- Souza, A., Silva, A. ve Barbosa, M. L. (2016). Understanding Consumers' Reluctance to Purchase Hotel Services Online: What Makes It So Risky?. *Pasos*, 14(5), 1253-1266.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2019. <https://www.sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 20.11.2019.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. 2013. *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Vupa, Ö. ve Gürünlü Alma, Ö. (2008). Doğrusal Regresyon Çözümlemesinde Çoklu Bağlantı Probleminin Sapan Değer İçeren Küçük Örneklerde İncelenmesi. *Selçuk Ünivresitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, 31, 97-107.
- Yeung, R. M. W. ve Morris, J. (2006). An Empirical Study of The Impact of Consumer Perceived Risk on Purchase Likelihood: A Modelling Approach. *International Journal of Consumer Studie*, 30, 294-305.
- Yıldız, S. (2017). Sosyal Bilimlerde Örnekleme Sorunu: Nicel ve Nitel Paradigmalardan Örnekleme Kuramına Bütüncül Bir Bakış. *Kesit Akademi Dergisi*, 3(11), 421-442.
- Yüce, A. (2014). Perakendecilik Sektöründe Tüketicilerin Algıladıkları Riskler: Süpermarketlerde Bir Uygulama. *EKEV Akademi Dergisi*, 58, 229-250.
- Zhang, L., Tan, W., Xu, Y. ve Tan, G. (2012). Dimensions of Consumers' Perceived Risk and Their Influences on Online Consumers' Purchasing Behavior. *Communications in Information Science and Management Engineering*, 2(7), 8-14.
- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, 2019. <https://w3.beun.edu.tr/>, Erişim Tarihi: 20.11.2019.

Borsa İstanbul Endekslerinde Adaptif Piyasa Hipotezinin Geçerliliğinin Test Edilmesi

Testing the Validity of Adaptive Market Hypothesis in Borsa Istanbul Indices

Kemal EYÜBOĞLU, Tarsus Üniversitesi, Türkiye, keyuboglu@msn.com
Orcid No: 0000-0002-2108-9732
Sinem EYÜBOĞLU, Tarsus Üniversitesi, Türkiye, sinemeyuboglu@tarsus.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-3525-9173

Öz: Bu çalışmada Borsa İstanbul endekslerinde (BIST 100, Sınai ve Mali) Adaptif Piyasa Hipotezinin geçerli olup olmadığı günlük veriler kullanılarak incelenmiştir. Veri aralığı BIST 100 için 02 Ocak 1990-17 Haziran 2019; BIST Sınai ve Mali için 02 Nisan 1991-17 Haziran 2019'dur. Çalışmada günlük getiri verileri, iki yıllık alt örneklere ayrılmış ve hisse senedi getirilerinin öngörülebilirliğinin zaman içinde nasıl değiştiğini belirlemek için doğrusal ve doğrusal olmayan testler uygulanmıştır. Otokorelasyon ve runs testlerinden elde edilen sonuçlar, genellikle 3 endeksin etkin ve etkin olmayan dönemler arasında geçiş yaptığını ve dolayısıyla piyasaların Adaptif Piyasa Hipotezi ile uyumlu olduğunu ortaya koymuştur. Varyans oranı testi ile doğrusal olmayan testlerin sonuçları ise hisse senedi getirilerinin tahmin edilebilir olduğunu dolayısıyla piyasaların etkin olmadığını göstermiştir.

*Anahtar Sözcükler: Adaptif Piyasa Hipotezi, Doğrusal Testler, Doğrusal Olmayan Testler, Borsa İstanbul
JEL Sınıflandırması: D53, G11, G14*

Abstract: In this study, whether the Adaptive Market Hypothesis is valid in Borsa Istanbul indices (BIST 100, Industrial and Financial) is examined by using daily data. Data range for BIST 100 is 02 January 1990-17 June 2019 and 02 April 1991-17 June 2019 for BIST Industrial and Financial. Daily return data are divided into two-year subsamples and linear and nonlinear tests are applied to determine how the stock returns' independence changed over time. Autocorrelation and runs test results show that the efficiency of each market varied within the sub-periods and therefore the markets are consistent with the Adaptive Market Hypothesis. The results of the variance ratio test and nonlinear tests show that stock returns are predictable and therefore the markets are inefficient.

*Keywords: Adaptive Market Hypothesis, Linear Tests, Nonlinear Tests, Borsa İstanbul
JEL Classification: D53, G11, G14*

1. Giriş

Fama (1970) tarafından geliştirilen Etkin Piyasa Hipotezi (EPH), son 40 yılda finans alanındaki en önemli ve geçerliliği en çok araştırılan teorilerden biri olmuştur. Etkin piyasa hipotezine göre tüm bilgiler tamamen ve anında piyasadaki fiyatlara yansıtıldığında piyasa etkin kabul edilmektedir. Bu tür piyasalarda piyasa katılımcılarının hiçbiri aşırı bir getiri elde edememektedir. Fama (1970) zayıf formda etkinlik, yarı güçlü formda etkinlik ve güçlü formda etkinlik olmak üzere üç çeşit etkinlik tanımlamıştır. Zayıf formda etkinlikte geçmişteki tüm bilgilerin, yarı güçlü formda etkinlikte halka açık tüm bilgilerin fiyatlara yansıtıldığı varsayılır. Güçlü formda etkinlikte ise hisse senedi fiyatlarının kamuya duyurulmuş ve duyurulmamış tüm bilgileri yansıttığı kabul edilir. Mevcut literatürdeki çalışmalarda borsaların etkin olduğu konusunda genel bir uzlaşma sağlanamamıştır. Zayıf formda etkinlik ise, finans literatüründe EPH'nin en çok test edilen şeklidir. Zayıf formda etkin bir piyasada, geçmişteki fiyat hareketleri ile gelecekteki fiyatları tahmin etmek imkansızdır. Bununla birlikte, irrasyonel yatırımcı davranışlarını araştıran bazı çalışmalar (aşırı tepki ve aşırı güvenirlilik gibi) bu konuda farklı bir değerlendirmeye sahiptir (DeBondt ve Thaler, 1985; Barber ve Ordean, 2001). Zayıf formda etkinliği inceleyen çalışmaların birçoğunda piyasanın etkinliği tüm dönem boyunca ya etkin ya da etkin değil şeklinde yorumlanmıştır. Bu, piyasa etkinliğinin tüm dönem boyunca ya hep var olduğu, ya da hiç olmadığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, pek çok piyasa faktörü nedeniyle (kurumsal, düzenleyici ve teknolojik değişiklikler, piyasa katılımcılarının demografik davranışları gibi) piyasa etkinliğinin zaman içinde değişkenlik göstermesini beklemek daha makul olacaktır (Urquhart ve Hudson, 2013: 130). Lo (2004, 2005) literatürdeki çalışmaların piyasa etkinliği konusundaki eksikliğini gidermek amacıyla alternatif bir teori olan Adaptif Piyasa Hipotezini (APH) geliştirmiştir.

APH, EPH'yi sınırlı rasyonellik kavramına uyarlamak için bir çerçeve sunmaktadır. APH'nin temeli, değişen piyasa koşullarına (örneğin, balonlar, iflaslar ve krizler) ve kurumsal faktörlere bağlı olarak zaman zaman değişebilen piyasanın etkinliği ile ilgilidir. Bu teori piyasaların olaylar ve yapısal değişiklikler nedeniyle etkinliğinin değişebildiğini iddia etmektedir. Özetle, teori piyasanın etkinliğinin zaman içerisinde değişebileceğini öne sürmektedir (Lo, 2005). Bunun nedeni kurumlar, düzenlemeler ve teknolojik değişiklikler ve piyasa katılımcılarının davranışları gibi değişen temel piyasa faktörleridir (Ghazani ve Araghi, 2014: 51). Aynı şekilde Lim ve Brooks (2011) yatırımcıların kendi çıkarları

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 15 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 13 Şubat / February 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

doğrultusunda hareket etmesini, hata yapmalarını, öğrenip adapte olmalarını, rekabetin uyarılma ve yeniliği teşvik etmesini APH'yi ortaya çıkaran kavramlar olarak tanımlamıştır. EPH'nin aksine, APH piyasaların uyarlanabilir olduğunu, zaman içinde geliştini ve dolayısıyla farklı zamanlarda etkinlik ve etkinsizlik arasında geçiş yaptığını savunmaktadır. Başka bir deyişle, bir borsanın etkinliği statik değil, zamanla değişkendir (Hiremath ve Narayan, 2016: 173). APH'ye göre;

- Risk primi, piyasa koşullarına ve bu koşullardaki yatırımcıların demografik özelliklerine göre zaman içinde değişmektedir.
- EPH'nin tersine arbitraj fırsatı zaman zaman oluşmaktadır.
- Piyasanın koşullarına bağlı olarak yatırım stratejilerinin başarısı zaman zaman artıp zaman zaman azabilmektedir.
- Piyasalarda ayakta kalabilmek için yenilik en önemli faktördür. Piyasadaki değişen durumlara ayak uydurularak belirli bir düzeyde getiri elde edilebilir.
- Bütün piyasa katılımcılarının öncelikli hedefleri hayatta kalmaktır (Ertaş ve Özkan, 2018: 28-29).

Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul endekslerinde fiyat oluşumlarının APH ile uyumlu olup olmadığını değerlendirmektir. Çalışmanın birkaç yönüyle literatüre katkı sağlayacağı tahmin edilmektedir. Birincisi yazarların bildiği kadarıyla Borsa İstanbul'da APH'nin geçerliliğini inceleyen tek bir çalışma (Ertaş ve Özkan, 2018) bulunmaktadır ve çalışmada sadece BIST 100 endeksinde APH'nin geçerliliği araştırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma sektör endekslerinde APH'nin geçerliliğini araştıran ilk çalışmadır. İkincisi, bu çalışmada çeşitli doğrusal ve doğrusal olmayan testler kullanılarak analizlerin güvenilirliği arttırılmıştır. Böylece hisse senedi getirilerinin ana dinamikleri çok boyutlu olarak ortaya koyulmuştur. Üçüncüsü, bu çalışmada endeks verileri (veri aralığı XU100 için 02 Ocak 1990-17 Haziran 2019; XUSIN ve XUMAL için 02 Nisan 1991-17 Haziran 2019) alt dönemlere ayrılarak incelenmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde menkul kıymet piyasalarında APH'nin geçerliliğini inceleyen çalışmalar özetlenecektir. Üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular sunulacaktır.

2. Literatür Taraması

Lim ve Brooks (2006), 23 gelişmiş ve 27 gelişmekte olan ülkede piyasaların etkinliğinin zaman içindeki değişimlerini Hinich (1996) portmanteau çift korelasyon testi ile incelemişlerdir. Farklı dönemlerin ele alındığı çalışmada piyasa etkinliğinin döngüsel bir biçimde zaman içinde değiştiğini ifade etmişlerdir. Todea vd. (2009) 1997-2008 dönemi için altı Asya sermaye piyasasının (Avustralya, Hong Kong, Hindistan, Malezya, Singapur ve Japonya) etkinliğini Hinich (1996) portmanteau çift korelasyon testi ile araştırmışlardır. Sonuçlar, APH ile uyumlu bir şekilde piyasa etkinliğinin zaman içerisinde döngüsel bir biçimde değiştiği göstermiştir. Ito ve Sugiyama (2009) 1955-2006 dönemi için aylık S&P500 getirilerinin zamanla değişen otokorelasyonunu ele almışlardır. Elde edilen sonuçlar piyasa etkinliğinin zamanla değiştiğini, 1980'lerin sonunda piyasanın en az etkin seviyede, 2000'li yıllarda en etkin seviyede olduğunu göstermiştir.

Kim vd. (2011) 1900-2009 dönemi için hem günlük hem de haftalık veriler kullanarak DJIA endeksinde APH'nin geçerliliğini araştırmışlardır. Çalışmada otokorelasyon testleri (varyans oranı ve portmanteau) ve genelleştirilmiş spektral test kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda getiri tahmin edilebilirliğinin zaman içinde Lo (2004) tarafından tarif edilene benzer şekilde dalgalanma gösterdiği ve piyasanın 1980'den sonra daha etkin hale geldiği belirlenmiştir. Smith (2012) Şubat 2000-Aralık 2009 dönemini kapsayan çalışmasında Yunanistan, Portekiz ve İngiltere piyasalarının yanı sıra, Avrupa'da on beř piyasada daha APH'nin geçerliliğini test etmiştir. Varyans oranı testleri yardımıyla en etkin piyasaların Türkiye, İngiltere Macaristan ve Polonya piyasaları olduğu, en az etkin olanların ise Ukrayna, Malta ve Estonya olduğu belirlenmiştir. Ayrıca on sekiz piyasanın her birinin ADH ile tutarlı olduğu saptanmıştır. Lim vd. (2013) 31 Aralık 1969 - 31 Aralık 2008 dönemini kapsayan çalışmalarında otomatik portmanteau Box-Pierce testi ve bootstrapped otomatik varyans oranı testi kullanılarak üç ABD hisse senedi endeksinde (DJIA, S&P 500 ve NYSE Composite) getirilerin önceden tahmin edilebilirliğini analiz etmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda getiri tahmin edilebilmesinin zaman içerisinde sabit kalmayıp değiştiğini ve dolayısıyla sonuçların APH ile örtüştüğünü ifade etmişlerdir. Popović vd. (2013) 2004-2011 dönemi için Karabađ hisse senedi piyasasını temsil eden MONEX20 endeksinde getirilerin önceden tahmin edilip edilemeyeceğini incelemişlerdir. Yapılan haddeleme analizleri piyasada APH'nin geçerli olduğunu göstermiştir.

Urquhart ve Hudson (2013) APH'nin geçerliliğini üç piyasa (ABD, İngiltere ve Japonya) için incelemişlerdir. Doğrusal (otokorelasyon, runs ve varyans oranı) testlerinden elde edilen sonuçlar, her piyasada getirilerin tahmin edilebilir ve tahmin edilemez dönemler içerdini dolayısıyla sonuçların APH ile uyumlu olduğunu ortaya koymuştur. Doğrusal olmayan testlerden (Tsay, McLeod-Li ve BDS) elde edilen bulgular her piyasada her alt dönem için getirilerin bağımlılık içerdini göstermiştir. Ghazani ve Araghi (2014) 1999-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında günlük getirileri kullanarak İran'da TEPIX endeksinde Adaptif Piyasa Hipotezinin geçerliliğini araştırmışlardır. Doğrusal (otomatik varyans oranı ve otomatik portmanteau) ve doğrusal olmayan (genelleştirilmiş spektral ve McLeod-Li) testlerden elde edilen sonuçlar piyasada APH'nin geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Urquhart ve McGroarty (2014) 1900-2013 dönemi için Dow Jones Industrial Average'da dört farklı takvim anomalisini dikkate alarak APH'nin geçerliliğini araştırmışlardır. Analizler sonucunda dört takvim anomalisinin APH'ni desteklediği sonucuna ulaşmışlardır.

Hiremath ve Kumari (2014) Hindistan'da Sensex ve Nifty endekslerinde otokorelasyon, varyans oranı, runs, McLeod-Li, Tsay ve ARCH-LM testleri kullanarak APH'nin geçerliliğini analiz etmişlerdir. Doğrusal testler, Hindistan borsasının

APH ile uyumlu bir şekilde bazı dönemlerde etkin bazı dönemlerde ise etkin olmadığını ortaya koymuştur. Buna karşılık, doğrusal olmayan testlerden elde edilen sonuçlar, son dönemde doğrusal olmayan bağımlılığın azaldığını göstermiştir. Noda (2016) Ekim 1961-Aralık 2015 dönemi için Japonya'da TOPIX ve TSE2 endekslerinde APH'nin geçerliliğini araştırmışlardır. Zamanla değişen (Time-varying) modelin kullanıldığı çalışmada TSE2'nin birçok dönemde TOPIX'e göre daha az etkin olduğu bulunmuştur. Ayrıca TOPIX piyasasının etkinliğinin değiştiği buna karşın TSE2'nin etkinliğinin değişmediğini ifade etmişlerdir.

Urquhart ve McGroarty (2016) Ocak 1990-Mayıs 2014 dönemi için çalışmalarında P500, FTSE100, NIKKEI225 ve EURO STOXX 50 endekslerinde hisse senedi getirilerinin önceden tahmin edilip edilemeyeceğini varyans oranı testi ile araştırmışlardır. Analizler sonucunda hisse senedi getirilerinin bazı dönemlerde tahmin edilebilir, bazı dönemlerde ise tahmin edilemez olduğu saptanmıştır. Hiremath ve Narayan (2016) Ocak 1991-Aralık 2013 dönemi Genelleştirilmiş Hurst testi kullanarak Hindistan borsasının (Sensex ve Nifty) etkinliğini incelemiş ve etkinlik ile finansal krizler, diğer uluslararası şoklar ve iç politika ve krizle ilgili önemli olaylar arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Shahid ve Sattar (2017) günlük getiriler ile Ocak 1992-Aralık 2015 dönemini kapsayan çalışmalarında Pakistan hisse senedi piyasasında beş farklı takvim anomalisi ile APH'nin geçerliliğini araştırmışlardır. Sonuçlar beş farklı takvim anomalisinin zaman içerisinde değiştiğini ve dolayısıyla piyasada APH'nin geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Rojas vd. (2017) Meksika'da birim ADF, Tsay, ARCH-LM ve BDS testleri ile APH'nin geçerliliğini 1994-2015 dönemi için incelemişlerdir. Yapılan analizler piyasanın bazı dönemlerde etkin olduğunu ortaya koymuştur. Khuntia ve Pattanayak (2018) APH'nin geçerliliğini Bitcoin piyasası için ele almışlardır. Bitcoin getirilerinde zamana göre değişen doğrusal ve doğrusal olmayan bağımlılığı test etmişler ve sonuçlar piyasa etkinliğinin zamanla geliştiğini ve Bitcoin piyasasında APH'nin geçerliliğini ortaya koymuştur.

Gyamfi (2018) 4 Ocak 2011 ile 28 Ağustos 2015 dönemini kapsayan çalışmasında Gana Borsasında (GSEALSH ve GSEFSII indeksleri) APH'nin varlığını genelleştirilmiş spektral test, otomatik portmanteau Box-Pierce testi ve bootstrapped otomatik varyans oranı testi kullanarak incelemiştir. Yapılan analizler APH'nin her iki endekste de geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Boya (2019) 1988-2018 dönemi için Fransa'da menkul kıymetler borsasının etkinlik derecesini varyans oranı testi ile incelemiştir. Yapılan analizler APH ile tutarlı bir şekilde piyasanın bazı dönemler etkin bazı dönemler ise etkin olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada, etkin olmayan dönemlerin büyük makroekonomik olaylarla çakıştığı ifade edilmiştir. Shah ve Bahri (2019) 1 Temmuz 1997 - 28 Eylül 2018 dönemi için ABD (Dow Jones ve S&P 500), Hong Kong (Hang Seng) ve Hindistan (BSE Sensex) borsalarında getirilerin öngörülebilirliğini Ljung-Box testi ve Chow-Denning testleri ile analiz etmişlerdir. Sonuçlar tüm endeksler ve tüm alt dönemler için getiri öngörülebilirliğinin APH ile uyumlu olduğunu göstermiştir.

Türkiye'de ise Ertaş ve Özkan (2018) ise 01.02.1988-01.02.2018 dönemini kapsayan çalışmalarında BIST 100 ile S&P 500 Composite endekslerinin aylık getirileri kullanılarak söz konusu piyasalarda APH'nin geçerliliğini 60 aylık haddeleme yöntemi kullanarak analiz etmişlerdir. Sonuçlar APH'nin her iki ülke hisse senedi piyasasının davranışlarını açıklamada EPH'ye göre daha başarılı performans gösterdiğini ortaya koymuştur. Tablo 1'de literatürde yer alan çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

<i>Yazar(lar)</i>	<i>Ülke(ler)</i>	<i>Yöntem</i>	<i>Sonuç</i>
Lim ve Brooks (2006)	50 ülke	Hinich (1996) portmanteau çift korelasyon testi	APH geçerli
Todea vd. (2009)	6 Asya ülkesi	Hinich (1996) portmanteau çift korelasyon testi	APH geçerli
Ito ve Sugiyama (2009)	ABD	zamanla değişen otokorelasyon	APH geçerli
Kim vd. (2011)	ABD	Varyans oranı, portmanteau ve genelleştirilmiş spektral test	APH geçerli
Smith (2012)	18 ülke	Varyans oranı	APH geçerli
Lim vd. (2013)	ABD	Otomatik portmanteau Box-Pierce testi ve bootstrapped otomatik varyans oranı testi	APH geçerli
Popović vd. (2013)	Karabağ	Haddeleme analizi	APH geçerli
Urquhart ve Hudson (2013)	3 ülke	otokorelasyon, runs ve varyans oranı, Tsay, McLeod-Li ve BDS	3 testte APH geçerli 3 testte değil
Ghazani ve Araghi (2014)	İran	Otomatik varyans oranı ve otomatik portmanteau, spektral ve McLeod-Li	APH geçerli
Urquhart ve McGroarty (2014)	ABD	Anomaliler kullanılmıştır	APH geçerli
Hiremath ve Kumari (2014)	Hindistan	Otokorelasyon, varyans oran, runs, McLeod-Li, Tsay ve ARCH-LM	3 testte APH geçerli 3 testte değil
Noda (2016)	Japonya	Zamanla değişen testler	APH 1 endeks için geçerli, 1 endeks için geçerli değil
Urquhart ve McGroarty (2016)	4 ülke	Varyans oranı testi	APH geçerli

Hiremath ve Narayan (2016)	6 ülke	Genelleştirilmiş Hurst testi	APH geçerli
Shahid ve Sattar (2017)	Pakistan	Anomaliler kullanılmıştır	APH geçerli
Rojas vd. (2017)	Meksika	ADF, Tsay, ARCH-LM ve BDS	APH geçerli (birçok test için)
Ertaş ve Özkan (2018)	Türkiye	Haddeleme yöntemi	APH geçerli
Gyamfi (2018)	Gana	Genelleştirilmiş spektral test, otomatik portmanteau Box-Pierce testi ve bootstrapped otomatik varyans oranı testi	APH geçerli (birçok test için)
Boya (2019)	Fransa	varyansı oranı testi	APH geçerli
Shah ve Bahri (2019)	3 ülke	Ljung-Box testi ve Chow -Denning testleri	APH geçerli

3. Veri Seti ve Yöntem

Zayıf formda piyasa etkinliği, hisse senedi fiyatlarının rassal bir şekilde hareket ettiğini ve dolayısıyla gelecekteki fiyatları tahmin ederken geçmiş fiyatları analiz etmenin bir işe yaramayacağını ifade etmektedir. Bu çalışmada BIST-100 (XU100), BIST Sınai (XUSIN) ve BIST Mali (XUMAL) endekslerinde hisse senedi fiyatlarındaki geçmiş hareketlerin gelecekteki hareketleri tahmin etmek için kullanılıp kullanılmayacağı, diğer bir ifade ile hisse senedi hareketlerinin geçmişteki hareketlerden bağımsız olup olmadığını analiz etmek için çeşitli istatistiksel testler kullanılmıştır.

Eğer test istatistikleri, dönem boyunca getirilerin bağımlılığı ve bağımsızlığı arasında değişkenlik olduğunu gösteriyorsa, bu durum APH'nin söz konusu piyasalarda geçerli olduğunu gösterecektir. Piyasanın etkinliğinin gelişimini incelemek için tüm dönemin yanı sıra veri seti alt dönemlere ayrılmıştır. APH'nin geçerliliği hem doğrusal (otokorelasyon, runs ve varyans oranı) hem de doğrusal olmayan testler (Ljung-box, ARCH-LM ve BDS) ile incelenmiştir.

Çalışmada, 3 endeksin günlük kapanış fiyatları kullanılmıştır. Veriler tr.investing.com'dan elde edilmiştir. Veri aralığı XU100 için 02 Ocak 1990-17 Haziran 2019; XUSIN ve XUMAL için 02 Nisan 1991-17 Haziran 2019 arasındadır. Endekslerin günlük getirileri ise şu şekilde hesaplanmıştır.

$$r_t = \ln\left(\frac{P_t}{P_{t-1}}\right) \quad (1)$$

Burada R_t ; endeksin t dönemi doğal logaritmik getirisini, P_t ; endeksin t dönemindeki kapanış değerini ve P_{t-1} ; ilgili endeksin t-1 dönemindeki kapanış değerini sembolize etmektedir.

3.1. Doğrusal Testler

3.1.1. Otokorelasyon Testi

Otokorelasyon testi, bir serideki rasgele değişkenlerin bağımsızlığını araştırmak için basit ve güvenilir bir testtir. Otokorelasyonun bulunması, getirilerin bağımsız olmadığını gösterecektir. Seri korelasyonun ardışık değerlerinin sıfırdan farklı olup olmadığını değerlendirmeye yardımcı olur. p_k tüm otokorelasyon katsayılarının aynı anda sıfıra eşit olduğu hipotezini test etmek için Ljung ve Box'm (1978) portmanteau Q istatistiklerini kullanılır. Test istatistiği şu şekilde hesaplanabilir (Hiremath ve Kumari, 2014: 3).

$$LB = n(n+2) \sum_{k=1}^m \left(\frac{p_k^2}{n-k} \right) \quad (2)$$

Burada n gözlem sayısını, m gecikme uzunluğunu göstermektedir. Test ki-kare (χ^2) dağılımını izlemektedir.

3.1.2. Runs Testi

Runs testi parametrik olmayan bir testtir. Bu test Hisse senedi getiri serisinin rassal olup olmadığını araştırmak için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, otokorelasyon testinden farklı olarak, bu test için getirilerin normal dağılıma uygun olmasına gerek yoktur. Kesintisiz bir veri seti rassal ise, runs testinde, serideki fiili dizilimler, işaretlerden bağımsız olarak beklenen dizilimlere yakın olmalıdır.

Herhangi bir menkul kıymetin fiyatı bir günden diğerine artabilir (+), azalabilir (-) veya değişmeyebilir (0). Bu şekilde oluşan "işaret" serisinde birbirini izleyen aynı işaretler bir "dizilim" olarak isimlendirilir. Yani bir dizilim, pozitif veya negatif getiri serisidir. Pozitif koşu sayısı P ile gösterilir, negatif koşular ise N ile gösterilir. Beklenen dizilimler (3) nolu formül yardımıyla hesaplanmaktadır (Urquhart ve Hudson, 2013: 131; Uyar ve Uzuner, 2015: 203).

$$E(k) = \frac{2PN(P+N)}{(P+N)} + 1 \quad (3)$$

Koşuların varyansı ise şu şekilde hesaplanmaktadır;

$$\sigma^2 = \frac{2PN(2PN - P - N)}{(P+N)^2(P+N-1)} \quad (4)$$

Eğer ki hesaplanan z-değeri kritik değerlerden büyükse, serinin bağımsız olduğunu ifade eden H_0 hipotezi reddedilir.

3.1.3. Varyans Oranı Testi

Varyans oranı (VR) testi, hisse senedi getiri serilerinin ilişkili olup olmadığını değerlendirmek için kullanılan doğrusal testlerden biridir. İlk defa, bu test Lo ve Mackinlay (1988) tarafından geliştirilmiştir. Bu teste göre eğer getiriler rassal ise, k periyodunun varyansı herhangi bir periyoddaki varyansın k zamanına eşit olacaktır. r_t 'yi t zamanında bir varlık getirisi olarak kabul edersek, elde tutma süresi k olan varlık getirisi için VR;

$$VR(k) = 1 + 2 \sum_{j=1}^{k-1} \left(1 - \frac{j}{k}\right) p_j \quad (5)$$

şeklinde formüle edilecektir. Burada p_j , varlık getirisinin j seviyesindeki otokorelasyonudur. Varyans oranı testinin H_0 hipotezi, tüm k'lar için $VR = 1$ 'dir. k elde tutma süresi seçimi tamamen isteğe bağlıdır ve herhangi bir istatistiksel gerekçe gösterilmeden yapılır (Ghazani ve Araghi, 2014: 53). Literatürde 2, 4, 8 ve 16 olarak elde tutma süreleri varyans oranının araştırılmasında dikkate alınmaktadır.

Bu çalışmada da aynı süreler dikkate alınmıştır. 1'den büyük olan VR(k) değerleri pozitif seri korelasyonu gösterirken 1'den küçük değerler negatif seri korelasyonları ifade etmektedir (Urquhart ve McGroarty, 2016: 41). Varyans oranının 1 olması durumunda ise, fiyatlar arasında korelasyon olmadığı ifade edilir.

3.2. Doğrusal olmayan testler

Yukarıda açıklanan testler borsa getirilerinde doğrusal bağımlılığın varlığını incelemektedir. Bu testler yalnızca doğrusal bağımlılığı algılamaktadır. Ancak verilerde doğrusal olmayan bağımlılık da olabilmektedir. Çünkü doğrusal testlerden elde edilen bulgular ile doğrusal olmayan testlerden elde edilen bulgular farklı olabilmektedir. Genel olarak hisse senedi getirileri üzerine yapılan doğrusal testler bağımsızlığı gösterirken, doğrusal olmayan testler olası bağımlılığa dikkat çekmektedir (Alagidede, 2011; Urquhart ve Hudson, 2013).

Çalışmada doğrusal olmayan bağımlılığın varlığını araştırmak için bir dizi testler gerçekleştirilmiştir. Doğrusal olmayan testleri uygulamaya başlamadan önce AR(p) modelleri yardımıyla serilerdeki lineer bağımlılık ortadan kaldırılmıştır. Optimal gecikme uzunluğu, AR(p) modelinden elde edilen hata terimlerinin Ljung-Box (LB) Q istatistiğinin 20 gecikmeye kadar istatistiksel açıdan %1'de anlamlı olmadığı gecikme uzunluğu olarak seçilmiştir. Bununla birlikte, Lim ve Hooy'un (2013) ifade ettiği gibi, genel olarak finansal getirilere doğrusal olmayan bağımlılığın büyük çoğunluğunun ARCH tipi bir model tarafından tespit edilecek koşullu değişen varyanstan kaynaklandığı kabul edilmektedir (Urquhart ve McGroarty, 2016: 42).

Bu nedenle kalıntılar için H_0 'ın reddedilmesi, getirilerde doğrusal olmayan bağımlılığın varlığını ve piyasanın etkin olmadığını gösterecektir. Önceden arındırılmış modelin kalıntıları, Ljung ve Box (1978), Engle (1982) ve Brock vd. (1996) tarafından geliştirilen Ljung-box, ARCH-LM ve BDS doğrusal olmayan testler ile analizler gerçekleştirilmiştir.

3.2.1. ARCH-LM Testi

Engle (1982), ARCH dağılımını tespit etmek için Lagrange Çarpan testini önermiştir. Yardımcı bir regresyonun R^2 'sine dayanan test istatistiği,

$$e_t^2 = a_0 + \sum_{i=1}^p a_i e_{t-i}^2 + v_t \quad (6)$$

Örneklem büyüklüğü n olduğunda, $\{e_t\}$ için bir lineer üretme mekanizmasının H_0 hipotezi altında, bu regresyon için test istatistiği NR^2 asimptotik olarak dağılır (Hiremath ve Kumari, 2014: 3).

3.2.2. BDS Testi

BDS testi, Brock vd. (1996) tarafından hisse senedi getirilerinde seri bağımlılık (veya doğrusal olmayan bir yapı) için popüler bir parametrik olmayan testtir. BDS testinde H_0 hipotezi hata terimlerinin bağımsız benzer dağılıma sahip olduğunu ifade etmektedir. H_0 'ın hipotezi reddedilmesi, serinin doğrusal olmayan öngörülebilirliğinin bir ölçüsü olması

nedeniyle piyasa etkinliğinin olmadığını göstermektedir. Test istatistiği şu şekilde hesaplanabilir: (Urquhart ve McGroarty, 2016: 42).

$$W_N(e, T) = \left| C_n(e, T) - C_1(e, T)^N \right| x \sqrt{\frac{T}{S_N(e, T)}} \quad (7)$$

BDS testi ile AR-GARCH filtreli getirilerin istatistiksel açıdan anlamlı bir bağımlılığa sahip olduğu tespit edilirse, hisse senedi getirilerinde doğrusal olmayan bir bağımlılık söz konusu olacak ve piyasanın etkin olmadığına karar verilecektir (Urquhart ve McGroarty, 2016: 42).

Çalışmada yer alan endekslerin değişen etkinliğini belirleyebilmek için Hiremath ve Kumari (2014)'nin çalışması dikkate alınarak tüm dönem 2 yıllık alt dönemlere ayrılmıştır. Alt dönemleri boyunca hisse senetlerinin davranışının zaman içinde getirilerin bağımlılığına/bağımsızlığına bağlı olarak beş şekilde hareket edebileceği öngörülmüştür. Bunlar; etkin, etkinliğe doğru ilerleyen, etkinlikten etkisizliğe geçen, adaptif veya etkin olmayan şeklindedir.

Örneklem boyunca getirilerin bağımlılığı yok (fiyatlar tahmin edilemiyorsa) ise bu tür piyasalar etkindir. Bir piyasada, eğer getiriler bağımlı ancak zaman içinde getirilerdeki bağımlılık azalma eğiliminde ise piyasanın etkinleştiği ifade edilir. Getiriler, bağımlılığın en az üç farklı bağımlılık aşamasından geçiyse (örneğin, bağımlı, bağımsız, bağımlı) piyasa adaptif olarak kabul edilir. Son olarak, örneklem boyunca getirilerin bağımsız olmadığı piyasalar (fiyatlar tahmin edilebiliyorsa) etkin olmayan piyasalar olarak adlandırılır (Urquhart ve Hudson, 2013: 131).

4. Bulgular

Endeks getirilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de raporlanmıştır. Buna göre her bir endeskin tüm dönemler için yatırımcılarına pozitif ortalama getiriler sağladığı görülmektedir. Standart sapma değerlerine göre ise en yüksek oynaklığın olduğu endeks tüm dönemler için BIST Mali iken, en düşük oynaklığa sahip endeks BIST Sınai endeksidir. Günlük getiriler her bir alt dönem için çoğunlukla negatif olarak çarpıktır. Bu durum aşırı negatif getirilerin büyüklüğünün aşırı pozitif getirilerden daha fazla olduğu anlamına gelmektedir. Getirilerin basıklığı ise birçok dönem için 3'ten büyüktür. Bu durum dağılımın leptokurtik olduğunu göstermektedir. Ayrıca, her bir dönem için hesaplanan Kolmogorov-Smirnov (K-S) istatistiği dönemlerdeki günlük getirilerin normal dağılım göstermediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Endekslerin Günlük Getirilerine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Dönem(ler)	Gözlem sayısı	Ortalama	Std. Sapma	Maksimum	Minimum	Çarpıklık	Basıklık	K-S Testi p-değeri
BIST 100								
Tüm dönem	7445	0.00111	0.03962	0.60959	-0.58920	0.62018	61.67897	0.000
1990-1992	831	0.00066	0.09714	0.60959	-0.58920	0.39930	12.88678	0.000
1993-1995	751	0.00307	0.03020	0.09956	-0.11100	-0.30179	1.07341	0.000
1996-1998	747	0.00250	0.03161	0.15642	-0.16167	-0.30667	3.67915	0.000
1999-2001	730	0.00229	0.03721	0.17774	-0.19979	0.10433	2.97852	0.000
2002-2004	747	0.00080	0.02407	0.11794	-0.13341	0.05917	3.72868	0.000
2005-2007	756	0.00106	0.01726	0.06484	-0.08671	-0.35724	1.46838	0.000
2008-2010	753	0.00023	0.02078	0.12127	-0.09014	-0.01114	3.28967	0.004
2011-2013	757	0.00004	0.01592	0.06238	-0.11064	-0.75161	4.85699	0.000
2014-2016	755	0.00019	0.01335	0.05255	-0.07348	-0.32990	2.00074	0.003
2017-2019	618	0.00024	0.01250	0.04068	-0.05839	-0.33341	1.47458	0.000
BIST Sınai								
Tüm dönem	7099	0.00109	0.03909	0.50915	-0.51187	2.17272	57.51871	0.000
1991-1993	733	0.00206	0.10368	0.50915	-0.51187	1.13476	8.70075	0.000
1994-1996	750	0.00214	0.02888	0.09553	-0.13320	-0.36780	1.94944	0.000
1997-1999	736	0.00306	0.03146	0.14680	-0.20537	-0.71430	4.67366	0.000
2000-2002	746	-0.00001	0.03191	0.18045	-0.18014	0.20035	4.89481	0.000
2003-2005	749	0.00153	0.01701	0.10515	-0.12199	-0.59369	7.52068	0.000
2006-2008	753	-0.00060	0.01779	0.08388	-0.08619	-0.63821	3.57930	0.000
2009-2011	755	0.00118	0.01382	0.06455	-0.09622	-0.95658	5.31573	0.000
2012-2014	755	0.00065	0.01203	0.06310	-0.11401	-1.37484	14.32676	0.000
2015-2017	757	0.00066	0.01095	0.03642	-0.06176	-0.54123	2.52432	0.000
2018-2019	365	-0.00051	0.01273	0.03317	-0.04389	-0.47401	0.78534	0.094
BIST Mali								
Tüm dönem	7099	0.00110	0.04381	0.48628	-0.44578	1.44952	33.32526	0.000
1991-1993	733	0.00203	0.11039	0.48628	-0.44578	0.86841	5.49424	0.000
1994-1996	750	0.00217	0.03295	0.09347	-0.12024	-0.22647	0.77311	0.000
1997-1999	736	0.00427	0.03898	0.16061	-0.22927	-0.35741	3.38128	0.000
2000-2002	746	-0.00066	0.03753	0.17455	-0.20842	0.23183	3.11323	0.000

2003-2005	749	0.00211	0.02298	0.12241	-0.14302	-0.31288	5.41196	0.000
2006-2008	753	-0.00067	0.02518	0.14122	-0.10878	0.02004	2.86915	0.000
2009-2011	755	0.00083	0.01983	0.07686	-0.07744	-0.14511	1.28538	0.000
2012-2014	755	0.00064	0.01871	0.14896	-0.12775	-0.09487	10.00829	0.000
2015-2017	757	0.00022	0.01458	0.07135	-0.08389	-0.26076	2.72326	0.000
2018-2019	365	-0.00078	0.01756	0.04846	-0.07245	-0.25539	1.14653	0.097

Tablo 3'te hem tüm hem de alt dönemler için otokorelasyon, runs ve varyans oranı test sonuçları gösterilmiştir. Sonuçlar, üç endekste (BIST 100, BIST Sınai ve BIST Mali) tüm dönem için istatistiksel açıdan anlamlı otokorelasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre bu endekslerde hisse senedi getirilerinin geçmiş fiyatlardan bağımsız olmadığı ifade edilebilir. BIST 100 için alt dönemler incelendiğinde ilk iki alt dönem için gecikmelerde istatistiksel açıdan anlamlı otokorelasyon olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, 1996-1998, 2002-2004, 2005-2007, 2011-2013, 2014-2016 ve 2017-2019 alt dönemlerinde otokorelasyon yoktur. Dolayısıyla zaman içinde getirilerdeki bağımlılık azalma eğiliminde olduğundan piyasanın etkinleştiği ifade edilebilir. 1999-2001 ve 2008-2010 dönemlerinde ise hisse senetlerinin geçmişteki hareketlerden bağımsız olmadığı tespit edilmiştir. Bu dönemler 2001 krizi ile 2008 finansal krizlerinin gerçekleşmiş olduğu dönemler ile örtüşmektedir. Bu bağlamda BIST-100 için krizlerin piyasanın etkinliğini azalttığı şeklinde bir yorum yapılabilir.

BIST Sınai otokorelasyon sonuçlarına göre 1991-1993, 1997-1999, 2003-2005, 2015-2017 ve 2018-2019 dönemlerinde otokorelasyon ile karşılaşmamıştır. Dolayısıyla bu dönemlerde piyasanın zayıf formda etkin olduğu, diğer bir ifade ile hareketlerin önceden tahmin edilemeyeceği söylenebilir. Aynı şekilde son iki alt dönemde getirilerin öngörülemezliği piyasanın etkinleştiğini göstermektedir. 1994-1996, 2000-2002, 2006-2008, 2009-2011 ve 2012-2014 dönemlerinde ise getirilerin tahmin edilebildiği belirlenmiştir. Piyasanın etkin olmayan dönemlerinin bir kısmının 1994 ve 2001 Türkiye krizleri ile 2008 finansal kriziyle örtüşmektedir. Dolayısıyla piyasanın etkinlik derecesinin finansal piyasaları etkileyen olaylarla çakıştığı ifade edilebilir.

BIST Mali endeksi için otokorelasyon sonuçları incelendiğinde 1997-1999 dönemi hariç ilk 4 alt dönemde ve 2009-2011 döneminde hisse senedi fiyat hareketlerinin geçmiş dönemdeki hareketlere bağımlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemlerde fiyatların tahmin edilebilir olduğu söylenebilir. 1997-1999, 2003-2008 ve 2012-2019 dönemlerinde ise piyasanın zayıf formda etkin olduğu tespit edilmiştir. Özellikle 2012 yılından sonra getirilerin geçmişteki hareketlerden bağımsız hale gelmesi piyasanın etkinleştiğini ortaya koymaktadır. Özetlemek gerekirse otokorelasyon testi sonuçları Borsa İstanbul endekslerinin çoğunlukla alt dönemler itibariyle etkin olmadığını ancak etkin olan dönemlerinde var olduğunu göstermektedir. Ayrıca, etkin olmayan dönemler genellikle dışsal olaylar ile ilişkilidir. Dolayısıyla sonuçlar APH'nin BIST-100, BIST Sınai ve BIST Mali endeks getirilerinin davranışlarını açıklamada EPH'ye göre daha başarılı olduğunu göstermektedir. Çünkü APH, piyasa koşullarına bağlı olarak etkinlik derecesinin zaman içinde değiştiğini ifade etmektedir.

Tablo 3. Endeksler için Doğrusal Test Sonuçları

Dönem(ler)	Otokorelasyon			Runs	Varyans Oranı testi			
	1 gecikme	3 gecikme	5 gecikme	z- istatistiği	K=2	K=4	K=8	K=16
BIST 100								
Tüm dönem	0.073 ^a	-0.012 ^a	-0.014 ^a	-1.795 ^c	0.538 ^a	0.263 ^a	0.132 ^a	0.067 ^a
1990-1992	0.173 ^a	-0.068 ^a	0.045 ^a	-1.493	0.705 ^a	0.321 ^a	0.168 ^a	0.086 ^a
1993-1995	0.199 ^a	0.046 ^a	0.001 ^a	-3.031 ^a	0.629 ^a	0.308 ^a	0.162 ^a	0.085 ^a
1996-1998	0.043	-0.022	-0.002	-1.062	0.497 ^a	0.244 ^a	0.127 ^a	0.066 ^a
1999-2001	0.970 ^a	0.949 ^a	0.936 ^a	-3.222 ^a	0.482 ^a	0.238 ^a	0.120 ^a	0.061 ^a
2002-2004	0.013	-0.034	-0.038	1.281	0.491 ^a	0.255 ^a	0.124 ^a	0.062 ^a
2005-2007	0.012	-0.019	-0.028	0.946	0.507 ^a	0.254 ^a	0.131 ^a	0.066 ^a
2008-2010	0.082 ^b	-0.063 ^b	0.019	-1.795 ^c	0.558 ^a	0.262 ^a	0.130 ^a	0.069 ^a
2011-2013	-0.044	0.009	0.018 ^c	-1.418	0.445 ^a	0.265 ^a	0.117 ^a	0.058 ^a
2014-2016	-0.004	0.018	-0.033	-2.586 ^a	0.498 ^a	0.252 ^a	0.125 ^a	0.064 ^a
2017-2019	0.015	0.041	-0.079	0.886	0.495 ^a	0.248 ^a	0.126 ^a	0.066 ^a
BIST Sınai								
Tüm dönem	-0.219 ^a	-0.084 ^a	-0.062 ^a	-2.552 ^b	0.432 ^a	0.208 ^a	0.109 ^a	0.053 ^a
1991-1993	-0.012	-0.060	-0.001	-0.998	0.397 ^a	0.189 ^a	0.105 ^a	0.050 ^a
1994-1996	0.191 ^a	-0.015 ^a	0.037 ^a	-1.096	0.620 ^a	0.295 ^a	0.149 ^a	0.085 ^a
1997-1999	0.042	0.017	-0.055	-3.393 ^a	0.494 ^a	0.247 ^a	0.129 ^a	0.069 ^a
2000-2002	-0.232 ^a	-0.125 ^a	-0.088 ^a	-3.659 ^a	0.493 ^a	0.237 ^a	0.114 ^a	0.057 ^a
2003-2005	-0.036	0.037	0.077	-1.280	0.486 ^a	0.245 ^a	0.121 ^a	0.062 ^a
2006-2008	0.103 ^a	-0.018 ^b	0.002 ^a	-1.768 ^c	0.558 ^a	0.283 ^a	0.140 ^a	0.067 ^a
2009-2011	0.099 ^a	-0.039 ^b	-0.056 ^c	-0.182	0.537 ^a	0.277 ^a	0.136 ^a	0.064 ^a
2012-2014	-0.086 ^b	0.067 ^b	0.078 ^a	0.036	0.432 ^a	0.255 ^a	0.115 ^a	0.057 ^a
2015-2017	0.030	0.022	-0.087	-1.718 ^c	0.498 ^a	0.269 ^a	0.125 ^a	0.069 ^a
2018-2019	0.040	-0.010	-0.136	1.101	0.500 ^a	0.252 ^a	0.129 ^a	0.075 ^a
BIST Mali								
Tüm dönem	-0.057 ^a	-0.054 ^a	-0.072 ^a	-0.107	0.473 ^a	0.251 ^a	0.119 ^a	0.057 ^a

1991-1993	-0.063	-0.089 ^b	-0.114 ^a	-1.785 ^c	0.451 ^a	0.253 ^a	0.116 ^a	0.055 ^a
1994-1996	0.196 ^a	0.038 ^a	0.060 ^a	-1.242	0.593 ^a	0.289 ^a	0.154 ^a	0.083 ^a
1997-1999	0.038	-0.042	-0.052	-1.033	0.508 ^a	0.252 ^a	0.129 ^a	0.068 ^a
2000-2002	0.105 ^a	-0.099 ^b	-0.084 ^b	-3.513 ^a	0.485 ^a	0.239 ^a	0.119 ^a	0.059 ^a
2003-2005	-0.018	-0.007	0.041	1.060	0.498 ^a	0.255 ^a	0.130 ^a	0.064 ^a
2006-2008	0.049	-0.013	-0.019	-0.620	0.525 ^a	0.254 ^a	0.125 ^a	0.068 ^a
2009-2011	-0.111 ^a	0.053 ^a	0.057 ^a	-0.109	0.491 ^a	0.248 ^a	0.128 ^a	0.062 ^a
2012-2014	0.006	-0.017	0.001	0.765	0.434 ^a	0.246 ^a	0.113 ^a	0.057 ^a
2015-2017	-0.037	0.034	-0.069	-1.782 ^c	0.486 ^a	0.240 ^a	0.119 ^a	0.063 ^a
2018-2019	0.031	0.071	-0.081	1.206	0.539 ^a	0.268 ^a	0.139 ^a	0.067 ^a

^{a, b} ve ^c sırasıyla % 1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

Tablo 3'ün 5. sütununda runs testi sonuçları sunulmuştur. BIST 100 açısından tüm dönem ve 1993-1995, 1999-2001, 2008-2010, 2014-2016 alt dönemlerinde getirilerin rassal yürüyüş gösterdiğini savunan H_0 hipotezi reddedilmiştir. 1990-1992, 1996-1998, 2002-2007, 2011-2013 ve 2017-2019 alt dönemlerinde ise getirilerin bağımsız olduğu görülmüştür. Diğer bir ifade ile getirilerin söz konusu dönemlerde öngörülemez olduğu belirlenmiştir.

BIST Sınai açısından tüm dönem ve 1997-1999, 2000-2002, 2006-2008 ve 2015-2017 alt dönemlerinde getiriler doğrusal açıdan bağımlıdır. Diğer dönemlerde ise getirilerin rassal olarak hareket ettiği tespit edilmiştir.

BIST Mali endekste ise tüm dönemlerde (1991-1993, 2000-2002 ve 2015-2017 hariç) getirilerin geçmişteki hareketler ile ilişkili olmadığı diğer bir ifade ile zayıf formda etkin olduğu belirlenmiştir.

Runs testi sonuçlarına göre BIST 100, BIST Sınai ve BIST mali endekslerinde piyasaların etkinliğinin zaman içerisinde değişebileceği görülmüştür. Dolayısıyla bu piyasalarda APH'nin geçerli olduğu söylenebilir. Ayrıca büyük makroekonomik olayların (1994 Krizi, 1999 Depremi, 2001 Krizi, 2008 Küresel Kriz ve 15 Temmuz darbe girişimi gibi) BIST 100, BIST Sınai ve BIST Mali endekslerinde etkin olmayan dönemlerini tanımlamak için uygun koşullar yaratmıştır. Genel olarak, sonuçlar APH ile tutarlıdır ve dahası etkinlik derecesi finansal piyasaları etkileyen olaylarla çakışmaktadır.

Varyans oranı sonuçları çalışmada yer alan Borsa İstanbul endekslerinde hem tüm dönem hem de alt dönemler itibariyle hisse senedi getirilerinin bağımlılığını ve tahmin edilebilirliğini göstermektedir. Diğer bir ifade ile bu piyasaların zayıf formda etkin olmadığı saptanmıştır. Bu bulgu, EPH'nin Borsa İstanbul endeksleri için getirilerin davranışlarını açıklamada APH'ye göre daha başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Otokorelasyon, runs ve varyans oranı gibi doğrusal testler getiri serilerinde doğrusal olmayan özellikleri ortaya çıkarmak için yeterli olmayabilir. Doğrusal bağımlılığı ret edememe, serinin bağımsızlığını kanıtlamak için yetersizdir (Hsieh, 1989).

Doğrusal olmama durumu, getirilerin öngörülebilirliği ve aşırı getiri potansiyelini ifade etmektedir. Doğrusal modellerin bu gibi koşullarda kullanılması, öngörülme açısından yanlış çıkarımların yapılmasına yol açabilir. Ayrıca, hisse senedi getirilerinde doğrusal olmamanın varlığı EPH ile çelişmektedir (Hiremath ve Kumari, 2014: 8).

Bu çalışmada, doğrusal olmayan bağımlılığın varlığını araştırmak için bir dizi doğrusal olmayan test kullanılmış ve sonuçları Tablo 4 ve Tablo 5'te verilmiştir. Tablo 4'te endekslere ilişkin Ljung-box ve ARCH-LM testlerinden elde edilen sonuçlar sunulmuştur. Doğrusallık için filtremeden sonra hesaplanan kalıntılar için LB istatistikleri, her bir Borsa İstanbul endeksinin alt örneği için %1 anlamlılık seviyesinde 20 gecikmeye kadar otokorelasyon olmadığını göstermiştir.

Tablo 4. Endeksler için AR Etkisinden Arındırılmış Doğrusal Olmayan Test Sonuçları

Dönem(ler)	AR modeli	Ljung-box Test İstatistiği				ARCH-LM Test İstatistiği		
		5 Gecikme	10 Gecikme	15 Gecikme	20 Gecikme	2 Gecikme	4 Gecikme	6 Gecikme
BIST 100								
Tüm dönem	19	0.592	1.752	4.5252	7.929	752.938 ^a	710.890 ^a	733.087 ^a
1990-1992	1	6.520	10.047	12.532	15.053	22.889 ^a	18.529 ^a	29.804 ^a
1993-1995	1	3.273	6.198	17.749	22.201	43.814 ^a	64.240 ^a	83.834 ^a
1996-1998	8	0.227	2.003	12.800	20.212	74.239 ^a	75.097 ^a	97.566 ^a
1999-2001	0	4.775	9.667	15.453	19.095	98.277 ^a	102.473 ^a	107.405 ^a
2002-2004	0	3.112	12.356	16.461	20.081	28.539 ^a	29.718 ^a	33.137 ^a
2005-2007	0	1.451	8.671	14.372	17.716	27.860 ^a	42.882 ^a	37.576 ^a
2008-2010	6	0.670	3.618	7.073	10.590	16.644 ^a	32.792 ^a	33.816 ^a
2011-2013	4	0.682	5.371	9.351	13.302	12.306 ^a	31.155 ^a	30.439 ^a
2014-2016	0	1.138	2.584	5.481	7.261	6.068 ^b	15.819 ^a	22.129 ^a
2017-2019	0	5.943	10.116	13.988	22.367	7.146 ^b	15.051 ^a	21.284 ^a
BIST Sınai								
Tüm dönem	20	0.040	0.572	1.648	2.394	266.206 ^a	369.724 ^a	426.587 ^a
1991-1993	5	0.1631	4.6765	9.928	32.675 ^b	12.532 ^a	14.869 ^a	18.035 ^a
1994-1996	1	3.924	6.580	15.875	23.726	49.242 ^a	73.750 ^a	101.882 ^a
1997-1999	5	0.022	3.629	8.448	11.492	21.927 ^a	23.292 ^a	28.694 ^a
2000-2002	0	3.625	12.569	16.975	21.946	199.007 ^a	206.624 ^a	215.006 ^a

2003-2005	6	0.285	5.979	13.754	20.245	59.239 ^a	60.221 ^a	62.008 ^a
2006-2008	1	0.567	9.020	15.297	24.499	31.197 ^a	56.661 ^a	62.876 ^a
2009-2011	6	0.249	1.359	12.583	16.326	47.740 ^a	59.508 ^a	59.556 ^a
2012-2014	9	0.104	0.463	7.530	11.873	12.342 ^a	29.363 ^a	29.742 ^a
2015-2017	0	8.932	16.294	21.422	25.073	7.810 ^b	22.216 ^a	32.330 ^a
2018-2019	0	8.841	13.756	15.218	18.518	8.278 ^b	11.490 ^b	11.559 ^c
BIST Mali								
Tüm dönem	19	0.039	0.169	1.141	2.218	436.601 ^a	553.271 ^a	609.143 ^a
1991-1993	5	2.336	6.676	14.313	20.986 ^c	19.022 ^a	29.994 ^a	38.139 ^a
1994-1996	1	4.265	8.578	17.309	20.742	83.913 ^a	105.910 ^a	124.114 ^a
1997-1999	5	1.755	3.275	10.255	12.259	53.697 ^a	59.435 ^a	79.884 ^a
2000-2002	0	3.567	8.202	12.382	13.736	65.140 ^a	72.673 ^a	81.438 ^a
2003-2005	0	3.021	11.431	15.276	18.548	44.346 ^a	44.245 ^a	48.455 ^a
2006-2008	11	1.856	2.190	3.213	5.719	5.306 ^c	31.852 ^a	32.552 ^a
2009-2011	0	1.240	3.981	9.311	14.749	27.252 ^a	31.999 ^a	33.403 ^a
2012-2014	4	0.804	3.676	9.121	13.713	75.101 ^a	74.873 ^a	71.694 ^a
2015-2017	7	1.228	3.496	4.831	5.732	1.939	9.424 ^c	14.697 ^b
2018-2019	0	5.443	9.706	11.915	20.400	7.202 ^a	9.384 ^c	10.690 ^c

Ardından bu filtrelere getiriler doğrusal olmayan bağımlılık analizi için ARCH-LM testine tabi tutulmuştur. Test sonuçları, her bir alt dönemin istatistiksel açıdan anlamlı doğrusal olmayan bir bağımlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Bu, her üç piyasanın da hem tüm dönem hem de alt dönemler boyunca etkin olmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu piyasalarda, ARCH-LM testi sonuçlarına göre alım-satım kararını formüle etmek için geçmiş bilgiye ve teknik analize bağlı olarak aşırı getiri elde edebilen yatırımcıların olması beklenebilir.

Tablo 5'te endekslere ilişkin BDS testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre AR filtrelemesinin uygulanmasından sonra, getirilerin istatistiksel açıdan anlamlı doğrusal olmayan özellik gösterdiği belirlenmiştir. Bu durum BIST 100, BIST Sınai ve BIST Mali endekslerinin her bir alt dönem ve tüm dönem için doğrusal olmayan bir şekilde etkin olmadığını göstermektedir.

Tablo 5. Endeksler için BDS testi sonuçları

Dönem(ler)	AR Modeli	2				6				10			
		0.5 σ	1 σ	1.5 σ	2 σ	0.5 σ	1 σ	1.5 σ	2 σ	0.5 σ	1 σ	1.5 σ	2 σ
BIST 100													
Tüm	19	0.013 ^a	0.026 ^a	0.024 ^a	0.016 ^a	0.004 ^a	0.058 ^a	0.112 ^a	0.106 ^a	0.000 ^a	0.034 ^a	0.127 ^a	0.164 ^a
1990-1992	1	0.018 ^a	0.037 ^a	0.027 ^a	0.014 ^a	0.003 ^a	0.058 ^a	0.106 ^a	0.090 ^a	0.000 ^a	0.026 ^a	0.104 ^a	0.126 ^a
1993-1995	1	0.006 ^a	0.016 ^a	0.016 ^a	0.010 ^a	0.001 ^a	0.026 ^a	0.066 ^a	0.072 ^a	0.000 ^a	0.008 ^a	0.054 ^a	0.096 ^a
1996-1998	8	0.011 ^a	0.024 ^a	0.023 ^a	0.017 ^a	0.001 ^a	0.036 ^a	0.090 ^a	0.094 ^a	0.000 ^a	0.018 ^a	0.099 ^a	0.044 ^a
1999-2001	0	0.005 ^a	0.013 ^a	0.017 ^a	0.014 ^a	0.001 ^a	0.019 ^a	0.048 ^a	0.060 ^a	0.000 ^a	0.007 ^a	0.041 ^a	0.075 ^a
2002-2004	0	0.003 ^a	0.009 ^a	0.010 ^a	0.007 ^a	0.000 ^a	0.015 ^a	0.044 ^a	0.051 ^a	0.000 ^a	0.005 ^a	0.045 ^a	0.081 ^a
2005-2007	0	0.004 ^a	0.012 ^a	0.012 ^a	0.008 ^a	0.000 ^a	0.013 ^a	0.043 ^a	0.054 ^a	0.000 ^a	0.003 ^a	0.033 ^a	0.073 ^a
2008-2010	6	0.006 ^a	0.010 ^a	0.009 ^a	0.008 ^a	0.002 ^a	0.033 ^a	0.076 ^a	0.082 ^a	0.000 ^a	0.013 ^a	0.074 ^a	0.123 ^a
2011-2013	4	0.003 ^a	0.007 ^b	0.007 ^b	0.005 ^a	0.001 ^a	0.020 ^a	0.054 ^a	0.059 ^a	7.44E ^a	0.008 ^a	0.057 ^a	0.098 ^a
2014-2016	0	-0.000	6.25E	-0.000	-0.000	0.000	0.005	0.015 ^b	0.019 ^a	-6.1E	0.001	0.012 ^a	0.022 ^b
2017-2019	0	0.001	0.006 ^b	0.006 ^b	0.005 ^b	0.000 ^a	0.009 ^a	0.023 ^a	0.020 ^b	2.86E ^a	0.003 ^a	0.024 ^a	0.037 ^a
BIST Sınai													
Tüm	20	0.036 ^a	0.04	0.029 ^a	0.019	0.039 ^a	0.160	0.16	0.13	0.01	0.16	0.24	0.217
1991-1993	5	0.054 ^a	0.05	0.028 ^a	0.010	0.043 ^a	0.163	0.14	0.08	0.01	0.12	0.15	0.120
1994-1996	1	0.009 ^a	0.02	0.021 ^a	0.011	0.001 ^a	0.040	0.09	0.09	6.34	0.01	0.08	0.140
1997-1999	5	0.010 ^a	0.02	0.019 ^a	0.013	0.001 ^a	0.035	0.08	0.08	6.90	0.01	0.08	0.115
2000-2002	0	0.006 ^a	0.01	0.018 ^a	0.017	0.001 ^a	0.025	0.06	0.08	3.73	0.01	0.06	0.120
2003-2005	6	0.007 ^a	0.01	0.016 ^a	0.010	0.000 ^a	0.021	0.05	0.05	5.90	0.00	0.05	0.089
2006-2008	1	0.009 ^a	0.02	0.021 ^a	0.013	0.002 ^a	0.039	0.09	0.09	5.59	0.01	0.08	0.133
2009-2011	6	0.007 ^a	0.01	0.010 ^a	0.008	0.001 ^a	0.026	0.05	0.06	5.89	0.01	0.05	0.089
2012-2014	9	0.008 ^a	0.01	0.013 ^a	0.006	0.002 ^a	0.036	0.07	0.06	0.00	0.02	0.07	0.105
2015-2017	0	0.001	0.00	0.004 ^c	0.002	0.000	0.012	0.03	0.03	1.79	0.00	0.02	0.045
2018-2019	0	0.004 ^b	0.00	0.010 ^a	0.008	-3.09E	0.004	0.02	0.02	-4.4E ^b	0.00	0.01	0.034
BIST Mali													
Tüm	19	0.020 ^a	0.03	0.026 ^a	0.018	0.014 ^a	0.109	0.13	0.11	0.00	0.09	0.19	0.193
1991-1993	5	0.053 ^a	0.04	0.025 ^a	0.009	0.054 ^a	0.180	0.16	0.09	0.01	0.14	0.17	0.121

1994-1996	1	0.011 ^a	0.02	0.024 ^a	0.014	0.001 ^a	0.034	0.08	0.09	0.00	0.01	0.07	0.126
1997-1999	5	0.010 ^a	0.01	0.021 ^a	0.016	0.002 ^a	0.029	0.06	0.06	0.00	0.01	0.06	0.097
2000-2002	0	0.004 ^a	0.01	0.012 ^a	0.009	0.000 ^a	0.018	0.04	0.06	6.07	0.00	0.04	0.085
2003-2005	0	0.004 ^a	0.01	0.012 ^a	0.009	0.000 ^a	0.015	0.04	0.04	1.23	0.00	0.04	0.075
2006-2008	11	0.003 ^b	0.00	0.009 ^a	0.006	0.001 ^a	0.022	0.06	0.07	8.19	0.00	0.06	0.109
2009-2011	0	0.001	0.00	0.004	0.003	0.000 ^a	0.012	0.03	0.03	2.95	0.00	0.02	0.059
2012-2014	4	0.001	0.00	0.005 ^b	0.004	0.000 ^a	0.013	0.04	0.04	-3.5E	0.00	0.04	0.079
2015-2017	7	0.001	0.00	0.001	0.000	0.000 ^a	0.007	0.01	0.01	6.42	0.00	0.01	0.024
2018-2019	0	0.002 ^c	0.00	0.007 ^c	0.005	0.000	0.003	0.01	0.01	2.43	0.00	0.00	0.022

^a, ^b ve ^c sırasıyla % 1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

Tablo 6'da BIST 100, BIST Sınai ve BIST Mali endeksleri için iki yıllık sabit bir alt dönem büyüklüğünü dikkate alarak APH'nin geçerliliğine ilişkin yapılan testler sonucu elde edilen bulgular özetlenmiştir. Buna göre BIST 100, BIST Sınai ve BIST Mali endeksleri için otokorelasyon testi ve runs testi, getirilerin bağımsız ve bağımlı dönemler geçirdiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle, bulgularımız, endekslerdeki getiri tahmininin zaman içinde APH ile tutarlı bir şekilde değiştiğini ve her bir piyasanın belirli piyasa koşullarına farklı bir şekilde adapte olduğunu göstermektedir.

Ancak, varyans oranı testi ve doğrusal olmayan ARCH-LM ve BDS testleri sonuçları her bir endeksin etkin olmadığını, diğer bir ifade ile getirin bağımlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, üç piyasanın doğrusal bağımlılığı konusunda somut sonuçlar alınamamasına rağmen, hem tüm hem de alt dönemler için güçlü bir doğrusal olmayan bağımlılık sergilediklerini göstermiştir.

Doğrusal bağımlılık testlerinin sonuçları uyarlanabilir ile uyumlu olsa da, doğrusal olmayan testler her endeks için güçlü bir bağımlılık olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Sonuç Özet Tablosu

Dönem(ler)	Otokorelasyon testi	Runs testi	Varyans Oranı testi	ARCH-LM testi	BDS testi
BIST 100					
Tüm dönem	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1990-1992	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1993-1995	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1996-1998	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1999-2001	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2002-2004	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2005-2007	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2008-2010	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2011-2013	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2014-2016	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2017-2019	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
Sonuç	Adaptif	Adaptif	Etkin değil	Etkin değil	Etkin değil
BIST Sınai					
Tüm dönem	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1991-1993	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1994-1996	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1997-1999	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2000-2002	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2003-2005	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2006-2008	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2009-2011	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2012-2014	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2015-2017	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2018-2019	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
Sonuç	Adaptif	Adaptif	Etkin değil	Etkin değil	Etkin değil
BIST Mali					
Tüm dönem	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1991-1993	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1994-1996	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
1997-1999	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı

2000-2002	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2003-2005	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2006-2008	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2009-2011	Bağımlı	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2012-2014	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2015-2017	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
2018-2019	<i>Bağımsız</i>	<i>Bağımsız</i>	Bağımlı	Bağımlı	Bağımlı
Sonuç	Adaptif	Adaptif	Etkin değil	Etkin değil	Etkin değil

Doğrusal testlerin sonuçlarına göre, piyasalar genellikle etkin ve etkin olmayan dönemlerden geçmektedir. Doğrusal olmayan test sonuçlarına göre ise, endeksler etkin değildir ve bu etkin olmama durumu zamanla azalmamaktadır. zet olarak, otokorelasyon ve runs testlerinden elde edilen sonuçlar APH'yi desteklerken, özellikle doğrusal olmayan testler piyasaların zayıf formda etkin olmadığını ortaya koymaktadır.

5. Sonuç

Bu alışmada, Borsa İstanbul'da BIST 100, Sınai ve Mali endeksleri için günlük verileri kullanarak söz konusu endekslerde APH'nin geçerli olup olmadığı incelenmiştir. Piyasa etkinliğinin zaman içerisindeki değişimlerini incelemek için hem doğrusal (otokorelasyon, runs ve varyans oranı) hem de doğrusal olmayan testlerden (Ljung-box, ARCH-LM ve BDS) yararlanılmıştır. Tüm bu testlerden elde edilen sonuçlar, piyasaların adaptif veya etkin olmadığına dair farklı bulgular ortaya koymuştur.

Buna göre doğrusal testlerden otokorelasyon ve runs testi sonuçları genel olarak piyasaların etkinliğinin APH ile tutarlı bir şekilde zaman içerisinde bazen etkin bazen ise etkin değil şeklinde gerekleştini ortaya koymuştur. Elde edilen sonuçlar literatürde doğrusal testleri kullanan çalışmalar ile uyumludur (Kim vd. 2011; Alvarez-Ramirez vd. 2012, Urquhart ve Hudson, 2013; Hiremath ve Kumari, 2014) yani endeksler etkin ve etkin olmayan dönemler arasında geçiş yapmaktadır ve sonuç olarak APH'yi onaylamaktadır. Ayrıca alışma makroekonomik olayların getirilerin tahmin edilebilirliği ile ilişkili olduğu varsayımını doğrulaması bakımından literatüre önemli katkı sağlamaktadır (Charles vd. 2012; Hiremath ve Narayan, 2016). Bu şoklar, küresel ve yurtiçi faktörler olarak tanımlanabilecek finansal, ekonomik veya politik olaylarla bağlantılıdır. Buna göre bu şoklar borsadaki etkinlik derecesinde bir bozulmaya neden olmakta ve piyasayı etkisizliğe doğru sürüklemektedir. Dolayısıyla yatırımcılar bu dönemleri aşırı getiri elde etmek için kullanabilirler.

Ancak varyans oranı testi ile doğrusal olmayan testlerin sonuçları (ARCH-LM ve BDS testi) ise doğrusal ve doğrusal olmayan hisse senedi getirisi tahmin edilebilirliğinin zaman içinde değişmediğini ortaya koymuştur. Örneklem boyunca hisse senedi getirilerinde doğrusal olmayan bağımlılığın güçlü bir şekilde bulunduğuna dair bulgular, Borsa İstanbul endekslerinin hala etkin olmadığını göstermektedir. Bu sonuçlar doğrusal olmayan testler ile de analizlerini gerçekleştiren ve piyasaların etkin olmadığını vurgulayan Urquhart ve Hudson (2013) ve Hiremath ve Kumari (2014) bulguları ile rtmektedir.

Çalışmada yer alan endekslerde örneklem dönemi boyunca doğrusal olmayan özelliğe ilişkin güçlü kanıtlar tespit edilmiştir. Dolayısıyla doğrusal olmayan testlerin sonuçlarının dikkate alınmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Buna göre endekslerde getiri hareketleri öngörülebilecek, diğer bir ifade ile aşırı getiriler elde edilebilecektir.

Sonuç olarak kullanılan yönteme göre değişmekle birlikte Borsa İstanbul endekslerinin tamamen öngörülebilir olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Getiriler için bazı testlerden elde edilen bulgular tahmin edilemeyen dönemler bulmakla birlikte, piyasanın zayıf formda etkin olmadığına yönelik de güçlü kanıtlar bulunmuştur. Borsa İstanbul endeks getirilerinin tahmin edilebilirliği ile ilgili gelecekteki çalışmalarda farklı testler ve farklı dönem uzunlukları kullanılarak endekslerin ADH'ye mi yoksa EPH'ye mi daha yakın olduğu araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Alagidede, Paul. 2011. "Return Behavior in Africa's Emerging Equity Markets." *The Quarterly Review of Economics and Finance* 51(2): 133-140.
- Alvarez-Ramirez, Jose, Rodriguez, Eduardo & Espinosa-Paredes, Gilberto 2012. "Is the US Stock Market Becoming Weakly Efficient Over Time? Evidence from 80-Year-Long Data." *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 391(22): 5643-5647.
- Barber, Brad & Odean, Terrance. 2001. "Boys will be Boys: Gender, Overconfidence, and Common Stock Investment." *The Quarterly Journal of Economics* 116(1): 261-292.
- Boya, Christophe M. 2019. "From Efficient Markets to Adaptive Markets: Evidence from the French Stock Exchange." *Research in International Business and Finance* 49: 156-165.
- Brock, William, Scheinkman, Jose A., Dechert, W. Davis, & LeBaron, Blake. 1996. "A Test for Independence Based on the Correlation Dimension." *Econometric Reviews* 15(3): 197-235.
- Charles, Amelie, Darné, Olivier, & Kim, Jae H. 2012. "Exchange-rate Return Predictability and The Adaptive Markets Hypothesis: Evidence from Major Foreign Exchange Rates." *Journal of International Money and Finance* 31(6): 1607-1626.
- De Bondt, Werner F. & Thaler, Richard. 1985. "Does the Stock Market Overreact?" *The Journal of Finance* 40: 793-805.
- Engle, Robert F. 1982. "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation." *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 987-1007.
- Ertay, Fatih Coşkun & Özkan, Oktay. 2018. "Piyasa Etkinliği Açısından Adaptif Piyasa Hipotezi'nin Test Edilmesi: Türkiye ve ABD Hisse Senedi Piyasaları Örneği." *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 55(642): 23-40.
- Fama, Eugene F. 1970. "Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work." *The Journal of Finance* 25(2): 383-417.
- Ghazani, Majid Mirzaee & Araghi, Mansour Khalili. 2014. "Evaluation of the Adaptive Market Hypothesis as an Evolutionary Perspective on Market Efficiency: Evidence from the Tehran Stock Exchange." *Research in International Business and Finance* 32: 50-59.
- Gyamfi, Emmanuel. Numapau. 2018. "Adaptive Market Hypothesis: Evidence from the Ghanaian Stock Market." *Journal of African Business* 19(2): 195-209.
- Hinich, Melvin J. 1996. "Testing for Dependence in the Input to a Linear Time Series Model." *Journal of Nonparametric Statistics* 6(2-3): 205-221.
- Hiremath, Gourishankar S. & Kumari, Jyoti. 2014. "Stock Returns Predictability and the Adaptive Market Hypothesis in Emerging Markets: Evidence from India." *SpringerPlus* 3(1): 428.
- Hiremath, Gourishankar S. & Narayan, Seema. 2016. "Testing the Adaptive Market Hypothesis and Its Determinants for the Indian Stock Markets." *Finance Research Letters* 19: 173-180.
- Hsieh, David A. 1989. "Testing for Nonlinear Dependence in Daily Foreign Exchange Rates." *Journal of Business* 62(3): 339-368.
- <https://tr.investing.com/indices/turkey-indices>, Erişim tarihi 19.06.2019.
- Ito, Mikio & Sugiyama, Shunsuke. 2009. "Measuring the Degree of Time Varying Market Inefficiency." *Economics Letters* 103(1): 62-64.
- Khuntia, Sashikanta & Pattanayak, JK. 2018. "Adaptive Market Hypothesis and Evolving Predictability of Bitcoin." *Economics Letters* 167: 26-28.
- Lim, Kian-Ping & Brooks, Robert. 2006. "The Evolving and Relative Efficiencies of Stock Markets: Empirical Evidence from Rolling Bivariate Correlation Tests Statistics." SSRN Working Paper.
- Lim, Kian-Ping & Brooks, Robert. 2011. "The Evolution of Stock Market Efficiency Over Time: A Survey of the Empirical Literature." *Journal of Economic Surveys* 25(1): 69-108.
- Lim, Kian-Ping, Weiwei, Luo & Kim, Jae H. 2013. "Are US Stock Index Returns Predictable? Evidence from Automatic Autocorrelation-Based Tests." *Applied Economics* 45(8): 953-962.
- Lim, Kian-Ping & Hooy, Chee-Wooi. 2013. "Non-Linear Predictability in G7 Stock Index Returns." *The Manchester School* 81(4): 620-637.
- Ljung, Greta. M. & Box, George E. 1978. "On a Measure of Lack of Fit in Time Series Models." *Biometrika* 65(2): 297-303.
- Lo, Andrew W. 2004. "The Adaptive Markets Hypothesis." *The Journal of Portfolio Management* 30(5): 15-29.
- Lo, Andrew W. 2005. "Reconciling Efficient Markets with Behavioral Finance: The Adaptive Markets Hypothesis." *Journal of Investment Consulting* 7(2): 21-44.
- Lo, Andrew W. & MacKinlay, A. Craig. 1988. "Stock Market Prices do not Follow Random Walks: Evidence from a Simple Specification Test." *The Review of Financial Studies* 1(1): 41-66.
- Noda, Akihiko. 2016. "A Test of the Adaptive Market Hypothesis Using A Time-Varying AR Model in Japan." *Finance Research Letters* 17: 66-71.
- Popović, Sasa, Mugoša, Ana & Đurović, Andrija. 2013. "Adaptive Markets Hypothesis: Empirical Evidence from Montenegro Equity Market." *Ekonomika Istrazivanja – Economic Research* 26(3): 31-46.
- Rojas, Omar, Coronado, Semei & Venegas-Martínez, Francisco. 2017. "Adaptive Market Hypothesis: Evidence from the Mexican Stock Exchange Index." *Journal of Applied Economic Sciences*, 3(49): 688-697.

- Shah, Anand & Bahri, Anu. 2019. "Are Stock Markets Adaptive? Evidence from US, Hong Kong and India. Evidence from US, Hong Kong and India." SSRN papers, 1-36.
- Shahid, Muhammed Naeem & Sattar, Abdul. 2017. "Behavior of Calendar Anomalies, Market Conditions and Adaptive Market Hypothesis: Evidence from Pakistan Stock Exchange." *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences* 11(2): 471-504.
- Smith, Graham. 2012. "The Changing and Relative Efficiency of European Emerging Stock Markets." *The European Journal of Finance* 18(8): 689-708.
- Todea, Alexandru, Ulici, Maria & Silaghi, Simona. 2009. "Adaptive Markets Hypothesis: Evidence from Asia-Pacific Financial Markets." *The Review of Finance and Banking* 1(1): 7-13.
- Uyar, Aydın & Uzuner, Mustafa. 2015. "Türkiye'de Altın Piyasasının Zayıf Formda Etkinliğinin Koşu Testi Uygulaması ile Sınanması." *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 7(12): 197-208.
- Urquhart, Andrew & Hudson, Robert. 2013. "Efficient or Adaptive Markets? Evidence from Major Stock Markets Using Very Long Run Historic Data." *International Review of Financial Analysis* 28: 130-142.
- Urquhart, Andrew & McGroarty, Frank. 2014. "Calendar Effects, Market Conditions and the Adaptive Market Hypothesis: Evidence from Long-Run U.S. Data." *International Review of Financial Analysis* 35: 154-166.
- Urquhart, Andrew & McGroarty, Frank. 2016. "Are Stock Markets Really Efficient? Evidence of the Adaptive Market Hypothesis." *International Review of Financial Analysis* 47: 39-49.

Terör-Yerel Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Türkiye Düzey-2 Bölgeleri Üzerine Bir İnceleme

The Relationship of Terror-Local Economic Development: A Study on the NUTS-2 Regions of Turkey

Demet EROĞLU SEVİNÇ, Iğdır Üniversitesi, Türkiye, demet-102@hotmail.com

Orcid No: 0000-0003-3510-8970

Sevda YAPRAKLI, Atatürk Üniversitesi, Türkiye, sevda1@atauni.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-1902-899X

Öz: Ekonomik büyüme ve kalkınma olgusu gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş tüm ülkelerin önemle üzerinde durdukları bir meseledir. Bununla birlikte özellikle günümüzde ülkelerin büyümesinin ve kalkınmasının önünde önemli bir sorun olan bölgesel ve yerel kalkınma dengesizliklerinin varlığı, bu sorunların nedenlerini ve sorunlara yönelik çözüm önerilerini araştıran çalışmaların yoğunluk kazanmasını sağlamıştır. Bölgesel ve yerel ekonomik kalkınma farklılıklarının çeşitli sebepleri olmakla birlikte bu farklılıklara yol açan en önemli sebeplerden birisi ise meydana gelen terör olaylarının etkileridir. Bu etkiler dolayısıyla terör olaylarının yaşandığı mekânlarda büyüme ve kalkınma sekteye uğrayabilmekte hatta daha da geriye gidebilmektedir. Bu çalışmanın amacı; terörün neden olduğu olumsuzlukların yerel ekonomik kalkınma bağlamında irdelenmesini sağlayarak, hangi faktör ve değişkenlerin terörün belirleyicileri arasında olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’de İstatistik Bölge Birimleri Sınıflamasında (İBBS) olan 26 Düzey-2 alt bölgesinin 2007-2017 dönemine ait verileriyle terörün belirleyicilerini ortaya koymaya yönelik olarak ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerden hareketle analizler gerçekleştirilmiştir. Panel veri analizine dayalı Coğrafik Ağırlıklı Regresyon (GWR) yöntemi sonuçlarına göre terörün belirleyicileri arasında olan makroekonomik değişkenler; gelir, turizm, işsizlik, enflasyon ve yoksulluk değişkenleridir. Ayrıca terörün sosyal belirleyicileri arasında suç, eğitim ve göç değişkenleri bulunmaktayken, çevresel belirleyicilerin ise yol ve coğrafya değişkenlerinden oluştuğu tespit edilmiştir. Özetle ortaya konan bu sonuçların terörün bölgesel belirleyicileri kapsamında yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması ve ilerletilmesi bağlamında politika yapıcılara doneler vermesi beklenmektedir.

*Anahtar Sözcükler: Terör, Yerel Ekonomik Kalkınma, Düzey-2 Bölgeleri, Coğrafi Ağırlıklı Regresyon
JEL Sınıflandırması: O12, O15, R11*

Abstract: Economic growth and development are important issues which are seriously emphasized by all developed, developing and underdeveloped countries alike. However, the presence of regional and local development imbalances, which is particularly an important obstacle for the growth and development of countries, has intensified the studies investigating the causes of and solutions to these problems. There may be a variety of reasons behind differences in regional and local development, however, the negative effects of terror events is one of the most important reasons underlying differences in regional and local development performances. Due to such effects, growth and development of spaces in where terror events are occurred can be interrupted or may even be reversed. The aim of this study is to provide a thorough research of the negativities caused by terror in the context of local economic development and to reveal which factors and variables are among the determinants of terrorism. For this aim, data from 26 Turkish Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) II regions for the period 2007-2017 are used carry out analyses with reference to economic, social and environmental factors to reveal determinants of terror. According to the results of Geographically Weighted Regression (GWR) method based on panel data analyses, income, tourism, unemployment, inflation and poverty are the macroeconomic determinants of terror. Moreover, while crime, education and migration are the social determinants of terror, roads and geography variables are the environmental determinants, according to the results of the analyses. The results of the study are expected to give policymakers clues on achieving and sustaining local economic development with respect to regional determinants of terror.

*Keywords: Terror, Local Economic Development, NUTS-II Regions, Geographically Weighted Regression
JEL Classification: O12, O15, R11*

1. Giriş

Dünya üzerindeki tüm ülkelerin tartışmasız bir şekilde ulaşmak istedikleri temel hedefleri, ekonomik yönden büyüyerek gelişmelerini sağlamak ve sağladıkları bu gelişmeyi ülke geneline yayarak kalkınmalarını gerçekleştirmektir. Ekonomik büyüme, genel anlamda ülkelerin gayrisafı yurtiçi hasıllarındaki artışlar şeklinde tanımlanmakta ve niceliksel bir artış ve gelişmeyi ifade etmektedir. Ekonomik kalkınma ise ekonomik büyümenin genişletilmesi ve ilerletilmesi süreci olarak kabaca tanımlanabilmektedir. Literatürdeki önemli tanımlamalar ışığında ise kalkınma, ekonomik büyümenin nimetlerinin ülkelerin geneline ve tüm vatandaşlara yansıtılması şeklinde de tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda ekonomik kalkınma süreci daha geniş bir ekonomik perspektiften ülkelerin temel amaç ve gayeleri peşinde yürüttükleri ekonomik aktivitelerin, uyguladıkları ekonomik ve diğer (sosyo-kültürel, siyasal gibi) politikaların zorunlu bir sonucudur.

Diğer taraftan ülkelerin arzu ettiği ekonomik büyüme ve kalkınmanın yukarıda ifade edildiği üzere ülkelerin tümüne yansıtılmaması sorunu ise günümüzde ekonomik büyüme ve kalkınmanın en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda ekonomik büyüme ve kalkınma dolayısıyla ortaya çıkan olumlu gelişmelerin ülkelerdeki tüm mekânlarda

Makale Geçmişi / Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 2 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 11 Mayıs / May 2020

© 2020 Journal of Yaşar University. Published by Yaşar University. Journal of Yaşar University is an open access journal. There is no conflict of interest or ethical concern regarding this publication.

aynı düzeyde, aynı zamanda ve aynı etkide olmaması durumu mekânsal dengesizlik sorunlarının veya mekânsal kalkınma farklılıklarının oluşmasına neden olmaktadır. Böylece ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesiyle birlikte, mekânsal kalkınma farklılıklarının giderilmesine yönelik ekonomi politikalarının da yürütülmesini ülkelerce zorunlu kılmaktadır.

Mekânsal kalkınma sorunları özellikle 1900'lü yılların ilk dönemiyle birlikte gündeme gelse bile, esas itibarıyla İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan gelişmelerle dikkat çekmeye başlamıştır. Özellikle literatürde ilk kez Perroux (1950), Hirschman (1958) ve Rostow (1960) gibi yazarlar tarafından çalışmalarına konu edilen bölgesel dengesizlik ve kalkınma politikaları, bu tarihten sonra gerek diğer araştırmacılar gerekse konuyla alakalı bilim adamları, iktisadi politika yapımcıları ve devletler olmak üzere geniş bir kesim tarafından araştırılan ve politikalar üretilen bir konu haline gelmiştir.

Mekânsal kalkınma politikaları içerisinde önemli bir yer tutan bölgesel ve yerel ekonomik kalkınma politikaları, ülke içerisindeki bölgelerde veya bölge içerisindeki daha küçük alanları ifade eden yerel veya kırsal alanlardaki ekonomik aktivitelerin geliştirilmesiyle bu alanların büyüme ve kalkınmalarının sağlanmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda yerel ölçekli ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi, bölgenin ekonomik anlamda iyileşmesi ve bölgenin iyileşmesiyle ülkelerin ekonomik anlamda iyileşmesine yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan yerel ölçekli ekonomik kalkınmasının sağlanması için bölgesel ve yerel kalkınma farklılıklarına neden olan faktörlerin iyi bir şekilde irdelenmesi büyük önem arz etmektedir. Genel anlamda yerel ekonomik farklılıkların oluşmasına etki eden faktörler arasında ekonomik, tarihsel, coğrafi, sosyo-kültürel ve bazı özel faktörler gelse de, bu farklılıklar ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye ve hatta bazen yöreden yöreye olacak bir şekilde değişiklikler gösterebilmektedir.

Bu minvalde bölgesel veya yerel ekonomik kalkınma farklılıklarına sebep olan faktörler arasında sayılabilen terör olgusu da, ülkelerde meydana gelen bölgeler arası kalkınma farklılıklarının en önemli belirleyicileri arasındadır. Genel anlamda terörün tanımı; siyasal iktidarı ele geçirme arzusuyla iktidarı yıpratıp, toplumda huzursuzluk oluşturarak şiddet eylemlerini genelleştirip toplumda kaos ve kargaşa oluşturmayı amaçlayan her türlü şiddet hareketine dayalı organize eylemler şeklinde yapılabilmektedir. Ayrıca ekonomik çalkantılar, din eksenli çatışmalar, çeşitli ideolojilerdeki çatışmalar ve tarih kökenli düşmanlıkları kullanarak terör faaliyetleri var olmaya çalışmakta ve eylemlerine derinlik kazandırmaktadırlar. Fakat terörün bu şekilde tanımlanması yapılmasına karşın terör olayları çok çetrefilli bir yapıya sahiptir. Çünkü bazı ülkelerde meydana gelen bazı terör olayları ve faaliyetleri diğer bazı ülkelerce veya uluslararası bazı kuruluşlarca terör olarak addedilmemekte veya gerçekleştirilen terör olaylarına uluslararası boyutta verilen dolaylı destekler dolayısıyla terörle güçlü bir şekilde mücadele edilememektedir. Teröre karşı etkin bir mücadelenin veril-e-memesi dolayısıyla terörün etkilerinin ve şiddetinin giderek artması ve ulusal nitelikte ortaya çıkan birçok terör olayının artık uluslararası boyutlara taşınması, teröre olan korkuyu ve ilgiyi artırmış ve terörle alakalı daha geniş bir mücadele ağı oluşmaya başlamıştır.

Diğer taraftan terörün ortaya çıkardığı sorunlar dolayısıyla yerel ekonomik kalkınmaya olumsuz yönde etkilerde bulunması, ülkelerin bölgesel veya yerel ekonomik kalkınma politikalarında terörün ortaya çıkardığı olumsuzlukları bertaraf edecek bazı politika araçlarının kullanılmasına neden olmuştur. Özellikle terörün meydana getirdiği doğrudan etkiler olan can ve mal kayıplarına yönelik yıkımları engellemek başta olmak üzere, dolaylı yönlü etkileri olan ekonomik yıkımlar ve sosyo-kültürel yıkımları iyileştirmeye yönelik bazı politikalar terör karşısında devletlerin uyguladığı önemli politikalarlardır. İfade edilen bu politikalar vasıtasıyla terörün neden olduğu olumsuz etkiler giderilmeye veya minimize edilmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı da terörün neden olduğu olumsuzlukların yerel ekonomik kalkınma bağlamında irdelenmesini sağlayarak, terörün belirleyicilerinin hangi faktörler ve değişkenler olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'de İstatistik Bölge Birimleri Sınıflamasında (İBBS) olan 26 Düzey-2 alt bölgesinin 2007-2017 dönemine ait verilerinden hareketle ekonometrik analizler gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla ifade edilen Düzey-2 26 alt bölgede terörün belirleyicilerini ortaya koymaya yönelik olarak ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerden hareketle panel veri ekonometrisine yönelik analizler gerçekleştirilmiştir.

2. Terör ve Yerel Ekonomik Kalkınmaya Dayalı Teorik Altyapı

Terör ve terörizm kavramları tarih boyunca farklı olaylar ve durumlar sonrasında tartışılmış olsa dahi özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha fazla konuşulan kavramlardan biri haline gelmiştir. Günümüzde ise bu kavramlarla alakalı olarak birçok düşünür, bilim insanı, politikacı ve uzman tarafından farklı tanımlamalar ve yorumlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalar içerisinde en fazla ön plana çıkan tanım ise; toplumda huzursuzluk ve kargaşa çıkararak güç gruplarının isteklerini gerçekleştirme şeklindeki planlı hareketlerdir. Diğer taraftan ifade edilen bu ve benzeri tanımlamalara rağmen terör kavramıyla alakalı ortak bir görüş birliğine net bir biçimde varılamamaktadır. Ayrıca bireylerin, toplumun veya devletlerin teröre olan farklı bakış açıları da ortak bir tanımlamanın yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu durumun en önemli nedeni ise terörist faaliyetlerin mağdur tarafı olan ve teröre maruz kalan tarafların bu olaylardan olumsuz yönde etkilendiklerini ifade etmelerine rağmen terör eylemlerini gerçekleştirenlerin ise bu durumu bir özgürlük mücadelesi olarak nitelendirmesinden kaynaklanmaktadır. Terörün tek bir tanımının yapılamamasının başka bir nedeni de ülkelerin kültürel yapısına ve amacına göre de farklılık göstermesinden kaynaklanmakta ve bu durum da ülkelerin ortak bir terörle mücadele politikası belirlemenin önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır.

Terör saldırıları sonucunda en önemli zararın insanların hayatlarını kaybetmesi şeklinde ortaya çıktığı bilinmekteyken bunun dışında yaralanmalar, kamu veya özel mallarının zarar görmesiyle birlikte kısa vadeli olarak adlandırılan ve tüm devletler için ifade edilebilen ortak zararlar da ortaya çıkabilmektedir. Fakat terörün insanların hayatlarını kaybetmelerinden sonra asıl önemli olarak ifade edilen, orta ve uzun vadede ortaya çıkan zararları ülkelere göre farklılık arz etmekle birlikte ekonomik daralma şeklinde daha fazla ön plana çıkmaktadır (Llussa ve Tavares, 2007: 66). Terör; belirli düşünce ve davranış şekillerini insanları korkutarak, sindirerek kabul ettirme çabasıdır ve her durumda ister doğrudan ister dolaylı olarak en büyük zararı gören bireyler ve toplumdur. Terör örgütleri bu şekilde şiddet uygulayarak halkın desteğini alacaklarını ve bu destekle de güç kazanacaklarına inanmaktadırlar (Kartal, 2018: 47). Terör bir sosyo-ekonomik ve psikolojik bir hoşnutsuzluk hali olmakla beraber, ne istediğini bilmeyen ve toplumla uyuşmayan eylemler olmaktan ziyade tam tersine oldukça organize eylemler olduğu gözden kaçmayacak bir gerçekliği taşımaktadır. Ayrıca ekonomik çalkantılar, din eksenli çatışmalar, çeşitli ideolojilerdeki çatışmalar (sağ-sol, etnik veya milliyetçi çatışmalar gibi) ve tarih kökenli düşmanlıkları kullanarak terör faaliyetleri var olmaya çalışmakta ve anlamına derinlik kazandırmaktadır (Çelik, 2016: 177; Tilly, 2004: 5).

Yapılmış olan tüm bu tanımlamalara rağmen terörün tanımının ve kapsamının ülkeler arası değişiklikler arz etmesi, terörün zararlarının kısa, orta ve uzun vadeli sonuçlarının ülkeden ülkeye değişiklikler göstermesi terör konusunu daha çetrefilli bir yapıya büründürmektedir. Ayrıca bazı yazarlar tarafından da ifade edildiği gibi terörün ortak bir tanımlamasının yapılamayışının temel nedeninin birçok tanımlamayı barındırması dolayısıyladır. Bu bağlamda Schmid ve Jongman tarafından ilk olarak 1988 yılında kaleme alınan bir çalışmada terörün tam olarak 109 farklı tanımlamasının olduğu da belirtilerek bu tanımlamaların teröre ortak bir tanım yapılmasının zorluğunu arttırdığını da belirtmişlerdir.

Diğer taraftan terörün net bir tanımı henüz yapılamıyorken genel olarak terör faaliyetleri olarak ifade edilebilen terörizm kavramının da açık bir şekilde tanımlaması maalesef yapılamamaktadır. Hatta bu iki kavramın birbirleri yerine kullanılmasına da sıklıkla rastlanılabilmektedir. Karşımıza farklı şekillerde çıkan terör kavramı, teröristlerin inandıkları davalarını yasadışı yollarla duyurmak amacıyla gerçekleştirdikleri eylemler olarak ifade edilmekteyken, terörizm terörden farklı olarak bu eylemlerin arkasında duran ve savunan düşünce akımı olarak nitelendirilebilir. Terör stratejik bir eylem iken söyleme geçildiği anda terörizme dönüşmektedir (Bal, 2006: 8). Yine siyasal bir takım hedeflere ulaşmak için hükümetler üzerinde baskı oluşturarak, devletlerin davranış ve tutumlarını değiştirme çabası olarak tanımlanan terörizm; bireyleri, halkı, devletleri yıldırma için öldürmeye kadar varan tehditler olarak da ifade edilmektedir (Devine ve Rafalko, 1982: 40; Wilkinson, 2002: 144).

Terörün ortaya çıkmasına neden olan birçok faktör olmakla birlikte bu faktörlerin bir kısmı dünyanın herhangi bir yerindeki terör olaylarıyla benzerlik gösterebilirken, bir kısmı ise sadece ortaya çıkığı ülkenin şartlarından ve özelliklerinden kaynaklanan nedenler olabilmektedir. Terörün sadece ülke içindeki (içsel) nedenlerden kaynaklanmadığı, aynı zamanda ülke dışı (dışsal) destekli nedenlerinin de olduğu bilinmektedir (Kurt, 2009: 10). Bu bağlamda terör; ülke ölçekli, bölgesel veya küresel ölçekteki siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik, etnik, dini ve hukuki temelli aksaklıklara dayalı olarak ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca bu nedenlerden farklı olarak ve özellikle siyasi boyutu her ne kadar ön planda olsa bile terörün nedenleri arasında diğer bazı etkenler de bulunmaktadır. Gelir dağılımındaki adaletsizlikler, toplumsal refah düzeyinin düşüklüğü, toplumdaki etnik ve ideolojik ayrılıklar, devletle halk arasındaki uyumsuzluklar, çıkar çatışmaları, yolsuzluklar, yönetenlere karşı güvensizlikler, yöneticilerin almış oldukları yanlış kararlar, politik anlaşmazlıklar gibi faktörler de terörizmin nedenlerini oluşturabilmektedir (Çitlioğlu, 2006: 313-314, Gabor, 2006: 57-58).

Yerel ekonomik kalkınma ise ulusal çaplı kaynaklardan ziyade, yerel kaynakları hedef alarak harekete geçirmeye çalışan ve söz konusu yerel kaynak üstünlüğünü rekabet avantajına çevirmeye çalışarak kendine has bir kalkınma stratejisiyle ekonomik büyüme faaliyetlerinin desteklenmesine yönelik politikalar bütünü şeklinde tanımlanmaktadır (Van Boekel ve Van Logtestijn, 2004; 6). Böylece yerel birimlerin veya mekanların içsel potansiyellerinden hareketle buldukları ortamın gelişmesine ve kalkınmasına sundukları katkıların bütünü yerel ekonomik kalkınma olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir tanımlamada ise yerel düzeyde kaynakların kullanılmasıyla belirli bir sektörün veya sektörlerin geliştirilmesi için işbirliğine dayalı gerçekleştirilen tüm planlama çabalarıdır. Dünya Bankası tarafından ise; sınırları kesin olarak belirtilmiş bir bölgede yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, yerel ekonomik kapasitenin güçlendirilmesi için kaynakların yönetilmesi, yeni iş imkanlarının oluşturulması, yatırım ortamını iyileştirerek ekonominin canlandırılması, bölgede üretim ve rekabet gücünün artırılması için kamu ve özel sektör aktörlerinin birlikteliğinin sağlandığı katılımcı bir ortamın oluşturulması faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (World Bank, 2006: 1).

Ayrıca yerel ekonomik kalkınma yaklaşımı sayesinde bölgeler ve yöreler, geleneksel kalkınma iktisadının modern, akılcı ve teknolojik bilgiye dayalı ama merkezin ağırlığının olduğu daha pasif rollerinden sıyrılmaktadırlar. Bunun yerine bölgeler, yöreler veya mekanların tarihsel ve kültürel zenginliklerinin farkında olduğu, kendilerine özgü nitelikler taşıyan kimlikleri ile uluslararasılaşmaya çalışan aktif ve katılımcı lokasyonlar haline gelmişlerdir. Local Economic Development Approach (LED Approach) olarak adlandırılan yerel ekonomiye dayalı kalkınma yaklaşımının Uluslararası Çalışma Örgütüne (ILO) göre tanımlanmasında ise yerel kaynakların kamu ve özel sektör bileşenleri arasındaki işbirliğini ve ortak hareketini destekleyecek şekilde gelişme ve kalkınma sürecine dahil edilmesi anlayışı ön plana çıkmaktadır. (Sevinç, 2014: 451).

Özellikle yirminci yüzyılın ortasından itibaren gelişmiş, gelişmekte olan ve azgelişmiş tüm ülkelerin kalkınma sorunlarına karşı kuşatıcı yönlü bir bakış açısı sergilemeleri, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarını sağlayacak tüm faktörleri etraflıca araştırmalarına neden olmuştur. Diğer taraftan büyüme ve kalkınmanın sağlanmasına yönelik araştırma ve politikalara ek olarak, büyüme ve kalkınmaya engel olabilecek faktörlerin de araştırılarak bu faktörlerin elimine edilmesine yönelik politikaların yürütülmesi de gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda büyüme ve kalkınmaya engel

olabilecek tüm olumsuzlukları bertaraf edici politikaların yürütülmesi özelde kalkınma ve bölgesel/yerel kalkınma politikalarının da oluşturulmasını ve geliştirilmesini sağlamıştır. Ayrıca kalkınma ve özelde yerel kalkınmaya engel olabilecek faktörler araştırılırken bölge içi ve dışı faktörler özellikle ele alınmıştır.

Yerel ekonomik kalkınmanın sağlanmasında birçok değişken bulunmaktadır. Bu değişkenler arasında; yatırımların özendirilmesinden istihdam olanaklarının artırılmasına, sosyo-kültürel faktörlerden siyasal ve çevresel faktörlere kadar birçok değişken bulunmaktadır. Ayrıca terör ve terörist faaliyetlerce ortaya çıkan can ve mal kayıpları ve buna bağlı güvenlik sorunları dolayısıyla da yerel ekonomik kalkınma sekteye uğrayabilmekte veya gerçekleşmemektedir. Terör faaliyetleri öncelikli olarak meydana geldikleri mekânlarda olmak üzere ortaya çıkardıkları can ve mal kayıplarıyla ekonomik kalkınmada beşeri ve fiziki sermaye ile yatırım düzeylerini olumsuz yönde etkilemekte ve ortaya çıkardıkları güvenliksiz yapıyla yatırım seviyelerini azaltmaktadırlar. Daha sonra toplumun tümünde bir korku ve panik havası oluşturarak yatırımların genel düzeyini de etkileyebilmektedirler. Dolayısıyla yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması ve ilerletilmesi için gerekli araçların uygulanmasında terör ve terörist faaliyetler önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

İfade edilen önemli olumsuz etkiler dolayısıyla terörün yerel ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri dar ve geniş kapsamlı olarak iki grupta incelenebilir. Dar kapsamlı olarak terör olaylarının yerel ekonomilere etkisi terör olaylarından etkilenen can ve mal kayıpları dolayısıyla ortaya çıkabilmektedir. Çünkü terör eylemleri sonucunda insanlar can kayıplarına veya yaralanmalara maruz kalabilmektedirler. Dolayısıyla insanların hayatına mal olan terör eylemleri, insan sermayesinin kaybı veya çalışamayacak duruma gelmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durum yerel mekânların büyüüp gelişmesinde önemli rol oynayan emek faktörünün etkinliğinin düşmesi veya terör eylemleriyle kendilerine de aynı durumun meydana gelmesinden korkan emek gücünün göç ederek emek faktörünün etkinliğinin daha fazla düşmesi anlamına gelmektedir. Geniş kapsamlı etkiler ise dar kapsamlı etkiler gibi anlık olmayıp, terör eylemlerinin akabinde hemen meydana gelme de daha sonraki süreçte toplulaştırılmış veya genelleştirilmiş bir şekilde ortaya çıkan sonuçları ifade etmektedir. Bu bağlamda dar kapsamlı etkilerde olduğu gibi emek faktörünün can güvenliği endişesi emek faktörünü önemli derecede etkileyebilmektedir. Bununla birlikte hem kendi kem de ailelerinin can güvenliğinden endişe eden emek faktörü bir nevi göçe zorlanarak yerel mekânların en önemli kalkınma gücü olan emek faktörünün azalmasına veya kalifiye emek olarak ifade edilen eğitilmiş emeğin göç etmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla emeğin göçüyle ortaya çıkan emek arzındaki azalmalar yerel mekânlar için kalkınmanın motoru sayılabilen en önemli unsurdan mahrum kalmaya yol açabilmektedir. Ayrıca terör olaylarının yaşanmasıyla ortaya çıkan güvenliksiz ortamlar çeşitli belirsizlikler ve maliyet artışları dolayısıyla özel yatırım düzeyinde mutlak seviyede bir azalma meydana getirmektedir. Özel yatırımların azalması yerel kalkınmanın sağlanmasındaki en önemli araç olan yatırım aracının sadece devlet eliyle yapılması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumsa yerel kalkınmanın sağlanmasındaki tamamlayıcı unsur olan kamu ve özel sektör yatırım kararlarının birlikte yürütülmesi anlayışının sekteye uğratılmasıyla kaynakların etkin kullanılmaması sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Diğer taraftan terör ve yerel ekonomik kalkınma ilişkisini ortaya koymaya yönelik çeşitli görüş, yaklaşım veya varsayımın ortaya konulmuş olmasına rağmen ekonomik kalkınma literatüründe ve teorilerinde terör olgusunu büyüme ve kalkınmayla direkt olarak bağdaştıran salt teoriler maalesef bulunmamaktadır. Yine yerel ekonomik kalkınma bağlamında da terörü kalkınmayla direkt olarak ilişkilendiren bir teori veya teorilere yapılan araştırmalar sonucunda rastlanılmamıştır. Bununla birlikte literatürdeki bazı çalışmalardan hareketle; Göreceli Ekonomik Yoksunluk, Yoksullaştıran Modernizasyon, Bulaşma-Yayıma Etkisi, Sosyal Bölünme ve Medeniyetler Çatışması gibi bazı yaklaşımlar terörün sosyo-ekonomik etkilerini ortaya koymada yararlanılan yaklaşımlar kapsamındadır.

Bu bağlamda şiddet, suç, anarşi ve terör olaylarının sebeplerini ortaya koymaya çalışan yaklaşımlardan en önemlilerinin ilki Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen ve **“Göreceli Ekonomik Yoksunluk”** olarak adlandırılan yaklaşımıdır. Merton’a göre amaç ve gayelerine ulaşamayan bireyler kendilerini bir memnuniyetsizlik ve hoşnutsuzluk içerisinde bulmaktadırlar. Söz konusu memnuniyetsizlik ve hoşnutsuzluk bireylere yoksunluk hissi vererek bireyleri legal görünümü illegal faaliyetlere doğru güdülemektedir. Bununla birlikte zayıf ekonomik yapı dolayısıyla ortaya çıkan işsizlik ve gelir adaletsizliği otorite eksikliğini de beraberinde getirmektedir. Böylece hoşnutsuzluk hissi ve algısı bir hareket ve eyleme dönüşerek faaliyete geçmektedir.

Terör faaliyetlerini sosyo-ekonomik düzlemde açıklamaya çalışan bir diğer yaklaşım **“Yoksullaştıran Modernizasyon”** olarak adlandırılan ve Olson (1963) tarafından ileri sürülen yaklaşımdır. Bu varsayıma göre klasik iktisadi görüşün ifade ettiği ekonomik büyüme süreciyle birlikte ortaya çıkan ve daha çok yoksulların gelir seviyesini arttırıcı gelir dağılımı iyileşmesinin mutlak anlamda tüm kesimlerin gelirini iyileştirmeyeceğini ve gelir düzeylerini dengeye ulaştırmayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla geliri iyileşen kesimin, geliri iyileşmeyen veya kötüleşen kesimin yoksullaşması pahasına gelirini yükseltmesinden ötürü yoksullaşan kesimden zenginleşen kesime doğru bir nefret duygusunun ortaya çıkabileceği varsayımıyla şiddetin körüklenebileceği iddiasında bulunmaktadır (Akıncı ve diğ., 2017: 71).

Terör faaliyetlerini sosyo-ekonomik nedenlerle araştıran ve Midlarsky ve diğerleri (1980) tarafından ileri sürülen bir başka yaklaşım ise **“Bulaşma-Yayıma Etkisi”** olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşım terörizm faaliyetlerinin ulusal boyuttan uluslararası boyuta taşınmasıyla esas olarak ekonomik etkilerinin ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu görüş özellikle küreselleşmenin ve ekonomik-ticari ilişkiler başta olmak üzere sosyo-kültürel entegrasyonların artmasının istikrarsızlıklar ve şiddete dayalı terör faaliyetlerini besleyerek terörün küresel ölçekli bir sorun olmasında etkili olduğu varsayımına dayanmaktadır. Esas itibarıyla finansal istikrarsızlıklar ve ekonomik dengesizlikler dolayısıyla meydana gelen ekonomik krizler, piyasalarda giderek artan bir şekilde büyüyen tüm ülkeleri etkiler bir hale gelmektedir. Bu

ekonomik örüntünün tüm ülkeleri kapsayacak bir duruma bürünmesinin altında hükümetlerin uyguladıkları popülist veya iktidarlarını sürdürmeye yönelik politikalar yatmaktadır.

Gurr'un (1970) ifade ettiği göreceli ekonomik yoksunluk her ne kadar şiddet ve terörizm hareketlerinin oluşumunda politik ve siyasi faaliyetlerin etkili olacağını ifade etse de, "**Sosyal Bölünme Teorisi**" bu faaliyetlerin temelinde politik ve siyasi iradenin olduğu varsayımına dayanmaktadır. Özellikle sosyo-kültürel tabakalaşmayla ortaya çıkan şiddet hareketlerinin getirdiği kaos ve kargaşa, siyasi partilerin kirli bağlantılarıyla siyasi bir fırsata çevrilmekte ve iktidar olma mücadelesi terörizmle desteklemektedir. Etnik, dini, sosyo-kültürel tabakalaşmanın ve sosyal çeşitlilik kavramının özellikle politik ve siyasi şiddet olaylarına etki derecesinin tahmin edilenden daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla sofistike bir yapıya sahip toplumlarda (görece daha homojen bir devlet yapısına sahip toplumlara göre) devlet terörizmi olarak ifade edilen faaliyetlere maruz kalmalarının daha yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca siyasi anlamda çok partililik veya yasama meclisindeki çok sayıdaki partinin derin sosyal bölünmeleri tetikleyerek devletin kırılmasına, siyasal düzensizliğe, kargaşa ve siyasi aşırılıklarla devletin kırılmasına yol açacağına da işaret etmektedir (Piazza, 2006: 165-171).

Son olarak tüm dünyada büyük bir yankı oluşturan kargaşa, şiddet, terör ve terörizm faaliyetlerinin nedenlerini ekonomik yoksunluk bağlamında açıklayan, fakat ekonomik yoksunluğa toplumsal grupların farklı kimlik yapılarının etkisinin olduğunu ifade eden ve Huntington (1993) tarafından ilk kez dile getirilen yaklaşım "**Medeniyetler Çatışması**" tezidir. Medeniyetler çatışmasının temelinde göreceli ekonomik, siyasal veya ideolojik karşıtlıkların değil, kültürel farklılıklar ve karşıtlıkların yattığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla tezin ifade ettiği kargaşa ve terör olaylarına sebep olan temel faktörün kültürel farklılıklardan kaynaklan toplumlardan birbirlerine karşı üstün gelme mücadelesi olduğu varsayımı yatmaktadır.

3. Terör ve Yerel Ekonomik Kalkınmaya Dayalı Literatür Özeti

Terör olayları, dünya üzerindeki tüm ülkeleri kapsayan ulusal ve uluslararası çok önemli etkileri dolayısıyla giderek üzerinde çalışılan teorik ve uygulamalı olarak araştırılan önemli bir sosyo-ekonomik mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda birçok ülkede politika yapımcılar veya planlayıcılar tarafından terörün ulusal, bölgesel ve yerel etkilerini ortaya koymaya yönelik olarak araştırıldığı ve dolayısıyla teröre etki eden faktörleri irdeleyen çeşitli araştırma ve raporlar yürütülmüş ve yürütülmeye devam etmektedir. Diğer taraftan birçok yazar ve araştırmacı da teröre etki eden faktörlerin neler olduğuna yönelik veya terörün etki ettiği faktörlere yönelik çeşitli araştırmalar ve çalışmalar kaleme almıştır.

Literatürde bireysel ülke örneklerinden ziyade, çok ülkeyi kapsayan ülke gruplarına yönelik terörün belirleyicilerini araştıran çalışmalar çoğunluktadır. Tekil ülke örneklerinden ziyade çoğul ülke örneklerini ele alan çalışmaların temel amacı ise aynı olaylar karşısında ülkelerin aynı davranışları sergileyip sergilemediklerinin tespit edilmesi anlayışı yatmaktadır. Ayrıca tek ülkeli çalışmalarda daha fazla ifade edilen makroekonomik faktörlerin teröre olan etkileri, çok ülkeli çalışmalarda özellikle ekonomik ve siyasal ilişkiler boyutuna geçmekte, dolayısıyla çok ülkeli çalışmalar makroekonomik değişkenlerle birlikte siyasi, askeri, çevresel gibi faktörlerin teröre olan etkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda terör ve yerel ekonomik kalkınma ilişkisi bağlamında terörün ekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilere yönelik ele alınan çalışmalar özet halinde Tablo 1.'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Terörün Belirleyicilerine Yönelik Literatür Özeti

Terörün Ekonomik Yönlü Belirleyicilerine Yönelik Çalışmalar			
Yazarı ve Yılı	Ülkesi ve Dönemi	Yöntemi	Bulgular ve Sonucu
Tavares (2004)	1427 Farklı Terör Olayı 1987-2001 Dönemi	Yatay Kesit Analizi	Demokratik düzey arttıkça terörist faaliyetlerin çıktı maliyeti azalmakta ve terörizmin büyüme süreci üzerinde ifade edildiği gibi önemli bir etkisinin olmadığını da belirtmiştir.
Blomberg ve Hess (2005)	179 Ülke ve 1968-2003 Dönemi	Yatay Kesin Veri Analizi	Ekonomik gelişmeyle özellikle yüksek gelirli ülkelerdeki uluslararası terörizm olaylarının birbiriyle ilişkilendirilebileceğini ve düşük gelirli ülkeler göz önüne alındığında ise ekonomik ilerlemenin uluslararası terörizmle olumsuz yönde ilişkili olduğunu vurgulamaktadır
Piazza (2006)	96 Ülke ve 1986-2002 Dönemi	Çoklu Regresyon Analizleri	Nüfus, etnik ve dinsel çeşitlilik, artan devlet baskısı ve partililik faaliyetleri terörizmin en önemli belirleyicileridir.
Mirza ve Verdier (2008)	112 Ülke ve 1957-1997 Dönemi	Panel Veri Analizi	Ticari açıklık ile ulus ötesi terörizm arasında iki yönlü bir ilişkinin olduğunu ve beklenildiği gibi ulus ötesi terörizmin ikili ticaret akışlarını olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.
Dreher ve Fischer (2010)	109 Ülke ve 1976-2000 Dönemi	Panel Veri Analizi	Ademi merkeziyetçiliğin uluslararası terörü azalttığını ortaya koymakta ve merkezi olmayan devlet harcamalarının kamu güvenliğinde etkin ve yararlı olabileceğini göstermektedir.
Benmelech ve diğ. (2010)	İsrail Bölgeleri ve 2002-2006 Dönemi	Panel Veri Analizi	Yüksek seviyede işsizliğin, terör örgütlerinin daha eğitimli, olgun ve deneyimli intihar teröristleri istihdam etmesine olanak tanıdığı ve bu sayede daha önemli olan İsrail hedeflerine saldırdıklarını belirtmektedir
Freytag ve diğ. (2011)	110 Ülke ve 1971-2007 Dönemi	Panel Eşik Değer Analizi	Tüketim düzeyi, ticari açıklık, yatırım düzeyi ile terörist faaliyetler arasında negatif bir ilişki ve belirli bir eşik değere kadar kişi başı gelir ve ekonomik büyümeye terörist faaliyetler arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır

Meierrieks ve Gries (2012)	18 Latin Amerika Ülkesi ve 1970-2007 Dönemi	Panel Veriye Dayalı Negatif Binominal Regresyon	Nüfus, siyasi istikrarsızlık, askeri harcamalar, soğuk savaş dönemi dinamikleri, düşük sosyo-ekonomik gelişme, ekonomik entegrasyon ve siyasi şeffaflıkla terörizm arasında bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.
Gries ve Meierrieks (2013)	146 Ülke ve 1972-2006 Dönemi	Panel Veri Analizi	Bankacılık krizlerinin terörizm artmasına yol açtığı ve bu etkinin yalnızca daha az gelişmiş ekonomilerde geçerli olduğunu ifade etmektedir.
Shahbaz (2013)	Pakistan ve 1971-2010 Dönemi	Zaman Serisi ARDL Modeli	Enflasyon, ekonomik büyüme ve terörizm arasında bir ilişkinin varlığı ve enflasyon ve terörizm arasında iki yönlü bir nedensel ilişkinin olduğu da belirtilmiştir
Akhmad ve diğ., (2014)	6 Güney Asya Ülkesi ve 1980-2011 Dönemi	Panel Veri Analizi	Terör olayları ile kişi başı gelirler arasında ters yönlü bir ilişki ve nüfus, işsizlik, enflasyon, yoksulluk, gelir eşitsizliği ve siyasi istikrarsızlık arasında ise pozitif yönlü bir ilişkiyi tespit edilmiştir.
Li ve Schaub (2015)	112 Ülke ve 1975-1997 Dönemi	Yatay Kesit Veri Analizi	Bir ülkenin dış ticareti, doğrudan yabancı yatırımları ve portföy yatırımları gibi faktörlerin uluslararası terörist olaylarına etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır.
Ezcurra ve Palacios (2016)	48 Ülke ve 1990-2010 Dönemi	Panel Veri Analizi	Bölgeler arası gelir eşitsizliklerine sebep olan kişi başı gelir hariç olmak üzere; ticari açıklık, nüfus ve iç karışıklıklar gibi faktörlerin iç terör olaylarının yaşanmasında da önemli etken olduğunu ortaya koymaktadır.
Bagchi ve Paul (2018)	23 Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkesi ve 1998-2012 Dönemi	Negatif Binom Regresyon	Yurtiçi terörizmin basın özgürlüğü, dinsel ve dilsel ayrıştırma ile pozitif bir ilişkisinin olduğunu, uluslararası terörizmin ise demokrasinin kalitesi ile pozitif, siyasi istikrarla negatif bir ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır
Ullah ve diğ., (2018)	Pakistan ve 1981-2016 Dönemi	Zaman Serisi Analizi	Hindistan'daki terörist faaliyetlerle birlikte Pakistan'daki işsizlik olgusunun da Pakistan'da meydana gelen terör olayları üzerinde önemli derecede etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır
Nurunnabi ve Sghaier (2018)	Tunus ve 1979-2015 Dönemi	Otoregresif Sınır Testi Yaklaşımı	İşsizlik oranının, siyasi istikrarsızlığın, kayıt dışı sektörün ve liseye kayıt oranlarının terörizmi pozitif yönlü olarak önemli derecede etkileyen değişkenler olduğunu ortaya koymuştur. Kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla ve doğrudan yabancı yatırımların terörizm üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahip olduğunu da belirtmiştir.
Krieger ve Meierrieks (2019)	113 Ülke ve 1984-2012 Dönemi	Panel Veriye Dayalı Negatif Binominal Regresyon	Ülkeler arasındaki daha yüksek gelir eşitsizliği daha fazla iç terör olayının belirleyicisidir ve yolsuzluk, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının azalmasının gelir eşitsizliklerini artırarak terörizme yol açmaktadır
Ukwueze ve diğ. (2019)	Nijerya ve 1980-2016 Dönemi	Zaman Serisi ARDL Modeli	Terörizme etki eden faktörler arasında yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlik değişkenleri gelmektedir. Ayrıca nedensellik ilişkisine dayalı analiz sonuçlarında da terörizmle kişi başı gelir ile okuryazarlık oranları arasında çift yönlü bir nedensel ilişkiye de rastlanılmıştır.
Terörün Sosyal Yönlü Belirleyicilerine Yönelik Çalışmalar			
Yazarı ve Yılı	Ülkesi ve Dönemi	Yöntemi	Bulgular ve Sonucu
Hamilton ve Hamilton (1983)	16 Gelişmiş Ülke ve 1968-1978 Dönemi	Stokastik Model	Terörizm eylemlerinin genellikle daha az demokratik, daha fakir ve daha az eğitim seviyesine sahip toplumlarda daha kolay olduğunu ortaya koymaktadır.
Feldmann ve Perala (2004)	17 Latin Amerika Ülkesi ve 1980-1995 Dönemi	Yatay Kesit Analizi	Hükümet dışı terörizmin nedenlerinden birinin, orta dereceli olarak nitelendirilen zayıf kurumsallaşmış rejimler, siyasi ve medeni özgürlüklerin kısıtlanması, zayıf bir hukuk devleti yapısı ve insan hakları ihmallерinin artması gibi faktörlerin de hükümet dışı terörizmin belirleyicileri arasında olduğunu belirtmektedir.
Goldstein (2005)	169 Ülke ve 2003 Yılı	Yatay Kesit Analizi	Siyasi özgürlük, nüfusun parçalanması ve coğrafyanın terörizmin güçlü belirleyicileri olduğu ve kişi başı gelirin terörizm ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi olmadığını vurgulamaktadır.
Burgoon (2006)	113 Ülke ve 1960-1998 Dönemi	Binom Regresyon	Kişi başı gelir düzeyi, ticari açıklık, nüfus, eğitim ve demokrasi değişkenleri teröre etki eden ve terörle pozitif ve anlamlı bir ilişki içerisindedir.
Campos ve Gassebner (2009)	130 Ülke ve 1968-2003 Dönemi	Panel Veri Analizi	İç istikrarsızlığın uluslararası terörizmi net bir şekilde arttırdığını ifade etmektedir.
Krieger ve Meierrieks (2010)	15 Batı Avrupa Ülkesi ve 1980-2003	Binom Regresyon	Sağlık, işsizlik yardımları ve aktif işgücü piyasası programları gibi belirli alanlardaki yüksek sosyal harcamalarının yerel alandaki terörizm olaylarında kayda değer bir düşüşe yol açtığını ve birbiriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.
Berrebi ve Ostwald (2011)	167 Ülke ve 1970-2007 Dönemi	Panel Veri Analizi	Felakete ilgili ölümleri müteakip terör olayları ve ölümleri üzerinde güçlü bir pozitif etkinin olduğunu ayrıca bu etkilerin felaket tipi ve kişi başına düşen gelire göre de değiştiğini ifade etmişlerdir
Gassabner ve Luechinger (2011)	Tüm Ülkeleri Kapsamakta	Ekstrem Sınır Testi Analizi (EBA)	Demokrasi derecesi ile terörist faaliyetleri arasında güçlü bir ilişkinin olmadığı, kişi başı GSYİH ile ölçülen ekonomik gelişmenin terör olayları için önemli olmadığı, güçlü ve tarafsız bir adli sistemin düşük terör seviyelerine neden olduğu belirtilmiştir.
Caruso ve Gavrilova (2012)	Filistin 1997-2007 Dönemi	Negatif Binom Regresyon	Genç işsizliğin büyüme hızı ile mağdurların sayısının gösterdiği vahşet ve şiddet olayları arasında pozitif bir ilişki olduğu, ayrıca tarım sektöründeki katma değer ile her iki şiddet ölçüsü arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Yine istihdamın tarımdaki payı ile şiddet arasında pozitif bir ilişki olduğu, imalat katma değeri ile

			olayların acımazlığı arasında negatif bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.
Khan (2012)	Pakistan ve 1972-2008 Dönemi	Zaman Serisi Analizi	Ekonomik koşulların uzun vadede terörün itici güçleri arasında olmadığını, eğitimin ise terörle pozitif ilişkisi olduğunu ve terör örgütlerinin daha yüksek eğitilmiş insanları daha fazla talep ettiğini de belirtmiştir. Ayrıca terörizm ile siyasi baskı arasında ise uzun dönemde doğrusal olmayan bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir.
Choi ve Luo (2013)	152 Ülke ve 1968-2004 Dönemi	Panel Veriye Dayalı Negatif Binominal Regresyon	Ekonomik yaptırımların uluslararası terörizmin önemli, fakat ihmal edilebilir bir nedeni olduğunu göstermiştir
İsmail ve Amjad (2014)	Pakistan ve 1972-2011 Dönemi	Zaman Serisine Dayalı ECM ve Nedensellik Analizi	Kısa dönemli olarak terörün belirleyicileri arasında enflasyon, baskılar, kişi başı gelir ve yoksulluk değişkenleri önemliken; gelir eşitsizliği, eğitim ve işsizlik önemsiz değişkenler olmaktadır. Uzun dönemde ise terörün belirleyicileri arasında eğitim, kişi başı gelir, yoksulluk ve enflasyon değişkenleri önemliken; baskılar, gelir eşitsizliği ve işsizlik önemsiz değişkenler arasında yer almaktadır
Kis-Katos ve diğ. (2014)	160 Ülke ve 1970-2008 Dönemi	Panel Veri Analizi	Sol tendanslı terör olaylarının belirleyicileri arasında gelir eşitsizliği ve ayrımcılık faaliyetleri, sağ tendanslı terör örgütü olaylarında ise ekonomik büyüme, demokrasi ve iç çatışma faaliyetleri bulunmaktadır.
Bove ve Böhmelt (2015)	145 Ülke ve 1970-2000 Dönemi	Panel Veriye Dayalı Mekansal Gecikme Modeli	Terörist eğilimli devletlerden olan göçmenlerin başka bir ülkeye geçmeleri halinde terörizme neden olabildiklerini ortaya koymuştur.
Syed ve diğ. (2015)	Pakistan ve 1980-2010 Dönemi	Zaman Serisine Dayalı Sabit Etkili Negatif Binominal Regresyon	Gelir eşitsizlikleri, refah harcamaları, eğitim harcamaları, hukuk ve kalkınma harcamaları, Afganistan'a komşuluk, kentsel nüfus ve ABD yardımları ile terörizm arasında pozitif yönlü ilişkiler tespit etmiştir
Bakker ve diğ., (2016)	152 Ülke ve 1971-2007 Dönemi	Panel Veri Analizi	Siyasi olarak özellikle hükümetlerin baskıcı politikalarının ve zorlamalara dayalı bürokratik yapının terör eylem ve saldırılarını teşvik edici bir özellik yansıttığını ve ayrıca ekonomik değişkenler, toplumun yapısal özellikleri, yaşam kalitesi ve nüfusun büyüklüğünün de terör olaylarıyla ilişkili olduğunu ifade etmektedir.
Ghatak (2016)	172 Ülke ve 1970-2007 Dönemi	Panel Veri Analizi	Azınlık gruplara karşı ayrımcılık yapan ülkelerin ekonomik ve politik sistemlerinde bir açıklık oluştuğunda yerel terörist saldırılarına maruz kalma ihtimalinin daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.
Dreher ve diğ. (2017)	183 Ülke ve 30 OECD Ülkesi	Panel Veri Analizi	Terörün, Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerden ya da terör olaylarının fazla olduğu ülkelere gelen göçmenlerle ilişkisine dair kanıtların zayıf ve etkisiz olduğu belirtilmiştir.
Ahmed ve diğ. (2018)	Pakistan	Anket Verilerine Dayalı Tanımlayıcı İstatistik	Gençlerin terörizmin yerel tetikleyicileriyle ilgilendiğini, dahası federal yollardan yönetilen kabile bölgelerinde (FATA), anketi yanıtlayanların terörizmden doğrudan etkilendikleri gösterdiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca katılımcıların yoksulluk, sosyal adaletsizlik, işsizlik ve dini ideoloji faktörlerine eşit ağırlık verdiklerini belirterek terörizmin en önemli nedenleri arasında bu faktörleri ifade etmektedir.
Coccia (2018)	48 Ülke ve 1970-2014 Dönemi	Tanımlayıcı İstatistik	Yüksek nüfus artışının terörün kaynağı olduğu ve terörizmin düşük sosyoekonomik gelişme ile birlikte nüfus artış hızının yüksek olduğu belirli bölgelerde büyüdüğünü belirtmektedir.
Okafor ve Piesse (2018)	38 Ülke ve 2005-2015 Dönemi	Panel Veri Analizi	Kırılgan devlet, mülteci sayısı ve genç işsizliğin terörizm üzerinde pozitif ve olumlu etkileri olduğunu, askeri harcamaların pozitif etkileri varken, yönetim ve dış yardımın negatif ve önemsiz etkilerini ifade etmektedir.
Danzell ve diğ. (2019)	116 Ülke ve 1970-2012 Dönemi	Negatif Binominal Regresyon	İleri derece etnik kutuplaşma ve ekonomik kırılganlıklara sahip ülkelerde terör olayları ve terörizmin ortaya çıkmasının daha muhtemel olduğunu belirtmiştir.
Terörün Belirleyicilerine Yönelik Türkiye'ye Dayalı Çalışmalar			
Yazarı ve Yılı	Ülkesi ve Dönemi	Yöntemi	Bulgular ve Sonucu
Köseli (2006)	Türkiye ve 2002 Dönemi	Yatay Kesit Veri Analizi	Terör olaylarına etki eden faktörler arasında; demografik göstergeler anlamında kentleşme ve nüfus, altyapı göstergeleri anlamında asfalt yollar, ekonomik göstergeler anlamında kişi başı gelir ve banka mevduatı değişkenlerinin anlamlı ve önemli olduğu belirlenmiştir.
Feridun ve Sezgin (2008)	Türkiye Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki 11 İl	Logit Regresyon Analizi	GSYH'nin ifade edilen 11 il için terörizmi açıklamada etken bir rolü olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca GSYH'nin bileşenleri olan tarım ve kamu harcamaları bileşenlerinin terörizmi açıklamada ticaret, inşaat, imalat ve ulaşım bileşenlerinden daha önemli bileşenler olduğunu da belirtmektedir.
Akyüz ve Armstrong (2011)	Türkiye 81 İl ve 2005-2007 Dönemi	Binom Regresyon Analizi	Yoksulluk, hareketlilik ve heterojenliğin terörizmle istatistiksel olarak anlamlı bir pozitif ilişkiye sahip olma eğiliminde olduğunu ve Türkiye'de daha fazla yoksulluk, daha yüksek nüfus hareketliliği oranları ve daha fazla etnik heterojenliğin olduğu illerin daha fazla terörist faaliyete maruz kalma eğiliminde olduğunu da belirtmektedir.
Yıldırım ve Öcal (2013)	Türkiye 81 İl ve 1990-2006 Dönemi	Coğrafi Ağırlıklı Regresyon (GWR)	Gelir ve okullaşma oranındaki artışın il ortalaması terör düzeyini azaltma eğiliminde olduğu, işsizlik oranındaki artışın ise terör düzeyini artırdığını belirtmişlerdir. Ayrıca GWR analiz sonuçları kişi başı gelir ve eğitimdeki il bazlı etkilerin, batı illerine kıyasla doğu ve güneydoğu illerinde daha belirgin olduğunu da ortaya koymuştur.

Güre ve Elveren (2014)	Türkiye ve 1973-2006 Dönemi	VAR Analizi	Ekonomik yoksunluğun en temel bir göstergesi olan gelir eşitsizliğinin, Türkiye'deki ayrılıkçı terörizmin tırmanmasının temel bir nedeni olmadığını ortaya koymaktadır
Akıncı ve diğ. (2017)	Türkiye 81 İl ve 2014 Dönemi	Coğrafi Ağırlıklı Regresyon (GWR)	Gelir, enflasyon, yoksulluk, eşitsizlik, demokrasi, etnik ayrımcılık, ticaret, suç oranı, yerleşik istikrarsızlığı ve coğrafi faktörlerin Türkiye'de terörizm üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca eğitim, tüketim, umut, mutluluk ve askeri müdahale düzeyinin terörizm üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu da ortaya koymaktadır.

Terörün ve yerel ekonomik kalkınmanın belirleyicileri bağlamında ortaya konan geçmiş çalışmalara dayalı literatür özeti bulguları sonucunda, teröre etki eden çeşitli faktörler olmakla birlikte bu faktörlerin birçoğu yerel ekonomik kalkınmanın sağlanmasında rolü olan önemli değişkenlerdir. Ayrıca analizi yapılan çalışmaların çoğunluğu terörü sosyal, politik, kültürel, ekonomik ve az da olsa çevresel belirleyiciler bağlamında irdelemiş olup, genel eğilimin ise sosyo-ekonomik ve politik belirleyiciler olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir. Yine uluslararası literatürdeki çalışmaların çoğunluğu çok ülkeli analizler üzerine yoğunlaşmış ve tek ülkeli örnekler ise ülkelerin belirli bölgelerini hedef alan çalışmalar olmuştur. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar ise çoğunlukla il bazlı ve belirli zaman periyotlarını baz alan çalışmalardan oluşmaktadır.

4. Uygulamaya Dayalı Veri Seti ve Ekonometrik Metodoloji

Türkiye'de Düzey-2 kapsamında 26 alt bölgede meydana gelen terör olaylarının belirleyicilerinin neler olduğuna yönelik bu kısımda ilk olarak uygulamaya yönelik kullanılan verilerin oluşturduğu veri setinden söz edilecek ve değişkenlere ait özellikler verilecektir. Bu bağlamda panel veri sistemini oluşturan veriler Global Terrorism Database (GTD) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) bölgesel istatistikler veri tabanının olduğu resmi internet sitelerinden elde edilerek tasnif edilmiş ve analiz için gerekli uygun hale getirilmiştir. Analizlerde kullanılacak değişkenlere ait temel bilgiler Tablo 2.'de özetlenmektedir.

Tablo 2. Değişkenler İle İlgili Temel Bilgiler

Veri Tanımı	Kısaltma	Veri Kapsamı	Birim	Yıl	Kaynak
Bağımlı Değişken					
Terörizm Düzeyi	Terör	İlgili Bölgede Gerçekleşen Terör Olayı Sayıları	Sayı	2007-2017	GTD
Bağımsız Değişkenler: Makroekonomik Belirleyiciler					
Kişi Başına Gelir Düzeyi	Gelir (-)	İlgili Bölgelerde Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi	Bin Dolar	2007-2017	TUİK
İşsizlik Oranı	İşsizlik (+)	İlgili Bölgelerde 15 Yaş ve Üzeri Kişilerin İşsizlik Düzeyi	Oran	2007-2017	TUİK
Enflasyon Oranı	Enflasyon (+)	İlgili Bölgelerde TÜFE ile Ölçülen Enflasyon Oranları	Oran	2007-2017	TUİK
Yoksulluk Düzeyi	Yoksulluk (+)	İlgili Bölgelerdeki Yoksulluk Oranları	Oran	2007-2017	TUİK
Kamu Yatırımları	Yatırım (-)	İlgili Bölgelerdeki Toplam Kamu Yatırımlarının İlgili Bölgenin Nüfusuna Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Net Dış Ticaret	Ticaret (-)	İlgili Bölgelerdeki İhracat ile İthalat Arasındaki Farkın İlgili Bölgenin Nüfusuna Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Tüketim Düzeyi	Tüketim (-)	İlgili Bölgelerdeki Toplam Tüketim İçerisinde Gıda Maddelerinin Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Tarımsal Üretim	Tarım (-)	İlgili Bölgelerdeki Tarımsal Üretim Değerinin İlgili Bölgenin Nüfusuna Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Turizm	Turizm (-)	İlgili Bölgeleri Ziyaret Eden Turist Sayılarının İlgili Bölgenin Nüfusuna Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Elektrik Tüketimi	Elektrik (-)	İlgili Bölgelerde Harcanan Elektrik Miktarının İlgili Bölgenin Nüfusuna Oranı	Oran	2007-2017	TUİK
Bağımsız Değişkenler: Sosyal Belirleyiciler					
Nüfus Düzeyi	Nüfus (+)	İlgili Bölgelerin Toplam Nüfusu	Sayı	2007-2017	TUİK
Suç Seviyesi	Suç (+)	İlgili Bölgelerde Cezaevine Giren Toplam Hükümlü Sayıları	Sayı	2007-2017	TUİK
Beşeri Sermaye	Eğitim (+/-)	İlgili Bölgelerde Üniversite Mezunu Toplam Kişi Sayıları	Sayı	2007-2017	TUİK
Demokratikleşme Eğilimi	Demokrasi (-)	İlgili Bölgelerde Milletvekili Seçimlerinin Yapıldığı Yıllar İçin 1 Yapılmadığı Yıllar İçin 0 Değerlerini Alan Değişken	Kukla Değişken	2007, 2015, 2017	TUİK
Sağlık	Sağlık (-)	İlgili Bölgelerde Hastanelerdeki Toplam Yatak Sayıları	Sayı	2007-2017	TUİK
Net Göç Hızı	Göç (+)	İlgili Bölgelerdeki Mevcut Dönemle Bir Önceki Dönem Arasındaki Nüfusun Farkı	Sayı	2007-2017	TUİK
Bağımsız Değişkenler: Çevresel Belirleyiciler					
Yol Uzunluğu	Yol (-)	İlgili Bölgelerdeki Karayolu Uzunlukları	KM	2007-2017	TUİK

Jeopolitik Konum	Coğrafya (+)	İlgili Bölgelede Ortadoğu'ya Komşu Olma Durumuna Göre; Komşu Olanlar İçin 1 Olmayanlar İçin 0	Kukla Değişken	2007-2017
Kıyı Bölge	Kıyı (-)	İlgili Bölgelede Denize Yakın Olma Durumu; Deniz Kıyısına Komşu Olan Bölgelede İçin 1 Olmayanlar İçin 0	Kukla Değişken	2007-2017

Tablo 2.'de ifade edilen değişkenlere ait kısaltma sütununda verilen işaretler değişkenlerin bağımlı değişken olan terörizm değişkeniyle olması beklenen ilişki yönünü ifade etmektedir. Buna göre;

- Öncelikli olarak teröre etki ettiği düşünölen makroekonomik değişkenlerin tümünün temelinde “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisinin yattığını ifade etmek gerekir. Çünkü ekonomik anlamda güçlenen veya refah seviyesini arttıran bireylerin yoksullaşmaktan korkmaları ve ekonomik durumlarının kötüleşebileceği endişesi ile şiddet ve terör eylemlerinden kaçındıkları veya bunlara herhangi bir destek vermekten geri durdukları ifade edilmektedir. Diğer taraftan teröre etki edebileceği düşünölen sosyal ve çevresel değişkenlerin temelinde ise “Bulaşma ve Yayılma Etkileri” teorisinin olabileceğini ifade etmek gereklidir.
- Bir bölgede kişi başı gelirlerin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Çalışmada kişi başı gelirin kullanılması, öncelikli olarak bir ekonomideki yaşam düzeyinin temel göstergesi olduğu dolayısıyla şiddet ve terör olaylarına destek vermemektedirler. Gelir düzeyinin terörün en önemli sebepleri arasında gösterilmesi Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisinin vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Blomber ve diğer. (2004), Campos ve Gassebner (2008) ve İsmail ve Amjad (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar da gelir düzeyi ve terörizm ilişkisini ortaya koymaktadır.
- Bir bölgede işsizliğin artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Çünkü bireylerin işini kaybetmesi mevcut ekonomik durumlarının kötüye gitmesi ve gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisi kapsamında işsizliğin artması gelir azalışı şeklinde olmaktadır. Literatürde de Hudson ve diğer., (2002) ve Goldstein (2006) gibi çalışmalarda bu ilişki net bir şekilde verilmektedir.
- Bir bölgede enflasyon oranının artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Artan enflasyon düzeyleri kişilerin alım güçlerinin, dolayısıyla reel gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisi kapsamında enflasyonun artması gelir azalışı şeklinde olmaktadır. Literatürde de Piazza (2006) ve Caruso ve Schneider (2011) gibi çalışmalarda söz konusu ilişki ifade edilmektedir.
- Bir bölgede yoksulluk düzeyinin artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla Olson (1963) tarafından ifade edilen “Yoksullaştıran Modernizasyon” teorisinde ifade edildiği gibi yoksullaşmanın artarak gelir adaletsizliklerinin ortaya çıkması, terör olayları ve terörizmi tetikleyen en önemli sebepler arasında gösterilmektedir. Çalışmada Düzey-1 seviyesindeki yoksulluk verileri illerin kişi başı gelirleriyle orantılı olarak Düzey-2 seviyesine dönüştürölmüştür. Literatürde de Gurr (1970) ve Krieger ve Meierrieks (2011) gibi yazarlar bu ilişkiyi ortaya koymaktadırlar.
- Bir bölgede kamu yatırımlarının artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Artan kamu yatırımları sosyo-ekonomik altyapının kuvvetlenmesi dolayısıyla bireylerin devlete karşı aidiyet duygularının artmasına ve terör faaliyetlerine karşı uzak durmalarına yöneltebilmektedir. Dolayısıyla bu durum da “Göreceli Ekonomik Yoksunluk Teorisi” ile ifade edilebilmektedir.
- Bir bölgede ihracat ile ithalat arasındaki farkı ifade eden net dış ticaret hacminin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla kişilerin dış ticaret ekseninde elde ettikleri gelir artışları şiddet ve terör olaylarına katılımlarını azaltabilmektedir. Li ve Schaub (2004) ve Ezcurra ve Palacios (2016) gibi çalışmalarda da net bir şekilde ifade edilmektedir.
- Bir bölgede tüketim düzeyinin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Tüketim artışı dolayısıyla ortaya çıkan gelir artışları kişilerin terör olaylarına etkilerini azaltmaktadır. Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisi kapsamında da tüketim düzeyinin artması gelir azalışı şeklinde olmakta ve terör düzeyi azalabilmektedir.
- Bir bölgede tarımsal üretimin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Tarımsal üretim düşük ve orta gelişme düzeyine sahip mekânların en temel ekonomik özelliği olduğu için tarımsal üretimdeki artışlar gelir artışlarıyla eşdeğer olabilmektedir. Bu bağlamda artan gelir artışları terör olaylarını engelleyebilir olduğu için tarımsal üretim artışları terörizmi azaltabilmektedir.
- Bir bölgede elektrik kullanımının artması (hane halkı veya sanayi tüketimi olmak üzere) terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Artan elektrik tüketimi hane halkında refah artışları, sanayide ise üretim artışları dolayısıyla refah artışları anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla Merton (1949, 1968) tarafından ifade edilen “Göreceli Ekonomik Yoksunluk” teorisi kapsamında elektrik tüketiminin artması terör olaylarının azalması şeklinde ifade edilebilmektedir.
- Bir bölgede turizm faaliyetlerinin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Turizm hem sağladığı gelir artışları dolayısıyla göreceli ekonomik yoksunluk teorisi kapsamında, hem de oluşturduğu sosyo-kültürel etkiler dolayısıyla terörün azalmasına etkide bulunabilmektedir.

- Bir bölgede nüfusun artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Özellikle nüfusun artması terör örgütlerini daha kolay elaman bulmaya yönltebilmektedir. Ayrıca nüfusun yoğun ve kalabalık olduğu yerlerde terör örgütlerinin eylem yapma ihtimali daha fazla zarar verebileceği dolayısıyla artabilmektedir. Bu durum literatürde Piazza (2006) ve Akhmad ve diğ. (2014) gibi çalışmalarda da net bir şekilde ortaya konulmaktadır.
- Bir bölgede suç düzeyinin artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Bu sebeple yoğun suç ve şiddet eylemlerinin olduğu mekânlar terör örgütlerinin elaman temin ettikleri en kolay yerler olabilmektedir. Esas itibariyle Midlarsky ve diğ. (1980) tarafından ileri sürülen “Bulaşma ve Yayılma Etkileri” yaklaşımı suçun teröre etkisini teorik düzeyde net olarak açıklayabilmektedir.
- Bir bölgede eğitim seviyesinin artması ve/veya azalması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Eğitim faktörünün terör üzerindeki artış veya azalış etkisinin net olmaması, bazı durumlarda düşük eğitim düzeyi terör ve terörizmin sebebi sayılmaktayken, bazı durumlarda da yüksek eğitim düzeyinin terörizme etki etmesi dolayısıyladır. Bu durum literatürde de Krueger ve Meleckova (2003), Tavares (2004), Testas (2004) ve Krueger ve Laitin (2008) gibi yazarlar tarafından ifade edilmektedir.
- Bir bölgede demokrasi düzeyinin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Bu durum “Sosyal Bölünme Teorisinde” ifade edildiği üzere sosyal dengesizlikler politik istikrarsızlıklar haline dönüşerek toplumda terörizme neden olacağı varsayımıyla ifade edilmektedir. Ayrıca literatürde de Piazza (2006), Krueger ve Laitin (2008) ve Kis-Katos ve diğ. (2011) tarafından yapılan çalışmalarda bu durum net bir şekilde ifade edilmektedir.
- Bir bölgede sağlık düzeyinin artması terör düzeyinin azalması anlamına gelebilmektedir. Bu durum sağlık altyapısındaki iyileşmeyle birlikte ortaya çıkan gelişmelerin hayat standardına ve refah düzeylerine etkisi olarak değerlendirilebilmekte, dolayısıyla refah artışları terör olaylarını azaltabilmektedir.
- Bir bölgede göç hızının artması terör düzeyinin artması anlamına gelebilmektedir. Çünkü göç olgusu sosyo-ekonomik öncelikleri olan bir durumdur. Dolayısıyla refah ve hayat standardı göçün belirleyicisidir. Böylece artan göç artan terörü ifade edebilmektedir.
- Bir bölgede yol uzunluklarının artması terör düzeyinin azalması anlamına gelmektedir. Bu durum altyapı olanaklarının iyileşmesi dolayısıyla sağladığı refah artışları bağlamında açıklanabilmektedir.
- Bir bölgede jeopolitik riskler dolayısıyla terör olayları etkilenebilmektedir. Özellikle yoğun terör olaylarının yaşandığı mekânlara komşu olan mekânlarda terör tehdidiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bu bağlamda Jeopolitik konumun terörizme etkisini ortaya koyan Ullah ve diğ., (2018) gibi çalışmalar terör olaylarına yakın yerlere komşuluğun üzerine yoğunlaşmakta ve bu komşuluğun terörün bir sebebi olduğunu ifade etmektedirler.
- Bir bölgede denize yakın olmanın, yani kıyı bölgelere komşuluğun, teröre etkisinin negatif yönde olacağı ifade edilebilmektedir. Bu durum denize ulaşımın olduğu mekânlarda aktif ticari faaliyetler oluşturabileceği dolayısıyla bireylerin refah seviyelerini arttırabileceği düşüncesiyledir.

Çalışmanın uygulamasında kullanılan temel yöntem panel veriye dayalı olarak terörizmin makroekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilerini 2007-2017 dönemi itibariyle Türkiye ekonomisinde Düzey-2 kapsamındaki 26 alt bölge bazında ekonometrik analizlere tabi tutmaktır. Dolayısıyla panel veri tekniği kullanılarak literatürden yararlanarak belirlenen bağımsız değişkenlerin bölgelerde meydana gelen terör olayları üzerinde ne derece etkilerinin olduğu saptanmaktadır. Analizlerde panel birim kök, panel eş-bütünleşme testleri, model tahminleri, nedensellik testi ve son olarak coğrafi ağırlıklı regresyon analizleri yapılmıştır.

Bu bağlamda 26 alt-bölge itibariyle terörizmin makroekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilerinin saptanabilmesi amacıyla (1) numaralı regresyon denklemi terörizmin makroekonomik belirleyicilerinin tahmin edilmesi üzerine kuruludur. (2) numaralı regresyon denklemi terörizmin sosyal belirleyicilerin tahmin edilmesine yönelik kurulmaktadır, (3) numaralı regresyon denklemi ise terörizmin çevresel belirleyicilerin tahmin edilmesine yönelik olarak kurulmaktadır.

$$\begin{aligned} Terör_{it} = & \alpha_0 + \alpha_1 Gelir_{it} W_{it} + \alpha_2 Elektrik_{it} W_{it} + \alpha_3 Turizm_{it} W_{it} + \alpha_4 İşsizlik_{it} W_{it} \\ & + \alpha_5 Enflasyon_{it} W_{it} + \alpha_6 Yoksulluk_{it} W_{it} + \alpha_7 Yatırım_{it} W_{it} \\ & + \alpha_8 Ticaret_{it} W_{it} + \alpha_9 Tüketim_{it} W_{it} + \alpha_{10} Tarım_{it} W_{it} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} Terör_{it} = & \beta_0 + \beta_1 Nüfus_{it} W_{it} + \beta_2 Suç_{it} W_{it} + \beta_3 Eğitim_{it} W_{it} \\ & + \beta_4 Sağlık_{it} W_{it} + \beta_5 Göç_{it} W_{it} + \beta_6 Demokrasi_{it} W_{it} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

$$Terör_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 Yol_{it} W_{it} + \gamma_2 Coğrafya_{it} W_{it} + \gamma_3 Kıyı_{it} W_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

(1), (2) ve (3) numaralı regresyon denklemlerinde yer alan α_0 , β_0 ve γ_0 , sabit terimleri; α , β ve γ ; eğitim parametrelerini; W_{it} , i lokasyonuna ait t dönemindeki coğrafi ağırlık değişkenini ve ε_{it} ise beyaz gürültü hata terimini yansıtmaktadır.

5. Uygulama Bulguları

Panel veriye dayalı analizler öncelikli olarak değişkenlerin durağan olup olmadıklarının araştırılmasına olanak sunan birim kök testlerinin yapılmasıyla başlamaktadır. Fakat değişkenlerde durağanlık (birim kök içerip içermediği) olup olmadığını tespit etmeden önce önemli bir diğer aşama da yatay kesit bağımlılığının sınanmasına yönelik testlerin sınanmasıdır.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

(1) Numaralı Model İçin Sonuçlar			(2) Numaralı Model İçin Sonuçlar		(3) Numaralı Model İçin Sonuçlar	
Test	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
BPLM	52.984	0.272	49.555	0.315	16.072	0.878
PLM	9.689	0.363	7.415	0.394	1.659	0.785
PCD	5.938	0.552	3.124	0.602	8.703	0.273
FLM	10.007	0.474	8.538	0.499	7.927	0.528
Frees <i>Q</i>	5.311***	0.000	0.782***	0.000	0.097	0.356
Asimptotik Kritik Değerler						
%1: 0.464		%5: 0.310		%10: 0.152		

Not: BPLM, Bresusch-Pagan Chi-Suare; PLM, Pearson LM; PCD, Pearson CD ve FLM ise Friedman Chi-Square testlerini ifade etmektedir. Asimptotik kritik değerler yalnızca Frees *Q* İstatistiği için geçerlidir. *** işaretleri, ilgili istatistik değerinin %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.'de sunulan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları, (1) ve (2) numaralı modeller için dört farklı testte yatay kesit birimleri arasında korelasyon ilişkilerinin olmadığını, (3) numaralı model içinse tüm testler için yatay kesit birimleri arasında korelasyon ilişkilerinin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Yatay kesit bağımlılığının bulunmaması, tüm modellerdeki herhangi bir bölgeye ait serilerde ortaya çıkan bir şokun diğer herhangi bir bölgeyi veya bölgeleri etkilemeyeceğini ifade etmektedir.

Yatay kesit bağımlılığının bulunmaması sonucunda 1. nesil birim kök sınanmasının yapılacağıın belirtilmesiyle modeldeki değişkenlere ait 1. nesil birim kök test sınamalarını Tablo 4.'de ortaya koymaktadır. Tabloda ifade edilen ADF-Fisher ve IPS test istatistiklerinin sonuçlarına göre analize katılan tüm değişkenlerin birinci fark düzeylerinde durağan çıktığı, yani birim kök içermediği görülebilmektedir.

Tablo 4. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	ADF – Fisher <i>Chi-Square</i> İstatistiği				IPS <i>W</i> İstatistiği			
	Seviye	Birinci Fark	Kesit Sayısı	Gözlem Sayısı	Seviye	Birinci Fark	Kesit Sayısı	Gözlem Sayısı
Terör	103.320***	143.027***	20	189	-	-4.952***	20	189
Gelir	19.484	160.332***	26	227	4.161***	2.581	-4.894***	26
Elektrik	103.568***	125.507***	26	249	-	-3.267***	26	249
Turizm	63.775	130.047***	26	222	3.490***	-1.104	-3.466***	26
İşsizlik	72.834**	142.048***	26	247	-1.465*	-1.465*	-4.426***	26
Enflasyon	113.724***	218.633***	26	259	-	-7.206***	26	259
Yoksulluk	62.212	105.177***	26	224	5.329***	-0.861	-2.006**	26
Yatırım	0.731	91.207***	26	225	-0.861	11.980	-1.475*	26
Ticaret	60.391	110.329***	26	223	-0.819	-2.709***	26	223
Tüketim	37.892	115.036***	26	224	1.923	-2.761***	26	224
Tarım	100.223***	163.179	26	257	-	-5.106***	26	257
Nüfus	60.053	121.510***	26	221	4.122***	-0.319	-3.115***	26
Suç	104.550***	107.073***	26	259	-	-2.402***	26	259
Eğitim	56.237	116.520***	26	222	4.857***	0.330	-2.928***	26
Sağlık	57.868	129.320***	26	227	-0.415	-3.559***	26	227
Göç	106.142***	144.053***	26	247	-	-4.058***	26	247
Yol	91.231***	113.660***	26	254	3.351***	-	-2.493***	26
					4.981***			

Not: İlgili testler için hesaplanan test istatistikleri asimptotik normallik varsayımı dikkate alınarak elde edilmiştir. *, ** ve *** işaretleri ilgili değişkenin sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde durağan olduğunu yansıtmaktadır. İstatistikler hesaplanırken optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesinde

SIC kriterinden yararlanılmıştır. Ayrıca; ADF-Fisher istatistik değerleri hesaplanırken hem Barlett Kerneli ve hem de Newey-West bant genişlik kriterlerinden yararlanılmıştır. *Demokrasi, Coğrafya ve Kıyı* kukla değişkenleri birim kök testlerine dâhil edilmemiştir.

Panel birim kök testlerinin ardından modelde dikkate alınan tüm değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin tespit edilebilmesini sağlamak için Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan Tablo 5. Pedroni ve Kao eşbütünleşme test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 5.'de ifade edilen Pedroni ve Kao eşbütünleşme testlerine ait analiz sonuçları, ilgili tüm değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki veya ilişkilerin varlığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla tüm değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bu bulgu, terörizm ile makroekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerin uzun dönemde birlikte hareket etme eğiliminde olduğunu göstererek, söz konusu değişkenlerin terörizmden etkilenebileceği yönünde yorumlamaların yapılabilmesine olanak sunmaktadır.

Tablo 5. Çoklu İlişkileri Dikkate Alan Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Test Sonuçları

(1) Numaralı Model İçin Pedroni Eşbütünleşme Testi			(2) Numaralı Model İçin Pedroni Eşbütünleşme Testi			(3) Numaralı Model İçin Pedroni Eşbütünleşme Testi		
Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık
Boyutlar-İçi Testler			Boyutlar-İçi Testler			Boyutlar-İçi Testler		
Panel v	-2.828	0.997	Panel v	-3.299	0.999	Panel v	-3.062	0.998
Panel ρ	5.218	1.000	Panel ρ	7.179	1.000	Panel ρ	2.732	0.996
Panel PP	-7.447***	0.000	Panel PP	-4.666**	0.041	Panel PP	-5.093***	0.000
Panel ADF	-4.058***	0.000	Panel ADF	-4.054*	0.052	Panel ADF	-11.888***	0.000
Boyutlar-Arası Testler			Boyutlar-Arası Testler			Boyutlar-Arası Testler		
Grup ρ	6.658	1.000	Grup ρ	8.533	1.000	Grup ρ	1.271	0.898
Grup PP	-9.477***	0.000	Grup PP	-6.952***	0.000	Grup PP	-21.918***	0.000
Grup ADF	-5.210***	0.000	Grup ADF	-0.577	0.281	Grup ADF	-14.746***	0.000
(1) Numaralı Model İçin Kao Eşbütünleşme Testi			(2) Numaralı Model İçin Kao Eşbütünleşme Testi			(3) Numaralı Model İçin Kao Eşbütünleşme Testi		
Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık
Kao ADF	-9.635***	0.000	Kao ADF	-9.420***	0.000	Kao ADF	-11.944***	0.000

Not: Eşbütünleşme ilişkisinin belirlenebilmesi için kullanılan her iki testte de Barlett Kerneli ve Newey-West bant genişlik kriterlerinden yararlanılmıştır. Değişkenlere ilişkin optimum gecikme uzunluklarının hesaplanmasında SIC kriteri esas alınmıştır. *, ** ve *** işaretleri ilgili istatistik değerlerinin sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlı olduklarını yansıtmaktadır.

Diğer taraftan değişkenlere yönelik uzun dönemli ilişkilerin eşbütünleşme testi sonuçlarında ortaya koyulması söz konusu değişkenler arasında, en azından tek yönlü olmak üzere nedensellik ilişkilerinin geçerli olmasının beklenebileceğini ortaya koymaktadır. İfade edilen bu sebep dolayısıyla değişkenler arasındaki nedenselliği ifade eden ve değişkenler arası sebep-sonuç ilişkisini ortaya koyan Panel Granger nedensellik test sonuçları Tablo 6.'da ifade edilmektedir. Modelde dikkate alınan değişkenler arasında eşbütünleşme testinde ifade edilen uzun dönemli ilişkilerin olmasından dolayı, eşbütünleşme denklemlerinden elde edilen hata terimi nedensellik analizlerine eklenmiş ve EC terimi olarak adlandırılmıştır. Tablo 6.'dan görüleceği üzere bazı değişkenler arasında tek yönlü (terör-turizm, eğitim-terör, yol-terör, coğrafya-terör ve kıyı-terör) bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan bazı değişkenler (terör-gelir ve gelir-terör, terör-işsizlik ve işsizlik-terör, terör-enflasyon ve enflasyon-terör, terör-yoksulluk ve yoksulluk-terör, terör-suç ve suç-terör, terör-göç ve göç terör olmak üzere) arasında ise çift yönlü nedensel ilişkiler tespit edilmiştir. Buna göre Granger nedensellik analizi sonuçları teröre etki eden ve ilişkili olan değişkenlerin varlığına işaret etmektedir. Yani makroekonomik (gelir, işsizlik, enflasyon, yoksulluk), sosyal (suç, eğitim, göç) ve çevresel (yol, coğrafya ve kıyı) bazı değişkenler ile terör arasında neden-sonuç ilişkilerinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca aralarında nedensel bir ilişki olan değişkenlerin hata düzeltme mekanizmalarına (EC terimi) ait olan istatistiklerinin negatif ve anlamlı olması, ilgili değişkenlerin kendi denge değerlerine yakınsayabileceklerini ve kısa dönemde ortaya çıkabilecek olan dengesizliklerin uzun önemde giderilebileceğini de ifade etmektedir.

Tablo 6. Panel Granger Nedensellik Analiz Sonuçları

(1) Numaralı Model İçin Nedensellik Analizi Sonuçları			
Değişken Çifti	Nedenselliğin Yönü	F İstatistiği (Olasılık)	EC_{t-1}
Δ Terör- Δ Gelir[1]	→	2.341* (0.078)	-0.757***
Δ Gelir- Δ Terör[1]	→	2.898** (0.041)	-0.343***
Δ Terör- Δ Elektrik[1]	-	0.576 (0.563)	0.171
Δ Elektrik- Δ Terör[1]	-	1.507 (0.224)	-0.232
Δ Terör- Δ Turizm[1]	→	2.640* (0.073)	-0.345*
Δ Turizm- Δ Terör[1]	-	0.315 (0.729)	-0.142
Δ Terör- Δ İşsizlik[2]	→	2.927* (0.055)	-0.652***
Δ İşsizlik- Δ Terör[1]	→	3.928** (0.021)	-0.503**

Δ Terör- Δ Enflasyon[1]	→	2.668* (0.062)	-0.171*
Δ Enflasyon- Δ Terör[1]	→	13.425*** (0.000)	-0.228**
Δ Terör- Δ Yoksulluk[1]	→	5.757*** (0.003)	-0.345***
Δ Yoksulluk- Δ Terör[1]	→	2.354* (0.097)	-0.440***
Δ Terör- Δ Yatırım[2]	-	2.286 (0.104)	0.116
Δ Yatırım- Δ Terör[1]	-	2.205 (0.112)	0.220
Δ Terör- Δ Ticaret[1]	-	0.305 (0.737)	-0.121
Δ Ticaret- Δ Terör[1]	-	0.242 (0.784)	-0.195
Δ Terör- Δ Tüketim[1]	-	0.836 (0.434)	0.085
Δ Tüketim- Δ Terör[1]	-	0.015 (0.984)	-0.137
Δ Terör- Δ Tarım[1]	-	0.075 (0.926)	0.252
Δ Tarım- Δ Terör[1]	-	0.174 (0.840)	-0.113

(2) Numaralı Model İçin Nedensellik Analizi Sonuçları

Değişken Çifti	Nedenselliğin Yönü	F İstatistiği (Olasılık)	EC _{t-1}
Δ Terör- Δ Nüfus[2]	-	1.252 (0.287)	-0.226
Δ Nüfus- Δ Terör[1]	-	0.573 (0.564)	0.270
Δ Terör- Δ Suç[1]	→	2.474* (0.086)	-0.653***
Δ Suç- Δ Terör[1]	→	2.444* (0.089)	-0.259*
Δ Terör- Δ Eğitim[1]	-	0.562 (0.568)	-0.356*
Δ Eğitim- Δ Terör[1]	→	2.583* (0.081)	-0.113*
Δ Terör- Δ Sağlık[2]	-	0.431 (0.650)	0.119
Δ Sağlık- Δ Terör[1]	-	0.474 (0.623)	0.056
Δ Terör- Δ Göç[1]	→	2.468* (0.087)	-0.443*
Δ Göç- Δ Terör[1]	→	3.227** (0.041)	-0.571**
Terör-Demokrasi[1]	-	0.481 (0.679)	-0.111
Demokrasi-Terör[1]	-	0.178 (0.835)	-0.226

(3) Numaralı Model İçin Nedensellik Analizi Sonuçları

Değişken Çifti	Nedenselliğin Yönü	F İstatistiği (Olasılık)	EC _{t-1}
Δ Terör- Δ Yol[1]	-	0.112 (0.893)	0.086
Δ Yol- Δ Terör[1]	→	3.588** (0.029)	-0.334*
Terör-Coğrafya[1]	-	0.088 (0.956)	0.118
Coğrafya-Terör[1]	→	2.773* (0.064)	-0.237**
Terör-Kıyı[1]	-	0.111 (0.944)	-0.056
Kıyı-Terör[1]	→	2.887* (0.053)	-0.207*

Not: Köşeli parantez içindeki değerler, maksimum beş gecikme uzunluğu üzerinden SIC kriteri kullanılarak hesaplanan optimum gecikme uzunluklarını yansıtmaktadır. *, ** ve *** işaretleri ilgili istatistiklerin sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu yansıtmaktadır. EC terimi, eşbütünlük denklemlerinden elde edilen hata düzeltme mekanizmasını ifade etmektedir. Δ , ilgili değişkene ait fark operatörüdür.

Tablo 6.'da verilen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin incelenmesini takiben çalışmanın bu kısmında panel verilerde model seçiminin kararlaştırılmasına yönelik olarak sabit ve tesadüfi (rassal) etkili model sonuçlarının tahminlenmesine yönelik analizler gerçekleştirilecektir. Bu sebeple uygun panel veri modelinin belirlenmesi için panel verilerin birim ve zaman etkilerini ifade eden F ve LM testleri yapılmıştır. Granger nedensellik testinde gerek aralarında bir ilişki bulunan, gerekse aralarında herhangi bir sebep-sonuç ilişkisi bulunamayan tüm değişkenler analizlere dâhil edilmiştir. Bu şekilde bir uygulamaya gitmenin temelinde, Granger nedensellik testi sonucunda bazı değişkenlere yönelik olarak herhangi bir nedensel ilişki saptanmamış olsa bile, model bazında dikkate alınan tüm değişkenlerin terör üstündeki etkilerini görebilmek ve nedensellik bulgularını bir anlamda kanıtlayma isteği yatmaktadır. Bu bağlamda Tablo 7. panel birim ve zaman etkilerini ortaya koyan F testi ve LM testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 7. Birim ve Zaman Etkilerini Gösteren F ve LM Test Sonuçları

Regresyon Modelleri	F Testi		LM Testi		Hausman Testi	Uygun Model
	Test	İstatistik	Test	İstatistik		
(1) Numaralı Model	F_{Birim}	0.109	LM_{Birim}	0.193	0.381 (0.936)	Birim ve Zamana Dayalı Olmayan Tesadüfi Etkili Model
	F_{Zaman}	5.534***	LM_{Zaman}	0.448		
	$F_{Birim-Zaman}$	1.549**	$LM_{Birim-Zaman}$	0.493		
(2) Numaralı Model	F_{Birim}	0.101	LM_{Birim}	0.287	0.813 (0.352)	Birim ve Zamana Dayalı Olmayan Tesadüfi Etkili Model
	F_{Zaman}	6.732***	LM_{Zaman}	0.947		
	$F_{Birim-Zaman}$	1.852***	$LM_{Birim-Zaman}$	1.205		
(3) Numaralı Model	F_{Birim}	0.080	LM_{Birim}	0.057	0.064 (0.993)	Birim ve Zamana Dayalı Olmayan Tesadüfi Etkili Model
	F_{Zaman}	5.985***	LM_{Zaman}	0.015		
	$F_{Birim-Zaman}$	1.642**	$LM_{Birim-Zaman}$	0.102		

Not: Tabloda yer alan ** ve *** işaretleri ilgili test istatistiğinin sırasıyla %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Parantez içindeki değerler, Hausman test istatistiğine ait olasılık değerlerini yansıtmaktadır.

Tablo 7. birim ve zaman etkilerine dayalı *F* ve *LM* testi analiz sonuçlarına göre; makroekonomik, sosyal ve çevresel üç farklı regresyon modeli için birim ve zamana bağılı olmayan tesadüfi (rassal) etkiler modelinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece hem *F* ve *LM* test sonuçları, hem de Hausman testi sonuçları birlikte değerlendirildiğinde terörün makroekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilerinin analizinde panel veri modellerinden birim ve zamana dayalı olmayan tesadüfi (rassal) etkiler modelinin daha uygun olduğu ortaya çıkmıştır. Birim ve zaman etkilerinin tespit edilmesini takiben dikkate alınan değişkenler arasındaki ilişkilerin büyüklüğünü belirleyebilmek amacıyla uygun modeller doğrultusunda Coğrafi Ağırlıklı Regresyon (GWR) modeline dayalı analizler gerçekleştirilmiştir. GWR analizi, veri setindeki her bölge için yerel parametre değerlerinin elde edilmesine imkân tanımakta ve böylesi bir analiz ise bölgeler arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin bütün veri setini olduğu gibi göz önünde bulunduran diğer yöntemlere kıyasla üstün bir metod olarak değerlendirilmektedir (Sevinç ve Akıncı, 2017: 196-197). Ayrıca GWR analizinde, her bir bölgenin bireysel regresyonu, mekânsal vekil düzeylerine göre ağırlıklandırılmaktadır. Böylece, parametrelerdeki mekânsal değişim mekânsal ağırlıklara göre düzleştirilerek, parametrelerdeki geniş kapsamlı bölgesel farklılıkların giderilmesi sağlanmış olmaktadır. Diğer taraftan modeller arasında karşılaştırma yapabilmek amacıyla GWR'ye dayalı analiz sonuçlarıyla birlikte OLS (Ordinary Least Squares) analizleri de verilerek karşılaştırmanın yapılmasına ve böylece ifade edilen GWR analizinin üstünlüğünün ispat edilmesine de olanak tanınmıştır. Bu bağlamda terörün belirleyicilerine yönelik olarak makroekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç ayrı regresyon modeli için GWR ve OLS'ye dayalı analiz bulguları Tablo 8.'de gösterilmektedir.

Tablo 8.'de terörün makroekonomik belirleyicilerine yönelik oluşturulan ilk kısım; makroekonomik anlamda istatistiki olarak anlamlı çıkan değişkenlerin gelir, turizm, işsizlik, enflasyon ve yoksulluk olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca OLS analiz sonuçları sadece işsizlik değişkenini terörün makroekonomik belirleyicisi olarak ortaya koymaktadır. Bu durum yukarıda ifade edilen GWR analizlerinin etki gücünü kanıtlar niteliktedir.

Terörün makroekonomik belirleyicilerine yönelik istatistiki bakımdan anlamlı çıkan değişkenlerin katsayı işaretleri bakımından da beklentileri karşıladığını ifade etmek gereklidir. İlk olarak anlamlı çıkan gelir değişkeninin katsayısının negatif olduğu (-0.003) görülmektedir. Bu durum bölgelerin gelir düzeyi arttıkça terör olaylarının azalacağı yönünde yorumlanabilmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar literatürdeki Krueger ve Meleckova (2003), Testas (2004), Piazza (2006), Caruso ve Schneider (2011) ve Ezcurra ve Palacios (2016) tarafından yapılan çalışmalarla örtüşmektedir.

Terörün makroekonomik belirleyicileri arasında ikinci anlamlı çıkan değişken olan turizm değişkeninin de katsayısının negatif (-0.001) olduğu görülmektedir. Bu durum bölgelerin turist sayıları, dolayısıyla turizm gelirleri arttıkça terör olaylarının azalacağı şeklinde yorumlanabilmektedir. Turizm makroekonomik değişkeni ile ilgili ortaya çıkan bu sonuçlar Feridun (2011) ve Samitas ve diğ. (2018) tarafından yapılan çalışmalarda sonuçlarla çelişmektedir.

Terörün makroekonomik belirleyicileri arasında anlamlı çıkan üçüncü değişken olan işsizliğin katsayısının ise pozitif (0.001) olduğu görülmektedir. Bu durumun bölgelerin işsizlik oranı arttıkça (istihdam oranı düştükçe) terör olayları ve terörizmin de artacağı şeklinde olduğu açıktır. İstihdam makroekonomik değişkeni ile terörizm arasındaki ifade edilen pozitif yönlü bu ilişki literatürde daha önce yapılmış olan Johnston (2001), Goldstein (2005), Nurunnabi ve Sghaier (2018) ve Ullah ve diğ. (2018) gibi çalışmalarda da ortaya koyulmuştur.

Tablo 8. Panel GWR ve OLS Analiz Sonuçları

Terörizmin Makroekonomik Belirleyicilerine İlişkin Analiz Sonuçları							
Değişken	Min.	%25'lik Kartil	GWR	OLS	%75'lik Kartil	Maks.	GWR Modeli İstatistikleri
Sabit	0.031	0.038	0.033* (0.068)	3.289*** (0.000)	0.053	0.061	R²: 0.698 F-Stat: 15.208*** (0.000) DW: 2.118 Birim Etkisi: Hayır Zaman Etkisi: Hayır Gözlem Sayısı: 208 Kesit Sayısı: 26
ΔGelir	-0.0037	-0.0033	-0.003*** (0.000)	0.0004 (0.722)	-0.0025	-0.0019	
ΔElektrik	28.233	31.924	25.829 (0.177)	-2654.881 (0.766)	47.867	57.396	
ΔTurizm	-0.00109	-0.00103	-0.001** (0.034)	-0.182 (0.409)	-0.0053	-0.0013	
Δİşsizlik	-0.005	0.00083	0.001*** (0.000)	1.575*** (0.000)	0.0028	0.0035	
ΔEnflasyon	0.0015	0.0019	0.002*** (0.000)	0.160 (0.637)	0.004	0.005	
ΔYoksulluk	0.0025	0.0028	0.003*** (0.000)	-0.805 (0.277)	0.004	0.0042	
ΔYatırım	0.003	0.004	0.001 (0.789)	4.544 (0.152)	0.008	0.015	
ΔTicaret	0.018	0.021	0.017 (0.230)	3.555 (0.296)	0.033	0.040	

Δ Tüketim	0.023	0.0232	0.022 (0.881)	0.713 (0.226)	0.024	0.0247	
Δ Tarım	0.026	0.028	0.025 (0.878)	-2.422 (0.430)	0.034	0.038	
EC_{t-1}			-0.259** (0.030)	0.337 (0.593)			
Terörizmin Sosyal Belirleyicilerine İlişkin Analiz Sonuçları							
Sabit	0.054	0.075	0.040 (0.708)	0.066 (0.957)	0.165	0.219	
Δ Nüfus	0.011	0.022	0.008 (0.893)	0.002 (0.868)	0.048	0.064	R²: 0.664
Δ Suç	2.260	2.368	2.412*** (0.000)	0.001 (0.611)	2.871	3.070	F-Stat: 37.939*** (0.000)
Δ Eğitim	-0.092	-0.084	-0.071*** (0.000)	-0.421 (0.760)	-0.042	-0.297	DW: 2.097
Δ Sağlık	0.468	0.483	0.492 (0.223)	0.744 (0.341)	0.578	0.615	Birim Etkisi: Hayır
Δ Göç	-0.024	-0.018	-0.011*** (0.003)	-0.279* (0.092)	-0.004	0.006	Zaman Etkisi: Hayır
Demokrasi	0.117	0.126	0.113 (0.736)	0.252 (0.656)	0.185	0.213	Gözlem Sayısı: 260
EC_{t-1}			-0.353** (0.027)	0.127 (0.781)			Kesit Sayısı: 26
Terörizmin Çevresel Belirleyicilerine İlişkin Analiz Sonuçları							
Sabit	0.026	0.048	0.012 (0.911)	1.105 (0.214)	0.142	0.198	R²: 0.530
Δ Yol	-0.051	-0.044	-0.036* (0.065)	0.014 (0.326)	-0.022	-0.010	F-Stat: 5.630*** (0.007)
Coğrafya	0.154	0.169	0.158** (0.028)	2.021** (0.039)	0.197	0.214	DW: 2.134
Kıyı	0.004	0.006	0.002 (0.963)	-1.269 (0.179)	0.015	0.020	Birim Etkisi: Hayır
EC_{t-1}			-0.098* (0.087)	-0.026* (0.092)			Zaman Etkisi: Hayır
							Gözlem Sayısı: 208
							Kesit Sayısı: 26

Not: ***, ** ve * işaretleri ilgili katsayısının sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu yansıtmaktadır. Parantez içindeki değerler, ilgili katsayıya ait olasılık değerlerini ifade etmektedir. Analiz sonuçlarını otokorelasyon probleminden kurtarabilmek için modelleme süreçlerine AR(1) ve AR(2) dahil edilmiştir. Minimum, %25'lik ve %75'lik kartiller ile maksimum değerler sadece GWR analizi için raporlanmıştır. EC terimi, eşbütünlük denklemlerinden elde edilen hata düzeltme mekanizmasını ifade etmektedir. Δ , ilgili değişkene ait fark operatörüdür.

Terörün makroekonomik belirleyicileri arasında anlamlı çıkan dördüncü değişken olan enflasyonun da katsayısının pozitif (0.002) olduğu görülmektedir. Bu durumda bölgelerin enflasyon oranlarında meydana gelen bir artışın terör olaylarında da bir artış meydana getirmesi beklenmektedir. Bu bağlamda enflasyon makroekonomik değişkeniyle terör olayları arasındaki pozitif yönlü bu ilişki literatürde Nicole (2003), Shahbaz (2013) ve İsmail ve Amjad (2014) tarafından yapılmış çalışmalarla örtüşmekteyken, Piazza (2006) ve Testas (2004) tarafından ifade edilen bulgularla da çelişmektedir.

Terörün makroekonomik belirleyicileri arasında anlamlı çıkan son değişken olan yoksulluk değişkeninin katsayısının da pozitif (0.003) olduğu görülmektedir. Bu durumda bölgelerde yoksulluk oranlarında meydana gelen bir artışın terörizm ve terör olaylarında da bir artış meydana getireceği ifade edilebilir. Yoksullukla terör olayları arasındaki pozitif yönlü olan bu ilişki literatürde daha önceden yapılmış Gurr (1970), Moghaddam (2005), Akhmad ve diğ., (2014) ve Krieger ve Meierrieks (2016) çalışmalarla aynı paraleldir. Ayrıca ortaya çıkan bu sonuçlar Abadie (2006) ve Kurrild-Klitgaard ve diğ. (2006) tarafından ulaşılan sonuçlarla uyumluluk göstermemektedir.

İfade edilen tüm bu makroekonomik değişkenlerin ekonomik yoksulluk teorisiyle paralellik arz ettiği ifade edilebilir. Çünkü tüm ilişkili çıkan değişkenlerin bölgelerdeki bireylerin ekonomik durumlarıyla direkt olarak alakalı ve ekonomik durumlarını etkileyen değişkenler olduğu aşikârdır. Bu sebeple terörün belirleyicileri arasında olan söz konusu makroekonomik değişkenler göreceli ekonomik yoksulluk teorisinin sonuçlarını destekler niteliktedir.

Tablo 8.'de terörün sosyal belirleyicilerine yönelik oluşturulan ikinci kısım; sosyal anlamda istatistiki olarak anlamlı çıkan değişkenlerin suç, eğitim ve göç olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca OLS analiz sonuçları sadece göç değişkenini terörün sosyal belirleyicisi olarak ortaya koymaktadır. Bu durum yine GWR analizlerinin etki gücünü kanıtlar niteliktedir.

Terörün sosyal belirleyicilerine yönelik istatistiki bakımdan anlamlı çıkan değişkenlerin katsayı işaretleri bakımından da beklentileri karşıladığını ifade etmek gereklidir. İlk olarak anlamlı çıkan suç değişkeninin katsayısının pozitif (2.412) olduğu görülmektedir. Bu durum bölgelerde suç oranlarında meydana gelen bir artışın terör olayları üzerinde arttırıcı etkiler oluşturacağını gösterebilmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar literatürdeki Lafree ve Dugan (2004) ve Akıncı ve diğ. (2017) gibi çalışmalarla benzerlik göstermektedir.

Terörün sosyal belirleyicilerine yönelik olarak yapılan analiz sonucunda istatistiki olarak anlamlı çıkan ikinci değişken olan eğitim değişkeninin katsayısı negatif (-0.071) çıkmıştır. Bu durum bölgelerde yükseköğretime dayalı eğitim seviyesinin artmasına bağlı olarak terör olaylarının azalması sonucunu doğurmaktadır. Ortaya çıkan bu sonuç, esasen literatürde çok tartışmalı bir konudur. Literatürdeki Hamilton (1983), Testas (2004), Benmelech ve diğ. (2010), Khan (2012) ve Syed ve diğ. (2015) gibi birçok çalışma eğitim seviyesi arttıkça terörün de arttığını savunmaktadır. Diğer taraftan Haldar (2011), Nasır ve diğ. (2011) ve Kis-Katos ve diğ. (2014) gibi birçok çalışma da eğitim seviyesinin azalmasının teröre daha fazla yol açtığını ifade etmektedir.

Terörün sosyal belirleyicilerine yönelik olarak istatistiki bakımdan anlamlı çıkan üçüncü ve son değişken olan göç değişkeninin katsayı değerinin ise negatif (-0.011) olduğu görülmektedir. Bu durumda bölgelerde göç olgusunun artması durumunda terör olaylarının azalacağı şeklinde ifade edilebilir. Ortaya çıkan bu durum göç ile birlikte azalan nüfusun teröre ya daha az destek vermesi, ya da hiç desteklememesi şeklinde yorumlanabilmektedir. Ayrıca göç eden nüfusun zaten varolan terör olayları dolayısıyla giderek kötüleşen yaşam standartlarını iyileştirmeleri sonucunda yaşadıkları yerleri terk etmeleri dolayısıyla da açıklanabilmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar literatürde göç ile terörizm arasındaki ilişkileri araştıran Bove ve Böhmelt (2015), Schmid (2016) ve Forrester ve diğ. (2019) tarafından yapılan çalışma bulgularıyla çelişmektedir.

Tablo 8.'de terörün çevresel belirleyicilerine yönelik oluşturulan üçüncü ve son kısım; çevresel anlamda istatistiki olarak anlamlı çıkan değişkenlerin yol ve coğrafya değişkenleri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca OLS analiz sonuçları sadece coğrafya değişkenini terörün sosyal belirleyicisi olarak ortaya koymaktadır. Bu durum yine GWR analizlerinin etki gücünü kanıtlar niteliktedir.

Terörün çevresel belirleyicilerine yönelik olarak yapılan analiz sonucunda istatistiki olarak anlamlı çıkan ilk değişken olan yol değişkeninin katsayısı negatif (-0.036) çıkmıştır. Dolayısıyla bölgelerde altyapıyı temsil eden yol uzunluğunun artması, terör olaylarının azalması anlamına gelmektedir. Terörün çevresel belirleyicilerine yönelik olarak yapılan analiz sonucunda istatistiki olarak anlamlı çıkan son değişken olan coğrafya değişkeninin katsayısı ise pozitif (0.158) çıkmıştır. Coğrafya değişkeniyle ifade edilen bu durum, bölgelerin Ortadoğu'ya komşu bölgeler olması veya Ortadoğu'ya komşu bölgelere komşu olmanın terör olaylarını arttıracığı şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla jeopolitik konum itibarıyla terör olaylarının artabileceği sonucu literatürdeki Bravo ve Dias (2006) ve Syed ve diğ. (2015) gibi bazı çalışmaların sonuçlarıyla paralellik göstermektedir.

6. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Farklı ekonomik büyüme ve kalkınma seviyelerine sahip olan ülkelerin benzer olan en önemli amaçları, hepsinin mevcut büyüme ve kalkınmalarını daha ileriye götürme arzusu içerisinde olmalarıdır. Diğer taraftan ortak amaç olan büyüme ve kalkınma hedeflerine hangi araç veya araçlarla ulaşma konusu ise ülkeden ülkeye farklılıklar gösterebilmektedir.

Özellikle 19. yüzyılın sonlarından başlayarak tüm ülkeler yoğun bir sanayileşme yarışı içerisinde girmişlerdir. Bu yarış 20. yüzyıla gelindiğinde ise daha acımasız bir yapıya bürünerek devam etmiştir. Ortaya çıkan sanayileşme yarışı ülkeler içerisinde hammadde ve istihdam yapısına dayalı olarak bazı bölgelerin ön plana çıkmasına sebep olurken, bazı bölgelerin de geri plana itilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla ülke içerisindeki bazı bölgelerin sahip olduğu işgücü, sermaye, hammadde, toprak, iklim, politik, tarih, doğal faktörler gibi nedenlerin varlığıyla gelişmelerini sağladıkları ve ilerlettikleri veya aksine bazı bölgelerde bu faktörlerin yokluğu ve azlığının az gelişmişliklerine neden olabildiği veya ilerlettiği de ifade edilmektedir. Bu sebeple bölgeler arası dengesizlikler, ya yürütülen faaliyetler vasıtasıyla oluşabilmekte veya ilerleyebilmekte ya da tarihsel veya ifade edilen diğer bazı nedenler vasıtasıyla ortaya çıkmakta veya dengesizliklerin derinleşmesine sebep olabilmektedir.

İfade edilen hangi sebep dolayısıyla olursa olsun, bölgesel dengesizliklerin meydana gelmesi ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarına olumsuz yönde etkilerde bulunmaktadır. Bu etkiler her bir bölgenin sahip olduğu olumsuzluğun toplulaştırılmasıyla daha da önemli hale gelebilmekte, ülkelerin büyüme ve kalkınma hedeflerinin olumsuz yönde etkilenmesine yol açabilmekteledir. Mekânsal dengesizlikler dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmanın olumsuz yönlü etkilenmesi, birçok politikacı ve araştırmacıyı bölgesel, yerel veya kırsal mekânlara dayalı ekonomik kalkınma konularında çalışmalar yürütmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda mekânsal dengesizliklere dayalı sorunlar ve çözüm önerilerine yönelik çalışmalar özellikle 1950'li yıllarla birlikte popülerlik kazanmaya başlamıştır. Bu alanda öncü ve önemli olarak değerlendirilen çalışmalar; Perroux (1950), Hirschman (1958), Rostow (1960) ve Mrydal (1971) gibi yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.

Diğer taraftan mekânsal farklılıklara sebep olan birçok faktör olmakla birlikte şiddet, anarşi, kaos gibi nedenlerle ortaya çıkan olaylar ve bu minvaldeki terör olayları bölgesel, yerel veya kırsal anlamda önemli dengesizliklere neden olabilmektedir. Bu bağlamda özellikle terör olaylarının ortaya çıkardığı birincil ve ikincil etkiler dolayısıyla mekânların ekonomik aktiviteleri olumsuz yönde etkilenmektedir. Terör olayları sonucunda ortaya çıkan can ve mal yıkımları birincil etkiler olarak adlandırılırken, terör olayları sonrası ortaya çıkan kaos, korku, güvensizlik ortamının meydana getirdiği ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel, çevresel yıkımlar ise ikincil etkiler olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'de İBBS Düzey-2 kapsamında olan 26 alt bölgede meydana gelen terör olaylarının yerel ekonomik kalkınma bağlamındaki belirleyicilerinin neler olduğu araştırılmıştır. Bu amaçla 2007-2017 dönemine ait veri setiyle terör olaylarına etki eden faktörler makroekonomik, sosyal ve çevresel bağlamda toplulaştırılarak analize tabi tutulmuştur. Çalışmada panel veri analiz tekniklerinden yararlanılmış ve özellikle Coğrafi Ağırlıklı Regresyon analizi

uygulanmıştır. Uygulamaya yönelik GWR analizinin tercih edilmesinin sebebi; bu analiz tekniğinin veri setindeki her bölge için yerel parametre değerlerinin elde edilmesine imkân tanınması ve bölgeler arasında herhangi bir ayrım gözetmeksizin bütün veri setini olduğu gibi göz önünde bulunduran diğer yöntemlere kıyasla üstün bir analiz yöntemi olmasından ileri gelmektedir.

İfade edilen ekonometrik analizler sonucunda elde edilen terörün makroekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilerine yönelik değerlendirmeleri kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:

Terörün Makroekonomik Belirleyicilerine Yönelik Olarak; İlk olarak anlamlı çıkan *kişi başi gelir* değişkeninin katsayısının negatif olduğu (-0.003) görölmektedir. Bu durum bölgelerin gelir düzeyi arttıkça terör olaylarının azalacağı yönünde yorumlanabilmektedir. İkinci anlamlı çıkan değişken olan *turizm* değişkeninin de katsayısının negatif (-0.001) olduğu görölmektedir. Bu durum bölgelerin turist sayıları, dolayısıyla turizm gelirleri arttıkça terör olaylarının azalacağı şeklinde yorumlanabilmektedir. Üçüncü değişken olan *işsizlik* katsayısının da pozitif (0.001) olduğu görölmektedir. Bu durumun bölgelerin işsizlik oranı arttıkça (istihdam oranı düştükçe) terör olayları ve terörizmin de artacağı şeklinde yorumlanabilmektedir. Dördüncü değişken olan *enflasyon* değişkeninin katsayısının pozitif (0.002) olduğu görölmektedir. Bu durumda bölgelerin enflasyon oranlarında meydana gelen bir artışın terör olaylarında da bir artış meydana getirmesi beklenilmektedir. Makroekonomik son değişken olan *yoksulluk* değişkeninin katsayısının da pozitif (0.003) olduğu görölmektedir. Bu durumda bölgelerde yoksulluk oranlarında meydana gelen bir artışın terörizm ve terör olaylarında da bir artış meydana getireceği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Terörün Sosyal Belirleyicilerine Yönelik Olarak; İlk olarak anlamlı çıkan *suç* değişkeninin katsayısının pozitif (2.412) olduğu görölmektedir. Bu durumda bölgeler arasında suç oranlarında meydana gelen bir artışın terör olayları üzerinde arttırıcı etkiler oluşturacağı şeklinde yorumlanabilmektedir. İkinci değişken olan *eğitim* değişkeninin katsayısı negatif (-0.071) çıkmıştır. Bu durumda bölgeler arasında yükseköğetime dayalı eğitim seviyesinin artması, terör olaylarının azalması sonucunu doğurmaktadır. Sosyal son değişken olan *göç* değişkeninin katsayı değerinin ise negatif (-0.011) olduğu görölmektedir. Bu durumda ise bölgeler arasındaki göç olgusunun artması durumunda terör olaylarının azalacağı şeklinde ifade edilebilir.

Terörün Çevresel Belirleyicilerine Yönelik Olarak; İlk olarak anlamlı çıkan değişken olan *yol* değişkeninin katsayısı negatif (-0.036) çıkmıştır. Bu durumda bölgeler arasında altyapıyı temsil eden yol uzunluğunun artmasıyla terör olaylarının azalacağı şeklinde yorumlanabilmektedir. Çevresel son değişken olan *coğrafya* değişkeninin katsayısı ise pozitif (0.158) çıkmıştır. Bu durumda coğrafya değişkeniyle ifade edilen, bölgelerin Ortadoğu'ya komşu bölgeler olması veya Ortadoğu'ya komşu bölgelere komşu olmanın terör olaylarını arttıracağı yönünde yorumlanabilmektedir.

Terörün yerel ekonomik kalkınma bağlamında belirleyicilerinin ortaya konulmasıyla 26 alt bölge uygulaması sonucunda ortaya çıkan bulgulardan hareketle özellikle makroekonomik anlamdaki değişkenlere yönelik eksikliklerin bölgeler arasında ortaya çıkan terör olaylarında başat faktör olduğu söylenebilmektedir. Bu bağlamda **göreceli-ekonomik yoksulluk** teorisinin ifade ettiği, "*kişilerin ekonomik anlamdaki zayıflık ve yoksulluk durumları şiddet, anarşi, iç çatışma ve terör olaylarının sebebidir*" şeklindeki teorik altyapıyı destekler sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca sosyal belirleyiciler arasında olan *suç*, *eğitim* ve *göç* değişkenlerinin de **sosyal bölünme** teorisıyla ve çevresel nitelikteki belirleyiciler olan *coğrafya* ve *yol* değişkenlerinin de **bulaşma ve yayılma** teorisinin ifade ettiği önermelerle aynı paralelde olan ve bu teorileri destekleyici sonuçlar verdiğini de belirtmek gerekir.

Sonuç olarak ortaya konan bulgular kapsamında Türkiye'de yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması veya ilerletilmesi bağlamında söz konusu dengesizliklere yol ačan birçok faktörle birlikte terör faktörünün de göz ardı edilemeyecek önemli bir faktör olduğu açıktır. Bu minvalde ortaya konan terörün belirleyicilerinin politika yapıcılar tarafından önemli doneler olarak göz önüne alınmasının, yerel ekonomik kalkınma politikalarının etkinliklerinin arttırılması bağlamında önemli olacağı düşünölmektedir. Ayrıca son söz olarak teröre neden olan bu faktörlerin göz önüne alınarak terörle etkin bir mücadelenin yürütölmesinde, siyasetçilere ve güvenlik politikacılarına da yarar sağlayacağı düşünölmektedir.

KAYNAKÇA

- Abadie, A. ve Gardezabal, J. (2003). "The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country", *The American Economic Review*, 93(1), 113-132.
- Ahmed, Z. S., Yousaf, F ve Zeb, K. (2018). "Socio-Economic and Political Determinants of Terrorism in Pakistan: University Students' Perceptions". *International Studies*, 55(2), 130-145.
- Akhmat, G., Zaman, K. ve Shukui, T. (2014). "Exploring The Root Causes of Terrorism in South Asia: Everybody Should be Concerned". *Qual Quant*, 48, 3065-3079.
- Akıncı, M., Yüce Akıncı, G. ve Yılmaz, Ö. (2017). "Dramın Boyutlarının Ölçümü: Terörizmin Sosyo-Ekonomik Belirleyicilerinin Coğrafi Ağırlıklı Regresyon Analizi, *Fiscaoeconomia*, 1(3), 68-107.
- Akyüz, K. ve Armstrong, T. (2011). "Understanding the Sociostructural Correlates of Terrorism in Turkey". *International Criminal Justice Review*, 21(2), 134-155.
- Bagchi, A. ve Paul, J. A. (2018). "Youth Unemployment and Terrorism in the MENAP (Middle East, North Africa, Afghanistan, and Pakistan) Region". *Socio-Economic Planning Sciences*, 64, 9-20.
- Bakker, R., Hill, D. W. ve Moore, W. H. (2016). "How Much Terror? Dissidents, Governments, Institutions, and the Cross-National Study of Terror Attacks". *Journal of Peace Research*, 53(5), 711-726.
- Bal, İ. (2006). "Terörizm: Terör, Terörizm ve Küresel Terörle Mücadelede Ulusal ve Bölgesel Deneyimler", USAK Yayınları, Ankara.
- Benmelech, E., Berrebi, C. ve Klor, E. F. (2010). *Economic Conditions and The Quality of Suicide Terrorism*. NBER Working Paper No. 16320.
- Berrebi, C. ve Oswald, J. (2011). "Earthquakes, Hurricanes, and Terrorism: Do Natural Disasters İncite Terror?". *Public Choice*, 149(3), 383-403.
- Blomberg, S. B., Hess, G., ve Weerapana, A. (2004). "Economic Conditions And Terrorism". *European Journal of Political Economy*, 20, 463-478.
- Blomberg, S.B., Hess, G.D. ve Orphanides, A. (2004). "The Macroeconomic Consequences of Terrorism", *Journal of Monetary Economics*, 51, 1007-1032.
- Bloomberg, S.B. ve Hess, G.D. (2008). "From (No) Butter to Guns? Understanding the Economic Role in Transnational Terrorism" Terrorism, Economic Development, and Political Openness, Ed. Keefer, P. ve Loayza, N. Cambridge Universty Press.
- Bravo, A. B. S. ve Dias, C. M. M. (2006). "An Empirical Analysis of Terrorism: Deprivation, İslamism And Geopolitical Factors". *Defence and Peace Economics*, 17(4), 329-341.
- Burgoon, B. (2006). "On Welfare and Terror: Social Welfare Policies and Political-Economic Roots of Terrorism". *The Journal of Conflict Resolution*, 50(2), 176-203.
- Campos, N. F. ve Gassebner, M. (2009). *International Terrorism, Political Instability and the Escalation Effect*. IZA DP No: 4061.
- Caruso, R. ve Schneider, F. (2011). "The Socio-Economic Determinants of Terrorism and Political Violence in Western Europe (1994–2007)", *European Journal of Political Economy*, 27(S1), 37-49.
- Caruso, R. ve Gavrilova, E. (2012). "Youth Unemployment, Terrorism and Political Violence, Evidence from the Israeli/Palestinian Conflict". *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 18(2),1-34.
- Choi, S. W. Ve Luo S. (2013). "Economic Sanctions, Poverty, and International Terrorism: An Empirical Analysis". *International Interactions*, 39(2), 217-245.
- Coccia, M. (2018). "The Relation Between Terrorism and High Population Growth". *Journal of Economics and Political Economy*, 5(1), 84-104.
- Çelik, N. (2016). "İktisadi, Politik ve Mekânsal Dinamikleri Dâhilinde Küreselleşen Terörizm". *Güvenlik Stratejileri*, 12(23), 163-204.
- Çitlioğlu, E. (2006). *Gri Tehdit Terörizm*. Ankara: Ümit Yayıncılık
- Danzell, O. E., Yeh, Y.Y. ve Pfannenstiel, M. (2019). "Determinants of Domestic Terrorism: An Examination of Ethnic Polarization and Economic Development". *Terrorism and Political Violence*, 31(3), 536-558.
- Devine, P. E. ve Rafalko, R. J. (1982). "On Terror". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 463, 39-53.
- Dreher, A. ve Fischer J. A. V. (2010). "Government Decentralization as a Disincentive for Transnational Terror? An Empirical Analysis". *International Economic Review*, 51(4), 981-1002.
- Dreher, A., Gasebner, M., ve Schaudt, P. (2017). *The Effect of Migration on Terror – Made at Home or Imported from Abroad?*. CESifo Working Paper No. 6441.
- Eczurra, R. ve Palacios, D. (2016). "Terrorism and Spatial Disparities: Does İnterregional İnequality Matter?". *European Journal of Political Economy*, 42, 60-74.
- Feldman, A. E. ve Perala, M. (2004). "Reassessing the Causes of Nongovernmental Terrorism in Latin America". *Latin American Politics and Society*, 46(2), 101-132.
- Feridun, M. ve Sezgin, S. (2008). "Regional Underdevelopment and Terrorism: The Case of South Eastern Turkey". *Defence and Peace Economics*, 19(3), 225-233.

- Freytag, A., Krüeger, J. J., Meierrieks, D. ve Schneider, F. (2011). "The Origins of Terrorism: Cross-Country Estimates of Socio-Economic Determinants of Terrorism". *European Journal of Political Economy*, 27, 5-16.
- Gabor, G. (2006). "Lucteritus: Reason versus the Terror of the Soul", *The Reason of Terror. Philosophical Responses to Terrorism*, Edited By Crimmins, K. and Vriese, H. D. Peeters, Leuven-Dudley, MA.
- Gassebner, M. ve Luechinger, S. (2011). "Lock, Stock, and Barrel: A Comprehensive Assessment of the Determinants of Terror", *Public Choice*, 149, 235-261.
- Ghatak, S. (2016). "Challenging the State: Effect of Minority Discrimination, Economic Globalization, and Political Openness on Domestic Terrorism". *International Interactions*, 42(1), 56-80.
- Goldstein, K. B. ve College, D. (2005). "Unemployment, Inequality and Terrorism: Another Look at the Relationship between Economics and Terrorism". *Undergraduate Economic Review*, 1(1), 1-21.
- Gries, T. ve Meierrieks, D. (2013). "Do Banking Crises Cause Terrorism?". *Economics Letters*, 119, 321-324.
- Gurr, T.R. (1970). *Why Men Rebel*, Princeton University Press Princeton, New Jersey.
- Güre, P. D. ve Elveren, A. Y. (2014). "Does Income Inequality Derive the Separatist Terrorism in Turkey?". *Defence and Peace Economics*, 25(3), 311-327.
- Haldar, Tanushree (2013). "Understanding Terrorism from an Economic Perspective", MPRA Paper No. 47152.
- Hamilton, L. C. ve Hamilton, J. D. (1983). "Dynamics of Terrorism". *International Studies Quarterly*, 27(1), 39-54.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, USA.
- Huntington, S. P. (1993). "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49.
- İsmail, A. ve Amjad, S. (2014). "Determinants of Terrorism in Pakistan: An Empirical Investigation", *Economic Modeling*, 37, 320-331.
- Kartal, A. B. (2018). "Uluslararası Terörizmin Değişen Yapısı ve Terör Örgütlerinin Sosyal Medyayı Kullanması: Suriye'de DAESH ve YPG Örneği". *Güvenlik Stratejileri*, 14(27), 40-77.
- Khan, H. (2012). *Determinants of Terrorism in Pakistan: A Time Series Analysis*. Master Thesis.
- Kis-Katos, K., Liebert, H. ve Schulze, G. G. (2011). "On the Origin of Domestic and International Terrorism". *European Journal of Political Economy*, 27, 17-36.
- Kis-Katos, K., Liebert, H. ve Schulze, G. G. (2014). "On the Heterogeneity of Terror". *European Economic Review*, 68, 116-136.
- Krieger, T., ve Meierrieks, D. (2010). "Does Income Inequality Lead to Terrorism?", *SSRN Electronic Journal*, 1-29.
- Krieger, T. ve Meierrieks, D. (2010b). "Terrorism in the Worlds of Welfare Capitalism". *The Journal of Conflict Resolution*, 54(6), 902-939.
- Krieger, M. ve Meierrieks, D. (2019). "Income Inequality, Redistribution and Domestic Terrorism". *World Development*, 116, 125-136.
- Krueger, A. B. and Maleckova, J. (2003). "Education, Poverty and Terrorism: Is There a Causal Connection?", *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 119-144.
- Krueger, A.B. ve Laitin, D.D. (2007). "Kto Kogo?: A Cross-Country Study of the Origins and Targets of Terrorism. In P. Keefer & N. Loayza (Eds.), *Terrorism, Economic Development, and Political Openness* (pp. 148-173). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kurrild-Klitgaard, P., Justesen, M.K. ve Klemmensen, R. (2006). "The Political Economy of Freedom, Democracy and Transnational Terrorism", *Public Choice*, 128, 289-315.
- Kurt, M. (2009). *1980 Sonrası T.C. Hükümetlerinin Programlarında İç Güvenlik ve Terörün Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Polis Akademisi, Ankara.
- Li, Q. ve Schaub, D. (2004). "Economic Globalization and Transnational Terrorism". *Journal of Conflict Resolution*, 48(2), 230-258.
- Llussa, F. ve Tavares, J. (2007). "The Economics of Terrorism: A Synopsis". *The Economics of Peace and Security Journal*, 2(1), 62-70.
- Meierrieks, D. ve Gries, T. (2012). "Economic Performance and Terrorist Activity in Latin America". *Defence and Peace Economics*, 23(5), 447-470.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. The Free Press.
- Midlarsky, M. I., Crenshaw, M. ve Yoshida, F. (1980). "Why Violence Spreads: The Contagion of International Terrorism". *International Studies Quarterly*, 24(2), 262-298.
- Mirza, D. ve Verdier, T. (2008). "International Trade, Security and Transnational Terrorism: Theory and A Survey of Empirics". *Journal of Comparative Economics*, 36, 179-194.
- Moghaddam, F. M. (2005). "The Staircase to Terrorism". *American Psychologist*, 60(2), 161-169.
- Myrdal, G. (1971). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Harper & Row Publishing, New York.
- Nasır, M., Ali, A. ve Rehman, F. U. (2011). "Determinants of Terrorism: A Panel Data Analysis of Selected South Asian Countries". *The Singapore Economic Review*, 56(2), 175-187.
- Nurunnabi, M. ve Sghaier, A. (2018). "Socioeconomic Determinants of Terrorism". *Digest of Middle East Studies*, 27(2), 278-302.
- Okafar, G. ve Piesse, J. (2018). "Empirical Investigation into the Determinants of Terrorism: Evidence from Fragile States", *Defence and Peace Economics*, 29(6), 697-711.
- Olson, M. (1963). "Rapid Growth as a Destabilizing Force". *The Journal of Economic History*, 23(4), 529-552.
- Perroux, F. (1950). "Economic Space: Theory and Applications", *Quarterly Journal of Economics*, Vol: 64, 89-104.

- Piazza, J. A. (2006). "Rooted in Poverty?: Terrorism, Poor Economic Development, and Social Cleavages", *Terrorism and Political Violence*, 18(1), 159-177.
- Rostow, W. W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, New York.
- Schmid, A.P. (1993), *The Response Problem as a Definition Problem, Western Responses to Terrorism*, (Ed.) by. Alex P. SCHMID & Ronald D. CRELINSTEN, London: Frank Cass & Company Ltd.
- Sevinç, H. (2014). "The Role of Universities in Local Economic Development: A Case of TRA2 Region In Turkey". *Research Journal of Business and Management*, 1(4), 448-459.
- Sevinç, H. and Akıncı, M. (2017), "Get Up, Stand Up and Do Not Give Up the Fight: Making a Terrorist Homo Socio-Economicus", MORADY, F., KAPUCU, H. and YALÇINKAYA, Ö. (Eds.), *Development & Growth: Economic Impacts of Globalization* (Global Studies Vol. 3) içinde (pp. 183-202), London: IJOPEC Publication.
- Shahbaz, M. (2013). "Linkages between Inflation, Economic Growth and Terrorism in Pakistan". *Economic Modelling*, 32, 496-506.
- Syed, S.H., Saeed, L. ve Martin, R.P. (2015). "Causes and Incentives for Terrorism in Pakistan, *Journal of Applied Security Research*, 10(2), 181-206,
- Tavares, J. (2004). "The Open Society Assesses Its Enemies: Shocks, Disasters and Terrorist Attacks", *Journal of Monetary Economics*, 51, 1039-1070.
- Tilly, C. (2004). "Terror, Terrorism, Terrorists". *Sociological Theory*, 22(1), 5-13.
- Ullah, A., Qingxiang, Y. ve Ali, Z. (2018). "Terrorism in India as a Determinant of Terrorism in Pakistan", *Asian Criminology*, 13, 57-77.
- Wilkinson, P. (2002). *Terör ve Terörizm*. Hazırlayan: Cemal Güzel, Silinen Yüzler Karsısında Terör, İstanbul: Ayraç Yayınevi.
- World Bank (2006). *Local Economic Development: A Primer Developing and Implementing Local Economic Development Strategies and Action Plans*, 33769, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh; The World Bank, Washington, D.C.
- Van-Boekel, G. ve Van-Logtestijn, M. (2004), *Applying The Comprehensive LED Approach The Case of Mozambique*, Cooperative Branch International Labour Office.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2013). "Analysing the Determinants of Terrorism in Turkey Using Geographically Weighted Regression". *Defence and Peace Economics*, 24(3), 195-209.